ياسىنجان سادىق چوغلان

باھادىرنامە

3

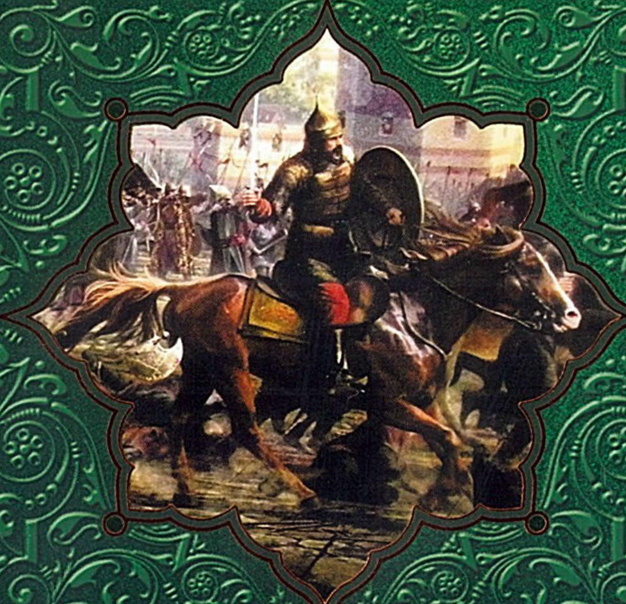

مىللەتلەر نەشرىياتى · بېيجىڭ

ياسىنجان سادىق چوغلان

باھادىرنامە

(تارىخىي رومان)

3

مىللەتلەر نەشرىياتى

ياسنجان سادىق چوغلان ◆ 1987 -يىل

52

مىلادىيە 1457 ـ يىلى، قەشقەر.

ئۆرۈك پىششىقى، چاچ ـ ساقاللىرى ئۈچتەك ئاقارغان سەيىدئەلى ئالپقا تولۇق قېرىلىق يەتكەن بولۇپ، قامەتلىك گەۋدىسى خېلىلا مۈكچىيىپ قالغانىدى. يول ماڭسا پۇت ـ قوللىرى سىرقىراپ ھاسىراپ قالاتتى، ئات مىنەلمەيتتى. شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ يول يۈرۈش قورالى مەپە ياكى تەختىراۋان بولۇپ قالغانىدى. ياز كىرىشى بىلەنلا يىللاردىكىدىن بۇرۇن باشلانغان تومۇز كىشىگە قۇياش پەسلەپ كەتكەندەك تۇيغۇ بېرەتتى. قەشقەر شەھرىدە بىر تامچىمۇ يامغۇر ياغمىغىنىغا بىر ئاي بولاي دەپ قالغانىدى. قەشقەرنىڭ ھاۋاسىنى تەڭشەپ تۇرىدىغان تۈمەن، قىزىل دەريالىرىنىڭ سۈيى سوغۇلۇپ كەتكەن بولۇپ، دىمىق ھاۋا كىشىنىڭ نەپسىنى بوغاتتى. ئىسسىققا چىدىمىغان سەيىدئەلى ئالپىنىڭ تۈمەن دەرياسى بويىغا جايلاشقان ئانارلىق باغقا چىقىۋالغىنىغىمۇ بىر ئاي بولۇپ قالغانىدى. نامى ئانارلىق باغ بولغىنى بىلەن بۇ ئىقلىمدا تېپىلىدىغان بارلىق يەل ـ يېمىشلەر بۇ باغدا بار ئىدى. دادىسى ئەمىر سەيىد ئەھمەد مىرزا زامانىسىدا تىكىلگەن قىرىق ـ ئەللىك تۈپ چىنار قۇچاق يەتكۈسىز يوغىناپ كۆككە بوي سوزغان بولۇپ، چىنارنىڭ سايىسى پاشىنىڭ تولىلىقىنى دېمىگەندە تولىمۇ سالقىن، راھەتلىك ئىدى. ئاپئاق يېپەكتىن تامبال، كۆڭلەك كىيىپ، تۆت تۈپ چىنارنىڭ ئوتتۇرىسىغا تارتىلغان كات سەگۈزچەكتە يانپاشلاپ ياتقان سەيىدئەلى ئالپ كۆزلىرىنى يېرىم يۇمۇۋالغانىدى. تۆت مەھرەم يىگىتتىن بىرى باش تەرىپىدە، بىرى ئاياغ تەرىپىدە ئولتۇرۇپ قوللىرىدىكى قوتاز قۇيرۇقلىرى بىلەن

چىقىن ـ پاشىلىرىنى قورۇيتتى، يەنە ئىككى مەھرەم يىگىت
پۈت ـ قوللىرىنى يۇمشاق تۇتاتتى. كۆزىنى يېرىم يۇمۇپ ياتقان
سەييىدئەلى ئالپىنىڭ خىياللىرى تىنچسىز ئىدى. ئورۇق، ماغ-
دۇرسىز ۋۇجۇدىنى غەم تاغلىرى بېسىۋالغاندەك قىلاتتى. دېمى-
سىمۇ مۇشۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى ئايىغاقچىلارنىڭ ھەپتە ياكى
ئاي ئارىلاپ يەتكۈزگەن خانزادە يۇنۇسخانغا مۇناسىۋەتلىك خەۋەر-
لەر ئۇنىڭ كۆڭۈل ئارامىغا ھالاقەت يەتكۈزۈپ، غېمىنى بارغاند-
سېرى ئاشۇرۇۋېتىپ باراتتى. يۇنۇسخانىنىڭ تۈركىستان، تاشكەنت-
نى مەركەز قىلىپ، ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن موغۇ-
لىستان سەلتەنەتىنى تارتىۋېلىش ئۈچۈن ھەدەپ لەشكەر، ئو-
زۇق ـ تۈلۈك جۇغلاۋاتقانلىقى، دەسلەپ كۆنچى ئەمىرى شىرھاجى
بەگكە، كېيىن بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخانغا كۈ-
يئوغۇل بولغانلىقى، ئاق كىگىزدە ئولتۇرۇپ ئۆزىنى سۇلتانخان
دەپ جاكارلاپ، موغۇلىستان تەۋەسىدىكى بىر قىسىم ۋىلايەت، ئاي-
ماقلارنىڭ ئەمىر، بەگلىرى بىلەن ئاستىرتىن تىل بىرىكتۈرۈۋات-
قانلىقى، مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا ۋە ئەمىر بەگ-
چەكلەرنىڭ يۇنۇسخانغا بەيئەت قىلىپ، ئىسان بۇغاخان سەلتەنە-
تىنى بايقۇت قىلىپ، ئوچۇق ـ ئاشكارا ئىسيان بايرىقىنى كۆتۈ-
رۈپ چىققانلىقى ئۇنىڭغا سىر ئەمەس ئىدى.

بۇنىڭدىن بەش ـ ئالتە يىل ئىلگىرى ئەندىجاننى ئىشغال
قىلىپ، پۈتكۈل ئەندىجان شەھىرىدىكى خەلقنى خۇددى پادا ھەي-
دىگەندەك كۆچۈرۈپ ئېلىپ كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان بول-
سا، تا مۇشۇ كەمگىچە ئىككى گەپنىڭ بىرىدىلا ئەندىجان يۇرۇشى-
نىڭ غەلىبىسىدىن ماختىنىپ، دادىسى مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيس-
خان بىرنەچچە قېتىم لەشكەر تارتىپمۇ ئېلىشقا مۇۋەپپەق بولال-
مىغان شەھەرنى ئۆزىنىڭ ئالغىنىنى داڭلاپ يۈرەتتى. ئەمىر ـ
سەركەردىلىرى ئۇنىڭ ئەندىجان شەھىرىنى سەۋەبسىزلا تاشلاپ
قايتىپ كەلگىنىنى ئوچۇقتىن ـ ئوچۇق يۈزىگە سالالمىغىنى بى-
لەن بىر ـ بىرىگە قاراپ مەنىلىك كۈلۈشەتتى، كەينىدىن غوتۇل-

دىشاتتى، زاڭلىق قىلىشاتتى. ئەلۋەتتە، ئاقسۇ ئوردىسىدا سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئەندىجان يۇرۇشىنى ماختاپ، ئۇچۇرۇپ، كۆككە كۆتۈرىدىغان، ئۇنى تۇغلۇق تۆمۈر، ئەمىر تۆمۈر ھەتتا ئىسكەندەر زۇلقەرنەيىنگە تەققاسلاپ خۇشامەت قىلىدىغان بىر تۈركۈم نان قېپى ئەمىرلەرمۇ بار ئىدى.

سەييىدئەلى ئالپ ئاشۇ قېتىمقى ئەندىجان يۇرۇشىنى ئېسىگە ئالغىنىدا ئىچى ئاچچىق بولۇپ كېتەتتى، خانغا ھەمراھ بولۇپ بارمىغىنىغا قاتتىق پۇشايمان قىلاتتى. شۇ چاغدا ئەندىجان يۇرۇشىدىن قايتىپ كەلگەن پولات باھادىر سەييىدئەلى ئالپقا يەتكۈچە دەرد تۆكتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئەخمەق، قورقۇنچاقلىقتا، تەدبىرسىزلىكتە ئەيىبلىدى. ئەمما، سەييىدئەلى ئالپ بۇ ئىش ئۈچۈن ئىسان بۇغاخاننى ئەيىبلىيەلمەيتتى. ئۇ پەقەت پولات باھادىرغا تەسەللى بېرىشكە، خاننىڭ نۇسرىتىنى قۇتلۇقلاشقا مەجبۇر بولاتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتىنى قەشقەردە بىرەر ئاي يەتكۈچە تەبرىكلەپ داۋراڭ قىلغاندىن كېيىن موغۇلىستان تەۋەسىدىكى بارلىق ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرىنى پايتەخت ئاقسۇغا يىغىلىشقا يارلىق چۈشۈرۈپ، ئاقسۇدا بىر ئايغىچە زىياپەت ـ بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ تەبرىكلىدى. خاننىڭ بۇ زىيادە داغۋازلىقى، بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ خۇشامەتگۈيلۇق بىلەن خاننى كۆككە كۆتۈرۈشلىرى كۆڭلىگە ياقمىغان پولات باھادىر بىر قېتىملىق بەزمىدە كەيپلىكنىڭ تەسىرىدىنمۇ ئەيتاۋۇر خاننى ئەيىبلەشكە جۈرئەت قىلدى:

— بۇ نۆۋەتتىكى ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتى ئەلۋەتتە جانابى ئالەمپاناھىمىزنىڭ شىر پەنجىلىك قۇدرىتىدىن مۇستەسنا ئەمەستۇر. جانابى قىبلىگاھىمىز بېشىمىزدا سايىۋەن بولۇپ تۇرۇپ بەرگەنلىكى ئۈچۈنلا، باھادىر سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز جان پىدالىق كۆرسىتىپ ئەندىجان شەھىرىنى ئېلىشقا مۇيەسسەر بولالىدى. ئەمما، تولىمۇ ئەپسۇسكى، يۈزلىگەن ئەزىمەتلىرىمىز-

نىڭ ئىسسىق جېنى بەدىلىگە ئالغان ئەندىجان شەھىرىنى يەنە شۇ پېتىچىلا تاشلاپ بېرىپ قايتىپ كەلدۇق. ئۇشبۇ سورۇندىكى جانا-بى ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە مەلۇمكى، ئەندىجان شەھىرىدە مەزمۇت پۇت دەسسەپ تۇرغان بولساق، باي پەرغانە ۋادىسىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ، ئىككىنچى قەدەمدە سەمەرقەنت شەھىرىگە يۈرۈش قىلىپ ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان ۋادىسىنى تەسەررۇپىمىزغا ئېلىشىمىزغا ئاساس سالغان بولاتتۇق. مانا بۇ مۇددىئايىمىز رويابقا چىققان بولسا، يالغۇز ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتىنى ئوردىدا تەبرىكلەپ ئولتۇرۇش بىلەنلا چەكلەنمەي، پۈتكۈل ئەل ـ يۇرتقا بايرام تەنتە-نىسى جاكارلىغان، قۇدرەتلىك ئانهەزرىتىمنىڭ شانۇ شەۋكىتىنى-مۇ ئون سەككىز مىڭ ئالەمگە تارانقان بولاتتۇق.

شۇ دەقىقىدە خۇشامەت سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كۆزى يۇمۇلۇپ كەتكەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ چىرايىغا زىمىستان بۇلۇتى سايە تاشلىدى، پولات باھادىرغا ياقتۇرمىغان نەزەردە قاراپ قويدى.

ـــ بۇ گەپچە قۇدرەتلىك ئالەمپاناھىمىزنىڭ شەۋكىتى خىر-رەلەشتى دېمەكچىمۇ سىلى؟ ـــ دېدى ئوردا ئىشىكئاغىسى زۇنۇن دوغلات ئوتقۇيرۇقلۇق قىلىپ.

ـــ يوقسۇ، ـــ دېدى پولات باھادىر زۇنۇن دوغلاتنىڭ كۆزىگە مىختەك تىكىلىپ تۇرۇپ، ـــ سۆزۈمدە زىنھار ئۇنداق مەنە يوق-تۇر.

ـــ بۇ گەپنى ئەمدى دېيىشنىڭ نېمە ھاجىتى؟ ـــ دېدى زۇ-نۇن دوغلات تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ، ـــ سىلى ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ ئەمىر لەشكىرى بولغاندىكىن ئۇشبۇ مۇددىئالىرىدىن قىبلىگاھى-مىزنى ئۆز ۋاقتىدا ۋاقىپلاندۇرۇشلىرى كېرەك ئىدى. ئەمدىلىك-تە ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتىنى خىرەلەشتۇرىدىغان ئىبارى-لەرنى قىلغانلىرى شۇبھىسىزكى ئەندىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتى-نى ئىنكار قىلغانلىقلىرى بولىدۇ. بۇ خۇددى تاماقنى ئېتىپ مېھماننىڭ ئالدىغا قويۇپ بولغاندا ئەتكەن ئېشىم ئوخشىماپتۇ دې-گەندەك گەپ بولۇپ قالامدۇ؟

پولات باھادىر زۇنۇن دوغلات بىلەن مۇنازىرىلىشىشكە ئالدىرىمىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇنىڭ كۆزى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆزى بىلەن ئۇچرىشىپ قالغانىدى. زۇنۇن دوغلات پولات باھادىرنى چۆكۈرۈپ، خانغا خۇشامەت قىلىمەن دەپ، ئەمەلىيەتتە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئوڭايسىز ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويغانىدى. پولات باھادىر ئۇنىڭ بىلەن زاكۇنلىشاي دېسە خاننىڭ تېخىمۇ ئوسال بولۇشىدىن ئەنسىرەپ، جىم تۇرۇۋالاي دېسە زۇنۇن دوغلاتنىڭ تېخىمۇ ئەزۋەيلەپ خاننى ئېچىتىشىدىن ۋايىم يەپ قالغانىدى. ئۇ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

— يەنە بىر قېتىم تەكىتلەپ قوياي، جانابلىرى كەمىنەنىڭ مۇددىئاسىنى چۈشىنەلمىگەن ئوخشايدىلا، چۈشەنمىگەن سۆزدىن بىلەرمەنلىك قىلىپ مەنە ئىزدەش تولىمۇ بىمەنىلىكتۇر. ياراتقان ئاللاھ ئىگەم ئاۋامنىڭ ئاسايىشلىقى، ئالەمنىڭ تەرتىپ - ئىنتىزامىنى، سەلتەنەتنىڭ شەۋكىتىنى ئالىي مەرتىۋىلىك خان - سۇلتانلارنىڭ لۇتۇف - ئېھسانى بىلەن قەھرى - غەزىپىگە قارايدىغان قىلىپ ياراتقاندۇر ۋە تەسەررۇپىدىكى ھەممە ئەلكۈننى ئۇنىڭ ئىتائىتىدە بولۇشقا بۇيرۇغاندۇر. ئايەت كەرىمدە ئاللاھقا، پەيغەمبەرگە ۋە ئۆزۈڭلاردىن بولغان ئىش باشقۇرغۇچىلارغا بويسۇنۇڭلار، ھەر ئىشتا قەتئىي ھۆكۈم قىلغۇچى يەنىلا ئاللاھدۇر دېيىلگەن. بىز پەقەت ئەندىجان يۇرۇشىدە جانابى قىبلىگاھىمىزغا پەرمانبەردارلىق قىلدۇق. ئەلۋەتتە، مەسلىھەت، تەدبىرلىرىمىزنى ھەم ئايىمىدۇق.

پولات باھادىر قىستاپ كەلگەن غەزىپىنى بېسىۋېلىپ ئۆزگە ھاي بەردى ھەمدە سۆزىنىڭ ئايىغىنى يۇتۇۋەتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يەر تېگىدىن قاراپ قويدى.

— جانابى ئەمىرلەرنىڭ ئۇشبۇ بەزمە سورۇنىنى مۇنازىرە سورۇنىغا ئايلاندۇرۇپ قويماسلىقىنى ئۈمىد قىلىمەن، — دېدى سەييىدئەلى ئالىپ مۇنازىرىنىڭ داۋاملىشىشىغا يول قويىسا ياخشى ئاقىۋەت كېلىپ چىقمايدىغانلىقىنى، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ

تولىمۇ كەيپسىزلىنىپ ئۇلتۇرغانلىقىنى ھېس قىلىپ، ــ ئەن-
دىجان يۇرۇشىنىڭ نۇسرىتىنى ئەلۋەتتە بەزمە ھەتتا بايرام بىلەن
قۇتلۇقلاشقا لايىقتۇر. پولات باھادىر جانابلىرىنىڭ مۇددىئاسىمۇ
ھەم شۇنداقتۇر. جەڭ ـ يۇرۇشلەردە غەلىبە ـ نۇسرەتنىڭ نۆۋىتى
بولماس. مەرھۇم جەننەتماكان سۇلتانىمىز ئۇۋەيسخان ئالىيلىرى
شۇنچە ئۇرۇنۇپمۇ ئېچىشقا مۇۋەپپەق بولالمىغان ئەندىجان شەھە-
رىنىڭ دەرۋازىسىنىڭ جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ قۇدرىتى ساية-
سىدا ئېچىلىشى ئەلۋەتتە ياخشىلىقتىن بېشارەتتۇر. ئاللاھ خالى-
سا پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ قايتا يۇرۇش قىلغايمىز. بەلكىم ئەن-
دىجاننىلا ئەمەس، سەمەرقەنت، ھىرات دەرۋازىلىرىنىمۇ ئېچىپ،
زەپەر تۇغىمىزنى ئۇشبۇ شەھەرلەرنىڭ دەرۋازا ـ سېپىللىرىغا قا-
دىغايمىز.

سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بۇ سۆزلىرى سورۇندىكى جىددىي كەي-
پىياتنى بىردىنلا يۇمشاتتى. ئىسان بۇغاخاننىڭ چىرايىغىمۇ قاي-
تىدىن ۋۇللىدە كۈلكە يۈگۈردى. ئەمىرلەر قايتىدىن قەدەھ سو-
قۇشتۇرۇپ تىلەك بىلدۈرۈشكە كىرىشتى:

ــ ئاللاھ ئىگەم شۇنداق قىلىشقا نېسىپ قىلغاي.

ــ ئالەمپاناھ سۇلتانىمىزنىڭ شىر پەنجىسى ھەرقانداق
مۇستەھكەم قەلئەنىڭ دەرۋازا ـ قوۋۇقلىرىنى ئېچىشقا قادىردۇر.

ــ غەلىبە ئۈچۈن.

ــ نۇسرەتلىك سەمەرقەنت يۈرۈشى ئۈچۈن.

ــ نۇسرەتلىك ھىرات يۈرۈشى ئۈچۈن.

ــ بەلكىم باغداد، دەمەشقلەرگىمۇ يۈرۈش قىلارمىز...

ئانارلىق باغدىن ئۇچۇپ ئۆتكەن قاغىنىڭ قاقىلدىشى سەي-
يىدئەلى ئالپىنىڭ خىياللىرىنى ئۈزۈپ قويدى، ئۇ چۆچۈپ بېشىنى
كۆتۈردى. ئۇنى يەلپۈپ ئولتۇرغان مەھرەم يىگىت بېشىنى ئېگىپ
تۇرۇپ ئىزاھات بەردى:

ــ يېقىندىن بېرى شەھەردە قاغا كۆپىيىپ قالدىغۇ تاڭ. ئا-
تايلى دېسەك قونماي ئۇچۇپ كېتىدۇ كاساپەت.

سەييىدئەلى ئالپ لام ـ جىم دېمىدى.

ــ ئۇسسۇلۇق ئىچەملا ھەزرىتىم؟

ــ ياق، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ بېشىنى قايتىدىن ياستۇققا تاشلاپ.

مەھرەملەر ئەمىرگە گەپ خۇش ياقمايۋاتقانلىقىنى ھېس قىلىپ ئۇن ـ تىنسىز چىقىپ ـ پاشا قورۇشقا كىرىشتى.

سەييىدئەلى ئالپقا مەھرەم يىگىتنىڭ: «يېقىندىن بېرى قاغا كۆپىيىپ قالدى» دېگەن سۆزلىرى تەسىر قىلغانىدى.

«شەھىرىمىزدە قاغىنىڭ كۆپىيىپ قېلىشى ياخشىلىقنىڭ بېشارىتى ئەمەس. ئاتا ـ بوۋىلارنىڭ: ‹قاغىنىڭ قاقىلدىشى شۇملۇقتىن بېشارەتتۇر›، دەيدىغان گېپى بار. ھەر ھالدا تېخىمۇ ئېھتىياتچان بولغان تۈزۈك. چوڭ ياغى بۇرنىمىزغا پۇراپلا تۇرىدۇ. ئۇنىڭغا يۇزلەنمەي قۇتۇلغىلى بولماسمۇ زادى...»

سەييىدئەلى ئالپ ئاستا بىر يانغا ئۆرۈلدى ـ دە، بىرنەچچە يىلدىن بېرى تۈركىستاندا لەشكەر، ئوزۇق ـ تۈلۈك جۇغلاپ، موغۇلىستانغا خىرىس قىلىپ تۇرغان يۇنۇسخاننى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى.

ئۇ، خانزادە يۇنۇسخاننىڭ شىرازدىن ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەكلىپى بىلەن قايتىپ كەلگەنلىكىدىن تولىمۇ كېچىكىپ خەۋەر تاپقانىدى. ئۇ يۇنۇسخاننىڭ قايتىپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلىغان ۋاقتىدا يۇنۇسخان ئاللىقاچان كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجى بەگنىڭ قىزى ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەنلا ئەمەس، بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخاننىڭ قىزى شاھ بېگىم بىلەنمۇ توي قىلىپ بولغانىدى. بۇ خەۋەر ئۇنى قاتتىق چۆچۈتتى. ئۆزىنىڭ تولىمۇ بىخۇد تۇرۇپ قالغانلىقىغا پۇشايمان قىلدى. يۇنۇسخاننىڭ ئەھۋالىنى، ئوي ـ خىيالىنى تېخىمۇ تەپسىلىي بىلىپ كېلىش ئۈچۈن تۈركىستان، كۆنچى، بەدەخشان ۋادىسىغا ئارقىمۇئارقا ئايغاقچى ماڭغۇزدى. ئاقسۇغا ــ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا جىددىي مەلۇمات يوللاپ، ئۇنى

كۈچلۈك دۈشمەندىن ئاگاھلاندۇردى. ئەمما، سۇلتان ئىسان بۇغا ـ
خاندىن خېلى مەزگىلگىچە جاۋاب كەلمىدى. تېخىچىلا ئەندىجان
يۇرۇشىنىڭ غەلىبىسىدىن ھاياجېنى بېسىلمىغان سۇلتان ئىسان
بۇغاخان ئوردا ئىشلىرىنى ئەمىرلىرىگە تاشلاپ قويۇپ يايلاقتا ئوۋ
تاماشاسىغا چىقىپ كەتكەنىدى.

ھەئە، ئاشۇ چاغدا ئاقسۇدىكى بەزمىدە پولات باھادىر بىلەن
زۇنۇن دوغلات ئوتتۇرىسىدا يۈز بەرگەن مۇنازىرىدىن كېيىن،
ئۇزاق ئۆتمەي ئىسان بۇغاخان قومۇل ۋىلايىتى تەۋەسىنى موڭ ـ
غۇللارنىڭ پاراكەندە قىلغانلىقىنى باھانە قىلىپ، پولات باھادىرنى
«شەرقىي چېگرانى تىنچىتقۇچى بۈيۈك سەركەردە» دېگەن نام بې ـ
لەن قومۇلغا ئەۋەتىۋەتكەنىدى. بۇ خەۋەر قەشقەرگە يېتىپ كەل ـ
گەندە ئەمىر سەييىدئەلى ئالپ تولىمۇ ئەپسۇسلاندى. ئەمما، پولات
باھادىرنى ئاقسۇغا قايتۇرۇپ كېلىشكە ئامالسىز قالدى. شۇ كۈن ـ
لەردە سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى سەلتەنەت ئىشلىرىغا دەۋەت قى ـ
لىپ، ئويۇن ـ تاماشا، بەزمە ـ باراۋەتلەردىن توسۇپ، دۈشمەندىن
ئاگاھلاندۇرۇپ تۇرغىدەك تۈزۈك ئەمىر ياكى سىپاھلار يوق ئىدى.
ئۇلۇسبېگى مىر مۇھەممەد شاھ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەندىجان
يۇرۇشىدىن قايتىپ كېلىپ ئالتە ئايدىن كېيىن ئاغرىماي قازا
قىلغانىدى. ناۋادا ھايات بولغان تەقدىردىمۇ سەلتەنەت ئىشلىرىدىن
ئاللىقاچان قول ئۈزگەن قېرى بوۋاينىڭ نەسىھەتلىرىنى ئىسان
بۇغاخاننىڭ ئاڭلىشى ناتايىن ئىدى. ئىسان بۇغاخان ئەندىجان يۇ ـ
رۇشىنىڭ غەلىبىسىنى كۆز ـ كۆز قىلىش خۇمارىدىن چىقالماي
بوۋىسىنىڭ قارىسىنى قىرىق كۈن تۇتۇشقا ئاران چىدىغانىدى. ئۇ
بەزمە ـ باراۋەتكە قايتىدىن خۇمار بولۇپ قالغان، بىر توپ خۇشا ـ
مەتچى ئەمىرلەرنىڭ قورشاۋىدا قالغانىدى. سەييىدئەلى ئالپ تا ـ
غىسى مىر مۇھەممەد شاھنىڭ ئۆلۈم پەيتىسى ئۈچۈن بارغاندىن
بېرى، ياشىنىپ، تېنى بارغانسېرى ئاجىزلاپ قالغانلىقى ئۈچۈن
ئاقسۇغا قايتا بارالمىدى. گەرچە ئىسان بۇغاخاننىڭ يېنىدا ئىككى
ئوغلى ــ سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بولسىمۇ،

ئۇلار تېخى ياش ئىدى، خانغا مەسلىھەت، يول كۆرسەتكۈدەك ئاب-
رۇيى ھەم تەجرىبىسى يوق ئىدى. ئۇلار پەقەت ئوردىدىكى ئىشلار-
دىن دادىسىغا پات ـ پات مەلۇمات يوللاپ، خەۋەرلەندۈرۈپ
تۇرالايتتى.

سەيىدئەلى ئالپ بىر تەرەپتىن ئوردىغا يۇنۇسخاننىڭ
ئەھۋالىدىن توختىماي مەلۇمات يوللاپ، سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى
لەشكىرىي ھازىرلىق كۆرۈشكە دەۋەت قىلسا، يەنە بىر تەرەپتىن
قەشقەردە ئۆز ئالدىغا لەشكەر توپلاپ، مەشىقلەندۈرۈپ، ئوزۇق ـ
تۈلۈك غەملەپ، شەھەر سېپىلىنى مۇستەھكەملىدى. سەركەردىسى
ئالچىنبەگنى بۇيرۇپ مۇھىم ئۆتكەل، داۋان، تاغ ئېغىزلىرىغا
لەشكەر ئورۇنلاشتۇردى ھەمدە يۇنۇسخانغا، ئۇنىڭ تۈركىستانغا
قايتىپ كەلگەنلىكىنى مۇبارەكلەيدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ،
شۇنداقلا قېرىنداشلىقنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلىپ ئىنىسى
ئىسان بۇغاخاندىن تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسى قىلىپ لەشكەر تار-
تىپ كەلمەسلىككە، ئاتا مىراس زېمىننى رەھىمسىز ئۇرۇش
مەيدانىغا ئايلاندۇرۇپ قويماسلىققا، ئارىدىكى نىزا ـ ئاداۋەتلەرنى
سۆھبەت يولى بىلەن تىنچ ھەل قىلىشنىڭ ئىمكانىيىتىنى قى-
لىشقا ئۈندەپ، ئاگاھلاندۇرۇپ بىرنەچچە قېتىم خەت ئەۋەتتى.
لېكىن ئەۋەتكەن خەتلىرىنىڭ ھەممىسىنى يۇنۇسخان جاۋابسىز
قالدۇردى. ئەمما، پۇرسەت پىشىپ يېتىلمىدى دەپ قارىدىمۇ ياكى
لەشكىرىي ھازىرلىقلىرى پۈتمىدىمۇ ئەيتاۋۇر بۇ بىرنەچچە يىلدا
لەشكەر تارتىپ كەلمىدى. لېكىن سەيىدئەلى ئالپ بۇنىڭلىق بى-
لەن خاتىرجەم بولالمىدى. ئۇ ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق يۇنۇسخان-
نىڭ موغۇلىستانغا يوشۇرۇن ئەلچىلەرنى ئەۋەتىپ، ھەرقايسى
ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى بىلەن مەخپىي سۆھبەت ئۆتكۈزۈپ،
ئۇلارنى قولغا كەلتۈرۈشكە، ئۆزىنى قوللاشقا ئۈندەۋاتقانلىقىدىن
خەۋەر تېپىپ تۇردى، يۇنۇسخاننىڭ تەخت سەلتەنەتنى تەلتۆكۈس
قولغا ئېلىش ئۈچۈن، ھە دېگەندە لەشكەر تارتىپ كېلىشكە ئالدى-
رىماي، بىر قەدەم ـ بىر قەدەمدىن تۈزۈۋاتقان بۇ يۇمشاق ھۇجۇم

تەدبىرىگە قايىل بولماي تۇرالمىدى. «ئوچۇق ـ ئاشكارا لەشكەر تارتىپ، قىلىچ يالىڭاچلاپ كەلگىنىدىن، مەخپىي يوسۇندا بۆلگۈنچىلىك سالغىنى يامان، چوڭ خانزادە ھەقىقەتەن ھەر تەرەپتىن پىشىپ يېتىلىپتۇ. ئۇنىڭ باغداد، شىراز قاتارلىق كاتتا شەھەرلەردە ئۇستاز يۇنۇس دېگەن نامى بىكارغا تارالمىغانىكەن. تېخىمۇ قاتتىق ئېھتىيات قىلسام بولغىدەك» دەپ ئۆزىنى ئاگاھلاندۇرۇپ تۇراتتى.

ئۇ يۇنۇسخان بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىش ئېھتىمالى بار دەپ پەرەز قىلغان بىر قىسىم ۋىلايەت، شەھەرلەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنى ئالماشتۇرۇۋېتىش تەكلىپىنى بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن نېمە ئۈچۈندۇر سۇلتان ئىسان بۇغاخان بۇ تەكلىپكە ئېتىبارسىز قارىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ خاندىن خېلىلا رەنجىپ قالدى، لېكىن باشقا چارە تاپالمىدى. قېرىپ قالغان، ئىلگىرىكى كۈچ ـ جاسارىتى قالمىغان، ئوردىدا پولات باھادىردەك كۈچلۈك قوللىغۇچىلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئىش قىلىشقا ماغدۇرى يەتمەيتتى. شۇڭا ئۇ سۇ كەلگۈچە توغان سېلىش ئۈچۈن، بارلىق زېھنىنى قەشقەردە كۈچلۈك دۇشمەنگە تاقابىل تۇرالىغۇدەك جەڭگىۋار، سەرخىل قوشۇن تەشكىللەشكە قاراتتى.

قىش كىرىشى بىلەن ئۇ خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالدى. چۈنكى، ھەرقانچە قارام سەركەردىمۇ تۈركىستان بىلەن قەشقەرنىڭ ئارىلىقىدىكى خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ ماڭلايسۆيە دەپ ئاتىلىدىغان بۇ مۇنبەت بوستانلىققا لەشكەر تارتىشقا پېتىنالمايتتى. شۇنداقتىمۇ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى قىشلىق ئوۋغا تەشكىللەپ مەشىقلەندۈرۈشنى توختىتىپ قويمىدى. لەشكىرىي ماھارىتى، جەڭ تەدبىرلىرى ۋە قاتتىق قوللۇقى بىلەن موغۇلىستان تەۋەسىدىلا ئەمەس، تۈركىستان، پەرغانە، ماۋەرائۇننەھر، ھەتتا خۇراسان ۋادىسىدىمۇ نامى پۇر كەتكەن سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ھەقىقەتەن ماھارەتلىك، جاسارەتلىك ئە-

زىمەتلەردىن بولۇپ يېتىشكەنىدى. ئۇ قول ئاستىدىكى ئون بەش مىڭ سەركەردە ـ لەشكىرى بىلەن يۇنۇسخاننىڭ ھەرقانچە لەكمىڭ لەشكىرى بولسىمۇ چېكىندۈرەلەيدىغانلىقىغا، ئۇنى مەغلۇپ قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. ئەمما يېشىنىڭ چوڭىيىپ قېلىشىغا ئەگىشىپ ئۆمرىنىڭ يار بەرمەيدىغانلىقىدىن، پۇت ـ قولىدا ماغدۇر ـ قۇۋۋەتنىڭ قالمىغانلىقىدىن ۋايىم يەيتتى. يۇنۇسخاننىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى ھەم خالايتتى، ھەم خالىمايتتى. ئۇنىڭچە بولسا يۇنۇسخان مەڭگۈ لەشكەر تارتىپ كەلمىسە، موغۇلىستانغا تەھدىت سالمىسا، ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننىڭ تەخت ـ سەلتەنەتكە كۆز تىكمىسە، بەلكى ئاغا ـ ئىنى، قېرىنداشلىق مېھرىنى قايتا ئۇرغۇتۇپ، بىر ـ بىرىگە يار ـ يۆلەك بولۇپ، ئىناق ئۆتسە، ئۆزىمۇ ئەنە ئاشۇنداق مېھىر ـ مۇھەببەتكە تولغان گۈزەل مەنزىرىنى كۆرۈپ خاتىرجەم كۆز يۇمسا...

بىراق، يۇنۇسخان ئۇنىڭ بۇ ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى، ئوي ـ خىياللىرىنى كەسكىنلىك بىلەن رەت قىلغانىدى. ئارقىمۇئارقا يوللىغان مەكتۇپلىرىنىڭ جاۋابسىز قېلىشى بۇ رېئاللىقنى ئىسپاتلاپ تۇراتتى. شۇڭا ئۇ يۇنۇسخاننىڭ تېزرەك لەشكەر تارتىپ كېلىشىنىمۇ خالاپ قالغانىدى. مۇشۇنچىلىك كۈچ ـ ماغدۇرىنىڭ بار ۋاقتىدا يۇنۇسخان بىلەن بىر تۇتۇشۇپ باقسا، ئۇنىڭغا روبىرو كېلىپ ئۆز ئاغزى بىلەن ئىككى ئېغىز نەسىھەت قىلىپ باقسا...

ئۇ يۇنۇسخاننى تامامەن مەغلۇپ قىلالايدىغانلىقىغا ئىشىنەتتى. بىراق، مەغلۇپ بولغان خانزادە ئۇنىڭ نەسىھەتىگە قۇلاق سالارمۇ؟ ئىنىسى بىلەن ئەپ ئۆتۈشكە ئۇنارمۇ؟ ئەگەر نەسىھەتىگە قۇلاق سالمىسىچۇ؟

سەييىدئەلى ئالىپ بۇ خىيالىنىڭ داۋامىنى پەرەز قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئاكىسى يۇنۇسخانغا رەقىب بولالمايدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. كۆڭلىنىڭ بىر يەردە ئۇنىڭ ئاكىسىنىڭ قولىدا تەخت ـ سەلتەنەتتىن ئايرىلىپ ھالاك بولغىنىنى كۆرۈشنىمۇ، پەرەز قىلىشنىمۇ خالىمايتتى.

شۇنداقلا خانزادە يۇنۇسخاننىڭ ئۆز قولىدا ھالاك بولۇشىنىمۇ ھەم خالىمايتتى.

ئىشقىلىپ، ئەمىر سەييىدئەلى ئالپنىڭ خىياللىرى زىددى-يەتلىك ئىدى. ئۇنىڭ ئۈچۈن سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن شاھزادە يۇنۇسخان قولىنىڭ ئالىقىنى بىلەن دۈمبىسىگە ئوخشايت-تى، قولنىڭ ئالىقىنىنى كەسسىمۇ، دۈمبىسىنى كەسسىمۇ ئوخ-شاشلا ئاغرىيتتى. ئۇ ھەرقانچە باش قاتۇرۇپمۇ ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ تەخت ـ سەلتەنەت ماجىراسىنى ھەل قىلغۇدەك ياخشىراق تەدبىر تاپالمىدى ـ دە، ئاخىرى يۇنۇسخان لەشكەر تارتىپ كەلگەندىن كېيىن ئەھۋالغا قاراپ بىرەر ئامال تېپىش خىيالىغا كەلدى.

سەييىدئەلى ئالپ قىشنى ئەنە ئاشۇنداق زىددىيەتلىك ئوي ـ خىياللار ئىلكىدە ئۆتكۈزدى. تۇنجى باھارنىڭ شەپىسى كېلىشكە باشلىغان كۈنلەردە، ئوردىدىن تۇيۇقسىز سۇلتان ئىسان بۇغاخان-نىڭ يارلىقى كەلدى. يارلىقتا سەييىدئەلى ئالپنىڭ نورۇز بايرى-مىغا ئۈلگۈرۈپ خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن ئاقسۇغا كېلىشى بۇي-رۇلغان، لېكىن سەۋەبى ئەسكەرتىلمىگەنىدى.

يارلىقنى تاپشۇرۇۋالغان سەييىدئەلى ئالپ ۋاقىتنى ھېسابلاپ كۆرۈپ دەرھال يولغا چىقمىسا ۋاقتىدا يېتىپ بارالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى ـ دە، چوڭ ئاغىچىسى ئۇز سۇلتان مەلىكە بىلەن ئىككىنچى ئاغىچىسى بىبى ئايەتخېنىمنى دەرھال سەپەرگە جابدۇ-نۇشقا بۇيرۇدى.

ئوڭغۇل ـ دوڭغۇل، كاتاڭ يوللاردا مەپىدە يۈرگەندىن ئاتتا يۈرگەن راھەتلىك ئىدى. بىر ئۆمۈر ئاتتا يۈرۈپ ئادەتلەنگەن سەي-يىدئەلى ئالپ ئۈچۈن تېخىمۇ شۇنداق ئىدى، لېكىن ئورۇقلاپ بىر تېرە ـ بىر ئۇستىخان بولۇپ قالغان سەييىدئەلى ئالپ ئات ئۈستىدە تۈزۈك ئولتۇرالمىدى. ئېگەرنىڭ ئۈستىگە سېلىنغان كۆرپىمۇ ساغرىسىغا مىختەك پاتاتتى، ئامالسىز مەپىگە ئالمى-شىشقا مەجبۇر بولدى، لېكىن مەپىمۇ ئانچە راھەتلىك ئەمەس ئى-دى. ماڭدامدا بىر ئۇچرىغان كاتاڭلاردىن مەپە قاتتىق سىلكىنەت-

تى. ھەر بىر سىلكىنىش ئۇنىڭ جىنىنى قاقشىتاتتى. ئۇ ئەنە ئاشۇنداق مىڭبىر مۇشەققەتتە نورۇز بايرىمىنىڭ ھارپىسىغا ئۇل-گۈرۈپ ئاقسۇغا كەلدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن باشقا بارلىق ئەمىرلەر ئۇنى شەھەرنىڭ سىرتىدىن ئۈچ پەرسەخ يىراقلىقتا چى-قىپ كۈتۈۋالدى، كاتتا ھەشەم بىلەن ئوردىغا ئېلىپ كىردى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بۇ مۆتىۋەر سەركەردىسىنى توققۇز پايى-لىنىڭ شاھ سۇپىنىڭ ئوڭ تەرىپىگە قويۇلغان، پەقەت ئۇلۇسبېگى-لىنىڭ مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەن كىشىلا ئولتۇرالايدىغان، بوۋىسى مىرمۇھەممەد شاھ ئۆلۈپ كەتكەندىن بېرى بوش تۇرغان كۇرسىدا ئولتۇرغۇزدى.

سەييىدئەلى ئالىپ يېقىن ئەتراپتىكى ۋىلايەت، شەھەر، تۇمەن-لەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭمۇ ئوردىغا يىغىلغىنىنى كۆرۈپ بىر-ئاز ھەيران قالدى. خاننىڭ ئادىتىگە خىلاپ ھالدا بۇنچىۋالا ئەمىر ـ بەگلەرنى ئوردىغا يىغىۋالغىنىنى چۈشەنمەي تەئەججۈپلەندى.

«خان ئالىيلىرى ئەجەب بىر بىمەھەل ۋاقىتتا ئوردا يىغى-لىشى قىلىپ قاپتا، جاكارلايدىغان قانداق مۇھىم ئىشى بار بول-غىيتتى؟ ياكى ئاغىسى يۇنۇسخاننىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى كۈتمەيلا تۇركىستانغا لەشكەر تارتىپ بارغۇسى كېلىپ قالدىمى-كىن؟ نەچچە ۋاقىتتىن بېرى يوللىغان مەلۇماتلىرىمنى جاۋابسىز قالدۇرۇۋاتاتتى. ئۇنىڭغا كىممۇ بۇنداق ئەقىلنى كۆرسەتكەندۇ؟ بىر ھېسابتا بۇمۇ بولغۇدەك. بىراق مەن بۇ ئەھۋالىمدا خان ئا-لىيلىرىغا ھەمدەم بولۇپ لەشكىرىي يۈرۈشكە چىقالمايمەن ـ دە، ئوردىدا پولات باھادىر تېخى بولمىسا، خان ئالىيلىرىنى قانداقسى-گە خاتىرجەم ئەۋەتكىلى بولسۇن؟ ياق، بۇنى توسۇش كېرەك. ئەڭ ياخشىسى يۇنۇسخاننىڭ لەشكەر تارتىپ كېلىشىنى كۈتۈش كې-رەك. تۆت ـ بەش يىلدىن بېرى ھەرقانچە كەم ھازىرلىقلىرى بولسىمۇ پۈتكەندۇ. ھەئە، يۇنۇسخان چوقۇم لەشكەر تارتىپ كېلى-دۇ. ئالدىغا بېرىشنىڭ ھاجىتى يوق...»

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ھارغىن چىرا-

يىدىكى تەئەججۈپنى كۆرۈپ پىخىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ــ ئۆزلىرىنى ئازادە تۇتسىلا ئەمىرۇل ئۆمەرا جانابلىرى، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان ئېغىز ئېچىپ، ــ ھەزرەتلىرىنى ئالدىراپ ـ تېنەپ يارلىق چۈشۈرۈپ ئوردىغا چاقىرىشىمىزدىكى مۇددىئا شولكى، بىرنەچچىدىن، ئۆزلە بىلەن دىدار ـ مۇلاقاتتا بولمىغىلى بىرنەچچە يىل بولۇپ قاپتۇ، دىدارلىرىنى سېغىندۇق. ئىككىنچىدىن، ئۇلۇغ نوروز ئايىمىدە جەم بولۇپ بىرنەچچە ۋاق ھال ـ مۇڭ بولايلى دېدۇق. گەرچە ئالاقە ـ مەكتۇپلار بىلەن مەقسەت ـ مۇددىئالىرىمىزنى بىلىشىپ تۇرغان بولساقمۇ، بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ مۇلاقاتتا بولۇشنىڭ ھۆكمى باشقا بولىدىكەن. ئۈچىنچىدىن، بىزگە ئاغا بولمىش يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۈشكۈرتۈشى، مىركەرىمبەردى بەگ، ھەقبەردى مىرزا ۋە ئەمىر بەگچەكلەرنىڭ ھەمدەمدە بولۇشى، كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجى بەگنىڭ ئىسيان تۇغىنى كۆتۈرۈشى، بەدەخشان ئەمىرى سۇلتان مۇھەممەدخاننىڭ قىزىنى بېرىپ كۈيۈئوغۇل قىلىۋېلىشى بىلەن، ئانا جەمەت زېمىنى بولمىش تۇركىستان ۋادىسىدا بىزگە قارشى ياغى بايرىقىنى تىكلەپ ھەدەپ لەشكەر جۇغلاۋاتقانلىقى ۋە سەلتەنەتىمىزگە تەھدىت سېلىۋاتقانلىقىغا بىرلىكتە چارە ـ تەدبىر كۆرۈش، ئەڭ مۇھىمى ئەينى يىلى ئەندىجان يۈرۈشىگە ئاتلىنىش ئالدىدا ھەزرەتلىرىگە بەرگەن ۋەدەمنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشتۇر. بول ۋەدىمىزنى بۇ يىل قۇربان ھېيتتا ئەمەلگە ئاشۇرۇشنى نىيەت قىلغان بولساقمۇ، يوقىلاڭ سەۋەبلەر بىلەن ۋاقىت چىقىرالماي غەيرەتكە كېلەلمىدۇق. ياراتقان ئىگەم ۋاقىت ـ سائەتنى ئەمدى بەرگەن ئوخشايدۇ.

سەييىدئەلى ئالپ ئىسان بۇغاخاننىڭ ئاخىرقى گېپىنى دەماللىققا زېھنىگە ئالالماي، ئاقىرىپ كەتكەن ئۆسكىلەڭ قاشلىرى ئاستىدىكى كۆزلىرىنى چىمچىقلاتتى. خاننىڭ ئەينى يىلى ئۆزىگە قايسى ئىشنى ۋەدە قىلغانلىقىنى ئەسلەشكە تىرىشتى. ئۇ ئىسان بۇغاخاننىڭ جاۋاب كۈتۈپ تۇرغان كۆزلىرىدىن كۆزىنى ئەپقېچىپ

پەستە ئولتۇرغان ئەمىرلەرگە نەزەر تاشلىدى، ئوڭ تەرەپتىكى
ئالدىنقى رەتتە ئولتۇرغان ئەمىرلەرنىڭ ئارىسىدا ئوغلى سانىز
مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئولتۇراتتى. ئۇنىڭ نەزەرى
مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا چۈشۈشى بىلەن سۇلتان ئىسان بۇغا ـ
خاننىڭ مەقسىتىنى دەرھال چۈشەندى. ئەس ـ يادى يۇنۇسخاننىڭ
لەشكىرى يۇرۇشىگە قانداق تاقابىل تۇرۇش بىلەن بولۇپ كەتكەن
سەييىدئەلى ئالپ خاننىڭ بۇ ۋەدىسىنى يېقىنقى بىر يىلدىن بېرى
ئېسىدىن چىقىرىپ قويغانىدى. شۇ ھامان ۋۇجۇدىغا ئىللىق بىر
سېزىم تارالدى، ھاياجاندىنمۇ ئەيتاۋۇر بۇرنىنىڭ ئۇچى ئېچىشىپ
كۆزىگە مۆللىدە ياش كەلدى. دەس ئورنىدىن تۇرۇپ خانغا قايتىدىن
تەشەككۇر بىلدۈردى:

ــ جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا. ھاياجاند ـ
دىن ئاۋازى بوغۇلغان سەييىدئەلى ئالپ ئارتۇقچە گەپ قىلالمىدى.
ئەمىرلەر خان بىلەن بۇ قېرى ئەمىرنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداق ۋە ـ
دە، پۈتۈم بولغانلىقىنى بىلىشكە قىزىقىپ نەزەرىنى بىردە خانغا،
بىردە سەييىدئەلى ئالپقا ئاغدۇرۇشاتتى.

ــ تەسەننا ئېيتىشلىرى ھاجەتسىز، جانابى ئەمىر، قېنى
جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان، ئاندىن تۆۋەندە ئولتۇر ـ
غان ئەمىرلەرگە يۈزلەندى، ــ جانابى ئەمىرلەرگە سىر قالمىسۇن ـ
كى، ئەينى يىلى ئەندىجان يۇرۇشىگە ئاتلانغاندا ئەمىرزادە سانىز
مىرزىنىڭ توينى قىلىپ، شۇ باھاندا ئەل ـ يۇرتقا ئاش بېرىپ،
ئەلكۈننىڭ دۇئاسىنى ئالغاندۇق. شۇ چاغدا جانابى ئەمىرۇل ئۇ ـ
مەراغا كېيىنچە ۋاقتى ـ سائىتى كەلگەندە ئىككىنچى ئەمىرزادە
مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا چوڭ مەلىكەم دۆلەتنىگار خېنىمنى ند ـ
كاھلاپ بېرىشكە لەۋزى قىلغانىدىم. مانا ئاللاھ ئىگەمنىڭ ئىنايە ـ
تى بىلەن ئول ۋەدىمىزنى ئەمەلگە ئاشۇرىدىغان كۈن ئاخىرى
كەلدى. ئەتە نورۇز ئايەم شۇنداقلا ئەمىر زادە بىلەن مەلىكىنىڭ
تويى.

چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ھەممىسى دۇررىدە ئو ـ

رۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن سەييىدئەلى ئالپنى قۇتلۇقلىدى، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى مۇبارەكلەشتى.

ــ قۇدرەتلىك ئادالەتپاناھىمىز بىلەن ئەمىرۇل ئۇمەرا جانابلىرىنىڭ قۇدا بولغىنىغا قۇتلۇق بولسۇن!

ــ خويمۇ خاسىيەتلىك ئىش بوپتۇ.

ــ ئاللاھ ئىگەم ئۇشبۇ قۇدىلىقنىڭ خاسىيىتىدىن سەلتەنەتىمىزنى ئۆز پاناھىدا ساقلاپ، ئەل ـ يۇرتقا ئاسايىشلىق ئاتا قىلغۇسى.

ــ پاناھگاھىمىز ئادالەتنىڭ، باھادىرلىقنىڭ ھامىيسى بولۇپلا قالماستىن، ۋاپا، ساداقەت، لەۋزى ئەھلىنىڭمۇ يېگانە سۇلتانىدۇر.

ــ قىبلىگاھىمىز ۋەدىگە قانداق ۋاپا قىلىشنى، لەۋزىدە قانداق تۇرۇشنى بىزگە كۆرسىتىپ قويدى.

ــ كۆرەگانلىق مەرتىۋىسى مۇبارەك بولسۇن!

ــ مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىم گۈزەللىك مەملىكىتىنىڭ سۇلتانىدۇر.

ــ ئالتۇن ئۈزۈككە ياقۇت كۆز قويغاندەك ئىش بوپتۇ.

ــ ...

شۇنداق قىلىپ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىمنىڭ توي مەرىكىسى نورۇز بايرىمىنىڭ تەنتەنىسى بىلەن قوشۇلۇپ تولىمۇ تەنتەنىلىك ئۆتكۈزۈلدى. ئات بەيگىسى، ئوغلاق تارتىشىش، قوچقار، توخۇ سوقۇشتۇرۇش... لار ئەۋجىگە چىقتى. دارۋازلىق، سېھىرگەرلىك، مەشرەپلەر ئاقسۇ شەھىرىنىڭ كوچا ـ رەستىلىرىنى قىزىتىۋەتتى. ئۇدا يەتتە كۈنگىچە ئوردا ئالدى ۋە ھەرقايسى چوڭ جامە مەسچىتلىرىنىڭ ئالدىغا ئېسىلغان توي قازانلىرىدا پولۇ، شورپىلار قايناپ تۇردى. ئاقسۇ شەھىرىدىكى بارچە خەلق، جۇملىدىن يېتىم ـ يېسىر، غېرىب ـ مۇساپىرلار، تۇل خوتۇن، يېتىم ئوغۇللار يەتتە كۈنگىچە قورساقنىڭ غېمىدىن قۇتۇلدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بۇ تويىنى قىرىق كۈن داۋاملاشتۇرغۇسى بار ئىدى، لېكىن سەييىدئەلى ئالپنىڭ يۇنۇسخاندىن ئىبارەت كۈچلۈك رەقىبىنىڭ تاغنىڭ ئۇ تەرىپىدە قىلىچ يالىڭاچلاپ، تەخت ـ سەلتەنەتكە خىرىس قىلىپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى قايتا ـ قايتا سەمىگە سېلىشى بىلەن توي بەزمىسىنى توختىتىشقا مەجبۇر بولدى.

سەككىزىنچى كۈنى سەھەردە ئوردىغا قوبۇلغا چىققان سۇلتان ئىسان بۇغاخان سالام ـ سەھەتتىن كېيىن كۆيۈئوغلى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىنى ئىنئام قىلدى، ئاندىن ئوردىدىكى بىر قىسىم ئىچكى①لەرنىڭ مەرتىۋىسىنى رەسمىي ئەمىرلىككە ئۆستۈرۈپ، لەشكىرىي دىۋاننىڭ بىر قىسىم سەركەردىلىرىگە «باھادىر»، «ئارسلان»، «پەھلىۋان»، «ئەزىمەت»، «ئوغلان»، «شىر» دېگەندەك لەشكىرىي ئۇنۋانلارنى بېرىپ يارلىق چۈشۈرۈپ، دەستەك تارقىتىپ بەردى.

مەرتىۋە ـ ئۇنۋانلىرى ئۆستۈرۈلگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر خانغا مىننەتدارلىق بىلدۈرۈشتى.

بۇ ــ سەييىدئەلى ئالپنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا بەرگەن تەكلىپى ئىدى. مۇشۇنداق قىلىش ئارقىلىق ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىڭ سەلتەنەتكە، ئىسان بۇغاخانغا بولغان ساداقىتىنى تېخىمۇ چىڭىتىشنى ئويلىغانىدى.

ھەئە، بۇنىڭغا ئۇلاپلا لەشكىرىي كېڭەش ئېلىپ بېرىلدى. يۇنۇسخانغا تاقابىل تۇرۇش تەدبىرلىرى تۈزۈلدى. خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغان سەييىدئەلى ئالپ ئوغلى سانىز مىرزىنى قەشقەرگە بىللە ئېلىپ كېتىش ئۈچۈن سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن ئىجازەت سورىدى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپنىڭ قېرىپ قالغانلىقىنى تۇنجى قېتىم ھېس قىلدى. بىرپەس خىيال سۈرۈپ ئولتۇرۇپ كەتتى.

① ئىچكى ــ تۆۋەن دەرىجىلىك ئوردا مەھرىمى.

ــ ئەمىرۇل ئۇمەرا جانابلىرىنى ئەمدى قەشقەرگە ئەۋەتمەي، سەلتەنەت ئىشلىرىنىڭ غېمىدىن خالاس قىلىپ ئوردىدا خويمۇ ئەپقالغۇم بار ئىدى. تولىمۇ ئەپسۇس، قەشقەرگە يەنىلا ئۆزلىرى بولمىسىلا بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. ئەمىرزادە سانىز باھادىر مىرزىمۇ سىلى بىلەن بىللە بارسۇن.

ــ يارلىق! ــ دېدى ئىسان بۇغاخان مىرزا دىۋاننىڭ پەرمانىچىسىغا قاراپ، ــ سانىز باھادىر مىرزا قەشقەرنىڭ نائىب ئەمىرلىكىگە، قوشۇمچە ئورۇنباسار ئەمىرلەشكەرلىككە تەيىن قىلىنسۇن!

شۇ ھامان يارلىق پۈتۈلۈپ سانىز مىرزىغا بېرىلدى.

سەيىدئەلى ئالپنىڭمۇ كۆڭلىگە پۈككىنى دەل مۇشۇ ئىدى، لېكىن مەقسىتىنى خانغا دېيەلمىگەنىدى.

سەيىدئەلى ئالپ قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن مەمۇرىي ئىشلارنى ئوغلى سانىز مىرزىغا تاپشۇرۇپ بېرىپ، ئۆزى لەشكىرىي ئىشلارنى بىر قوللۇق تۇتتى، تۈركىستان، تاشكەنتكە ئايغاقچى ماڭغۇزدى. ئايغاقچىلارنىڭ ئۇزۇلدۇرمەي يەتكۈزگەن مەلۇماتلىرىدىن يۇنۇسخاننىڭ پات يېقىندا قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىدىغانلىقىنى جەزملەشتۈردى.

«يۇنۇسخان ھەرگىزمۇ موغۇلىستاننىڭ باشقا ۋىلايەتلىرىگە ئاۋۋال تېگىش قىلمايدۇ. موغۇلىستانغا كىرىسىمۇ قەشقەر ئارقىلىق كىرىدۇ، ئۇ بەكمۇ ئەقىللىق. موغۇلىستاندىن كىچىك ئايرىلىپ كەتكىنى بىلەن، بۇ مەملىكەتنىڭ ئەھۋالىنى نەچچە يىلدىن بېرى پىششىق ئىگىلىدى، بەش قولدەك چۈشەندى. ئۇ قەشقەرنى ئىشغال قىلىپ، مېنى ئاۋۋال كۆزدىن يوقاتماقچى. شۇنداق قىلالىسىلا موغۇلىستاننىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى ئاسانلا قولىغا ئالالايدىغانلىقىنى بىلىدۇ. بەلكىم مېنى قېرىپ قالدى، جەڭگە يارىمايدۇ، كارغا كەلمەيدۇ دەپ ئويلاپ قالغان بولۇشىمۇ مۇمكىن. راست، قېرىپ، كۈچ ـ ماغدۇرۇمدىن قالدىم. لېكىن تېنىم ساق، ئەقىل ـ ھوشۇم جايىدا، يۇنۇسخانغا تېتىغۇچىلىكىم بار. قېنى

سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ باقسۇن. ئۇنى ئۆزىنى چاغلىماي قەشقەرگە لەشكەر تارتقىنىغا پۇشايمان قىلدۇرۇۋەتمەسەم، يەنە بەش ـ ئون يىل بۇ تەسەررۇپقا لەشكەر تارتىپ كېلەلمەيدىغان قىلىۋەتمىسەم ھېساب ئەمەس. ئۇنىڭغىچە ئۆلۈپ ـ تارتىپ قالساممۇ، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى سەلتەنەت ئىشلىرىغا پىشىدۇ. ئىككى ئوغلۇممۇ ھەر خىل قازانلاردا قايناپ سەلتەنەت ئىشلىرىغا يار ـ يۆلەك بولغۇدەك، بىرەر قوشۇنغا باشچىلىق قىلالىغۇدەك بولۇپ قالدى. قالغىنىغا ياراتقان ئىگەم تەقدىر ـ پېشانىسىگە پۈتكىنىنى كۆرەر. يىراقنىڭ غېمىنى ئاز قىلاي...»

— مەلۇم بولغاي. نائىب ئەمىر جانابلىرى كۆرۈشۈشكە ئىجازەت سورايدۇ!

كات سەگۇنچەكتە خىيال سۈرۈپ ياتقان سەيىدئەلى ئالپ پەر ياستۇقتىن ئاستا بېشىنى كۆتۈردى. ئوتتۇرا ياشلىق مەھرەم بېگى بېشىنى ئېگىپ قول باغلىغىنىچە بۇيرۇق كۈتۈپ تۇراتتى.

— ئىجازەت.

ھايال ئۆتمەي سانىز مىرزا ئىككى نۆكىرىنى ئەگەشتۈرۈپ يېتىپ كەلدى ـ دە، ئېگىلىپ سالام بەردى:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — دېدى سەيىدئەلى ئالپ ھازىرلا جەڭگە چۈشىدىغاندەك جەڭ كىيىمى كىيىۋالغان ئوغلىنىڭ دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرىغا ھەۋەس بىلەن قاراپ، — خوش، بۇياققا كېلىپ ئولتۇرسىلا ئوغلۇم. سانىز مىرزا كات سەگۇنچەكنىڭ دادىسى كۆرسەتكەن تەرىپىگە كېلىپ ئولتۇردى.

— قېنى خوش، — دېدى ئاتا ئوغلىنى سۆزلەشكە ئۈندەپ.

— ئايغاقچىلاردىن مەلۇمات كەلدى. خانزادە يۈنۈسخان سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن قوزغىلىپتۇ.

«ئاخىرى يولغا چىقىپتۇ ـ دە...»

سەيىدئەلى ئالپ ئوغلىنىڭ كۆزىگە تىكىلدى.

— مەلۇمات ئىشەنچلىكمۇ؟

— تازا ئىشەنچلىك.

— يۇنۇسخاننىڭ هازىرقى ئېنىق ئورنى نەدىكەن؟

سانىز مىرزا بىر دەقىقە تۇرۇۋېلىپ جاۋاب بەردى:

— ئايغاقچىلارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا تېخى تەسەررۇپىمىزغا كىرمىگەن ئوخشايدۇ. يۇنۇسخان يولغا چىقىشى هامان ئايغاقچىلار خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن بۇياققا ماڭغانىكەن.

سەييىدئەلى ئالپ كۆزىنى يېرىم يۇمغىنىچە بىر پەس خىيال سۈرۈۋالدى.

— يولغا چىققىنى راست بولسا يەنە هەپتىدە قاراتاغ ئېغىزىغا يېتىپ كېلەلىگۈدەك، — ئۇ ئوغلىغا جىددىي تەرزدە قاردى، — دەرهال تېرەكداۋان، چىغىنئاش، ئوتسالار، قاراڭغۇلۇق، مىڭيولدىكى بارگاھ سەركەردىلىرىگە پەرمانىمنى يەتكۈزسۇنلار. ئۇلار ئەسلىدىكى تەدبىر بويىچە يۇنۇسخان لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇماي ئۆتكۈزۈۋەتسۇن. ئۆزلىرىنى دالدىغا ئېلىپ بۇ مۇھىم ئۆتكەللەردە پەقەت لەشكەر تۇرغۇزۇلمىغاندەك هالەت شەكىللەندۇرسۇن. پەرمان قاتتىق ئىجرا قىلىنغاي!

— باش ئۇستىگە! — دېدى سانىز مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

— ئوردىغا دەرهال مەلۇمات يوللانسۇن. خان ئالىيلىرى هەمدەمچى لەشكەرلەرنى تېزدىن يولغا سالغاي!

سانىز مىرزا پەرماننى ئىجرا قىلىش ئۈچۈن ئالدىراش ياندى.

سەييىدئەلى ئالپ پەر ياستۇقتا قايتىدىن يۆلەنگىنىچە چوڭقۇر خىيالغا ئەسىر بولدى.

شۇ تاپتا ئۇ خانزادە يۇنۇسخان بىلەن بولىدىغان جەڭ هەققىدە پىلان تۈزۈۋاتاتتى. لەشكەرلەرنى قەيەرگە ئورۇنلاشتۇرۇش، بۆكتۈرمىنى قايەرگە قويۇش، چاغداۋۇللار بىلەن چاپاۋۇللارنى، بەرەنغار قوشۇن بىلەن جىرىنغار قوشۇننى قانداق ماسلاشتۇرۇش،

جەڭ سېپىنى قانداق شەكىلدە تۈزۈش ھەققىدە بۇ پىشقەدەم سەر-كەردىنىڭ كۆڭلىدە ئېنىق سان بار ئىدى. چۈنكى، ئۇ تۆت ـ بەش يىل ئىلگىرى يۇنۇسخانىنىڭ قايتىپ كەلگەنلىك خەۋىرىنى ئاڭلى-غان چاغدىلا گاھى ئاتلىق، گاھى تەختىراۋاندا ئولتۇرۇپ ياۋ لەش-كەرلىرىنىڭ كېلىدىغان يوللىرىنى، بۇ يوللارنىڭ تەبىئىي شارا-ئىتىنى تەپسىلىي تەكشۈرۈپ چىققان، مۇداپىئەگە، ھۇجۇمغا ئەپ-لىك يەرلەرنى كۆڭلىدە مولجالاپ بولغانىدى.

«كەلسۇن، كېلىۋەرسۇن. يۇنۇسخان شۇنچە نەسھەت قىلىپ ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىمغا پەرۋا قىلمىدى. قارىغاندا ياغىي قىلماق-تىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ. ئى ياراتقان ئىگەم، ئۆزۈڭ مەدەت بەرگەيسەن. بۇ ئەل ـ يۇرتنى، تەخت ـ سەلتەنەتنى پاناھىڭدا ساقلىغايسەن...»

53

مىڭيول داۋىنىنىڭ ئېتىكىگە جايلاشقان جىلغا يۇنۇسخانىنىڭ يىگىرمە مىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى، ئوزۇق ـ تۈلۈك، يەم ـ خەشەك، قورال ـ ياراغ، چېدىر ـ جابدۇق بېسىلغان نەچچە مىڭ-لىغان تۆگە ـ قېچىرلار، نەچچە ئون مىڭلىغان كالا، قوي، ئۆچكە قاتارلىق چارۋىلار بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ھەئە، يۇنۇسخان بۇ بەش ـ ئالتە يىلدىن بېرى موغۇلىستان يۇرۇشىگە ناھايىتى پۇختا تەييارلىق قىلغانىدى. مىڭلىغان تۆگە ـ قېچىرلارغا ئارتىلغان ئوزۇق ـ تۈلۈكلەردىن باشقا قوشۇن بىلەن تەڭ ھەيدەپ ماڭغان مال ـ چارۋىلىرىمۇ ھەر بىر لەشكەرگە ئىككى ـ ئۈچتىن توغرا كېلەتتى. ئۇ بۈيۈك ئىستىلاچى ئەمىر تۆمۈر كۆرەگانىنىڭ ھاياتى-نىڭ ئاخىرقى مەزگىللىرىدە شەرققە قىلماقچى بولغان لەشكىرىي

يۇرۇشى ئۇچۇن قىلغان ھازىرلىقلىرىغا تەققاسلاپ، موغۇلىستان يۇرۇشىگىمۇ ئەنە ئاشۇنداق پۇختا تەييارلىق قىلغانىدى. بۇنداق قىلىشتا ئۇ بىرىنچىدىن، ناۋادا ئۇرۇش ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ ئۇزۇق ـ تۈلۈك تۈگەپ كەتسە لەشكەرلەرنى ئاشۇ چارۋىلار بىلەن بېقىشنى، ئىككىنچىدىن، موغۇلىستاننى ئىستىلا قىلغان تەقدىردىمۇ ئاشۇ ئىككى تۈمەن لەشكەرنى بېقىش ئۈچۈن خەلققە بىر مەزگىل ئو- زۇق ـ تۈلۈك ئالۋىنى سالماسلىقنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى.

قەشقەرگە ئېلىپ بارىدىغان تېرەكداۋان، چىغىنئاش، ئوت- سالار، قاراڭقاياغلىغ① قاتارلىق مۇھىم داۋان، ئۆتكەللەردىن ھېچ- قانداق قارشىلىقسىزلا ئۆتكەن يۇنۇسخان قىلچىلىك غەيرىيلىك ھېس قىلمىدى. كۆڭلىگە ئازراقمۇ شەك، گۇمان چۈشمىدى. رە- قىبلىرىنىڭ مۇشۇنداق مۇھىم ئۆتكەللەرگە بارگاھ قۇرۇپ لەش- كەر تۇرغۇزمىغانلىقىنى ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئىق- تىدارسىزلىقىدىن، بۈيۈك سەركەردە سەييىدئەلى ئالپنىڭ قېرىپ كارغا كەلمەس بولۇپ قالغانلىقىدىن كۆردى ـ دە، موغۇلىستان يۇرۇشىنىڭ غەلىبە ـ نۇسرىتىگە بولغان ئىشەنچى ھەسسىلەپ ئاشتى.

باھار تۇسىگە تولغان مىڭيول داۋىنى ئوت ـ چۆپلىرى ئۆ- سۈپ باشقىچە رەڭ تۈزەپ قالغانىدى. نەچچە ھەپتىدىن بېرى كۆك مۇز، ئاق قار بىلەن قاپلانغان خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىن، قەدەم- دە بىر ئەجەلگە سۆرەپ تۇرغان تىك قىيالاردىن بىر قەدەم ـ بىر قەدەمدىن ئېشىپ مۇشەققەت بىلەن ئىلگىرىلەپ كەلگەن لەشكەر- لەر ھېرىپ ھالىدىن كەتكەنىدى. مىڭيول داۋىنىدىن ئۆتسە قەش- قەرگە بارغۇچە بولغان يوللار ئۇنچە خەتەرلىك، جاپالىق ئەمەس ئىدى. يول باشلىغۇچىلار، ئايغاقچىلار، مۇشاۋىردىن كېيىنكى يول ئەھۋالىنى تەپسىلىي سوراپ بىلىۋالغان يۇنۇسخان مۇشۇ جىلغىدا لەشكەرلەرنى بىر ھەپتە ئارام ئالدۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى. چۈن- كى، ئۇ قەشقەرنىڭ ئۆزىنى كەڭرى داستىخان سېلىپ، مول نازۇ

① قاراڭقاياغلىغ ــ «قاراڭغۇلۇق»مۇ دېيىلىدۇ.

نېمەتلەرنى تىزىپ ئەمەس، ئەجەل قىلىچىنى يالىڭاچلاپ كۈتۈۋالىدىغانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى. شۇڭا خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىن ئېشىپ جېنى تۇمشۇقىغا كېلىپ قالغان لەشكەرلەرنى ئوبدانراق ئوزۇقلاندۇرۇپ، ئارام ئالدۇرۇشى، كۈچ ـ ماغدۇرىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشى كېرەك ئىدى.

مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقبەردى مىرزىمۇ ئۇنىڭ بۇ ئويىنى مۇۋاپىق كۆردى.

— بۇ جىلغىنىڭ ھاۋاسى خېلىلا سوغۇق ئىكەن، لېكىن لەشكەرلەرنىڭ يەنىلا ئارام ئېلىۋالغىنى ئەۋزەل، — دېدى مىركەرىمبەردى بەگ.

— پەرمان، — دېدى يۇنۇسخان تاۋاچى بەگكە قاراپ، — بارلىق لەشكەرلەر چېدىر ـ بارگاھلىرىنى قۇرۇپ ئارام ئالغاي، مال ـ چارۋىلار سويۇلۇپ قۇۋۋەتلىك غىزالانغاي. ئاللاھ خالىسا بىر ھەپتىدىن كېيىن يۈرۈشنى داۋاملاشتۇرغايمىز. قاراۋۇللار ھوشيار بولغاي، قەشقەرگە ماڭىدىغان ئايغاقچىلار توختاپ قالمىغاي!

قاش قارايغىچە جىلغىدىكى كەڭرى يايلاقتا مىڭلىغان چېدىرلار تىكىلدى. نەچچە مىڭلىغان كالا ـ قويلارنىڭ بېشى كېسىلدى.

يۇنۇسخاننىڭ شاھ چېدىرى جىلغىنىڭ كۈن نۇرى تولۇق چۈشۈپ تۇرىدىغان يېرىگە، كىچىكرەك بىر ئېرىق سۇ ئېقىپ تۇرىدىغان ئېقىننىڭ بويىغا تىكىلگەنىدى. شاھ چېدىرىنىڭ ئىككى تەرىپىگە چوڭ ـ كىچىكلىكى، رەڭگى ئوپمۇ ئوخشاش ئىككى چېدىر جايلاشتۇرۇلغان بولۇپ، بۇنىڭ بىرى يۇنۇسخاننىڭ چوڭ ئاغىچىسى ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ، يەنە بىرى ئىككىنچى ئاغىچىسى — بەدەخشان مەلىكىسى شاھ بېگىمنىڭ چېدىرى ئىدى. بۇ چېدىرلاردىن يۈز قەدەم دائىرىنىڭ سىرتىدا مەھرەم، خىزمەتكارلارنىڭ چېدىرلىرى، ئۇنىڭمۇ سىرتىغا خاس نۆكەرلەرنىڭ چېدىرى جايلاشقانىدى.

قاراڭغۇ چۈشكەن، ئون تۆت كۈنلۈك تولۇن ئاي كۆمۈش

نۇرلىرى بىلەن جىلغىنى كۈندۈزدەك يورۇتۇۋەتكەنىدى. تۇمەنلە-
گەن يۇلتۇزلار شوخ كۆز قىسقىنىچە چاراقلاپ يېنىپ كەتكەنىدى.
قاراقۇرۇم تاغلىرىدىن ئەسكەن سوغۇق شامال ئادەمنى ئوبدانلا
دۈگدەيتەتتى. شاھ چېدىرىنىڭ ئىچى ئۇنلىغان شاملار بىلەن يو-
رۇپ كەتكەنىدى. يۇنۇسخان ئەمىر ـ سەركەردىلىرىگە بۇرۇنلا ئى-
جازەت بەرگەچكە، چېدىردا ئىككى ئاغىچىسىدىن باشقا ئادەم يوق
ئىدى. نەچچە ۋاقىتتىن بېرىقى جاپالىق يۇرۇشلەردە خوتۇن ـ با-
لىلىرى بىلەن ئارامخۇدا، كەڭ ـ كۇشادە ئولتۇرۇپ غىزالىنىشقا،
مۇڭدىشىشقا ۋاقىت چىقىرالمىغان يۇنۇسخان بۇگۈن پۇرسەتنى
غەنىيمەت بىلىپ خوتۇن ـ بالىلىرىنى بىر داستىخانغا جەم قىلى-
غانىدى. ئۇنىڭ ئوڭ يېنىدا ئىسان دۆلەت خېنىم، سول يېنىدا
شاھ بېگىم ئولتۇراتتى. ئەمدىلا بەش ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان،
چوڭ ئاغىچىسى ئىسان دۆلەت خېنىمدىن تۇغۇلغان تۇنجى پەرزەن-
تى مېھرىنىگار خېنىم يول جاپاسىدا چارچاپ قالغانمۇ ياكى ئاتا ـ
ئانىسىنىڭ غېمىنى ئاز ـ تولا چۈشەنگەنمۇ ئەيتاۋۇر باللارغا
خاس شوخلۇقىنى ئۇنتۇپ، خۇددى ئەقىل كىرگەن، ئاق ـ قارىنى
پەرق ئەتكەن قىزلاردەك چىرايلىق قوي كۆزلىرىنى بىر نۇقتىغا
تىككىنىچە جىم ئولتۇراتتى. ئۈچ ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان
بىر قورساق سىڭلىسى قۇتلۇقنىگار خېنىم بولسا جاھاننىڭ غوۋ-
غالىرىدىن بىخەۋەر ھالدا تايتاڭلاپ ماڭغىنىچە داستىخاندىكى تاتـ-
لىق ـ تۈرۈم، قۇرۇق يەل ـ يېمىشلەرنى تېرىپ يېيىش بىلەن
ھەلەك ئىدى. قىزىنىڭ بۇ قىلىقىغا ئىچى كۆيگەن ئاتا ـ ئانا ئۇنى
ئىختىيارىغا قويۇۋەتكەنىدى. يۇنۇسخان بۇ ئىككى قىزىغا بەكمۇ
ئامراق ئىدى. ئارام تاپسىلا ئۇلارنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئەركىلىتەت-
تى، ھەرقانداق تەلەپلىرىنى ئورۇنداشقا تىرىشاتتى. ئۇ ئاشۇ ئىك-
كى پەرزەنتى بىلەنلا ئەمەس، ئوڭ، سول يېنىدىكى چىراي، پەرزـ-
لەتتە بىر ـ بىرىدىن قېلىشمايدىغان ئىككى خوتۇنى بىلەنمۇ ئۆ-
زىنى ئىنتايىن بەختلىك ھېس قىلاتتى. شۇ كۈنلەردە ئىككىلا ئا-
غىچىنىڭ بويىدا بار ئىدى. گەرچە ئۇلارنىڭ قورسىقى ئەمدىلا

ئىككى ـ ئۈچ ئايلىق بولغان، سىرتىدىن قارىغاندا ئېغىر ئاياغلىد. قى ئانچە مەلۇم بولمىغان بولسىمۇ، يۇنۇسخان بۇ دۇنياغا كۆز ئېچىش ئالدىدا تۇرغان ئىككى پەرزەنتىنى خۇددى يىراق يەردىن كېلىش ئالدىدا تۇرغان يۇرەك پارىسىنى كۈتكەندەك تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. بۇ ئىككى پەرزەنتىنىڭ ئوغۇل بولۇشىنى ھەر ۋاقىت نامىزىدا ئالالاھتىن تىلەيتتى، ئىككىلا ئاغىچىسىنىڭ كۆڭلىنى ئوخشاش ئىزدەيتتى، ئەرلىك مېھرىنى تەڭ يەتكۈزەتتى. سوۋغاتلارنىمۇ ئوخشاش بېرەتتى، ھەتتا ئۆلارنىڭ كېنىزەك، خىزمەتكارلىرىنىڭ سانىمۇ تەڭ ئىدى.

ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىممۇ خۇددى بىر قورساق ئىگىچە ـ سىڭىللاردەك بەكمۇ ئىجىل، ئىناق ئۆتەتتى. بىر ـ بىرىگە چوڭلۇق قىلمايتتى. بىر ـ بىرىنىڭ كەينىدىن غەيۋەت ـ شىكايەت قىلىپ، قىزغىنىپ، كۇندەشلىك قىلىپ يۇنۇسخاننىڭ بېشىنى ئاغرىتمايتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ يۇنۇسخان بۇ ئىككى خوتۇنغا بەكمۇ ئامراق ئىدى.

خىزمەتكارلار پۈتىنىڭ ئۈچىدا مېڭىپ داستىخاننى قوتاز، كالا، قوي، بۇغا گۆشلىرىدە قىلىنغان شورپا، كاۋاپلار بىلەن تولدۇرۇۋەتتى، ئاندىن شورپىدا ئەتكەن ئۈگرىدىن بىر چىنىدىن ئەكەلدى.

ــ ھازىرچە مۇشۇنچىلىك مەزە تەييارلىيالىدۇق، ــ دېدى بىكاۋۇل بەگ ئۆزرە ئېيتىپ، ــ ئالىيلىرى بىلەن خانىش ئايىملارنىڭ يەنە قانداق غىزاغا كۆڭلى تارتىدىكىن؟

يۇنۇسخان ئۆزۈڭلەر بىر نېمە دەڭلار دەپ، ئىككى ئاغىچىسىغا قارىدى.

ــ باشقا غىزامۇ بۇ تاغدا ئوخشمايدۇ، ــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم، ــ نارىن قىلىڭلار، شاھ بېگىمنىڭ باشقا غىزاغا ئىشتىھاسى بارمىكىن؟

ــ مەنمۇ نارىن ئىچەي، ــ دېدى شاھ بېگىم، ــ نارىننىڭ شورپىسىغا زىرە، قارامۇچنى ئازراق سالارسىلەر، قىيمىسىغا پىد.

يازنى كۆپرەك ئارىلاشتۇرۇڭلار.

— خوش، — دېدى بىكاۋۇل بەگ، ئاندىن يۇنۇسخانغا يۈزلەندى — ئانھەزرىتىمنىڭ شارابقا مەيلى بارمىكىن؟

— ھاۋا سوغۇق تۇرىدۇ، بىرەر ئاپقۇردىن ئىچىپ قويااي، — دېدى يۇنۇسخان.

بىكاۋۇل بەگ بۇيرۇقنى بەجا كەلتۈرۈش ئۈچۈن چىقىپ كەتتى.

— قېنى ئېلىشسىلا، كاۋاپ سوۋۇپ قالمىسۇن، — دېدى يۇنۇسخان ئىككى ئاغچىسىغا قاراپ.

— ئاۋۋال ئۆزلىرى قول كەلتۈرۈپ بەرسىلە ھەزرىتىم، — دېدى ئىككى ئاغچا تەۋازۇ بىلەن.

ئاۋۋال يۇنۇسخان، ئاندىن ئىسان دۆلەت خېنىم، ئارقىسىدىن مەلىكە شاھ بېگىم داستىخانغا قول ئۇزاتتى.

— ئىككىلىرىنى بىللە ئېلىۋېلىپ جاپادا قويدۇم، — دېدى گۆش ـ كاۋاپلاردىن يەپ قورسىقى تويغان يۇنۇسخان بىر ئاپقۇر شارابنى ئالدىرىماي سۈمۈرۈپ تۇرۇپ، — ئەسلىدە موغۇلىستان تەختگاھىنى قولۇمغا ئېلىپ بولغاندىن كېيىن يېنىمغا ئەكەلدۇرۇۋالسام بوپتىكەن.

— ھېچقىسى يوق ھەزرىتىم، — دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم، — كېيىن كەلسەكمۇ ئوخشاشلا يول جاپاسى تارتقان بولاتتۇق.

— ھەزرىتىم بىلەن بىللە بولساق ھەرقانداق مۇشكۇلاتمۇ جاپا بىلىنمەيدۇ، — دېدى شاھ بېگىم نازلىق كۈلۈپ.

— بالىلارغا جاپا بولدى. بولۇپمۇ قورساقتىكى شاھزادىلەرگە، — دېدى يۇنۇسخان چاقچاق قىلىپ.

ئارقىمۇئارقا قىز تۇغقان ئىسان دۆلەت خېنىم بۇ گەپنى ئاڭلاپ خىجىللىقتىن ۋىللىدە قىزاردى. شاھ بېگىم قورسىقىنى ئانىلىق مېھرى بىلەن سىلاپ قويۇپ تاتلىققىنا كۈلدى ۋە:

— خاتىرجەم بولسىلا ھەزرىتىم، شاھزادىنى جاپادا قويماي-

مەن. خانىش ئايىممۇ قورسىقىدىكى شاھزادىنى ئۆزىدىنمۇ بەكرەك ئاسراۋاتىدۇ، ــ دېدى.

ئىسان دۆلەت خېنىم كىچىك قىزى قۇتلۇقنىگار مەلىكىنى قۇچىقىغا ئېلىپ تاماق يېگۈزگەن بولۇپ پاراڭغا ئارىلاشمىدى.

چاقچاق قىلدىم دەپ چوڭ خانىشنى خىجىل قىلىپ قويغاند-لىقىنى ھېس قىلغان يۇنۇسخان پاراڭنىڭ تېمىسىنى دەرھال يۆت-كىۋەتتى:

ــ ئاللاھ خالىسا قەشقەرگە ساق ـ سالامەت بېرىۋالساق، ئول دىياردىكى جەننەت مىسالى ھاۋالىق، گۈزەل باغلار بۇ جاپالار-نى تېزلا ئۇنتۇلدۇرۇۋېتىدۇ.

ــ قەشقەر راستتىنلا شۇنداق گۈزەلمىدۇ، ھەزرىتىم؟ــ سورىدى شاھ بېگىم قىزىقىپ.

ــ قەشقەرگە مەنمۇ بېرىپ باقمىغان، لېكىن تەرىپىنى سە-مەرقەنت، ھىراتتىلا ئەمەس، ھەتتا باغداد، دەمەشق، شىرازلاردىمۇ كۆپ ئاڭلىدىم. شۇ تەرىپلەردىن گۈزەللىكتە شانۇ شەۋكىتى ئا-لەمنىڭ ئۇ چېتىگىچە تارالغان ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئول گۈزەل ماكانىدىنمۇ زىيادە بولسا كېرەك دەپ ئويلايمەن.

ئىككى خانىش لام ـ جىم دېمىدى. شۇ تاپتا تېزرەك بېرىشقا ئىنتىلىپ تۇرغان ئاشۇ شەھەرنى ئۇرۇش قىلماي، قان تۆكمەي، مىڭلىغان لەشكەرلەرنىڭ ھاياتىنى بەدەل قىلماي ئالغىلى بولماي-دىغانلىقى ئۇلارغا ئايان ئىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇلارنىڭ نازۇك ۋۇ-جۇدىنى بولغۇسى ئۇرۇشنىڭ ۋەھىمىسى چۇلغىۋالغانىدى.

ھەئە، يۇنۇسخاننىڭمۇ كۆڭۈل خانىسى تىنچسىز ئىدى. قەش-قەرگە بارغاندىن كېيىن ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، تەدبىر-لىك سەركەردە سەييىدئەلى ئالپ بىلەن بولىدىغان جەڭنىڭ دەھ-شىتى ھېس ـ تۇيغۇلىرىنى قاتمۇقات چىرمىۋالغانىدى. گەرچە ئۇ بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشكە بىرنەچچە يىل پۇختا تەييارلىق قىلغان، تۈرلۈك جەڭ تەدبىرلىرىنى پۇختا تۈزۈۋالغان، غەلىبىگە نىسبەتەن ئىشەنچى تولۇپ ـ تاشقان بولسىمۇ، لېكىن كۆڭلىنىڭ

بىر يەرلىرى يەنىلا كاۋاك ئىدى. ئاللىقانداق بىر تەشۋىش، ئەندىـ
شىلەر كۆڭلىنىڭ بىر يەرلىرىگە غۇۋا سايە تاشلايتتى. ئۇ كۆڭلىـ
دىكى بۇ ۋەسۋەسىلەرنى ئىككى خانىشقا بىلىندۇرمەسلىك ئۈچۈن
پىيالىگە لىقلاپ قۇيۇلغان كۈچلۈك شارابنى گۇپۇلدىتىپ ئىچىـ
ۋەتتى. مۇزدەك شاراب يۈرىكىنى ئازراق سەگىتكەن بولسىمۇ
پاقلان، بۇغا گۆشىدە قىلىنغان كاۋاپ بىلەن بىرلىشىپ يۈرىكىنى
يەنە قىزىتتى. ئەمما كۆڭلىنىڭ بىر يەرلىرىدە غەلىيان كۆتۈرگەن
غەم ـ ئەندىشىلەرنى باسالمىدى.

ئۇ ئەسلىدە قەشقەرگە ئۆتكەن يىلى يازدا يۈرۈش قىلماقچى
ئىدى. بارلىق تەييارلىقلىرى پۈتەي دەپ قالغاندا، خىلىدىن بېرى
ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغان ئانىسى دۆلەتسۇلتان خانىش قازا قىـ
لىپ كەتتى. ئانىسىنىڭ مۇسىبەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ، ئىكـ
كى ئاي ۋاقىت بىلىنمەيلا ئۆتۈپ كەتتى. كۈز پەسلىدە قەشقەرگە
لەشكەر تارتىشنى مۇۋاپىق كۆرمىدى. ناۋادا ئۇرۇش مۇۋەپپەقىيەتـ
لىك بولماي ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كەتسە ئۇزۇق ـ تۈلۈكنىڭ يېتىشـ
مەسلىكىدىن، لەشكەرلىرىنىڭ قەشقەرنىڭ ھاۋاسىغا ماسلىشالـ
ماسلىقىدىن، ئەڭ مۇھىمى قارا قىشتا خەتەرلىك تاغ يوللىرىدا
تۈركىستانغا بىخەتەر چېكىنىپ كېتەلمەسلىكىدىن ئەنسىرىدى.
شۇ سەۋەبتىن يۈرۈشنى بىر يىل كېچىكتۈرگەنىدى.

شۇ تاپتا ئۇ بۇ قېتىمقى يۈرۈشكە خوتۇن ـ بالىلىرىنى بىلـ
لە ئېلىۋالغىنىغا پۇشايمان قىلىپ قالغانىدى.

«رەھمەتلىك ۋالىدەئى مېھرىبان ھايات بولغان بولسا بۇلارنى
بىللە ئېلىۋېلىپ يۈرمەي يېنىدا قالدۇرۇپ قويار ئىدىم، شۇنداقـ
تىمۇ بۇ قېتىم بۇلارنى بىللە ئېلىۋالمىسام بوپتىكەن. ئۇرۇش
دېگەننىڭ تەقدىرىگە ھۆكۈم قىلماق تەس، ناۋادا مەغلۇبىيەتكە
يۈزلەنسەم ئۇلار بۇنىڭدىن ئۆتە جاپاغا قالىدۇ. ئېھ قۇدرەتلىك ئىـ
گەم، بۇنداق قارا كۈنلەرنى كۆرسەتمەستىن ئۆز پاناھىڭدا ساقلىـ
غايسەن. ئۆزۈڭگە ئاسان، بەندەڭگە قىيىن، قۇدرىتىڭگە تېۋىنـ
دىم...»

خىزمەتكارلارنىڭ ئىككى تاۋاق نېرىن كۆتۈرۈپ كىرىشى بىلەن يۇنۇسخاننىڭ خىياللىرى بۆلۈنۈپ كەتتى.

نېرىن ئانچە ئوخشاپ كەتمىگەن بولسىمۇ، نەچچە ۋاقىتتىن بېرى توختىماي يول يۈرۈش جەريانىدا تالقان، نان، سوغۇق گۆش بىلەنلا ئوزۇقلىنىپ كەلگەچكىمۇ، بۇ تاماق ئۇلارغا بەكمۇ تېتىدى. ئادەتتە ھەرقانداق تاماقنى بىر پىيالىدىن ئارتۇق يېمەيدىغان شاھ بېگىم نېرىندىن ئىككى پىيالە بۆلدى، مىس كورىدا كەلتۈرۈلگەن نېرىننىڭ شورپىسىدىنمۇ تەرلەپ تۇرۇپ ئىچتى.

— ئەجەب ئىسسىق باستى، — دېدى شاھ بېگىم چىرايلىق بۇرنىنىڭ ئۇستىدە پەيدا بولغان چېكىم - چېكىم تەرلەرنى يىپەك رومال بىلەن سۈرتۈپ تۇرۇپ، — دېگەن بىلەن تاماق بۇيرۇتۇشقا يەنىلا خانىش ئايىم ئۇستا.

— ئايلىناي مەلىكەم، ئاغزىلىرىغا تېتىغان بولسا، — دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم يېقىملىق كۈلۈمسىرەپ، — ئاللاھ خالىسا قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن، بۇنىڭدىنمۇ ئوخشىتىپ ئەتكۈزۈپ بېرىمەن.

— خىجىلمەن، ھېلىمۇ سىلىنى كۆپ جوۋۇتۇپ كېلىۋاتىمەن، — دېدى شاھ بېگىم مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ، — قەشقەرگە بارغاندا ئۆزۈم خىزمەتلىرىدە بولىمەن.

— قەشقەرگە بارغاندا ئىككىلىرى بىر - بىرلىرى بىلەن بولۇپ مەن بىلەن كارلىرى بولمىغىدەك - دە، — دېدى يۇنۇسخان ئىككى ئاغىچىسىنىڭ كۆڭۈل ئىزدەشلىرىدىن سۆيۈنۈپ.

— يوقسۇ، ئۆزلىرىنى ئۇنتۇپ قالغىلى بولامدىغان ھەزرىتىم، — دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم.

— قەشقەرنىڭ گۈزەللىرىنى بەكمۇ نازاكەتلىك دەپ ئاڭلايمەن. بىزنى ئۇنتۇپ قالمىسىلا بولدى، — دېدى شاھ بېگىم ئەركىلەپ.

— جاھاندا گۈزەللەر تولا، لېكىن ھېچقايسىسى ئىككىلىرىگە يەتمەيدۇ.

ــ ھىممەت قىلدىلا، ــ دېدى ئىككى خانىش سۆيۈنگەن ھالدا بېشىنى ئېگىپ.

مەلىكە مېھرىنىگار خېنىم مۇگدەشكە باشلىغان، قورسىقى تويغان مەلىكە قۇتلۇقنىگار خېنىم بولسا ئىنىكئانىسىنىڭ قۇچىقىدا ئاللىقاچان ئۇخلاپ قالغانىدى.

ــ مەلىكىلەرنى ئارام ئالدۇرسۇنلار، ــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم ئوتتۇرا ياشلىق باش كېنىزەككە قاراپ.

خىزمەتكار ئاياللار ئىككى مەلىكىنى ئاۋايلاپ قۇچىقىغا ئېلىپ ماڭدى.

ــ ھېزى بولۇڭلار، مەلىكىلەر كېچىدە يېپىنچىنى ئېچىۋەتمىسۇن، تاغنىڭ سوغۇقى كېچىدە بەك ئەدەيدۇ، ــ دەپ تاپىلىدى يۇنۇسخان خىزمەتكارلارغا قاراپ.

ــ بىزمۇ يانايلى، ھەزرىتىم ئوبدانراق ئارام ئېلىۋالسىلا، ــ دېدى ئىسان دۆلەت خېنىم بىر پىيالە چاي ئىچىۋالغاندىن كېيىن ئورنىدىن تۇرۇپ.

ئۇنىڭغا ئەگىشىپ شاھ بېگىممۇ ئورنىدىن تۇرۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا يۇنۇسخانغا چەكسىز مېھرى بىلەن قارىۋالدى. ھەئە، ئىككىلا خانىشنىڭ يۇنۇسخان بىلەن يالغۇز قالغۇسى بار ئىدى، ئەمما بىر ـ بىرىدىن ھايا قىلىپ مەقسىتىنى بىلدۇرۇشتىن ئېھتىيات قىلىشتى. پات ئارىدا بولىدىغان جەڭنىڭ غېمى بىلەن ئولتۇرغان يۇنۇسخاننىڭ ئاياللىرىنىڭ كۆڭلىنى چۈشەنگىدەك ھەپىلىسى يوق ئىدى. ئۇ ئىككى ئاغىچىسىنى كۆزى بىلەن ئۇزىتىپ قويۇپ ئورنىدا مىدىرلىماي ئولتۇردى.

ــ شاراب قۇي، ــ دېدى ئۇ يېنىدىكى مەھرىمىگە قاراپ.

ئارقىمۇئارقا ئۈچ ئاپقۇر شاراب ئىچكەن يۇنۇسخان ئوبدانلا كەيپ بولغانىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇنىڭ كۆز ئالدىدىن دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىگە ئەگىشىپ تۈركىستانغا قايتىپ كەلگىنى، بوۋىسى ئەمىر شەيخ نۇرىددىننىڭ نەسىھەتلىرى، سەمەرقەنتتە مىرزا ئۇ-

لۇغبەگ بىلەن ئۇچراشقىنى، كېيىن ھىراتقا ــ خاقانى سەئىد شاھرۇخ مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا بارغانلىقى، كۆيۈمچان ئۇستازى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ تەربىيەسىدە ئىلىم ـ پەزىلەت ئۆگەنگەن كۈنلىرى، شەرەفىددىن ئەلى يەزدى قازا قىلىپ كەتكەندىن كېيىن بىر مەزگىل مەشھەدتە، ئاندىن باغداد، دەمەشق، ئاخىرىدا شىراز ئالىملىرىنىڭ ھۇزۇرىدا ئىلىم تەھسىل قىلغانلىقى، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ چاقىرتىشى بىلەن ھىراتقا قايتىپ كېلىپ، ئاتا مىراس زېمىنى موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولغا ئېلىشقا نىيەت قىلغانلىقى، ياشىنىپ قالغان ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ رىغبەتلەندۈرۈشى، كۆنچى ئەمىرى شىرھاجى بەگ، بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخانلارنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەنلىكى ۋە ئۇلارغا كۈيئوغۇل بولغانلىقى، مەقسەت ـ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن نۇرغۇن بەگ ـ ئەمىرلەرنىڭ ئەتراپىغا ئۇيۇشقانلىقى بىر ـ بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى.

ئۇ ئايرىلىپ كەتكىلى ئاز كەم ئوتتۇز يىل بولاي دەپ قالغان ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننى ھەر قېتىم ئېسىگە ئالغىنىدا ئۆسمۈرلۈك چېغىدا يۈرىكىگە ئورناپ كەتكەن قېرىنداشلىق مېھرىدىنمۇ ئەيتاۋۇر يۈرىكىنىڭ بىر يەرلىرى ئاچچىق ئېچىشاتتى. تەخت ـ سەلتەنەتنى دەپ ئىنىسىغا قارشى لەشكەر تارتماقچى بولغانلىقىدىن كۆڭلى يېرىم بولاتتى. خىجىللىق، نومۇس تۇيغۇلىرى ۋۇجۇدىنى ئەسىر ئالاتتى، ھەتتا لەشكىرىي يۈرۈشتىن يالتىيىپمۇ قالاتتى. ئەمما ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن ھىراتتىكى باغى زاغاندا تۈزۈشكەن ئەھدۇ پەيمانلار، ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىنىڭ ۋەسىيىتى، ئۆزىنىڭ يىگىرمە نەچچە يىللىق تاجۇ تەختسىز ئۆتكۈزگەن سەرگەردانلىق ھاياتىنى ئېسىگە ئالغىنىدا ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان بۇ تۇيغۇلار شۇ ھامان غايىب بولاتتى. ئۆزىنى بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ بىردىنبىر ھەقىقىي تاج ئىگىسى دەپ قارايتتى. ئەينى ۋاقىتتا تۇرپان ئوردىسىدىكى ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىڭ ئانىسى بىلەن ئۆزىنى تۇرپاندىن ھەيدەپ چىقىرىپ، ئى-

نىسىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى ئادالەتسىزلىك دەپ ھېسابلايت-تى. ئاتا مىراس تاجۇ تەختىنى قولىغا ئېلىپ موغۇلىستان سەلتە-نەتىگە پاسىبان بولسا ئىنىسى ئىسان بۇغاخانغا ياخشى مۇئامىلە قىلىشنى، نائىب خانلىق مەرتىۋىسى بېرىپ، قېرىنداشلىق مې-ھىر ـ مۇھەببىتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈپ، سەلتەنەت تىزگىنىنى بىللە تۇتۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. پەقەت مۇشۇ ئوي ـ خى-ياللارلا ئۇنىڭ كۆڭلىگە سايە تاشلاپ تۇرغان خىجىللىق تۇيغۇلى-رىنى تۈزىتىۋېتەتتى. موغۇلىستان، تۈركىستان، پەرغانىدىن ئى-بارەت بۇ كەڭرى زېمىندا قۇدرەتلىك بىر خانلىق قۇرۇش يۇنۇس-خاننىڭ بۈيۈك غايىسى ئىدى. مۇشۇ غايىسىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇش ئۈچۈن بولسىمۇ موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولىغا ئالمىسا بولمايت-تى. ئۇنىڭچە ئابا ـ ئەجدادلىرىنىڭ زېمىنى بولغان موغۇلىستاندىلا ھەقىقىي قۇدرەتلىك بىر خانلىققا ئاساس سالغىلى بولاتتى.

سەييىدئەلى ئالپ ئۇنىڭ مۇشۇ بۈيۈك غايىسىنى ئەمەلگە ئا-شۇرۇشتىكى ئەڭ چوڭ توسالغۇ ئىدى. ئۇ پەقەت مۇشۇ پېشقەدەم سەركەردىدىنلا قاتتىق ئېھتىيات قىلاتتى. ئۇنى بويسۇندۇرماي تۇ-رۇپ موغۇلىستاندا پۇت تىرەپ تۇرۇش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس ئىدى. شۇڭا ئۇ موغۇلىستانغا يۈرۈش قىلىشتا بىرىنچى ھۇجۇم نىشانىنى قەشقەر قىلىپ تاللىغانىدى.

شۇنداق، ئۇ يېقىنقى بىر يىلدىن بېرى سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئارقىمۇئارقا ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىنى تاپشۇرۇۋالدى. دوستلۇق، قېرىنداشلىقنى شېپى كەلتۈرۈپ، تاشنىمۇ ئېرىتىۋەتكۈدەك ئى-بارىلەر بىلەن تولغان بۇ مەكتۇپلار بەكمۇ تەسىرلىك ئىدى. شۇنداقلا، بۇ مەكتۇپلاردا يۇنۇسخاننىڭ موغۇلىستانغا لەشكەر تار-تىپ كەلمەسلىكى ئالاھىدە ئەسكەرتىلگەن. بۇ سەممىي ئاگاھلان-دۇرۇشلارنى پۈتۈنلەي تەھدىت دەپ چۈشەنگەن يۇنۇسخان پەرۋا-سىز قارىدى، جاۋاب خەتمۇ يازمىدى. بالا ۋاقىتلىرىدا ھەر دائىم ئەركىلىتىدىغان، بوينىغا مىندۈرۈۋالىدىغان، كىچىك دېمەي

قورال ـ ياراغ ئىشلىتىش، جەڭبازلىق ماھارەتلىرىنى ئايانماي،
زېرىكمەي ئۆگىتىدىغان، كەلگۈسىدە موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ
پاسىبانى بولىدىغانلىقىنى پات ـ پات ئەسكەرتىپ تۇرىدىغان، با-
ھادىرلىقى، تەدبىرلىكلىكى، مەردۇ مەردانىلىقى بىلەن بالىلىق
قەلبىدە ئۆچمەس سىيما بولۇپ قالغان بۇ سەركەردىنىڭ، دادىسى
سۇلتان ئۇۋەيسخان ئۆلۈپ كېتىشى بىلەنلا نېمە ئۇچۇندۇر دەرھال
ئۆزىدىن، ئانىسىدىن يۈز ئۆرۈپ، قائىدىگە خىلاپ ھالدا ئىنىسىنى
تەختكە ئولتۇرغۇزغانلىقىنى، ئانىسى بىلەن ئۆزىنى كىندىك قېنى
تۆكۈلگەن ئانا ۋەتىنىدىن ئايرىلىشقا مەجبۇرلىغانلىقىنى كەچۇ-
رەلمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىدە قاتتىق ئادا-
ۋەتنى بار ئىدى. ئۇدۇل قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ سەييىد-
ئەلى ئالپقا، ئەينى ۋاقىتتا لالما ئىتتەك قوغلانغان بەختسىز
خانزادىنىڭ كۈچ ـ قۇدرىتىنى كۆرسىتىپ قويۇشنى كۆڭلىگە
پۈككەنىدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپنى تىرىك قولغا چۈشۈرسە ئۆل-
تۈرۈۋەتمەي يېنىدا نەزەربەند قىلىپ ساقلاپ، قانچىلىك ئۆمۈر
كۆرسە ئۆزىنىڭ موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرۇپ شۇنچىلىك
سەلتەنەت يۈرگۈزگىنىنى، ئەل ـ يۇرتقا قانداق پاسىبانلىق قىل-
غانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇشنى ئويلايتتى. سەييىدئەلى ئالپنى
ھەر قېتىم ئېسىگە ئالغىنىدا يۈرىكىدىكى ئاداۋەت گۈلخانلىرى
شۇنچىلىك ئۇلغىياتتى، تەخت ـ سەلتەنەتكە بولغان ھېرىسمەن-
لىكى ھەسسىلەپ ئاشاتتى.

«ئاز قالدى، ئاللاھ خالىسا قەشقەرنى تىنچ ـ ئامان قولۇمغا
ئېلىۋالسام، ئىنىم ئىسان بۇغاخانىنىڭ تاجۇ تەختىنى بىكارلاپ
بەرمەسلىككە ئامالى يوق. شۇ تاپتا قېرى ئەمىر سەييىدئەلى ئالپ
نېمە ئىشلار بىلەن مەشغۇلكىن؟ جەننەتماكان خانىش ئانامدىن
ئاڭلىشىمچە، ئۇ ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم خان ئاتامنىڭ موغۇلىستان
تەختگاھىنى سۇلتان شىرمۇھەممەدخاندىن قايتۇرۇۋېلىشىدا كاتتا
تۆھپە كۆرسەتكەن، ھەرقاچان خان ئاتامنىڭ يېنىدىن ئايرىلماي

چارە ـ تەدبىر كۆرسەتكەن، ئۇرۇشلاردا باھادىرلىق قىلغانىكەن. تەقدىر دېگەن ئاجايىپ ـ ھە؟! ئۇ ئاشۇ چاغلاردا كۈنلەرنىڭ بىرىدە ئۆزى جان پىدالىق قىلغان خاننىڭ خانزادىسى بىلەن رەقىب بولۇپ قېلىشنى، ھايات ـ ماماتلىق جەڭ قىلىپ قېلىشنى ئويلىغان بولغىيمىدى؟ ھەرگىز ئويلىمىغان. قەشقەردە سەپ تۈزۈشۈپ قالساق ماڭا يول قويارمۇ؟ جەننەتماكان خان ئاتامنىڭ يۈز ـ خاتىرىسىنى قىلارمۇ؟ بۈزرۈكۋار خانىش ئانامنىڭ دېيىشىچە، ئۇ كېيىنچە ئاشۇ قىلغانلىرىغا پۇشايمان قىلغان، مېنى ئىزدەپ تېپىش ئۈچۈن سەمەرقەنت، ھىرات، باغداد، شىرازلارغا چاپارمەن ماڭغۇزغانىكەن. تەقدىر ـ قىسمەت بىلەن ئۇلارغا يولۇقماپتىمەن. ناۋادا يولۇقۇپ قالغان بولسام ھازىرقىدەك قىسمەت شەكىللىنەرمىدى؟ مۇمكىن ئەمەس. ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرىگە ئەگىشىپ موغۇلىستانغا كەلمەيتتىم. ماڭا بىرەر ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى بېرىپ تەخت دەۋاسىدىن ۋاز كەچ، ئىنىڭنىڭ سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىل، دەپ نەسىھەت قىلار بولغىيتتى ھەقىچان. يولۋاسقا تاغ كېرەك، ئۇ ھەرگىزمۇ دۆڭلۈكنى ماكان تۇتمايدۇ. ئارقىمۇئارقا يوللىغان ئاشۇ مەكتۇپلىرىدىنمۇ ئاشۇنداق مەنە چىقىپ تۇرمامدۇ؟ ئۆزىنى كىم چاغلايدۇ ـ ھە؟ جەننەتماكان خان ئاتامغا ھەمدەمدە بولۇپ موغۇلىستان تەختگاھىنى ئىستېلا قىلغان بولسا، كۆرسەتكەن ئەجىر ـ تۆھپىسىگە تۇشلۇق ھۆرمەت ـ ئىمتىيازغا ئېرىشتى. ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم خان ئاتام ئۇنىڭ تۆھپىسىنى تارتۇقلاپ ھامىمام ـــ مەلىكە ئۆز سۇلتان خېنىمنى ھېچقانداق تويلۇق سالمايلا نىكاھلاپ بەرگەنىكەن. زامانىسىنىڭ دانىشمىنى، ئەقىلدارى، لەشكىرىي ئىلمىنىڭ ئەللامىسى، خان جەمەتىنىڭ كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىدىكى ئالىي نەسەبلىك ئەزاسى ھېسابلانغان بۇ سەركەردە ئۆز ۋاقتىدا نېمىشقا ھەق ـ ناھەقنى ئاستىن ـ ئۈستۈن قىلىپ، مېنىڭ ئورنۇمغا ئىنىمنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئاشۇنداق خاتا ھۆكۈم چىقارغان بولغىيتتى؟ ماقۇل، بۇ خاتالىقنى گەردىنىگە ئالسۇنۇ، نېمىشقا ئەمدىلىكتە مې-

نىڭ موغۇلىستانغا كېلىشىمنى، ئاتا مىراس تاجۇ تەختىمنى قو-لۇمغا ئېلىشىمنى يەنە جان ـ جەھلى بىلەن توسۇماقچى بولىدۇ، بۇنداق قىلىشىدىكى مەقسەت ـ مۇددىئاسى نېمىدۇ؟ ھەرگىز يول قويمايمەن. ھەرقانداق سۇلھىگىمۇ كەلمەيمەن. يولۇمنى توسمەن، نىيىتىمدىن ياندۇرىمەن دەيدىكەن، قولىدىن كەلسە بېشىمنى تې-نىمدىن جۇدا قىلسۇن. بولمىسا مېنى بۇ يولدىن توسۇمىقى مۇم-كىن ئەمەس. ھەر بىر مەكتۇپىدا ئاغا ـ ئىنى تاجۇ تەخت تالىشىپ ياغى قىلسا خەلقئالەم زاغۇ تۇتىدۇ①، ئاۋام ـ رەئىيەت نالەت ئو-قۇيدۇ، ئەل ـ يۇرت بالايىئاپەت ئىچىدە قالىدۇ، دەيدۇ تېخى. نې-مىشقا ئۇ نەسىھەتلەرنى تەخت ساھىبى بولمىش ئىنىمغا بېرىپ قىلمايدۇ؟ ئۇنى چىرايلىقچە تەختنى ئۆتۈنۈپ بېرىشكە كۆندۈر-مەيدۇ؟ نېمىشقا مەنلا ئۇنىڭ نەسىھەتىگە قۇلاق سالغۇدەكمەن؟ ھە-قىقەت بىر مەھەل كۆمۈلۈپ قالسىمۇ ھامان ئۆزىنىڭ جۇلاسىنى ئايان قىلىدۇ. ھەقىقەت مەن تەرەپتە. ھەقىقىي مەرد ـ باھادىر بولسا مېنى قوللىسۇن، بولمىسا ئىشىنى قىلسۇن. قېرى جېنى تۇمشۇ-قىغا كېلىپ، يەر تىرەپ قالغاندا ئەڭ ياخشىسى مەن بىلەن قار-شىلاشمىغىنى، سۈكۈت قىلغىنى، ئاغا ـ ئىنى ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپقا قېتىلىۋالمىغىنى ئەۋزەل. شۇنداق، ئۇ قېرىپ قالغىنى، پۇت ـ قولىنىڭ كۈچ ـ ماغدۇرى قالمىغىنى بىلەن تەدبىرلىك، ھىيلە ـ تەدبىردە ئۇنىڭ تەڭدىشى بولالمايمەن. شۇڭلاشقا ئېھتىيات قىلغىنىم، ھەر بىر قەدەمنى ئاۋايلاپ باسقىنىم ئەۋزەل...»

يۇنۇسخان بىرئاز سەگىدەش ئۇچۇن بارگاھى ئالىيدىن سىرتقا چىقتى. تۇن يېرىملاشقان بولۇپ، تولۇن ئاي كۈمۈش نۇر-لىرىنى ئايىماي چېچىۋاتاتتى. تۇمەنلىگەن يۇلتۇزلار گويا يۇنۇس-خانغا مەدەت بېرىۋاتقاندەك شوخلۇق بىلەن كۆز قىسىپ جى-مىرلايتتى. يۇنۇسخان غۇر ـ غۇر ئەسكەن تاغ شامىلىغا كۆكرى-كىنى تۇتقىنىچە قېنىپ ـ قېنىپ نەپەس ئالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدى ئىشەنچكە تولۇپ تاشقانىدى.

① زاغۇ تۇتۇش ـــ مەسخىرە قىلىش.

54

قەشقەر شەھىرىنىڭ سىرتى سۇلتان ئىسان بۇغاخان باشلاپ كەلگەن خان لەشكەرلىرى ۋە سەييىدئەلى ئالپىنىڭ قورغان چىدىر ـ بارگاھلىرى بىلەن تولىمۇ ۋەھىمىلىك تۈس ئالغانىدى.

مىڭيول قىشلىقىدا لەشكەرلىرىنى تەرتىپكە سېلىپ بىر ھەپتە ئارام ئالدۇرۇۋالغاندىن كېيىن، يول بويى ھېچقانداق قارشىلىققا ئۇچرىماي ئۇدۇل قەشقەرگە يېتىپ كەلگەن يۇنۇسخان، شەھەردىن ئۇچ پەرسەخ يىراقلىقتا ئۆزىگە قارشى تەييارلىنىپ تۇرغان رەقىبلەرنىڭ بارگاھىنى كۆرۈپ بىرئاز ھودۇقتى. سەركەردىلىرىگە دەرھال ئۇچ پەرسەخ ئارىلىق تاشلاپ بارگاھ قۇرۇشقا پەرمان بېرىپ، يەزەك① قوشۇنىنىڭ سەركەردىسىنى ياۋ قوشۇنىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ كېلىشكە ئەۋەتتى. ھەئە، رەقىبلىرىنىڭ ئالدىنئالا تەييارلىنىپ تۇرغانلىقى ئۇنى تەمتىرىتىپ قويغانىدى. يۇنۇسخان لەشكىرىي يۈرۈشكە چىقىشتىن ئاۋۋال ئويلىغىنىدەك، قەشقەرنى ئۇنچە ئاسان ئالالمايدىغانلىقىنى بىردىنلا ھېس قىلىپ يەتتى.

«سەييىدئەلى ئالىپ ئاللىقاچان تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىكەن ـ دە. نېمىشقا ئۇ يول ئۇستىدىكى مۇھىم داۋان، ئۆتكەللەرگە لەشكەر ئورۇنلاشتۇرماي، ھەممە سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى قەشقەرگە جۇغلىۋالدىكىنە؟ بۇ ئۇنىڭ مەندىن ئېھتىيات قىلغىنىمىدۇ ياكى لەشكىرىي كۈچىنى بۆلۈۋەتمەي بىر يەرگە جەم قىلغىنىمىدۇ؟ ۋەياكى ھىيلە ئىشلىتىۋاتامدىغاندۇ؟ راست، بۇ قېرى سەركەردىنىڭ ھىيلە ـ مىكرى، تەدبىرى تولا دەپ ئاڭلىغۇيدىم.

① يەزەك ــ چارلىغۇچى ئەترەت.

ئەڭ ياخشىسى ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىرىماي، ئەھۋالنى ئىنچىكە
كۆزىتەيلى...»

بارگاھى ئالىيغا جەم بولۇشقان سەركەردىلەر چوڭقۇر خىيال-
غا ئەسىر بولغان يۇنۇسخاننىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلەلمەي جىمجىت
ئولتۇرۇشاتتى. ئۇلار يۇنۇسخاننىڭ قەشقەرنىڭ بوسۇغىسىغا كې-
لىپلا بۇنداق جىمىپ كېتىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرۈشمىگەنىد-
دى. شۇ تاپتا ئۇلارغا ۋاقىت تولىمۇ ئاستا ئۆتكەندەك بىلىنىۋاتات-
تى. يەزەك سەركەردىنىڭ كىرىپ كېلىشى بارگاھى ئالىينىڭ بىر
ئاش پىشىملىق جىمجىتلىقىنى بۇزۇپ تاشلىدى.

— مەلۇم بولغاي، — دېدى يەزەك سەركەردە قول باغلاپ تۇ-
رۇپ.

يۇنۇسخان ئاستا بېشىنى كۆتۈرۈپ سەركەردىگە قارىدى.

— خوش.

— ئالدىمىزدىكى راستىنىلا قەشقەر لەشكەرلىرى بىلەن
ئاقسۇدىن ھەمدەمگە كەلگەن خان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھى ئى-
كەن، ئۇقۇشىمىزچە سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىر ھەپتە ئاۋۋال
ئاقسۇدىن لەشكەر باشلاپ كەلگەنىكەن. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ سانى
ئوتتۇز مىڭدىن كەم ئەمەستەك قىلىدۇ.

— قارارگاھىنىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟ — سورىدى مىركە-
رىمبەردى بەگ.

— ئىنتايىن مۇستەھكەم. تەرتىپ ـ ئىنتىزامىمۇ شۇنداق
رەتلىك. قاراۋۇل ـ چارلىغۇچىلاردىن باشقا لەشكەرلىرىنىڭ
قارارگاھ ئىچىدە مېڭىپ يۈرگىنىنى كۆرگىلى بولمايدۇ. بىز
قارارگاھقا خېلىلا يېقىنلاشقان بولساقمۇ، لېكىن ئۇلار بىزنى
كۆرمىگەندەك پەقەتلا پەرۋا قىلمىدى.

— قەستەن بىزگە سۈر كۆرسىتىۋاتقان گەپ، — دېدى ئە-
مىر بەگچەك شالاڭ ساقاللىرىنى تىترىتىپ، — مېنىڭچە ئىككى-
لىنىپ تۇرماي دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتەيلى. مۇشۇنداق قىلساق ياۋغا

ۋەھىمە پەيدا قىلغىلى، پاتىپاراق قىلىپ ئىرادىسىنى سۇندۇرغىلى بولىدۇ، ھەم لەشكەرلىرىمىزنىڭمۇ جەڭگىۋارلىقى ئاشىدۇ.

يۇنۇسخان سەركەردىلىرىگە تەكشى نەزەر تاشلىدى. ئەمىر مىركەرىمبەردى بەگ بىلەن ھەقنەزەر مىرزا سەل ئىككىلىنىپ قالغاندەك قىلاتتى.

ــ مېنىڭچە ئالدىرىمايلى، ــ دېدى يۇنۇسخان، ــ سەركەر - دە ـ لەشكەرلىرىمىز بىر ـ ئىككى كۈن ئوبدان ئارام ئېلىپ ھاردۇقىنى چىقىرىۋالسۇن. ئۇنىڭغىچە ياۋ قارارگاھىنىڭ جايلە - شىش ئەھۋالىنى يەنىمۇ ئىلگىرىلەپ كۆزىتەيلى. ھامىنى لەشكەر تارتىپ كەلگەن ئىكەنمىز، ئالدىراقسانلىق قىلىشىنىڭ ھاجىتى يوق. تەييارلىقلىرىمىز پۇختا بولغاي، لەشكەرلەر قارارگاھتىن خالىغانچە سىرتقا چىقمىغاي، ئەتراپتىكى ئاھالىلەر بىلەن سۈز - لەشمىگەي، پەرمانىمغا خىلاپلىق قىلغۇچىلارنىڭ كاللىسى ئېلىـ - نىدۇ. جانابى سەركەردىلەرگە ئىجازەت!

ــ ئالىيلىرى ئامان بولغايلا!

سەركەردىلەر بارگاھى ئالىيدىن ئاستا يېنىپ چىقىشتى.

يالغۇز قالغان يۇنۇسخاننى غەم بېسىۋالغانىدى. رەقىبلىرى - نىڭ شەھەرنىڭ سىرتىدا قارارگاھ قۇرۇپ ياتقىنى ئاللىقاچان جەڭگە تەييارلىنىپ بولغانلىقىنىڭ بېشارىتى ئىدى. ناۋادا ئۇلار شەھەردىن چىقماي يۇنۇسخاننىڭ ھۇجۇم قىلىشىنى كۈتۈپ تۇرغان بولسا بۇنچىۋالا تەشۋىشلىنىشنىڭ، ئېھتىيات قىلىشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. سەييىدئەلى ئالپ بولمىسا، ئىنىسى ئىسان بۇغاخان ئىككى تۈمەن ئەمەس، يىگىرمە تۈمەن لەشكەر باشلاپ كەلگەن تەقدىردىمۇ ئۇ قىلچىلىك غەم قىلىپ كەتمەيتتى. ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان چىگىش خىياللارنىڭ بىر بېشىغا چىقىپ بولالمىغان يۇنۇسخان، ناۋادا رەقىبلىرىدىن ھېچقانداق شەپە بولمىسا لەشكەر - لىرىنى ئوبدان ئارام ئالدۇرۇپ، ئىككى كۈندىن كېيىن ھۇجۇمغا ئۆتۈشنى قارار قىلدى.

※ ※ ※

موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھى.

ھەشەمەتلىك شاھانە چېدىرنىڭ تۆرىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان تولىمۇ غەمسىز ئولتۇراتتى. كېچىدىن بېرى ئۇخلىماي قىلغان بەزمىنىڭ تەسىرىدىنمۇ ئەيتاۋۇر كۆزلىرىدە ئۇيقۇ قاينايتتى، تۇرۇپ ـ تۇرۇپ ئەسنەپ قوياتتى.

ــ ياۋغا ئارام ئېلىۋېلىشقا پۇرسەت بەرمەسلىكىمىز كېرەك ئىدى، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان ئالدىنقاندۇق بىر زېرىكىش تۇيغۇسىدا، ــ ئۇزۇن مۇساپىنى بېسىپ كەلگەن ياۋ بىلەن جەڭ قىلساق ئاسان غەلىبە قىلاتتۇق.

ــ ئەينى مۇددىئا. قۇدرەتلىك پاناھگاھىمىز دانادۇر، ــ دېدى سەييىدئەلى ئالپ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، ــ ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ يول جاپاسىدا ھېرىپ كەلگىنى راست، ئەمما ئۇلارنىڭ جەڭگىۋارلىقى سۇسلاشقىنى يوق. مۇشۇنداق ئەھۋالدا ھۇجۇمغا ئۆتسەك، ئۇلار جېنىنى ئالقىنىغا ئېلىپ قويۇپ قارشىلىق كۆرسىتىشى مۇمكىن. بۇ جەڭ ۋەزىيىتىگە پايدىسىز. مېنىڭچە بىرنەچچە كۈن تەخىر قىلايلى، خانزادە يۇنۇسخاننىڭ ھەدېگەندە ھۇجۇم قىلماي تۇرۇۋالغىنىغا قارىغاندا، ئۇ چوقۇم بىزدىن ئېھتىيات قىلىپ قالدى. قاراۋۇللارنىڭ مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ياۋنىڭ يەزەكلىرى قارارگاھىمىزنى توختىماي كۆزىتىۋاتقۇدەك، ئەھۋال ئۇقۇشۇۋاتقۇدەك. بىزنىڭ جىم تۇرۇۋېلىشىمىز ئۇلارنى بەتگۇمانغا سالماي قالمايدۇ. گۇمان ئەلۋەتتە تەشۋىشنى كۈچەيتىدۇ، تەشۋىش جەڭگىۋارلىقنى سۇسلاشتۇرىدۇ. ئالىيلىرى قارارگاھتا تۇرۇپ زېرىكىپ قالدىلا، مېنىڭچە شەھەرگە كىرىپ ئارام ئالسىلا، ۋاقتى كەلگەندە خەۋەر بېرىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭمۇ خىيالى شۇ ئىدى، نەچچە كۈندىن بېرى قارارگاھتا تۇرۇپ زېرىكىپ قالغانىدى. يەنە بىر تەرەپ-

تىن نېمە ئۇچۇندۇر ئۇ ئاكىسى يۇنۇسخان بىلەن جەڭ مەيدانىدا يۈزمۇيۈز كېلىپ قېلىشتىن ئېھتىيات قىلىپ قالغانىدى. سەيىيدئەلى ئالپمۇ بۇ قېرىنداشلارنى جەڭ مەيدانىدا ئۇچراشتۇرۇشنى خالىمايتتى.

ــ شۇنداق قىلايلى ئەمىسە، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئۇزىتىپ قويغان سەيىيدئەلى ئالپ ئىككى ئوغلىنى يېنىدا ئەپقېلىپ قالغان سەركەردىلەرنى ئۆز قارارگاھلىرىغا قايتۇرۇۋەتتى.

ــ ئارتۇچ① تۆپىلىكىدە بۆكتۈرمىدە تۇرغان سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ ئەھۋالى قانداقراق ئەمىرزادەم؟ ــ سورىدى سەيىيدئەلى ئالپ چوڭ ئوغلى سانىز مىرزىغا قاراپ.

ــ خاتىرجەم بولسىلا ئاتا، پەرمانلىرىغا بىنائەن بارلىق ئۆتكەل ـ داۋانلارغا قارارگاھ قۇردۇق. ئادەم تۈگۈل ئۇچار قۇشلارمۇ چاڭگىلىمىزدىن قېچىپ قۇتۇلالمايدۇ.

ــ ئەينى مۇددىئا. يەنە تاپىلاپ يۈرمەيمەن، ــ دېدى سەيىيدئەلى ئالپ تەمكىنلىك بىلەن ئاپئاق ساقاللىرىنى سىلاپ تۇرۇپ، ــ خانزادە يۇنۇسخان ئائىلىلىرىنىڭ جېنىغا چوقۇم كېپىللىك قىلسىلا. ھەرقانداق سەركەردە ـ لەشكەر خانزادىگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزمىگەي. پەقەت خاتۇن ـ بالىلىرى، خىزمەتكارلىرى بىلەن قېچىپ كېتىشىگە يول قويسىلىرى بولىدى.

ــ نېمىشقا خانزادە يۇنۇسخاننىڭ قېچىپ كېتىشىگە يول قويىمىز ئاتا؟ ــ سورىدى دادىسىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ــ خانزادىلەرنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى نىزا ـ ئاداۋەتلەرگە مۇشۇنچىلىك ئارىلىشىپ قالغىنىمىزمۇ يېتەر ئوغلۇم، ــ دېدى سەيىيدئەلى ئالپ، ــ بۇنىڭ نۇرغۇن سەۋەبلىرى بار. ھازىر سىلىگە چۈشەندۈرۈپ ئولتۇرغۇدەك ۋاقىت يوق. بارلىق مەقسەت ـ

① ئارتۇچ ــ ئاتۇش.

مۇددىئالىرىمدىن ئاغىلىرى تولۇق خەۋەرداردۇر. ئىككى يىلدىن بېرى خېلى تىرىشچانلىق كۆرسەتكەن بولساممۇ يۇنۇسخان ئالىيـ-لىرىنىڭ بۇ لەشكىرىي يۈرۈشىنى توسۇشقا مۇۋەپپەق بولالمىدىم. ئەمما ئۇمۇ جەننەتماكان سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ يۈرەك پارىسىدۇر. ئەلۋەتتە تەخت ـ سەلتەنەتتە ئۇنىڭمۇ ھەققى ـ نېسىـ-ۋىسى بار. ئاغا ـ ئىنى ئوتتۇرىسىدىكى زىددىيەت، ئۆچ ـ ئاداۋەتـ-نى ھەل قىلىش بۇ ئۆمرۈمدە مېنىڭ قولۇمدىن كەلمەيدىغان ئوخشايدۇ. پەقەت ۋاقىتنى كەينىگە سۈرۈشتىن ئۆزگە چارە تاپالـ-مىدىم. ناۋادا خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تۇتۇپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا ئەكەلسەك، خاتالىق ئۈستىگە خاتالىق ئۆتكۈزگەن بولۇپ قالىمىز. شۇڭلاشقا ئاغا ـ ئىنى ئۇچراشمىغىنى ئەۋزەل. پەقەت يۇنۇسخاننى سەركەردە ـ لەشكەر-لىرىدىن تولۇق ئايرىۋەتسەكلا بولدى. يۇنۇسخان سەركەردە ـ لەشـ-كەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالسا، يەنە بەش ـ ئون يىلسىز بۇ زېمىنغا لەشكەر تارتىپ كېلىشكە پېتىنالمايدۇ. سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىمۇ تەخت ـ سەلتەنەتتە خاتىرجەم ئولتۇرۇۋېرىدۇ.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دادىسىنىڭ مەقسىتىنى تولۇق چۈ-شەنمىگەن بولسىمۇ ئارتۇقچە سوئال سورىمىدى.

— ناۋادا خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئارتۇچ ئارقىلىق چېكىنمىسىچۇ؟ — سورىدى سانىز مىرزا.

— خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئاشۇ كەلگەن يولىدىن باشـ-قا يولنى بىلمەيدۇ. چوقۇم كەلگەن يولى بىلەن چېكىنىدۇ، — دېـ-دى سەييىدئەلى ئالپ ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، — سىلى باشقا خىياللاردا بولماي دەرھال يانسىلا، سەركەردە ـ لەشكەرلەرگە قاتـ-تىق جېكىلىسىلە. ئۇلار يۇنۇسخاننىڭ يالغۇز چېكىنىپ كېتىـ-شىگە يول قويسۇن.

— پەرمانبەردارمەن، — دېدى سانىز مىرزا ئورنىدىن تۇ-رۇپ.

— سىلى، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئىككىنچى ئوغلى مۇ-

ھەممەد ھەيدەر مىرزىغا قاراپ، ــ جەڭ بولغان كۈنى سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇدۇل يۇنۇسخان قارارگاھىنىڭ ھەرىمىگە ھۇجۇم قىلىسىلا. بۇنىڭدىكى مۇددىئا شولكى، خانزادىنىڭ ھەرەملىرىنىڭ ئامانلىقىنى قوغداش، باشقا سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسىتىشكە ئالدىراپ يۇنۇسخاننىڭ خاتۇن ـ بالىلىرىنى ئۆلتۈرۈۋېتىشىدىن ساقلىنىش، مۇددىئايىم ئايان بولدىمۇ ئەمىرزادەم؟

ــ ئايان بولدى، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ــ بۇ ۋەزىيىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقماق بەسى مۇشكۇل، ناۋادا يۇنۇسخان چېكىنگەن ۋاقتىدا ھەرىمىنى ئېلىپ چېكىنىشكە ئۇلگۈرەلمىسە تېخى ياخشى. ئول چاغدا يالغاندىن ھۇجۇم قىلىپ قوغلىغان بولۇپ، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنىڭ ئول زەئىپەلەرگە زىيان ـ زەخمەت يەتكۈزۈشىنىڭ ئالدىنى ئالىدىلا. ناۋادا يۇنۇسخان ھەرىمىنى ئېلىپ چېكىنىشكە ئامالسىز قالسا، سىلى ئۇلارنى تولۇق قوغداپ ھاياتىغا كېپىللىك قىلىدىلا. بۇ ئىشتا قىلچىلىك سەۋەنلىك كۆرۈلمىگەي ھەم ۋاقتىنچە باشقىلاردىن سىر تۇتۇلغاي.

ــ مۇددىئالىرىنى چۈشەندىم ئاتا.

ــ ئەمىسە شۇنداق بولسۇن. ۋاقتى كەلگەندە يۇنۇسخاننىڭ ھەرىمىنى قىر ـ چاپ قىلىش ۋەزىيىسىنى سىلىگە تاپشۇرىمەن. قالغىنىنى ئۆزلىرى بىلۇرلا. خوش، قايتسىلا بولىدۇ.

چېدىرگاھىدا يالغۇز قالغان سەييىدئەلى ئالپ ئۆز ئىچىنى تىڭشاپ ئۇزاققىچە جىمجىت ئولتۇردى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان قەشقەرگە ھەمدەمگە لەشكەر تارتىپ كەلگەندىن بېرى قايتىدىن يېڭىلاپ تۈزگەن جەڭ تەدبىرلىرىنى، سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى ئورۇنلاشتۇرۇش ئەھۋالىنى بىر قۇر ئەسلەپ چىقتى. ئۇ تۈزگەن تەدبىرلىرىنىڭ، كۆرگەن ھازىرلىقلىرىنىڭ جاي ـ جايىدا بولغانلىقىغا ئىشەنچ قىلىپ خېلىلا خاتىرجەم بولدى. بولغۇسى جەڭدە

قاتتىق يىغلىغەن يۇنۇسخاننىڭ بىچارە تۇرقىنى كۆز ئالدىغا كەل-
تۈرۈپ يۈرىكى پىژژىدە ئېچىشتى.
«قولۇمدىن كېلىدىغان ئامالالارنى قىلىپ باقتىم. خانزادە يۇ-
نۇسخان نەسىھەتىمگە پەقەتلا قۇلاق سالمىدى. ئەمدى ئۇنىڭغا نە-
سىھەت قىلىشنىڭ ئورنى قالمىدى. ئەسلىدە سەركەردە ـ لەشكەر-
لىرىنى ساقلاپ قالالىسا ئىككى قېيىنئاتىسى ئالدىدىمۇ، ھامىيسى
ئەبۇسەئىد مىرزا ئالدىدىمۇ، مۇھىمى ئىنىسى ھەم رەقىبى بول-
مىش سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ئالدىدىمۇ ئۆزىگە ياخشى
ئىدى، كېيىنكى ئىستىقبالىغىمۇ تەسىر يەتمەيتتى. نېمىشقا ئۇ
تۈركىستان ھۇدۇدلىقىغا شۇكۇر ـ قانائەت قىلمايدىغاندۇ؟ ئەگەر
تۈركىستان تەسەررۇپىنى كىچىك كۆرگەن بولسا قولىدىكى ئاشۇ
يىگىرمە مىڭ لەشكەر بىلەن ئەتراپىدىكى باشقا خانلىقلارنى ئىس-
تېلا قىلسىمۇ بولاتتىغۇ. شۇنداق قىلغان بولسا بىزمۇ ھەمدەمدە
بولۇپ كۆمەكلىشەتتۇق ئەمەسمۇ؟ موغۇلىستان تەختگاھىدىن باش-
قا تەختگاھلاردىمۇ ئولتۇرۇپ دەۋران سۈرگىلى بولاتتىغۇ؟ ئەبۇ-
سەئىد مىرزىنىڭ ئۇنى شىرازدىن ئالاھىدە تەكلىپ قىلىپ ئەكې-
لىپ، لەشكەر، زېمىن بېرىپ، ئاتا مىراس زېمىنى بولمىش موغۇ-
لىستان تەسەررۇپىنى قولىغا ئېلىشقا دەۋەت قىلىشىدىكى مەقسە-
تى ئۆز تەسەررۇپىنى بىزدىن ــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىي-
لىرىنىڭ تەھلىكىسىدىن خالاس قىلىش ئىكەنلىكىنى بىلمەمدى-
كىنە. ئەبۇسەئىد مىرزا نېمىدېگەن قۇۋ ـ ھە؟! باجىسى ئابدۇللا
مىرزىدىن قېيىنئاتىسىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى تارتىۋېلىش
ئۈچۈن دەشتى قىپچاق ئۆزبېكلىرىنى سەمەرقەنتكە باشلاپ كې-
لىشتىن ئايانمىدى. ئۇلارنىڭ سەمەرقەنتنى بۇلاپ ـ تالىشىغا يول
قويدى. ئەمىر تۆمۈردىن مىرزا ئۇلۇغبەگ دەۋرىگىچە بىنا قىلىن-
غان مەشھۇر، كاتتا ئىمارەتلەرنىڭ ۋەيران قىلىنىشىغا سۈكۈت
قىلدى. مانا ئەمدى ئۆز سەلتەنەتىنىڭ بىخەتەرلىكى ئۈچۈن يۇ-
نۇسخاننى شىرازدىن تېپىپ كېلىپ، قولىغا لەشكەر، قورال بې-

ـرىپ ئاغا ـ ئىنىلەرنى دۈشمەنلەشتۈردى. بۇ سەلتەنەت ماجىرالىـ
ـرىنىڭ باش ـ ئاخىرى نەگە بېرىپ، نەدە توختاركىن تاڭ؟! ئىنسان
دېگەن سەلتەنەت، زېمىن، مال ـ دۇنياغا تويماي ئۆتىدىكەن، بولـ
ـمىسا مەيلى سۇلتان، مەيلى ئاۋام بولسۇن، ئاخىرقى ھېسابتا بارار
جايى يەنىلا تۆت قەدەم قارا تۇپراق. راست، مەنمۇ ئىككى پۇتۇم
پۇتۇنلەي گۆرگە ساڭگىلىغان قېرى چېغىمدا، خۇداغا شۈكرى دەپ
بىر بۇلۇڭدا نامىزىمنى ئوقۇپ، بىلىپ ـ بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇ ـ
ناھلىرىمغا تەۋبە قىلىپ ئولتۇرماي، نېمىشقا بۇ سەلتەنەت ما ـ
جىرالىرىغا ئارىلىشىمەن؟ ئەتە ـ ئۆگۈن ئىچىدە بولىدىغان دەھ ـ
شەتلىك جەڭدە نۇرغۇنلىغان يىگىتلەرنىڭ بېشى تېنىدىن جۇدا
بولسا، نۇرغۇنلىغان مەزلۇملار تۇل، باللار يېتىم بولسا، بۇنىڭ
ۋابالى كىمگە بولۇر؟ ئاشۇ تەخت ـ سەلتەنەت تالاشقان ئاغا ـ ئى ـ
نىلەرگىمۇ ياكى ئاشۇ جەڭگە باشچىلىق قىلغان مەندەك ئۆلۈمتۈك
قېرىغىمۇ؟ جاھان ئۇرۇش ـ غوۋغالاردىن خالىي بولغان زامانلارمۇ
كېلەرمۇ؟ مۇمكىن ئەمەس. دۇنيادا خان ـ پادشاھلارلا بولىدىكەن،
ئۇرۇش ـ غوۋغا تۈگىمەيدۇ. ئۇلارنىڭ كاتتا ئوردا ـ سارايلاردىكى
ئالتۇن تەختلەردە خاتىرجەم ئولتۇرۇشى، پاراغەتلىك ياشىشى ئۈ ـ
چۈن نۇرغۇنلىغان مەرد ئەزىمەتلەر جېنىدىن جۇدا بولىدۇ، زېمىن
قىپقىزىل قان بىلەن بويىلىدۇ، دۆۋە ـ دۆۋە جەسەتلەر بۇ زېمىنـ
ـغا ئوغۇت بولىدۇ. ئەنە ئاشۇلارنىڭ ھاياتى بەدىلىگە خان ـ سۇلـ
ـتانلار دەۋران سۈرىدۇ. ھەئە، مەنمۇ ئىككى پەرزەنتىمنىڭ بەخت ـ
سائادىتى ئۈچۈن، ئىستىقبالى، خاتىرجەملىكى ئۈچۈن بۇ جەڭگە
ئىشتىراك قىلىۋاتىمەن. تەخت ـ سەلتەنەت رەقىبلەرنىڭ ھالاكىـ
ـتى بەدىلىگە مۇستەھكەملىنىدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن مەن يەنىلا سۇلـ
ـتان ئىسان بۇغاخاننى تاللايمەن. ئۇ ئولتۇرغان تەخت ـ سەلتەنەتـ
ـنىڭ مۇستەھكەم بولۇشى ئۈچۈن قان تۆكۈشكە رازىمەن. ئى
پەرۋەردىگارىم، ئۆزۈڭ ئادىلسەن. ئۆزۈڭ ھەقىقەت ئىگىسىسەن،
ئۆتكۈزگەن گۇناھى كەبىرلىرىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن. شەپقەتـ
ـلىك ئىنايىتىڭگە سېغىنىمەن...»

※ ※ ※

ئىككى كۈن جىمجىتلا ئۆتۈپ كەتتى.

ھەئە، لەشكەرگاھلار جىم تۇرغاندەك بىلىنگىنى بىلەن ھەر ئىككى تەرەپ بۇ ئىككى كۈندە ئايغاقچىلار ئارقىلىق بىر ـ بىرىنىڭ ئەھۋالىنى ئىگىلەپ تۇردى. يۇنۇسخاننىڭ ئايغاقچىلىرى ئوچۇق ـ ئاشكارا ھەرىكەت قىلاتتى. بۇنىڭدىن ئۇنىڭ قانچىلىك ئالدىراۋاتقانلىقىنى، ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ قالغانلىقىنى بىلگىلى بولاتتى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ ئايغاقچىلىرى ياۋ ئەھۋالىنى يوشۇرۇن كۆزىتەتتى. قارىماققا ئۇلار قارشى تەرەپكە قورققاندەك، يۈرەكئالدى بولۇپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى.

ھىيلىگەر سەييىدئەلى ئالپ قارارگاھنى بىر كېچىدىلا بىر پەرسەخ چېكىندۈردى. بۇ ئۇنىڭ قەستەن قورققاندەك قىياپەتكە كىرىۋېلىپ كۆرسەتكەن ھىيلىسى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ تەدبىرى دەرھال ئۈنۈمىنى كۆرسەتتى.

ياۋ لەشكەرگاھىنىڭ بىر كېچىدىلا چېكىنگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان يۇنۇسخان رەقىبلىرىم قورقۇپ كېتىپتۇ، ۋەھىمىگە چۈشۈپتۇ، جەڭدە يېڭىلىپ قالسا شەھەرگە كىرىۋېلىش ئاسان بولسۇن ئۈچۈن قارارگاھنى چېكىندۈرۈپتۇ، دەپ چۈشەندى ـ دە، ھۇجۇمغا تەييارلىق كۆردى.

ــ بارلىق لەشكەرلەر تويغۇچە ئوزۇقلىنىپ، چۈشلۈك غىزاسىنى يېنىدا ئېلىۋالغاي، ــ دېدى ئەمدىلا ناشتىغا ئولتۇرغان يۇنۇسخان ئايغاقچىلىرى يەتكۈزگەن خەۋەردىن ھاياجانلىنىپ، ــ ياراتقان ئاللاھ ئىگەم رەقىبلىرىمىزنىڭ يۈرىكىگە ۋەھىمە سالغان ئوخشايدۇ. ئۇلار كېچىدىن قارارگاھنى يۆتكىگەن بولسا، تېخى بارگاھلىرىنى پۇختا جايلاشتۇرۇشقا ئۈلگۈرەلمىدى، بۇ ئۇلارغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئەڭ ياخشى پۇرسىتى. بىر ئاش پىشىم ۋاقىت ئىچىدە لەشكەرلەر پۈتۈنلەي تەق بولغاي. ئاللاھ خالىسا بۈگۈن

قەشقەر شەھىرىنى قولىمىزغا ئالىمىز.
— يەنىلا ئالدىرىمىغىنىمىز ياخشىمىكىن، — دېدى مىركە-رىمبەردى بەگ ئېھتىياتچانلىق بىلەن، — ياۋ نېمىشقا بىر كېچە-دىلا قارارگاھىنى چېكىندۈردى؟ يەزەكلىرىمىز يەنە بىر تەھقىقلەپ كەلگەن بولسا...
— ھېلىمۇ ئىككى ـ ئۈچ كۈندىن بېرى يەزەكلەر تولا قاتراپ كەتتى، — دېدى ئەمىر بەگچەك مىركەرىمبەردى بەگنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، — ئەمدى يەنە ساقلاۋەرسەك پەيتنى ئۆتكۈزۈۋېتىمىز. ياۋ-نىڭ خورىكى ئۆسۈپ كېتىدۇ.
مىركەرىمبەردى بەگ يۇنۇسخانغا لاپپىدە قارىۋالدى. سۆزلىد-رىنىڭ ئانچە ئېتىبارغا ئېلىنمىغىنىنى ھېس قىلىپ جىم بولدى.
— بەس، ئەمدى پۇرسەت كۈتۈۋەرمەيلى، — دېدى يۇنۇسخان كەسكىنلىك بىلەن.
ياشلىق جاسارىتى ئۇرغۇپ تۇرغان يۇنۇسخان ئارتۇقچە ساقلاشقا تاقەت قىلالمايتتى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ كۈتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئازغىنە لەشكەرلىرى يالغاندىن قارارگاھ قۇرۇۋاتقان قىياپەتكە كىرىۋالغان بولۇپ، كۆپ قىسىم لەشكەرلىرى ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ بۆكتۈرمىدە تۇرۇۋاتاتتى.تولۇق ئىشەنچكە تولغان يۇنۇسخان ئېھتىيات قىلىش-نى ئۇنتۇپ، كۈچلۈك ھۇجۇم ئارقىلىق بىر قېتىمدىلا ياۋنى تىد-رىپىرەن قىلىش ئۈچۈن ئاتلىق لەشكەرلىرىنى ئىلغار ھەم چاپا-ۋۇل، كاماندار ھەم پىيادىلىرىنى ھىماتچى قىلىپ جەڭ سېپى تۈ-زۈگەندى. كۆزىتىش مۇناردا يۇنۇسخان لەشكەرلىرىنىڭ سەپ تۈزۈلۈشىنى كۆزىتىپ تۇرغان سەييىدئەلى ئالپ ھاياجىنىنى با-سالماي ئۆزىگە ـ ئۆزى شىۋىرلىدى:
— پەرۋەردىگار ھىممىتىڭگە مىڭ ـ مىڭ تەسەننا. مەن تې-خى يۇنۇسخاننى جەڭ تەدبىرلىرىگە خېلىلا پىشقان دەپ يۇقىرى مۆلچەرلەپتىمەن. ئەسلىدە ئۇ خېلىلا خامكەن ئەمەسمۇ؟ ئانچىكىم ئىشلەتكەن ھىيلەمگە ئىشىنىپ، ھاياجىنىنى باسالماي پۈتۈن سەپ

بويىچە ھۆجۇمغا ئۆتكىنىنى قارىمامدىغان. نېمىدېگەن قارامىلىق
بۇ؟! راست، يۇنۇسخان بۇ چاغقىچە بىرەر قېتىم جەڭ كۆرۈپ باق-
مىغان تۇرسا، مەدرىسە، ئوقۇللاردا ئۆگەنگەن جەڭ تەدبىرلىرىگە
تايىنىدۇ ـ دە، ئەلۋەتتە. ئۇنىڭ يېنىدىكى مىركەرىمبەردى بەگ،
ھەقبەردى مىرزا، ئەمىر بەگچەكلەردەك سەركەردىلىرى مۇشاۋىر-
لىق قىلىپ يول كۆرسەتمىگەنمىدۇ ياكى مەسلىھەت بەرسىمۇ ئاڭ-
لىمىغانمىدۇ؟ ئۇلارنىڭ مەسلىھەتىگە كۆنمىگەن بولسا، مېنىڭ
مەكتۇپ يوللاپ قىلغان نەسىھەتلىرىمگە قۇلاق سالمىغىنىدىن
ئەجەبلەنمىسەممۇ بولغىدەك. ئۇنىڭ ئىنىسىدىن موغۇلىستان
تەختىنى سويۇپ ئېلىش ھەۋىسى ھەقىقەتەن كۈچلۈككەن...

ئاتلىق لەشكەرلىرى بىلەن ئالەم ـ جاھاننى چاڭ ـ توزانغا
باستۇرۇپ كېلىۋاتقان يۇنۇسخان بارگاھ قاشالىرىنى ئوڭشاشقا
كىرىشىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنى كۆرۈپ، بۇنىڭ ھىيلە ئىكەنلىد-
كىگە قىلچىلىك گۇمانلانمىدى. موغۇلىستان لەشكەرلىرى قارا
بوراندەك باستۇرۇپ كېلىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنى كۆرۈپ، قىد-
لىۋاتقان ئىشلىرىنى تاشلاپ ھودۇققان، قورققان قىياپەتتە قارار-
گاھ ئىچىگە قېچىشقا باشلىدى.

«ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ راستىنلا تەييارلىقى يوق ئىكەن، قې-
رى سەركەردە سەييىدئەلى ئالىپ مېنىڭ بۇنداق تۇيۇقسىز ھۇجۇم-
غا ئۆتۈشۈمنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن ئوخشايدۇ. ئىككى كۈندىن
بېرى ھۇجۇمغا ئۆتمەي ئۇلارنى قايمۇقتۇرۇپ قويغان ئوخشاي-
مەن...»

يۇنۇسخان خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ سەركەردىلىرىگە بۇيرۇق
بەردى:

— مىركەرىمبەردى بەگ ئوتتۇرىغا، ئەمىر بەگچەك ئوڭ قا-
ناتقا، ھەقبەردى مىرزا سول قاناتقا مەسئۇل بولۇپ ھۇجۇمغا ئۆ-
تۈڭلار. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئۆزىنى ئوڭشىۋېلىشىغا پۇرسەت بەر-
مەڭلار. مەنزىلىمىز قەشقەر شەھىرى. شەھەرگە كىرگەندىن كې-
يىن ھەركىمنىڭ ئالغان ئولجىسى ئۆزىگە، لېكىن ئاۋام ـ رەئىد-

يەتتىنىڭ جىنىغا زامىن بولماڭلار.
ئاتلىق لەشكەرلەر ياۋ قارارگاھىغا خۇددى توغاننى بۇزۇپ تاشلىغان سەلدەك ئېقىشقا باشلىدى. لېكىن خېلى ئىچكىرىلەپ كىرىپمۇ بىرمۇ ياۋ لەشكەرلىرىنى چېلىقتۇرالمىدى. قارارگاھتىدىكى يۈزلىگەن چېدىرلارنىڭ ھەممىسى بوش ئىدى. بىردىنلا ئالدانغانلىقىنى ھېس قىلغان يۇنۇسخان چېپىۋاتقان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى جان ـ جەھلى بىلەن تارتتى.
ــ ئالدىنىپتىمىز، ــ دېدى ئۇ سەركەردىلىرىگە قاراپ، ــ پەرمان، بارلىق لەشكەرلەر دەرھال چېكىنسۇن!
دەل شۇ چاغدا تۆت تەرەپتىن قۇلاقنى يارغۇدەك داقا ـ دۇمباق ئاۋازى ئاڭلاندى. ئارقىدىنلا ئاسماندىن يا ئوقى يامغۇردەك يېغىشقا باشلىدى. يۇنۇسخانلا ئەمەس، ئۇنىڭ ئەتراپىدىكى خېلى ـ خېلى دەھشەتلىك جەڭلەرنى كۆرگەن پېشقەدەم سەركەردىلەرمۇ بۇنداق ئوقيا ھۇجۇمىغا ئۇچراپ باقمىغانىدى. لەشكەرلەر ئاتلىرىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇراپ بولغىچە ئوق يامغۇرىدا خۇددى ئۇجمە تۆكۈلگەندەك ئاتلىرىدىن يىقىلىشقا باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن تەڭ تۆت تەرەپتىن بۆكتۈرمىدە تۇرغان ياۋ لەشكەرلىرى چەمبەر شەكلىدە قىستاپ كەلدى. قاتتىق قورقۇپ كەتكەن يۇنۇسخاننىڭ يۈرىكى ئاغزىغا كەپلىشىپ قالغانىدى. ئۇ ئەمدى لەشكەرلىرىگە قوماندانلىق قىلىش ئەمەس، ئۆز جېنىنى ساقلاپ قېلىش كويىغا چۈشكەنىدى. ئۇنى پەقەت يا ئوقىدىن ئامان قالغان ئىككى ـ ئۈچ يۈز نەپەر خاس نۆكىرى مۇھاپىزەت قىلىۋاتاتتى. ھەممىنىڭ ئالدىدا چېكىنگەن يۇنۇسخان باياتىن كىرگەندە يېرىمى تىكلەنگەن، يېرىمى شۇ پېتىچە تۇرغان بارگاھ قاشاسىنىڭ خۇددى مۆجىزە يۈز بەرگەندەك مۇستەھكەم تىكلەنگەنلىكىنى كۆرۈپ جان ـ ئىمانى چىقىپ كەتتى. ئېگىز ھەم مۇستەھكەم قاشادىن ئاتلارنىڭ سەكرەپ ئۆتەلىشى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. پېتىراپ كەتكەن لەشكەرلەر ئاتلىرىنى ئۇيان ـ بۇيان دېۋىتىپ قېچىپ چىقىشقا جاي ئىزدەۋاتاتتى. قارارگاھنىڭ ھېچبىر دەرۋازىسى كۆرۈنمەيتتى،

شاخ ـ شۇمبىلارنىڭ ئارىسىغا، ئورەكلەرگە مۆكۈنۈپ ياتقان مو-
غۇلىستان لەشكەرلىرى توقۇپ، تىكلىگىدەك قىلىپ تەييارلاپ
قويغان قاشالارنى ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە تىكلەپ مۇستەھكەم-
لىنىۋالغانىدى.

— بىر ئامال قىلىپ قاشالارنى ئۆرۈڭلار، چىقىپ كەتكۈدەك
يوچۇق تېپىڭلار! — دېدى يۇنۇسخان نۆكەرلىرىگە قاراپ.

نۆكەر بېشى بويانقۇلى نۆكەرلەرنى باشلاپ مىڭبىر جاپادا
قاشانىڭ تۆت ئات پاتقۇدەك يېرىنى ئۆرىدى. لېكىن، ئاچچىق
قامچا زەربىسىگە بەرداشلىق بېرەلمىگەن شاش تۈركىستان ئاتلى-
رى ئاشۇ يوچۇققا كەلكۈندەك يامراپ كىلىپ قاپسىلىپ قېلىۋا-
تاتتى.

قارارگاھتىن مىڭ تەستە قۇتۇلۇپ چىققان يۇنۇسخان پىيادە
لەشكەرلىرىنىڭمۇ بۆكتۈرمىگە ئۇچرىغانلىقىنى، ئۇلارنىڭمۇ ياۋ
بىلەن ئېلىشىش ئەمەس، جان قايغۇسىدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ
قاتتىق ئۈمىدسىزلەندى. تەڭلا ھوجۇمغا ئۆتكەن مىركەرىمبەردى
بەگ، ھەقبەردى مىرزا، ئەمىر بەگچەكلەرنىڭ قارىسىمۇ كۆرۈن-
مەيتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ بار ئەس ـ يادى ئۆز قارارگاھىدىكى خو-
تۇن ـ بالىلىرىدا قالغانىدى. ئۇ نېرى ـ بېرىسىنى ئويلاپ ئول-
تۇرمايلا، ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كېلىۋاتقان يۈزدەك خاس نۆكىرى
بىلەن ئۆز قارارگاھىغا قاراپ ئات سالدى. پۈتكۈل جەڭ ۋەزىيىتى-
نى موغۇلىستان لەشكەرلىرى كونترول قىلىۋالغانىدى. قېچىۋات-
قىنى تۈركىستان لەشكەرلىرى، قوغلاۋاتقىنى موغۇلىستان لەش-
كەرلىرى ئىدى. بۇ پاجىئەلىك مەنزىرىنى كۆرگەن يۇنۇسخاننىڭ
كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلدى.

— قارارگاھمۇ ھوجۇمغا ئۇچراپتۇ. ئالىيلىرى، — دېدى
نۆكەر بېشى بويانقۇلى يۇنۇسخاننىڭ ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتىپ
تۇرۇپ، — ئەمدى قارارگاھ تەرەپكە ماڭمايلى.

— نېمىشقا؟ — دېدى كۆزىگە قان تولغان يۇنۇسخان جان ـ
جەھلى بىلەن ۋارقىراپ، — سۆيۈملۈك ئاغىچىلىرىم، پەرزەنتلى-

ـرىم شۇ يەردە تۇرسا!

بۇيانقۇلى تىركەشتى:

ــ ئۆزلىرىنى تۇتۇۋالسىلا ئالىيلىرى. بىز ھازىر ئۇلارنى ئەمەس، ئۆزىمىزنى قۇتۇلدۇرالساقمۇ چوڭ گەپ.

يۇنۇسخان بىرئاز سەگىگەندەك بولۇپ ئەتراپقا نەزەر تاشلىدى. بىر توپ موغۇلىستان لەشكەرلىرى سەركەردىلىرىنىڭ باشچىلىقىدا ئۇنى نىشانغا ئېلىپ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتاتتى.

ئۇلار بىلەن ئەمدى ئېلىشسا تەڭ كېلەلمەيدىغانلىقىنى، ھەتتا ھاياتىنىمۇ قۇتقۇزۇپ قالالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلغان يۇنۇسخان ئىلاجسىز نۆكەر بېشىغا پەرمان بەردى:

ــ يول باشلا، چېكىنەيلى.

تېڭىرقىغان نۆكەر بېشى ياندۇرمىلاپ سورىدى:

ــ نەگە چېكىنىمىز ئالىيلىرى؟

ــ نەگە بولاتتى، تۇركىستانغا، تاشكەنتكە!

يۇنۇسخان جان ـ جەھلى بىلەن ۋارقىراپ تۇرۇپ ئېتىغا ئاچچىق قامچا سالدى.

سەييىدئەلى ئالپ سەركەردىسى ئالچىنبەگكە يۇنۇسخاننى تۇتماسلىق، يارىلاندۇرماسلىق ھەققىدە پەرمان بەرگەنىدى. شۇڭا ئۇ ئىمكان بار باشقا سەركەردىلەرنىڭ يۇنۇسخاننى قوغلىشىنى توسۇپ، ئۆزى يالغاندىن قوغلىغان بولۇپ، تاپ باستۇرۇپ ئەگەشتى.

تۇركىستان لەشكەرلىرى يۇنۇسخاننىڭ تۇغىنى كۆرۈپ ئەتراپىغا بىر ـ بىرلەپ جۇغلىششقا باشلىدى. لېكىن ئۇلارنىڭ سانى ئىككى مىڭغىمۇ يەتمەيتتى. قالغانلىرى ئۆلگەن، ئەسىرگە چۈشكەن، ئاللاھقاياقلارغىدۇر پىتىراپ قېچىپ كەتكەنىدى.

ــ مىركەرىمبەردى بەگ قېنى؟ ــ سورىدى يۇنۇسخان ئۆزدگە يېتىشىۋالغان چاپاۋۇل قوشۇنىنىڭ ئورۇنباسار سەركەردىسىگە قاراپ.

ــ سەركەردە ئەسىرگە چۈشتى ئالىيلىرى، ــ دېدى ئورۇنباسار سەركەردە، ــ ھەقبەردى مىرزىغا يا ئوقى تەگدى، ئەمىر

بەگچەكنى بىر توپ ياۋ لەشكەرلىرى ئورىۋالدى. قۇتۇلدۇرۇشقا ئامالسىز قالدىم.

يۇنۇسخان لام ـ جىم دېمىدى. ئۈچ سەركەردىسىنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىكىدىن ئېنىق مەلۇمات ئالالمىغانلىقى ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى تەسۋىرلىگۈسىز بىر ئازاب، ھەسرەت، پۇشايمان چۇلغىۋالغانىدى. ھەئە، ئۇ يېڭىلگەنلىكىگە، لەشكەرلىرىنىڭ باشسىز، سەركەردىسىز قالغانلىقىغا شەكسىز ئىشەنگەنىدى. ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن قۇتۇلۇش ئۈمىدىدە ئېتىغا جان ـ جەھلى بىلەن قامچا سالغىنى بىلەن ئىككى كۆزى كەينىدە، رەقىبلىرىگە تۇتقۇن بولغان خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالغانىدى. شۇ تاپتا جەڭدە مەغلۇپ بولۇشتىن كۆرە خوتۇن ـ بالىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىش ئۇنىڭغا قاتتىق ئېغىر كەلگەنىدى. جەڭدە غەلىبە قىلىش ياكى مەغلۇپ بولۇش تەبىئىي ئەھۋال، ئەڭ نومۇسلۇق ئىش خوتۇن ـ بالىلىرىنىڭ ياۋنىڭ قولىغا چۈشۈپ قېلىشى ئىدى. شۇ دەقىقىدە يۇنۇسخان ئېتىنىڭ بېشىنى شاققىدە كەينىگە بۇراپ، قوغلاپ كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرىگە ئەسىرگە چۈشمەكچى، نېمە بولسا خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن تەڭ بولماقچىمۇ بولدى. لېكىن ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، بۇ نىيىتىدىن دەرھال يالتايدى. ئەسىرگە چۈشسە ئىنىسىنىڭ ئۆزىنى، خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئۆلتۈرمەيدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. ئەمما ئىنىسىنىڭ قولىدىن ساق ـ سالامەت قۇتۇلۇپ كېتەلمەيدىغانلىقىنى، تۈركىستانغا كېتەلمەيدىغانلىقىنى، بىر ئۆمۈر ئىنىسىنىڭ يېنىدا نەزەربەندتە ياشايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. يۇنۇسخانچە بولغاندا ھاياتىنى، خوتۇن ـ بالىلىرىنى ساقلاپ قېلىش بەدىلىگە نەزەربەندتە تۇرۇپ، ئىنىسىنىڭ سەلتەنەت سۈرگەنلىكىنى كۆرۈپ ياشىغاندىن، ئۆلۈم مىڭ ھەسسە ئەۋزەل ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ئۇ ئېتىغا قامچا سېلىۋاتاتتى. شۇ دەقىقىدە غايىبتىن كەلگەن بىر تال ئوقنىڭ تۇيۇقسىز جېنىنى ئېلىشىنىمۇ خالاپ قالغانىدى. چۈنكى، بۇنداق ئۆلۈم قېچىپ قۇتۇلغاندىن مىڭ ئەلا ئىدى. ھەئە،

بۇنىڭدا كاج تەقدىرنىڭ ئازاب ـ ھەسرەتلىرىدىن بىراقلا قۇتۇل-
غىلى بولاتتى.
«جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان دەپتىكەن، ھاياتتىن
نېمانچە ئالدىراپ ئۈمىدىمنى ئۈزىمەن؟ ئۆلمىگەن جاندا ئۈمىد بار
دەيدىغان گەپمۇ بار ئەمەسمۇ، ئاۋۋال قوغلاپ كەلگەن ياۋنىڭ چاڭ-
گىلىدىن قۇتۇلۇپ، تۈركىستانغا ساق ـ سالامەت بېرىۋېلىشنىڭ
ئامالىنى قىلاي. ئىسان بۇغاخان نېمىلا بولمىسۇن مېنىڭ قېرىند-
دىشىم، ئىنىم، قاراپ تۇرۇپ يەڭگىلىرىنى، جىيەنلىرىنى خارلىد-
ماس، ئۆلتۈرمەس، بۇنىڭغا بەلكىم سەييىدئەلى ئالپمۇ يول قوي-
ماس. ئاھ تەڭرىم، بۇ قېرى تۆلكىنىڭ دامىغا ئەجەب چۈشتۈما،
ھېچ بولمىسا يۈزمۇيۈز مەيدان جېڭى قىلىپ يېڭىلىپ قالغان
بولسامۇ ئارمىنىم يوق ئىدى. ئۆزۈمدىن ئۆتتى. ئۇلارنىڭ يالغاڭ-
دىن قارارگاھ يۆتكىگىنىگە ئىشىنىپ، ھۇجۇم قىلىشقا ئالدىراپ
قاپتىمەن. مىركەرىمبەردى بەگنىڭ گېپىگە كىرىپ، ھۇجۇم قىد-
لىشقا، قەشقەر شەھىرىگە باستۇرۇپ كىرىشكە ئالدىرىمىغان بول-
سام، مەغلۇپ بولسامۇ بۇنچىۋالا سەت مەغلۇپ بولماس ئىدىم.
قېنى تۈركىستاندىن دەبدەبە بىلەن باشلاپ كەلگەن شۇنچىۋالا
لەشكەر؟ شۇنچە يىل قىلغان تەييارلىقىم بىر قېتىملىق جەڭگە
يارىمىدىغۇ؟ شۇنىڭدىن قارىغاندا پەرۋەردىگارىم بۈيۈك موغۇلىس-
تاننىڭ تاجۇ تەختىنى ماڭا راۋا كۆرمىگەن ئوخشىمامدۇ؟ بۇ ئۆم-
رۈمدە مەرھۇم جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكىنىڭ تەختىدە ئولتۇرۇش
نېسىپ بولماسمۇ زادى؟...»
تاپ باستۇرۇپ قوغلاپ كېلىۋاتقان موغۇلىستان سەركەردە ـ
لەشكەرلىرى نېمە ئۈچۈندۇر توختاپ قالغانىدى. يۇنۇسخان ئۇلار-
نىڭ توختاپ قالغىنىنى كۆرۈپ بىردىنلا تېڭىرقىدى.
«ئۇلارغا نېمە بولغاندۇ؟ نېمە ئۈچۈن قوغلاشتىن يالتىيىپ
قالدىكىنە ياكى لەشكەرلىرىم...... مۇمكىن ئەمەس. ئۇلار ئاللىقا-
چان پېتىراپ كەتتى. ئۆلگەنلىرى ئەسلا تىرىلمەيدۇ. ئۇلار شۇ
قوغلىشىدا ماڭا يېتىشەلمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس، تەڭ كېلەل-

مەسلىكى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس. ماڭا ئەگىشىپ قېچىپ كې-
لىۋاتقان بىچارە لەشكەرلىرىمنىڭ قوغلاپ كېلىۋاتقان ياۋ لەشكەر-
لىرى بىلەن جەڭ قىلغۇدەك رەغدى يوق. شۇ تاپتا ئۇلار پەقەت
ماڭا ئەگىشىپ قاچسىلا ئامان قالىمىز دەپ ئويلايدۇ، ياكى سەي-
يىدئەلى ئالىپ سەركەردىلىرىگە قوغلىماسلىقا پەرمان بەردىمە-
كىن؟ ياق - ياق، ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. شۇنچىۋالا لەشكەرلى-
رىمنى رەھىمسىزلەرچە قىرىۋەتكەن ئۇ ئەمىر ھەرگىز ئۇنداق
پەرمان بەرمەيدۇ. ھىممەتسىز ئىنىم ئىسان بۇغاخاننىڭ ئۇنداق
پەرمان بېرىشى تېخىمۇ مۇمكىن ئەمەس...»

قېچىپ كېتىۋاتقان يۇنۇسخاننىڭ كاللىسىنى گادىرماچ خى-
ياللار چىرمىۋالغانىدى. ئۇ ئۆزىگە ياندىشىپ كېلىۋاتقان ھەمراھ-
لىرىغا پەقەتلا قارىمايتتى. مەغلۇبىيەتتىن پەيدا بولغان نومۇس
تۇيغۇلىرى ئۇنىڭ خانلارغا خاس سۇر - ھەيۋىسىنى پۈتۈنلەي
سۇندۇرۇۋەتكەنىدى. شۇ تاپتا ئۇ ئاچقىنىنىمۇ، ھارغىنىنىمۇ بىل-
مەيتتى.

ئارتۇچ تۆپىلىكىدە ياڭرىغان دەھشەتلىك ناغرا - سۇناي
ئاۋازى يۇنۇسخاننى يەنە بىر قېتىم قاتتىق چۆچۈتتى. ئۇ شاققىدە
بېشىنى كۆتۈرۈپ ئەتراپقا ئەلەڭلەپ قارىدى. باياتىنبېرى خىيال
بىلەن بولۇپ كېتىپ يەر شارائىتىغا دىققەت قىلمىغانىدى. ئىككى
تەرىپى كۆككە بوي سوزغان تاقىر تاغ، يۇنۇسخان ئەگىشىپ كې-
لىۋاتقان ئازغىنە لەشكەرلىرى بىلەن ئاشۇ تاغ ئارىسىدىكى جىرادا
ئىدى. تاغنىڭ يانباغرى، جىرانىڭ ئىچى موغۇلىستان لەشكەرلىرى
بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. يۇنۇسخان ئۆزىنىڭ يەنە بىر قېتىم
بۆكتۈرمىگە ئۇچراپ، قورشاۋدا قالغانلىقىنى ھېس قىلدى. شۇ
دەقىقىدە چېكىنىش ئۇنىڭ ئۈچۈن ئۆلۈم بىلەن باراۋەر ئىدى.
لېكىن بۇ ھەيۋەتلىك تاقىر تاغلاردىن قانىتى بولسىمۇ ئۇچۇپ ئۆ-
تەلمەيتتى. ئۇ باياتىنبېرى قوغلاپ كەلگەن لەشكەرلەرنىڭ نېمە
ئۈچۈن توختاپ قالغانلىقىنى بىردىنلا ھېس قىلدى.

«ئەجىلىم مۇشۇ يەردە توشقان ئوخشايدۇ. ھامىنى بىر ئۆ-

لۇم، يېتىپ قالغىچە ئېتىپ قال دەپتىكەن...»

قەتئىي نىيەتكە كەلگەن يۇنۇسخان ئىچكى تۇيغۇلىرىنى يو-شۇرۇشقا تىرىشىپ، ئۇلۇم ۋەھىمىسىدە تەمتىرەپ تۇرغان لەش-كەرلىرىگە قاراپ ۋارقىرىدى:

ــ ھودۇقماڭلار، جاسارەتلىك بولۇڭلار! ھەممە ئىش ئاللاھ-نىڭ ئىنايىتى بىلەن بولىدۇ. كۆرىدىغان كۈنىمىز، يەيدىغان رىز-قىمىز تۈگىمىگەن بولسا ئامان ـ ئېسەن قۇتۇلۇپ كېتىمىز. بې-لىڭلارغا باغلىغان شجائەت كەمىرىڭلارنى چىڭىتىڭلار، ئۇلارغا تۈركىستان باھادىرلىرىنىڭ جاسارىتىنى كۆرسىتىپ قويۇڭلار!

يۇنۇسخاننىڭ قىسقا نۇتقى لەشكەرلىرىگە قايتىدىن كۈچ ـ غەيرەت بېغىشلىدى.

ــ پاسىبانىمىز ئۇچۇن جېنىمىز پىدا! ــ دېدى نۆكەر بې-شى بۇيانقۇلى قىلىچىنى ئويىنىتىپ تۇرۇپ.

ــ قىبلىگاھىمىز ئۇچۇن جېنىمىز پىدا، ــ دەپ توۋلاشتى باشقا لەشكەرلەرمۇ.

لەشكەرلىرىنىڭ غەيرەتكە كەلگەنلىكىنى كۆرگەن يۇنۇسخان-نىڭ ۋۇجۇدىدىكى تەشۋىش، ۋەھىمە ئاللىقاياقلارغىدۇر تاراپ كەتتى.

شۇ ئەسنادا ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ تۇرغان موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ناغرا ـ سۇنايلىرى بىردىنلا بېسىقتى ـ دە، سەپ ئالدىدىن بىر سەركەردە ئەللىككە يېقىن نۆكىرىنى ئەگەشتۇرۇپ، ئاتلىرىنى ئاستا يورغىلاتقىنىچە ئۇلارغا يېقىنلاشتى. ھۇجۇمغا تەييارلىنىپ تۇرغان يۇنۇسخان ياۋ سەركەردىسىنىڭ ئۆزى بىلەن سۆزلەشمەكچى بولغانلىقىنى ھېس قىلىپ، دۇبۇلغا ـ ساۋۇتلىرى-نى تۈزەشتۇردى، ئاندىن نۆكەر بېشى بۇيانقۇلغا قارىدى:

ــ ئەللىك نۆكەرنى ئېلىپ مەن بىلەن يۈر.

بۇيانقۇلى خاتىرجەمسىزلىنىپ قالغانىدى.

ــ ئېھتىيات قىلايلى ئالىيلىرى. بۇ ئۇلارنىڭ قىلتىقى بو-لۇپ قالمىسۇن يەنە.

ــ ئەتراپىمىزنى ياۋ لەشكەرلىرى قاتمۇقات ئوراپ تۇرغان

تۇرسا يەنە نېمە قىلتاق بولسۇن، خاتىرجەم بول. گېپىنى ئاڭلاپ باقايلى.

يۇنۇسخان ئەللىك نۆكىرى بىلەن ئۆز سېپىدىن چىقىپ ئالدىغا ماڭدى. ئۇلار يۇز قەدەم ئارىلىق قالدۇرۇپ توختاشتى.

يۇنۇسخان ئات ئۇستىدە ئولتۇرۇپمۇ خۇددى ئۆرە تۇرغاندەك كۆرۈنىدىغان ياۋ سەركەردىسىنىڭ ئېگىز بەستىگە ھەۋەس بىلەن نەزەر تاشلىدى. قاپقارا بۇرۇتلىرى ئاق يۇسىملاق چىرايىغا خوپمۇ ياراشقان سەركەردە تولىمۇ ياش كۆرۈنەتتى. يۇنۇسخان ئۇنىڭ چىرايى تونۇشتەك، ئۇنى نەدىدۇر بىر يەردە كۆرگەندەك ھېس قىلدى، لېكىن ئەسلىيەلمىدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي، — دېدى ياش سەركەردە ئات ئۇستىدىلا سالام بېرىپ.

يۇنۇسخان خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ ياش سەركەردىنىڭ سالامىنى ئىلىك ئالدى:

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام.

— بۇ نەنىڭ، قايسى قوۋمنىڭ قائىدىسى ئالىيلىرى. شۇنچە يىراق يەردىن ھەشەم تارتىپ كېلىپ، بىرنەچچە ۋاق مېھمان بولمايلا ئالدىراپ ـ تېنەپ قايتامدىلا؟ قەشقەر خەلقىنىڭ مېھماندوستلۇقىنى بىلمەيدىغان ئوخشىمامدىلا؟

ياش سەركەردىنىڭ سۆزلىرىدە مەسخىرىمۇ، تەنىمۇ، ياشلارغا خاس كۆرەڭلىكمۇ بار ئىدى. يۇنۇسخان ئۇزىنى تەمكىن تۇتۇپ جاۋاب بەردى:

— خاتالاشتىلا سەركەردە، بىز مېھمان بولغىلى كەلمىدۇك ھەم مېھمانمۇ ئەمەسمىز. ھېچكىم ئۆز يۇرتى، تەسەررۇپىغا مېھمان بولۇپ كەلمەيدۇ.

ياش سەركەردە مىيىقىدا كۇلدى:

— ئۇنداق بولسا بۇ مەملىكەتنى ئۆز زېمىن ـ تەسەررۇپۇم دەيلا ـ يۇ، ئەجەبا ياغى باشلاپ كەلگەنلىكلىرىنى قانداق چۈشەنسەك بولۇر؟

ــ سىلى بىلمەمدىلا ياكى قەستەن تادانلىق قىلىۋاتامدىلا سەركەردە، ئۆز تاجۇ تەختىنى بىراۋلارغا تارتتۇرۇپ قويۇپ، بىر ساياق سىياقىدا ۋەتىنىدىن ھەيدەلگەن، ئۆزگە ئەللەردە لاماكانلىق-قا مەھكۇم بولغان بىر تەخت ساھىبى قانداقسىگە قولىدىن بېرىپ قويغان تەسەررۇپىغا مېھمان سۈپىتىدە قەدەم كەلتۈرەلىسۇن؟ تا-جۇ تەختىمىزنى چىرايلىقچە ئالالمىغاندىكىن، سويۇپ ئالماق مەقسىتىدە ياغى باشلاپ كەلمەك ئەلۋەتتە جايىزدۇر. بۇنى ئەيىبكە بۇيرۇغىلى ھەم بولماس. خوش، ئۆزلىرى كىم بولىدىلا؟ بۇ داۋاندا شۇنچىۋالا لەشكەر بىلەن ئالدىمنى توسۇماقلىرىنىڭ بائىسى نې-مىكىن؟ شۇنى بىلىپ قالسىلا، مەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىم-دىنلا ئەمەس، مال ـ دۇنيالىرىمدىنمۇ ئايرىلغانمەن، ئىلكىمدە سىلىگە بەرگىدەك ھېچنېمەم يوق.

ياش سەركەردە قاقاھلاپ كۈلۈپ كەتتى.

ــ خانزادە ئالىيلىرى خاتا چۈشىنىپ قالدىلا. مەن قانداق-تۇر يول توسار قاراقچى ئەمەسمەن، ئادالەتلىك سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ زامانىدا موغۇلىستان تەسەررۇپىدا يول توسار قاراقچىلارغا زىنھار ئورۇن يوقتۇر. بىلىپ قالسىلا، بىز-لەركىم بۈيۈك موغۇلىستان تەخت ئىگىسى بولمىش سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ باھادىر سەركەردىسى، ئەمىرۇل ئۆمەرا سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ چوڭ ئەمىرزادىسى سانىز مىرزا بولۇرمىز.

يۇنۇسخان دەرھال ئېسىگە ئالدى.

«ھە، ئەسلىدە ئۇ سەييىدئەلى ئالىپنىڭ چوڭ ئەمىرزادىسىكەن ـ دە. ئۇنى بىر يەردە كۆرگەندەك قىلغىنىم، بىراۋغا ئوخشاتقىنىم بى-كار ئەمەس ئىكەن. پاھ، ئۇنىڭ چىرايىلا ئەمەس، بوي ـ بەستىمۇ دادىسىنىڭ ياشلىق ۋاقتىغا نېمىدېگەن ئوخشىغان ھە؟!...»

يۇنۇسخان تورپاندا ئۆتكەن بالىلىق دەۋرىدە سەييىدئەلى ئالىپنىڭ ھەر دائىم ئۆزىنى ئەركىلىتىپ، بوينىغا مىندۇرۇۋالىدى-غانلىقىنى، جەڭبازلىق ماھارىتىدىن تەلىم بېرىدىغانلىقىنى ئې-

سىگە ئالدى. نېمىدېگەن غەمسىز، بەختلىك چاغلار ئىدى ـ ھە ئۇ. ئەنە ئاشۇ سۆيۈملۈك ئۇستازى، شىر يۈرەك باھادىر كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئۇنى رەھىمسىزلىك بىلەن تاجۇ تەختتىن مەھرۇم قىلدى. ئادالەتسىزلىك بىلەن قارار چىقىرىپ، ئۇنىڭ ئورنىغا ئىد-ىنىسىنى تەختتە ئولتۇرغۇزدى. يۈزسىزلىك بىلەن ۋەتىنىدىن قوغلىۋەتتى. مانا بۇگۈنمۇ يەنە بىر قېتىم قاتتىق مەغلۇبىيەتكە ئۇچرىتىپ، ئەسلى ـ ۋەسلىدىن ئايرىپ جاننى ئېلىپ قېچىشقا مەجبۇر قىلدى. ھازىر بولسا ئۇنىڭ ئوغلى ئەجەل قىلىچىنى يا-لىڭاچلاپ ئالدىنى توسۇپ تۇرماقتا. بۇ تەقدىرنىڭ يازمىشىمىدۇ؟ ئۇنىڭ بەخت ـ ئىستىقبالىنى ۋەيران قىلىش سەييىدئەلى ئالپقا بۇيرۇلغانمىدۇ؟ ئۇنىڭ ھايات ـ ماماتىنى سەييىدئەلى ئالپنىڭ پۇشتى بەلگىلەرمۇ؟ ياق، ھەممە ئىش ئاللاھنىڭ ئىلكىدە. بەندە-ىنىڭ قولىدىن كەلمەيدۇ. ئېھ ياراتقان ئىگەم، ئۆزۈڭگە سېغىنىد-مەن. ھىممەت ـ ئىنايىتىڭ چەكسىزدۇر...

— ئاتتىن چۈشسىلە خانزادە، قەشقەرگە بىللە قايتايلى. شول تاپتا جامالىرىغا ئادالەتپاناھ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىي-لىرى تولىمۇ ئىنتىزاردۇر.

يۇنۇسخان خىيالدىن ئاستا باش كۆتۈردى، سانىز مىرزىغا مەغرۇرلۇق بىلەن نەزەر تاشلىدى.

— مەن دېگەن بۈيۈك تۇغلۇق تۆمۈرنىڭ پۇشتىمەن. يەنە كېلىپ بىر ئەلنىڭ سۇلتانىمەن. شول تاپتا تاجۇ تەختىمدىن، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمدىن، شانۇ شەۋكىتىمدىن ئايرىلىپ قال-غان بولساممۇ، سىلىدەك ئادەتتىكى بىر سەركەردىنىڭ ئالدىدا ئاتتىن چۈشۈشۈم مۇمكىن ئەمەس. بالىلارچە خىياللىرىدىن ۋاز كەچسىلە سەركەردە. زادى مەقسىتىمگە يېتىمەن دەيدىكەنلا، مېنى پەقەت بىرلا نەرسە ئاتتىن چۈشۈرەلەيدۇ.

يۇنۇسخاننىڭ قورقۇمسىزلىقىغا، خان ـ سۇلتانلارغا خاس ھەيۋىسىگە، مەرد ـ ئوغلانلارغا خاس جاسارىتىگە قايىل بولغان سانىز مىرزا قىزىقىپ سورىدى:

ــ ئالىيلىرىنى ئاتتىن چۈشۈرۈشكە قادىر بولغان ئول نەرسە نېمىكىن؟
يۇنۇسخان مەردانىلىق بىلەن جاۋاب بەردى.
ــ قوللىرىدىكى ئاۋۇ قىلىچ. ئۇنى راۋۇرۇس تۇتۇشقا ماغ-دۇرلىرى بارمۇ سەركەردە؟
سانىز مىرزا لام ـ جىم دېمىدى. شۇ تاپتا ئۇ دادىسىنىڭ پەرمانى بويىچە يۇنۇسخاننى ئامان ـ ئېسەن ئۆتكۈزۈۋېتىپ، ئە-گەشتۈرۈپ كەلگەن لەشكەرلىرىنى قانداق قىلىپ تۇتۇپ قېلىش ھەققىدە باش قاتۇرۇۋاتاتتى.
سانىز مىرزىنىڭ جاۋاب بەرمىگىنىنى كۆرۈپ يۇنۇسخان ئۇ-نى قورقتى دەپ ھېسابلىدى ـ دە، قورشاۋنى يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم جېڭى قىلىپ بۆسۈپ چىقىپ كېتىشكە بەل باغلىدى.
ــ لەشكەرلەرگە پەرمانىمنى يەتكۈز. قورشاۋنى بۆسۈپ چى-قىپ كېتەيلى، ــ دېدى يۇنۇسخان يېنىدا ھوشيارلىق بىلەن تۇر-غان نۆكەر بېشى بۇيانقۇلىغا قاراپ.
بۇيانقۇلى ئارقىسىدىكى لەشكەرلەرگە پەرمانىنى يەتكۈزۈپ بولغىچە، يۇنۇسخان قىلىچىنى شارتتىدە سۇغۇرۇۋالدى ـ دە، ئې-تىنى زەرب بىلەن دېۋىتتى. بۇيانقۇلى بىلەن ئەللىك نەپەر نۆكەر يۇنۇسخاننى قوغداش ئۈچۈن دەرھال ئېتىغا قامچا سالدى. ئۇلار-نىڭ ھۇجۇمغا ئۆتكىنىنى كۆرۈپ لەشكەرلەرمۇ ئېتىغا قامچا سال-دى.
سانىز مىرزىنىڭ كۆتكىنىمۇ دەل مۇشۇ ئىدى. ئۇ ئەگەشتۈ-رۈپ كەلگەن نۆكەرلىرى بىلەن غاچچىدە ئىككى يانغا بۆلۈنۈپ، جان ـ جەھلى بىلەن باستۇرۇپ كەلگەن يۇنۇسخانغا يول بەردى. يۇنۇسخان بۇنىڭدىن بىرئاز غەيرىيلىك ھېس قىلغان بولسىمۇ ئارتۇقچە ئويلىنىپ ئولتۇرمىدى. ھەئە، شۇ تۇرقىدا بۇ ئىشنىڭ سەۋەبىنى ئېنىقلىغۇدەك پۇرسەتمۇ يوق ئىدى. ئۇنىڭ ئالدى تەرد-پىدىكى يولنى توسۇپ تۇرغان يۈزلىگەن موغۇلىستان لەشكەرلى-رىمۇ خۇددى سەركەردىسى سانىز مىرزىغا ئوخشاش ئىككى تەرەپ-

كە بۆلۈنۈپ، ھۇجۇم قىلىپ كېلىۋاتقان يۇنۇسخانغا يول بەردى.
جېنىنى ئالىقىنىغا ئېلىپ قويۇپ، قىلىچ يالىڭاچلاپ ھايات ـ ما ـ
ماتلىق جەڭگە يۈزلەنگەن يۇنۇسخان كۈتۈلمىگەن بۇ مۆجىزىدىن
ھەيران قالدى، قورشاۋدىن توسقۇنسىز، ئامان ـ ئېسەن چىقىپ
كەتكىنىگە خۇش بولۇپ، ئېتىغا رەھىمسىزلىك بىلەن قامچا سال ـ
دى. شۇ تاپتا ئۇ ئارقىسىدىن ئەگىشىپ كەلگەن ئىككى مىڭغا يې ـ
قىن سەرۋاز ـ لەشكەرلىرىنىڭ سانىز مىرزا تەرىپىدىن پۈتۈنلەي
توسۇۋېلىنغانلىقىدىن بىخەۋەر ئىدى.

يۇنۇسخان شۇ قاچقىنىچە قاراڭغۇ چۈشكەندە ئاندىن توختى ـ
دى. تاغ يولى خەتەرلىك، ئۇنىڭ ئۈستىگە يول باشلىغۇچى بولمى ـ
غاچقا، بىر كېچە تۈنەشكە مەجبۇر بولدى. تاڭ ئاتقاندا، قورشاۋدىن
بىللە بۆسۈپ چىققان ئەللىك نەپەر نۆكىرىدىن باشقا بىرمۇ لەش ـ
كىرىنىڭ يېتىپ كەلمىگىنىدىن بەكمۇ مەيۈسلەندى. لەشكەرلى ـ
رىنىڭ قورشاۋنى بۆسۈپ چىقالمىغانلىقىنى جەزملەشتۈرگەندىن
كېيىن يولىنى داۋاملاشتۇردى.

قەشقەرگە يۈرۈش قىلغاندا ئىنس ـ جىن يوق تۇرغان مىڭ ـ
يول، قاراڭغۇلۇق، ئوتسالار، چىغىنئاش، تېرەكداۋان قاتارلىق
ئۆتكەللەردە مانا ئەمدى خۇددى يەردىن ئۈنۈپ چىققاندەكلا موغۇ ـ
لىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھلىرى پەيدا بولۇپ قالغانىدى.
يۇنۇسخان بۇ ئۆتكەللەردىن قىسقىلا جەڭ قىلىپ ئۆتۈپ كەتتى.
ئۇنىڭ ئالدىنى توسۇغان ياۋ سەركەردىلىرى يۇنۇسخاننى قوغداپ
كېلىۋاتقان نۆكەرلەر بىلەن جەڭ قىلىپ، يۇنۇسخان بىلەن پەقەتلا
كارى بولمايتتى. جەڭدە يۇنۇسخان بىلەن دۇقۇرۇشۇپ قالسىمۇ
ھۇجۇم قىلماي ئۆزلىرىنى يۇنۇسخاننىڭ قىلىچىدىن قاچۇرۇپ،
بىر چەتكە چىقىۋېلىپ يول بېرەتتى. شۇنداق قىلىپ يۇنۇسخان
تېرەكداۋاندىن بۇيانقۇلى قاتارلىق تۆت نۆكىرى بىلەن ئۆتەلىدى.
ئۇ ئاشۇ ئۆتكەللەردىكى ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ نېمە ئۈچۈن ئۆزى
بىلەن كارى بولمىغانلىقىنى، نۆكەرلىرىنىڭ ئالدىنى توسۇپ ئۆ ـ
زىگە يول بەرگەنلىكىنى پەقەتلا چۈشىنەلمىدى. ئۇ بۇنى تېخىچىلا

مۆجىزە دەپ ھېسابلايتتى. سەييىدئەلى ئالپىنىڭ بۇ خەتەرلىك ئۆتكەللەرگە ئىشەنچلىك سەركەردىلىرىنى ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئۇلارغا قاتتىق جېكىلەپ، جېنىنى ئامان قويغانلىقىنى پەقەتلا خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى.

«بۈيۈك موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىدە ھېلىھەم رىزقىم بار ئوخشايدۇ، ياراتقان ئىگەمنىڭ پاختىنىڭ ئارىسىدا ئوت ساقلايدىغان كارامەتلىرى بىلەن جېنىم ئامان قالدى. ئالالاھ خالىسا ئاتا مىراس ئول تەختگاھنى قولۇمغا ئالماي قويمايمەن. شۇ تاپتا خاتۇن ـ باللىرىم قانداقراق تۇرۇۋاتقاندۇ؟ ئۇلار ئامان ـ ئېسەنمىكىن؟ ئاھ تەڭرىم، ئۇلارنى ساڭا تاپشۇردۇم. ئۆزۈڭ پاناھىڭدا ساقلىغايسەن...»

يۇنۇسخان ئەنە ئاشۇنداق تەشۋىشلىك خىياللار ئىلكىدە تاشكەنت شەھىرىگە نۆكەر بېشى بۇيانقۇلى بىلەن يالغۇز كىرىپ كەلدى. قاتتىق يارىلانغان ئۈچ نۆكىرىنى ئاتباشى قەلئەسىدىكى تېۋىپنىڭ قېشىدا قالدۇرۇپ قويغانىدى.

※ ※ ※

شۇ كۈنلەردە قەشقەر غەلىبە تەنتەنىسىگە چۆمگەنىدى. مەسچىت، ھامام، سارايلارنىڭ گۈمبەزلىرىدە شادىيانە ياڭرىغان ناغرا ـ سۇناي سادالىرى شەھەرنى ھېيت تۇسىگە كىرگۈزۈپ قويغانىدى. ئاكىسى يۇنۇسخاننى سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن پۇتۇنلەي جۇدا قىلىپ خاتىرجەم بولغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان قەشقەر ئوردىسىدىكى كاتتا سارايغا جايلاشقان تەختتە تېخىمۇ گىدىيىپ ئولتۇراتتى.

ــ ھەي ئىسىت، ئاغائى قېرىنداش بولمىش ئول تەخت دەۋاگىرىنىڭ قېچىپ كەتكىنى تولىمۇ ئەپسۇسلىنارلىق ئىش بولدى ـ دە، ــ دېدى ئىسان بۇغاخان كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي.

ئەھۋالدىن خەۋەردار سەركەردىلەر بىر ـ بىرىگە مەنىلىك

قارىشىۋېلىپ جىم بولۇشتى.
تەختنىڭ يېنىدىكى كۇرسىدا ئولتۇرغان سەييىدئەلى ئالىپ ئانچە خۇشال كۆرۈنمەيتتى. ئۇنىڭ قېرى، ئاجىز گەۋدىسى ئېغىر بىر غەمنىڭ ئاستىدا مىجىلىپ كېتىپ بارغاندەك مۈكچىيىپ قالغانىدى. ئۇ ئاللىقانداق بىر دېلىغۇللۇق ئىچىدە ئاستا ئورنىدىن تۇردى ـ دە، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ قول باغلىغىنىچە بېشىنى ئەگدى:
ـــ قۇدرەتلىك ئالەمپاناھىمىزنىڭ ئادالىتىگە سېغىنىپ دەيدىغان بىر كەلىمە ئەرزىم بار ئىدى.
ئىسان بۇغاخان بۇ پېشقەدەم سەركەردىسىگە ھۆرمەت بىلەن نەزەر تاشلىدى.
ـــ ھەرنە گەپلىرى بولسا ئولتۇرۇپ بايان قىلسىلا ئەمىرۇل ئۆمەرا جانابلىرى.
ـــ مۇشۇنداق تۇرۇپ سۆزلىشىمگە ئىجازەت بەرگەيلا ئالىيـ ـلىرى، ـــ دېدى سەييىدئەلى ئالىپ.
ـــ ئىجازەت، ـــ دېدى ئىسان بۇغاخان قېرى ئەمىرنىڭ رايىغا بېرىپ.
ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا، ھەممىگە قادىر ۋە ھېكمەت ئىگىسى بولغان مۇقەددەس تەڭرىنىڭ يۈكسەك ھېكمىتى بىر ئىنسانىڭ يۈز بېرىشىنى بىر سەۋەبنىڭ تۇغۇلۇشىغا قاراشلىق قىلىپتۇ ۋە ھەر مەقسەتنىڭ ئەمەلگە ئېشىشىنى بىر ۋاستە ئارـ ـقىلىق يەنە بىر سەۋەبكە باغلىق قىلىپتۇ. تەڭرى ئۇلۇغلۇقىنىڭ سايىسى ھېسابلىنىدىغان سۇلتانلىقنىڭ يۇقىرى دەرىجىسى ئىنـ ـسانىڭ ياخشى خىسلەتلىرىدىن ئىككى خىسلەتكە باغلىقتۇر. ئۇـ ـنىڭ بىرىنچىسى پارلاق چۈشەنچە بولۇپ، ھادىسىلەرنىڭ كېچىسى قاراڭغۇ بولسا ئۇنىڭ يورۇتۇشى بىلەن نىجاتلىق پاناھگاھىدا يول تېپىلىدۇ. ئىككىنچىسى تولۇق غەيرەتكە كېلىش بولۇپ، جەڭ ۋە قارىمۇقارشىلىقلار ئەۋج ئالغاندا ھىممەت ۋە جۈرئەت قىلىش ئارـ ـقىلىق پۇت تىرەپ چىداملىق كۆرسەتكىلى بولىدۇ. جانابى ئانھەزـ

رىتىمنىڭ مۇبارەك ۋۇجۇدىدا ئۇل ئىككى خىسلەت تولۇق جۇلا تاپقاندۇر. شۇل بائىستىن پاناھگاھىمنىڭ مەسلىھەتىگە سالماي، يارلىق، پەرمانىنى ئالمايلا ئۇل تەخت دەۋاگىرى بولمىش قېرىنداشلىرى يۇنۇسخاننى قاچۇرۇۋېتىشكە جۇرئەت قىلدىم. گەرچە بۇ ئۆلۈمگە مەھكۇم گۇناھ بولسىمۇ، ئاغا ـ ئىنى قېرىنداشلارنى شۇنچە تىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ مېھىر ـ شەپقەت داستىخىنىغا جەم قىلالمىغانلىقىم، ئاداۋەت تىكەنلىرى يۇلۇۋېتىلگەن قېرىنداشلىق گۈلىنى پۇرىتىشقا ئامالسىز قالغانلىقىم ئۇچۇن مۇشۇنداق قىلىشقا نىيەت قىلدىم. بۇ ئىشىم ئالىيلىرىدىن ۋاقتىنچە سىر تۇتۇلغان بولسىمۇ، ھامان بىگىزنى قاپتا يوشۇرغىلى بولماس، شۇل بائىستىن ئالىيلىرىغا ئۆزۈم ئىقرار قىلىشنى لايىق تاپتىم. بول گۇناھىم ئۇچۇن خان ئالىيلىرى ھەرنە جازانى راۋا كۆرسە قىلچىلىك ئاغرىنماسمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. ئۇ بۇ ھۆرمەتلىك سەركەردىسىنىڭ، ئەشەددىي رەقىبىنى بۇنداق قاچۇرۇۋېتىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى. شۇ دەقىقىدە بۇ ئىش ئۇنىڭغا تولىمۇ تاسادىپىي تۇيۇلغانىدى. شۇ تاپتا ئىسان بۇغاخاننىڭ ئىچ ـ ئىچىدىن غەزىپى ئۆرلەپ تۇرسىمۇ ئۇزىنى تۇتۇۋېلىشقا مەجبۇر بولدى. ھەئە، ئۆزىنىڭ ئىككى قېتىملىق تەختتە ئولتۇرۇشىدا مىسلىسىز تۆھپە كۆرسەتكەن بۇ پېشقەدەم سەركەردىسىگە غەزەپ قىلالمايتتى، جازالىيالمايتتى. سارايدا ئولتۇرغان سەركەردىلەرنىڭ كۆپىنچىسى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ باھادىرلىرى ئىدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپسىز ھېچ ئىش قىلالمايتتى. سەييىدئەلى ئالپنى جازالىسا ئاشۇ سەركەردىلەر نارازى بولاتتى. ھەتتا ئۇنىڭدىن يۈز ئۆرۈشىمۇ مۇمكىن ئىدى. بىرنەچچە دەقىقە ئىچىدە پايدا ـ زىياننى دەڭسەپ كۆرگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان چىرايىغا كۈلكە يۈگۈرتۈشكە مەجبۇر بولدى.

— ھەزرىتىمنىڭ بۇ ئىشنى گۇناھقا جورۇساق بولماس. گەرچە ئۇل رەقىبىمىز تاج ـ تەخت دەۋاسى قىلىپ سەلتەنەتى-

مىزگە تەھلىكە سالغان بولسىمۇ يەنىلا قېرىندىشىمىزدۇر. جانابى ئەمىرۇل ئۆمەرا بۇ ئىشنى جايىدا بىر ياقلىق قىلىپتىلا، ھېچقىدىسى يوق. گەرچە قولىمىزغا چۈشۈپ، دەرگاھىمىزغا كەلتۈرۈلگەن بولسىمۇ قېرىنداشلىق مېھرىمىزنى يەتكۈزگەن بولاردۇق.

— خان ئالىيلىرى ھىممەتلىكتۇر، — دېدى سەيىدئەلى ئالپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ.

ئولتۇرغان ئەمىر ـ سەركەردىلەر گۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا بەس ـ بەستە مەدھىيە ياغدۇرۇشقا باشلىدى:

— قىبلىگاھىمىز ئەدلى ـ ئادالەتنىڭ ھامىيسى.

— باھادىرلىق مەيدانىدا ئات چاپتۇرغۇچى.

— مەردۇ مەردانىلىقنىڭ نامايانىدىسى.

— كەڭ قورساقلىقنىڭ خەزىنىسى.

— مېھىر ـ شەپقەت، ۋاپا ئەھلى.

— ...

يامغۇردەك يېغىۋاتقان مەدھىيىلەر ئالدىدا سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ يۈزى چىمىلدىدى. ئالدىراقسانلىق قىلمىغىنىغا، ئاچچىقىغا ھاي بېرەلىگىنىگە، سەيىدئەلى ئالپنى ئەيىبلىمىگەنىگە ئىچىدە خۇش بولدى.

«بىر ھېسابتا ئاغام يۈنۈسخاننىڭ قېچىپ قۇتۇلغىنىمۇ ياخشى بوپتۇ. ئۇنى تۇتۇپ تەختىمنىڭ ئالدىغا ئېلىپ كەلگەن بولسا، تەقدىرىگە قانداق ھۆكۈم چىقىرىشنى بىلەلمەي تەڭقىسلىقتا قالارىكەنمەن. ئەلۋەتتە، شۇ چاغدىمۇ ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇيالمايتتىم. ئۆلۈمگە بۇيرۇسام قېرىندىشىمنىڭ قېنىنى تۆككەن، دېگەن بەدنامغا قالاتتىم. يېنىمدا نەزەربەند قىلىپ ئەپقالسام، خەلقئالەم مېنى قورسىقى تار، نامەرد دەپ ئەيىبلەيتتى. بىرەر ۋىلايەتنى بەرسەم ئۇ رازى بولمايتتى ھەم ئۆزۈممۇ خاتىرجەم بولالمايتتىم. يەنىلا تۈركىستانغا قايتۇرۇۋېتىشكە مەجبۇر بولاتتىم. ئەمىرۇل ئۆمەرا ھەزرەتلىرى بەلكىم مۇشۇ تەرەپلەرنى كۆزدە تۇتقان بولۇشى

مۇمكىن...»

ئۇنىڭ خىياللىرىنى ئەمىر سەييىدئەلى ئالپىنىڭ سۆزلىرى ئۈزۈپ قويدى.

ــ مەگەر ئۆتمۈشكە نەزەرىمىزنى ئاغدۇرساق، تا بۇ كەمگىچە يەر يۈزىدىكى سۇلتانلاردىن ياخشى ئىش ـ ئەمەللەر بىلەن مەشغۇل بولغانلارنىڭ، ئادالەتكە ھامىي بولغانلارنىڭ بەخت ـ سائادىتى مۇستەھكەم، سەلتەنەتى تۇراقلىق بولۇپتۇ. ئاخىرەتكە كەتكەندىن كېيىنمۇ ياخشى ناملىرى جاھان خەلقىگە يادىكار بولۇپتۇ. ئەلكۈن ئۇلارنى تىللاردا داستان قىلىپ ياد ئېتىپتۇ. پەيلى يامان، زۇلۇم سالغۇچىلارنىڭ بولسا دۆلەت ـ سەلتەنەتلىرىنىڭ ئۆمرى كوتا، باقىي ئالەمگە ماڭغىنىدا بولسا يامان ئاتلىرى تاكى قىيامەت كۈنـ ـلىرىگىچە ئەلنىڭ ئاغزىدا لەنەتلىنىپتۇ. پاناھگاھىمىز ھەرقاچان ئەدلى ـ ئادالەتنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلغانلىقى ئۈچۈن، بۇ ئەل ـ يۇرت كۈندىن ـ كۈنگە روناق تاپتى. مانا خانزادە يۇنۇسخان گەرچە تەخت ـ سەلتەنەتكە تەھلىكە سېلىپ، ياغى باشلاپ كەلگەن بولـ ـسىمۇ، يەنىلا ئۇنى كەڭ قورساقلىق بىلەن كەچۈرۈۋەتتىلە. ئەلـ ـۋەتتە بۇ ۋاپادارلىق، مەردلىكلىرىنىمۇ ئەل ـ ئاۋام ئەۋلادمۇئەۋلاد يادلىغۇسى. ئاغائى قېرىنداشلىرى بولمىش ئول خانزادە شول تاپـ ـتا ئۆزلەدىن مىننەتداردۇر دەپ ئويلايمەن. ھېچ بولمىسا بول ئەلگە ياغى باشلاپ كەلگىنىگە خىجىل بولۇر. قەلبىدە قېرىنداشلىق مېھرى قايتىدىن بىخلىنۇر، ــ سەييىدئەلى ئالپ بىرنەچچە دەقىـ ـقە تۇرۇۋالغاندىن كېيىن گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ــ قىبلىگاھىـ ـمىزغا مەلۇم قىلىدىغان ھەمدە ئۆتۈنىدىغان يەنە بىر ئىش بار ئىدـ ـدى.

ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالپىنىڭ كۆزىگە گۇمان بىلەن قارىۋەتكەندىن كېيىن ئىجازەت بەردى:

ــ خوش، قېنى دېسۇنلار.

ــ جانابى ئالىھەزرىتىمگە تېخى قاراڭغۇ بولسا كېرەك. خانزادە يۇنۇسخان بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشكە ئىككى ئاغىـ

چىسى بىلەن ئىككى مەلىكىسىنىمۇ بىللە ئېلىپ كەلگەنىكەن. ئۇلارنى ئەمىرزادەم مىرزا مۇھەممەد ھەيدەر كۆرەگانى ئەسىرگە ئېلىپ قىرغىنىدىن ساقلاپ قاپتۇ. ئۇلار شول تاپتا كەمىنىلىرىنىڭ ھەرىمىدە پاناھلىنىۋاتىدۇ. ئالىيلىرىغا مەلۇملۇق، يۇنۇسخاننىڭ چوڭ ئاغىچىسى ئىسان دۆلەت خېنىم كۆنچى ئەمىرى شىرھاجى بەگنىڭ زەئىپەسىدۇر، ئىككىنچى ئاغىچىسى شاھ بېگىم بولسا بەدەخشان ھۆكۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخان ئالىيلىرىنىڭ مەلىكىسىدۇر. ھىدايەت ئەزەلىيدۇر، ئىنايەت ئەبەدىيدۇر. قىبلىگاھىمىزنىڭ ئاسماندەك كەڭرى كۆڭۈل خەزىنىسىدە ھىممەت، مېھىر ـ شەپقەت دۇردانىلىرى تولۇپ ياتقاندۇر. ئالىيلىرىدىن شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەنكى، ئۇل ئاجىزەلەرنى تۈركىستانغا كۈيۈسى بولمىش يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا يولغا سېلىپ قويساق، بۇنداق قىلساق، بىرىنەنچىدىن، ئاغائى قېرىنداشلىرى بولمىش خانزادە ئالىيلىرى ئۆزلەنىڭ مەرد، كەڭ قورساقلىقلىرىدىن مىننەتدار بولىدۇ. قېرىنداشلىق مېھرىنى تاج ـ سەلتەنەتتىن ئۈستۈن كۆرىدىغانلىقلىرىنى، ھېلىمۇ قېرىنداشلىق مېھرىنى ئەسلىرىدە مەھكەم ساقلىغانلىقلىرىنى بىلىپ قالىدۇ. ئىككىنەنچىدىن، قىلمىشىغا پۇشايمان قىلىپ، تەخت دەۋاسى قىلىشتىن ۋاز كېچىدۇ. ھېچبولمىغاندا خېلى بىر مەزگىلگىچە تەسەررۇپىمىزغا لەشكەر تارتىپ كېلىشتىن ئۈيلىدۇ. ئۈچىنەنچىدىن، نىزا ـ ئاداۋەت يۇيۇلۇپ، قېرىنداشلىق، تۇغقاندارچىلىق ئەسلىگە كېلىدۇ. تۆتىنچىدىن، كۆنچى ئەمىرى شىر ھاجى بەگ، بەدەخشان ھۆكۈمرانى سۇلتان مۇھەممەدخانلارنىڭ دۈشمەنلىكىدىن، تەھلىكىسىدىن پارىغ بولىدىلا. بەشىنچىدىن، خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ كەڭ قورساقلىقى ئەل ـ يۇرتقا تارايدۇ. ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن ياخشى نامىنىڭ تارىلىشىمۇ نۇسرەتتۇر.

سەيىدئەلى ئالپىنىڭ كۆرسەتكەن ئورۇنلۇق سەۋەبلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئويغا سېلىپ قويدى.

«ئاغام يۇنۇسخاننى قويۇۋەتكەن يەردە، خاتۇن ـ بالىلىرىنى

قويۇۋېتىپ، يولغا سېلىپ قويۇش قانچىلىك ئىش ئىدى. ئەمىرول ئۈمەرا ھەزرەتلىرى راست دەيدۇ. مۇشۇنىڭ بىلەن ئاغام تاج ـ تەختكە دەۋاگەر بولۇشتىن ۋاز كەچسە ئەجەب ئەمەس. شۇنداقلا بولىدىغان بولسا، مەنمۇ خەتەرلىك بىر رەقىبتىن ئادا بولۇپ خاـ تىرجەم بولۇپ قالىمەن...»

— ئېيتقانلىرى بەرھەق، — دېدى ئىسان بۇغاخان، — گەرچە ئاغام بىلەن يۈز كۆرۈشەلمىگەن بولساممۇ، يەڭگىلىرىم بىلەن جىيەن قىزلىرىم بار ئىكەن. مۇشۇ باھانىدا ئۇلار بىلەن كۆرۈشۈپ ئەھۋال سوراپ قويااي. شاھانە داستىخان سېلىپ ئۇزدـ تىپ قويااي. ھە راست، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىز قورۇقچىلىق قىلىپ ئۇلارنى تۈركىستان ھۇدۇدىغا يەتكۈزۈپ قويسۇن.

— ئالەمچە ھىممەت قىلدىلا ئالىيلىرى.

سەييىدئەلى ئالپ قاتارلىق بارلىق ئەمىر ـ سەركەردىلەر سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بۇ كاتتا مەردلىكىگە يەنە بىر قېتىم مەدھىيە ئوقۇشتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان خانىش، توقاللىرىنى جەم قىلىپ ئانارلىق باغدا كاتتا زىياپەت داستىخىنى راسلاپ ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىمنى كۈتۈۋالدى. ئۇلارغا ئالاھىدە ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈردى. زىياپەت سورۇنىدا ئەدەپ ساقلاپ ئولتۇردى. بولۇنغان جەڭ ھەققىدە، ئاكىسىنىڭ لەشكەر باشلاپ كەلگەنلىكى ۋە يېڭىلىپ قېچىپ كەتكەنلىكى ھەققىدە پەقەتلا ئېغىز ئاچمىدى. ئۇلارغا گويا تۇغقان يوقلاپ كەلگەن ئەزىز مېھمانلاردەك مۇئامىلە قىلدى، ھەتتا يۈنۈسخاننىڭ چوڭ قىزى مېھرىنىگار خېنىمنى قۇچىقىغا ئېلىپ ئەركىلەتتى، ئاندىن ئىككى يەڭگىسى بىلەن ئىككى جىيەن قىزىغا ئۈچمۇ ئۇخشاش قىلىپ ئون توپتىن خوتەن ئەتلىسى، ياركەنت شايىسى، ئۈچ يۈرۈشتىن ئالتۇن زىبۇ زىننەتـ لەرنى سوۋغا قىلدى ۋە سانىز مىرزىنى مىڭ نەپەر لەشكەر بىلەن قورۇقچىلىق قىلىپ ئۇلارنى تۈركىستان تەۋەسىگە يەتكۈزۈپ قوـ يۇشقا بۇيرۇدى.

ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىم بولسا ئىسان بۇغا ـ خاننىڭ بۇ قەدەر مەرد، سېخىيلىقىدىن قاتتىق تەسىرلەندى، ھا ـ ياجاندىن كۆزلىرىگە لىق ياش ئالدى.

55

سەمەرقەنت.

شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خاتىرجەملىكى بۇزۇلغانىدى. ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئۇنىڭ خان ـ لىق سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قىلغان، ئوچۇق ـ ئاشكارا ھالدا دۈش ـ مەنلىك ھەرىكەتلىرى بىلەن شۇغۇللانمىغان بولسىمۇ، لېكىن ئۇ بەلخ ئەمىرى ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئاستىرتتىن تىل بىرىكتۈ ـ رۈپ، سەمەرقەنت تەختگاھىنىڭ يەنە بىر دەۋاگىرى مەرھۇم خانزادە ئابدۇللەتىپخاننىڭ ئىككىنچى ئوغلى مۇھەممەد جوگىنى ئىسيان كۆتۈرۈشكە، سەمەرقەنتكە ھۇجۇم قىلىشقا ھەدەپ كۈش ـ كۈرتۈۋاتاتتى. ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق بۇ ئەھۋاللاردىن تولۇق خەۋەر تاپقان ئەبۇسەئىد مىرزا ئۆز سەلتەنەتىگە خەۋپ بولۇپ تۇر ـ غان بۇ رەقىبلىرىگە قانداق تاقابىل تۇرۇش، قايسىسى بىلەن ئىتت ـ تىپاقلىشىپ، قايسىسىنى يوقىتىش ھەققىدە بىر قارارغا كېلەل ـ مەي باش قېتىنچىلىقتا قالغانىدى. ئۇ ئاۋۋال ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنى نەزەردىن ساقىت قىلدى. چۈنكى، ئەينى يىلى سەمەرقەنت شەھىرىنى قىرىق كۈن مۇھاسىرىگە ئېلىپمۇ ھېچبىر نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ئەبۇسەئىد مىرزىدىن سۈلھى تەلەپ قىلغان، ئۇنىڭ خانلىق سەلتەنەتىنى ئېتىراپ قى ـ لىپ ئىتائەت بىلدۈرگەن، ئۆزئارا دۈشمەنلەشمەسلىك، رەقىبلەر ـ گە بىرلىكتە قارشى تۇرۇش ھەققىدە سۈلھى تۈزۈشكەنىدى. تا بۇ

كەمگىچە ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا سەمەرقەنت تەختگاھىغا تاپشۇ-رۇشقا تېگىشلىك ئولپانلارنى ھەر يىلى ۋاقتى ـ قەرەلىدە تاپشۇ-رۇپ، ئوردىغا سالامغا كېلىپ تۇرۇۋاتاتتى. ئەبۇسەئىد مىرزىمۇ دەسلەپتە يىلدا بىرەر قېتىم ھىراتقا بېرىپ تۇرغاندى. يېقىنقى ئىككى يىلدىن بېرى ئافغانىستان، سىيىستان.. قاتارلىق ئەللەر-گە قىلغان لەشكىرىي يۈرۈش بىلەن بولۇپ كېتىپ، ھىراتقا بارالمىغان، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىمۇ ئولپانلارنى ئەۋەتىپ بېرىپ سەمەرقەنتكە كېلىپ خانغا كۆرۈنۈش قىلالمىغاندى. ئەبۇسەئىد مىرزا گەرچە ئۇنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلانسىمۇ، لېكىن تېخىچە ئېغىزغا ئالغۇدەك ئوچۇق ـ ئاشكارا ھەرىكىتىنى سەزمىگەنىدى. مۇھەممەد جوگى بولسا پۈت دەسسەپ تۇرغىدەك تۇزۇك زېمىنىنىڭ تايىنى يوق لاماكان ھالەتتە يۈرەتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ قولىدا سەمەرقەنتكە باشلاپ كېلىپ ھۇجۇم قىلغۇدەك تۇزۇك لەشكىرى يوق ئىدى. مانا مۇشۇ ئىككى تەخت دەۋاگىرىنى نەزەردىن ساقىت قىلغان ئەبۇسەئىد مىرزا بارلىق دىققىتىنى بەلخ ئەمىرى ھۇسەيىن بايقاراغا قاراتقانىدى. بۈيۈك ئىستىلاچى ئەمىر تۆمۈرنىڭ ئىك-كىنچى ئوغلى ئۆمەر شەيخنىڭ چەۋرىسى ھېسابلانغان ھۇسەيىن بايقارانىڭ ئەمدىلا يىگىرمە ياشقا كىرگىنىگە قارىماي نام ـ شۆھ-رىتى تارىلىشقا باشلىغانىدى.

ھەئە، ئۇ بىر مەزگىل ئىنىسى سۇلتان ھۇسەيىن مىرزىغا نۆكەر بولۇپ، ئىنىسىدىن ھوقۇق، مەرتىۋە تالاشماي، ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ساداقەتمەنلىك بىلەن قارىشىپ بەردى. كېيىن ئىنىسى ئۇنىڭغا بەلخ ۋىلايىتىنى بەردى. ئۇ بەلخكە ئەمىر بولغاندىن كې-يىن بىرىنچى بولۇپ يېنىغا لەشكەر جۇغلاشقا كىرىشتى. ئەمما ئىنىسى بىلەن پەقەتلا تىركەشمىدى. ئىنىسىنىڭ پەرمانلىرىغا ساداقەتمەنلىك بىلەن بويسۇندى. لېكىن، ئەتراپىدىكى سۇلتانلار-نىڭ تەسەررۇپىغا، بولۇپمۇ ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەسەررۇپىغا پات ـ پات تاجاۋۇز قىلىپ زېمىنىنى كې-ڭەيتىشكە كىرىشتى. ئىككى يىلغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە بىر-

تام، دامغان... قاتارلىق جايلارنى بېسىۋالدى. گۆرگان دەرياسىدىن
ئۆتۈپ ئۇ يەردىكى ئۆزبېكلەرنى تەسەررۇپىغا ئالدى. ئۇنى ئانچە
كۆزگە ئىلىپ كەتمىگەن ئەبۇسەئىد مىرزا شەخسەن ئۆزى لەشكەر
تارتماي، سەركەردىسى مىرزا مۇھەممەد ئەلى باخشىنى ئۈچ مىڭ
لەشكەردىن تەركىب تاپقان ئىلغار قوشۇنغا باش قىلىپ قولدىن
كەتكەن زېمىنلارنى قايتۇرۇۋېلىشقا ئەۋەتتى. ھۈسەيىن بايقارا بۇ
كۈچلۈك ياۋ ئالدىدا قىلچە تەمتىرەپ قالمىدى. ئەپلىك يەر شارا-
ئىتى، پۇختا جەڭ تەدبىرى ۋە يېتىلگەن قىلىچۋازلىق ماھارىتىگە
تايىنىپ ئازغىنە نۆكەرلىرى بىلەن ئۈچ مىڭ كىشىلىك قوشۇننى
تۈنجى جەڭدىلا پۈتۈنلەي مەغلۇپ قىلدى. ئەنە ئاشۇ غەلىبىسىدىن
كېيىن يۇرىكى تېخىمۇ يوغىنىغان ھۈسەيىن بايقارا بىر تەرەپتىن
ھىرات ئەمىرى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن مۇناسىۋىتىنى
ياخشىلىغان بولسا، يەنە بىر تەرەپتىن خارەزىم، قەندىھار ۋىلايەت-
لىرىگە ھۇجۇم قىلىشقا تەييارلىنىۋاتاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئەبۇسە-
ئىد مىرزا ھۈسەيىن بايقارانى تەخت ـ سەلتەنەتى ئۈچۈن كۈچلۈك
تەھدىت ھېسابلاپ، ئۇنىڭغا قارشى شەخسەن لەشكەر تارتىشقا تەي-
يارلانغانىدى، شۇنداقتىمۇ كۆڭلى يەنىلا خاتىرجەم ئەمەس ئىدى.
چۈنكى، ئايغاقچىلىرى ئۇنىڭغا مۇھەممەد جۇگىنىڭ دەشتى قىپ-
چاق ھۆكۈمدارى ئوبۇلخەيرىخان ھۇزۇرىغا ياردەم سوراپ كەتكەن-
لىك خەۋىرىنى يەتكۈزگەنىدى. ئەينى يىلى سەمەرقەنت تەختىنى
ئىگىلىۋالغان باجىسى ئابدۇللا مىرزىدىن ئوبۇلخەيرىخاننىڭ لەش-
كىرىي ياردىمى بىلەن ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى تارتىۋېلىشقا
مۇۋەپپەق بولغان ئەبۇسەئىد مىرزا، كېيىنكى يىللاردا ھاكىمىيە-
تىنى مۇستەھكەملەپ ئوبۇلخەيرىخاننىڭ بويۇنتۇرۇقىدىن خېلىلا
قۇتۇلغان بولسىمۇ، كۈندىن ـ كۈنگە قۇدرەت تېپىۋاتقان بۇ قوش-
نىسىنىڭ يەنىلا چىرايىغا قاراشقا، ھەرقانداق ئىشتا ئۇنىڭدىن
ئېھتىيات قىلىشقا مەجبۇر ئىدى. تەختتە ئولتۇرغان دەسلەپكى
يىللاردا پات ـ پات سوۋغا ـ سالام ئەۋەتىپ دوستلۇقىنى، مىن-
نەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ تۇرغان بولسىمۇ، يېقىنقى ئىككى يىلدىن

بىرى زېمىن تەسەررۇپىنى كېڭەيتىش بىلەن بولۇپ كېتىپ بار ـ دى ـ كەلدىسى سۇسلاپ قالغان، سوۋغا ـ سالاملارنىمۇ ئەۋەتمىگە ـ نىدى. شۇ سەۋەبتىن يۈزسىز ئوبۇلخەيرىخاننى مۇھەممەد جوگىنى يۆلىمەيدۇ، لەشكىرىي ياردەم بەرمەيدۇ دېگىلى بولمايتتى. ناۋادا ئوبۇلخەيرىخان مۇھەممەد جوگىغا ياردەم قولىنى سۇنىدىغانلا بول ـ سا، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئۇنىڭدىن دەرھال يۈز ئۆرۈشى، كېلىشىمنى يىرتىپ تاشلىشى ئېھتىمالغا يېقىن ئىدى. ئۇ چاغدا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ بىر ئەمەس ئۈچ رەقىبكە تەڭ تاقابىل تۇ ـ رۇشىغا توغرا كېلەتتى. شۇڭا ئۇ ھوسەيىن بايقاراغا قارشى دەرھال لەشكەر تارتىش ـ تارتماسلىق ئىشىدا بىر قارارغا كېلەلمەي ئىك ـ كى تايىن بولۇپ تۇرۇپ قالغانىدى. شۇ كۈنلەردە سەمەرقەنت سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بارلىق لەشكىرىي تەييارلىقلارنى پۈتكۈ ـ زۈپ تەق بولۇپ تۇرۇشقان بولۇپ، ئۇلارغا پەقەت ئەبۇسەئىد مىر ـ زىنىڭ پەرمانىلا كەم ئىدى. ئوبۇلخەيرىخاننىڭ نىيەت ـ مۇددىئا ـ سىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن دەشتى قىپچاق دالىسىغا ئايغاقچى ئەۋەتكەن ئەبۇسەئىد مىرزا تېخىچە ئېنىق بىر مەلۇمات تاپشۇ ـ رۇۋالمىغانلىقى ئۈچۈن، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە پەرمان بې ـ رىشكە ئالدىرىمايۋاتاتتى.

ھەئە، بۈگۈن ئۇنىڭ ئايغاقچىلارنىڭ يولىغا قاراپ كۈن ساناپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈۋاتقىنىغا بىر ئاي بولۇپ قالاي دېگەنىدى. لېكىن ئايىغى چاققان، كىرەلمەيدىغان تۆشۈكى يوق قابىل ئايغاقچىلىرى ـ دىن تېخىچىلا خەۋەر يوق ئىدى.

«ئايغاقچىلارغا نېمە بولغاندۇ؟ ئاشكارىلىنىپ قالغانمىدۇ يا ـ كى ھىيلىگەر ئوبۇلخەيرىخان مۇددىئاسىنى ئوردىسىدىكى ئەمىر ـ بەگلىرىدىنمۇ سىر تۇتقانمىدۇ ـ يا؟ ۋەياكى خۇراساندىن تەرەپتىن مۇھەممەد جوگى ھەققىدە كەلگەن خەۋەرلەر يالغانمىدۇ؟ ناۋادا مۇ ـ ھەممەد جوگى ئوبۇلخەيرىخاننىڭ دەرگاھىغا ياردەم تەلەپ قىلىپ بارمىغان بولسا، ئايغاقچىلار خەۋەر ئالالماي كۈتۈپ يېتىشتىمد ـ كىن؟ ئىلاھىم، مۇھەممەد جوگىنىڭ دەشتى قىپچاققا چاپقان ئې ـ

تىنىڭ ئايىغى سۇنسۇن، ئوبۇلخەيرىخانغا دادلايدىغان تىلى تۇتۇلسۇن. ئوبۇلخەيرىخان دېگەن بۇ لەنتى تولىمۇ تۇتۇرۇقسىز، ئاچ كۆز بىر نېمە. ئاز ـ تولا پايدا ـ مەنپەئەتنى دەپ مۇھەممەد جوگى دېگەن ئول بەدرەككە ياردەم قولىنى سۇنماي قالمايدۇ. نېمىشقىمۇ يېقىندىن بېرى ئول ئاچ كۆزگە پىشكەش يوللىمىغاندىمەن. ھەرقانچە پىشكەش قىلسامىمۇ بىكار. نەچچە يىلدىن بېرى جوغلىغان خەزىنەمنى ئەۋەتكەن بولسامىمۇ يەنىلا يۈزى بولمايتتى. چۈنكى، ئاچ كۆز ئادەم دېگەن نائەھلى كېلىدۇ، ئۇلاردا يۈز بولمايدۇ. سوۋغا ئەۋەتمەيمۇ ياخشى قىلغان ئىكەنمەن. مەيلى، مۇھەممەد جوگىغا ياردەم قولىنى سۇنسا سۇنسۇن. نېمىدىن قورقاتتىم. نەچچەن يىلدىن بېرى مەنمۇ جىم ياتمىدىم. يەتكىچە خەزىنە، ئوزۇق ـ تۈلۈك، لەشكەر جوغلىدىم. خانزادە يۇنۇسخاننى موغۇلىستانغا ــ ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەلتەنەتىگە قارشى يولغا سالغاندىن بېرى، موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ تەھلىكىسىدىن خېلى ئارام تېپىپ قالغان بولغاچقىمۇ خەزىنە، لەشكەردىن چىقىم تارتمىدىم. پەقەت ھۇسەيىن بايقارا دېگەن سىرىق تۈك ھالىغا باقماي بۇرۇتۇمغا چالما تىزىشقا ئۇرۇنۇۋاتىدۇ. ئاللاھ خالىسا ئۇنىڭ ئىشىنىمۇ تېزلا توغرىلايمەن. مۇھەممەد جوگى ھازىر نەدىدۇ؟ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ يېنىدىمىدۇ ياكى ئوبۇلخەيرىخاننىڭ دەرگاھىدىمىدۇ؟ نېمىشقىمۇ ئىككى يىل ئاۋۋالقى جەڭدە ئاكىسى ئەھمەد بىلەن قوشۇپ بىراقلا ئۇجۇقتۇرۇۋەتمىگەن بولغىيدىم؟ سەركەردىلەرگە توختىماي قوغلاشقا، تۇتقان يەردە ئۆلتۈرۈشكە پەرمان بەرگەن بولسام، بەلكىم ئول قاچقۇن بەدرەكنى تۇتۇپمۇ ئالاردى. بۈگۈنكى كۈندە مەنمۇ بۇنچىۋالا تەشۋىشتە قالماسىدىم...»

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خىيالىنى كۆكسارايغا شەپە چىقارماي پەم بىلەن كىرىپ كەلگەن ھۆدەيچى بەگنىڭ ئاۋازى ئۈزۈپ قويدى.

ــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، تۈركىستان ئەمىرى خانزادە يۇنۇسخان قوبۇل قىلىنىشلىرىنى تەلەپ قىلىدۇ.

كۈتۈلمىگەن بۇ مەلۇماتتىن ئەبۇسەئىد مىرزا ھەيران قالدى.

قولىقىغا ئىشەنمىگەندەك ھودەيچى بەگدىن قايتىلاپ سورىدى:

ــ نېمىدېدىڭ؟ كىم كەپتۇ؟

ــ تۈركىستان ئەمىرى خانزادە يۇنۇسخان ئالىيلىرى، ــ دېدى ھودەيچى بەگ تىلىنى چايناپ.

قىچقارمىغان مېھمانىنىڭ كۈتمىگەندە يېتىپ كېلىشى ئەبۇ-سەئىد مىرزىنى بىردىنلا ئويغا سېلىپ قويدى.

«خانزادە نېمىدەپ كەلگەندۇ؟ بىرەر خۇش خەۋەر ئېلىپ كەل-گەنمىدۇ ياكى...»

ئەبۇسەئىد مىرزا خىيالىنىڭ ئاخىرىنى يىغىشتۇرۇپ ھودەي-چى بەگكە قارىدى:

ــ چاققان باشلاپ كىرسۇنلار.

يۇنۇسخان ھايال ئۆتمەي كۆكسارايدا پەيدا بولدى. يېنىدا نۆ-كەر بېشى بۇياتقۇلىمۇ بار ئىدى. يۇنۇسخانىنىڭ چىرايىنى غەم، ئۈستىبېشىنى چاڭ باسقان بولۇپ، تۇرقىدىن نە ھۆكۈمدارغا خاس سۆلەت، نە خانزادىگە خاس شەۋكەتنىڭ ئىزناسىنىمۇ تاپقىلى بول-مايتتى. ئۇنىڭ تۇرقىغا تېزلا نەزەر تاشلىغان ئەبۇسەئىد مىرزى-نىڭ كۆڭلىگە قاتتىق گۇمان چۈشتى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قۇدرەتلىك خان ئالىيلىرىغا ئېھ-تىرام بولغاي، ــ دېدى يۇنۇسخان تەختنىڭ ئالدىغا كېلىپ، بې-شىنى تۆۋەن سالغىنىچە قول باغلاپ.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا، ــ مەر-ھابا، ئالىيلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرگىنىمدىن تولىمۇ خۇشالمەن.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۇنۇسخانغا باشقىچە ھۆرمىتى بار ئى-دى. شۇ دەقىقىدە ئۇ يۇنۇسخانىنىڭ چىراي ـ تۇرقىدىن ئېغىر كېلىشمەسلىك كەلگەنلىكىنى، بولۇپمۇ ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن قاتتىق يېڭىلگەنلىكىنى پەرەز قىلغان بولسىمۇ، خا-قانلارغا خاس سۇر ـ ھەيۋىسىنى بىر يانغا قايرىپ قويۇپ تەختتىن دەس تۇردى. بۇ ئۇنىڭ يۇنۇسخانغا ئالدىغا كېلىپ ئۆزى بىلەن قول ئېلىشىپ كۆرۈشسە بولىدىغانلىقىدىن بېشارەت بەرگىنى ئىدى.

ئادەتتە بۇ خان ـ سۇلتانلارنىڭ ئەڭ يېقىن كىشىلەرگە كۆرسىتىدىغان ئالىي ئىلتىپاتى ئىدى.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئورنىدىن تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ يۇنۇسخان يۈگۈرۈپ دېگۈدەك تەختنىڭ تۈۋىگە باردى ۋە كۆرۈشۈش ئۈچۈن ئىككى قولىنى تەڭلىدى. ئەمما ئەبۇسەئىد مىرزا بولسا قۇچىقىنى كەڭرى ئېچىپ باغرىنى تەڭلىدى ـ دە، سەل تەمتىرەپ قالغان يۇنۇسخاننى چىڭ قۇچاقلىدى. بۇ كاتتا مېھىر ـ شەپقەتتىن قاتتىق ھاياجانلانغان يۇنۇسخانمۇ ئەبۇسەئىد مىرزىنى مەھكەم قۇچاقلىدى. شۇ دەقىقىدە ئۇ ئېرىپ كېتىپ باراتتى، كۆز چاناقلىرى لىق ياشقا تولغانىدى. ئەنە ئاشۇ يوسۇندا كۆرۈشۈش ئاخىرلاشقاندىن كېيىن ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى تەختنىڭ يېنىدىكى كۇرسىدا ئولتۇرغۇزدى. ھاياجاندىن ئۆپكىسى قازاندەك ئېسىلىپ كەتكەن يۇنۇسخاننىڭ تىلى پەقەتلا گەپكە كەلمەيتتى، چانىقىدىن ئېتىلىپ چىقاي ـ چىقاي دەپ قالغان ياشلىرىنى سىڭدۈرۈۋېتىشكە تىرىشاتتى.

يۇنۇسخاننىڭ موغۇلىستانغا ـــ ئىنىسى ئىسان بۇغاخانغا قارشى لەشكەر تارتقىنىدىن ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خەۋىرى بار ئىدى، ھەم بۇ لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ غەلىبىسىگە چوڭ ئۈمىد باغلىغانىدى. شۇ تاپتا يۇنۇسخاننىڭ بىچارە تۇرقىغا قاراپ نېمە دېيىشنى، قانداق تەسەللى بېرىشنى، گەپنى نەدىن باشلاشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى.

ـــ ئالدىلىرىدا تولىمۇ خىجىلمەن ئالىيلىرى، ـــ دېدى يۇنۇسخان بىر ھازادىن كېيىن زۇۋانغا كېلىپ، ـــ بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشتە قەشقەردە قاتتىق يېڭىلىپ پۈتۈنلەي مەغلۇپ بولدۇم. ئەسلى ـ ۋەسلىمدىن ئايرىلدىم، ھەممە تۇرقۇم مانا مۇشۇ. ئۆزۈمنىڭ لەشكەرلىرىملا ئەمەس، ئالىيلىرى كۆمەكلىشىشكە بەرگەن سەمەرقەنت لەشكەرلىرىمۇ ئامان قالمىدى.

بۇ ئەھۋاللارنى بايىلا ئالدىنئالا مۆلچەرلەپ بولغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئۆزىنى خېلىلا تۇتۇۋالغانىدى.

ـــ ئەينى يىلى جەننەتماكان قېيىنئاتام مىرزا ئۇلۇغبەگ ھەزرەتلىرى تۇزكور ئوغلى بولمىش خانزادە ئابدۇللەتىپخاندىن يېڭىلىپ باقىيغا سەپەر قىلغاندا، مېنىڭ ئەھۋالىم سىلىنىڭ ھازىرقى ئەھۋاللىرىدىنمۇ نەچچە ھەسسە بەتتەر ئىدى. مۇناپىق ئەمىر مىرانشاھ دورغىنىڭ زىندانىدىن قېچىپ قۇتۇلغىنىمدا پاناھلانغۇدەك زېمىن، پۇت قويغىدەك جاي، باش تىقىپ كىرگۈدەك تۆشۈكمۇ تاپالمىغانىدىم. ئاۋۋال ياراتقان ئالللاھ ئىگەم، ئاندىن قالسا مانا مەن تۇرۇپتىمەن، قىلچىلىك مەيۇسلەنمىگەيلا. ياغى دېگەندە يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ. غەلىبە ـ نۇسرەتتىن قانائەتلىنىپ مەغرۇرلانغۇلۇق، مەغلۇبىيەتتىن ھەسرەتلىنىپ ئۈمىدسىزلەنگۈلۈك ئەمەس. ھېچقىسى يوق. ئىلكىلىرىدە كىچىكرەك بولسىمۇ تۇركىستاندەك ھۆدۈدلۈق، تاشكەنتتەك شەھەر تۇرۇپتۇ. لەشكەر ئەنە ئاشۇ زېمىندىكى ئاۋامنىڭ ئارىسىدىن تېپىلىدۇ. كەملىگىنىگە مېنىڭ ئىلكىمدە بار. لازىم قىلسىلا سىلىدىن ھەرگىز ئايىمايمەن.

يۇنۇسخان يەنە بىر قېتىم ھاياجانلاندى. ئەمما ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا غەلىيان كۆتۈرگەن بۇ قېتىمقى ھاياجانلىنىش قانداقتۇر سۆيۇنۇشتىن ئەمەس، بەلكى ئاچچىق ئەلەمدىن، تۇركىستان، تاشكەنتتىكى بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭ قىلغان يۈزسىزلىك، تۇزكورلۇقى سەۋەبىدىن پەيدا بولغان رەنجىشتىن بولۇۋاتاتتى.

ھەئە، يۇنۇسخان قەشقەردىن قاتتىق يېڭىلىپ قاچقىنىچە تېرەكداۋاندىن ئۆتكەندە يېنىدا ھەمراھلىققا ئاشۇ نۆكەر بېشى بويانقۇلىلا قالغانىدى. ئۇ ئەنە ئاشۇ ھالەتتە ئۇدۇل تاشكەنت شەھىرىگە كىردى. ئەمما، تاشكەنت ھاكىمى ئەمىر شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭغا بىر ھۆكۈمدارغا ئەمەس، قاچقۇنغا، ھەتتا تىلەمچى ـ سائىلغا مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلدى، كۆزگە ئىلمىدى، ھۆرمەتسىزلىك قىلدى. ئۆز ۋاقتىدا ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى شىرازدىن ئەكەلدۈرۈپ، نۇرغۇن ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرىنى بىلدۈرۈپ تۇركىستانغا يولغا سالغىنىدا تاشكەنت شەھىرىنى ئۇنىڭغا رەس-

مىي بەرمەي، بىر مەزگىل پاناھلىنىپ تۇرۇشقا بەرگەن ۋە تاش-
كەنت ھاكىمى ئەمىر شەيخ جامالىددىننى يۇنۇسخاننىڭ ھەرقانداق
بۇيرۇقىغا بويسۇنۇپ، خىزمىتىنى قىلىشقا پەرمان چۈشۈرگەن-
دى. شۇ سەۋەبتىن شەيخ جامالىددىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى
ئۆزىنىڭ ھەقىقىي ھۆكۈمدارى ھېسابلاپ، يۇنۇسخاننى ئانچە كۆز-
گە ئىلىپ كەتمەيتتى. يۇنۇسخان تاشكەنتتە بىر ئۆمۈر تۇرمايدۇ،
موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولىغا ئالسىلا كېتىدۇ، تاشكەنت ئۆ-
زۈمگە ئوخچە قالىدۇ، دەپ ئويلايتتى.

ئۇ يۇنۇسخاننىڭ موغۇلىستان يۇرۇشىدە يېڭىلىپ قالغىنىد-
نى، يېڭىلگەندىمۇ بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپ
ئاران بىرلا نۆكىرى بىلەن قايتىپ كەلگىنىنى كۆرۈپ بىردىنلا
جۇدۇنى تۇتتى، ئالدىغا كۆرۈشكىلىمۇ چىقمىدى. يۇنۇسخاننىڭ
خانزادىلىك مەرتىۋىسىگىمۇ ھۆرمەت قىلمىدى. تۆۋەن دەرىجىلىك
مەھرەملىرىگە بۇيرۇپ، يۇنۇسخاننى مەھكىمە سىرتىدىكى ئادەت-
تىكى بىر قورۇغا جايلاشتۇردى ـ دە، ئازغىنە ئوزۇق ـ تۈلۈك
ئەۋەتىپ بەردى، خىزمىتىگە مۇلازىممۇ بەرمىدى. بۇ ئۇنىڭ يۇ-
نۇسخاننى تۇرساڭ مۇشۇ يەردە تۇر، بولمىسا نەنى خالىساڭ شۇ
يەرگە كەت، دېگىنى ئىدى. ئۇنىڭ بۇ ئەدەپسىزلىكى، ئادەمگەرچى-
لىككە يات قىلىقى يۇنۇسخانغا تولىمۇ ھار كەلدى. شۇنىڭ بىلەن
شەيخ جامالىددىن بىلەن خوشلاشمايلا تاشكەنتتىن چىقىپ تۇر-
كىستان تەرەپكە يول ئالدى. بىراق ئۇنىڭ تۇركىستاندىكى ئەھۋا-
لىمۇ تاشكەنتتىكىدىن ئانچە پەرقلەنمىدى. ئانىسى دۆلەتسۇلتان
مەلىكە، تاغىسى ئىرازان بارىن خېلى بۇرۇنلا قازا قىلىپ كەتكەن
بولغاچقا، يۇنۇسخان تۇركىستان بەگلىرىگە زىيادە ھۆرمەت بىلدۈ-
رۈپ ئىختىيارىغا قويۇۋەتكەن، ئۇلارمۇ ئۆز ئالدىغا ئىش تۇتۇپ
كۆنۈپ قالغانىدى. ئۇلار ئەبۇسەئىد مىرزىدىن ئىبارەت خاقاننىڭ
ئەتىۋارلىشىغا، ھامىيلىق قىلىشىغا ئېرىشكەن، قولىدا تۈمەنگە
يېقىن لەشكىرى بار يۇنۇسخاننى پەقەت ئۆزلىرىنىڭ ھۆكۈمدارى
دەپ ئېتىراپ قىلاتتى، ئالدىغا ۋاقتى ـ قەرەلىدە سالامغا كېلىپ

ھۆرمىتىنى بىلدۈرەتتى، ئەمما باشقا ئىشلارنى ئۆزى بىلگەنچە بېجىرەتتى، ئۇلۇس ـ ئايماقلارنى ئۆز ئالدىغا سورايتتى. ئۇلار سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن، شانۇ شەۋكىتىدىن ئايرىلىپ قالغان يۇنۇسخاننى كۆزگە ئىلمىدى، يۇنۇسخاننىڭ ئالدىدا ئۆزلىرىنى خىزمەتكاردەك ئەمەس، كاتتا بەگ ـ سۇلتانلاردەك تۇتتى. ھەتتا شۇنچىۋالا لەشكەرلەرنى ھالاكەتكە مۇپتىلا قىلغانلىقى ئۈچۈن يۇ-نۇسخاننى ئەيىبلەشتىنمۇ ئايانمىدى.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن تاشكەنت ھا-كىمى شەيخ جامالىددىننىڭ، تۈركىستان بەگلىرىنىڭ ئۆزىگە تۇت-قان مۇئامىلىسىنى چاقماق تېزلىكىدە كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈپ، سېلىشتۇرۇپ چىققان يۇنۇسخاننى ئىچ ـ ئىچىدىن ئاچچىق بىر ھەسرەت قاپساپ كېلىۋاتاتتى.

ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننىڭ زوۋان سۇرمەي ئولتۇرغىنىد-نى كۆرۈپ يەنە كۆڭۈل ياساشقا كىرىشتى:

— زىيادە بىئارام بولمىسىلا ئالىيلىرى، جان بولسا جاھان، ئاش بولسا قازان دەپتىكەن، ئاللاھ خالىسا تاجۇ تەختلىرىنى ھامان بىر كۈنى قوللىرىغا ئالالايدىلا.

يۇنۇسخان سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشقا ئاخىر بەرداشلىق بېرەل-مىدى. ئەبۇسەئىد مىرزىغا تاشكەنت ھاكىمى شەيخ جامالىددىن بى-لەن تۈركىستان بەگلىرىنىڭ قىلغان يۈزسىزلىكىنى خۇددى كى-چىك بالا دادىسىغا دادلاپ بەرگەندەك دادلاپ بەردى.

ئەمدى سۈكۈت قىلىپ ئولتۇرۇش نۆۋىتى ئەبۇسەئىد مىرزى-غا كەلگەنىدى. ھەئە، ئۇنىڭ كاللىسىدا كەسكىن زىددىيەت باشلان-غانىدى. ئۇ ئىلكىدە ھېچنېمىسى قالمىغان، غېرىب ـ مۇساپىر-دىن پەرقى يوق يۇنۇسخاندىن ۋاز كېچەلمەيتتى. ئۇنىڭ يۇنۇسخانغا بۇنداق ۋاپادارلىق كۆرسىتىشى قانداقتۇر يۇنۇسخاننىڭ ئۆزىگە باجا كېلىدىغانلىقى ئۈچۈن ئەمەس ئىدى، پەقەت يۇنۇسخانلا ئۇنىڭ تەسەررۇپىنى، تەخت ـ سەلتەنەتىنى موغۇلىستان ھۆكۈمدارى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ تەھدىتىدىن، تاجاۋۇزىدىن، پاراكەندى-

چىلىك سىلىشىدىن توسۇپ قالالايدىغانلىقىغا ئۇ ھېلىمۇ قاتتىق ئىشىنەتتى. يېنىدا يۈنۈسخان بولسىلا قۇدرەتلىك قوشۇنىسى بولغان موغۇلىستان تەرەپتىن خاتىرجەم بولالايتتى. شۇڭا ئۇ ھەرقانچە بەدەل تۆلىسىمۇ، يۈنۈسخاننى يەنە بىر قېتىم يۆلەش نىيىتىگە ئاللىقاچان كېلىپ بولغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ بېشىنى قاتۇرۇۋاتقىنى تاشكەنت ھاكىمى شەيخ جامالىددىننىڭ ئىشى ئىدى. گەرچە شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭ تەسەررۇپىدىكى بىر شەھەرنىڭ ھاكىمى، قول ئاستىدىكى ئەمىر بولسىمۇ، ئەمما شەيخ جامالىددىننىڭ تاشكەنتتە تەسىرى ئىنتايىن چوڭقۇر ئىدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ دەۋرىدىلا تاشكەنتكە ھاكىم بولغان شەيخ جامالىددىننىڭ ئىلكىدە ئۇنىڭ ئۈچۈن جان پىدالىق كۆرسىتىشكە تەييار تۇرغان نەچچە مىڭلىغان خاس نۆكىرى، شەخسىي خەزىنىسىدە يېتىپ ئاشقىچە مال ـ دۇنياسى بار ئىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ياردىمى بىلەن سەمەرقەنت تەختىگە چىققاندىن كېيىن، شەيخ جامالىددىن بىرىنچى بولۇپ نۇرغۇن قىممەت باھالىق سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ كېلىپ، ئۇنى تەبرىكلىگەن، خانلىق سەلتەنەتنى ئېتىراپ قىلغانىدى. شۇ سەۋەبتىن ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇنىڭ تاشكەنت شەھىرىنىڭ ھاكىملىق مەرتىۋىسىگە تەگمىگەن، ھەتتا يارلىق چۈشۈرۈپ ئوردىسىدا باش ۋەزىرلىككە تەڭ كېلىدىغان ئەمەل ـ مەرتىۋە دەستىكى ئىنئام قىلغان، ئەتىۋارلىق ئەمىرلىرى قاتارىدا مۇئامىلە قىلىپ ئۆزىگە يېقىن تۇتۇپ كەلگەنىدى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىندىن خېلىلا ئېھتىيات قىلاتتى. ئوردىسىغا سالامغا كەلسە ئورنىدىن تۇرۇپ سالامىنى ئىلىك ئالاتتى. شۇڭا ئۇ ھازىر يۈنۈسخانغا ياخشى مۇئامىلە قىلمىغانلىق گۇناھى ئۈچۈن شەيخ جامالىددىننى ئەيىبلىيەلمەيتتى. بولۇپمۇ ھۈسەيىن بايقارا بىلەن مۇھەممەد جوگىنىڭ ئاشكارا، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ يوشۇرۇن تەھدىتىگە ئۇچراۋاتقان مۇشۇنداق جىددىي پەيتتە شەيخ جامالىددىننىڭ كۆڭلىنى ئاغرىتىپ يەنە بىر دۈشمەن كۆپەيتىۋې-

لىشنى ھەرگىز خالىمايتتى. ئۇنىڭچە تۇركىستان بەگلىرىنىڭ ئىشى ئاسان ئىدى. يۇنۇسخان قايتىدىن باش كۆتۈرۈپ ئەتراپىغا بىرنەچچە مىڭ لەشكەر جۇغلىيالىسىلا خانزادىلىك مەرتىۋىسى، ھۆكۈمدارلىق سۈر ـ ھەيۋىسى بىلەن تۇركىستانغا بارسا، ئۇ يۈز ـ سىز ئەمىرلەر يەنە ئۇنىڭ ئەتراپىغا جۇغلىشاتتى. ئۇنىڭ ھۆ ـ كۈمرانلىقىنى ئېتىراپ قىلىشاتتى. بىراق ھازىر بىر تەرەپتىن ھۇسەيىن بايقاراغا قارشى لەشكەر تارتىش، يەنە بىر تەرەپتىن مۇ ـ ھەممەد جۇگىنىڭ تۈيۈقسىز ھۇجۇمىدىن مۇداپىئە كۆرۈش ئۈچۈن تەييارلىنىۋاتقان مۇشۇنداق پەيتتە ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخانغا بىرنەچچە مىڭ ئەمەس، بىرنەچچە يۈز لەشكەرمۇ بېرەلمەيتتى. مۇشۇ سەۋەبتىن ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تىلى تۇتۇلۇپ، بېشى قې ـ تىپ قالغانىدى.

«قانداق قىلسام بولۇر، يۇنۇسخاننى يېنىمدا ئېلىپ قالسام ھەرگىز بولمايدۇ. ناۋادا بۇنىڭدىن ئىنىسى ئىسان بۇغاخان خەۋەر تاپسا پەرغانىگە، ئەندىجان شەھىرىگە يەنە لەشكەر تارتىپ كېلىدۇ. ئۇل چاغدا مەن تۆت تەرەپتىن تەڭلا كەلگەن دۈشمەنلىرىمگە تەڭ كېلىپ بولالمايمەن. ئۇنى تاشكەنتكە ئەۋەتىشنىڭ ئەمدى ئورنى قالمىدى. شۇ تۇرقىدا ئۇ مەندىن كاتتا ئۈمىد كۈتۈپ تۇرۇپتۇ، ئۈمىدسىزلەندۈرسەم ھەرگىز بولمايدۇ. موغۇلىستانغا يېقىنراق، چېگرىغا يېقىن كىچىكرەك بىرەر يۇرتنى ۋاقىتلىق پاناھگاھ قىـ ـ لىپ بەرسەم قانداق بولۇر؟ يۇنۇسخان شۇ يەردە تۇرۇپ چېچىلىپ كەتكەن قوۋمىنى يىغسا، ئەتراپىغا قايتىدىن لەشكەر توپلىسا.. ئىشقىلىپ يۇنۇسخان موغۇلىستانغا يېقىن بىر يۇرتتا ئىسان بۇ ـ غاخاننىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بولۇپ تۇرسا، ئىسان بۇغاخان بۇ تەرەپكە ئالدىراپ لەشكەر تارتىشقا پېتىنالمايدۇ. ئۇنىڭغىچە مەنمۇ ھۇسەيىن بايقارا تەھلىكىسىنى تىنچىتارمەن. ھەئە، شۇنداق قىلاي، قالدى ئىشلارغا كېيىن باش قاتۇرارمەن. ئۇنىڭغىچە يۇ ـ نۇسخانمۇ جىم ياتماس...»

مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن ئەبۇسەئىد مىرزا خېلىلا يەڭگىللەپ قالدى. يۇنۇسخانغا تاشكەنت ھاكىمى شەيخ جامالىد-دىننى يەتكىچە ئەيىبلەپ بەردى، ھەتتا ئاغزىنى بۇزۇپ تىللىدى. ئاندىن ئۆزىنىڭ ھوسەيىن بايقاراغا قارشى لەشكەر تارتىشقا ھا-زىرلىنىۋاتقانلىقىنى، مۇھەممەد جوگىنىڭ تەخت دەۋاسى قىلىپ ئوبۇلخەيرىخان ئوردىسىغا ياردەم تەلەپ قىلىپ كەتكەنلىكىنى، ئو-بۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ساداقىتىدىن گۇمانلىنىدىغانلىقىنى با-يان قىلدى.

— مېنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىم مۇشۇ، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا گېپىنى داۋاملاشتۇرۇپ، — ئەسلىدە ئالىيلىرىغا بىر تۈمەن لەشكەر بېرىپ تۈركىستانغا يولغا سالغان بولسام، شەيخ جامالىد-دىننىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ تاشلاپ ياساقىقا تارتقان بولسام ياخشى بولاتتى. ئاتا - بابىلىرىمىز يولۋاسنى يەڭگەن باتۇر ئەمەس، ئاچچىقنى يەڭگەن باتۇر دەپتىكەن. ھازىرچە بۇ دەرد - ئەسەلەرنى ئىچىمىزگە سىڭدۈرۈۋەتكەچ تۇرايلى. شەيخ جامالىد-دىندىن ئالىدىغان ھېساب نېسىگە قالغاچ تۇرسۇن. ناۋادا كىچىك كۆرمىسىلە پەرغانە ۋادىسىدىكى ئەندىجانغا تەۋە يەتتەكەنتتە تۇ-رۇپ، چېچىلىپ كەتكەن جامائەتلىرىنى يىغقايلا، ھەمدە ئاۋامغا لەشكەر ئالۋىنى سېلىپ تەييارلىق كۆرگەيلا. مەن بۇ تەرەپتىكى ئىشلارنى بىر ياقلىق قىلىپ بولغاندىن كېيىن، قالدى ئىشلارنى مەسلىھەتلەشسەك قانداق دەيدىلا؟

— تولا ئوبدان. ئالىيلىرىنىڭ چەكسىز ھىممىتىگە تەسەن-نا، — دېدى يۇنۇسخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، — كۆرسەتكەن بۇ ھىممەتلىرىگە چوقۇم جاۋاب قايتۇرىمەن.

— ھەرگىز ئۇنداق دېمىسۇنلار، سىلى - بىز قېرىنداشمىز. مىسالى، بىر دەرەخنىڭ ئىككى تال شېخى ئەمەس، ئاشۇ دەرەخنىڭ شېخىدا مېۋىلىگەن بىر تال ئالمىنىڭ ئىككى تەرىپىدۇرمىز. ئاللاھ نېسىپ قىلغان ھەرنە پاراغەتنى تەڭ كۆرگەيمىز.

ئەبۇسەئىد مىرزا يەتتەكەنتنى يۇنۇسخانغا بەرگەنلىكى، بۇ تەۋەدىكى بارلىق پۇقرالارنىڭ يۇنۇسخانغا شەرتسىز بويسۇنۇشى كېرەكلىكى ھەققىدە يارلىق چۈشۈردى، ئاندىن ئەندىجان ئەمىرىگە يۇنۇسخانغا لەشكىرىي ۋە ماددىي جەھەتتىن ياردەمدە بولۇش توغرۇلۇق ئايرىم يارلىق يوللىدى.

— بول ئالىي دەرگاھقا ئىككى قولۇمنى كۆتۈرۈپلا كېلىپ قالدىم، — دېدى يۇنۇسخان خىجالىتىنى بىلدۈرۈپ، — ئالىيلىرىغا سوۋغا - پېشكەش قىلغۇدەك ھېچنېمەم يوق، ناۋادا مەقبۇل كۆرسىلە مۇنۇ باھادىر نۆكىرىمنى سوۋغا قىلاي. ئۆزلىرىگە غۇلام قىلىۋالغايلا.

يۇنۇسخان گېپىنى تۈگىتىپ نۆكەر بېشى بۇيانقۇلىغا لاپپىدە قارىدى. يولدا كەلگۈچە يۇنۇسخان بۇ ئىشنى بۇيانقۇلى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇنىڭ رازىلىقىنى ئېلىۋالغانىدى.

شۇڭا بۇيانقۇلى دەس ئورنىدىن تۇرۇپ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا چوڭقۇر سالام بەردى:

— قۇدرەتلىك پاناھگاھىمىز قوبۇل قىلسا، بارلىقىمنى ئاتاپ خىزمىتىنى قىلىشقا رازىمەن.

شۇ دەقىقىدە ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۇنۇسخاننى بۇ بىردىنبىر نۆكىرىدىن ئايرىۋەتكۈسى يوق ئىدى. قوبۇل قىلماي دېسە، يۇنۇسخاننىڭ سوۋغىتىمنى ياراتمىدى دەپ غۇرۇرىغا تېگىپ قويۇشىدىن ئەنسىرىدى. چىرايىغا زورلاپ كۈلكە يۈگۈرتتى:

— قوبۇل قىلمامدىغان، بىر ئەمەس مىڭ نۆكەرگە تەڭ قىلىپ قوبۇل قىلىمەن. تۇرقىدىن ھەقىقىي شىر يۈرەك ئەزىمەتلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. ئالىيلىرىنىڭ كاتتا سوۋغىسىغا كۆپتىن - كۆپ رەھمەت.

ئەتىسى يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزا يوللۇق تۇتقان ئون تۇگىلىك سوۋغات، يۈز ئاتلىق نۆكەر بىلەن يەتتەكەنتكە قاراپ يولغا چىقتى.

※ ※ ※

يۇنۇسخاننى ئوردا دەرۋازىسىغىچە ئۇزىتىپ قويۇپ قايتىپ كىرگەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا كۆكسارايىنىڭ ئالدىدىكى قېرى چىنارنىڭ تۈۋىدە ئىچ ـ ئىچىدىن بۇقۇلداپ يىغلاۋاتقان بۇيانقۇلى بىلەن دوقۇرۇشۇپ قالدى. بۇيانقۇلى خاننى كۆرۈپ دەرھال يىغىسىنى توختاتتى ـ دە، كۆز ياشلىرىنى سۈرتۈپ قەددىنى رۇسلىدى.

ــ نېمىگە يىغلايسەن يىگىت. كۆز يېشى باھادىر ئەزىمەتكە ياراشمايدۇ، ــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا.

ــ پاسىبانىمدىن ئايرىلىش ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمىدىم، ــ دېدى بۇيانقۇلى راست گەپنى قىلىپ، ــ شۇنچە يىلدىن بېرى ئۇل پاسىبانىمدىن بىر قەدەممۇ ئايرىلىپ باقمىغانىكەنمەن، جانابى قىبلىگاھىمغا راست گەپنى قىلسام، موغۇلىستان لەشكەرلىرى پاسىبانىمىزنى كۆيۈمچان ئىككى ئاغىچىسىدىن، سۆيۈملۈك ئىككى پەرزەنتىدىن ئايرىۋەتكىنى بىلەن ئىككىمىزنى پەقەتلا ئايرىۋېتەلمىگەنىدى. ھەتتا جېنىمىزنى ئالىقىنىمىزغا ئېلىپ قاچقان چېغىمىزدىمۇ، ھەر ـ ھەر خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىمۇ ھەمنەپەس بولغان ئىدۇق...

ئەبۇسەئىد مىرزا بۇيانقۇلىنىڭ گېپىنى بۆلدى:

ــ نېمىدېدىڭ، يۇنۇسخان ئائىلىلىرى بالا ـ چاقىلىرىدىن ئايرىلىپ قالدىمۇ؟

ــ شۇنداق ئالىيھەزرىتىم، ئۇلارنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىكىدىن تېخىچە خەۋەر يوق. پاسىبانىم نومۇس قىلىپ بۇ ئەھۋالنى سىلىدىن يوشۇردى.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قوشۇمىلىرى تۈرۈلۈپ كەتتى. ۋۇجۇدىنى ھېسداشلىق، ئىچ ئاغرىتىش، ئەپسۇسلىنىش تۇيغۇلىرى چىرمىۋالدى.

— ئاللاھ ئۇلارنى پاناھىدا ساقلىغاي، يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن ساق ـ سالامەت كۆرۈشۈشكە نېسىپ قىلغاي.

— ئىپتىقانلىرى كەلگەي ئىلاھىم.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇيانقۇلىنىڭ ساداقەتمەنلىكى، ۋاپادارلىقىدىن قاتتىق تەسىرلەندى. ئۇ يىگىتنىڭ چىناردەك بەستىگە، قارلىغاچ قانىتىدەك قاپقارا بۇرۇتلىرى خويمۇ ياراشقان چىرايىغا زوقمەنلىك بىلەن نەزەر تاشلىدى.

«يۇنۇسخان ھەقىقەتەن تەلەيلىك ئىكەن. مۇشۇنداق ۋاپادار، باھادىر نۆكەرگە ئېرىشمەك ئاسان ئەمەس. مەن شۇنچە كاتتا بىر ئەلنىڭ سۇلتانى تۇرۇپ، ئىلكىمدە يۈزلىگەن سەركەردىلىرىم، تۈمەنلىگەن لەشكەرلىرىم بولسىمۇ، بىرىمۇ بۇنىڭچىلىك ساداقەتمەن ئەمەس. ئۇنى يېنىمدا ئەپقالسام، ئۇ يۇنۇسخانغا كۆرسەتكەن ساداقەتمەنلىكىنى، باھادىرلىقىنى ماڭىمۇ كۆرسىتەتتى. ئارقامدىن يۈزلىگەن نۆكەرنى ئەگەشتۈرۈۋالغىنىم بىلەن بىرىمۇ ئىشەنچلىك ئەمەس. مۇشۇنداق بىرى ھەرقاچان يېنىمدا بولسا بىخەتەرلىكىمدىن، ھاياتىمدىن ۋايىم يەپ كەتمەيتتىم. يۇنۇسخان ھەقىقەتەن ماڭا بىباھا سوۋغا تەقدىم قىلغانىكەن. ناھايىتىمۇ ئەپسۇس، ئۇنىڭ جىسمى يېنىمدا بولغىنى بىلەن كۆڭلى ھەرگىزمۇ مەندە ئەمەس، شۇ تاپتا ئۇنىڭغا يۇنۇسخان مەندىنمۇ بەك ئېھتىياجلىق. ۋاپا ئەھلىنىڭ يېنىدىكى ئادەممۇ ۋاپادار كېلىدىكەن دېسە...»

ئەبۇسەئىد مىرزا تارتىنىپ تۇرغان يىگىتنىڭ كۆزىگە قاراپ تۇرۇپ سورىدى:

— پاسىبانىڭ بىلەن بىللە كەتكىڭ بارمۇ؟

بۇيانقۇلىنىڭ كۆزىدە ئاجىز بىر ئۈمىد ئەلەڭگىدى. چىرايىدا سۇس بىر خۇشاللىق يالت قىلىپ جىلۋىلەندى.

— مەن ھازىر ئانھەزرىتىمنىڭ قۇلىدۇرمەن.

— گەپنى ئەگىتمەي، كۆڭلۈڭدىكىنى بىلدۈر.

بۇيانقۇلى قەتئىيلىك بىلەن جاۋاب بەردى:

— پاسىبانىمغا ھەمراھ بولغۇم بار. شول تاپتا ئۇنىڭ ھېچ-

نىمىسى قالمىدى.

يىگىتنىڭ ئاخىرقى جاۋابىنى ئاڭلاپ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ يۈرىكى پىژژىدە قىلىپ كەتتى. شۇ تاپتا ئۇ جاھاندا تەڭداشسىز بىر گۆھەرنى قولىدىن چىقىرىۋەتكۈسى كەلمىگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغانىدى. ئۇ ئاخىرى قىيالماسلىق تۇيغۇلىرىنى يەڭدى.

— بوپتۇ، بارغىن. پاسىبانىڭنىڭ كەينىدىن قوغلاپ يەت.

بۇيانقۇلى ئىشەنمىگەندەك قىلىپ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ كۆزىگە قارىدى.

— ساڭا ئىجازەت بەردىم يىگىت، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا يۈرىكى ئېچىشقان ھالدا، — بېرىپ پاسىبانىڭغا ئېيت. مەن ئۇنىڭغا سوۋغىسىنى قايتۇرۇۋەتمىدىم، بەلكىم ئىلكىمدىكى كاتتا بىر باھادىرنى ئۇنىڭغا سوۋغا قىلدىم. يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ھەرقاچان ھاياتىڭ بىلەن قوغدا.

— ئانھەزرىتىمنىڭ مېھىر - شەپقىتىگە تەسەننا.

بۇيانقۇلى خانغا چوڭقۇر بىر سالام بېرىۋېتىپ شاققىدە كەينىگە ئۆرۈلدى. ئەمدىلا ئىككى قەدەم چامدىشىغا ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇنى يەنە توختىتىۋالدى.

— توختا!

بۇيانقۇلىنىڭ يۈرىكى قارتتىدە قىلىپ كەتتى، جايىدىلا شىپپىدە توختىدى.

— مۇشۇنداقلا ماڭماقچىمۇسەن؟

خاننىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن يىگىت نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي ئىككى يېنىغا تەلمۈردى، ئۇنىڭ ساددا قىلىقىدىن ئەبۇسەئىد مىرزا خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

— پىيادە قانداق يېتىشەلەيسەن؟ ھە، راست. شول تاپتا ساڭا قانات چىقتى، ئەمما قانىتىڭ بولسىمۇ پاسىبانىڭغا يېتىشىۋېلىشىڭ تەس. يەنە بىر تەرەپتىن، بۇنداق ساياق ھالەتتە پىيادە بارساڭ يۇنۇسخان ئالىيلىرى سېنى قېچىپ كەلگەن ئوخشايدۇ دەپ قالىدۇ، — ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇن قەدەم نېرىدا تۇرغان ئوردا ئى-

شىكئاغىسىغا قارىدى، ــ ئۇنىڭغا يۈز نۆكەر بىلەن بىر ئات تەي-
يارلاپ بەرسۇنلار. ئاتنى مېنىڭ خاس ئاختىخانامدىن تاللىسۇنلار.
نۆكەرلەرگە پەرمانىمنى يەتكۈزسۇنلار. ئۇلار بول باھادىر ئەزىمەت-
نىڭ ئىتائىتىدىن چىقمىسۇن، ئۇنى ئۆز خوجىسى دەپ بىلسۇن.
سەركەشلىك قىلغانلار ئۆلۈمگە مەھكۇم، بەلكى جەددى ـ جەمەتى-
گىچە، ــ ئەبۇسەئىد مىرزا ئەمدى بۇيانقۇلىغا يۈزلەندى، ــ ئول
يۈز يىگىتنى ئۆزۈڭنىڭ خاس نۆكىرى دەپ بىل. يۇنۇسخان ئالىي-
لىرىنى ئاۋۋال ئاللاھ ئىگەمگە، ئاندىن قالسا ساڭا تاپشۇردۇم. بى-
رەر كېلىشمەسلىك بولۇپ قالسا كاللاڭ بىلەن جاۋاب بېرىسەن.
ــ پەرمانبەردارمەن!
سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇيانقۇلىغا قىيالماسلىق نەزەرى
بىلەن قاراپ قويۇپ كۆكسارايغا قاراپ ماڭدى.
يۈرىكىنى ئالەمچە خۇشاللىق چۇلغىۋالغان بۇيانقۇلى يۇنۇس-
خانغا يېتىشىۋېلىش ئۈچۈن قانات ياساپ ئۇچقۇدەك بولۇپ كەتكە-
نىدى.

56

يەتتەكەنت، كەچكۈز.
دەل ـ دەرەخلەرنىڭ تىللا رەڭگە كىرگەن يوپۇرماقلىرى تۆ-
كۈلۈشكە باشلىغان. ئۆرۈك، ئۈجمە، گىلاس دەرەخلىرى ئاللىقاچان
يالىڭاچلىنىپ قالغان. قوغۇن، ئۈزۈم، ئالما ـ ئامۇت ۋە ئەششاپ-
تۇللار داستىخاننىڭ تۆرىگە تىزىلىدىغان ئېسىل نازۇ نېمەتلەرگە
ئايلىنىپ قالغانىدى.
يەتتەكەنتكە كەلگەن ئىككى ئايغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى يۇ-
نۇسخان بىردەممۇ ئارام ئالمىدى. ئاۋۋال يەرلىك تۆرە ـ بەگلەرنى

سارايغا يىغىپ ئاددىيغىنە چاي بەردى. ئاندىن كۆكۈل ئىزدەپ مېھماندارچىلىقتا چاقىرغانلارنىڭ ئۆيلىرىگە بارغاچ ئاددىي خەلق بىلەن پات ـ پات ئۇچرىشىپ تۇردى. دەۋا ـ دەستۇرلارغا لايىقىدا، ئادىللىق بىلەن ھۆكۈم چىقاردى. ئۇنىڭ چىقىشقاق، كىبىردىن خالىي ئاددىي ـ ساددا خۇي ـ مىجەزى ئاق كۆڭۈل، تۈز يەتتە ـ كەنتلىكلەرنى ئۆزىگە رام قىلىۋالغانىدى. شۇ سەۋەبتىنمۇ يۇنۇس ـ خاننىڭ لەشكەر قوبۇل قىلىش پەرمانى ھېچقانداق قارشىلىقتا ئۇچرىمىدى. يىگىتلەر ئۆز ئىختىيارلىقى بىلەن كېلىپ ئۇنىڭغا لەشكەر بولدى. مانا بىر ئايغا يەتمىگەن ۋاقىت ئىچىدە توپلانغان مىڭ نەپەر يىگىتنى بۇيانقۇلى ئەستايىدىل مەشىقلەندۇرۇپ، ئۇلارغا سەپ تۈزۈش، ھۇجۇمغا ئۆتۈش، قىلىچۋازلىق، نەيزىۋاز ـ لىق، كاماندازلىق، چەۋەندازلىق... قاتارلىق ماھارەتلەرنى ئۆگىـ تىۋاتاتتى.

يەتتەكەنتتىكى سارايىنىڭ ئارقا ھويلىسىدىكى باغدا يالغۇز خىيال سۈرۈپ كېتىپ بارغان يۇنۇسخاننىڭ كۆڭلى تولىمۇ يېرىم ئىدى. ئۇ ئۆزىنى ئاشۇ غازاڭلىرى تۆكۈلۈشكە باشلىغان دەرەخ ـ لەردەك تولىمۇ غېرىب، بىچارە سېزەتتى. ۋۇجۇدىنى چىرمىۋالغان غەم ـ ئەندىشىلەردىن، ئاچچىق، ھەسرەتلىك، پۇشايمانلىق ئەس ـ لىمىلەردىن بىردەممۇ خالىي بولالمايتتى. ئولتۇرسا ـ قوپسا ئەس ـ يادى قەشقەردە قېپقالغان خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالغانىدى. ئۇلارنى ئاشۇ مەغلۇبىيەتلىك لەشكىرىي يۈرۈشكە بىللە ئېلىپ بارغانلىقى ئۈچۈن ئۆزىنى ئەيىبلەيتتى، پۇشايمان قىلاتتى. ئۇلار ـ نىڭ تەقدىرىدىن ۋايىم يەيتتى.

سارايىنىڭ ھويلىسىدىكى بۇ باغ ھەرەمگە تۇتىشاتتى. بىراق ھەرەم قۇپقۇرۇق، بەئەينى جاڭگالغا ئوخشاش ھۇۋۇلداپ تۇراتتى. ئۇ يەتتەكەنتكە كەلگەندىن بېرى ھەرەمگە ئاياغ بېسىپ باقمىدى، خىزمەتكار ـ مۇلازىملارنىڭ تۇرۇشىغىمۇ، تازىلاپ، سىيرىپ ـ سۈپۈرۈشىگىمۇ رۇخسەت قىلمىدى. ئۆزى ئىككى ئايدىن بېرى سارايدا يېتىپ ـ قوپۇۋاتاتتى. ئۇ يەتتەكەنتكە كېلىپلا خوتۇن ـ

بالىلىرىنىڭ دېرىكىنى قىلىش ئۈچۈن قەشقەرگە ئايغاقچى ماڭ-غۇزغاندى. ئۇنىڭ ھېسابىچە كىچىككەندىمۇ چاپارمەنلەر بۈگۈن ـ ئەتە، ھېچبولمىغاندا مۇشۇ ھەپتە ئىچىدە خەۋەر ئېلىپ كېلىشى كېرەك ئىدى. يۇنۇسخان توختىماي بارماقلىرىنى پوكوپ ھېساب چىقىراتتى. ۋۇجۇدىنى تۇرۇپ ئۈمىدلىك خىياللار چىرمىۋالسا، تۇرۇپ ۋەھىمىلىك، مۇدھىش قىياسلار ئەسىر ئالاتتى. ئۇ ئەڭ قورقۇنچلۇق ئەھۋاللارغىمۇ كۆڭلىدە تەييارلىق كۆرۈپ قويغان-دى. ئەمما، يۈرىكىنىڭ بىر يەرلىرىدە ئاجىز بىر ئۈمىد شامى پىلدىرلايتتى.

«ئىسان بۇغاخان ھەرقانچە نائىنساب، خۇنخور بولۇپ كەتكەن تەقدىردىمۇ، ئاجىز خاتۇن ـ بالىلىرىمىنىڭ جېنىغا زامىن بول-ماس. قېرى ئەمىر سەييىدئەلى ئالپ بۇنىڭغا قاراپ تۇرماس. ئى-سان بۇغاخاننى پەيلىدىن ياندۇرار. راست، ئاياللار بىلەن بالىلاردا نېمە گۇناھ. گەرچە مەن تاجۇ تەخت دەۋاسى قىلىپ لەشكەر تارتىپ بارغىنىم بىلەن ئۇنىڭ سەلتەنەتىگە قىلچىلىك زىيان يەتكۈزمە-دىم. تەسەررۇپىدىنىمۇ ئالىقانچىلىك زېمىننى ئىگىلەپ ئالغىنىم يوق. ئىسان بۇغاخان ھەرقانچە قارا يۈرەك بولۇپ كەتكەن تەقدىر-دىمۇ قېرىنداشلىق مېھرىنى ئۇنتۇپ كەتمەس. كىچىك ۋاقتىمىز-دىكى ئىجىل ـ ئىناق ئۆتكەن ئاغا ـ ئىنىلىقنىڭ يۈز خاتىرىسى-نى قىلار. ئاھ، تەتۈر پەلەك، ۋاپاسىز دۇنيا! ماڭا يەنە كۆرسىتىدى-غان قانداق ئازاب ـ ئوقۇبەتلىرىڭ باركىن؟ ئىسان بۇغاخان سۆ-يۈملۈك ئاغىچىلىرىمنى ئۆلتۈرمىگەن، زىندانغا سالمىغان تەق-دىردىمۇ نەزەربەند قىلماي قالمايدۇ. ئاشۇلار ئارقىلىق مېنىڭ يەنە لەشكەر تارتىپ كېلىشىمنىڭ ئالدىنى ئالىدۇ. مەيلى، ئاۋۋال ئۇلارنىڭ ھاياتلىقىدىن بىر نىشانە ئالاي، قالغان ئىشلارغا ئاندىن باش قاتۇرارمەن. ھېچبولمىغاندا تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسىدىن ۋاز كېچىپ ئالدىغا بويۇن ئېگىپ بارارمەن. ئاشۇ جىگەر پارىلى-رىمسىز ماڭا ھەرقانداق تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ كېرىكى يوق، بالا ـ چاقىلىرىم بىلەن تىنچ، خاتىرجەم ياشىساملا بولدى...»

يۇنۇسخان بىر تال ـ بىر تالدىن شىرىلداپ تۆكۈلۈۋاتقان يو ـ
پۇرماقلارغا قاراپ ئۇزاققىچە تۇرۇپ قالدى. ئۆزىنى يوپۇرماقلىرى
تۆكۈلۈشكە باشلىغان ئاشۇ دەرەخكە ئوخشىتاتتى، ھەممە نېمىسى ـ
دىن ئايرىلىپ يالىڭاچلىنىپ كېتىپ بارغاندەك سېزەتتى. ئۇ چىد ـ
گىش خىياللىرىنىڭ ئاخىرىنى داۋاملاشتۇرۇشنى خالىمىدى. بۇ
خىياللار بەكمۇ ئازابلىق ئىدى، يۈرىكىنى نەشتەر سانجىغاندەك
ئازابلايتتى. لېكىن بىر ئازابلىق خىيالدىن قۇتۇلۇشقا تىرىشسا،
يەنە بىر ئەندىشىلىك خىياللار ۋۇجۇدىنى غەم كەلكۈنلىرىگە غەرق
قىلاتتى.

«قېيىنئاتىلىرىم شىر ھاجىبەگ بىلەن سۇلتان مۇھەممەد ـ
خانلاردىن تېخىچە خەۋەر يوق. ئۇلار قىزلىرىمىزنى قەشقەردە
تاشلاپ قويۇپ، ئۆز جېنىنىڭ بىلەن بولۇپسەن، دەپ مەندىن رەنجىپ
قالدى ئەتىمالىم. شۇڭىمۇ ئۇلارنىڭ ئالدىغا بېرىشقا يۈزۈم چىدد ـ
ماي سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ دەرگاھىغا بارغان ئىدىم. خا ـ
تۇن ـ باللىرىمنى تۇتقۇنلۇقتىن قۇتۇلدۇرالىسام ئۇلارغا نېمد ـ
دەپ جاۋاب قىلارمەن. شىرھاجى بەگقۇ ئېسىل، مەرد ئادەم،
ئەھۋالىمنى توغرا چۈشىنەر، لېكىن نەسەبىنى بۈيۈك ئىسكەندەر
فەيلاقۇسقا باغلاپ ئۆزىنى بەكمۇ كاتتا چاغلايدىغان بەدەخشان ھۆ ـ
كۈمدارى سۇلتان مۇھەممەدخان مېنى ھەرگىزمۇ كەچۈرمەيدۇ،
بەلكىم دۈشمەنلىك نەزەرى بىلەن قاراشتىن يانمايدۇ. جاھاننىڭ
تاماشىلىرى قىزىق بولىدىكەن. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ
قايتا ھامىيلىق قىلىشىغا ئېرىشكىنىمدىن خەۋەر تېپىشقان يۈز ـ
سىز تۈركىستان بەگلىرى يەنە يۈزىنى داپتەك قىلىشىپ نامە ئە ـ
ۋەتىشتى، تۈركىستانغا تەكلىپ قىلىشتى. چېچىلىپ كەتكەن
قوۋم ـ جامائەتلىرىممۇ جەم بولغانمىش. پەرمان بەرسەملا ھايال
قالماي يەتتەكەنتكە كېلەرمىش. تېخى بىرنەچچە ئاينىڭ ئالدىدا
ئۇلار ماڭا بىرەر ئات ئەمەس، بىر توغرام نان بېرىشكىمۇ يارىمد ـ
غانىدى. بوپتۇ، ئۇلار جۇغلاشسا جۇغلاشقاچ تۇرسۇن. ئاۋۋال بالا ـ
چاقىلىرىمنىڭ خەۋىرىنى ئالاي. قالدى ئىشلارنى ئەھۋالغا قاراپ

ئويلىشارمەن...»

ئارقا تەرەپتىن كەلگەن شەپىدىن چۆچۈگەن يۇنۇسخان خىيالىرىنى يىغىشتۇرۇپ دەرھال دىققىتىنى يىغدى. سۆيۈملۈك نۆكىرى بۇيانقۇلى يۈگۈرۈپ دېگۈدەك كېلىۋاتاتتى. ئۇ خېلىدىن بېرى توختىماي يۈگۈرگەن بولسا كېرەك، يۇنۇسخاننىڭ ئالدىغا كېلىپ دېمىنى ئالالماي ھاسىرىدى، ئۇستىبېشىدىن يامغۇردەك تەر تۆكۈلەتتى. كۆزلىرىدە بولسا ئالەمچە خۇشاللىق بالقىيتتى.

ــ خۇش خەۋەر ئالىيلىرى، ئاغىچا ئايىملار قايتىپ كەلدى...

يۇنۇسخاننىڭ قۇلىقىغا بۇيانقۇلىنىڭ كېيىنكى گەپلىرى كىرمىدى، يۈرىكى ھاياجاندىن دۈكۈلدەپ كەتتى.

«نېمە دەيدۇ بۇ، جۆيلۈۋاتامدۇ ـ يا؟ ئاغىچا ئايىملار كەلدى دەيدۇ. قايسى ئاغىچا ئايىملار كەلگەندۇ؟... سۆيۈملۈك رەپىقىلىرىم، جىگەر پارىلىرىم...»

ھاياجاندىن لەۋلىرى تىترىگەن يۇنۇسخان بۇيانقۇلىنىڭ كۆزىگە تىكىلدى:

ــ نېمىدېدىڭ؟

ــ خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن خانىش شاھ بېگىم كەلدى، خان ئالىيلىرى، تېخى ئىككى مەلىكىمۇ بار، ئۇلار ساق ـ سالامەت ئىكەن.

يۇنۇسخاننىڭ كۆزىگە مۆللىدە ياش كەلدى، تومۇر ـ تومۇرلىرىدا ئالەمچە بىر خۇشاللىق قىيان ياسىدى. ھەئە، باغدىكى تۆكۈلۈپ كەتكەن يوپۇرماقلار قايتىدىن يالىڭاچلانغان شاخلارغا قوندى. توزۇغان گۈللەر قايتىدىن غۇنچىلاپ بەرق ئۇردى. ناۋاكەش قۇشلار ئۇنى تەبرىكلەپ ۋىچىرلاشقا باشلىدى. يەتتەكەنتتە باھار بولغانىدى.

ھاياجىنىنى باسالمىغان يۇنۇسخان بۇيانقۇلىنى باغرىغا باستى، كۆزلىرىگە سۆيدى.

ــ خۇش خەۋەر يەتكۈزگەن تىللىرىڭدىن قىزىل گۈل ئۈنۈپ

چىقسۇن، سۆيۈنچەك نېسى قالدى باھادىرىم، ئېيتە، ئۇل جىگەر پارىلىرىم ھازىر نەدە؟

ــ سارايدا ئائىلىلىرى، خىزمەتكارلار نەگە كەتكەنلىكلىرىنى دەپ بېرەلمىدى، سىلىنى ئىزدەۋاتقانغا بىر ئاش پىشىم بولدى، باغقا قاراپ بېقىشنى خىيالىمغا كەلتۈرمەپتىمەن...

بۇيانقۇلىنىڭ گەپلىرى ئاخىرلاشقاندا، يۇنۇسخان ئالىلىقاچان باغنىڭ ئۇ چېتىگە بېرىپ بولغانىدى. يالغۇز قالغانلىقىنى سەزگەن بۇيانقۇلى دەرھال يۇنۇسخانىنىڭ كەينىدىن يۈگۈردى.

※ ※ ※

ساراي يۇنۇسخانىنىڭ كۆزىگە گۈللەرگە پۈركەنگەندەك كۆرۈندى. سارايىنىڭ ئىچى ـ تېشى ئىككى خانىشنىڭ كېنىزەك ـ خىزمەتكارلىرى بىلەن تولۇپ كەتكەنىدى. ئىككى خانىش يۇنۇسخانىنى كۆرۈش بىلەن ئۇمچەيگىنىچە بۇقۇلداپ يىغلىۋەتتى. يۇنۇسخان ئاۋۋال ئىسان دۆلەت خېنىمنى، ئاندىن شاھ بېگىمنى باغرىغا باستى، ئارقىدىن پۇتىغا ئېسىلغان ئىككى قىزىنى دەس كۆتۈرۈۋالدى ـ دە، ئالمىدەك مەڭزىلىرىگە قانماي سۆيدى، ھەرقانچە قىلىپمۇ چاناقلىرىدىن ئېتىلىپ چىققان خۇشاللىق ياشلىرىنى يوشۇرالمىدى.

ــ ئانھەزرىتىمگە ئېھتىرام بولغاي! ــ كېنىزەك ـ خىزمەتكارلار قول باغلىغىنىچە يۇنۇسخانغا سالام بەردى.

ــ ھارمىغايسىلە، ھەممىڭلارغا ئىجازەت.

يۇنۇسخان خىزمەتكارلارنىڭ سارايدىن چىقىپ كېتىشىگە ئىجازەت بەرگەندىن كېيىن، بىر چەتتە قول باغلاپ تۇرغان ساراي بېگىگە قارىدى:

ــ ھەرەمنى سۈپۈرۈپ ـ تازىلايدىغان پەيت ئەمدى كەلدى، جانابى بەگ، خىزمەتكارلارنىڭ قول ـ پۇتلىرى چاققان بولسۇن، بىكاۋۇل بەگ داستىخان راسلىسۇن.

مەھرەم، خىزمەتكارلار بىر ـ بىرلەپ سارايدىن چىقىپ كېـ-تىشتى. ئائىلە ـ تاۋابىئاتلىرى بىلەن يالغۇز قالغان يۇنۇسخان ئىككى ئاغىچىسىغا قايتىدىن نەزەر تاشلىدى. ئۇلار ئىلگىرىكىدەك شۇنداق ئېسىل، سۆلەتلىك كىيىنىۋېلىشقانىدى. ھەر ئىككىلىـ-سىنىڭ قورسىقى خۇددى بەسلەشكەندەك ئوبدانلا يوغىناپ، زەر كەشتىلىك ئىچلىرىغا پاتماي قالغانىدى. يۇنۇسخاننىڭ ھاياجىـ-نى تېخىچىلا بېسىلمىغانىدى.

— داستىخان تەييار بولدى ئالىيلىرى، — دېدى بىكاۋۇل بەگ.

يۇنۇسخان ئاغىچىلىرىنى باغدىكى سورۇنخانىغا راسلانغان شاھانە داستىخانغا باشلاپ چىقتى، ئىككى قىزىنى تىزىدا، ئىككى ئاغىچىسىنى ئىككى يېنىدا ئولتۇرغۇزدى.

— ئىككىلىرىنى جاپا تارتقۇزۇپ قويدۇم، — دېدى ئۇ ئىكـ-كى ئاغىچىسىغا تەكشى قاراپ.

يۇنۇسخاننىڭ بۇ سۆزلىرىدە ئاغىچىلىرىدىن ئەھۋال سوراش-مۇ، ئەپۇ سوراشمۇ ۋە ئۇلارنىڭ قانداق بولۇپ قەشقەردىن يەتتە-كەنتكە كېلىپ قالغانلىقىنى بىلىش ئىستىكىمۇ بار ئىدى.

— يوقسۇ، ھەرگىز ئۇنداق دېمىسىلە ھەزرىتىم، — دېدى ئىككى ئاغىچا تەڭلا، — ساق ـ سالامەت جەم بولالىغانلىقىمىز ئۈچۈن ئاللاھ ئىگەمگە شۈكرى قىلىمىز.

— سىلەرنى جەڭگاھتا ئامالسىز تاشلاپ قويغىنىمدىن تولى-مۇ خىجىلمەن، مىڭ قەتلە شۈكرى، پەرۋەردىگار ئامان ـ ئېسەن-لىك بېرىپتۇ.

يۇنۇسخان ئىككى خوتۇنىنىڭ چىرايىغا پات ـ پات قاراپ قويۇپ، ئاغزىنىڭ ئۇچىغا كەلگەن گەپنى يۇتۇۋەتتى. ھەئە، شۇ تاپتا ئۇلاردىن ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ قولىدىن قانداق قۇتۇلۇپ چىققانلىقىنى بەكمۇ سوراپ بىلگۈسى بار ئىدى. ئىسان دۆلەت خېنىم يۇنۇسخاننىڭ بۇ خىيالىنى دەرھال ھېس

قىلدى.

ــ ئاۋۋال يارانقان ئىگەمنىڭ ھىممىتىگە، ئاندىن قالسا سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ ئىنسابىغا رەھمەت، ــ دېدى ئۇ بېشىنى سەل ئېگىپ.

ــ يەنە تېخى ئەمىر سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىمۇ بار، ــ دەپ گەپكە لوقما سالدى شاھ بېگىم، ــ ئول ئەمىرنىڭ ئاغىچىسى بولمىش ھامىلىرى مەلىكە ئۇز سۇلتان خېنىممۇ خويمۇ ئېسىل مەزلۇمكەن، بىزنى ئۆز قىزىدىن چارە كۆرۈپ، بېشىدا ئېلىپ كۆتۈرگۈدەك قىلىپ كۆڭلىمىزنى ئىزدىدى، ئۆزلىرىگە كۆپتىن-كۆپ دۇئايى سالام يوللىدى.

ــ ئەمىر سەييىدئەلى ئالىپنىڭ چوڭ ئەمىرزادىسى سانىز مىرزا بىزنى نۆكەرلىرى بىلەن تۈركىستان تەۋەسىگىچە قورۇقداپ ئەكىلىپ قويدى.

ــ سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ئاشۇنداق پەرمان بەردى.

ــ ياناشىمىزدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى نۇرغۇن سوۋغاتلارنى يوللۇق تۇتتى.

ئىككى ئاغىچا خۇددى بەسلەشكەندەك بولۇنغان ئەھۋاللارنى، سەرگۈزەشتىلىرىنى بايان قىلدى. ئۇلار ھەربىر ئېغىز سۆزلىرىدە سۇلتان ئىسان بۇغاخان بىلەن ئەمىر سەييىدئەلى ئالىپنى ئالاھىدە تىلغا ئالاتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇلار يۇنۇسخاننىڭ ئىنىسىنىڭ ئىسمىنى ھەر قېتىم ئاڭلىغىنىدا يۈرىكىنىڭ ئېچىشىۋاتقانلىقىنى، كۆڭلىنىڭ بىئارام بولۇۋاتقانلىقىنى بىلمەيتتى. ھەئە، يۇنۇسخان ئۆزىنى ھەرقانچە زورلاپ باقسىمۇ نېمىشقىدۇر ئىنىسى ئىسان بۇغاخاندىن مىننەتدار بولغۇسى كەلمەيۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئىنىسىنىڭ ئىسمىنى ئاڭلىغۇسى، بولۇپمۇ سۆيۈملۈك خوتۇنلىرىنىڭ ئاغزىدىن ئاڭلىغۇسى يوق ئىدى.

«توۋا، بۇ ئىككىسى نېمانچە ماختايدۇ ئۇنى، ئەمدىلىكتە مەن

ئىنسابسىز، تۈزكور، ئىسان بۇغاخان بولسا مەرد، كەڭ قورساق ئادەم بولۇپ قالدىغۇ ئەجەب...»

خوتۇنلىرىنىڭ گەپلىرىنى لام ـ جىم دېمەي تىڭشاپ ئولتۇرغان يۇنۇسخاننىڭ كۆز ئالدىدىن ئۇنتۇلۇشقا باشلىغان بالىلىقى غىل ـ پال ئۆتۈشكە باشلىدى.

※ ※ ※

ئۇ تۇرپاننىڭ قار لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قىش پەسلى ئىدى. قايسىدۇر بىر ئوردا ئەمىرى سودىگەرلەردىن سېتىۋالغان ئوقيا بىلەن ساداقنى سۇلتان ئۇۋەيسخانغا ياخشى كۆرۈنۈش ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر مەدرىسەدىن ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننى ئەگەشتۈرۈپ ياندىغان يۇنۇسخانغا تەقدىم قىلدى. بالىلارغا لايىق قىلىپ ياسالغان ئوقيا بەكمۇ ئېسىل ئىدى. بولۇپمۇ يۇزلىكىگە گۈل كەشتىلەنگەن، ئاستىغا چۇچا تۇتۇلغان ساداقدان كۆزنى قاماشتۇراتتى. ساداقداندا دەستىسىگە قۇش پېيى قادالغان لىق ئوق بار ئىدى.

ـــ رەھمەت ئەمىر جانابلىرى.

يۇنۇسخان ساداقداننى بويىنىغا ئېسىپ، ئوقياغا بالىلارچە زوق ـ ھەۋەس بىلەن قاراپ كەتتى ۋە سىناپ بېقىش ئۈچۈن ياغا ئوق سالماي كىرىچنى تارتىپ باقتى. ھېلىقى ئەمىر بىر چەتتە ئۆزىگىمۇ سوۋغا بېرىشنى تەمە قىلىپ تۇرغان ئىسان بۇغاخانغا قاراپمۇ قويماي، خۇشاللىقىدىن ئاغزى يۇمۇلماي قالغان يۇنۇسخانغا كىرىچنى قانداق تارتىش، ئوقنى قانداق بەتلەش ھەققىدە بىر ھازا ۋالاقلىغاندىن كېيىن، پات يېقىندا ئوۋغا چىقىدىغانلىقىنى، چوڭ خانزادە خالىسا خان ئالىيلىرىدىن ئىجازەت ئېلىپ بىللە ئېلىپ چىقىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

ـــ خان ئاتامدىن ئىجازەت ئالالىسىلا، ئوۋغا چىقىشنى ئەلۋەتتە خالايمەن، ـــ دېدى يۇنۇسخان بىر چەتتە تۇرغان بەگ ئەتكەسىگە قاراپ قويۇپ.

ــ بولىدۇ، خانزادەمنىڭ ئارزۇسى شۇ بولسا، قىبىلىگاھىـ
مىزدىن ئىجازەت ئالاي، ۋاقتى كەلگەندە ئەتكەلىرىگە خەۋەر بېرىـ
مەن.

ھېلىقى ئەمىر يۇنۇسخان بىلەن خوشلىشىپ كېتىپ قالدى.

سوۋغات ئېلىشتىن ئۈمىدى ئۈزۈلگەن ئىسان بۇغاخان بىرـ
پەس دومسىيىپ تۇرغاندىن كېيىن، يۈگۈرۈپ كېلىپ ئاكىسى
ھەۋەس بىلەن ئويناۋاتقان ئوقياغا ئېسىلدى.

ــ ئوقيانى بەرسىلە، مەنمۇ ئوينايمەن.

ــ كۆرۈپ بولۇپ قايتۇرۇپ بەرسىلە ئەمىسە، ــ دېدى يۇـ
نۇسخان كۆزى قىيمىغان ھالدا ئوقيانى ئىنىسىغا تەڭلەپ.

ئىسان بۇغاخان ئوقيانىڭ كىرىچىنى ئۇيان ـ بۇيان تارتىپ
بىردەم ئوينىغاندىن كېيىن، شاققىدە بوينىغا ئېسىۋالدى.

ــ ئوقيانى قايتۇرۇپ بەرسىلە، ــ دېدى يۇنۇسخان ئىنىسىـ
نىڭ بۇ قىلىقىدىن نارازى بولۇپ.

ــ ياق بەرمەيمەن، بۇ مېنىڭ، ئۆزۈم ئوينايمەن، ــ دېدى
ئىسان بۇغاخان قايىقىنى تۇرۇپ.

يۇنۇسخان چاققانلىق بىلەن ئىنىسىنىڭ بوينىدىكى ئوقياغا
ئېسىلدى. ئىسان بۇغاخانمۇ بوش كەلمەي ئوقيانى بەرمەسلىك
ئۈچۈن جېنىنىڭ بارىچە تىركەشتى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان بەگ
ئەتكەلىرى ئاكا ـ ئۇكىلارنى پەقەتلا ئاجرىتالمىدى. ئاكىسىغا تەڭ
كېلەلمەسلىكىگە كۆزى يەتكەن ئىسان بۇغاخان ۋارقىراپ يىغلىۋەتتى.

ــ خەپ، خان ئاتامغا دېمەيدىغان بولسام، ــ دېدى ئىنىسىـ
نىڭ يىغىسىدىن بىرئاز بوشاپ قالغان يۇنۇسخان.

شۇنداق قىلىپ ئوقيا ئىسان بۇغاخاندا، ساداقدان يۇنۇسخاـ
نىڭ بوينىدا قالدى.

كەچلىك تاماق ۋاقتىدا ئىككى خانزادىسىنىڭ جېدىلىدىن
خەۋەر تاپقان سۇلتان ئۇۋەيسخان قېرىنداشلىق، مېھىر ـ مۇھەبـ
بەت، كەڭ قورساقلىق، مەردلىك، ۋاپادارلىق ھەققىدە كۆيۈپ ـ
پىشىپ سۆزلەپ ئوغۇللىرىغا نەسىھەت قىلدى، ئاندىن يۇنۇسخاـ

نىڭ بېشىنى سىلاپ تۇرۇپ دېدى:
ــ ئۆزلە دېگەن ئاغا، ئەلۋەتتە ئىنىلىرىگە يول قويماقلىرى كېرەك، بىر ئوقيانى دەپ ئىنىلىرىنىڭ كۆزىنى ياشلىغانلىرى ياخشى بولماپتۇ، ساداقدانىمۇ ئىنىلىرىگە بەرسىلە. مەن ئۆزلەگە ئۇنىڭدىنمۇ چىرايلىق، نوچىسىنى سوۋغا قىلاي.
بۇ تەڭسىز ھۆكۈمگە يۇنۇسخان قايىل بولمىدى، دومسىيىپ تەتۇر قارىۋالدى. كۇنتۇرا خانىش بولسا ئوغلى ئىسان بۇغاخاننىڭ بېشىنى سىلىغىنىچە لام ـ جىم دېمىدى. تەڭلىكتە قالغان سۇلـ تان ئۇۋەيسخان يۇنۇسخانغا يەنە بۇيرۇق قىلدى:
ــ ئۆزلەگە گەپ قىلىۋاتىمەن خانزادەم، ئوغۇل بالا دېگەن ئۇنداق كۆزى كىچىكلىك قىلمايدىغان، ئۇنى بەرسىلە باشقا ئادەمـ گە ئەمەس، ئۆز ئىنىلىرىگە بېرىلا. كەچسىلە بىر ئوقيانىڭ مېھـ رىدىن.
ــ ئۇ مېنىڭ ئىنىم بولسا، مەنمۇ ئۇنىڭ ئاغىسىغۇ؟... ــ دېدى يۇنۇسخان بۇرنىنى تارتىپ.
خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە دەس ئورنىدىن تۇرۇپ يۇنۇسـ خاننىڭ قېشىغا كەلدى ـ دە، يۇنۇسخاننىڭ بوينىدىن ساداقدانىنى ئالدى. يۇنۇسخان ئانىسىغا قارشىلىق كۆرسەتمىدى، ئەمما چىراـ يىنى نارازىلىق بىلەن پۈرۈشتۈردى.
ــ خان ئاتىلىرىغا نېمانچە ئەدەپسىزلىك قىلىلا، ــ دېدى خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئوغلىنى ئەيىبلەپ، ــ دەرھال كەـ چۈرۈم سورىسىلا. چوپچوڭ يىگىت بولاي دەپ قالدىلا، ئۇنداق باـ لىلارنىڭ قىلىقىنى تاشلىسىلا.
يۇنۇسخان ئىلاجسىز سۇلتان ئۇۋەيسخاندىن كەچۈرۈم سورىـ دى:
ــ كەچۈرسىلە خان ئاتا.
شۇ ھامان يۇنۇسخاننىڭ كۆزىدىن ئىككى تامچە ياش سىرغىپ چۈشتى.

خانىش دۆلەتسۇلتان مەلىكە ئوغلىنىڭ كۆز يېشىنى كۆر-
مەسكە سېلىپ، ساداقدانى ئىسان بۇغاخاننىڭ بويىنغا ئېسىپ
قويۇپ، مەڭزىنى سىلاپ تۇرۇپ تەسەللى بەردى:
— خاپا بولمىسىلا خانزادەم، بۇنىڭدىن كېيىن ئاغىلىرى
بىلەن ئۇرۇشماي ئىناق ئۆتسىلە.

※ ※ ※

يۇقىرىقىلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن يۇنۇسخان ئۇلۇغ-
كىچىك تىنىدى.
«ئىنىم ئىسان بۇغاخان ئەزەلدىن ماڭا يول قويغان، ئاغىلىق
ھۆرمىتىمگە ئىتائەت قىلغان ئەمەس. ئاشۇ چاغلاردىن تارتىپ ئۇ
مەندە نېمە بولسا تارتىۋېلىشقا تىرىشاتتى. يالۋۇرۇپمۇ، يىغلاپمۇ،
غەلۋە قىلىپمۇ ئالاتتى. رەھمەتلىك جەننەتماكان خان ئاتام بىلەن
بۇزرۇكۋار خانىش ئانامۇ ئەلەددامام ئىنىمگە يول قويۇشۇمنى تا-
پىلايتتى. ئۇلارنىڭ بىرەر قېتىممۇ بولسا ئۇنىڭغا: ‹ئاغىلىرىغا
يول قويسىلا› دېگىنىنى ئاڭلاپ باقماپتىمەن. كېيىن ماڭا تېگىش-
لىك بولغان تاجۇ تەختىنىمۇ تارتىۋالدى. بۇنى ئاز كۆرگەندەك ئا-
نا ـ بالا ئىككىمىزنى ۋەتەندىن ھەيدەپ چىقاردى. ئۇنىڭ مەندىن
تارتىۋالغان نەرسىلىرى ئىنتايىن كۆپ، لېكىن ھېچقايسىنى قاي-
تۇرۇپ بەرگەن ئەمەس، مانا تۇنجى قېتىم خوتۇن ـ بالىلىرىمنى
قايتۇرۇپ بېرىپتۇ، بۇنىڭ ئۈچۈن ئۇنىڭدىن مىننەتدار بولۇشۇم
كېرەكتۇ بەلكىم. ھېلىغۇ ئۆز ئىنىمكەن، ناۋادا يات بىر ھۆ-
كۈمدار بىلەن جەڭ قىلىپ خوتۇن ـ بالىلىرىم ئەسىرگە چۈشۈپ
قالغان بولسىمۇ چوقۇم قايتۇرۇپ بەرگەن بولاتتى، چۈنكى، بۇ دې-
گەن مەردلىك. ياق، مەن ئۇنىڭدىن ھەرگىز مىننەتدار بولمايمەن،
ھېلىمۇ ئۇنىڭ ئىلكىدە ماڭا قايتۇرۇشقا تېگىشلىك نەرسىلەر ئاز
ئەمەس...»
— سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى ھەرگىزمۇ ئىچى تار،

نائىنساب ئادەمدەك قىلمايدۇ.

كىچىك ئاغىچا شاھ بېگىمنىڭ پوسۇققىدە قىلغان بۇ گېپى يۇنۇسخانغا خۇددى ئېچىشقان يەرگە تۇز چاچقاندەك تەسىر قىلدى. ئۇ شاققىدە بېشىنى كۆتۈرۈپ شاھ بېگىمگە تىكىلىپ قارىدى. ئويلانمايلا ئېرىنىڭ غۇرۇرىغا تېگىدىغان گەپ قىلىپ قويغانلىقىنى ھېس قىلغان شاھ بېگىم بەقەمدەك قىزارغىنىچە لېۋىنى چىشلىدى، كۆزىنى يۇنۇسخاننىڭ كۆزىدىن ئەپقاچتى.

«بۇلارنى ئىسان بۇغاخان تەسىرلەندۇرۇۋەتكەن ئوخشايدۇ. بۇ گەپچە ئىچى تار، قىتىغۇر، ئىنسابسىز ئادەم مەن ئوخشىمامدىمەن؟... راست، ئۇلارنى ئەيىبلەشكە نېمە ھەققىم. كىم مېنى خوتۇن - بالىلىرىنى رەقىبىنىڭ قولىغا تاشلاپ بېرىپ قېچىپ كەتسۇن دەپتۇ، ھەئە، ئاشۇ چاغدا كەينىمگە يېنىپ يا ئۆلۈم، يا كۆرۈم جېڭى قىلىپ ئۇلارنى قۇتۇلدۇرمىغاندىكىن، بۇنچىلىك گەپ - سۆزلەرگە چىدىشىم، ھېچنېمىنى بىلمىگەن قىياپەتكە كىرىۋېلىشىم كېرەك. ئۇنىڭ ئۈستىگە شاھ بېگىم بۇ گەپلەرنى قەستەن دېمىدى. تېخى بايىلا باغدا بۇلارنى قۇتۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن ھەرقانداق ھاقارەتلەرگە چىداشقا، تاجۇ تەخت دەۋاسىدىن ۋاز كېچىشكە بەل باغلىمىغانمىدىم؟ شۇنداق، ناۋادا ئىسان بۇغاخان بۇلارنى قايتۇرۇپ بەرمىگەن، يېنىمغا ئەۋەتمىگەن بولسا، غۇرۇرۇمنى پايخان قىلىپ ئالدىغا بارغان، يېلىنىپ - يالۋۇرغان، ھەرقانداق شەرتلىرىگە كۆنگەن بولاتتىم. ھېلىمۇ شۈكرى، ياراتقان ئىگەم بۇ رەسۋاچىلىقتىن ساقلاپ قاپتۇ. ئەمىسە، نېمىشقا ئىسان بۇغاخاندىن مىننەتدار بولالمايمەن، ئۇنىڭ ئىسمى چىقسا نېمىشقا ئىچى تارلىقىم كېلىدۇ؟ نېمىشقا كۆڭلۈم ئەسكى بولىدۇ؟ ئەسلىدە مۇشۇ قىلغان ياخشىلىقى، مەردلىكى ئۈچۈن ئۇنىڭدىن مىننەتدار بولۇشۇم، ئۇنى مەدھىيىلىشىم كېرەك ئىدىغۇ؟!... بۇ مېنىڭ پەزىلەتسىزلىكىممۇ ياكى ئىنسانىي كامىللىققا يېتەلمىگەنلىكىممۇ؟ جەننەتماكان دانىشمەن ئۇستازىم مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى ھەزرەتلىرى رەقىبىڭگە رەقىب بولۇش باھادىرلىق، رە-

قىبىنىڭ ئازاب ـ سىتەملىرىنى كەچۈرۈۋېتىشمۇ ئوخشاشلا باھا ـ دىرلىق، ھەقىقىي ئەقىللىق ئىنسان رەقىبىنى دوستىغا ئايلان ـ دۇرالايدۇ، دەپ تەلىم بەرگەن ئەمەسمىدى؟ نېمىشقا ئىنىمنى كە ـ چۈرەلمەيمەن، نېمىشقا ئۇنى دوستۇمغا، قېرىندىشىمغا ئايلان ـ دۇرالمايمەن؟ ئاھ، بۇ گەپنى قىلماق ئاسان بولغىنى بىلەن ئەمەل قىلماق نېمانچە تەستۇ...»

شاھ بېگىمنىڭ ئۇسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالغانلىقىنى، يۇ ـ نۇسخاننىڭ بىر دىنلا جىمىپ كەتكەنلىكىنى كۆرگەن ئىسان دۆلەت خېنىم ئارىدىكى قاتماللىقنى بۇزۇپ تاشلاش ئۈچۈن سۆھبەتنىڭ تېمىسىنى يۆتكىدى.

— تۈركىستانغا بېرىپ ھەزرىتىمنىڭ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ دەرگاھىغا كەتكەنلىكىنى ئاڭلىدۇق. دىدارلىرىغا شۇن ـ چە تەشنا بولساقمۇ ئاي ـ كۈنىمىز يېقىنلىشىپ قالغان بولغاچقا، يول جاپاسىدىن قورقۇپ ئارقىلىرىدىن بېرىشقا ئالدىرىمىدۇق. شۇ ئارىلىقتا بىر قىسىم بەگلەر ھەزرىتىمنى سەمەرقەنتتىن يې ـ نىپ كەپتۇ، ھازىر يەتتەكەنتتە ئىكەن دېيىشتى. كېيىن بۇ خە ـ ۋەر راست بولۇپ چىقتى. بابا ھەزرىتىم يەتتەكەنتتىكى ۋاقتىدا بىز تۈركىستانغا بارغانىكەنمىز. تۈركىستان بەگلىرىمۇ بۇ خەۋەر ـ دىن زىيادە خۇشال بولۇشۇپ كەتتى. شۇنىڭ بىلەن چاپارمەن ماڭ ـ غۇزۇشنىمۇ قويۇپ، تۇيۇقسىز خۇش قىلىۋېتەيلى دەپ بۇياققا جۆ ـ نىدۇق، — ئىسان دۆلەت خېنىم شۇ تاپتا يۇنۇسخاننىڭ شۈكلەپ قېلىش سەۋەبىنى تولۇق چۈشىنىپ تۇرسىمۇ، ھېچنېمىنى بىلمى ـ گەن بولۇپ كۈلكە پەيدا قىلىش ئۈچۈن قەستەن چاقچاق قىلدى:

— تۇيۇقسىز كەلگەنلىكىمىزدىن ئانچە خۇشال ئەمەستەك تۇراملا نېمە؟ ياكى يەتتەكەنت گۈزەللىرى ھەزرىتىمنى ئۆزىگە شەيدا قىلىۋالغان بولسا بىز تەرەپبالا كېلىپ ئارىغا قىستۇرۇلۇ ـ ۋېلىپ كۆڭۈل ئاراملىرىنى بۇزۇپ قويدۇقمۇ؟

يۇنۇسخان چىرايىغا زورىغا كۈلكە يۈگۈرتتى.

— ئىككىلىرىدىن بۆلەك مېنى شەيدا قىلالىغۇدەك گۈزەل

تېخى ئۇچرىمىدى، ھېلىقى يەتتەكەنتتە ئىكەن، يەتتە ئىقلىم گۈ ـ زەللىرى جۇغلاشقان مەملىكەتكە بارسامۇ ئىككىلىرىدىن باشقا ھېچكىم يۇرىكىمنى شەيدا قىلالمايدۇ، ــ يۇنۇسخان قۇچىقىدا ئۇخلاپ قالغان كىچىك مەلىكىسى قۇتلۇقنىگار خېنىمنىڭ مەڭ ـ زىگە چوككىدە سۆيۈپ قويۇپ، يېنىدا ئولتۇرغان چوڭ مەلىكىسى مېھرىنىگار خېنىمنىڭ بېشىنى سىلىغىنىچە قوشۇپ قويدى، ــ مۇنۇ ئىككى پەرىشتە بۇنىڭ سىرىدا. يەنە تېخى قورسىقىڭلاردىكى ئاۋۇ يېڭى مېھمانلارمۇ بار تېخى. مەن پەقەت بىر ئاللاھنىڭ، ئاندىن قالسا سىلەرنىڭ شەيدايىڭلارمەن.

بۇ گەپلەرنى قىلىۋېتىپ يۇنۇسخاننىڭ كەيپى بىردىنلا كۆ ـ تۈرۈلۈپ قالدى. خىجىللىقتىن قۇتۇلغان شاھ بېگىممۇ تاتلىققىنە كۈلۈمسىرىدى.

ــ ھىممەتلىرىگە رەھمەت ھەزرىتىم، ــ دېدى شاھ بېگىم كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، ــ سىلىلام بولسىلا بۇ جاھاننىڭ ھەرقانداق يېرى بىز ئۈچۈن جەننەت.

ئارىدىكى سۆرۈن كەيپىيات كۆتۈرۈلۈپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ـ مۇ ئەيتاۋۇر، ئۇلار بىردىنلا ئۆزلىرىنى ئازادە سېزىشتى، داستىخاندىكى نېمەتلەرگە ئىشتىھا بىلەن قول ئۇزىتىشتى. يۇنۇسخان ئاغىچىلىرىغا يەتتەكەنتنىڭ يېقىشلىق ھاۋاسىنى، گۈزەل باغلىرىنى، سەرخىل مېۋىلىرىنى، يېقىملىق سايرايدىغان ئۇچار قاناتلىرىنى، ياۋاش، ئاق كۆڭۈل پۇقرالىرىنى زوق ـ شوق بىلەن تونۇشتۇردى.

ــ ھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، ــ دېدى سورۇنخانىغا كىرگەن ساراي بېگى قول باغلاپ تۇرۇپ، ــ قەشقەرگە كەتكەن ئايغاقچى قايتىپ كەلدى.

قەشقەر ھەققىدە قايتا گەپ ئاڭلاشنى خالىمىغانلىقى ئۈچۈنمۇ ياكى قىزغىن سۆھبەتكە تەسىر يەتكۈزگەنلىكى ئۈچۈنمۇ ئەيتاۋۇر بىردىنلا يۇنۇسخاننىڭ قاپىقى تۈرۈلدى.

ــ كەلگەن بولسا بوپتۇ، ئەمدى ماڭا ئۇل ئايغاقچىنىڭ ئې ـ

لىپ كەلگەن مەلۇماتىنىڭ كېرىكى قالمىدى. يەتكۈزسۇنلار، ھار ـ دۇقىنى ئالغاي.

ـــ لېكىن، ـــ دېدى ساراي بېگى تەمتىرەپ، ـــ ئۇنىڭغا ئا ـ غىچا ئايىملارنىڭ قايتىپ كەلگەنلىكىنى ئېيتتىم، ئەمما، ئالىي ـ لىرىغا ھازىرلا يەتكۈزمىسەم بولمايدىغان بەكمۇ مۇھىم بىر خەۋەر بار دەيدۇ.

«قەشقەردىن قانداق خەۋەر ئېلىپ كەلگەندۇ؟ ھەرقانچە بولسا ئىسان بۇغاخان بۇ تەرەپكە لەشكەر تارتىپ كەلمىگەندۇ؟...»

ـــ ئىجازەت، باشلاپ كىرسۇنلار، ـــ دېدى يۇنۇسخان كۆڭ ـ لىگە بىر دىنلا سايە تاشلىغان گۇماننى يېشىش ئۈچۈن.

ساراي بېگى ھايال ئۆتمەي ئايغاقچىنى باشلاپ كىردى.

ـــ خوش، ـــ دېدى يۇنۇسخان ئايغاقچىنىڭ سالامىنى ئىلىك ئالغاندىن كېيىن سۆزلەشكە ئالدىرىتىپ.

ـــ كەمىنە نۆكەرلىرى قەشقەرگە بېرىپ، ئاغىچا ئايىملارنىڭ ساق ـ سالامەت قايتۇرۇۋېتىلگەنلىكىدىن خەۋەر تاپقاندىن كېيىن يېنىشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇرغاندا، قەشقەردە ئەمىر سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنىڭ ۋاپات بولۇپ كەتكەنلىك خەۋىرى تارقالدى. ئەھۋالنىڭ راست ـ يالغانلىقىنى بىلىپ بېقىش ئۈچۈن ئۇدۇل ئوردا ئالدىغا چاپتىم، خەۋەر راست ئىكەن. مەرھۇمنىڭ مېيىت نا ـ مىزىنى ئوقۇپ بولۇپلا ئۇدۇل دەرگاھلىرىنى سېغىنىپ يۈگۈردۈم.

بۇ شۇم خەۋەرنى ئاڭلاپ ئىككى ئاغىچىنىڭ چىرايىنى قاي ـ غۇ ـ ھەسرەت چىرمىۋالدى. ھەئە، ئۇلار قەشقەردە مۇھەممەد ھەي ـ دەر مىرزىغا ئەسىرگە چۈشكەندىن كېيىن، سەييىدئەلى ئالپ ئۇلارغا كاتتا مېھمانلار قاتارىدا ھۆرمەت بىلدۈرگەن، ئۆز پەرزەنت ـ لىرىدەك كۆيۈنگەن، تەسەللى بەرگەن. تۈركىستانغا ـــ يۇنۇسخان ـ نىڭ قېشىغا ئامان ـ ئېسەن يەتكۈزۈپ قويۇشقا ۋەدە بەرگەنىدى. چاچ ـ ساقاللىرى كۈمۈشتەك ئاقارغان پەرىشتە سۈپەت بۇ بوۋاينى ئىككى ئاغىچا ئۆزىنىڭ ئاتىسىدەك كۆرۈپ قالغانىدى. شۇ تاپتا بۇ مۇسىبەت خەۋىرى ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى پارە ـ پارە قىلىۋەتكەنىد ـ

دى.

ــ ئامىن، ــ دېدى يۇنۇسخان مۇسۇلماندارچىلىق يوسۇنى بويىچە دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ ۋە قىسقىلا بىر سۈرىنى ئوقۇغاندىن كېيىن، ــ ئاللاھ ئىگەم مەرھۇمنىڭ گۇناھىنى مەغپىرەت قىلغاي، ئىمانغا باي قىلغاي، سەككىز جەننەتتىن ئورۇن بەرگەي، ئاللاھۇ ئەكبەر، ــ دېگىنىچە ئالىقانلىرى بىلەن يۈزىنى سىيپىدى.

گەرچە يۇنۇسخان مەرھۇم سەييىدئەلى ئالپىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلغان بولسىمۇ، نېمە ئۈچۈندۇر ۋۇجۇدىنى قايغۇ ـ ھەسرەت ئەمەس، ئاللىقانداق بىر خۇشاللىق تۇيغۇلىرى چىرمىۋالغانىدى. ئۇ بۇ تۇيغۇلىرىنى ھەرقانچە قىلىپمۇ ئىككى ئاغىچىسىدىن يوشۇرالمىدى.

«ئىسان بۇغاخان ئاخىرى كۆچلۈك يۆلەنچۈكىدىن ئايرىلىپتۇ ـ دە، ئاھ خۇدا، ئۇنىڭ ئەجىلى نېمىشقا كېچىكىپ تۇشقاندۇ. ئۇ بىرنەچچە ئاي بۇرۇن قازا قىلغان بولسا، مەنمۇ بۇنچىلىك ۋەيرانچىلىققا قالماس ئىدىم. شۇنداق، ئىسان بۇغاخان ماڭا ھەرگىزمۇ تەڭ كېلەلمەيتتى. مەن ئىسان بۇغاخاننىڭ ئەمەس، دەل ئاشۇ قېرى سەركەردىنىڭ قولىدا يېڭىلدىم، تۈگىمەس سورۇقچىلىقلارغا، ھاقارەتلەرگە دۇچار بولدۇم. ھېلىمۇ ساڭا شۈكرى ئېيتىمەن رەببىم. كۆچلۈك بىر رەقىبتىن ئاخىر قۇتۇلۇپتىمەن. ئەمدى ئىسان بۇغاخاننىڭ ئون بېشى بولسىمۇ ماڭا ھەرگىز تەڭ كېلەلمەيدۇ، موغۇلىستان سەلتەنەتى ئەمدى مېنىڭكى...»

ــ بەندە ئۈچۈن تۇغۇلماقنىڭ ئۆلمىكى بار، تەندىكى بۇ ئىسسىق جان ئاللاھنىڭ ئامانىتى. ئەسلىدىمۇ بۇ ئالتە كۈنلۈك ئالەمنىڭ تالاشقۇچىلىكى يوق. خۇداغا شۈكرى، بىز تېخى ھاياتمىز. يەتتەكەنت ھەزرىتىم ئۈچۈن ھەرقانداق بۈيۈك تەسەررۇپىتىنمۇ كاتتا تەختگاھدۇر. ئېھ، تەڭرىم، مۇشۇنچىلىك كۈن بەرگىنىڭ ئۈچۈن ھىممىتىڭگە مىڭ مەرتىۋە شۈكرى ـ قانائەت قىلىمىز.

ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ بۇ سۆزلىرى بىلەن يۇنۇسخاننىڭ

تولىمۇ شېرىن قاناتلىنىشقا باشلىغان خىياللىرى بۆلۈنۈپ كەت-
تى. ھەئە، چوڭ خانىشنىڭ بۇ سۆزلىرى يۇنۇسخاننىڭ ۋۇجۇدىدا
قايتىدىن غەلىيان كۆتۈرۈشكە باشلىغان ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى
تەلتۆكۈس بىتچىت قىلىۋەتكەنىدى. ئۇ كۆڭلىدە تۇيۇقسىز پەيدا
بولغان خىياللىرىنى چوڭ ئاغىچىسى بىلىپ قالغاندەك خىجىل
بولدى، يۈزى چىمىلدىدى، ئۆزىنى قارا كۆڭۈللۈكتە ئەيىبلىدى.
دېمىسىمۇ ئېرىنىڭ كۆڭلىدىكىنى بىلىپ قالغان ئەقىللىق خانىش
بۇ سۆزلىرى ئارقىلىق يۇنۇسخاننى چاندۇرماي ئاگاھلاندۇرۇۋاتات-
تى. سەيىدئەلى ئالىپنىڭ ئۆلۈمىدىن پايدىلىنىپ قەشقەرگە لەش-
كەر تارتىش خىيالىدىن ۋاز كېچىشكە، ئىنىسى ئىسان بۇغاخاننىڭ
كۆرسەتكەن مەردلىكىگە نامەردلەرچە جاۋاب قايتۇرۇپ خەلقئالەم
ئالدىدا بەتنامغا قالماسلىققا ئۈندەۋاتاتتى.

— مەرھۇم ھەم پاراسەتلىك، ھەم جاسارەتلىك ئادەم ئىدى.
لەشكىرىي ئىلىمدە ئۇنىڭدەك ئىستېدات ئىگىسى بۇ دۇنيادا كەم
تېپىلىدۇ، — دېدى يۇنۇسخان خىياللىرىنى يوشۇرۇشقا، ئۆزىنى
ئوڭايسىزلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشقا تىرىشىپ.

— راست دەيدىلا ھەزرىتىم، — دېدى شاھ بېگىم، — مەر-
ھۇم سەيىدئەلى ئالىپ جانابلىرى بىزگە سىلىنىڭ نۇرغۇن پەزد-
لەتلىرىنى دەپ بەرگەن، سىلىگە بولغان قايىللىقىنى بىلدۈرگەند-
دى. مەن ئۇل جەننەتماكاننىڭ يۈرىكىدە كىشىگە تىنغىلى بولماي-
دىغان ھەسرەت، پۇشايمىنىنىڭ بارلىقىنى ھېس قىلغانىدىم.

— مەرھۇمنىڭ يۈرىكىدىكى ھەسرەت ـ پۇشايمىنىنى مەن
بىلىمەن، — دېدى يۇنۇسخان ھاياجان بىلەن سۆزلەپ، — ئۇنىڭ
ئەڭ چوڭ ھەسرىتى يىگىتلىكىدە تۇنجى سۆيگەن مەھبۇبىنىڭ
ۋىسالىغا يېتەلمىگەنلىكى، ئەڭ چوڭ پۇشايمىنى جەننەتماكان خان
ئاتام قازا قىلىپ كەتكەندە ئوردا يوسۇنلىرىنى قايرىپ قويۇپ،
مېنىڭ ئورنۇمغا ئىنىسىم ئىسان بۇغاخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزغانلى-
قى، — يۇنۇسخان ئىككى خانىشنىڭ لام ـ جىم دېمەي ئولتۇر-
غىنىنى كۆرۈپ قوشۇپ قويدى ، — ئۇنىڭ ھەسرىتىنى مەن باش-

قىلاردىن ئاڭلىغان. پۈشايمىنىنى بولسا ماڭا ئۆزى مەكتۇپ يوللاپ بىلدۈرگەنىدى.

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم خېلى قاتتىق ئارىسالدىچىلىقتىن كېيىن قىينالغان ھالدا ئېغىز ئاچتى:

ـــ رەنجىسىلىمۇ، ئەيىبكە بۇيرۇسىلىمۇ دەۋېرەي ھەزرىتىم. ئەمدى موغۇلىستان سەلتەنەتىنى ئىلكىلىرىگە ئېلىش ئارزۇلىرىدىن ۋاز كەچسىلە.

يۈرىكى قاتتىق سىلىپ كەتكەن ئىسان دۆلەت خېنىم گەپنى دەپ بولۇپ يەرگە قارىۋالدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدى يۇنۇسخاننىڭ غەزەپ قىلىشىدىن ئەنسىرەپ مۈزلاپ كەتكەنىدى.

يۇنۇسخان بىر دەقىقە سۈكۈتتىن كېيىن خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ـــ موغۇلىستان تەختگاھىدىن ھەرگىز ۋاز كەچمەيمەن، ئەمما خاتىرجەم بولسىلا، سەيىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنى ئۆلتۈرۈپ دەپلا موغۇلىستانغا لەشكەر تارتمايمەن، بۇنداق قىلسام ئىنىم ئىسان بۇغاخاننىڭ قىلغان مەردلىكىگە نامەردلىك بىلەن جاۋاب قايتۇرغان بولۇپ قالىمەن. شۇنداقلا سەيىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرىنىڭ ئىككىلىرىنى يېنىمغا ئەۋەتىپ بىرىش ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرىغىمۇ يۈز كېلەلمەيمەن. بەندىنىڭ تەقدىرى يېگانە قۇدرەت ئىگىسى بولغان ئاللاھنىڭ ئىلكىدە، بەندە تەقدىرىگە پۈتۈلگىنىنى كۆرمەسلىككە ئىلاجى يوق. ھەممە ئىشنى ئاللاھنىڭ ئىلكىگە قويدۇم. كىم بىلىدۇ، كۆڭلەرنىڭ بىرىدە ئۇل قۇدرەت ۋە شاپائەت ئىگىسىنىڭ مۆجىزىسى بىلەن موغۇلىستانلىقلار ئالدىمغا تەخت ـ سەلتەنەتىنى قولۇمغا ئېلىشىمنى ئىلتىماس قىلىپ كېلەمدۇ تېخى.

ـــ ئىلاھىم ئېيتقانلىرى كەلگەي. ھەزرىتىمنىڭ باغرى مەردلىكىنىڭ، مېھىر ـ شەپقەتىنىڭ خەزىنىسىدۇر، ـــ دېدى شاھ بېگىم مەمنۇنلۇق بىلەن بېشىنى ئېگىپ.

ـــ قاراڭلار، مۇنۇ پەرىشتىلەرنىڭ جاھاننىڭ غوۋغاسىدىن

بىخەۋەر ئۇخلاپ كەتكىنىنى. ماڭىمۇ مۇشۇنداق خاتىرجەملىك قايتا نېسىپ بولارمۇ ـ ھە!...

يۇنۇسخان شۇنداق دېگىنىچە قىسقا قويۇۋالغان يارىشىملىق ساقىلىنى قۇچىقىدا ئۇخلاپ ياتقان كىچىك مەلىكىسى قۇتلۇقنىگارخېنىمنىڭ مەڭزىگە سۈركەشكە باشلىدى.

ئېرىنىڭ بۇ ساددا قىلىقىدىن تەسىرلەنگەن ئىككى خانىش بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارىغىنىچە ۋىلىقلاپ كۈلۈۋېتىشتى.

57

قەشقەر.

بىرنەچچە كۈندىن بېرى تۇتۇلۇپ، بىردىنلا سوۋۇپ كەتكەن ھاۋا كىشىگە كۆز ئاخىرلىشىپ بالدۇرلا قىش پەسلى كېلىپ قالغاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. كۆزلۈك كىيىملىرىنىڭ ئورنىغا قىشلىق كىيىملىرىنى ئالماشتۇرۇۋالغان قەشقەر خەلقى كوچا ـ رەستىلەردە دۈگدەيگىنىچە ئالدىراش ئۇياق ـ بۇياققا ئۆتۈشەتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان سەيىدئەلى ئالپىنىڭ ئۆلۈمى بىلەن مۇسىبەت جاكارلىغان بولغاچقا، قىشىن ـ ياز سودا ـ سېتىق، تۈرلۈك ئويۇن ـ تاماشىلار بىلەن قايناپ تۇرىدىغان قەشقەرنىڭ كوچا ـ رەستىلىرى بىردىنلا جىمىپ قالغان بولۇپ، خېلىلا ئازادىلىشىپ قالغاندەك كۆرۈنەتتى. كىشىلەر پىچىرلىشىپ دېگۈدەك سۆزلىشەتتى، كۈلكە ـ چاقچاقتىن ئىمكان بار ئۆزلىرىنى تارتىشاتتى. سىم قامچا، دەررىلىرىنى كۆتۈرۈشۈۋالغان مىرشاپلار سەككىز ـ ئون پاشاپلىرىنى ئەگەشتۈرگىنىچە ئاتلىرىنى چاپتۇرۇشۇپ بىر يەرگە توپلىشىۋالغان كىشىلەرنى، ئويۇن ـ تاماشىلارغا مەشغۇل

بولۇپ قالغان باللارنى قوغلايتتى. شۇ كۈنلەردە مىرشاپلارنىڭ
تەقىبى شۇ دەرىجىگە يەتكەنىدىكى، چىچىنى تارىغان، قاشلىق ئې-
تىپ، يۈزىنى پەردازلىغان ئاياللار سىزىلىپ قالسىمۇ، خاننىڭ
مۇسىبەت يارلىقىغا سەركەشلىك قىلىپ، ئېرىڭ بىلەن جىما قى-
لىپ كۆڭۈل ئېچىپسەن، دەپ ئېرى بىلەن قوشۇپ قاتتىق
جازالايتتى. شۇ سەۋەبتىن ئاياللار ئاق، قارا رەڭدىن باشقا رەڭدى-
كى كىيىملەرنى كىيىپ يۈرەكلىك كوچىغا چىقالمايتتى. ئەرلەر
ساقال ـ بۇرۇتلىرىغا ئۇستىرا سالدۇرالمايتتى. قەشقەر شەھىرىدە
ساتىراشخانا، هامماملار پۈتۈنلەي تاقالغانىدى.

ھەئە، ئاكىسى يۇنۇسخان بىلەن بولغان جەڭنىڭ غەلىبىسى-
نى بىرەر ئايغىچە تەبرىكلىگەندىن كېيىن يېڭىسار، ياركەنت، خو-
تەن قاتارلىق يۇرتلارنى كۆزدىن كەچۈرۈپ كەلگەن سۇلتان ئىسان
بۇغاخان ئاقسۇدىكى ئوردىسىغا قايتىشقا تەرەددۇتلىنىپ تۇرغان
كۈنلەردە ئەمىرۇل ئۇمەرا سەييىدئەلى ئالپ تۇيۇقسىز قازا قىلىپ
كەتكەنىدى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ قەشقەردە يەنە بىرنەچچە ۋاق تۇرۇپ
قېلىشقا مەجبۇر بولدى. مانا بۈگۈن مەرھۇم سەركەردىنىڭ قارى-
سىمۇ ئۆتتى. نەچچە كۈندىن بېرى سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئۆ-
لۈم پەتىسىگە يىراق ـ يېقىندىن كەلگەن ئەمىر ـ بەگلەرنى كۈ-
تۈۋېلىش بىلەن بولۇپ تۈزۈك ئارام ئالالمىغان سۇلتان ئىسان بۇ-
غاخان بۈگۈن بىرئاز ئارامچىلىق تاپقاندەك بولۇپ، قەشقەر ئەمىر
مەھكىمىسىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى خاس خانىسىدا يالغۇز خىيال
سۈرۈپ ئولتۇراتتى. كۆز ئالدىدىن ئەمىر سەييىدئەلى ئالپقا مۇ-
ناسىۋەتلىك كارتىنىلار توختىماي ئالمىشىپ تۇراتتى.

قارىماققا تولىمۇ ساددا، يۇمشاق تەبىئەتلىك، تۈز، ئۆز سۆز-
لۈك كۆرۈنىدىغان، ئەمەلىيەتتە تولىمۇ تەدبىرلىك، جاسارەتلىك
بۇ پېشقەدەم ئەمىرگە نىسبەتەن سۇلتان ئىسان بۇغاخاندا چوڭقۇر
تەسىرات، مېھىر ـ مۇھەببەت بار ئىدى. ئۇ مەرھۇم دادىسى سۇل-
تان ئۇۋەيسخاننى تۈزۈك ئەسلىيەلمەيتتى. ئاشۇ ئون ـ ئون ئىك-
كى ياش ۋاقتىدا موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرغاندىن تارتىپ، تا

يېقىنغىچە ئاشۇ پېشقەدەم ئەمىرنىڭ ئاتىلارچە پەرۋىش قىلىشىغا،
ئۇستازلارچە كۆيۈنۈشىگە نائىل بولغانىدى. سۇلتان ئىسان بۇغا-
خان دەسلەپكى مەزگىللەردە بىر قىسىم ئەمىرلەرنىڭ، بولۇپمۇ
قىپىنئاتىسى تۆمۈربۇقا بەگنىڭ پىتنىسىگە ئىشىنىپ، سەييىد-
ئەلى ئالپتىن سەلتەنەت ئىشلىرىغا زىيادە ئارىلىشىۋالدى، ئۆز
ئالدىمغا ھاكىمىيەت تۇتۇشۇمغا توسقۇنلۇق قىلدى، دەپ رەنجىگە-
نىنى، ئۇنى ماڭلايسۆيەنىڭ باش ئەمىرلىكىگە تەيىنلەش باھانىسى
بىلەن ئوردا ئىشلىرىدىن چەتلەشتۈرگىنىنى، بۇزرۇكۋار مومىسى
سۇلتان خاتۇن، بوۋىسى ــ ئۇلۇسبېگى مىرمۇھەممەد شاھ، پېش-
قەدەم سەركەردىسى سۇپۇرگە مىرزىلارنىڭ دىلىنى رەنجىتكىنىنى
ئېسىگە ئېلىپ تولىمۇ خىجىل بولدى. مىركەرىمبەردى بەگ،
ھەقبەردى مىرزا... قاتارلىق ئەمىرلەر ئىسيان كۆتۈرۈپ، قېيىن-
ئاتىسى تۆمۈربۇقا بەگنى ئۆلتۈرۈۋېتىپ، تەختكە ئاكىسى يۇنۇس-
خاننى ئولتۇرغۇزۇش ئۈچۈن ھەرىكەت قىلغىنىدا، ئەھۋالدىن خە-
ۋەر تاپقان سەييىدئەلى ئالپنىڭ قەشقەردىن لەشكەر تارتىپ كې-
لىپ، ئوردىدىكى قالايمىقانچىلىقنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئۆزىنى
ئىزدەپ تېپىپ، پايتەختنى ئاقسۇغا كۆچۈرۈپ كېلىپ، چېچىلىپ
كەتكەن بارلىق ئەمىرلەرنى تەخت ئاستىغا يەنە جەم قىلغانلىقى-
نى، ئۆزىگە ئىلگىرىكىدەك ساداقەت بىلدۈرۈپ بەيئەت قىلغانلى-
قىنى ئەسلەپ كۆزىگە مۆللىدە ياش ئالدى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ
قەدرىگە يەتمىگىنىگە، ئۇنىڭغا تېگىشلىك ھۆرمەت ـ ئېھتىرام
بىلدۈرمىگىنىگە پۇشايمان قىلدى. بىرەر ئاش پىشىم ۋاقتنى تو-
لۇق ئاجرىتىپ بۇ ساداقەتمەن، پېشقەدەم سەركەردە بىلەن ئىچ ـ
باغرىنى تۆكۈپ تۇرۇپ سىرداشمىغىنىغا، ئۇنىڭ ئارزۇ ل ئار-
مان، نەسىھەت ـ ئۆگۈتلىرىنى كۆڭۈل قويۇپ ئاڭلىۋالمىغىنىغا
ئۆكۈندى، ھەسرەتلەندى.

«ھېچ بولمىسا مۇشۇ قېتىم بولسىمۇ ئازراق ۋاقىت چىقىرىپ
مەرھۇم بىلەن مۇڭدىشىۋالغان بولسامچۇ كاشكى، ئۇنىڭ ماڭا دەي-
دىغان گېپى باردەك قىلغانتى ئەمەسمۇ...»

سۇلتان ئىسان بۇغاخان يېڭىسار، ياركەنت، خوتەن قاتارلىق يۇرتلارنى ئايلىنىپ كەلگەن كۈننىڭ ئەتىسى سەيىدئەلى ئالپ بىلەن ئۆتكۈزگەن قىسقىغىنە سۆھبىتىنى ئېسىگە ئالدى.

ئاشۇ كۈنى سەيىدئەلى ئالپ ئۇنىڭ قېشىغا كىرگەنىدى.

— كەلسىلە ئەمىرۇل ئۇمەرا، — دېدى پەر ياستۇققا يۆلە- نىپ ياتقان ئىسان بۇغاخان بىرئاز قىمىرلاپ قويۇپ، — ئىش - كۈش بارمىدى؟

— جانابى ئالىيھەزرىتىم بىلەن بىردەم مۇلاقاتتا بولۇشنى ئىزدەپ كېلىشىم.

ئاخشام شارابنى زىيادە جىق ئىچىۋەتكەن سۇلتان ئىسان بۇ- غاخانغا شۇ تاپتا گەپ خۇشياقمايۋاتاتتى. بېشى لوقۇلداپ ئاغرىپ تۇرسىمۇ ئەمىرنىڭ يۈز - خاتىرىسىنى قىلىپ سۆزلەشكە ئىجازەت بەردى.

— قېنى خوش.

سەيىدئەلى ئالپ كۆڭلىگە پۈككەن گەپلەرنى نەدىن باشلاش- نى بىلەلمەي بىرپەس خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى، ئاندىن ئۆزىگە قەتئىي غەيرەت بېرىپ ئېغىز ئاچتى:

— بىلمەكلىك كېرەككى، كائىناتتىكى بارلىق مەۋجۇدات ئۈچۈن تەڭرىدىن ئۆزگە رەھنامە يوقتۇر. چۈنكى بەندىنىڭ ھەر بىر ئىش - ئەمەلى ھەتتا يىمەكتىن تارتىپ كىيمەككىچە، يات- ماقتىن تارتىپ ماڭماقچە پەقەت تەڭرى ئىرادىسى بىلەندۇر. خۇدايىتائالادىن باشقا مەخلۇقلارنىڭ ھەممىسى كېسەل قۇلدۇر. ئول كېسەل قۇل بولسا مۇۋەپپەقىيەتكە ئېرىشتۈرىدىغان يولنى كۆرسىتەلمەيدۇ. كەمىنەلىرى مۇشۇ ئۆمرۈمگە كەلگۈچە ئاگال جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكلىرى بولمىش شەپقەتلىك سۇلتان ئۇ- ۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ، ئاندىن مەردلىكىنىڭ، ئاق كۆڭۈللۈكىنىڭ، ئادىللىقىنىڭ گۈلتاجىسى بولمىش جانابى قىبلىگاھىمنىڭ مېھىر - مۇھەببىتىگە، كۆيۈنۈشىگە، ئەتىۋارلىشىغا، ھۆرمەت - ئېھتىرام بىلدۈرۈشىگە مۇيەسسەر بولۇپ كەلدىم. ئاشۇ ياخشىلىقلارغا، مەر-

ھەمەتلەرگە تۇشلۇق خىزمەت قىلالمىساممۇ، نۆكەرلىك بۇرچۇمنى ئىمكانىيەتنىڭ بارىچە ئادا قىلىشقا تىرىشىپ كەلدىم ۋە كۆرسەتكەن ئەجرىمدىن ئاشۇرۇپ ئىنئام ـ مۇكاپاتلارغا نائىل بولدۇم. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە قېرىپ پۈت ـ قولۇمدا ماغدۇر، زېھنىمدە قۇۋۋەت قالمىدى. سەكسەن يىللىق ئۆمرۈمدە قايسى ئىشنى ھەق، قايسى ئىشنى ناھەق قىلدىم بىر ئۆزۈمگە، بىر ياراتقان ئاللاھ ئىگەمگە ئايان. ئىنسان ئەزەلدىن گۇناھقا پاتقۇچىدۇر. شۇنىڭ ئۈچۈن خۇدايىتائالا بەندىلىرىنى ئىنسابقا، ئىمانغا دەۋەت قىلغان. ئىنساب بىلەن ئىماننى يۈرىكىگە جا ئەيلەپ ياشاشنى، تۈۋا بىلەن ئەپۇ، مېھىر ـ شەپقەتنى بەندىلىرىنىڭ ئاشۇ گۇناھ پاتقىقىدىن قۇتۇلۇشىدىكى، ۋۇجۇدىنى پاكلاشتىكى غۇسلى سۈيى قىلغان. جانابى قىبلىگاھىمنى ئاغىلىرى خانزادە يۇنۇسخان بىلەن قېرىنداشلىق مېھرى يۇغۇرۇلغان بىر داستىخانغا جەم قىلىپ پاكلىقنىڭ خۇرۇچى بولمىش تۇز قېتىلغان بىر بۇردا نانغا تەڭ ئېغىز تەگكۈزۈشنى ئۇزۇندىن بېرى ئارمان قىلىپ كەلگەن بولسامۇ، لېكىن بۇنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا قادىر بولالمىدىم. ھاياتىمدىكى بۇ ئەڭ چوڭ ئارمىنىمنى ئۆزۈم بىلەن بىللە باقىيغا ئېلىپ كېتىدىغان ئوخشايمەن...

سەييىدئەلى ئالىپنىڭ سۆزلىرىنى سۇلتان ئىسان بۇغاخان قوپاللىق بىلەن ئۈزۈپ تاشلىدى:

— ئەمدى بۇ ۋاق بولغاندا كۆڭۈللىرىنى يېرىم قىلىشنىڭ، ماڭا بۇنى دەپ ئولتۇرۇشلىرىنىڭ ھاجىتى يوققۇ دەيمەن جانابى ئەمىرۇل ئۆمەرا، — ئىسان بۇغاخان سەييىدئەلى ئالىپنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ گېپىنى داۋاملاشتۇردى، — ئەسلىدە ياراتقان ئىگەم كۆڭۈللىرىگە پۈككەن بۇ ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرۇشقا پۇرسەت، نۆۋەتنى بەرگەنىدى. ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، ئۆزلە ئۇنى چىڭ تۇتالمىدىلا، بىزگە ئاغائى قېرىنداش بولمىش ئول يۇنۇسخاننى قەستەن قاچۇرۇۋەتتىلە، ئۇنداق قىلمىغان بولسىلا ئاللاقاچان بىر داستىخانغا جەم بولۇپ تۇز يېيىشكەن بولاردۇق.

ئىسان بۇغاخان سەيىدئەلى ئالپىنىڭ ئاكىسى يۇنۇسخاننى قاچۇرۇۋەتكىنىنى ئەپۇ قىلغۇدەك بولسىمۇ، لېكىن كۆڭلىدىكى نارازىلىقى تېخى بېسىلمىغانىدى. ئۇ بىر قىسىم ئەمىرلەر بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ، ئۇنى ئىقتىدارسىز، سەلتەنەتكە پاسىبان بو-لۇشقا سالاھىيىتى يوق دەپ ئەل - يۇرتقا تەرغىبات ئېلىپ بار-غان، ئۇنىڭ خانلىق مەرتىۋىسىنى ئېتىراپ قىلماي، تاجۇ تەختە-نى تارتىۋېلىشقا ھەرىكەت قىلىپ كەلگەن ئاكىسىنى تۇتۇپ ئەكې-لىپ، ئاكىسىغا ئۆزىنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى قانداق تۇتۇۋاتقان-لىقىنى، تەختتە قانداق ئولتۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرسىتىپ قويۇشنى ئارزۇ قىلاتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ پوسۇققىدە قىلغان بۇ گېپى بە-لەن تەڭ سەيىدئەلى ئالپىنىڭ يۈرىكىگە بىر پىچاق سانجىلدى.

— ئۇغۇ شۇنداق، — دېدى ئۇ ئىچكى ئازابلىرىنى چاندۇر-ماسلىققا تىرىشىپ، — لېكىن جەڭدە يېڭىلىپ ئەسىرگە چۈشكەن ئاغىلىرى بىلەن بىر داستىخانغا كەلسىلە، يېيىشكەن بىر بۇردا نان جانابى ئانھەزرىتىمگە ھەسەل تېتىغىنى بىلەن، ئاغىلىرىغا زەھەر تېتىيتتى. ئۇنداق داستىخاندا قان - قېرىنداشلىق مېھرى ھەرگىز جۇلالانمايتتى.

سەيىدئەلى ئالپقا گەپ تېپىپ بېرەلمىگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان قاپىقىنى تۈرگىنىچە باشقا تەرەپكە قارىۋالدى. قىلغان گەپلىرىنىڭ خانغا ياقمايۋاتقانلىقىنى بىلىپ تۇرسىمۇ، سەيىدئە-لى ئالپ گېپىنى يەنە داۋاملاشتۇردى:

— چىن مەنىسىدىن ئېلىپ ئېيتقاندا، بۇ ئالتە كۈنلۈك ئا-لەمنىڭ تالاشقۇچىلىكى يوقتۇر. ئەبەدىيلىك پەقەت بىر ئاللاھقا خاس. ئىنسان پەقەت مېھماندۇر. بۇ ئالەم ئۇنىڭغا بىرنەچچە ۋاقلىق قونالغۇلا خالاس. مېھىر - شەپقەت، ياخشىلىق، كاتتا ئىش - ئەمەل ئىنساندىن ئۆزۈنراق ياشايدۇ. پەمىمچە، ئاغىلىرى خانزا-دە يۇنۇسخان خاتۇن - بالىلىرىغا كۆرسەتكەن مەردلىكلىرى، ئا-لەمچە مېھىر - شەپقەتلىرىگە جاۋاب قايتۇرۇش ئۈچۈنمۇ بولسا،

خېلى ئۇزاقىچە تاجۇ تەختلىرىگە دۈشمەنلىك نەزەرى بىلەن قا-
رىمايدۇ ھەم ئۇنىڭ ئۇنچىلىك كۈچ ـ قۇدرىتىمۇ قالمىدى. ئا-
جىزلار ھەرقاچان غۇرۇرلۇق كېلىدۇ. كۈچلۈكلەرنىڭ كۆرسەتكەن
ئازغىنە دوستلۇق مېھرى ئۇلارنىڭ قەلبىدىكى ئاداۋەت مۇزلىرىنى
پۈتۈنلەي ئېرىتىۋېتەلەيدۇ. مۇمكىن بولسا ئالىيلىرى ئاشۇ ئاجىز
ئاغىلىرىغا مەكتۇپ يوللاپ قېرىنداشلىق مېھرلىرىنى بىلدۈر-
گەيلا، بۇ بەلكىم ئۇزۇن مەزگىللىك ئۈزۈلۈپ قالغان قېرىنداشلىق
مېھرىنىڭ ئۇلىنىشىغا، قايتىدىن جۇلالىنىشىغا سەۋەب بولۇپ
قالغۇسى..

«سەييىدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ئالجىپ قالدىمۇ نېمە؟ مەن
ئەمدى ئۆتەپ ـ تېشىپ ئول قاچقۇن، تەخت دەۋاگىرىغا مەكتۇپ
يازامدىم؟ ھە دەپ قولاق سالسام دەۋاتقان گېپىنى قارىمامدى-
غان...»

— بىرئاز چارچاپ قاپتىمەن، جانابى ئەمرۇل ئۆمەرا كۆڭ-
لىگە ئالمىسا، باشقا كۈنى مۇلاقاتتا بولساق.

سەييىدئەلى ئالپنىڭ سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا دەيدىغان يەنە
نۇرغۇن يۈرەك سۆزلىرى، نەسىھەتلىرى بار ئىدى. خاننىڭ كەس-
كىن ئىپادىسى ئۇنى يەنە سۆزلەشتىن توختاشقا مەجبۇر قىلدى.

— خوش، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئاستا ئورنىدىن تۇ-
رۇپ، — بىمەھەل ۋاقىتتا كېلىپ ئالىيلىرىنىڭ ئارامىنى بۇزۇپ
قويدۇم، كەچۈرگەيلا.

شۇندىن كېيىن ئەتىسىمۇ، ئۆگۈنىمۇ سەييىدئەلى ئالپ خان-
غا كۆرۈنۈش قىلمىدى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان بولسا كۆرۈشۈش
ئۈچۈن ئۇنى ھۇزۇرىغا تەكلىپ قىلمىدى. ئۇ سەييىدئەلى ئالپ
بىلەن رەسمىي يوسۇندا خالىي ئولتۇرۇپ يەنە بىر قېتىم سۆزلە-
شىشنى پەقەتلا خىيالىغا كەلتۈرمىدى. ئارىدىن ئۈچ كۈن ئۆتكەن-
دە، سەييىدئەلى ئالپ ئاخشىمى ئۇخلاپ قالغان پېتى جىمجىتلا
ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا سەپەر قىلدى.

مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخا-

نىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى.
«مەرھۇم ئەمىر ھاياتىنىڭ ئاخىرلىشىپ قالغانلىقىنى سەز ـ گەن بولغىيمىتتى، ئەجەب دەرگاھىمغا دەل ۋاقتىدا كېلىپ تولىمۇ ئېسىل سۆھبەتنى باشلىغانىكەن. شول چاغدا ئۇنىڭ دەيدىغان نۇرغۇن گەپلىرى باردەك قىلغانىدى، خالىمىساممۇ نېمىشقا دېگەـ لى قويمىغاندىمەن، يۈرەك ـ باغرىنى تولۇق تۆكۈپ تاشلاشقا پۇرسەت بەرمىگەندىمەن؟ ۋادەرىخا! ئادەمنىڭ ئۆمرى دېگەن شۇنـ ـچىلىك ئىكەنغۇ؟! ئادەمنىڭ جېنى بىلەن چۇمۇلىنىڭ جېنى ئوخـ ـشاش ئىكەن ئەمەسمۇ؟ ئۆلدى ـــ كەتتى. ئەمدى تىرىلمەيدۇ، ئاڭلاي دېسەڭمۇ سۆزلىمەيدۇ، كۆڭۈل سۆزلىرىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتتىغۇ ئەينا. ئاغام يۇنۇسخاننى قاچۇرۇۋەتكىنىنى ئەپۇ قىلالىغان يەردە، نېمىشقا ئىككى ئېغىز سۆزىنى ئاڭلاشقا سەۋر قىلالمىدىم؟ ئاغامنى قاچۇرۇۋېتىپ، ئەسىرگە چۈشكەن خاـ تۇن ـ بالىلىرىنى قايتۇرۇۋېتىشكە نەسىھەت قىلىپ، مەرد، كەڭ قورساق، مېھىر ـ شەپقەتلىك دېگەن كاتتا ئاتاقتا مېنى نائىل قىلغانىدىغۇ. ئەل ـ ئاۋام، ئۇن سەككىزمىڭ ئالەم بۇ ياخشىـ ـلىقلارنى مەندىن كۆردىغۇ ئاخىر؟! ئەمىر توغرا ئېيتقانىكەن. ئىـ ـمان بىلەن ئىنساب، مېھىر ـ شەپقەت ئىنسانىنىڭ ئېسىل پەزىلىـ ـتى، ئىنسانىي كامىللىقىنىڭ دەسلەپكى ئىپادىسى. ئەجەبا، مۇشۇنـ ـچىلىك پەزىلەت مەندە يوقمىدۇ؟ ئىنساب بىلەن راست گەپنى قىلىـ ـغاندا، بۇ تەخت ـ سەلتەنەت ئەسلىدە ئاغامنىڭ ئىدى. ئەمىر سەيـ ـيىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى ئانا تەرەپ قانداشلىقىنى قوغلىشىپ ئادالەتسىزلىك بىلەن تاجۇ تەختكە مېنى ئولتۇرغۇزدى، ئاغامنى يېقىن يولاتمىدى. شۇڭا ئاغامنىڭ تەخت دەۋاسى قىلىشقا ھەققى بار. مۇشۇنى كۆزدە تۇتقاندا، ئۇنىڭ تەخت ـ سەلتەنەت ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ كەلگىنىنى ئەيىبلەپ كەتكىلى، يامانلىغىلى بولـ ـمايدۇ، بەلكىم ئاشۇ كۈنى مەرھۇم ئەمىرۇل ئۇمەرا جانابلىرى مۇـ شۇ گەپنى ماڭا بىلدۈرۈپ قويغىلى كەلگەن بولغىيتتى. گېپىنىڭ ئۇرامىدىن مۇشۇنداق مەنە چىقاتتى. لېكىن، ئاغام يۇنۇسخان بىـ

لەن قانداقمۇ بىر داستىخانغا كېلىپ، بىر ـ بىرىمىزنىڭ چىرا ـ
يىغا ھەقىقىي قېرىنداشلىق مېھرىمىز بىلەن قارىشىپ ئولتۇرۇپ
تۈز يېيىشكىلى بولسۇن؟ بۇنداق قىلىشنىڭ پەقەت بىرلا ئامالى
بار. ئۇ بولسىمۇ مەن تاجۇ تەختتىن ۋاز كېچىشىم، ئۇنىڭغا تەخت ـ
نى ئۆز رازىلىقىم بىلەن قايتۇرۇپ بېرىشىم كېرەك. ئەنە شۇ
چاغدىلا ھەقىقىي ئاغىلىق، قان ـ قېرىنداشلىق مېھرىگە ئېرىشە ـ
لىشىم مۇمكىن. لېكىن بۇ زىنھار مۇمكىن ئەمەس. قېرىنداشلىق
مېھرى ئۈچۈن تاجۇ تەختتىن قەتئىي ۋاز كەچمەيمەن. ياكى ئۇ ـ
نىڭغا بىرەر ۋىلايەتنى بەرسەم قانداق بولۇر؟ بۇنىڭغا ئۇمۇ رازى
بولمايدۇ. چۈنكى، ئۇنىڭ ئىلكىدە تۈركىستان، سايرامدەك كەڭرى
تەسەررۇپ، باجىسى ئەبۇسەئىد مىرزا ھىممەت قىلغان تاشكەنتتەك
كاتتا شەھەر تۇرسىمۇ، شۇلارغا شۈكۈر قىلماي تەخت ـ سەلتەنەت
ئۈچۈن لەشكەر تارتىپ كەلگەن ئەمەسمىدى؟ ھەئە، مۇنداقچە
ئېيتقاندا ئىنسابسىزلىقنى مەنلا قىلمىدىم، ئۇمۇ ئىنسابسىز، ھا ـ
ياتلا بولىدىكەنمەن، تاجۇ تەختنى ئۇنىڭغا ھەرگىز تارتتۇرۇپ قوي ـ
مايمەن. كەچۈرسىلە جانابى ئەمىرۇل ئۆمەرا، ۋەسىيەتلىرىنى ئو ـ
رۇنلىيالمايدىغان، ئاغام بىلەن قېرىنداشلىق مېھرىنى ئەسلىگە
كەلتۈرىدىغان ئارزۇ ـ ئارمانلىرىنى ئەمەلگە ئاشۇرالمايدىغان بول ـ
دۇم. پەقەت بىرلا ئىشنى قىلالىشىم مۇمكىن. ئۇ بولسىمۇ، ئاغام
ماڭا دۈشمەنلىك قىلمىسىلا، تەخت دەۋاسىدىن ۋاز كېچىپ، تە ـ
سەررۇپۇمغا لەشكەر تارتىپ كېلىپ، سەلتەنەتىمگە تەئەررۇز قىل ـ
مىسىلا، ئۇنىڭغا ھەرگىز دۈشمەنلىك قىلمايمەن. تەسەررۇپىغا
لەشكەر تارتىپ بارمايمەن، ھەتتا ئۇنىڭغا ھامىيلىق قىلىۋاتقان
ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەسەررۇپىغىمۇ ھەم شۇنداق. ئۇلار مەندىن
تامامەن خاتىرجەم بولسا بولىدۇ. راست، بۇ ئالتە كۈنلۈك ئالەم ـ
نىڭ تالاشقۇچىلىكى يوق. ماڭا كەڭرى، بۈيۈك موغۇلىستاننىڭ
سۇلتانلىقى يېتىپ ئاشىدۇ...»

مۇشۇ خىياللار بىلەن كۆڭلى خېلىلا ئازادىلىشىپ قالغان
سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەمدى قەشقەرنى كىمگە تاپشۇرۇش ئىشى ـ

غا باش قاتۇرۇشقا كىرىشتى. موغۇلىستان تەۋەسىدىكى بۇ كاتتا ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنى باشقا ھەرقانداق ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىدىگە تەڭ قىلغىلى بولمايتتى. قەشقەر ئۇنىڭ سەلتەنەتىگە بىۋاستە تەسىر كۆرسەتەتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكى ئۇنىڭ سەلتەنەتىنىڭ يېرىمىغا تەڭ كېلەتتى. بۇنى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئوبدان چۈشىنەتتى. سەييىدئەلى ئالپ ۋاپات بولغاندىن كېيىن، قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنى ئۆزىنىڭ ئوغلىغا بېرىش خىيالى كاللىسىغا بىرقانچە قېتىم كەلگەنىدى. شۇ تاپتا بۇ خىيال ئۇنىڭ كاللىسىدا قايتىدىن غىل ـ پال ئەكس ئەتتى.

«ئوغلۇم خانزادە دوستمۇھەممەدخان تېخى كىچىك. ئەمدى ئون تۆت ـ ئون بەش ياشنىڭ قارىسىنى ئالدى. قەشقەردەك كاتتا ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىكىنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەرھۇم ئەمىرۇل ئۇمەرانىڭ ئىككى ئەمىرزادىسى بار. ئۇلارنى بىر چەتتە قايرىپ قويۇپ خانزادىنى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلىسەم، چوقۇم ئۇلار نارازى بولىدۇ. ئۇلار قەشقەرنى ئەزەلدىن ئۆزلىرىنىڭ ئاتا مىراس سۇيۇرغاللىق زېمىنى ھېسابلاپ كەلگەن. ناۋادا ئوغلۇم قەشقەرنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالىغۇدەك بولغان بولسىدى، ئۇل چاغدا كۆزۈمنى يۇمۇپلا تەۋەككۇل قىلىپ باقسام بولاتتى. سەييىدئەلى ئالپنىڭ قەشقەردە يىلتىزى چوڭقۇر، ناۋادا ئىككى ئەمىرزادە نارازى بولۇپ قالسا، ئارىمىزدا نىزا پەيدا بولىدۇ، سەلتەنەتتە بۆلۈنۈش كېلىپ چىقىدۇ. تېخىچە يېڭىلگىنىگە تەن بەرمىگەن ئاغام بۇنىڭدىن پايدىلىنىپ كېتىدۇ. توختا، ھازىرچە ئالدىرىماي تۇراي، يەنە بىرنەچچە يىل ۋاقىت ئۆتسۇن، ئۇنىڭغىچە خانزادىمۇ خېلى چوڭ بولۇپ قالىدۇ، شۇ چاغدا ئەھۋالغا قاراپ بىر ئىش تۇتارمەن. ۋاقتى كەلگەندە ئىككى ئەمىرزادىگە يۇقىرى مەرتىۋە بېرىپ ئوردىغا ئەكېلىۋالسام، ئۇلار نارازى بولسىمۇ كۆز ئالدىمدا چوڭ ئىش تەۋرىتىشكە پېتىنالمايدۇ. مەنمۇ ئوغلۇم خانزادە دوستمۇھەممەدخان ئارقىلىق قەشقەرنى ئىلكىمدە تولۇق تۇتالايمەن. خوش، ئۇنداق بولسا ئىككى ئەمىرزادىدىن قايسى-

سىنى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە قويسام بولۇر؟ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆرەگانى ئۆز كۆيۈ ئوغلۇم، ۋالىدەسى ئۇز سۇلتان مەلىكە بولسا ئۆز ھامىمام. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇ ئۆز ئوغلۇم بىلەن ئوخشاش، نەسەب جەھەتتىن ئالغاندىمۇ ئاغىسى سانىز مىرزىغا قارىغاندا ماڭا يېقىن. قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنى ئۇنىڭغا بەرسەم قانداق بولۇر؟ بۇنىڭغا ئوردىدىكى ئەمىرلەر نېمە دەر؟ ئۇلار ئوچۇق ـ ئاشكارا بىرنېمە دېيەلمىگەن تەقدىردىمۇ، ئاغىسىنى قايرىپ قويۇپ ئىنىسىغا قەشقەرنى بەرسەم، سانىز مىرزا چوقۇم نارازى بولىدۇ، كۆڭلىدە قايىل بولمايدۇ. ئەجدادلارنىڭ قائىدە ـ يوسۇنىغا رىئايە قىلمىدى دەپ ئەيىبلەيدۇ. چۈنكى، قائىدە بويىچە ئاتىنىڭ مىراسىغا چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىشى كېرەك. سانىز مىرزا ماڭا قانچىلىك ساداقەت كۆرسەتەر؟ ئۇ ئاتىسىغا ھەرگىز ئوخشىمايدۇ. ئانچە كەڭ قورساق ئەمەس. بىر قىسىم ئىشلارغا سۈكۈت قىلىشنى، كۆڭلىدە ساقلاشنى بىلمەيدۇ. مىجەزىمۇ چۇسراق، بىدىردىن ئاسان رەنجىيدۇ، ئاسان سوۋۇيدۇ. بەلكىم ئۇ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلىشقا پېتىنالماسلىقىمۇ مۇمكىن. ئەمما مۇشۇ ئىش تۇپەيلى ئاغا ـ ئىنى ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالىسچۇ؟ خۇددى مەن بىلەن ئاغام يۇنۇسخان ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولغاندەك. توۋا، تەقدىرنىڭ چاقچىقى نېمىدېگەن ئاجايىپ ـ ھە! ئۆز ۋاقتىدا سەيىيدئەلى ئالپ ھەزرەتلىرى ھەممىنى بىلىپ تۇرۇپ، قائىدە ـ يوسۇننى قايرىپ قويۇپ، مېنى تەختتە ئولتۇرغۇزغانىدى. مانا ئەمدى بۇ قىسمەت ئۇنىڭ ئوغۇللىرىنىڭ بېشىغا كەلدى. قانداق قىلسام بولۇر زادى؟ ياكى بولمىسا ياركەنت ئەمرىنى ئوردىغا ئەكېتىپ، سانىز مىرزىغا ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىنى بېرىدىغان ئىشمىكىن؟ مۇشۇنداق قىلسام سانىز مىرزا رازى بولارمۇ؟ ماۋۇ تەڭقىسلىقنى كۆرمەمدىغان ئەمدى. ئاغا ـ ئىنى ئەمىرزادىلەر ئوتتۇرىسىدا نىزا ـ ئاداۋەت پەيدا بولدى دېگەنلىك ئوخشاشلا سەلتەنەتتە بۆلۈنۈش پەيدا بولدى دېگەنلىك. ناۋادا بۇنداق ئەھۋال يۈز بېرىپ قالسا، ئاغام يۇنۇسخان ھەرگىز جىم

ياتمايدۇ، ئەمىرزادىلەرنى يېنىغا تارتىشقا ھەرىكەت قىلىدۇ، سەل ـ تەنەتكە قارشى چىقىشقا قۇترىتىدۇ. بۇ ئېھتىماللىقنى نەزەردىن ساقىت قىلىشقا ھەرگىز بولمايدۇ. ياركەنتمۇ كىچىك ۋىلايەت ئە ـ مەس، دائىرىسى قەشقەردىن قېلىشمايدۇ. ئاھالىسى قەشقەردىن كۆپ، بىر چېتى خوتەن ـ قاراقاشقا، بىر چېتى قەشقەر ـ ئاقسۇ ـ غا تۇتىشىدۇ. ئەسلىدە سانىز مىرزا ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە قا ـ نائەت قىلسا بولاتتى، ئۇنىڭغا يېڭىسارنى قوشۇپ بەرسەم قانداق بولۇر؟ ياق، ئۇنداق قىلسام پەقەت بولمىغۇدەك. يېڭىسار قەلئەسى كىچىك بولغىنى بىلەن ئورنى ئىنتايىن مۇھىم. يېڭىسار قەشقەر ـ نىڭ تاشقى قورغىنى. يېڭىسارسىز قەشقەرنى تەسەۋۋۇر قىلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. خانزادە دوستمۇھەممەدخاننىڭ يېشى سەل چوڭراق، ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى جوڭقۇرالىغۇدەك بولغان بولسىدى، بۇنچىۋالا باش قېتىنچىلىقىغا قالماس ئىدىم. ئۇنىڭغا قەشقەرنى بەرسەم ئىككى ئەمىرزادە غىڭ قىلالمايتتى، بەلكىم ئوتتۇرىسىدا نىزا ـ ئاداۋەتلەرمۇ بولمايتتى. مەندىن رەنجىگەن تەقدىردىمۇ، ئاسىيلىق قىلىش دەرىجىسىگە بېرىپ يەتمەيتتى...»

دېلىغۇللۇقتا قالغان سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئەنە ئاشۇنداق زىددىيەتلىك خىياللار ئىلكىدە بىرنەچچە كۈننى ئۆتكۈزۈۋەتتى. لېكىن بۇنداق تۇرۇۋېرىشمۇ بولمايتتى. پايتەخت ئاقسۇغا قايتـ ـ شى، بوش قالغان تەختنە ئولتۇرۇشى، قارانچۇقسىز تاشلىنىپ قالغان سەلتەنەت ئىشلىرىنى قولىغا ئېلىشى كېرەك ئىدى. ئال ـ دىرىغانسېرى تۈزۈك بىر چارە تاپالمىدى. چارە تاپالمىغانسېرى تىت ـ تىت بولاتتى. ئىككى ئەمىرزادىگە سىلىق ـ سىپايە مۇئا ـ مىلە قىلىپ كۆڭلىدىكىنى بىلىندۈرمەيتتى. دادىسى قازا قىلىپ كەتكەندىن بېرى ئىككى ئەمىرزادىنىڭ زىيادە يېقىنلىقى، بىر ـ بىرىگە ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلەن مۇئامىلە قىلىشلىرى بىردىنلا ئۇنىڭ دىققىتىنى تارتتى. ھەئە، ئىسان بۇغاخان دەسلەپتە ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ بۇ قەدەر يېقىنلىقىغا ھەۋەس قىلدى. ئاكىسى يۇنۇس ـ خاننى ئېسىگە ئالدى. ئاكىسى بىلەن ئاشۇ ئىككى ئەمىرزادىگە

ئوخشاش يېقىن، ئىجىل ئۆتۈشنى ئارزۇ قىلىپ كەتتى. كېيىن مانا مۇشۇ ئارزۇ ـ ھەۋەس ئۇنىڭ كاللىسىدا تۇيۇقسىز بىر خىيالنى پەيدا قىلدى.

«قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنى ئاشۇ ئاغا ـ ئىنىلەرنىڭ ئۆز ئىختىيارىغا قويۇپ بەرسەم قانداق بولۇر؟ ناۋادا سانىز مىرزا قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىنى ئىنىسىغا ئۆتۈنۈپ بېرىپ قالسا تېخى ياخشى، ئۇل چاغدا كۆڭلۈمدىكىدەك ئىش بولىدۇ. ناۋادا ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاغىسىغا يول قويسا، سانىز مىرزىمۇ مەن چوڭ ئوغۇل بولغاندىكىن ئاتامنىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىگە ۋارىسلىق قىلىشىم يوللۇق، قائىدە ـ يوسۇنغا ئۇيغۇن دەپ چۈشەنسە ئۇمۇ مەيلى. ئۇل چاغدا سانىز مىرزا مەندىن مىننەتدار بولىدۇ، ماڭا دادىسىغا ئوخشاش ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى ئوردىغا ئەكېتىپ لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلەيمەن، بىر ھېسابتا بۇمۇ ئوردىدىكى مۇھىم مەنسەپ. بىرنەچچە يىل ئۆتكەندىن كېيىن سانىز مىرزىنى ئوردىغا ئەكېلىۋېلىپ ئورنىغا خانزادە دوستمۇھەممەدخاننى قەشقەرگە ئەۋەتسەم مەندىن نارازى بولالمايدۇ، مەنمۇ ئوخشاشلا مەقسەت ـ مۇددىئايىمغا يەتكەن بولىمەن. شۇنداق قىلاي، بۇنىڭدىن باشقا چارە ھازىرچە يوقتەك قىلىدۇ...»

بىر قارارغا كەلگەن سۇلتان ئىسان بۇغاخان دەرھال بارلىق ئەمىرلىرىنى يىغىپ كېڭەش ئۆتكۈزدى.

— ھەممىڭلەرگە مەلۇم، — دېدى ئۇ قول باغلاپ تۇرغان ئەمىرلىرىگە تەكشى نەزەر تاشلىۋەتكەندىن كېيىن، — مەرھۇم جەننەتماكان سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىپ كۆڭلۈمىز تولىمۇ يېرىم بولدى. تا بۈگۈنگىچە سەلتەنەت بۇرجىمىزنىڭ قۇياشى ئۆچۈپ قېلىپ زۇلمەتتە قالغاندەك بولۇپ قالدىم. خەيرىيەت، ئۆلۈم ھەر بىر بەندىنىڭ بېشىدا بار. تۇغۇلماقلىق بىلەن ئۆلمەكلىك ياراتقان ئىگىسىنىڭ ئىختىيارىدىكى ئىش ئىكەن. ئۆلۈمنى تىلىۋالغىلى، ئۆمۈرنى ئۇلىۋالغىلى، ئۇزارتىۋالغى-

لى بولسا ئىدى، جانابى ئەمرۇل ئۇمەرانىڭ ئۇلۇمىنى تىلىۋال-
غان، ئۇمرىنى ئۇزارتىۋالغان بولاردۇق. شۇنداقتىمۇ يەنىلا ئۇ-
مىدۋارمەن. چۈنكى، ئول جەننەتماكان زاتى مۇبارەك يۈرەك ـ باغ-
رىمىزنى ھىجران ئازابىدا داغلاپ كېتىپ قالغىنى بىلەن، جاسارەت
ۋە پەزىلەتتە ئۆزىدىن قېلىشمىغۇدەك ئىككى پەرزەنتىنى قالدۇرۇپ
قويدى. ئول ئاغا ـ ئىنى ئەمرزادىلەر ئوخشاشلا بۈيۈك سەلتەنە-
تىمىزنىڭ يىقىلماس بىر جۈپ تۈۋرۈكلىرىدۇر. ئەسلىدە ئاستاند-
گە بۇرۇنلا قايتىشىم كېرەك ئىدى. ئول جەننەتماكانىنىڭ مۇسىد-
بىتى بىلەن ئۇزۇنراق تۇرۇپ قالدىم، ئەمدى قايتمىسام، سەلتەنەت
تىزگىنىنى قولۇمغا ئالمىسام بولماس. شۇڭا ئاقسۇغا مېڭىشتىن
ئاۋۋال مۇنداق ئىككى ئىشنى جاكارلىماقچىمەن: بىرىنچىسى،
ياركەنت ئەمرى مۇستاپا مىرزا ئوردىغا بېرىپ جازا دىۋانىنىڭ
ئەمرلىكىنى ئۈستىگە ئالىدۇ.

تۆۋەندە تۇرۇشقان ئەمرلەر بىر ـ بىرىگە مەنىلىك قارد-
شىۋالغاندىن كېيىن خانىنىڭ ئىككىنچى پەرمانىنى ئاڭلاش ئۈچۈن
قۇلاقلىرىنى دىڭ قىلىشتى.

ـــ قەشقەر ئەزەلدىن جەننەتماكان سەييىدئەلى ئالپ جانابد-
لىرىنىڭ ئەجداد زېمىنىدۇر. بابائى بۇزرۇكلەر داۋاملاشتۇرۇپ
كەلگەن يوسۇن بويىچە ئاتىنىڭ مەرتىۋە ـ مىراسى ئوغۇللىرىغا
بۇيرۇپ بېرىلىدۇ. شول بائىستىن قەشقەر بىلەن ياركەنتنى ئىك-
كى ئەمرزادىنىڭ ئىختىيارىغا تاپشۇردۇم. بول ئىككى ۋىلايەتنىڭ
ئەمرلىكىنى ئىككى ئەمرزادە ئۆزلىرى تاللىغاي، شۇنىڭغا قاراپ
ئاندىن پەرمان جاكارلىغايمىز.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان سۆزۈم تامام دېگەننى قىلىپ ئۆزىنى
شاھانە كۈرسىغا ئازادە تاشلىدى. شۇ ھامان سارايىنى ئېغىر سۈكۈت
باستى، شۇ تاپتا بارلىق ئەمرلەر بۇ ئىشنى كۆڭۈللىرىدە مۇلا-
ھىزە قىلىشىۋاتاتتى. ئۇلار خانىنىڭ قەشقەر بىلەن ياركەنتنى
ئىككى ئەمرزادىنىڭ ئىختىيارىغا تاشلاپ بېرىشىنى خىيالىغىمۇ
كەلتۈرمىگەنىدى. خانىنىڭ ئەسلىي مۇددىئاسىنى چۈشەنمىگەن ئە-

مىرلەر ئۆزلىرىچە بۇ ھۆكۈمنى ئادىللىقتا، دانالىقتا جوراپ، كۆڭلىدە خاننىڭ تەدبىرلىكلىكىگە قايىل بولۇشۇۋاتاتتى.

ھەئە، سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭمۇ كۆڭۈللىرى تىنچسىز ئىدى. بۇ يارلىقتىن تولىمۇ تاسادىپىيلىق ھېس قىلىشقان ئاكا ـ ئۇكىلار بىر ـ بىرىگە لەپپىدە قارىشىۋالدى، تاسادىپىيلىق ھېس قىلىشقان بىلەن كۆڭلى توق ئىدى، بىر ـ بىرىگە تىكىلگەن كۆزلىرىدىن قېرىنداشلىق مېھرى بالقىيتتى؛ قىزغىنىش، ھەسەت، تارلىقتەك ھاياجانلىق تۇيغۇلار يوق ئىدى. ئاتا مىراس مەرتىۋىگە نىسبەتەن ئۇلارنىڭ كۆڭۈللىرىدە سان باردەك قىلاتتى. شۇ دەقىقىدە ھەر ئىككى ئەمىرزادە ئوخشاش بىر ئىشنى خىيال قىلىۋاتاتتى.

ئاشۇ كۈنى سەييىدئەلى ئالپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ يېنىدىن كۆڭلىگە پۈككەن مۇددىئاسىنى تولۇق دېيىشكە ئۈلگۈرەلمەي كۆڭلى غەش ھالدا يېنىپ چىققاندىن كېيىن، يالغۇز ئولتۇرۇپ ئۇزاق خىيال سۈردى، ئاندىن ئىككى ئەمىرزادىسىنى چاقىرتتى.

— جاي ئالسۇنلار، — دېدى ئۇ ئىككى ئوغلىنى ئولتۇرۇشقا بۇيرۇپ.

دادىسىنىڭ تۇيۇقسىز، جىددىي چاقىرتىشىدا قانداق مۇددىئا بارلىقىنى بىلمىگەن سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بېشىنى تۆۋەن سالغىنىچە جىمجىت ئولتۇرۇشتى. ئارىنى خېلى ئۇزاق سۈكۈنات باستى.

— ئىنساننىڭ ئۆمرى دېگەن چاغلىق نەرسىكەن، ھېلىمۇ ئۆلۈپ كەتمەي سەكسەن يىل ياشىغىنىمغا ھەيرانمەن ھەم شۇنچىلىك ئۇزۇن ئۆمۈر بەرگەن ھەققە شۈكۈر ـ سانا ئېيتىمەن، — دېدى سەييىدئەلى ئالپ ئارىدىكى جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، — ئەمدى مېنىڭمۇ ساناقلىق كۈنلىرىم قالدى، ئىككىڭلارغا قۇربىمنىڭ يېتىشىچە ئاتىلىق مېھرىمنى بەردىم، يۇرتدارچىلىق يوسۇنلىرىنى، جەڭبازلىق ماھارىتىنى، لەشكىرىي ئىلىملەرنى ئۆگەتتىم.

سىلەرمۇ ئۇمىدىمنى يەردە قويماي پەزىلەت ئۆگەنىدىڭلار. بىر ـ بىرىڭلارغا ھەمنەپەس بولۇپ ئەل ـ جامائەت ئىچىدە ياخشى نام ـ ئاتاق قالدۇردۇڭلار. رەنجىشىپ، ئاداۋەتلىشىپ يۈرمىدىڭلار. مەن سىلەردىن رازى. بۇنىڭدىن كېيىنمۇ مۇشۇنداق ئۆتىدىغانلىـ. قىڭلارغا ئىشىنىمەن. شۇنداقتىمۇ سىلەرگە بىر ئىشنى تاپىلىـ. مىسام بولمايدۇ، قەشقەر ئىلگىرىكى خان ـ سۇلتانلار ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىزغا سۇيۇرغاللىق قىلىپ بەرگەن مىراس زېمىندۇر. بۇ زېمىنغا نەچچە ئەۋلاد ئاتا ـ بابىلىرىمىز ھۆكۈمرانلىق قىلىپ كەلدى. ناۋادا ئۆلۈپ ـ تارتىپ قالسام بۇ زېمىن سىلەرگە قالىدۇ. شەپقەتلىك سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئائىلىرىمۇ ئادالەت تەختىدە شاپائەت كۆرسىتىپ سىلەرگە بۇيرۇپ بېرىشى مۇمكىن. ئەجدادىمىزدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە ئاتا مىراسقا چوڭ ئوغۇل ۋارىسلىق قىلىدۇ. ئەمما كىچىك ئەمىرزادەم خان ئائىلىرىغا كۈيئوغۇل بولۇپ كۆرەگانلىق شەرىپىگە نائىل بولدى، شۇڭا ھازىر ئۇ خان تەبىقىسىگە مەنسۇپ. شول بائىستىن خان ئائىلىرى ئۇنىڭ كۈيئوغۇللۇق مەرتىۋىسىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئادالەتسىز ھۆكۈم چىقىرىپ قەشقەرنى ئۇنىڭغا بۇيرۇپ بېرىشىمۇ مۇمكىن. بۇنىڭغا ھازىرچە ئېنىق بىر نېمە دەپ بولغىلى بولماس. بايا مۇشۇ ئىشنى خان ئائىلىرىنىڭ سەمىگە سېلىپ ئايدىڭلاشتۇرۇۋېتىشنى مەقسەت قىلىپ دەرگاھى ئائىيغا بارغانىدىم، نېمە ئۇچۇندۇر ئويلانمايلا گەپنىڭ بېشىنى خان ئاغىسى يۇنۇسخان ئائىلىرىدىن باشلاپتىمەن، شول ۋەجىدىن گېپىم ئائىلىرىغا ياقمىدى. بەلكىم رەنجىش، تەنلىرىنى بىلدۇرۇپ ئېغىز ئاچۇرمىدى. شۇنىڭ بىلەن ئەسلىي مۇددىئايىمنى بىلدۈرۈشكە ئامالسىز قالدىم. سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرىم، سىلەر ئەقىللىق، جاسارەتلىك، پاراسەتلىك، مەرد، ھەم كەڭ قورساق چوڭ بولدۇڭلار. بۇ پەزىلىتىڭلاردىن زىنھار گۇمانلانمايمەن. شۇنداقتىمۇ يەنە بىر تەكرارلاپ قوياي، خان ئائىلىرى بىلەن ئاغىسى يۇنۇسخان ئوتتۇرىسىدىكى نىزا ـ ئاداۋەتتىن ھەم بۇ ئاداۋەتنىڭ سەۋەبىدىن پۇتۇنلەي خەۋەردارسىلەر،

شۇڭىمۇ بول ۋەقەنى سىلەرگە پات ـ پات سۆزلەپ بەرگەنمەن. بول ئاداۋەتنىڭ ئاساسلىق سەۋەبچىسى يەنىلا مەن. شول سەۋەبتىن ئەڭ چوڭ پۇشايمىنىم بار. بول گۇناھىمنىڭ جاۋابىنى ئول ئالەمگە بارغاندا بېرۈرمەن. لېكىن سىلەر ئىبرەت ئېلىڭلار. مەيلى خان ئالىيلىرى قانداق ھۆكۈم چىقارمىسۇن چوقۇم قوبۇل قىلىڭلار، مەن ئاغا، سەن ئىنى دېيىشىپ ئاداۋەتلەشمەڭلار. زېمىن، مەرتىۋە تالاشماڭلار، ئۆزئارا يول قويۇڭلار. شۇنداق قىلساڭلار گۆرۈمدە خاتىرجەم ياتىمەن. ھەرقاچان مال ـ دۇنيا، ئەمەل ـ مەرتىۋە كو ـ يىدا بولماڭلار، ئەلكۈنگە زۇلۇم سالماڭلار، ۋالىدەڭلارنى ھۆرمەت ـ لەڭلار، خان ئالىيلىرىغا، تەخت ـ سەلتەنەتكە ساداقەتمەن بو ـ لۇڭلار. مېنىڭ سىلەرگە دەيدىغان گېپىم، قالدۇرىدىغان ۋەسىيە ـ تىم مانا مۇشۇ.

— خاتىرجەم بولسىلا ئاتا، — دېدى ئىككى ئەمىرزادە دادى ـ سىغا تەڭلا ۋەدە بېرىپ، — تەلىملىرىنى ئېسىمىزدە مەھكەم تۇ ـ تىمىز، ھەرگىزمۇ ئارزۇلىرىغا خىلاپ ئىش قىلمايمىز.

شۇ دەقىقىدە ھەر ئىككى ئەمىرزادىنىڭ كاللىسىدا دادىسى ـ نىڭ مۇشۇ ۋەسىيىتى جاراڭلاۋاتاتتى.

«خان ئالىيلىرىنىڭ قەشقەر بىلەن ياركەنتنى بىزنىڭ ئىخ ـ تىيارىمىزغا قويغىنى نېمىسى، قائىدە بويىچە ھۆكۈم چىقىرىپ ئاغام سانىز مىرزىنى قەشقەرنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىن ئەتسە ئىش تۈگىمىدىمۇ. ياركەنت ئەمىرىنىڭ ئورنىنى بىكارلاشنىڭ ھاجىتى يوق ئىدىغۇ. مەن ئوردىغا قايتىپ خىزمىتىمنى قىلسام بولاتتى ئەمەسمۇ، ياكى ھەر ئىككىلىمىزنى ئوردىدىن چەتلەشتۈرۈشتە باشقا خىيالى بارمىكىن؟ مۇمكىن ئەمەس. ئالىيلىرىنىڭ ھەرگىز بۇنداق مۇددىئاسى يوق. ئەمىسە نېمىشقا بۇنداق ھۆكۈم چىقىرى ـ دۇ؟ خان ئالىيلىرىغا مۇشۇ خىيالىمنى دېسەم قانداق بولۇر، ئا ـ غامنىڭ خىيالى قانداقكىن؟...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئوي ـ خىيالىنى بىلىۋالماقچى بولغاندەك كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا ئاكىسىغا قاراپ قويدى.

«ئاتامنىڭ گۇمانى راست چىقتى، ئەسلىدە خان ئالىيلىرد-ىنىڭ قەشقەرنى ماڭا ئەمەس، كۈيۈئوغلى بولمىش ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا بەرگۈسى بار ئىكەن. ھۆكۈمگە مېنى نارازى بولىدۇ دەپ ئويلاپ، ياركەنت ئەمىرىنىڭ ئورنىنى بىكارلاپتۇ. بۇنداق قىلىشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. مەن ئاتامغا ئاللىقاچان ۋەدە بەرگەن. قانداق ھۆكۈم چىقارسۇن ھەرگىز نارازى بولمايمەن. بەلكىم خالىسا ئىنىمغا نۆكەر بولۇشقىمۇ رازىمەن. ياركەنت ئەمىرى مۇستاپا مىرزا ساداقەتمەن، مەرد ئادەم. ئۇنى ياركەنتتىن مەدىرلاتمىغان ياخشى ئىدى. ئۇ خان ئاغىسى يۇنۇسخانغا مايىل خوتەن ئەمىرلىرىنى چەكلەپ تۇرالايتتى. خەيرىيەت، ئەمدى بۇنى ئەسلىگە كەلتۈرگىلى بولماس. خان ئالىيلىرى پەرمانىدىن ھەرگىز يانمايدۇ. ئالىيلىرىنىڭ ئارزۇسى قەشقەرنى ئىنىمغا بېرىش، بوپتۇلا، ئىش ئالىيلىرىنىڭ ئارزۇسىچە بولسۇن، ئىنىم قەشقەرگە ئەمىر بولسۇن، ياركەنتكە مەن باراي، ياركەنتمۇ سەلتەنەتىمىز ئۈچۈن مۇھىم ۋىلايەت، تۇپرىقى مۇنبەت، سۈيى ئەلۋەك، ئاھالىسى كۆپ، مۇھىم پەيتلەردە لەشكەر يىغماق ئاسان...»

مۇشۇلارنى خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن سانىز مىرزا ئالدىغا بىر قەدەم چىقتى ـ دە، سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا ئېھتىرام بىلدۈردى:

ــ ئادالەت تەختىنىڭ سۇلتانى، مېھىر ـ شەپقەتنىڭ بۇلىقى پاناھگاھىمىزنىڭ ھۆكمىگە چىن ئىخلاسىمىز بىلەن مىننەتدارلىق بىلدۈرىمىز. خانىش ئانام ئۆز سۇلتان مەلىكە ئۇزۇن مەزگىل قەشقەردە تۇرۇپ بول شەھەرنىڭ ھاۋاسىغا كۆنۈپ قالغان. شۇڭا ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆرەگانى قەشقەرگە ئەمىر بولۇپ قالغاي، كەمىنىلىرى ۋالىدەمنى ئېلىپ ياركەنتكە باراي.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىنىڭ چېھرىدە پاللىدە مەمنۇنلۇق جىلۋە قىلدى ـ دە، نەزەرىنى كۈيۈئوغلى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا ئاغدۇردى.

ــ سىلى ئاغا، مەن ئىنى، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىغا تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، ــ قەشقەردە جەننەتما-

كان پەدەرۇ بۇزرۇكنىڭ ياندۇرغان چىرىغى، تۇتقان ماكانى بار. ئا-
تىنىڭ ياندۇرغان چىرىغىنى ئۆچۈرمەسلىك چوڭ ئوغۇلنىڭ بۇر-
چىدۇر. شول سەۋەبتىن قەشقەردە قېلىشلىرىنى ئىلتىماس قىلى-
مەن ئاغا. ياركەنتكە مەن باراي، — مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا سۇل-
تان ئىسان بۇغاخانغا قاراپ مۇراجىئەت قىلدى، — جانابى قىبلى-
گاھىمدىن كەمىنە پەرزەنتىنىڭ ئارزۇسى بويىچە پەرمان جاكارلى-
شىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئىپادە بىلدۇرۇشكە ئالدىرىماي نە-
زىرىنى سانىز مىرزىغا ئاغدۇردى.

— راست دەيدىلا قەدىرلىك ئىنىم، مەن سىلىگە ئاغا ھەم
ئۆز يولىدا ئاتا ئورنىدىمەن. شۇڭا مېنىڭ ھۆكمىگە بويسۇنغايلا
ھەمدە بۇ ئىشتا مەن بىلەن زىنھار دەتالاش قىلمىغايلا، — سانىز
مىرزا سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا يۈزلىنىپ گېپىنى داۋاملاشتۇر-
دى، — جانابى قىبلىگاھىمدىن كەمىنە نۆكەرلىرىنىڭ ئارزۇسىچە
ھۆكۈم چىقىرىشىنى ئىلتىماس قىلىمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ھۆكۈم چىقىرىشقا ئالدىراپ تۇرسى-
مۇ، تەڭلىكتە قالغان قىياپەتتە باشقا ئەمىرلەرگە يۈزلەندى.

— ئى جانابى ئەمىرلەر، كۆرۈپ ـ ئاڭلاپ تۇرۇپسىلەر، مېنى
بۇ تەڭقىسلىقتىن ئۆزۈڭلار قۇتۇلدۇرغايسىلەر.

باياتىن بېرى ئىككى ئەمىرزادىنىڭ دەتالاشلىرىدىن ھەم تە-
سىرلەنگەن، ھەم تاماشا كۆرگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغان ئە-
مىرلەر خاننىڭ مۇراجىئىتىنى ئاڭلاپ بىردىنلا جىمىپ قېلىش-
تى. ئەلۋەتتە ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى قەشقەرگە چوڭ ئەمىرزادە سا-
نىز مىرزىنىڭ ئەمىر بولۇشىنى توغرا، قائىدە ـ يوسۇنغا ئۇيغۇن
دەپ قارايتتى. ئەمما، كىچىك ئەمىرزادە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا
خانغا كۈيئوغۇل بولغانلىقى ئۈچۈن ھېچقايسىسى بىرىنچى بولۇپ
كۆڭلىدىكىنى ئاغزىدىن چىقىرىشقا پېتىنالمىدى. ھەئە، ئۇلار
خانغا ياخشىچاق بولۇشنى، خاننىڭ كۆڭلىدىكىنى تېپىپ سۆز-
لەشنى خالايتتىكى، ھەرگىزمۇ خانغا يامان كۆرۈنۈپ قېلىشنى

خالىمايتتى. لېكىن، شۇ تاپتا گەپ قىلماي تۇرۇۋالسىمۇ بولمايت-
تى، ئۇلار ئارىدىن بىرەرىنىڭ چىقىپ ئاۋۋال ئېغىز ئېچىشىنى،
ئاندىن خانىڭ چىراي ئىپادىسىگە قاراپ قوللاش، قوللىماسلىقنى
كۆڭلىگە پۈكۈشكەنىدى.

— ئاغا ئەلۋەتتە ئاتىنىڭ ئورنىدا، — دېدى لەشكىرىي
دىۋانىنىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئېغىر سۈكۈناتنى بۇزۇپ تاشلاپ، —
ئاغا ھۆكمى ئىنى ئۈچۈن پەرماندۇر، شۇڭا كەمىنىلىرى سانىز
مىرزىنىڭ ئارزۇسىنى ياقلايمەن.

سۇلتان ئىسان بۇغاخانىڭ چىرايىغا پاللىدە كۈلكە يۈگۈر-
دى. خانىڭ چىراي ئىپادىسىنى كۆرگەن ئەمىرلەر بەس ـ بەستە
ئاۋاز قوشتى:

— ئەينى مۇددىئا.

— ئاغىنىڭ سۆزىنى ئېتىبارغا ئېلىش كېرەك.

— سانىز مىرزىنىڭ ئارزۇسىچە بولغاي.

— ئاغىلىرىنىڭ ھۆكمىگە ئىتائەت قىلغايلا كۆرەگان جاناب-
لىرى.

— جەننەتماكان ئەمىرۇل ئۆمەرا ھەزرەتلىرى ئىككى ئە-
مىرزادىسىگە ئالتۇندەك پەزىلەت مىراس قالدۇرغانىكەن.

— ياراتقان ئىگەم مەرتىۋەڭلارنى تېخىمۇ زىيادە قىلغاي.

— ...

شۇنداق قىلىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخان كۆيۈئوغلى مۇھەم-
مەد ھەيدەر مىرزىنى قەشقەرنىڭ، سانىز مىرزىنى ياركەنتنىڭ ئە-
مىرلىكىگە تەيىنلەپ پەرمان جاكارلىدى ـ دە، ئۆزىچە ئارزۇسىغا
يەتكەندەك بولۇپ، خاتىرجەملىك بىلەن ئاقسۇغا يول ئالدى. ئۇنى
ئۇزىتىپ قويغان سانىز مىرزا دادىسىنىڭ تۇپراق بېشىنى يوقلى-
ۋەتكەندىن كېيىن ئانىسى بىبى ئايەتخېنىم، خوتۇنى ئايجامال ئا-
غىچا ۋە ئىككى ئوغلى مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۆمەر مىرزىنى ئې-
لىپ، ئۆگەي ئانىسى ئۇز سۇلتان مەلىكە، ئىنىسى مۇھەممەد

ھەيدەر مىرزا بىلەن خوشلىشىپ ياركەنتكە قاراپ يول ئالدى.

ئاكا ـ ئىنىلەر قۇچاقلىشىپ تۇرۇپ خوشلاشتى، ياخشى تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشتى. شۇ تاپتا ياركەنتكە قاراپ ماڭغان سانىز مىرزىنىڭ كۆڭلىدە قىلچىلىك ئاغرىنىش يوق ئىدى. ئەمما ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆڭلىدە خىجىللىق، ئۆكۈنۈش ئارىلاش بىر ھەسرەت بار ئىدى.

58

مىلادىيە 1461 ـ يىلى، ياز.

يەتتەكەنت باغلىرىدا سارغىيىپ ۋىل ـ ۋىل قىلىپ پىشقان ئۆرۈكلەر، شاخلاردا چوغدەك جۇلالىنىپ تۇرغان جىنەستىلەر، قىزلارنىڭ لېۋىنى ئەسلىتىدىغان گىلاسلار يوپۇرماقلار ئارىسىدىن ماراپ ئادەمنىڭ ئاغزىغا سېرىق سۇ كەلتۈرەتتى. باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى سۇپىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان يۇنۇسخان كۇمۇش تەخسىدىكى ئۆرۈك، جىنەستە، گىلاسلارغا قاراپمۇ قويماي چوڭقۇر خىيالغا پاتقانىدى. ياش خىزمەتكار ئۇنىڭ خىيال سۈرۈشىگە بەرھەم بەرمەسلىك ئۈچۈن داستىخانغا تىزىلغان نازۇ نېمەتلەرگە قونغان چىۋىنلارنى ئېھتىياتچانلىق بىلەن قورۇيتتى.

بۇ بىرنەچچە يىلدىن بېرى يۇنۇسخان يەتتەكەنتتىن پەقەتلا مىدىرلىمىدى. ئىككى خانىشىغا بەرگەن ۋەدىسىگە ئەمەل قىلىپ، ئاتا مىراس زېمىنى بولغان موغۇلىستان تەرەپكە دۈشمەنلىك كۆزى بىلەن قارىمىدى، لەشكەر تارتىش خىيالىدىمۇ بولمىدى. تۈركىستان، سايرام تەرەپتىكى بەگلەر ئۇنىڭغا قايتىدىن ساداقەت بىلدۈرۈشۈپ ئەتراپىغا توپلاشتى. يۇنۇسخان ئۇلارنىڭ ئىلگىرى قىلغان يۈزسىزلىكىنى كۆڭلىدىن چىقىرىۋېتىپ سالامىنى ئىلىك ئالدى،

ئىلگىرىكىدەك ياخشى مۇئامىلە قىلدى ۋە ئۇلارغا تايىنىپ كۆپلەپ لەشكەر توپلاشقا كىرىشتى.

ھازىر ئۇنىڭ ئىلكىدە راۋرۇس مەشىق كۆرگەن، جەڭگە بىر-مالال يارايدىغان بەش مىڭ لەشكەر بار ئىدى، زۆرۈر بولۇپ قالسا تۈركىستان، سايرام تەۋەسىدىكى بەگلەرنىڭ خاس نۆكەرلىرىنىمۇ قوشۇپ ھېسابلىغاندا، گەپ يوق بىر تۈمەن لەشكەر جۇغلىيالايت-تى، ئۇ بۇ جەرياندا سەمەرقەنتكە، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوردىسىغا ئىككى قېتىم بېرىپ كەلدى. ئۇنىڭ ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن بولغان دوستلۇقى بارغانسېرى چىڭىپ كەتكەنىدى، بىر-بىرىگە چىن ئەقىدە باغلاشقان بۇ ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ دېمەيدىغان كۆڭۈل سىرلىرى يوق ئىدى، يۇنۇسخاننىڭ ئىنىسى ئىسان بۇغا-خاننىڭ تۇتقۇندىكى خوتۇن ـ بالىلىرىنى قايتۇرۇپ بەرگەنلىكى سەۋەبلىك، ئاربىدىكى نىزا ـ ئاداۋەتنى ئۇنتۇپ، موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىشتىن ۋاقىتىنچە ۋاز كەچكەنلىكىدىن، ئەڭ مۇھىمى موغۇلىستانغا باستۇرۇپ بارغۇدەك لەشكىري كۈچىنىڭ يوقلۇقى سەۋەبلىك يۇنۇسخاننىڭ كېچە ـ كۈندۈز ھەسرەت چېكىپ يۈرد-ىغانلىقىدىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خەۋىرى بار ئىدى. ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭمۇ ھۇسەيىن بايقارا، ئوبۇلقاسىم بابۇر ۋە مۇ-ھەممەد جۇگىلاردىن ئىبارەت ئۈچ رەقىبىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قىسىد-لىپ قېلىۋاتقانلىقى، تەسەررۇپىغا ئاشكارا تەھدىت سېلىۋاتقان ھۇسەيىن بايقارا بىلەن تىركىشىپ تۇرۇۋاتقانلىقى يۇنۇسخانغا بەش قولدەك ئايان ئىدى. ھەئە، يۇنۇسخاننىڭ ئاشۇ رەقىبلەرگە بىر-لىكتە تاقابىل تۇرۇش تەلىپىنى ئەبۇسەئىد مىرزا: «ھازىرچە ئۆ-زۈم تاقابىل تۇرالايمەن، كۆمەكلەشمەكچى بولغانلىقلىرىغا كۆپ رەھمەت، ۋاقتى كەلگەندە خەۋەر بېرەي، ھازىرچە يەتتەكەنتتىن مىدىرلىماي سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ كۆزىگە قادالغان مىخ بو-لۇپ تۇرۇۋەرسىلە» دەپ سىلىقلا رەت قىلىۋەتكەنىدى. چۈنكى، ئو-بۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن مۇھەممەد جۇگىلار تېخى ئاشكارا ھە-رىكەت قىلمىغانىدى. ھۇسەيىن بايقاراغا يالغۇز تاقابىل تۇرۇشقا

ئىشەنچى بار ئىدى. مۇھىمى يۇنۇسخاننىڭ يەتتەكەنتتە تۇرۇپ، ئىسان بۇغاخاننىڭ پەرغانە ۋادىسىغا سالىدىغان تەھدىتىنى توسۇپ تۇرۇشىنى بەكمۇ خالايتتى.

مانا ئىككى يىلدىن بېرى ئەبۇسەئىد مىرزا ھۈسەيىن بايقارا-غا قارشى ئىككى قېتىم جازا يۇرۇشى قىلدى. ئەمما، ھەر ئىككى قېتىملىق جازا يۇرۇشى مۇۋەپپەقىيەتسىز ئاخىرلاشتى، ياش بول-غىنى بىلەن جەڭ تەدبىرلىرىگە پۇختا، قىلىچۋازلىقتا يېگانە ما-ھارەت ئىگىسى سانالغان ھۈسەيىن بايقارا تولىمۇ ھىيلىگەر ئىد-دى. ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەر تارتىپ كەلسە جەڭ قىلمايلا چېكى-نىپ كېتەتتى. ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن مۇھەممەد جوگىلار-نىڭ ئارقا تەرىپىدىن تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىدىن ئەندىشە قىل-غان ئەبۇسەئىد مىرزا ھۈسەيىن بايقارانى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ قوغلاپ زەربە بېرىشكە، ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنتكە قايتىپ كەتسە، ھۈ-سەيىن بايقارا يەنە تاجاۋۇز قىلىپ بىرمۇنچە زېمىنلارنى ئىگى-لىۋالاتتى.

بۇ يىل باھار كېلىشى بىلەن رەقىبىنى ئۈزۈل ـ كېسىل يوقىتىش نىيىتىگە كەلگەن ئەبۇسەئىد مىرزا خۇراساندا ھۈسەيىن بايقارا بىلەن ئۈچىنچى قېتىم تىركىشىۋاتاتتى. گەرچە لەشكەر تارتىپ كەلگىنىگە ئۈچ ئايدىن ئاشقان بولسىمۇ، غەلىبە ـ نۇس-رەتتىن تېخىچە خەۋەر يوق ئىدى. جەڭ ۋەزىيىتىگە كۆڭۈل بۆلگەن يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قېشىغا توختىماي چاپارمەن ئە-ۋەتتى. لازىم بولسا دەرھال بەش مىڭ لەشكىرىنى ئېلىپ بېرىش نىيىتىنى بىلدۈردى، ئەمما ئەبۇسەئىد مىرزا رەھمەت ئېيتىپ سىلىقلا رەت قىلىۋەتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ ئەيتاۋۇر ياز كىرگەندىن بېرى يۇنۇسخاننىڭ كۆڭۈل ئارامى بۇزۇلغان، جەڭنىڭ ئۇزۇنغا سوزۇلۇپ كېتىشى ئۇنىڭ ئەندىشىسىنى كۈچەيتىۋەتكەندى. ئۇ ھەر ئېھتىمالغا قارشى ھىراتقا، دەشتى قىپچاققا ئايغاقچى ماڭ-غۇزدى. ھىراتقا كەتكەن ئايغاقچى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئە-

بۇسەئىد مىرزىغا قارشى ئاشكارا ھەرىكەتنى سېزەلمىگەنلىكىـ
نى، ھازىرچە ھۇسەيىن بايقاراغا كۆمەكلىشىپ لەشكەر تارتىش
خىيالىنىڭ يوقلۇقىنى مەلۇم قىلىپ كەلدى، ئەمما، دەشتى قىپـ
چاق دالىسىغا كەتكەن ئايغاقچىدىن تېخىچە خەۋەر يوق ئىدى.
چۈنكى قىشتىن يۇنۇسخان سەمەرقەنتكە بارغىنىدا ئەبۇسەئىد
مىرزا دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ئۆتكەن بىرـ
نەچچە يىلدا ھۇزۇرىغا ياردەم سوراپ كەلگەن مۇھەممەد جۇگىغا
ئانچە ئېتىبار قىلمىغان بولسىمۇ، لېكىن يېقىندا قوبۇل قىلىپ
ئالاھىدە ھۆرمەت كۆرسەتكەنلىكىنى، كۈندە دېگۈدەك بىللە شاراب
ئىچىشىپ، بەزمە قىلىشىپ يۈرگەنلىكىنى ئېيتىپ كۆڭلىدىكى
ئەندىشىسىنى قالدۇرماي سۆزلەپ بەرگەنىدى. ئاشۇ سەۋەبتىن يۇـ
نۇسخان دەشتى قىپچاققا ئالاھىدە دىققەت نەزەرىنى ئاغدۇرغان.
ناۋادا مۇھەممەد جۇگى ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ياردىمىگە ئېرىشىپ،
ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھۇسەيىن بايقارا بىلەن جەڭ قىلىۋاتقان
پۇرسىتىدىن پايدىلىنىپ سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتىپ كەلمەكچى
بولسا، دەرھال ئالدىنى توسۇش ئۈچۈن بەش مىڭ لەشكىرىنى تەقـ
لەپ ھازىرلىق كۆرۈپ قويغانىدى. ئەمما، مۇشۇ كۈنلەردە نە ئەبۇـ
سەئىد مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا كەتكەن چاپارمەندىن، نە دەشتى قىپـ
چاققا كەتكەن ئايغاقچىدىن خەۋەر يوق ئىدى، تىت ـ تىتلىق، بىـ
ئاراملىق، ئەندىشىلىك خىياللار ئۇنى توختىماي قىيناپتتى.

«سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىسىز مېـ
نىڭ قازاقلىق①تا تۇتۇپ تۇرغان بۇ ئاجىز ھاكىمىيىتىمنى تە ـ
سەۋۋۇر قىلىش مۇمكىن ئەمەس، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنەتى
يوقالسا، مېنىڭ يەتتەكەنتتىكى ھاكىمىيىتىممۇ يوقىلىدۇ. ئۇل
چاغدا يەتتەكەنتتە ئەمەس، تۈركىستان، سايرامدا تۇرۇشۇممۇ تەس
بولىدۇ، چۈنكى، تۈركىستان، سايرام بەگلىرى ئەبۇسەئىد مىرزىـ
دىن ئىبارەت كۈچلۈك يۆلەنچۈكۈم بولغانلىقى ئۈچۈنلا ماڭا ئىتاـ

① قازاقلىق ــ قاچاقلىق. يەنى خان ـ سۇلتانلارنىڭ تاجۇ تەختتىن ئايرىلىپ قېچىپ، كۆچۈپ يۈرۈشى.

ئەت قىلىدۇ، ئەتراپىمدا پىرقىرايدۇ، بولمىسا ئۇلار يەنىلا يۈز ئۆرۈيدۇ، كەلگۈسىدە موغۇلىستان تەختگاھىنى ئىلىش ئارزۇيۇم پۇتۇنلەي كۆپۈككە ئايلىنىدۇ، ئى تەڭرىم، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئۆزۈڭ قوللىغايسەن، غەلىبە ـ نۇسرەت ئاتا قىلغايسەن، ئەغيارلىرىنىڭ سۈيىقەستىنى بەربات قىلغايسەن...»

يۇنۇسخان خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ نەزەرىنى داستىخانغا ئاغدۇردى. كۈمۈش لېگەندىكى مەي باغلاپ پىشقان ئۈزۈك، جىدنەستە، گىلاسلار بىردىنلا ئىشتىھاسىنى تارتتى. ئۇ تەمىنى تېتىدماقچى بولغاندەك ھەر بىر خىل مېۋىدىن بىر تالدىن يېدى. جىدنەستە بەكرەك تېتىدى بولغاي، كۈمۈش تەخسىنى ئالدىغا تارتىپ، جىنەستىنى بىر تالدىن ئېلىپ يېيىشكە باشلىدى.

— ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي!

يۇنۇسخان قولىغا ئالغان جىنەستىنى كاپپىدە ئاغزىغا سىلدۋېتىپ، سۈپىنىڭ يېنىدا قول باغلاپ تۇرغان ساراي بېگىگە قارىدى:

— خوش.

— دەشتى قىپچاقتا ئەۋەتكەن ئايغاقچى قايتىپ كەلدى.

— دەرھال باشلاپ كەلسۇنلار، — دېدى يۇنۇسخان تەقەززالىق بىلەن.

— ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، — دېدى ئايغاقچى قىسقىلا سالام ـ سەھەتتىن كېيىن، — دەشتى قىپچاق سۇلتانى ئوبۇلخەيرىخان مۇھەممەد جوگىنىڭ تەلىپىنى قوبۇل كۆرۈپ، سەركەردىسى بۇرگە سۇلتاننى ئىككى تۈمەن لەشكەر بىلەن كۆمەكلەشىشكە بۇيرۇپ بەردى.

يۇنۇسخان بىردىنلا جىددىيلەشتى.

— مەلۇمات ئىشەنچلىكمۇ؟

— ئىنتايىن ئىشەنچلىك ئالىيلىرى، — دېدى ئايغاقچى، — كەمىنە خىزمەتكارلىرى بۇ ياقتا ماڭغاندا بۇرگە سۇلتان بىلەن مۇھەممەد جوگى لەشكىرىي يۈرۈشنىڭ ھازىرلىقىغا كىرىشىپ

كەتكەن، پەمىچە ئۇلار ئۇدۇل سەمەرقەنتكە تېگىش قىلىدىغان ئوخشايدۇ.

ــ ئەلۋەتتە شۇنداق قىلىدۇ، ــ دېدى يۇنۇسخان قاپىقىنى تۈرۈپ، ــ بولدى، سەن ئارام ئال، ــ ئۇساراي بېگىگە قارىدى، ــ خۇراسانغا چاپارمەن ئەۋەتىپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى بۇ يا-غىدىن خەۋەرلەندۈرەيلى.

ساراي بېگى ھايال بولماي چاپارمەننى باشلاپ كىردى.

يۇنۇسخان چاپارمەنگە ئەھۋالنى بىر قۇر چۈشەندۈرگەندىن كېيىن پەرمان بەردى:

ــ ئېتىڭ يۈگۈرۈك بولسۇن، ئۆزۈڭ سەگەك بول. ھازىرلا يولغا چىق. يول بويى ئات قوشلاپ[1] ماڭ.

چاپارمەننى يولغا سېلىۋەتكەن يۇنۇسخان ساراي بېگىگە قا-رىدى:

ــ سەركەردە بۇيانقۇلغا خەۋەر بەرسۇنلار، دەرھال يېنىمغا كەلگەي، ھە، باشقا سەركەردىلەرگىمۇ خەۋەر بەرسۇنلار.

يۇنۇسخان شۇ كۈنى ئەمىر - بەگلىرى بىلەن قىسقىلا كې-ڭەش قىلدى. يەتتەكەنتنى ئىدارە قىلىپ تۇرۇشنى ساراي بېگىگە تاپشۇرۇپ، ئۆزى بۇيانقۇلى قاتارلىق سەركەردىلىرى بىلەن بەش مىڭ لەشكىرىنى باشلاپ سەمەرقەنتكە قاراپ دەرھال يولغا چىقتى.

※ ※ ※

مۇھەممەد جوگى بىلەن بۇرگە سۇلتان ئىككى تۈمەن لەش-كىرىنى باشلاپ ئۇدۇل تاشكەنتكە كەلدى. تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىن ئۇلارغا ئۇرۇشمايلا ئەل بولۇپ، ساداقىتىنى بىلدۈر-دى، نۇرغۇن مال ـ دۇنياسىنى مۇھەممەد جوگى بىلەن بۇرگە سۇلتانغا تەقدىم قىلدى. ئۇلارنىڭ لەشكەرلىرىنى ئوزۇق ـ تۈ-

[1] ئات قوشلاپ ــ «زاپاس ئات ئېلىۋېلىپ ماڭ» دېمەكچى.

لۇك، يەم ـ خەشەك بىلەن تەمىنلىدى. تاشكەنتنى ھېچقانداق چىقىم تارتمايلا ئالغان مۇھەممەد جوگى بىلەن بۇرگە سۇلتان تاشكەنتتىن چىقىپ شاھرۇخىيىگە قاراپ ئىلگىرىلىدى، شەيخ جامالىددىنمۇ ئۆزىنىڭ ئۈچ مىڭ نۆكىرى بىلەن ئۇلارغا ئەگەشتى.

شاھرۇخىيە قەلئەسىنىڭ بېگى ئەمىر غىياسىددىن باھادىر كۈچلۈك قارشىلىق كۆرسەتكەن بولسىمۇ، كەلكۈندەك باستۇرۇپ كەلگەن ئىككى تۈمەندىن ئارتۇق لەشكەرگە تەڭ كېلەلمىدى. قەلئەگە باستۇرۇپ كىرگەن بۇرگە سۇلتان ئۇنى ئىككى پارچە قىلىپ تاشلىدى.

ئۇلار شاھرۇخىيە قەلئەسىنىمۇ بېسىۋالغاندىن كېيىن، سىر دەرياسىدىن كېچىپ ئۆتۈپ ئۇدۇل سەمەرقەنتكە قاراپ ئىلگىرىلىدى.

سەمەرقەنت ھاكىمى ئەمىر مەجىد بارلىق لەشكەرلىرى بىلەن چىقىپ ئۇلارنىڭ ئالدىنى توسۇپ جەڭ قىلغان بولسىمۇ تەڭ كېلەلمىدى، شەھەرگە چېكىنىپ قاتتىق قارشىلىق كۆرسەتتى. مۇھەممەد جوگى بىلەن بۇرگە سۇلتان سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ مۇستەھكەم سېپىلىدىن ئۆتەلمىدى.

ئەبۇسەئىد مىرزا بۇنىڭدىن ئون نەچچە يىل ئاۋۋال ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ياردەم بېرىشى بىلەن باجىسى ئابدۇللا مىرزىغا قارشى باشلاپ كەلگەن دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرى سەمەرقەنت شەھىرىنى يەتكىچە بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ شەھەر ئاھالىسىغا قاتتىق زۇلۇم قىلىپ قايتىپ كەتكەنىدى. ئاشۇ پاجىئەنى ئېسىدە مەھكەم تۇتقان سەمەرقەنت ئاھالىسى شەھەر ھاكىمى ئەمىر مەجىد بەگنىڭ باشچىلىقىدا شەھەر سېپىلىنى قاتتىق مۇداپىئە قىلىپ، دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ بىرقانچە قېتىملىق ھۇجۇمىنى ئوڭۇشلۇق چېكىندۇردى.

سەمەرقەنت شەھىرىنى ئاسانلىقچە ئېلىشقا كۆزى يەتمىگەن مۇھەممەد جوگى سەركەردىسى پىشكەند ئوغلان بىلەن ئۇك قانات،

بۇرگە سۇلتان تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىن بىلەن سول قانات بولۇپ شەھەرنى ئۆزۈكنىڭ كۆزىدەك قاتمۇقات قورشىۋالدى.

مۇھەممەد جوگى بىلەن بۇرگە سۇلتاننىڭ ھەر ئىككىلىسى سەمەرقەنت شەھىرىنى ئېلىشقا شۇنچىلىك ئالدىرايتتى. ئالدىرىغانسېرى مۇستەھكەم شەھەر مۇداپىئەسىنى بۇزالمايتتى.

مۇھەممەد جوگى شەھەرگە تېزرەك كىرىپ، بوۋىسى مىرزا ئۇلۇغبەگ قىرىق يىل ئولتۇرغان، دادىسى ئابدۇللەتىپخان ئاران ئالتە ئاي ئولتۇرۇشقا مۇۋەپپەق بولالىغان ئالتۇن تەختتە ئولتۇرۇپ، قولدىن كەتكەن شاھرۇخىيلەر سەلتەنەتىنى ئەسلىگە كەلتۈرۈش تەقەززاسىدا تىت ـ تىت بولاتتى. ھەئە، ئۇ سەمەرقەنت شەھىرىنى قولىغا ئالسا، ھىراتتىكى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا كېلىشۋالغىنى بويىچە دەرھال ئۇنىڭغا ياردەمگە كېلەتتى. بۇ چاغدا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە، خۇراسان ۋادىسىدا پۇت قويغۇدەك يەر قالمايتتى. بەلكىم چاشقانغا ئوخشاش ئۇر ـ ئۇرغا قالاتتى ـ دە، مۇھەممەد جوگى تولۇق مۇرادىغا يېتەتتى. بۇرگە سۇلتان بولسا بۇ باي، سەلتەنەتلىك شەھەرگە تېزرەك كىرىپ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ نورغۇن مال ـ دۇنيا ئولجا ئېلىش ۋەسۋەسىسىدە ئالدىرايتتى. ئەمما شەھەر ئاھالىسى چىش ـ تىرنىقىغىچە قارشىلىق كۆرسىتىپ، ئۇلارنىڭ شېرىن خىيالىنى كۆپۈككە ئايلاندۇرۇۋاتاتتى.

— ئەس ـ يادىمىز شەھەرنى ئېلىش بىلەن بولۇپ، باشقا تەرەپلەرگە سەل قاراۋاتىمىز جانابى سەركەردە، — دېدى مۇھەممەد جوگى چېدىردا شاراب ئىچىپ ئولتۇرغان بۇرگە سۇلتانغا مۇراجىئەت قىلىپ، — سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدىنمۇ ئېھتىيات تەدبىرى كۆرۈپ قويساق بولاتتى.

— شول تاپتا ئول ئەبۇسەئىد مىرزا نەدە، بىز نەدە؟ — دېدى بۇرگە سۇلتان قەدەھتىكى شارابنى ئالدىرىماي سۈزۈپ ئىچىپ، — ئەبۇسەئىد مىرزا ھۇسەيىن بايقارا بىلەن مۆكىمۆكىلەك ئويناۋاتىد-

دۇ، ئۇنىڭ سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىشىگە خېلى ۋاقىت بار، ــ ئۇ يېنىدا ئولتۇرغان تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىنغا قاراپ ھىجايدى، ــ قانداق دېدىم جانابى ئەمىر؟

ــ ئەينى مۇددىئا، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن خۇشامەتگۇي-لۇق بىلەن، ــ ئەبۇسەئىد مىرزا قايتىپ كەلگەن تەقدىردىمۇ ھۇسەيىن بايقارا بىلەن ئېلىشىپ ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن سەر-كەردە ـ لەشكەرلىرى جانابى باھادىرىمىزنىڭ شىر پەنجىلىك ئە-زىمەتلىرىگە ھەرگىز تەڭ كېلەلمەيدۇ.

ــ ھەرھالدا رەقىبىمىزنى سەل چاغلىمايلى، ــ دېدى مۇ-ھەممەد جۇگى جىلە بولۇپ، ــ ئەبۇسەئىد مىرزا بەكمۇ تەدبىر-لىك، ھىيلىگەر ئادەم. ئۇنىڭ ئۇستىگە تەسەررۇپىدىكى بارلىق رە-ئىيەت ئۇنى قوللايدۇ، كۆرگەنلا سەمەرقەنتلىكلەر ئالدىراپ باش ئەگمەيدۇ، ئۇلارنىڭ ئارىسىدىن ساتقىنلارنى تاپماق بەكمۇ تەس.

مۇھەممەد جۇگى گېپىنى تۈگىتىپ شەيخ جامالىددىنغا ئادا-ۋەت بىلەن قاراپ قويدى. ئۇنىڭ بۇ قارىشىدا «ساڭا ئوخشاش سات-قىنلار بەكمۇ ئاز» دېگەن مەنە بار ئىدى.

ــ بۇ نېمە دېگەنلىرى جانابى خانزادە؟! ــ دېدى شەيخ جاما-لىددىن بىردىنلا چىچاڭشىپ، ــ سىلى بىلەن باھادىر بۇرگە سۇلتان ھەزرەتلىرىنى قوللىغانلىقىمىز ئۈچۈن تاشكەنتلىكلەر ساتقىن بولۇپ قالدۇقمۇ ئەمدى؟

مۇھەممەد جۇگى گەپ تېپىپ بېرەلمەي قىزاردى. ئۇ شەيخ جامالىددىننىڭ ھە دېگەندە بۇرگە سۇلتاننىڭ قوينىغا كىرىۋېلىپ ئۆزىنى كۆزگە ئىلىمغانلىقىغا قاتتىق قورسىقى كۆپكەنىدى، يەنە بىر تەرەپتىن ئوبۇلخەيرخانغا مىڭ تەستە يالۋۇرۇپ يۈرۈپ بۇرگە سۇلتاننى مەن باشلاپ كەلسەم، شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭدىن پايدىلى-نىپ سەمەرقەنت تەختىنى تارتىۋالماقچى، دېگەن ئەندىشىسىمۇ بار ئىدى. شۇڭا ئۇ شەيخ جامالىددىنغا ئانچە ئىشەنمەيتتى. تاشكەنتنى قولغا ئېلىپلا ئۇنى زىندانغا سالمىغىنىغا پۇشايمان قىلاتتى.

مۇھەممەد جوگىنىڭ گەپ قىلمىغىنىنى كۆرۈپ شەيخ جاما ـ لىددىن يەنە ئەزۋەيلەشكە باشلىدى:

ــ «كىشى ئۈچۈن ئۆرۈش، پوردىقى ئۈچۈن مۇش» دەپ، سىلى ئۈچۈن ھېچنېمەمنى ئايىماي جېنىمنى سېلىپ بېرىۋاتسام، ئەجەب گەپ قىلدىلىيا خانزادە، ھېلىتىن ياخشىلىققا يامانلىق قىلىپ.

ــ كىم ئۈچۈن ئۆرۈش قىلىۋاتقانلىرى ئۆزلىرىگە ئايان، ــ دېدى مۇھەممەد جوگى قىلچىلىك يۈز ـ خاتىر قىلماي، ــ كۆ ـ ڭۈللىرىدىكىنى بىر خۇدا بىلىدۇ.

شەيخ جامالىددىن تاتىرىپ كەتتى. كۆڭلىگە پۈككەن مۇددى ـ ئاسىنى مۇھەممەد جوگى بىلىپ قالغاندەك تەشۋىشلەندى. گەرچە ئۇ كۆزىنى سەمەرقەنت تەختىگە تىكمىگەن بولسىمۇ، مۇشۇ پۇر ـ سەتتىن پايدىلىنىپ پەرغانە ۋادىسىنى بۆلۈۋېلىشنى، بۇ ۋادىدا مۇستەقىل خانلىق قۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈككەندى. شۇڭا بۇرگە سۇلتانغا توختىماي خۇشامەت قىلىۋاتاتتى. بۇ قېتىمقى يۈرۈشتە غەلىبە قىلىپ ئەبۇسەئىد مىرزىنى غۇلاتسا، جەڭ مېۋىسىنى بۇر ـ گە سۇلتانىنىڭ تەقسىملەيدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. بۇرگە سۇلتان ئۇنىڭغا پەرغانە ۋادىسىنى بۆلۈپ بەرسە، ئۇنىڭغا تايىنىپ سەمەرقەنت تەختىگە چىققان مۇھەممەد جوگى غىڭ قىلالمايتتى.

ــ ئۇنداق بولسا مەن تاشكەنتكە قايتاي، ــ دېدى يۈرىكى پوكۇلداپ تۇرغان شەيخ جامالىددىن توقۇمنى قارىنىغا ئېلىپ، ــ بۇ يەردە مەن ئارتۇقچە ئادەم ئوخشايمەن.

ــ ھەر ئىككىلىرى ئۆزلىرىنى بېسىۋېلىشسىلا، ــ دېدى دەتالاشنىڭ چىڭىغا چىقىپ قېلىشىدىن ئەنسىرىگەن بۇرگە سۇل ـ تان سالا قىلىپ، ــ ھازىر بىر ـ بىرىمىزگە تەنە ـ دوق قىلى ـ دىغان پەيت ئەمەس، سىلى خانزادە ئالىيلىرىنىڭ گېپىنى خاتا چۈشىنىۋالدىلا جانابى ئەمىر. خانزادىنىڭ ئەندىشىسىنىڭمۇ ئاسا ـ سى بار. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدىنمۇ ئېھتىيات قىلماي بول ـ

مايدۇ، بارلىق كۆچمىزنى شەھەر قامالىغا قارىتىپ قويساق، ناۋادا ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەر باشلاپ كېلىپ قالسا ئالدىراپ قالىمىز.

مۇھەممەد جۇگى بىلەن شەيخ جامالىددىن بىر ئاز پەسكويغا چۈشتى، ئەمما بىر - بىرىگە تىكىلگەن كۆزلىرى بەكمۇ ئاداۋەتلىك ئىدى. لەشكىرىي كۈچ جەھەتتە ھەر ئىككىلىسى بۇرگە سۇلتانغا بېقىنىپ قالغاچقا، ئۇنىڭ ئاغزىغا قاراشقا مەجبۇر ئىدى.

— ئارى، — دېدى مۇھەممەد جۇگى چىرايىغا خۇشامەت كۈلكىسى يۈگۈرتۈپ، — جانابى باھادىر سەركەردىگە بىلدۈرۈپ قويماقچى بولغان مۇددىئايىمىزمۇ شۇل ئىدى. مېنىڭچە بىز سەمەرقەنت قامالىنى ۋاقتىنچە بوشىتىپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئالدىنى خۇراساندا توسۇيلى، شۇنداق قىلساق، ئارقا تەرەپتىن ھۇسەيىن بايقارا، ئالدى تەرەپتىن بىز تەڭ ئىسكەنجىگە ئالالايمىز. يەنە تېخى ھىراتتىكى ئۇبۇلقاسىم بابۇر مىرزا جانابلىرىمۇ قاراپ ئولتۇرمايدۇ، ئۇ بىزگە ۋەدە بەرگەن.

مۇھەممەد جۇگى بۇرگە سۇلتان باشچىلىقىدىكى دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن تېزرەك ئۇچراشتۇرۇپ، بىر مەيدان ھەل قىلغۇچ جەڭ قىلىپ، دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ كۈچى بىلەن ئەبۇسەئىد مىرزىنى يوقىتىپ سەمەرقەنت تەختىنى ئاندىن قولىغا ئېلىشنى ئارزۇ قىلاتتى. چۈنكى، ئۇبۇلقاسىم بابۇر مىرزا بىلەن كېلىشىۋالغان بولغاچقا، ئەبۇسەئىد مىرزا ھېچقانداق ياردەمگە ئېرىشەلمەيتتى، ئۇنىڭ سەمەرقەنتكە كېلىشىنى ساقلاپ تۇرسا يولۋاسنىڭ تاغقا كېلىشىنى كۈتۈپ تۇرغاندەك ئىش بولاتتى. ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئۆز تەختگاھى بولغان سەمەرقەنتتە يېڭىش ھەقىقەتەن تەس ئىدى.

بۇرگە سۇلتان ئۈچۈن ئەبۇسەئىد مىرزىنى يېڭىش - يېڭەلمەسلىك بەرىبىر ئىدى، پەقەت سەمەرقەنت شەھىرىنى تېزرەك قولغا ئېلىپ خەزىنىنى ۋە شەھەر ئاھالىسىنى بۇلاپ - تالىسىلا

بولاتتى. شۇڭا ئۇ سەمەرقەنت شەھىرىدىن بەك يىراقلاپ كېتىشنى خالىمايتتى.

ــ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ۋەدىسىگە بەك ئىشىنىپ كەتمىسىلە خانزادە، ــ دېدى بۇرگە سۇلتان، ــ ھۈسەيىن بايقارا ئۆز جېنىنى قۇتقۇزۇش بىلەن ھەلەك، بىز خۇراسانغا بەك ئىچ-كىرىلەپ كىرسەك چوڭ خەتەرگە تەۋەككۇل قىلغان بولىمىز. چۈنكى، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا ھازىرمۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھامىيلىقىدا، ئۇنى ئۆز ھۆكۈمدارىغا كۆمەكلەشمەيدۇ دەپ ھېچكىم ھۆددە قىلالمايدۇ، ئېسىمدە قېلىشىچە، ئۆز ۋاقتىدا ئىككىلىرى بىر قېتىم كۆمەكلەشكەن بولسىلىمۇ، ئاخىرقى ھې-سابتا ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا يەنىلا ئەبۇسەئىد مىرزىغا ئىتائەت گەردىنىنى سۇنۇپ، سىلىگە بەرگەن ۋەدىسىدىن يېنىۋالغان. ئۇنى ھازىرمۇ شۇنداق قىلمايدۇ دېگىلى بولمايدۇ. ھۈسەيىن بايقارانىڭ مەيدان جېڭى قىلغۇدەك لەشكىري كۈچى يوق. ئۇ پەقەت ئەپلىك يەر شارائىتىدىن پايدىلىنىپ ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن مۆكىمۆكە-لەڭ ئويناۋاتىدۇ، ئۆزىنى كۈچلۈك رەقىبىگە تۇتتۇرمايۋاتىدۇ. يە-غىپ ئېيتقاندا، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئۇچ تەرەپتىن ئىس-كەنجىگە ئېلىش ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، ئاخىرقى ھېسابتا ئۇ-زىمىزگە يەكمۇيەك جەڭ قىلىشقا توغرا كېلىدۇ، مەن ئەبۇسەئىد مىرزىدىن ئانچە ۋايىم يەپ كەتمەيمەن، ئەمما لېكىن، سەركەردە ــ لەشكەرلىرىمنى قاراملىق بىلەن بۇ جەڭگە تەۋەككۇل قىلغۇزال-مايمەن. ئۇلار ھايات بولسىلا ئاندىن مەن ئۇچۇن جەڭ قىلالايدۇ.

بۇرگە سۇلتان: «مېنى ھەدېسە جەڭگە دەۋەت قىلغىنىڭ بى-لەن ئۆزۈڭنىڭ قانچىلىك لەشكىرىڭ بار ئىدى؟» دەۋاتاتتى. ئۇنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن مۇھەممەد جوگى لام ـ جىم دېيەلمىدى. ئۇ نېمىمۇ دېيەلىسۇن؟! چۈنكى، ئۇنىڭ نۆكەرلىرىنىڭ سانى ئۈچ مىڭغىمۇ يەتمەيتتى.

ــ مۇنداق بولسۇن، ــ دېدى بۇرگە سۇلتان بۈيۈك سەركەر-

دىلەرگە خاس تەلەپپۇز بىلەن سۆزلەپ، — خانزادە ئالىيلىرىنىڭ
سەركەردىسى پىشكەند ئوغلان ئۆز نۆكەرلىرى بىلەن شاھرۇخىيە
قەلئەسىنى ساقلىغاچ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ خەۋىرىنى تىڭتىڭلىد-
سۇن. مىرزىدىن شەپە بولسىلا دەرھال خەۋەر بەرسۇن، ئۇنىڭغىچە
بىزمۇ قامالنى بوشاتماي شەھەرگە ھۇجۇم قىلىپ تۇرايلى، ئىشى-
مىز ئوڭغا تارتىپ قالسا شەھەرنى ئېلىپ، خانزادە ئالىيلىرىنى
تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ بولامدۇق تېخى.

— باھادىر سەركەردىنىڭ تەدبىرى ناھايىتىمۇ ئورۇنلۇق، —
دېدى شەيخ جامالىددىن دەرھال بۇرگە سۇلتاننى قوللاپ.

ھەئە، شەيخ جامالىددىنىنىڭمۇ خۇراسانغا لەشكەر تارتىپ بار-
غۇسى يوق ئىدى. ئۇ سەمەرقەنت ئەتراپىدا تۇرۇشنى، ئىمكان بار
سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن يۈزمۇيۈز ئۇچراشماسلىقنى، ئە-
بۇسەئىد مىرزا لەشكەر تارتىپ كېلىپ قالسا، جەڭنىڭ ئەھۋالىغا
قاراپ ئىش تۇتۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى.

شۇنداق قىلىپ مۇھەممەد جوگى بۇرگە سۇلتاننىڭ بۇيرۇ-
قىغا بويسۇنۇشقا مەجبۇر بولدى.

※ ※ ※

ھەرقاچان چاپارمەنلىرى ئارقىلىق ئەھۋال ئۇقۇشۇپ تۇرغان
سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا مۇھەممەد جوگى بىلەن بۇرگە سۇلتاد-
نىڭ لەشكەر تارتىپ يولغا چىققانلىقىدىن يۇنۇسخاندىن بۇرۇنراق
خەۋەر تاپقانىدى. شۇڭا ئۇ ھۈسەيىن بايقارانى قوغلاشنى دەرھال
توختىتىپ، تېزلىك بىلەن ئامۇ دەرياسىدىن ئۆتتى ـ دە، ئۇدۇل
سەمەرقەنتكە قاراپ يولغا چىقتى، ياۋ ئەھۋالىنى ئۇقۇشۇپ تۇرۇش
ئۈچۈن توختىماي چاپارمەن ماڭغۇزۇپ تۇردى، قايتىپ كېلىۋات-
قانلىقىنى ياۋغا سەزدۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن ئىمكان بار شەپە
چىقارماي يول يۈردى، شاھرۇخىيە قەلئەسىدىن ئايلىنىپ ئۆتتى،

بۇ يەردە ساقلاپ تۇرغان پىشكەند ئوغلان پەقەتلا تۇيمىدى، سەمەر ـ قەنت شەھىرىنى قورشاپ تۇرغان ياۋ لەشكەرلىرىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم باشلىدى.

كۆپ جەڭلەرنى بېشىدىن ئۆتكۈزگەن بۆرگە سۇلتان بۇ تۇ ـ يۇقسىز ھۇجۇمدىن تەمتىرەپ قالمىدى، شەھەرنى قامال قىلىشنى ئەمەلدىن قالدۇرۇپ قايتىدىن جەڭ سېپى تۈزدى ـ دە، دەرھال جەڭگە كىرىشتى.

كېچە ـ كۈندۈز ئارام ئالماي ئۇزاق يول بېسىپ كەلگەن ئە ـ بۇسەئىد مىرزىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ھېرىپ ماغدۇرىدىن كەتكەنىدى، ئۇلار ھە دېگەندە نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئارام ئېلىپ ياتقان دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىگە تەڭ كېلەلمەيۋاتاتتى.

«جەڭ ۋەزىيىتىنى خاتا مۆلچەرلەپ قويدۇممۇ نېمە؟ ھېرىپ ھالىدىن كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمنى ئارام ئالدۇرماي نېمىشقا ئالدىراپ جەڭگە سالغاندىمەن؟ ياۋغا تۇيۇقسىز زەربە بې ـ رىشنى ئويلاپ بۇ تەرىپىنى ئەجەب ئويلىماپتىمەن دېسە. مۇشۇ كىچىككىنە سەۋەنلىكىم مەغلۇبىيىتىمگە سەۋەب بولۇپ قالارمۇ؟ تەخت ـ سەلتەنەتىمنى مۇھەممەد جوگىغا مۇشۇنداقلا تارتتۇرۇپ قويارمەنمۇ؟ ياق، ھەرگىز تارتتۇرۇپ قويمايمەن. لەشكەرلەرنى چېكىندۈرەي، ھېلىمۇ ئۈلگۈرىمەن، لەشكەرلەرنى بىرنەچچە كۈن ئارام ئالدۇرغاچ ئاندىن جەڭ تەدبىرى تۈزەي، شەھەرگە چېكىنىپ كىرىۋېلىشنىڭ ئامالى بولارمىكىن، مۇشۇنداق بولسا بەك ياخشى بولاتتى...»

ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەرلىرىنى قانداق چېكىندۈرۈش ھەق ـ قىدە خىيال سۈرۈپ تۇرغاندا، تۇيۇقسىز دەشتى قىپچاق لەشكەر ـ لىرىنىڭ ئارقا سېپىدىن قىقاس ـ سۈرەن سادالىرى كۆتۈرۈلدى. ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ سېپى بىردىنلا قالايمىقانلاشتى.

«نېمە ئىش يۈز بەردىكىنە؟ ياۋنىڭ ئارقا تەرىپىگە ھۇجۇم

قىلغۇاتقانلار كىملەردۇر؟...»

ئەبۇسەئىد مىرزا لەشكەرلىرىنى چېكىندۇرۇش خىيالىدىن دەرھال ۋاز كەچتى.

ھەئە، دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ ئارقا سېپىگە ھۇجۇم قىلغۇاتقانلار يۇنۇسخاننىڭ بەش مىڭ لەشكىرى ئىدى. يەتتەكەنت-تىن يولغا چىققان يۇنۇسخان دەل مانا مۇشۇنداق ھالقىلىق پەيتتە يېتىپ كېلىپ دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ ئارقا تەرىپىگە ھۇجۇم قىلغانىدى.بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇم بۇرگە سۇلتاننى قاتتىق ۋەھىمىگە سېلىپ قويدى، ئۇنىڭ ھودۇقۇپ كەتكەن لەشكەرلىرى پاتىپاراق بولۇپ، جەڭ سېپى بۇزۇلدى. ياۋنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقانلىقىنى كۆرگەن ئەبۇسەئىد مىرزا قايتىدىن ھۇجۇم تەش-كىللىدى، ئەھۋالنىڭ چاتاقلىقىنى سەزگەن تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىن بولسا بىر ئۆرۈلۈپلا نەيزىسىنىڭ ئۇچىنى كەي-نىگە قاراتتى ـ دە، باشلاپ كەلگەن ئۈچ مىڭ نۆكىرى بىلەن بۇر-گە سۇلتاننىڭ لەشكەرلىرىگە ھۇجۇم باشلىدى. شۇنىڭ بىلەن جەڭ ۋەزىيىتىدە مۆلچەرلىگۈسىز ئۆزگىرىش بولدى، بۇ چاغدا سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ ھاكىمى ئەمىر مەجىد بەگمۇ لەشكەرلە-رىنى باشلاپ شەھەردىن ھەمدەمگە چىقتى. تۇشمۇتۇشتىن ھۇ-جۇمغا ئۇچرىغان بۇرگە سۇلتان ئامان قالغان سەركەردە ـ لەش-كەرلىرى بىلەن ئۆلەر ـ تىرىلىشىگە قارىماي قاچتى. كۆھەك ئې-دىرلىقى نەچچە مىڭلىغان دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنىڭ قېنى بىلەن بويالدى، قانلار ئېرىق بولۇپ ئاقتى، جەسەتلەر ساينىڭ تې-شىدەك دۆۋىلىنىپ كەتتى. ئىشنىڭ چاتاقلىقىنى سەزگەن مۇ-ھەممەد جۇگى بولسا بۇرگە سۇلتان بىلەن بارسا سۇلتان ئۇبۇل-خەيرىخاننىڭ غەزەپ قىلىشىدىن ئەنسىرەپ، ئازغىنە لەشكەرلىرى بىلەن شاھرۇخىيە قەلئەسىگە قاراپ قاچتى، چۈنكى، شاھرۇخىيە قەلئەسىدە سەركەردىسى پىشكەند ئوغلان بار ئىدى.

※ ※ ※

كۈتمىگەندە يۇنۇسخان بىلەن ئۇچرىشىپ قالغان ئەبۇسەئىد مىرزا ھاياجىنىنى باسالماي، ئۇنى مەھكەم قۇچاقلىۋالدى.

— مېنى چوڭ ھالاكەتتىن قۇتقۇزۇۋالدىلا ئالىيلىرى، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخاننى مەھكەم قۇچاقلاپ تۇرۇپ، — ئالدىمغا ئەۋەتكەن چاپارمەنلىرى بىلەن يولدا ئۇچراشقانىدىم، سىلىنىڭ بۇنداق دەل ۋاقتىدا ئۇلگۇرۇپ كېلىشلىرىنى ھەرگىز ئويلىمىغانىكەنمەن. ئەگەر ۋاقتىدا كېلىپ ياۋنىڭ ئارقا سېپىنى پاراكەندە قىلمىغان بولسىلا، ھازىر قېچىۋاتقىنى بۇرگە سۇلتان ئەمەس، مەن بولاردىم.

— ئۇنداق دېمىسىلە ئالىيلىرى، — دېدى يۇنۇسخان كەمتەرلىك بىلەن، — ياراتقان ئاللاھ ئىگەمنىڭ قۇدرىتى چەكسىزدۇر، جانابى قۇدرەت ئىگىسىنىڭ ئىجازىتىسىز قىل تەۋرىمەس. بىز پەقەت قىلىشقا تېگىشلىك مەجبۇرىيىتىمىزنى ئادا قىلىشقا تىرىشتۇق، ئادالەت بىز تەرەپتە بولغاچقا، دۈشمىنىمىز خار ۋە زەبۇن بولدى.

— كۈچلۈك ياۋغا ئۆزۈم يالغۇز تاقابىل تۇرۇشقا كۆزۈم يەتمەي، تاشكەنتتىكى ئاۋامنىڭ ئامانلىقىنى كۆزلەپ سۇلھى تۈزۈشكە مەجبۇر بولغانىدىم، — دېدى چىراي تاتىرىپ ئالا ـ پاساق بولۇپ كەتكەن شەيخ جامالىددىن ئۆزىنى ئاقلاشقا تىرىشىپ، — يالغاندىن ئول رەقىبلىرىمىزگە ھەمنەپەس بولغان بولۇپ، جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ تېزرەك كېلىشىنى كۈتتۇم، ھەر ھالدا قىبلىگاھىمىزنىڭ نۇرانە جامالى ۋەھشىي باسقۇنچىلارغا قارشى قىلىچ چېپىشىمىزغا مەدەت بولدى. ئاللاھ ئىگەم تاج ـ دۆلەتلىرىنى تېخىمۇ زىيادە قىلغاي ئالىيلىرى.

ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىنىنىڭ ساتقىنلىقىدىن ئال-

لىبۇرۇن خەۋەر تاپقانىدى. ئۇنىڭ ھالقىلىق پەيتتە ئۆزى تەرەپتە
تۇرۇپ دۈشمەنگە قارشى تۇرغىنىنى كۆرۈپ، گۇناھىنى ئەپۇ قىد-
لىشقا مەجبۇر بولدى، چۈنكى، شۇ تاپتا ئۇ شەيخ جامالىددىنىنى
گۇناھقا بۇيرۇسا نامەرد دېگەن ئاتاققا قالاتتى، ئۆزىگە ئەگەشكەن
بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كۆڭلى سوۋۇيتتى.

ــ ئېيتقانلىرى كەلگەي جانابى ئەمىر، ــ دېدى سۇلتان ئە-
بۇسەئىد مىرزا چىرايىغا زورىغا كۈلكە يۈگۈرتۈپ، ــ ياۋنىڭ ئىچىد-
گە چاندۇرماي كىرىپ، مۇھىم پەيتتە ئىچ ـ تېشىدىن ماسلىشىپ
ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسەتتىلە، سىلىدىنمۇ چەكسىز مىننەتدارمەن.

ــ ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىغا رەھمەت، ــ دېدى كۆڭلى
بىر ئاز جايىغا چۈشكەن شەيخ جامالىددىن، ــ ئىجازەت بەرسىلە،
شاھرۇخىيىگە بېرىپ مۇھەممەد جوگىنى تۇتۇپ كەلسەم.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىنىنىڭ ۋەھىمىسى
تېخىچە بېسىلماي، ئۆزىدىن يىراقراق تۇرۇشقا ئالدىراۋاتقانلىقىنى
دەرھال سەزدى، ئەمما مۇھەممەد جوگىنى تۇتىدىغان بۇ كاتتا ئە-
جىر، تۆھپىنى ئۇنىڭغا بەرگۈسى كەلمىدى. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ
مۇھەممەد جوگىنى تىرىك تۇتۇۋالغۇسى، ئۆلتۈرۈۋەتمەي بىر ئۇ-
مۇر نەزەربەند قىلغۇسى بار ئىدى. چۈنكى، ئۇ مۇھەممەد جوگىنى
ئۆلتۈرۈۋەتسە، ئۆز قېرىندىشىنى ئۆلتۈرۈۋەتتى دېگەن بەتنامغا
قالاتتى، نەزەربەند قىلىپ يېنىدا ساقلىسا، ئۇنىڭ كەڭ قورساق-
لىقىغا ھەممە ئادەم ئاپىرىن ئوقۇيتتى.

ــ مۇھەممەد جوگىنى تۇتۇشقا ئاللىقاچان سەركەردە ـ
لەشكەر ئەۋەتتىم، سىلى بۇ ئىشقا ئۆزلىرىنى جوۋۇتمىسىلا، ــ
دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا.

ــ ئۇنداق بولسا مەن تاشكەنتكە قايتاي، ــ دېدى شەيخ جا-
مالىددىن ئىمكان بار ئۆزىنى خاتىرجەم تۇتۇشقا تىرىشىپ، ــ
خۇش خەۋەر يەتكۈزۈپ تاشكەنتتىكى رەئىيەتنىڭ كۆڭلىنى خا-
تىرجەم قىلاي، قايتىشىمغا ئىجازەت بەرگەيلا ئالىيلىرى.

شەيخ جامالىددىن لەشكەرلىرىنى شەھەر سىرتىدا قالدۇرۇپ، خان بىلەن سەمەرقەنتكە كىرىشتىن خۇدۇكسىرەپ قالغانىدى. ئۇنىڭ چىراي ئىپادىسىدىن كۆڭلىدىكى ئەندىشىسىنى بىلىۋالغان ئەبۇسەئىد مىرزا ئارتۇقچە ھۆسلە قىلىپ تۇتۇپ قېلىشنى خالىمىدى.

«ئۇنىڭ گۇناھىدىن كەچتىم، لېكىن كۆڭلى يەنىلا خاتىرجەم ئەمەس، بوپتۇ، ئىجازەت بەرسەم بېرەي، تولۇق خاتىرجەم بولسۇن، كۆرسەتكەن شەپقىتىمنى بىلسە، بۇنىڭدىن كېيىن ئالا كۆڭۈللۈك قىلماس. ئۇنى جازالاش، ئۆلۈمگە بۇيرۇش شۇ تاپنىڭ ئۆزىدە ماڭا ھېچگەپ ئەمەس، لېكىن مۇشۇ سەۋەب بىلەن تاشكەنتتە تەپرىقىدچىلىك كۆتۈرۈلۈپ قالسا ياخشى بولمايدۇ، ئۇنىڭ تاشكەنتتە ھەقىقەتەن يىلتىزى چوڭقۇر...»

— ئۇنداق بولسا جانابى ئەمىر ئاق يوللۇق بولسۇن.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئاسانلا ئىجازەت بەرگەنلىكىدنى كۆرگەن شەيخ جامالىددىن بىر تەرەپتىن خۇش بولسا، بىر تەرەپتىن ئۇنىڭغا ئاسىيلىق قىلغانلىقىدىن، ياخشى كۆڭلىدىن زىيادە گۇمانلىنىپ كەتكەنلىكىدىن خىجىل بولدى. ھەئە، ئەبۇسەئىد مىرزا نىيىتىنى بۇزغان بولسا، ئۇنى شەھەرگە ئەكىرمەيمۇ ئۆلۈمگە بۇيرۇيالايتتى، ئەمما شۇ تاپتا مۇھەممەد جوگى باشلاپ كەلگەن دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرىنى مەغلۇپ قىلغىنى بىلەن ھۆسەيىن بايقارا تېخىچىلا نىيىتىدىن يانمىغانىدى. ئەڭ مۇھىمى، ھىراتتىكى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا تېخىچىلا تەۋرىنىپ تۇراتتى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىنىنىڭ مۇشۇ گۇناھى ئۈچۈن ئۇنى ئۆلۈمگە بۇيرۇسا، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ ئىشەنچىدىن تولۇق ئايرىلىپ قالاتتى، ئۇلا ئەمەس، باشقا ئەمىرلەرمۇ ئۇنىڭدىن تېخىمۇ ئېھتىيات قىلىدىغان بولۇپ قالاتتى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىنىنىڭ تۆھپىسىنى تارتۇقلاش ئۈچۈن، ئولجا ئېلىنغان ئاتلاردىن مىڭ تۇياق ئاتنى ئېگەر ـ جابدۇقلىرى بىلەن ئۇنىڭغا ئىنئام قىلدى.

ــ ئادالەتپاناھىمنىڭ ئىلتىپاتىغا مىڭ ـ مىڭ تەسەننا، ــ دېدى يۇرىكى تولۇق جايىغا چۈشكەن شەيخ جامالىددىن ھاياجانلانغان ھالدا، ــ بۇ شەپقەتلىرىنى ئۆمۈر بويى ئۇنتۇمايمەن.

شەيخ جامالىددىن بىلەن ئادەتتىكىچە سالاملاشقان يۇنۇسخان بىر چەتتە مەغرۇر قاراپ تۇراتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ تەدبىرلىكلىكىگە قايىل بولۇپ قالغانىدى.

«دۈشمەننى دوستقا ئايلاندۇرۇش ھەممە ئادەمنىڭ قولىدىن كېلىۋەرمەيدۇ، شەيخ جامالىددىن ئەمدى ئەبۇسەئىد مىرزىغا بىر ئۆمۈر ساداقەتمەنلىك بىلەن خىزمەت قىلىدۇ. مانا بۇنى كاتتا پەزىلەت، كاتتا تەدبىر دەيمىز. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھەقىقەتەن بۈيۈك ھۆكۈمران بولۇشقا مۇناسىپ ئىكەن.»

ئەبۇسەئىد مىرزا يۇنۇسخان بىلەن شەيخ جامالىددىننى كۆرۈشتۈرۈپ ئارىدىكى ئاداۋەتنى يويۇۋېتىشنى كۆڭلىگە پۈكۈپ بولۇپ يەنە توختاپ قالدى. ئۇ شەيخ جامالىددىننىڭ ھاكاۋۇر، مەنمەنچى ئادەم ئىكەنلىكىنى ئوبدان بىلەتتى.

«ماڭا يۈز كېلەلمەي خانزادە ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشكىنى بىلەن، چىن كۆڭلىدىن ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرمىسە بىكار. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ يەردە كونا خاماننى سورۇپ ئولتۇرۇش ئەپسىز، شەيخ جامالىددىنمۇ ئوڭايسىزلىنىپ قېلىشى مۇمكىن، بوپتۇ، يەنە بىر پۇرسىتى كېلىپ قالار.»

شەيخ جامالىددىن يۇنۇسخاننىڭ كۆزلىرىدىن ئۆزىنى ئىمكان بار ئەپقېچىپ تۇراتتى.

«ھەممە ئىشنى بۇزغان سەن موغۇل. ئاشۇ چاغدا تاشكەنت شەھىرىگە سائىللاردەك كىرگىنىڭدە نەزەربەند قىلغان بولسام بولۇپتىكەن، ئەس ـ يادى ھۇسەيىن بايقارا بىلەن بولۇپ كەتكەن ئەبۇسەئىد مىرزا ساڭا كۆڭۈل بۆلۈشكە ۋاقىت چىقىرالمايتتى ئەمەسمۇ، شۇنداق قىلغان بولسام بۈگۈنكى كۈندە ئۇ مېنىڭ ئالدىمدا ئەمەس، مەن ئۇنىڭ ئالدىدا گىدىيىپ تۇراتتىم، ھەقىقەتەن

جىگىرىنىڭ، ساداقىتىنىڭ بار ئىكەن يۇنۇسخان، دوستلۇقىنى ۋايىغا يەتكۈزدۈڭ.»

ـــ مۇشۇ يەردە خوشلىشايلى، ـــ دېدى ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىنىنىڭ خىيالىنى بۆلۈپ، ـــ تاشكەنتتىكى ئەلكۈزـ گە سالامىمىزنى يەتكۈزگەيلا.

ـــ ئىنشائاللاھ، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن.

ئەبۇسەئىد مىرزا شەيخ جامالىددىننى يولغا سېلىۋېتىپ يۇـ نۇسخان بىلەن شەھەرگە كىرىپ كەتتى.

※ ※ ※

ـــ مۇھەممەد جوگىنى قانداق قىلاي دەيدىلا ئالىيلىرى؟ ـــ سورىدى داستىخاندا غىزالىنىپ ئولتۇرغان يۇنۇسخان ئەبۇسەئىد مىرزىغا قاراپ.

ـــ ئول بەدرەكنى شاھرۇخىيە قەلئەسىگە بىر ئۆمۈر بەند قىلىپ قويماقچىمەن.

ـــ توغرا ئويلاپتىلا، ـــ دېدى يۇنۇسخان قايىللىق بىلەن، ـــ ئۇنىڭ ئەمدى ئانھەزرىتىم بىلەن قارشىلاشقۇدەك ھالى قالمىدى.

ـــ شۇنداق. ئەمدى قانداق قىلىدىكىن كۆرۈپ باقاي، كاراـ مىتى بولسا قانات ياساپ ئۇچۇپ كەتسۇن، بولمىسا سەلتەنەتىمنى ئېتىراپ قىلىپ ئايىغىمغا باش قويمغۇچە ئاشۇنداق قامالدا ياـ شايدۇ.

يۇنۇسخان سەمەرقەنتتە بىر ھەپتە تۇرغاندىن كېيىن، سۇلـ تان ئەبۇسەئىد مىرزا يوللۇق تۇتقان ئىككى مىڭ ئات ۋە يۈز تۆـ گىلىك سوۋغا ـ سالاملارنى ئېلىپ يەتتەكەنتكە قايتىپ كەتتى. مۇشۇ قېتىملىق جەڭ بىلەن بۇ ئىككى ھۆكۈمدارنىڭ دوستلۇقى ئەڭ يۇقىرى پەللىگە يەتكەندى. ئۇلار قۇچاقلىشىپ خوشلاشتى.

59

مىلادىيە 1462 ـ يىلى، كۆكلەم پەسلى.

ئەتىيازنىڭ يېقىمسىز غۇر ـ غۇر شامىلى جاننى قاقشىتاتـ
تى. موغۇلىستاننىڭ پايتەختى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ئاسمىنىنى
قاپلىغان قوغۇشۇن رەڭلىك بۇلۇتلار گويا سۇلتان ئىسان بۇغاخانـ
نىڭ ئۆلۈمىگە ھازا ئاچقاندەك ياش تۆكۈۋاتاتتى. ئىككى كۈندىن
بېرى يېغىۋاتقان سىم ـ سىم يامغۇر گاھى ـ گاھىدا قارغىمۇ
ئايلىنىپ قالاتتى. ھەئە، ئاقسۇ شەھىرىلا ئەمەس، پۈتكۈل ئۇيغۇر
ئېلى مۇسىبەت قايغۇسىغا چۆمگەنىدى. ئوردىدىن كۆتۈرۈلگەن
ھازا قوشاقلىرى ئاقسۇ شەھىرىنىڭ بۇلۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە
ئاڭلىناتتى. خوتۇنبازلىق، شارابخورلۇقتىن تاپقان ئېغىر كېسەل
ئاخىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ بېشىغا چىققانىدى، ئاقسۇ
شەھىرىدىن چىقىپ تۆت تەرەپكە چاپقان چاپارمەنلەر ئاتلىرىنى
بولۇشىغا چاپتۇرغىنىچە ئۆتەڭ ـ لەڭگەرلەردە ئات ئالماشتۇرغاچ
ئەل ـ يۇرتقا مۇسىبەت جاكارلايتتى. ھەرقايسى ۋىلايەت، شەھەر،
تۈمەنلەرنىڭ بەگلىرىگە خاننىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزەتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان قازا قىلىپ ئىككى ئاي بولغاندا
پۈتكۈل موغۇلىستان تەۋەسىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت ـ تۈمەنلەرـ
نىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى ئاقسۇغا تولۇق جەم بولدى. مۇسىبەت قايـ
غۇسىغا چۆمگەن بۇ ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كۆڭلى سۇنۇق، چىرايـ
لىرى قايغۇلۇق ئىدى. بۇنىڭ ئەكسىچە، دادىسىنىڭ تەختىگە
چىققان خانزادە دوستمۇھەممەدخان تولىمۇ خۇشال كۆرۈنەتتى.
گەرچە مەرھۇم سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ قارىسى ئاقسۇ شەھەـ
رىنىڭ ھەرقايسى كوچا ـ رەستىلىرىگە، مەسچىت ـ خانىقالىرىغا

يوغان داش قازانلار ئېسىلىپ، ئەتىگەندىن ـ كەچكىچە پولۇ دەم-
لىنىپ، بارلىق شەھەر خەلقىگە ئاش تارتىلىپ تولىمۇ ھەشەمەت-
لىك ئۆتكۈزۈلگەن بولسىمۇ، لېكىن خانزادە دوستمۇھەممەدخان بۇ
قارا ئۆتكۈش مۇراسىمىنى ئۆزىنىڭ تەختتە ئولتۇرغانلىقىنى
تەبرىكلەش، تەنتەنە قىلىش مۇراسىمىغا ئايلاندۇرۇۋەتكەنىدى.
كوچا ـ رەستىلەردە كىشىلەر نەزىر ئېشىغا داخىل بولۇپ، مەر-
ھۇم خاننىڭ روھىغا دۇئا قىلىپ، بەللىرىگە قارىلىق باغلاپ مۇ-
سىبەتتە يۈرگىنىنى بىلەن، ئوردىدا دوستمۇھەممەدخان شاھانە
داستىخان راسلاپ، تۈرلۈك نازۇ نېمەتلەرنى تەييارلاتقۇزۇپ، ئە-
مىر ـ بەگلەرنى شارابقا زورلاۋاتاتتى، ئۆزى خېلىلا ئىچىۋالغان
بولۇپ، ئوبدانلا كەيپ ئىدى. بىر قىسىم ئەمىرلەر يېڭى خانغا
ياخشىچاق بولۇش، كۆڭلىگە يېقىش ئۈچۈن ئالدىقاچان شارابقا
ئېغىز تېگىشكەنىدى. يەنە بىر قىسىم ئەمىرلەر باشلىرىنى تۆۋەن
سالغىنىچە تۈرلۈك باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىشىپ شاراب پى-
يالىسىگە قوللىرىنى ئۇزاتماي ئولتۇرۇشاتتى. شەيخۇلئىسلام
مەۋلانە تاجىددىنىنىڭ قاپىقى تۈرۈلۈپ كەتكەنىدى. دوستمۇھەم-
مەدخان ھېچكىمنىڭ داستىخاندىن ئۆز ئىختىيارىچە ئايرىلىشىغا
ئىجازەت بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن، قىسمەنلەر خالىمىسىمۇ بۇ
شارابىبازلىق سورۇنىدا ئىلاجسىز ئولتۇرۇشقا مەجبۇر بولغانىدى.
سورۇننىڭ تازا جانلانماي ۋاتقانلىقىنى سەزگەن دوستمۇھەممەدخان
شاراب توشتۇرۇلغان ئالتۇن جامنى قولىغا ئېلىپ تۇرۇپ سۆزلى-
دى:

— بىز ھەممىمىز ئاللاھنىڭ ئىلكىدىمىز، يەنە ئاللاھنىڭ
دەرگاھىغا قايتىمىز. دېمەكچىمەنكى، ئۆلگەننىڭ كەينىدىن ئۆل-
گىلى بولماس، تىرىكلىك ئەلادۇر. جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكى-
مىز بولمىش مەرھۇم خان ئالىيلىرى شارابقا، بەزمىگە تولىمۇ
خۇشتار كىشى ئىدى. قازارەن ياراتقان ئىگىسىنىڭ دەرگاھىغا سە-
پەر قىلدى، بىزمۇ ھامان ئۆلۈپ كېتىمىز. ھېلىمۇ ئىككى ئايدىن
بېرى مۇسىبەتتە تۇرغىنىمىز يېتەر. قائىدە بويىچە قارىلىق قى-

رىق كۈن تۈتۈلاتتى، يىراقتىكى ئەمىر ـ بەگلەرنى ساقلاپ يىـ-
گىرمە كۈن ئارتۇق قارىلىق تۇتتۇق. يىغا يىغىنى كەلتۈرەر، قارا
قارىنى چىللار دېگەن گەپ بار، ئەمدى قارىلىق، مۇسىبەت ئا-
خىرلاشقاي. بول سەلتەنەتنىڭ تاجۇ تەختى ماڭا قارار تاپتى. دې-
مەكلىك، بۇمۇ ئەل ـ يۇرتنىڭ، تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ بەختى.
بەخت دېمەكلىك خۇشاللىق دېمەكتۇر، خۇشاللىق بەزمىگە قې-
تىلسا ئاندىن ماقامىغا يېتەر. جانابى ئەمىرلەر قېنى قوللىرىغا
شاراب كاسىلىرىنى ئېلىشسىلا، بۇ مېنىڭ تەختتە ئولتۇرغىنىم-
نى قۇتلۇقلىغانلىرى بولۇپ قالسۇن.

ئەمىرلەر خاننىڭ غەزەپ قىلىشىدىن قورقۇپ بىر ـ بىرىگە
يەر تېگىدىن قارىشىۋالغىنىچە شاراب پىيالىلىرىنى ئېلىشقا مەج-
بۇر بولدى. ھەئە، كىچىكىدىن دېگىنىنى قىلىپ كۆنگەن، بىشەم،
ئازازۇل، بەتخۇي چوڭ بولغان دوستمۇھەممەدخاننىڭ خۇي ـ پەي-
لىنى ئوبدان چۈشىنىدىغان بۇ ئەمىرلەر ئۇنىڭ پەرمانىغا قارشى
ئىككى ئېغىز سۆز قىلىشقا پېتىنالمايۋاتاتتى.

ــ جانابى قىبلىگاھىمىزغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى سانىز
مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ ئەلۋەتتە قۇدرەتلىك پاناھگاھىـ-
مىزنىڭ بۈيۈك تەسەررۇپىمىزنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولىغا
ئالغىنىنى، تەخت ـ سەلتەنەتتە ئولتۇرۇپ ئەل ـ يۇرتقا سايىۋەن
بولغىنىنى قۇتلۇقلاشقا تېگىشلىك ئىدى، ئەمما شەپقەتلىك مەر-
ھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ قازا قىلغىنىغا تېخى ئاران ئاتمىش كۈن
بولدى. ئەل ـ يۇرتنىڭ قايغۇسى بېسىلغىنى، ئۇلار ئۇچىسىدىكى
مۇسىبەت تونلىرىنى يەشكىنى يوق. مۇشۇنداق ۋاقىتتا بەزمە ـ
شارابتىن يىراقراق تۇرۇپ جەننەتماكان ئالەمپاناھىمىزنىڭ پاك
روھىناتلىرىغا ئاتاپ دۇرۇت ـ ئىستىغپار ئوقۇشىمىز تولىمۇ زۆ-
رۇر. مۇمكىن بولسا جانابى ئانھەزرىتىمىزنىڭ بىر مەزگىل بەز-
مە ـ شارابتىن پارىغ بولۇشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ياقتۇرمىغاننى قىلىپ چىرايىنى
پۈرۈشتۈردى، سانىز مىرزىغا نارازىلىق بىلەن قارىدى. شۇ دەقىـ-

قىدە سانسىز مىرزىدىن باشقا ئادەم بۇ گەپنى قىلغان بولسا، گەپ ـ سۆزسىز كاللىسىدىن ئايرىلغان بولاتتى. كىچىككىدىن ئۆز بىر ـ شىمچى چوڭ بولغان دوستمۇھەممەدخان تولىمۇ تەلۋە ئىدى. ئىل ـ گىرىمۇ ئورۇنسىز بۇيرۇق، تەلەپلىرىگە سەل ـ پەللا ئېتىراز بىلدۈرگەن، نەسھەت قىلغان بەگ ئەتكە، كۆڭۈلداش، نۆكەر، خىزمەتكارلىرىنى يەڭگىلىرەك بولغاندا پالاق ـ دەررىگە تارتقۇزۇپ پۇت ـ قوللىرىنى چاقتۇرۇۋېتەتتى، ئېغىر بولغاندا دەرھال ئۆ ـ لۈمگە بۇيرۇپ كاللىسىنى ئالدۇراتتى. شۇ سەۋەبتىن ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ھەممىسى ئۇنىڭدىن يالما ـ ۋۇزدىن قاچقاندەك قاچاتتى، ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى، نېمە دېسە «لەببەي» دەپ تۇراتتى. ئۇ پەقەت دادىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىنلا ھېيىقاتتى. ھەتتا گاھىدا دادىسىغىمۇ ياناتتى. ئاند ـ سىغا پەقەتلا ئىتائەت قىلمايتتى، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇنى ئارزۇلۇق بىرلا ئوغلۇم دەپ رايىغا بېرىپ ئاشۇنداق يامان ئۆگەـ تىپ قويغانىدى. ئۇنىڭ بۇ يامان خۇيىنى ئوبدان بىلىدىغان ئە ـ مىرلەر گەپ قىلماي تۇرۇۋېلىشقانىدى، شۇ تاپتا ئاكىسى سانسىز مىرزىنىڭ تەقدىرىدىن ئەنسىرىگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يۈرىكى سېلىپ، ۋۇجۇدىنى قارا تەر باسقانىدى.

— خان ـ سۇلتانلار ئاللاھنىڭ يەر يۈزىدىكى سايىسىدۇر، خاننىڭ ئەمرىنى تۇتماقلىق ۋاجىپ، — دېدى دوستمۇھەممەدخان ئۆزىگە ھاي بەرگەن ھالدا چوڭچىلىق بىلەن، ئاندىن شەيخۇل ـ ئىسلام مەۋلانە تاجىددىنغا قاراپ سورىدى، — قانداق دېدىم ھەز ـ رىتىم؟

— بەرھەق، پادىشاھنىڭ ئەمرىنى تۇتماقلىق ئەلۋەتتە ۋاجىپ، بىز قىبلىگاھىمىزنىڭ ئاتقان ئوقلىرىمىز، لېكىن..

— مانا، پەتىۋا دېگەن مۇشۇ ئەمەسمۇ، — دېدى دوستمۇـ ھەممەدخان شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىننىڭ گېپىنى بۆلۈپ، — شول تاپتا مۇسىبەتنى باھانە قىلىپ بىئارام بولۇشنىڭ نېمە ھا ـ جىتى، جانابى ئەمىرلەر زىنھار ئىككىلەنمىسۇنلار. بۇيرۇلغۇچى

ئۆزرىلىك، قىلىنغان ئىش مۇقەررەر، دېگەن گەپنى ھەممىلىرى بىلىشىلىغۇ دەيمەن، بۇ ھەرقانداق چەكلەش زۆرۈرىيەتكە يول قويدۇ دېگەن ئېتىبارلىق سۆزدۇر، شۇڭا مەرھۇم پەدەرۇ بۇزرۇكىنىڭ مۇسىبەت تەزىيىسىدىن بىزلەركىم بۈيۈك سەلتەنەت تاجدارىنىڭ تەختتە ئولتۇرغىنىنى قۇتلۇقلاش ئەلۋەتتە زۆرۈرىيەتتۇر. شەيخۇلئىسلام ھەزرەتلىرىنى بىزلەركىم تەخت ساھىبىنى ئەڭ ئاۋۋال قۇتلۇقلايدۇ دېگەن ئۈمىدتىمەن.

شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىن تىترەپ كەتتى.

— ئالەمپاناھىمىزغا تاجۇ دۆلەت قۇتلۇق بولغاي، — دېدى ئاۋازىنى ئۈنلۈك چىقىرىشقا تىرىشىپ.

تۇيۇقسىز دوستمۇھەممەدخاننىڭ كاللىسىغا شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىنغا شاراب ئىچكۈزۈش ئارقىلىق باشقا ئەمىرلەرگە ئۆزىنىڭ شاھلىق سۈر ـ ھەيۋىسىنى كۆرسىتىپ قويۇش خىيالى كەلدى. ھەئە، ئەزەلدىن كاللىسىغا نېمە كەلسە شۇنى قىلىپ كۆنۈپ قالغان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ۋۇجۇدىغا شەيتان ۋەسۋەسە سېلىۋاتاتتى. بۇ خىيال ئۇنىڭغا تولىمۇ قىزىقارلىق تۇيۇلدى.

— جانابى شەيخۇلئىسلامغا شاراب بېرىلسۇن، — دېدى دوستمۇھەممەدخان.

باش ساقىي بىر دەقىقە تېڭىرقاپ تۇرۇپ قالغاندىن كېيىن بوش كاسىدىن بىرىگە لىق شاراب قۇيۇپ مەۋلانە تاجىددىنغا تۇتتى.

كىچىك ۋاقتىدىن باشلاپ قەشقەر، بۇخارادا ئىلىم تەھسىل قىلغان، قايتىپ كەلگەندىن كېيىن قەشقەردىكى ساچىيە مەدرىسەسىدە مۇدەررىسلىك قىلىپ نۇرغۇنلىغان تالىپى ئىلىملەرنى تەربىيىلىگەن مەۋلانە تاجىددىنىنىڭ نامى موغۇلىستاندىلا ئەمەس، بۇخارا، سەمەرقەنت، ئەندىجانلاردىمۇ مەشھۇر ئىدى. مەرھۇم سەيىدئەلى ئالىپ پايتەختنى تۇرپاندىن ئاقسۇغا يۆتكەپ كېلىپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاننى ئاقسۇ تەختگاھىدا ئولتۇرغۇزغاندا، ئۇ مەۋلانە تاجىددىننى ئوردىنىڭ شەيخۇلئىسلاملىقىغا تەۋسىيە قىل-

غانىدى، بۇنىڭدا ئۇ ئاساسلىق سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا شەرىئەت ئەھكاملىرىنى ئۆگىتىش، سەلتەنەتنى شەرىئەت قانۇنلىرى بىلەن باشقۇرۇش ھەمدە ئۇنىڭ ئىخلاسمەن ئىسلام مۇرىتى بولۇپ يېتىشىپ چىقىشىنى كۆزدە تۇتقانىدى. گەرچە سۇلتان ئىسان بۇغاخان شارابخورلۇقتىن مېھرىنى ئۈزەلمىگەن بولسىمۇ، شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىنغا ئالاھىدە ھۆرمەت قىلىپ، دىنىي مەسىلىلەردە ئۇنىڭ پەتىۋا ـ ھۆكۈملىرى بويىچە ئىش تۇتۇپ كەلگەنىدى. شۇڭا ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەردىن تارتىپ ئادەتتىكى مۇلازىملارغىچە مەۋلانە تاجىددىندىن ئالاھىدە تەپ تارتاتتى، ئۇنىڭ ئالدىدىن توغرا ئۆتۈشكە پېتىنالمايتتى. سۇلتان ئىسان بۇغاخانمۇ كۈن ئارىلاپ بامدات نامازلىرىنى ئۇنىڭ كەينىدە تۇرۇپ ئۆتەيتتى.

شەيخۇلئىسلام ھاقارەتلەنگەندەك ھېس قىلدى، ئۆزىنى غۇرۇرى پايخان بولغاندەك سەزدى، قىيامەت قايىم بولغاندەك، گۇرۇلدەپ كۆيۈۋاتقان دوزاخ ئوتىغا تاشلىنىش ئالدىدا تۇرغاندەك تۇيغۇغا كەلدى، كۆزىگە مۆللىدە ياش ئالدى.

ـــ كەچۈرسىلە قىبلىگاھىم، كەمىنىلىرى ئەزەلدىن مەي ـ شاراب ئىچمەيمەن.

دوستمۇھەممەدخانىنىڭ چىرايىنى بىردىنلا غەزەپ بۇلۇتلىرى قاپلىدى، يۈرىكىدە خىرىس قىلىپ تۇرغان مۇدھىش بىر مەخلۇق قۇتراشقا باشلىدى، كۆزلىرىگە قان تولدى.

ـــ بابا پادىشاھ ئەمرىنى تۇتماقلىق ۋاجىپ دېگەن پەتىۋانى ئۆزلىرى بەرگەنغۇ دەيمەن ھەزرىتىم؟!

مەۋلانە تاجىددىن بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ـــ شۇنداق ئالىيلىرى، بىراق شەرىئەت ئەھكاملىرىغا يات ھەرقانداق ئەمىر ـ پەرمان باتىلدۇر. بۇ ئېغىر گۇناھ قىبلىگاھىم.

تەختتە ئولتۇرا ـ ئولتۇرمايلا ئەمىرلىرىنىڭ ئالدىدا مات بولۇشنى ئۆزىنىڭ سۇلتانلىق سەلتەنەتىگە ھاقارەت ھېسابلىغان

دوستمۇھەممەدخاننىڭ تەلۋىلىكى تۇتقانىدى. شۇ تاپتا ئۇ شەيخۇل-ئىسلامغا پەرمانىنى ئۆتكۈزەلمىسە باشقا ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا يۈز - ئابرۇيى تۆكۈلىدىغاندەك، ئۇلار ئۆزىنى كۆزگە ئىلمايدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغانىدى.

«بۈگۈن ئۇنىڭغا بىر قەدەھ شارابنى ئىچسىمۇ ئىچكۈزىمەن، ئىچمىسىمۇ ئىچكۈزىمەن. مېنى كىچىك، سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتۇپ ئولتۇرالمايدۇ، دەپ كۆزگە ئىلمىغانلارغا كۆرسىتىپ قويىمەن. ھازىردىن باشلاپ پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلىدىغانلار چىقىقىلى تۇرسا، ئەتە ـ ئۆگۈن قانداق قىلىمەن؟...»

— پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلماقچىمۇ سىلى؟

مەۋلانە تاجىددىن موككىدە تىزلىنىپ يالۋۇردى:

— كەمىنە قۇللىرىنى بۇ گۇناھقا زورلىمىسىلا ئالىيلىرى، سىلىدىن ئۇ دۇنيا ـ بۇ دۇنيا رازى بولۇپ كېتەي. مۇشۇ قىلغان شەپقەتلىرى ئۈچۈن ھەققىلىرىگە ئۆمرۈمنىڭ ئاخىرىغىچە دۇئا قىلاي.

— تولا تىكلەشمىسىلە. ھۆرمەت شارابى ئىچمىسىلە، جازا شارابى ئىچىدىلا.

ئۆزىنى تۇتۇۋالغاندەك كۆرۈنىدىغان دوستمۇھەممەدخاننىڭ سۆزلىرىدە ئېغىر تەئەددى بار ئىدى. سورۇندا ئولتۇرۇۋاتقان ئەمىرلەرنىڭ يۈرەكلىرى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدىن سېلىپ كەتتى. شۇ تاپتا ھەممىسى باشلىرىدا ئەجەل قۇشى ئەگىۋاتقاندەك ھېس قىلىشاتتى. شۇڭا ھېچكىم ئارىغا چۈشۈپ سالا قىلىشقا پېتىنالمىدى.

شۇنچە يېلىنىشلىرىنىڭ خانغا كار قىلمايۋاتقانلىقىنى سەزگەن مەۋلانە تاجىددىن قاتتىق ئۈمىدسىزلەندى، ۋۇجۇدىدا قايتىدىن غورۇر پەيدا بولدى، دەس ئورنىدىن تۇرۇپ قول باغلىدى.

— كەمىنىلىرىنىڭ بۇ ئەرزىمەس بېشى ئەلۋەتتە خان ئالىيلىرىنىڭ ئىلكىدە، ئەمما يەنىلا شەپقەتلىرىدىن ئۈمىدۋارمەن. ئاللاھ ئىگەمدىن دىللىرىغا ئىنساب، تەۋپىق تىلەيمەن. شۇنچە يىل قىلغان تائەت ـ ئىبادىتىمنى ئول بىر قەدەھ شارابقا زىنھار تې-

گىشمەيمەن، خالىغانلىرىنى قىلسىلا.

شەيخۇلئىسلامنىڭ شارابنى قەتئىي ئىچمەيدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى:

— مىرغەزەپ!

— لەببەي قۇدرەتلىك شاھىم، قىلىچلىرىمىز قانسىرىغان! — دېدى مىرغەزەپ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

— مۇنۇ خان پەرمانىغا سەركەشلىك قىلغان گۇناھكارنىڭ كاللىسىنى ئال!

مىرغەزەپنىڭ كۆز ئىشارىسى بىلەن ئىككى جاللات يۈگۈرۈپ كېلىپ، مەۋلانە تاجىددىننىغا خۇددى سار چۈجىگە ئېتىلغاندەك ئې- تىلدى، ئىككى قولتۇقىدىن تۇتۇپ دارقىرىتىپ سۆرەپ ماڭدى.

— ئاھ قۇدرەتلىك ئىگەم، ئالدىڭدا بىلىپ - بىلمەي ئۆت- كۈزگەن گۇناھلىرىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن، ئىنايىتىڭنى سې- غىنىمەن پەرۋەردىگار...

مەۋلانە تاجىددىننىڭ ئېچىنىشلىق نالىسىدىن بارچە ئەمىر- لەرنىڭ ۋۇجۇدى قاتتىق سىلكىندى. لېكىن ھېچقايسىسى دوست- مۇھەممەدخاندىن ئۇنى تىلەشكە جۈرئەت قىلالمىدى. گويا بارلىق ھاياتلىق توختاپ قالغاندەك ئارىنى ئېغىر سۈكۈنات باستى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەمىرلىرىگە دەھشەت سېلىپ بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن، چىشلىرىنىڭ ئارىسىدىن چىقىرىپ تۇرۇپ دېدى:

— خوش، ئەمدى جانابى ئەمىرلەرنى شاراب ئىچىشكە زور- لىمايمەن.

ئەمىرلەر قوللىرىغا شاراب تولدۇرۇلغان قەدەھلەرنى ئالغى- نىچە گۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى. ھەئە، سانىز مىرزىمۇ شاراب كاسىسىنى قولىغا ئالغاندى. قەدەھ تۇتقان قوللىرى سې- زىلەرلىك تىترەيتتى.

— ئانھەزرىتىمگە تاجۇ تەخت مۇبارەك بولغاي!

— پاناھگاھىمىز شاپائەت تەختىنىڭ سۇلتانىدۇر!

ــ قىبلىگاھىمىز ئادالەت مەيداندا يېگانە چەۋەندازدۇر.

ــ ئادالەتپاناھىمىزنىڭ تاجۇ تەختىگە بەرقارار بولۇشى ئەل ـ يۇرتنىڭ بەختىدۇر.

ــ ...

يامغۇردەك يېغىۋاتقان مەدھىيە، خۇشامەت سۆزلىرى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ غەزىپىنى قايتۇردى، چىرايىغا سۇس كۈلكە يۈگۈرتۈپ تەبەسسۇم قىلدى. شۇ تاپتا ساقىيلار كاسا ـ قەدەھلەرگە شاراب قۇيۇپ ئۇلگۈرتەلمەيۋاتاتتى. ئەمىرلەر خۇددى بەسلەشكەندەك شاراب ئىچىشىۋاتاتتى.

شاراب تەسىرىدە كەيپى كۆتۈرۈلۈپ غەرق مەست بولغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئوردا سازەندىلىرىنى تۇۋلىتىپ بەزمىنى مەشرەپكە ئايلاندۇردى. ئوردا رەققاسلىرى شوخ پەدىلەرگە ماسلاشتۇرۇپ قاش ئېتىپ، كۆز قىسىپ كۆكرەكلىرىنى لىغىرلىتىپ، بويۇن، كاسىلىرىنى ئوينىتىپ خۇلق چىقارغىنىچە ئۇسسۇل ئويناشماقتا ئىدى. دادىسىنىڭ ھازىسىدا بەزمە ـ مەشرەپ قىلىشتەك ئەزەلدىن بولۇپ باقمىغان بىمەنە ئىش ئاقسۇ دىيارىدا ــ موغۇلىستان خانلىقىنىڭ ئوردىسىدا يۈز بېرىۋاتاتتى. دوستمۇھەممەدخان تولىمۇ خۇشال ئىدى. يېڭى ـ يېڭى قىلىقلارنى چىقىرىپ بەزمىنى قىزىتاتتى. ئەمىرلەرنى ھېلى ئۇسسۇل ئويناشقا مەجبۇرلىسا، ھېلى ھەرخىل ئويۇنلارغا تەشكىللەيتتى. ئەمىرلەرنىڭ كالامپاي ھەرىكەتلىرىدىن، غەلىتە قىلىقلىرىدىن زوقلىنىپ كۈلەتتى، بەزمە ئاخىرلاشقاندا ئەمىرلەر غەرق مەست بولۇپ كەتكەنىدى.

※ ※ ※

ــ بۇ قانداق قىلىق ئەمدى، ــ دېدى ئەتىسى ئەتىگەندە ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن بىللە ناشتىغا ئولتۇرغان سانىز مىرزا رەنجىپ، ــ تۈنۈگۈنكى ئىش بىر ئەلنىڭ تاجدارى

قىلىدىغان قىلىقمۇ؟ ئۇنىڭدىن ئۇچ ـ تۆت ياشلىق بالىنىڭ قىلىقى ئەدەپلىكرەك ئىدى. خان خانغا، سەلتەنەت سەلتەنەتكە ئوخشىماي قىلىۋاتىدۇ، خان ئالىيلىرى بۇ بەتخۇيىنى تاشلىمايدىغان بولسا، ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىز يۇرەك قېنىنى سەرپ قىلىپ تىكلىگەن سەلتەنەت ئالتە كۈندىلا خاراب بولىدۇ.

ـــ خان ئالىيلىرى تېخى كىچىك، ئىشنىڭ يولىنى تازا بىلىپ كەتمەيدۇ...

ـــ يىگىرمە ياشنىڭ قارىسىنى ئالاي دەپ قالغان، بىر بالىغا ئاتا بولغان ئادەمنى قانداقمۇ كىچىك دېگىلى بولسۇن قەدىرلىك ئىنىم؟ ـــ دېدى سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ سۆزىنى بۆلۈپ، ـــ شاراب ئىچمىگىنى ئۇچۇنلا پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلدى دەپ ھەزرىتى شەيخۇلئىسلامنىڭ كاللىسىنى ئالدى، شاراب ئىچىش ئەلۋەتتە شەرىئەت ئەھكاملىرىغا خىلاپ. مەۋلانە تاجىددىنىدەك دىن پېشۋاسىنى مۇشۇنداق گۇناھلىق ئىشقا بىلىپ تۇرۇپ زورلىدى، بۇ دېگەن دىنىي ئىسلامىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلغانلىق. ماقۇل، خاننىڭ شاراب ئىچىشىنىغۇ توسۇغىلى بولمايدۇ، ئەمما ئۆزى ئىچكەننى ئاز دەپ باشقىلارنى زورلىسا قانداق بولىدۇ؟ ھەرقانچە خۇمارى تۇتسىمۇ مۇسىبەت مەزگىلىدە شاراب ئىچمەسلىكى، بەزمە قىلماسلىقى كېرەك ئىدىغۇ. ئاخشام ئوردىدا نەزىر ئەمەس، توي بولدى توي!

سانىز مىرزا قاتتىق رەنجىگەن، ئۇمىدسىزلەنگەنىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يا ئاكىسىنىڭ رەنجىشىگە ھەمنەپەس بولالماي، ياكى قېيىنئاغىسى بولمىش سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى ئاقلىيالماي تەڭقىسلىقتا قالغانىدى.

ھەئە، سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ بۇ بىمەنە قىلىقى تېخى ئاخشام بولغان ئىش ئەمەس ئىدى. دادىسىنىڭ تەختىگە ئولتۇرغان بۇ ئىككى ئايدىن بېرى كۈندە شاراب ئىچىپ، تۇتامسىز پەرمانلارنى چۇشۇرۇپ، كىملەرنىدۇر ئورۇنسىز جازالاپ، خېلى كۆپ ئەمىرلەرنى رەنجىتكەن، يۇرەكئالدى قىلىۋەتكەنىدى. ئەمىر ـ

لەر ئاغزىدىن ئاشكارا چىقىرالمىغىنى بىلەن پىتنە قىلىشاتتى.
ئوغلىغا نەسىھەت قىلىپمۇ ئاڭلىتالماي قاتتىق رەنجىگەن خانىش
ئايىپھىرى خېنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ قىرقى توشمايلا يا ـ
مانلىغان ھېسابتا تۇرپانغا كەتكەنىدى. ئانىسىنىڭ يامانلاپ كېتىد ـ
شىمۇ دوستمۇھەممەدخانغا پەقەتلا تەسىر قىلمىغانىدى. مۇھەممەد
ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭ خاتا قىلىۋاتقانلىقىنى ئوبدان بىلەتتى، ئەمما
ئاشۇ نارازى بولغان ئەمىرلەرگە قوشۇلۇپ پىتنە قىلىشىپ بەرسە،
غەيۋەت ـ شىكايەتكە ھەمدەم بولسا، ئۇزاق ئۆتمەي ئوردىدا بۆلۈ ـ
نۈش كېلىپ چىقاتتى، سەلتەنەتنىڭ ئۇلى تەۋرەيتتى، بۇنىڭ ئا ـ
قىۋىتى بەكمۇ قورقۇنچلۇق ئىدى. شۇڭا ئۇ دادىسى سەييىدئەلى
ئالپقا ئوخشاش مەيلى خان قانچىلىك خاتالىق ئۆتكۈزسۇن،
تەخت ـ سەلتەنەتكە بولغان ساداقىتىدىن ۋاز كەچمەسلىكنى، تا ـ
جۇ تەختنىڭ مۇستەھكەملىكىنى قوغداشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى،
ھەم ئاكىسى سانىز مىرزىنىڭمۇ شۇنداق قىلىشىنى ئۈمىد قىلات ـ
تى. ئۇنىڭچە، ئاغا ـ ئىنى بىرلەشسە، دوستمۇھەممەدخانغا ئاس ـ
تا ـ ئاستا تەسىر كۆرسىتىپ، ئۇنى يامان خۇيلىرىدىن تەزدۇر ـ
گىلى بولاتتى. دادىسى سەييىدئەلى ئالپمۇ ئۆز ۋاقتىدا سۇلتان
ئىسان بۇغاخاننىڭ نۇرغۇن بەتخۇيلىرىنى كۆرسىمۇ كۆرمەسكە
سېلىپ، ئۇنى بىر قانچە قېتىملىق بالا ـ قازادىن قۇتۇلدۇرۇپ
سەلتەنەتنى مۇستەھكەملىگەن، خانلىق مەرتىۋىسىنى ساقلاپ
قالغانىدى.

— مەرھۇم شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىنىنىڭ ئۆلۈمىگە
مەنمۇ ئېچىنىمەن، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىردەم ئويى ـ
لىنىۋالغاندىن كېيىن، — ئەپسۇس، بولىدىغان ئىش بولۇپ بول ـ
دى، ئەمدى بۇ ئىشلار توغرۇلۇق كۆڭلىمىزنى يېرىم قىلمايلى،
خان ئالىيلىرى كىچىكىدىن ئۆز بېشىمچى كۆنۈپ قالغان،
ئىشلارنى چىرايلىق سۆزلەر بىلەن باشلىۋالساق، ئاشۇ بەتخۇيلىد ـ
رىنى تاشلاپ ئىنساب، دىيانەتكە يۈزلىنەر دەپ ئويلايمەن.

— سىلىچە راستىنلا شۇنداق قىلغىلى بولۇرمۇ؟ ئاۋامغا

مۇسبەت جاكارلىغىنى بىلەن ئۆزى ھەرەمدىن چىقالمايۋاتىدۇ، ۋالىدەسى خانىش ئايمپهرى خىنىم تۇرپانغا كەتكەندىن كېيىن مەرھۇم خان ئاتىسىنىڭ ھەرەملىرىگە ئازادلىق بېرىشى، بەلكىم ئۇلارنى ئەمىر ـ بەگلەرگە نىكاھلاپ بېرىپ ساۋابقا يول ئېچىشى كېرەك ئىدى. ھەرەمدىكى مەيلى غۇنچىچە، مەيلى توقاللار بولسۇن، ھەممىسى خان ئاتىلىرىنىڭ قۇما①سىدۇر. تۇل قالغان ئانىسىنى ئەرگە بېرىش ئىسلام شەرىئىتىدە كاتتا ساۋابتۇر، بىراق خان ئاتىلىرى ئۇلارنىڭ ھەرەمدىن چىقىپ كېتىشىگە ئىجازەت بەرمەپتۇ، ئاتىسىنىڭ ھەرەملىرى بىلەن ئۆزىنىڭ ھەرەملىرى بىر يەردە تۇرسا سىلىچە ياخشى بولۇرمۇ؟! خان ئاتىلىرىنى ئەدەپكە قايتۇرۇشقا، پەزىلەت يولىغا سېلىشقا مېنىڭ كۆزۈم يەتمەيدۇ، ئۆزلىرىمۇ كۆردىلە، تۈنۈگۈن قىلغان ئىككى ئېغىز نەسىھەتىم ئۇچۇن شۇنداق قاتتىق رەنجىپ كەتتى. ئەگەر يەنە ئىككى قوۋۇز گەپ قىلغان بولسام مەۋلانە تاجىددىننىڭ ئەمەس، مېنىڭ كاللام ئېلىنغان بولاتتى. نەسىھەتىمۇ ئاڭلايدىغان ئادەمگە قىلغان تۇزۇك، نەسىھەت قىلىمىز دەپ ئېغىز ئۇپراتقاننى ئاز دەپ بالاغا قالمايلى يەنە. ئەڭ ياخشىسى ئۇنىڭدىن يىراقراق تۇرغان ئەۋزەلدەك قىلىدۇ. مەن بۇگۈنلا ئىجازەت سوراپ ياركەنتكە قايتىمەن، مۇمكىن بولسا سىلىمۇ ۋاقتىدىراق قەشقەرگە كېتىۋالسىلا. ئوردىنىڭ ئىشلىرىنى ئۆزى بىلگەنچە بىر تەرەپ قىلىپ باقسۇن. ئاقىللارنىڭ موزاينىڭ يۇگۇرۇشى سامانلىققىچە دەيدىغان تەمسىلى بار، بۇرنىغا يىمىگىچە تۇزەلمەيدىغاندەك قىلىدۇ. ۋاقتى كەلگەندە بامەسلىھەت ئىش قىلارمىز.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاكىسىغا يەنە نەسىھەت قىلىشقا يۈزى چىدىمىدى.

سانىز مىرزا سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن ئىجازەت سوراپ ياركەنتكە قايتىپ كەتتى. باشقا ئەمىرلەرمۇ چىرايلىق سۆزلەر بىلەن باھانە كۆرسىتىپ ئۆز ۋىلايەتلىرىگە قايتىشقا ئالدىرىدى.

① قۇما ــ ئۆگەي ئانا.

60

ياركەنت دەرياسىنىڭ بويىغا جايلاشقان ئارسلانباغ قورۇقى كۆز پەسلى باشلىنىشى بىلەن باشقىچە گۈزەللىشىپ كەتكەنىدى. قىزىرىپ پىشقان ئالمىلار، قوش مۇشتەك ئانارلارنى شاخلىرى كۆتۈرەلمەي قالغانىدى، سارغىيىپ پىشقان بېھىلەردىن تارقالغان مەززىلىك پۇراقلار قورۇقنى بىر ئالغانىدى. خىزمەتكارلار پوستىلىرى ئاجرالغان ياڭاقلارنى قېقىپ تېرىۋاتاتتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن كۆڭلى پۈتۈنلەي سوۋۇپ ئۈمىدسىزلىك ئىلكىدە قايتىپ كەلگەن سانىز مىرزا نېمە ئۈچۈندۇر ياركەنت شەھىرىدە تۇرغۇسى كەلمەي، دەريا بويىغا جايلاشقان مۇشۇ خىلۋەت، ھاۋالىق ئارامگاھىغا چىقىۋالغانىدى.

بۈگۈنمۇ ئۇ كۈندىكى ئادىتى بويىچە قورۇقنى مەقسەتسىز ئايلاندى، نۆكەر، مۇلازىملىرىنىڭ ئارقىسىدىن مېڭىشىغا يول قويمىدى. ئۆزى يالغۇز خىيال سۈرگىنىچە دەريا بويىغا كېلىپ قالغىنىنى تۇيمايلا قالدى. ھازىر كەلكۈن پەسلى ئۆتۈپ كەتكەن بولۇپ، ھۆركىرەپ نەرە تارتقىنىچە لايقىلاپ ئاقىدىغان دەريا سۈيى سوغۇلۇپ خېلىلا ياۋاشلاپ قالغان بولۇپ، سۈيىمۇ سۈزۈلۈپ قالغانىدى. زۇمرەتتەك سۈپسۈزۈك سۇلار تاشتىن ـ تاشقا ئۇرۇلغىنىچە يېقىملىق شىلدىرلايتتى، سۇنىڭ تېگىدىكى رەڭدار تاشلار قۇياش نۇرىدا باشقىچە جۇلالايتتى. كۆز ئاپتىپى كىشىگە باشقىچە ھوزۇر بېغىشلايتتى. دەريا قىنىدىكى رەڭدار تاشلارغا خۇددى قاشتېشى ئىزدەۋاتقاندەك بىر ھازا سىنچىلاپ قاراپ تۇرغان سانىز مىرزا ھېرىپ قالدىمۇ ئەيتاۋۇر، قۇياش نۇرىدا خېلىلا ئىسسىپ قالغان قورام تاشنىڭ ئۈستىدە ئولتۇرغىنىچە قارشى قىرغاققا

نەزەر تاشلىدى. دەريانىڭ قارشى قىرغىقىدا پوسكام، قاغىلىق، گۇما قاتارلىق يۇرتلار بار ئىدى، بۇ يۇرتلارمۇ سانىز مىرزىنىڭ تەسەررۇپىدا ئىدى. گۇمىنىڭ ئۇ تەرىپى بولسا خوتەن ۋىلايىتىگە تەۋە ئىدى.

شۇ كۈنلەردە سانىز مىرزىنىڭ خىياللىرى زىددىيەتلىك ئىدى، نېمىدۇر بىر ئىشتا بىر قارارغا كېلەلمەيۋاتقاندەك تىت ـ تىت بولاتتى، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىناتتى. ھەئە، پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى ئىلكىگە ئېلىۋالغان بىر خىيال ئۇنى ئارامسىز قىلىۋاتاتتى.

«... بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتى، قۇدرەتلىك ئۇيغۇر ئېلى ئاشۇ ئىستىبداتسىز، تەلۋە، بەتئەخلاق دوستمۇھەممەدخاننىڭ قولىدا ۋەيران بولىدىغان ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ نەزەرىدە ئەل ـ يۇرت، سەلتەنەت يوق، ئەمىرلەرنىڭ مەسلىھەتىگىمۇ، مەلۇماتىغىمۇ قۇلاق سالمايدۇ، بەزمە ـ مەشرەپ، شاراب ـ خوتۇنبازلىقتىن باشقىسىغا كۆڭلى تارتمايدۇ، مەيلى مەرتىۋىلىك ئەمىرلەر بولسۇن، مەيلى ئادەتتىكى مۇلازىم ـ خىزمەتكارلار بولسۇن، كۆزىگە سەت كۆرۈنسىلا، سەل ـ پەللا غەزىپىنى كەلتۈرسىلا كاللىسىنى خۇددى قۇشقاچنىڭ بېشىنى ئۈزگەندەك ئۈزۈپ تاشلايدۇ، ئۇنىڭ ئالدىدا ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ پەرقى يوق، ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە يۈرىكى پوك ـ پوك، ئىمكان بار ئوردىدىن چەتلەشكە، خاننىڭ كۆزىدىن يىراق تۇرۇشقا تىرىشىدۇ، مۇشۇنداق بولۇۋېرىدىغان بولسا، ئۇلار ھامان خانغا قارشى چىقماي، ئىسيان كۆتۈرمەي قالمايدۇ. ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھازىر نەدىكىن؟ قەشقەردىمىدۇ ياكى ئاقسۇدا خاننىڭ ئوردىسىدىمىدۇ؟ ئۇنىڭ جىنىغىمۇ ئۇۋال، ئول خۇنرىزخاننىڭ سەۋەبىدىن سەلتەنەتكە پەيدا بولۇۋاتقان يوشۇرۇن خەۋپنى سەزدىمىكىن؟ سەزگەن بولسا قانداقراق خىيالغا كەلدىكىن؟ ئۇ خانغا، سەلتەنەتكە ھەقىقەتەن ساداقەتمەن، لېكىن بىر ئادەمنىڭ ساداقىتى بىلەن سەلتەنەت ھەرگىز مۇستەھكەم تۇرمايدۇ، ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ شان ـ شەرىپى، شەۋكىتىنى ساقلاپ قالىمىز دەيدىكەنمىز، چوقۇم باش-

قىچە يول تۇتۇشىمىز، ۋاز كېچىشكە تېگىشلىك بولسا چوقۇم ۋاز كېچىشىمىز كېرەك. دانىشمەنلەر ئەسكى بىلەن ئېسىلنىڭ كېتەر دەپتىكەن، دوستمۇھەممەدخاننى ياخشىلىقتا، دىيانەتكە، پەزىلەتكە، ئادالەتكە باشلايمىز دەپ سەرپ قىلغان زېھنىمىزنى ئاشۇ سەلتەنەتنى ساقلاپ قېلىش ئۈچۈن باشقا چارە ـ تەدبىرلەرگە سەرپ قىلغىنىمىز ياخشى. ئۆتمۈشۈڭگە مەنسۇپ بولغان شەرەپ بىلەن شەخسەن ئۆزۈڭگە مەنسۇپ بولغان شەرەپ ئارىسىدىكى پەرق تۈنۈگۈن بىلەن بۈگۈن ئوتتۇرىسىدىكى پەرققە ئوخشايدۇ، تۈنۈگۈنكى رىزقىڭنىڭ بۈگۈنگە پايدىسى بولمىغىنىدەك، تۈنۈگۈنكى توقلۇقۇڭنىڭمۇ بۈگۈنكى ئاچلىقتا پايدىسى يوق، دەپ ئەللامە زەمەخشەرى[1] ھەزرەتلىرى توغرا ئېيتقان. ئۆتمۈشكە تېۋىنىپ ياشاش ئىنساننى غاپىل قىلىپ قويىدۇ، ئەلۋەتتە ئۆتمۈشنى ھەرقاچان ئېسىدە ساقلاش كېرەك، ئەمما بۈگۈنى ھەم ئەتىسى ئۈچۈن غەم يېيىش كېرەك. بۈگۈنگە باش قاتۇرمىغان، ئەتىسىگە نىشان بەلگىلىمىدگەن ئىنساننىڭ ئىستىقبالى قاراڭغۇ بولىدۇ، سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ سەلتەنەتىنى بىكار قىلىپ ئورنىغا تاغىسى يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تەختكە ئولتۇرغۇزساق قانداق بولۇر؟ مېنىڭچە بۇ ئەلۋەتتە ئاقىلانە تەدبىر. بۈيۈك سەلتەنەتنى گۇمرانلىقتىن قۇتۇلدۇرۇشنىڭ بىردىنبىر يولى مۇشۇ، مەرھۇم جەننەتماكان ئاتاممۇ ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇسخاننىڭ ئەقىل ـ پاراستىگە قايىل بولغان، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇزمىغىنىغا كۆپ ئەپسۇسلانغانىدى. ئەمما ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇ تەدبىرگە نېمە دەركىن؟ قوللارمۇ،قارشى چىقارمۇ؟ ناۋادا قوللىماي قالسا ئاغا ـ ئىنى ئوتتۇردمىزدا نىزا ـ ئاداۋەت پەيدا بولۇپ قالارمۇ؟ ئەلۋەتتە شۇنداق بولىدۇ. نېملا بولمىسۇن مۇددىئايىمنى ئۇنىڭ سەمىگە سېلىپ باقايمىكىن؟ توختا، ئىشەنچ يوق ئىشقا تەۋەككۇل قىلماسلىق كېرەك. ئاۋۋال ئۇشبۇ مۇددىئادىن يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى ۋاقىپلاندۇرۇپ

① ئەللامە زەمەخشەرى ـــ (1075 ـ 1144) ئەرەب تىل ـ ئەدەبىياتى بويىچە بۈيۈك ئالىم. ئەسلىي ئىسمى ئوبۇلقاسىم شەھابىددىن مەھمۇد بىننى جارۇللا.

كۆڭلىدىكىنى بىلىپ باقاي، بۇ ئىشقا يۇنۇسخان ئالىيلىرى قىزىقماي قالمايدۇ، ئۇنىڭ بىلەن بىر مەسلىھەتكە كېلىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى خەۋەرلەندۈرەي، ئۇل چاغدا قوشۇلمىسىمۇ ياق دېيەلمەيدۇ، قالغان ئىشلارنى شۇل چاغدا ئەھۋالغا قاراپ بىر تەرەپ قىلارمەن...»

سانىز مىرزا بىردىنلا ھاياجانلاندى، يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان ئېغىر يۈكتىن قۇتۇلغاندەك بولۇپ پەيدەك يەڭگىللىدى، ئورنىدىن تۇرۇپ قورۇقتىكى خاسخانىسىغا قايتىپ كىردى، مۇلازىمغا بۇيرۇپ قەغەز ـ قەلەم ئەكەلدۈردى.

ــ بىر پىيالە چاي دەملەپ بېرىپ، ماڭا دەخلى قىلمىسۇنلار.

خىزمەتكار ھايال بولماي پەتنۇستا بىر چەينەك چاي بىلەن بىر پىيالە كۆتۈرۈپ كىردى.

ــ ئۆزۈم قۇيۇپ ئىچىمەن، ــ دېدى سانىز مىرزا.

خىزمەتكار پەم بىلەن چىقىپ كەتتى.

سانىز مىرزا چاي ئىچكەچ بىرپەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، قومۇش قەلەمنى قولىغا ئېلىپ سىياھدانغا مىلىدى.

«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم

بەئدى خۇداۋەسەللۋاتى بەرۇسۇل، دۇئايى پاراۋان ۋە تەھىياتۇ بىپايان ئاداسىدىن بىزلەركىم بۇيۇك موغۇلىستاننىڭ شەۋكەتلىك ئۇلۇسبېگى جەننەتماكان خۇدايداد ھەزرەتلىرىنىڭ چەۋرىسى بولمىش ياركەنت ئەمىرى سانىز مىرزىدىن بۇيۇك موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ ئۇلۇغ پاسىبانى بولمىش تۇغلۇق تۆمۈرخان ھەزرەتلىرىنىڭ پۇشتى، باھادىر سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ خانزادىسى، تەقدىر ـ قىسمەت تەتۈرلىكىدىن قازاقلىقتا ياشاۋاتقان تاج ئىگىسى، تىنچ ۋە خاتىرجەملىكنى قانات يايدۇرغۇچى، يارامىلىق خىسلەت، ئېسىل پەزىلەتلەرنىڭ ئىگىسى، يۇكسەك ئىرادىلىك،

جاسارەتلىك، دىيانەتلىك، ئادالەتلىك، ئىلىم ۋە ئالىملارنىڭ
دوستى، ئاۋامنىڭ باشپاناھى، شەرىئەتنى مۇستەھكەملىگۈ-
چى جانابى يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا چەكسىز سالام بولغاي.

ساداقەت ئىپتىزىغا ۋاپا گۈللىرىنى تېرىپ پەرۋىش
قىلغۇچى ئالىيلىرى بىلەن ئۇزا يىلى ئارتۇچ داۋىنىدا قىس-
قىلا دىدار ـ غەنىيمەت شەرىپىگە نائىل بولغاندىن بېرى
قايتا دىدارلىششقا پۇرسەت بولمىدى. مەرھۇم جەننەتماكان
ئاتامدىن نۇرغۇن ئېسىل پەزىلەتلىرىنى ئىشتكەن، شۇل
سەۋەبتىن سۆھبەتلىرىگە داخىل بولۇشنى غايىۋانە ئارزۇ
قىلغان بولساقمۇ تا بۈگۈنگىچە ئۇل ئارزۇيىمىزغا يېتەلمە-
دۇق. ئەلۋەتتە بۇنىڭ سەۋەبىنى دەپ ئولتۇرمىسامۇ ئالىي-
لىرىغا بەش قولدەك ئايان. ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى بۇيرۇ-
مىسا، نېسىپ قىلمىسا بەندىسىگە چارە يوق ئىكەن. خەۋەر
تاپقانلا، ئىنىلىرى بولمىش شەۋكەتلىك سۇلتان ئىسان بۇ-
غاخان ئالىيلىرى ھەق ھۆكمىگە ئىتائەت گەردىنىنى سۇ-
نۇپ، كۆزلىرىمىزنى ياشلاپ، يۈرەك ـ باغرىمىزنى داغلاپ
جانابى ھۆسنى مۇتلەقنىڭ دەرگاھىغا كېتىپ قالدى. ئابا ـ
ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان ئۇدۇم بويىچە پەرزەنتى خانزادە
دوستمۇھەممەدخانغا تاج كىيدۈرۈپ تەختتە ئولتۇرغۇزدۇق
ۋە ساداقەتمەنلىك بىلەن مۇلازىملىق قىلدۇق. ئۇل خانزادە
ئەسلىدىنمۇ بەتخۇي، تەلۋە، ئىستىبداتسىز ئىدى، سەلتەنەت
پاسىبانى بولغاندىن كېيىنمۇ ئۆگەنگەن خۇيىنى تاشلىمە-
دى. تاشلىمىدىلا ئەمەس، تېخىمۇ يامان قىلىقلارنى چىقار-
دى. شەرىئەت ئەھكاملىرىنى كۆزگە ئىلماي، دىنىي ئىسلا-
مىمىزنى ئاياغ ئاستى قىلدى. ئاتا ھازىسىدا شاراب ئىچكەن-
نى ئاز دەپ، باشقا ئەمىرلەرگىمۇ سۇر كۆرستىپ مەجبۇ-
رەن شاراب ئىچۈردى، ئىككى ئېغىز خالىس نەسىھەت قىلا-
غىنىمىز ئۈچۈن گۇناھكار بولدۇق. بۇ قىلىقىغا شەرىئەت
ھۆكمى بويىچە پەتىۋا بەرمىگەنلىكى ئۈچۈن شەيخۇلئىسلام

مەۋلانە تاجىددىنىنىڭ بېشىنى كەستى. مەرھۇم خانىنىڭ كىرپىكىگە توپا قونماي تۈرۈپلا ئوردىدا مۇسىبەت ئورنىدا بەزمە باشلاندى، چىدىغۇسىز خۇنرىزلىقلار بولدى. شول كۈنلەردە بارچە ئەمىرلەرنىڭ دىلى سۇنۇق، كۆڭلى خاتىرـ جەم ئەمەس. نارازىلىقى كۈچلۈك، ئەل ـ يۇرت يېڭى خانىنىڭ ئادالىتىدىن، پەزىلىتىدىن بەتگۇمان بولۇپ تۇرماقتا. ئەلـ ھال، بۈيۈك سەلتەنەتنىڭ، ئەل ـ يۇرتنىڭ بېشىغا كەلگەن كۈلپەتلەرنى، ئول خۇنرىز، بەتقىلىق تاجدارنىڭ زۇلۇم ـ ستەملىرىنى بۇ قىسقىغىنا مەكتۇپتا بايان قىلىپ بولـ ماس.

زامانىنىڭ قابىلىيەت ئىگىسى، ئىزباسارلىق مەرتىۋىـ سىنىڭ ساھىبى، ساۋابلىق بىلەن خاتالىقنى ئېنىق ئايرىـ غۇچى جانابى ئادالەت ئىگىسىگە شۇنى تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەنكى، ئابا ـ ئەجدادلىرىدىن قالغان بۈيۈك تەخت ـ سەلتەنەتنى، ئەل ـ يۇرتنى ۋەيرانچىلىقتىن قۇتـ تۇلدۇرۇۋېلىش ئۈچۈن شىجائەت كەمەرلىرىنى مەھكەم باغلاپ، ھىممەت تۇلپارلىرىنى چاپتۇرۇپ ئۇشبۇ بەختسىزـ لىك تۇمانلىرى قاپلاشقا باشلىغان تەسەررۇپلىرىغا يېقىن يۇرسەتتە قەدەم كەلتۈرگەيلا. مۇبارەك پايە قەدەملىرىنىڭ خاسىيىتىدىن، قوللىرىدىكى ئادالەت زۇلپىقارلىرىنىڭ قۇدرىتىدىن ئەل ـ يۇرتنىڭ بېشىدىكى بال ـ قازا تۇمانلىـ رى تارقاپ، تەخت ـ سەلتەنەت نۇر ـ زىياغا كۆمۈلسە، تاكى بۇ باھانە بىلەن نۇر چەشمە پاكلىرىنى كۆرۈپ ۋە دىدارلىـ شىپ ئۈچراشماقنى خۇدايىتائالا نېسىپ قىلسا ئەجەب ئەـ مەس.

ۋە يەنە قۇلەن، ئىلمەن ۋە ھۆكمەن شولكى، بۇ دۇنيا مەيلى مەككار، مەيلى كاج رەپتار، ھېچ ئەۋلىيا ـ ئەنبىيا، ھېچ پادىشاھ ئىسكەندەر زامان، رۇستەمى داستان ۋە جەمـ شىد دەۋرانىگە ۋاپا قىلمىغان. بەلكى ھەممىسىنىڭ ھالىنى

خاراب، باغرىنى كاۋاپ ئەتكەندۇر. ئالىيلىرىنى ئاتا تەختگاھىغا دەۋەت قىلىشتىكى مۇددىئا شۇلكى، بۇ ئالتە كۈنلۈك ئالەمدە ئەل ـ يۇرتقا ئادالەت ئىستىمەكتۇر. ئەلۋەتتە ئول ئەدلى ـ ئادالەت ئۆزلىرىنىڭ پەزىلەت خەزىنىلىرىدە كەڭ ـ كۇشادىدۇر. پۇرسەت ـ نۆۋەت پىشىپ يېتىلدى. ئاتا مىراس تەسەررۇپلىرىغا قەدەم كەلتۈرۈشنى ئىرادەت قىلسىلا، ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلەرنى كەمىنىلىرى ئاياغلىرىغا جەمئىي قىلۇرمەن، ئۇشبۇ ئىلتىماسىمنى ئويلىنىپ كۆرگەيلا ۋە رەت قىلمىغايلا. بەلكىم كەمىنە مۇلازىملىرىنى خۇرسەندە ـ بەرھەمەندە ئەيلىگەيلا. ئىنشائاللاھ، دۆلەت ـ دۇنيالىرى مەئمۇر، تاجۇ تەختلىرى بىتەئەرۇز بولغاي.

پات يېقىندا دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇشنى يېگانە ئاللاھتىن كېچە ـ كۈندۈز تىلەپ، يوللىرىغا تەلمۈرۈپ تۇرغۇچى، ئىلتىپات ئەيلىسىلە پەرزەنتلىرى، ئىلتىپات ئەيلىمىسىلە نۆكەر ـ مۇلازىملىرى بولمىش ياركەنت ئەمىرى سانىز مىرزا ئىبنى سەييىدئەلى ئالىپ ئىبنى سەييىد ئەھمەد ئىبنى خۇدايداتتىن دەپ بىلۇرلا.

نامە تامام ۋەسسالام.»

سانىز مىرزا يازغان مەكتۇپنى بىر قۇر ئوقۇپ چىققاندىن كېيىن ئىسمىنىڭ ئۈستىگە مۆھۈرىنى باستى ـ دە، ئۇنى مەخسۇس خەت ـ ئالاقە ئەۋەتىدىغان نەقىشلىك كۆنقاپقا سېلىپ، قاپنىڭ ئاغزىنى شام بىلەن پېچەتلىدى. پېچەتنىڭ ئۈستىگىمۇ مۆھۈرنى باستى، ئاندىن ئەڭ ئىشەنچلىك، ساداقەتمەن نۆكىرى قۇتلۇق پالۋاننى چاقىرتتى.

— ئۇدۇل يەتتەكەنتكە بېرىپ يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ قولىغا تەگكۈزسۇنلار، — دېدى ئۇ قۇتلۇق پالۋانغا مەقسىتىنى قىسقىچە بايان قىلغاندىن كېيىن، — يولدا قاتتىق ئېھتىيات قىلسۇنلار، يەتتەكەنتكە ماڭغانلىرىدىن ئاغىچىلىرىمۇ بىخەۋەر

قالغاي.

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى قۇتلۇق پالۋان بېشىنى ئې-گىپ، ــ ئۆيدىكىلەرگە خانلىق ئىشلىرى بىلەن ئالدىراشمەن، دەپ قويىمەن.

ــ ئاللاھ خالىسا ئەتە سەھەردە يولغا چىقسۇنلار. پات ـ يې-قىندا خۇش خەۋەرلىرىنى ئاڭلىغايمەن.

ــ پەرمانبەردارمەن.

قۇتلۇق باھادىرنى ئۇزىتىپ قويغان سانىز مىرزا ئۆزىنى بىردىنلا يەڭگىللەپ قالغاندەك ھېس قىلدى ۋە بارماقلىرىنى پۈ-كۈپ قۇتلۇق باھادىرنىڭ يەتتەكەنتكە بېرىپ ـ قايتىپ كەلگۈچە بولغان ئارىلىقتىكى كېتىدىغان ۋاقىتنى كۈن بويىچە تەخمىنىي ھېسابلاپ چىقتى.

※ ※ ※

يەتتەكەنت.

قىرو چۈشۈپ، توختام سۇلار نېپىز مۇزلاپ قىشتىن شەپە بېرىپ تۇراتتى. ياز بويى ھويلا، باغلىرىدا، ئۆگزىلىرىدە يېتىپ ـ قوپۇپ كۈن ئۆتكۈزگەن كىشىلەر ئەمدى قازناقلىرىنى تۈزەشتۇ-رۇپ، تام ـ تورۇسلىرىنىڭ يوچۇقلىرىنى ئېتىپ، دېرىزە ـ تۈڭ-لۈكلىرىنى ھىملاپ ، قەغەز چاپلاپ، تام مەش، سەندەل، ئاتەشداند-لىرىنى رېمونت قىلىپ قىشنىڭ تەييارلىقلىرىغا چۈشۈپ كەتكە-نىدى.

ئاتەشداندىكى ئۆرۈك ئوتۇنىنىڭ چوغىدا ئىللىپ كەتكەن ئىچكىرىكى سارىيىدا كۆڭلەكچان ئولتۇرغان يۇنۇسخان زەپەر، لاچىندانە قاتارلىق خۇش پۇراق دورا ـ دەرمەكلەر بىلەن ناۋات سېلىپ دەملەنگەن چاينى ئالدىرىماي ئوتلىغىنىچە قولىدىكى مەكتۇپقا قاراپ خىيالغا پاتقانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئىچكى تۇيغۇ-لىرى تولىمۇ ھاياجانلىق، تىنچسىز ئىدى. سانىز مىرزىنىڭ مەك-

تۆپىدىكى ھەر بىر جۈملە قۇلاق تۈۋىدە توختىماي جاراڭلايتتى. دەرھاللا موغۇلىستانغا ئاتلانغۇسى، كېچە ـ كۈندۈز ئارزۇ قىلىپ كەلگەن تاجۇ تەختنى قولىغا ئالغۇسى كېلەتتى. ئۇ ۋەسۋەسىگە چۈشۈپ قالغانىدى.

«سانىز مىرزا راست ئېيتىدۇ، پۇرسەت، نۆۋەت دېگەن مانا مۇشۇ. ياراتقان ئىگەم ئەمدى نۆۋەتنى ماڭا بەرگەن ئوخشايدۇ، نا ـ ئىنساب، تەۋپىقسىز ئىنىم ئىسان بۇغاخاننىڭ ۋاپاتى بىلەن تەڭ لەشكەر تارتقان بولسام دوست ـ دۈشمەنلىرىم مېنى نامەردلىكتە ئەيىبلەيتتى، مەنمۇ ۋاپاغا جاپا قىلغانلارنىڭ تىمسالى بولۇپ قالاتتىم، ھازىر ئۇنىڭ ئوغلى سەلتەنەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقال ـ ماپتۇ، بەلكى ئەمىر ـ بەگلىرىنى رەنجىتىپ، سەلتەنەتتىن سو ـ ۋۇتۇۋېتىپتۇ، ئەلۋەتتە، تەخت ـ سەلتەنەتكە ھەقىقىي بىر ئىس ـ تېبدات ئىگىسى پاسىبان بولۇشى كېرەك. مەندىن باشقا يەنە كىم موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ خانلىق تاجىنى كىيىشكە مۇۋاپىق كەلسۇن؟ سانىز مىرزا بۇ مەكتۇپنى باشقىلاردىن سىر تۇتۇپ ئۆز نامىدىلا ئەۋەتىپتۇ، ئۇنىڭ ئۇستىگە قەشقەر ئەمىرى بولمىش ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ بىر ئېغىزمۇ گېپىنى قىل ـ ماپتۇ، ئەھۋالدىن قارىغاندا ئىنىسىدىنمۇ سىر تۇتقان بولسا كې ـ رەك. ئەگەر ئاغا ـ ئىنى ئىككىسى بىرلىشىپ مېنى تەختكە تەك ـ لىپ قىلغان بولسا ئىدى، ئىشلار تېخىمۇ ئاسانلاشقان بولار ئى ـ دى، مەنمۇ بۇنچە ئىككىلەنمەس ئىدىم. راست، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخانغا كۈيئو ئوغۇل بولۇپ كۆرە ـ گانلىق مەرتىۋىسىگە ئېرىشكەنىدى. شۇڭا ئۇنىڭ ئاغىسىنى قول ـ لىشى ناتايىن، ئۇ قېيىنئاغىسى بولمىش سۇلتان دوستمۇھەم ـ مەدخاننىڭ سەلتەنەتنى ساداقەتمەنلىك بىلەن جان تىكىپ قوغدايدۇ. قەشقەرنى قولغا ئالماي تۇرۇپ موغۇلىستان تەسەررۇپى ـ نى ئىستېلا قىلىش مۇمكىن ئەمەس. سانىز مىرزا بولسا قەشقەر ـ نىڭ ئەمەس، ياركەنتنىڭ ئەمىرى. شۇڭا، بۇ ئىشتا يەڭگىلتەكلىك

قىلمىغان تۈزۈك. گەرچە ھازىر موغۇلىستاندا ئەمىر سەيىدئەلى ئالىپتەك تەدبىرلىك، جاسارەتلىك باھادىر ـ سەركەردىلەر يوق دې- يەرلىك بولسىمۇ، يەنىلا سەل قاراشقا بولمايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە قولۇمدا تۈزۈك سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ تايىنى يوق. ئازغىنە سەركەردە ـ لەشكەرلەر بىلەن تەۋەككۇل قىلسام مەغلۇبىيىتىم ئۆتكەن قېتىمقىدىنمۇ ئېچىنىشلىق بولىدۇ، بەلكىم سانىز مىرزا ۋە بىر قىسىم ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىرلىرى ماڭا ھەمدەمدە بولۇشىمۇ مۇمكىن، ئەمما موغۇلىستاننىڭ ئاساسلىق لەشكىرىي كۈچى يە- نىلا قەشقەر بىلەن ئاقسۇدا، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى سەمەرقەنتتە بولغان بولسا ئىدى، ئۇنىڭدىن كۆمەكلىشىشكە بىر- رەر تۈمەن لەشكەر سورىغان بولاتتىم، ھازىر سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى ئەزەربەيجان، ئىراق زېمىنىنى ئىستىيلا قىلىش بىلەن ئالدىراش، گەرچە نۇسرەت خەۋەرلىرىنى ئاڭلاپ تۇرغان بولساممۇ، سەمەرقەنتكە قاچان قايتىپ كېلىشىنى مۆلچەرلىمەك تەس. تولىمۇ ئەپسۇس، بۇ ئىش ئەجەبمۇ بىر قاملاشمىغان پەيتكە توغرا كېلىپ قالدى دېسە...»

ھەئە، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇرگە سۇلتان باشچىلىقىدىكى دەشتى قىپچاقتىن كەلگەن ئۆزبېك لەشكەرلىرىنى پۈتۈنلەي تارمار قىلغاندىن كېيىن، تەخت دەۋاگىرى بولمىش مۇھەممەد جوگىنى شاھرۇخىيە قەلئەسىدە قامىۋالدى. ئۇنىڭ دەشتى قىپ- چاقتىن كەلگەن باسقۇنچىلار ئۈستىدىن غەلىبىگە ئېرىشكەنلىكىدىن خەۋەر تاپقان ھۇسەيىن بايقارا خېلىلا چۆچۈدى ۋە تەئەررۇز قىلىشنى توختىتىپ يارىشىشنى تەلەپ قىلدى. دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ئۆچ ئېلىش ئۈچۈن قايتا لەشكەر تارتىپ كېلىش ئېھتىمالىنى نەزەردە تۇتقان ئەبۇسەئىد مىرزا ھۇسەيىن بايقارانىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ يارىششقا قوشۇلدى. ئۇنىڭ ھۇسەيىن بايقارا بىلەن ياراشقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزا نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى ئەۋە-

تىپ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ غەلىبە ـ نۇسرىتىنى تەبرىكلىدى ۋە ساداقىتىنى بىلدۈردى، دېمەك، ئەبۇسەئىد مىرزا بارلىق رەقىبلىرى ئۈستىدىن تولۇق غەلىبە قىلدى.

ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ بىردىنلا كۆچىيىپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلغان ئوبۇلخەيرخان بولسا ئېھتىيات قىلىپ قالدىمۇ يا ـ كى نۇرغۇن لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغانلىقى ئۈچۈن قايتا لەشكەر تارتىشقا جۈرئەت قىلالمىدىمۇ ئەيتاۋۇر ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلىپ دۈشمەنلىك قىلىشقا پېتىنالمىدى.

ھەر تەرەپتىن خاتىرجەم بولغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا شاھرۇخىيە قەلئەسىگە قامىلىپ قالغان مۇھەممەد جوگىنى يوقىتىشقا ئالدىرىماي، قەلئەنى قامال قىلىشنى چىڭىتتى. خېلى كۆپ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىدىن ئايرىلىپ قالغان مۇھەممەد جوگى ئون ئاي بولغاندا قامالغا بەرداشلىق بېرەلمەي، سىرتتىن كېلىدىغان ياردەمدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈپ، ھاياتىنى قۇتقۇزۇپ قېلىش ئۈچۈن ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، ھەتتا پەرغانە ۋادىسىدىكى دىن پېشۋالىرىنىڭ پىركالانى بولمىش ئىشان شەيخ خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرارنى ئارىغا سېلىپ سۇلھى تەلەپ قىلدى. مىرزا ئۇلۇغبەگ پاجىئەسىدىن كېيىن، ئىشان شەيخ نىزامىددىن خامۇشنىڭ نوپۇزى قاتتىق تۆۋەنلەپ كەتكەنىدى. سەلتەنەتنى قولىغا ئېلىپ خانلىق تەختتە ئولتۇرغان ئەبۇسەئىد مىرزىمۇ ئۇنىڭغا ئېتىبارسىز قاراپ، ئىشان شەيخ خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرارغا مۇرىت بولغانىدى. سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئارىلاشمايدىغان، مۇرىت ـ مۇخلىسلىرىغا سۇلۇكتىن باشقا تەرغىبات ئېلىپ بارمايدىغان، سەمەرقەنت شەھىرىنىڭ سىرتىدىكى ئازغىنە يېرىنى ئۆز قولى بىلەن تېرىپ، چىققان ھوسۇلىنى يەپ كۈن كەچۈرىدىغان، مۇرىت ـ مۇخلىسلىرى دۇئا قىلدۇرۇش ئۈچۈن ئېلىپ كەلگەن ئاشلىق، مال ـ چارۋا، پۇل ـ پۇچەكلەرنى نامرات كىشىلەرگە ئۈلەشتۈرۈپ بېرىدىغان، شۇ سەۋەبلىك ئاۋام ئارىسىدا يۇكسەك نوپۇزغا ئىگە بولغان

بۇ ئىشاننى ئەبۇسەئىد مىرزا بەكمۇ ھۆرمەتلەيتتى، پات ـ پات ھۇزۇرىغا بېرىپ ئىستىقامەتتە بولاتتى، ئەمىر ـ مەرۋپلىرىنى، تەبلىغلىرىنى ئاڭلايتتى، شۇڭا ئۇ ئىشان خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار ـ نىڭ مۇھەممەد جۇگىغا ھاياتلىق يولى بېرىش ھەققىدىكى نەسىھە ـ تىنى ئاڭلىغاندا «ياق» دېيىشكە جۈرئەت قىلالمىدى. مۇھەممەد جۇگىنى ئۆلتۈرمەسلىككە ۋەدە بەردى، قۇرئان تۇتۇپ قەسەم قىلـ ـدى. شۇنىڭ بىلەن ئىشان خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار شاھرۇخىيە قەلئەسىگە كىرىپ مۇھەممەد جۇگىغا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ۋەدىـ ـسىنى يەتكۈزدى ۋە سۆزلىرىنىڭ راست ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قۇرئان تۇتتى. ھايات قېلىشقا كۆزى يەتكەن مۇھەممەد جۇگى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا تەسلىم بولغانلىقىنى جاكارلىدى. ئۇ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ چاڭگىلىدىن بېشىنى ئامان ـ ئېسەن ئېلىپ چىققالىسا، يەنە ئۇدۇل دەشتى قىپچاققا بېرىپ سۇلتان ئوبۇلخەيـ ـرىخاندىن مەدەت تىلەشنى ياكى ھۇسەيىن بايقارا، ئوبۇلقاسىم باـ ـبۇر مىرزىلار بىلەن قايتىدىن ئىتتىپاق تۈزۈپ كۈچ توپلاپ، سەـ ـمەرقەنت تەختگاھىنى قولىغا ئېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. بىراق ئۇ تاش ساناپ بولغىچە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قوم ساناپ بولغانىدى، گەرچە ئۇ ۋەدىسىدە تۇرۇپ مۇھەممەد جۇگىنى ئۆلـ ـتۈرمىگەن بولسىمۇ، ئۇنى دەرھال نەزەربەند قىلىپ ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىغا ئىبرەت قىلىش ئۈچۈن ھىراتقا ئەۋەتتى ـ دە، تو ـ لىمۇ مۇستەھكەم بولغان ئىختىيارىدىن قەلئەسىگە سولاپ قويـ ـدى. خام خىياللىرىنىڭ بەرباد بولغانلىقىنى ھېس قىلغان مۇ ـ ھەممەد جۇگى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ۋەدىسىدە تۇرمىدى دەپ ئەيىبلىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇنىڭغا: «مەن سېنى ئۆلتۈرمەسـ ـلىككە ۋەدە قىلغان، ۋەدەمدە تۇردۇم. مانا بېشىڭ تېخىچە يەلكەڭدە تۇرۇپتۇ» دەپ جاۋاب بەردى. ئىشان شەيخ خوجا ئەبەيدۇللا ئەھرار بولسا بۇ دەۋاغا قايتا ئارىلاشمىدى. ئەركىنلىكىدىن، ئارزۇ ـ ئارـ ـمانلىرىدىن ئايرىلغان مۇھەممەد جۇگى ئۈمىدسىزلىك ئىلكىدە

ئۇزاق ئۆتمەي ئىختىيارىددىن قەلئەسىدە ۋاپات بولدى. ئۇنىڭ ۋاپاتىغا ئۇلىشىپلا، ھىرات ھۆكۈمدارى ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىمۇ كېسەل بىلەن ۋاپات بولدى. شاھرۇخىيلارنىڭ تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسى قىلىشىدىن ئەنسىرىگەن ئەبۇسەئىد مىرزا ئانچە خالاپ كەتمىسىمۇ ئۆز سەلتەنەتىنىڭ مۇقىملىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئوبۇلقاسىم بابۇر مىرزىنىڭ بىر تۇغقان قېرىندىشى — ئاكىسى سۇلتان مۇھەممەد مىرزىنىڭ ئوغلى يادىكار مۇھەممەد مىرزىنى ھىراتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلىدى.

ئەنە شۇ تەرىقىدە ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىنى قورقۇنچلۇق دەۋاگەرلەردىن خالاس قىلغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنتنى چوڭ ئوغلى ئەھمەد مىرزىغا قالدۇرۇپ، ھۆكۈمرانلىقىنى تېخىمۇ مۇستەھكەملەش ۋە كېڭەيتىش ئۈچۈن، خىللانغان سەركەردە ۋە لەشكەرلىرى بىلەن زور قوشۇن تەشكىللەپ ئىراق، ئەرەبىستان①لارنى ئىستېلا قىلىش ئۈچۈن يۈرۈش قىلغانىدى. مانا مۇشۇ سەۋەبتىن يۇنۇسخان سانىز مىرزىنىڭ تەكلىپىنى قوبۇل قىلىپ موغۇلىستانغا لەشكەر تارتىشقا تەۋەككۇل قىلالمىدى. ئەبۇسەئىد مىرزا سەمەرقەنتتە بولغان بولسىدى، ئىش باشقىچە بولاتتى. ئامالسىز قالغان يۇنۇسخان تەقەززا بولۇپ تۇرغان سانىز مىرزىغا ئۈمىد بېغىشلىغۇچى ئىبارىلەر بىلەن جاۋاب مەكتۇپ يېزىشقا كىرىشتى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

ئەسسالامۇئەلەيكۇم ساداقەت ئەھلىنىڭ سەركەردىسى، ۋاپا بوستانىنىڭ ناۋاكەش بۇلبۇلى، خۇش خەۋەرلەرنىڭ مەنبەسى، شېرىن زەبانلىقتا شەكەر مەسەللىك باھادىر ئوغلان ئەمىر سانىز مىرزا جانابلىرىغا كەمىنە يۇنۇسخاندىن بىھېساب سالام ۋە دۇئالار بولغاي.

① ئەرەبىستان — ھازىرقى ئىران تەۋەسىدە.

ئەۋەتكەن مۇبارەك مەكتۇپلىرىدىن مۇددىئالىرىنى بىـ
لىپ تولىمۇ سۆيۈندۈم. ئەل ـ يۇرت بېشىغا كۈلپەت چۈشـ
كەندە ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىز قان كېچىپ تىكلىگەن
تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ غېمىنى يېگەنلىكلىرىگە يۈزمىڭ
تەسەننا. بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىنى دانىشمەن بابائى
بۇزرۇكلىرى بولمىش شەۋكەتلىك ئۇلۇسبېگى خۇدايداد
ھەزرەتلىرى ۋە باھادىر پەدەرۇ بۇزرۇكلىرى بولمىش جاسا۔
رەتلىك، تەڭداشسىز ئەزىمەت سەيىيدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى
ساداقەتمەنلىك بىلەن قوغداپ، خان ـ سۇلتانلارغا توغرا
يول كۆرستىپ كەلگەنلىكى ئۈچۈن ھالا بۈگۈنكى كۈنگە
كەلگۈچە ئون سەككىز مىڭ ئالەمدە ئۆز شانۇ شەۋكىتىنى
يوقاتماي كەلدى. كۆڭلۈمدىكى نەق گەپنى قىلسام، ئىلگىرى
جەننەتماكان پەدەرلىرى سەيىيدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىدىن
رەنجىپ، ئۇنى ئەشەددىي دۈشمىنىم قاتارىدا ساناپ كەلگەـ
نىم راست. لېكىن، ئۆتكەن قېتىم ئول تەدبىركارنىڭ ئالـ
تۇندەك بىباھا نەسىھەت، ئۆگۈتلىرى پۈتۈلگەن قىممەتلىك
مەكتۇپىنى نەزەرگە ئىلماي قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ بېرىپ
قاتتىق يېڭىلگەندىن كېيىن، تۈركىستانغا قايتىپ كېلىپ
ئۇزاق ئويلاندىم. كېيىن خاتۇن ـ باللىرىم ئامان ـ ئېسەن
قايتىپ كەلدى. شۇ چاغدىلا ئاندىن بۇ ياخشىلىقلارنىڭ پەـ
دەرلىرىنىڭ سەۋەبىدىن بولغانلىقىنى، مۇھىمى ئەسىرگە
چۈشۈپ ئىنىم سۇلتان ئىسان بۇغاخاننىڭ ئالدىدا رەسۋايى
ئەزىم بولۇش خەۋپىدىن قۇتۇلۇپ قالغىنىمنى ھېس قىلدىم
ۋە ئارتۇچ داۋىنىدا سىلىنىڭ نېمە ئۈچۈن شۇنچە نۇرغۇن
لەشكەرلەر بىلەن ئالدىمنى توسۇغان بولسىلىمۇ قىلچىلىك
زەخمەت يەتكۈزمەي يول بەرگەنلىكلىرىنىڭ تېگىگە يەتتىم.
ئەسلىدە پەدەرلىرى بول ئىشلارنىڭ ھامان بىر كۈنى
ۋاقتى ـ سائىتى كېلىدىغانلىقىغا ئىشەنگەنىكەن. شۇنىڭ
بىلەن ئۈچ ـ ئاداۋەتنى كۆڭلىمىزدىن كۆتۈرۈۋەتتۇق. ئۇزاق

ئۆتمەي پەدەرلىرىنىڭ قازا قىلغانلىق خەۋىرىنى ئاڭلاپ تو-
لىمۇ قايغۇردۇق. لېكىن بۇنى پۇرسەت دەپ بىلىپ لەشكەر
تارتىش نىيىتىدە بولمىدۇق، كېيىن ئىنىم ئىسان بۇغاخا-
نىڭ قازا قىلغانلىقىدىن خەۋەرلەندۇق، كۆڭلىمىز يېرىم
بولدى. ئەمما مەردلىكنى نەزەردە تۇتۇپ، ۋاپاغا جاپا قىلـ-
ماسلىق ئۈچۈن يەنىلا غەيرىي نىيەتتە بولمىدۇق. ياراتقان
ئىگىسىنىڭ پېشانىمىزغا پۈتكەن رىزقى ـ نېسىۋىمىزنى
سەۋرچانلىق بىلەن كۈتتۇق. ئاتا ـ ئەجدادلارنىڭ سەبىرنىڭ
تېگى ئالتۇن دېگىنى راست ئىكەن. مانا ئاخىر ئۆزلىرىدىن
خۇش خەۋەر كەلدى. قىممەتلىك تەكلىپلىرىنى بىر ئەمەس،
مىڭ جېنىم بىلەن قوبۇل قىلىمەن. شىجائەت كەمىرىمىز
بېلىمىزگە مەھكەم باغلاقلىق، ھىممەت تۇلپارىمىز بولسا
ھەرقاچان شاشتۇر، ئەمماكى كۆڭلىمىزدە كىچىككىنە بىر
تۈگۈچ باردۇر. ئۇ بولسىمۇ ھازىرقى تەخت ساھىبى سۇلتان
دوستمۇھەممەدخاندۇر. نېمىلا بولمىسۇن ئۇ بىزگە جىيەن
پەرزەنتتۇر. ئۇنىڭ خۇنرىزلىقى، تەنتەكلىكى، تەلۋىلىكى،
كەم ئەقىللىقى، پەزىلەتسىزلىكى ھەمدە سەلتەنەت ساھىبى
بولۇش لاياقىتى يوقلۇقى سىلى قاتارلىق ئوردا ئەمىرلىرد-
گە ئايان بولسىمۇ، لېكىن باشقا ئەل ـ ئۇلۇسنىڭ سۇل-
تان ـ ھۆكۈمدارلىرىغا تېخىچە سىردۇر. شۇل تاپتا ئۇلار
ئول تەلۋە سۇلتاننى ئاتىسىنىڭ ۋاپاتى سەۋەبلىك جۇدالىق
دەردىدە يۈرەك ـ باغرى قان، كۆزلىرى ياش دەپ بىلۇرلەر.
مۇشۇنداق ۋاقىتتا تەخت دەۋاسى قىلىپ يەنە لەشكەر تارتىپ
بارسام ئەغيارلىرىملا ئەمەس، دوستلىرىمۇ مېنى ۋاپاغا
جاپا قىلىپ، كىچىك بالىنى بوزەك قىلىپ تەخت تارتىۋالدى
دەپ پىتنە قىلۇر ھەم جاھان باھادىرلىرى مېنى كۆزگە
ئىلماس، باھادىرلار قاتارىدا نامىمنى ئاتىماس. بۇنداق بەد-
نامغا قېلىپ موغۇلىستان تەختىدە ئولتۇرغۇچە كىچىك
بولسىمۇ تۈركىستان، سايرام، يەتتەكەنتنىڭ ئەمىرلىكىنى

قىلغىنىم مىڭ ئەۋزەل. ناۋادا ئىنىلىرى — قەشقەر ئەمىرى
بولمىش مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا سىلىنىڭ ئول مۇددىئالى-
رىغا مۇشتاق بولغان، باشقا ئەمىرلەرمۇ بىرلىكتە قۇرۇلتاي
چاقىرىپ دوستمۇھەممەدخانىنىڭ سەلتەنەتىنى بىكار قى-
لىشقا بىرلىككە كەلگەن بولسا ئىدى، ئول چاغدا ئىش باش-
قىچە بولاتتى. مەنمۇ خاتىرجەم ھالدا ئول ئاتا مىراس تە-
سەررۇپۇمغا بىمالال قەدەم كەلتۈرگەن بولۇر ئەردىم. شۇل
بائىستىن بۇ ئىشتا يەنىلا ئالدىرىماسلىق قارارىغا كەلدىم،
ئۆزلىرىمۇ ئېھتىياتچانلىق بىلەن پۇرسەت كۈتكەيلا. پات ـ
پات خەت ـ خەۋەر ئېلىشىپ تۇرايلى، ئاللاھ خالىسا پات ـ
يېقىندا مەقسەت، مۇددىئايىمىزغا يەتكەيمىز.

ھە راست، قىممەتلىك مەكتۇپلىرىدىن ئۆزلىرىنى
بىزگە پەرزەنت ھېسابلىغانلىقلىرىنى بىلىپ خۇشاللىقىم-
دىن بېشىم كۆككە تاقاشتى. سىلى ئۆزلىرىنى بىزگە پەر-
زەنت ھېسابلىغان ئىكەنلا، بىزمۇ سىلىنى قان ـ قېرىنداش
ھېسابلايمىز. بەلكىم شۇل دەقىقىدە سىلىنى قان ـ قې-
رىنداش ئەمەس، جانۇ تېنىمنىڭ بىر قىسمى ھېس قىلماق-
تىمەن.

ئەللامەلەر جەڭ ئۇچۇن قىلىچىڭنى قولۇڭغا ئالغى-
نىڭدا ئاستىرتىن يارىشىش يولىنىمۇ ئىزدىگىن، دەپتى-
كەن. ئەلۋەتتە سىلى بىلەن مەن بىرلىشىپلا بۈيۈك مەقسەت-
لەرنى روياپقا چىقىرىشىمىز بەسى مۈشكۈلدۇر ۋە بەلكىم
ئۇرغۇن بىھۇدە قان تۆكۈلۈشلەرگە سەۋەبكار بولۇپ قالۇر-
مىز. ئۇشبۇ سەۋەبتىن مۇددىئالىرىمىزنى بىلدۈرۈپ، باشقا
ئەمىرلەرنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىشقىمۇ تىرىشقايلا، مەنمۇ
ھەم بۇ تەرەپتىن ئىشەنچلىك كىشىلىرىمنى ئەۋەتىپ،
ئۇلارنىڭ يۈرىكىگە قول سېلىپ باقاي. بۇ گەپلەرنى قىلى-
شىم قانداقتۇر ئول تەلۋە، جاھىل، خۇنرىز، شەھۋەت ۋە
ھاۋايى ـ ھەۋەسكە قۇل بولغان دوستمۇھەممەدخاندىن

قورققانلىقىمدىن ئەمەس. مەن پەقەت ئاللاھتىن قورقمايدى ـ
غانلاردىن قورقىمەن، ئېھتىيات قىلىمەن. چۈنكى، ئاللاھتىن
قورقمايدىغان بەندىنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ. سىلىنىمۇ
شول بائىستىن ئاگاھلاندۇرىمەن، قاتتىق ئېھتىيات قىلى ـ
سۇنلار. شۇبھىلىك تائاملارغا زىنھار ئېغىز تەگمىسۇنلار.
ئاۋام زالىمدىن قاچىدۇ ۋە ئۇنىڭ يامان نامىنى جاھاننىڭ بۇ ـ
لۇڭ ـ پۇچقاقلىرىغىچە تارىتىدۇ. بەلكىم دوستىمۇھەممەدخان ـ
نىڭ يامان نامى، خۇي ـ مىجەزىمۇ پات ـ يېقىندا خەلقئا ـ
لەمگە ئاشكارا بولغۇسى.

سىلى بىلەن دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇشنى ھەرقاچان ئىزدەپ تۇرغۇچى يۇنۇسخاندىن دەپ بىلۇرلا.

نامە تامام ۋەسسالام.»

※ ※ ※

يۇنۇسخاننىڭ جاۋاب خېتىنى ئالغان قۇتلۇق باھادىر ئاق قار، كۆك مۇز بىلەن قاپلانغان خەتەرلىك تاغ ـ داۋانلاردىن جېنى ـ نى ئالقىنىغا ئېلىپ قويۇپ ئېشىپ، قىش ئاخىرلىشاي دېگەندە ياركەنتكە يېتىپ كەلدى. بۇ كۈنى ياركەنت شەھىرىدە لەپىلدەپ قار يېغىۋاتاتتى. سانىز مىرزىنىڭ تۆت تال ئاتەشدان قويۇلغان خىلۋەتخانىسى تولىمۇ ئىسسىق ئىدى. خەتنى سانىز مىرزىغا تاپ ـ شۇرۇپ بەرگەن قۇتلۇق باھادىر قولاق ـ بۇرۇنلىرى ئۇششۇپ كەتكەنلىكى ئۈچۈن ئىسسىققا پەقەتلا چىدىيالمىدى.

— بېرىپ ئارام ئالسۇنلار، ھېلىغىچە دەرگاھلىرىغا تېۋۈپ ئەۋەتىمەن، — دېدى سانىز مىرزا مىننەتدارلىق بىلەن، — جاپا تارتتىلا، ئاللاھ خالىسا كۆرسەتكەن تۆھپىلىرى ئىنئامسىز قالماس.

ئۇ قۇتلۇق باھادىرنى ئۇزىتىپ قويۇپ خەتكە كۆز تاشلىدى ۋە يۇنۇسخاننىڭ كۆرسەتكەن سەۋەبلىرىنى ئورۇنلۇق دەپ ھېسابلىدى.

«... تۆمۈر قىزىدى، ئەمدى ئۇنى ۋاقتىدا سوقۇش كېرەك.

ئاۋۋال ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن كۆرۈشەي. ئۇنىڭ قوللىشىنى قولغا كەلتۈرەلىسەملا باشقا ئەمىرلەرنىڭ ئىشى ئاسان. بولۇپمۇ خوتەن ئەمىرلىرى بولمىش ئاغا ـ ئىنى خاننەزەر مىرزا بىلەن قۇلنەزەر مىرزىلار گېپىمنى ھەرگىز يېرمايدۇ. خوتەن، ياركەنت، قەشقەر ئەمىرلىرى بىرلەشسەكلا باشقا ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىرى ئۆزلۈكىدىن سېپىمىزگە قوشۇلىدۇ. ئۇ چاغدا سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىمۇ ئارتۇقچە ۋەسۋەسىدە قالمايدۇ، ئىش بۇ دەرىجىگە يەتكەندە تەلۋە سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ تەختىنى بىكارلىماسلىققا ھەددى ئەمەس. ئۇ چاغدا ئۇ خۇنرىزنى كىممۇ قوللار؟ گەپ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىدا، ئاۋۋال مۇددىئايىمنى چىرايلىقچە دەپ باقاي، ئۇنىمىسا ئاغىلىق ھۆرمىتىم بىلەن مەجبۇرلارمەن...»

61

مىلادىيە 1463 ـ يىلى، قەشقەر.

كۆكلەم پەسلى بىلەن باشلانغان غۇر ـ غۇر شامال خۇددى قىشنىڭ جاھىل سوغۇقىنى ھەيدىمەكچى بولغاندەك يېقىمسىز ھۇۋۇلدايتتى. توڭلار ئېرىپ، دەل ـ دەرەخلەرگە سۇ يۈگۈرگەن، سۇۋادانلار پوتلا بولۇپ، سۆگەتلەر بىخ چىقىرىشقا باشلىغان بولسىمۇ كىشىلەر تېخىچە قىشلىق كىيىملىرىنى، پاختىلىق ئىشتان ـ تونلىرىنى، جۇۋىلىرىنى تاشلىمىغانىدى.

ئىككى يىلدىن بېرى سىل كېسىلى بىلەن ئاغرىپ ياتقان ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ كېسىلى كۆكلەم پەسلى بىلەن تېخىمۇ ئېغىرلىشىپ كەتكەن بولۇپ، ئورۇن تۇتۇپ يېتىپ قالغانىدى. خىزمەتكارلار چوڭ ـ كىچىك تەرەتكە قاچا تۇتاتتى، گەپنىمۇ نا-

ھايىتى قىيىنلىپ قىلاتتى، زەن سېلىپ تىڭشىمىسا نېمە دەۋاتـ قانلىقىنى بىلگىلى بولمايتتى. ئىلگىرى خېلىلا بەستلىك كەلگەن مەلىكىنىڭ ھازىر ئەتلىرى سىزىپ، ئورۇقلاپ، بەئەينى ئالتە ـ يەتتە ياشلىق بالىدەك بولۇپ قالغانىدى. ئانىسىنىڭ ئايىغىدا ئولـ تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىككى يىلدىن بېرى ئانىسىنى چىرمىۋالغان رەھىمسىز كېسەلنىڭ ئالدىدا بىئىلاجلىقتىن شۈمـ شىيىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بولغانىدى.

«مەلىكە ئالىيلىرىنىڭ بىرنەچچە كۈنلۈك ۋاقتى قالغانىدەك قىلىدۇ، قولىمىزدىن كېلىدىغان ئامالىلارنىڭ ھەممىسىنى قىلىپ كۆردۇق، تەقدىر شۇنداق ئوخشايدۇ، كەچۈرگەيلا ئەمىر جانابلىـ رى» دېگەنىدى ئەتىگەن مەلىكىنىڭ تومۇرىنى تۇتقان تېۋىپ راست گەپنى قىلىپ.

مانا شۇندىن بېرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ قولى پەقەتلا ئىشقا بارمىدى. ئىككى كۈندىن بېرى ئۇ ئاقسۇغا بېرىشنىڭ تەيـ يارلىقىنى پۈتتۈرۈپ بولغانىدى، ئاقسۇغا بارمىسا قەتئىي بولـ مايتتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى سەلتەنەت ئىشلىرىغا پەقەتلا كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى، كۈنلىرىنى شارابىازلىق، خوتۇنبازلىق، بەزمە ـ مەشرەپ بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتاتـ تى. شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىنىنى ھېسابلىمىغاندا ھازىرغىچە ئوردىدىكى ئالىي دەرىجىلىك ئەمىرلەردىن سەككىزىنىڭ كاللىـ سىنى ئالغانىدى. كاللىسىدىن ئايرىلغان تۆۋەن دەرىجىلىك ئەـ مىرلەر، ئاددىي مۇلازىم، مەھرەملەرنىڭ سانى يۈزدىن ئاشاتتى. شۇ سەۋەبلىك ئەمىرلەر ئوردىدىن قېچىشقا باشلىغان بولۇپ، نارا ـ زىلىق سادالىرى باش كۆتۈرۈپ قالغانىدى. بۇنى ئاز دېگەندەك سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھەرىمىگە ئىككى كۈندە بىر دېگۈدەك قىز كەلتۈرگۈزەتتى. مەيلى مەرتىۋىلىك ئەمىرلەرنىڭ قىزلىرى بولسۇن، مەيلى باي ـ زەردارلارنىڭ قىزلىرى بولسۇن، مەيلى ئابـ رۇيلۇق زېمىندارلارنىڭ قىزلىرى بولسۇن ۋە ياكى ئاددىي ئاۋامـ نىڭ قىزلىرى بولسۇن، كۆزىگە چىرايلىق كۆرۈنسىلا ھەرىمىگە

بۇيرۇيتتى. خەزىنىدىكى پۇللارنى سۇدەك خەجلەيتتى، كۇندە دې ـ
گۇدەك بەزمە ـ باراۋەت ئۇيۇشتۇراتتى. ئۇنى بۇ ئىشتىن توسۇ ـ
غانلار، نەسىھەت قىلغانلار شۇ ھامان كاللىسىدىن ئايرىلاتتى،
مال ـ دۇنيالىرى مۇسادىرە قىلىناتتى. كىشىلەر سەككىز ـ ئون
ياشلىق قىزلىرىنىمۇ ئىچكىرى قازناقلىرىغا سولاپ يېقىشقا مەج ـ
بۇر بولغانىدى. ئاقسۇدىلا ئەمەس، يۇرت ـ يۇرتلاردىمۇ نارازى ـ
لىقلار، پىتنە ـ پاساتلار، ئىسيان ـ تەھلىكىلەر باش كۆتۈرۈپ
قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ بىر پۇتى
قەشقەردە، بىر پۇتى ئاقسۇدا بولۇپ قالغانىدى. ئۇ دوستمۇھەم ـ
مەدخاننى بۇ يامان پەيلىدىن توسۇيالمىغىنى بىلەن كۆڭلى رەنجى ـ
گەن، دىلى ئازار يېگەن، نارازى بولغان ئەمىرلەرگە كۆڭۈل قو ـ
يالايتتى، تەسەللى بېرەلەيتتى، نەسىھەت قىلالايتتى. ئۇ ئەنە ئا ـ
شۇنداق بىر تالاي ئالدىراشچىلىقلار سەۋەبىدىن ئانىسىنىڭ ھالى ـ
دىن خەۋەر ئېلىشقا ۋاقىت چىقىرالمىغانىدى.

ئوردىدىكى ئىشلارنى بىلمىگەن، ئاڭلىمىغان بولۇپ قۇلاق
يوپۇرۇپ، بېشىنى ئىچىگە تىقىۋالاي دېسە، ئالىمادىس پايتەختتە
خاندىن نارازى بولغان ئەمىرلەرنىڭ توپىلىڭى كۆتۈرۈلۈپ قالسا،
بېسىقتۇرماق تەسكە توختايتتى. بەلكىم ئىش يامىنىغا ئۆرۈلۈپ
قالسا تەپرىقىچىلىك، ئىچكى يېغىلىق بولۇپ سەلتەنەتنىڭ ئۇلى
تەۋرەيتتى. شۇڭا بۇنىڭ ئالدىنى ئېلىش تولىمۇ زۆرۈر ئىدى. ئۇ
قەشقەردىن خېلىلا خاتىرجەم ئىدى، مەرھۇم دادىسى سەيىدئەلى
ئالپىنىڭ پېشقەدەم سەركەردىسى ئالچىنبەگ قەشقەرنىڭ ھۆكۈمەت
ئىشلىرىنى بىر قوللۇق، جايىدا بېجىرەتتى. ئاقسۇدا تۇرۇۋېرەي
دېسە، ئانىسىنىڭ كېسىلى كۈندىن ـ كۈنگە ئېغىرلىشىپ قال ـ
غاچقا خاتىرجەم بولالمايتتى. تۈنۈگۈن تېخى سۇلتان دوستمۇ ـ
ھەممەدخاننىڭ مەستچىلىكتە يوقىلاڭ سەۋەب بىلەن لەشكىرى
دىۋاننىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئوسمان يەھيانىڭ كاللىسىنى ئال ـ
غانلىق خەۋىرى كەلدى. ئوسمان يەھيا لەشكىرى دىۋاندىكى يۈز ـ
ئابرۇيلۇق، ساداقەتمەن سەركەردىلەرنىڭ بىرى ئىدى. لەشكىرى

دىۋاننىڭ ئەمىر كەبىرلىكىنى قوشۇمچە ئۈستىگە ئالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاشۇ ئورۇنباسار ئەمىرگە بەكمۇ ئىشىنەتتى، دوستمۇھەممەدخاننىڭ، سەلتەنەتنىڭ بىخەتەرلىكىنى شۇنىڭغا تاپشۇرغانىدى. ئوسمان يەھيانىڭ ئۆلۈمى بىلەن لەشكىرىي دىۋاندىكى باشقا سەركەردىلەرنىڭ كۆڭلىدە تەۋرىنىش بولۇشى ئېنىق ئىدى. بۇ ئەھۋال بەكمۇ خەتەرلىك ئىدى، شۇڭلاشقا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال ئاقسۇغا بېرىپ يوشۇرۇن خەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىشقا تەييارلىق كۆرگەن ۋە ھەر ئېھتىمالغا قارشى قەشقەردىكى لەشكەرلەردىن خىللاپ ئۈچ مىڭ ئاتلىق لەشكەرنى ئۆزى بىلەن بىللە ئاقسۇغا بېرىشقا پەرمان چۈشۈرگەنىدى. قېرىشقاندەك ئانىسى ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ كېسىلى بۈگۈن باشقىچە ئۆزگىرىپ قالدى. تېۋىپنىڭ: «بىرنەچچە كۈنلۈك ۋاقتى قالغاندەك قىلىدۇ» دېگىنىنى بۈگۈن ـ ئەتىلىكى قاپتۇ دەپ چۈشەنگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاقسۇ سەپىرىدىن ئىككىلىنىپ قالغانىدى.

ئۇ ئۆزىنى تىكەندەك يالغۇز سېزەتتى. ئاكىسى سانىز مىرزا بىلەن بۇ بىر يىلدىن بېرى مۇناسىۋىتى ئاساسەن ئۈزۈلگەنىدى. ئادەتتە ھەر يىلى روزا ھېيت، قۇربان ھېيتتا دىدارلىشىپ، بىللە ھېيت نامىزى ئوقۇشۇپ، دادىسىنىڭ تۇپراق بېشىغا بىللە تاۋاپقا چىقىشىپ، بىللە پەتىلىشىپ، قېرىنداشلىق مېھرىنى يەتكۈزۈشۈپ تۇرىدىغان ئاكا ـ ئۇكىلار بۇ بىر يىلدىن بېرى پەقەتلا كۆرۈشمىدى. سانىز مىرزا قەشقەرگە پەقەتلا ئاياغ باسمىدى. ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ كېسىلىنىڭ يامانلىشىپ قالغانلىقىدىن خەۋەر تېپىپ ئانىسى بىبى ئايەتخېنىم بىلەن تېۋىپ ئەۋەتىپ كۆڭۈل سورىدى. ئەمما مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا ئىككىلىك خەت چاغلىق نەرسە ئەۋەتمىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىمۇ جاۋابسىز قالدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ياركەنتكە بېرىشقا بىرقانچە قېتىم تەرەددۇتلەنگەن بولسىمۇ، ئاقسۇدىن كەلگەن كۆڭۈلسىز خەۋەرلەر ئېتىنىڭ بېشىنى ياركەنتكە ئەمەس، ئاقسۇغا بۇراشقا مەجبۇرلىدى.

«ئاغامنىڭ نىيىتى باشقىچە، ئۇ خان ئائىلىلىرىدىن نارازى، نارازىلا ئەمەس، بىزار. ئۇنىڭ بۇ نىيىتىنى باشقا ئەمىرلەر بىلىپ قالىدىغان بولسا سەلتەنەتكە يېتىدىغان خەۋپ تېخىمۇ يېقىنلىشىدۇ. پۇرسەت تېپىپ بىر مۇگدىشىپ باقسام بولاتتى. ھەرقانچە رەنجىسەكمۇ بىزدە نېمە چارە؟ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان نېمىلا بولمىسۇن بۈيۈك سەلتەنەتنىڭ قانۇنلۇق پاسىبانى. بىزنىڭ پەقەت ئۇنىڭغا پەرمانبەردارلىق قىلىش مەجبۇرىيىتىمىز بار. خۇدا دىلىغا ئىنساب سالسا ھامان بىر كۈنى تۈزىلىپ كېتىدۇ، قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىگە پۇشايمان قىلىدۇ، توۋا قىلىدۇ، كەچۈرۈم سورايدۇ. ئۇنىڭغىچە تەخت ـ سەلتەنەتكە كېلىدىغان خەۋپنىڭ ئالدىنى ئېلىشىمىز، ئەغيارلىرىمىزنىڭ يامان نىيىتىنى ئەمەلگە ئاشۇرماسلىقىمىز كېرەك. بۇ جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكىمىزنىڭ ۋەسىيىتى. ئاغام بۇ ۋەسىيەتنى ئۇنتۇپ قالغانمىدۇ؟ بىر يىلدىن بېرى ياركەنتتىن پەقەتلا مىدىرلىمىدى، ھەتتا ئاقسۇغا بېرىپ خان ئائىلىلىرىغىمۇ كۆرۈنۈش قىلمىدى، خان ئائىلىلىرى بەزمە ـ باراۋەتلەر بىلەن بولۇپ بۇ ئىشلار بىلەن كارى بولمايۋاتىدۇ. ئەگەر سەلتەنەت ئىشلىرىغا ئازراقلا كۆڭۈل بۆلگەن بولسىدى، ئاغامنىڭ بۇ ئىشىنى سۈرۈشتە قىلغان، ئوردىغا يىل بويى سالامغا كەلمىگەن گۇناھى ئۈچۈن غەزەپ قىلغان بولار ئىدى. ئاغام خاندىن رەنجىگەن تەقدىردىمۇ سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى تولۇق ئادا قىلىشى كېرەك ـ تە. يولدىن چىقماق، خاندىن قورقماق، دەيدىغان گەپ بار ئەمەسمۇ. ئى پەرۋەردىگارا بۈيۈك سەلتەنەت مۇشۇنداق خارابلىشىپ كېتەرمۇ؟ ئاغا ـ ئىنى ئىككىمىزنىڭ نىيەت ـ مۇددىئالىرىمىز بىر يەردىن چىققان بولسا بۇنچىمۇ بولۇپ كەتمەيتتى، مەنمۇ ھېرىپ قالدىم. ۋالىدەئى مېھرىبانىمنىڭ ھالىدىن خەۋەر ئېلىشقىمۇ ۋاقىت چىقىرالمىدىم. ئۇنىڭ توققۇز ئاي، توققۇز كۈن قورساق كۆتۈرۈپ، ئاچچىق تولغاق ئازابى تارتىپ تۇغقىنىغا جاۋاب قايتۇرالمىدىم. بۇ گۇناھىمنى ياراتقان ئىگىسى ئۆزى كەچۈرۈۋېتەر...»

ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئاجىز ئىگرىشى مۇھەممەد ھەيدەر

مىرزىنىڭ خىياللىرىنى بۆلۈۋەتتى. ئۇ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ ئانىسىنىڭ باش تەرىپىگە كەلدى، ئېگىشىپ قولىقىنى ئانىسىنىڭ ئاغزىغا يېقىن ئەكەلدى.

— كۆڭۈللىرى نېمە تارتىدۇ ئانا؟

ئۆز سۇلتان مەلىكە كۆزلىرىنى تەستە ئاچتى، قورۇلۇپ، تاتىرىپ كەتكەن لەۋلىرىنى مىدىرلاتتى:

— سا... سانىز... مىر... زا...

ئانىسىنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال يالغان سۆزلىدى:

— ئاغام يولدا كېلىۋاتىدۇ، پەمىچە كەچكىچە كېلىپ قالۇر.

ئۇ ئانىسىنىڭ كېسىلىگە سەل قارىغانلىقىغا، ئاقسۇغا بېرىشقا ئالدىراپ، ئاكىسى سانىز مىرزىغا ئانىسىنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىدىن خەۋەر بەرمىگىنىگە پۇشايمان قىلدى.

«ھېلىمۇ ئۈلگۈرىمەن، ياركەنتكە دەرھال چاپارمەن ماڭغۇزاي، ھېچ بولمىسا ئانام بىلەن دىدارلىشىۋالسۇن، ۋەسىيىتى بولسا ئاڭلىۋالسۇن، ئۆز ئانىسى بولمىغان بىلەن، ئاغام ئانامنى خۇددى ئۆز ئانىسىدەك ھۆرمەتلەيتتى، ۋالىدەئى مېھرىبانىمۇ ئاغامغا بەكلا ئامراق ئىدى. شول تاپتا ئاغامغا تارتىشىپ قالغان ئوخشايدۇ...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تاشقىرىقى سارايدا ساقلاپ تۇرغان ھەرەمئاغىسىغا بۇيرۇق قىلدى:

— دەرھال ياركەنتكە چاپارمەن ماڭغۇزسۇنلار. ۋالىدەئى مېھرىبانىنىڭ ئەھۋالىدىن ئاغام سانىز مىرزىنى خەۋەردار قىلسۇن. ۋالىدەئى مېھرىبانىنىڭ بىر ـ ئىككى كۈنلۈكى قالدى. كېلىپ رىزالىشىۋالسۇن دېگەيلەر، ھازىرلا يولغا چىققاي.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال ئانىسىنىڭ يېنىغا قايتىپ كىردى.

ــ ئاغام يولدا كېلىۋېتىپتۇ، كېچىككەندىمۇ نامازدىگەرگىـ
چە كېلىپ قالۇر، ــ دېدى ئۇ ئانىسىنى ئۈمىدلەندۈرۈپ.

ئۇز سۇلتان مەلىكە ئورۇقلاپ تەمەچتەك بولۇپ كەتكەن بار ـ
ماقلىرى بىلەن ئوغلىنىڭ قولىنى ئاستا تۇتۇۋالدى. ئۇنىڭ ئىكـ
كى ئەمىرزادىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئىختىلاپتىن خەۋىرى بار ئىـ
دى. ئەمما ئۇلارنىڭ ئىشىغا ئارىلاشماسلىقنى لايىق تېپىپ بۇ
ھەقتە پەقەتلا ئېغىز ئاچمىغانىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئانىـ
سىنىڭ مۇزلاپ كەتكەن ئورۇق قوللىرىنى ئىسسىق ئالىقانلىرى
ئارىسىغا ئالدى، بۇرنىنىڭ ئۇچى ئېچىشىپ كۆزىگە مۆللىدە ياش
كەلدى.

ــ سۇ...سۇ...

مەلىكىنىڭ بېشىدا قاراپ تۇرغان خىزمەتكار ئايال چاچراپ
بېرىپ، چىنە چەينەكتىكى دېمىدە ئوقۇلغان بۇلاق سۈيىنى ئالتۇن
پىيالىگە قۇيۇپ مەلىكىنىڭ ئاغزىغا ئاستا تېمىتتى. بىرنەچچە
يۇتۇم سۇ ئىچكەن مەلىكىنىڭ ئىتتىكلىگەن تىنىقى رىتىمىغا
چۈشتى. گۇنسىز كۆزلىرىنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا مېھرى
بىلەن تىكتى. شۇ دەقىقىدە مۆجىزە يۈز بەرگەندەك بىردىنلا تېـ
تىكلىشىپ قالغانىدى.

ــ ئاغىلىرى سانىز مىرزا بىلەن دىدارلىشىشقا ئۈلگۈرەلـ
مەيدىغان ئوخشايمەن، ــ دېدى سۆزلىرى خېلىلا راۋانلىشىپ
قالغان ئۇز سۇلتان مەلىكە خىرقىراپ سۆزلەپ، ــ ئەسلىدە
ئىككىلىرىنى دەرقەمدە قىلىپ ئىككى ئېغىز ۋەسىيەت قالدۇ ـ
رۇۋالارمەن دېگەن ئۈمىدىم بار ئىدى... ئەمدى سىلى بولسىلىمۇ
قۇلاق سالسىلا، جەننەتماكان ئاتىلىرىنىڭ ۋەسىيىتى ئەسلىرىدىـ
مۇ ئەمىرزادەم؟

ــ ئېسىمدە، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ــ ھەرگىز ئۇنتۇپ قالمىسىلا، ئاغىلىرى بىلەن زىنھار
ئارازلىشىپ قالمىسىلا. سىلى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىـ

غا كۈيۈئوغۇل بولۇپ كۆرەگانىلىق مەرتىۋىسىگە نائىل بولغان كۈندىن باشلاپ خان جەمەتىنىڭ ئادىمى بولۇپ كەتكەن. قەشقەر ۋىلايىتى ئەسلىدىنلا ئاغىلىرىغا تەۋە بولۇشى كېرەك ئىدى. ئەمما، سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى بۇ ئىشتا خاتا ھۆكۈم چىقاردى. بىز ئاجىز بولغاچقا خان ھۆكمىگە بىر نېمە دېيەلمىدۇق. ھېلىمۇ ھەم ئۇلگۇرىدىلا... كۆزۈمنى يۇمۇپ قالسام يەرلىكىم ئاتىلىرىنىڭ يەرلىكى بىلەن بىللە بولسۇن... ئاخىرەتلىكىمنى ئۇزىتىپ بولغاندىن كېيىن قەشقەرنى ئاغىلىرىغا بېرىپ، سىلى ئاقسۇغا... سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئالىيلىرىنىڭ قېشىغا كەتسىلە... مەيلى قانداق ئىش يۈز بەرسە بەرسۇن، ئاغىلىرىنىڭ كۆڭلىنى رەنجىتمىسىلە...

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۆپكىدىگىنىچە بېشىنى تۆۋەن سالدى.

— ۋەدە بەرسىلە ئەمىرزادەم، — دېدى ئۆز سۇلتان مەلىكە ئوغلىنىڭ گەپ قىلماي تۇرغىنىدىن نەسىھەتىمگە نارازى بولغان ئوخشايدۇ دەپ ئويلاپ.

— خاتىرجەم بولسىلا ئانا، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال ۋەدە بېرىپ، — ھەرقانداق ئىش يۈز بەرسىمۇ ئاغام بىلەن ھەرگىز ئارازلاشمايمەن. سىلىنىڭ دېگەنلىرىدەك قىلىمەن.

— ئەگەر ئۇنداق قىلمايدىكەنلا، ئاتىلىرى بىلەن مەن گۆردىمىزدە ئۆرە ئولتۇرىمىز...

ھاياجانلىنىپ كەتكەن ئۆز سۇلتان مەلىكە قىيقىلىپ ـ قىيقىلىپ يۆتەلدى، شۇ ھامان جاۋغىيىدىن قان سىرغىپ چىقتى. خىزمەتكار ئايال داكا بىلەن مەلىكىنىڭ ئاغزىدىكى قاننى سۈرتتى.

— سىلىگە رەھمەت... خۇدايىم ئىنسابلىرىنى بېرەر، ئىمانغا باي قىلار... بەندىسىگە خار قىلماس...

ئۆز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئاۋازى بارا ـ بارا پەسلەپ كەتتى،

لەۋلىرى بىلىنەر ـ بىلىنمەس قىمىرلاپ، كېيىن پۈتۈنلەي ھەرىـ
كەتتىن توختىدى.
ــ ئانا! ۋالىدەئى مېھرىبان! مېھرىبانىم!...
مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەنسىز ئاۋازى جاۋابسىز قالـ
دى. ئۇز سۇلتان مەلىكە خاتىرجەم بولغاندەك جىمجىت ياتاتتى.
ــ دەرھال تېۋىپنى تۇۋلاڭلار!
تاشقىرىقى سارايدا ساقلاپ تۇرغان تېۋىپ يۈگۈرۈپ كىرىپ
مەلىكىنىڭ تومۇرىنى تۇتتى، بۇرنىغا بارمىقىنى ئەكەلدى، بۇرنىـ
نىڭ ئاستىنى كۆچەپ باستى.
ــ كۆزگۈ، كۆزگۈ ئەكېلىڭلار.
خىزمەتكارلار تېۋىپقا ئەينەك ئەكېلىپ بەردى. ئەينەكنى مەـ
لىكىنىڭ ئاغزىغا تۇتۇپ باققان تېۋىپ، ئەينەكنىڭ ئازراقمۇ
هوردالمىغانلىقىنى كۆرۈپ بېشىنى تۆۋەن سالدى.
ــ دۇئا قىلسىلا ئەمىرزادەم، مەلىكە ئالىيلىرى ئارام تېـ
پىپتۇ.
مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تېۋىپنىڭ ئاغزىغا بىرپەس قاراپ
تۇرغاندىن كېيىن، ھۆركىرەپ يىغلىغىنىچە ئۆزىنى ئانىسىنىڭ
ئۈستىگە تاشلىدى.
ــ مەلۇم بولغاي، ياركەنت ئەمىرى سانىز مىرزا جانابلىرى
كەلدى.
ئانىسىنىڭ مۇزلاپ كەتكەن قورايدەك قوللىرىنى تۇتقىنىچە
بۇقۇلداپ يىغلاۋاتقان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قولىقىغا ئىشەنمەيلا
قالدى. ھايال ئۆتمەي بوسۇغىدا سانىز مىرزىنىڭ ئېگىز، تەمبەل
گەۋدىسى كۆرۈندى. مۆجىزىدەك يۈز بەرگەن بۇ ئىشتىن مۇھەمـ
مەد ھەيدەر مىرزا ھەيران قالدى. ئەسلىدە يۈنۈسخاندىن جاۋاب
خەت ئالغان سانىز مىرزا قىش پەسلى ئاخىرلىششى بىلەن بىر
مەزگىل پۇختا تەييارلىق قىلغاندىن كېيىن، قەشقەرگە قاراپ تەـ
رەپباللا يولغا چىققانىدى، ئۇ ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ ئۆلۈمىگە

ئۆلگۈرۈپ كېلىشىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەنىدى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەس ئورنىدىن تۇرۇپ ئاكىسىنىڭ بويىنىغا ئېسىلدى ـ دە، قايتىدىن ھازا ئېچىپ يىغلاشقا باشلىدى.

— بىرنەچچە قەدەم ئىلدامراق ماڭسىلا نېمە بولاتتى جېنىم ئاغا، ئانام يوللىرىغا تەلمۈرۈپ ئارماندا كېتىپ قالدى. جېنىم ئانا كۆزلىرىنى ئاچسىلىچۇ، يولىغا تەلمۈرگەن، جامالىغا تەلپۈنگەن ئوغۇللىرى كەلدى.

— سەۋر قىلسىلا ئىنىم.

سانىز مىرزا ئىنىسىغا تەسەللى بېرىۋاتقىنى بىلەن ئىچ ـ ئىچىدىن قاپساپ كەلگەن يىغىسىنى توختىتالمىدى. ئاكا ـ ئۇكىلار قۇچاقلاشقىنىچە بىرپەس ھازا ئېچىپ يىغلاشتى. شۇ ئەسنادا قېيىنئانىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلىغان مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىم قاتارلىق ئاغىچا ـ توقاللارمۇ يۈگۈرۈپ كىرگىنىچە ھازا ئېچىشقا باشلىدى. سانىز مىرزا قەشقەرگە يۈز نەپەر خاس نۆكىرى بىلەنلا كەلگەنىدى. ياركەنتتىن ئانىسى بىبى ئايەت ئاغىچىنى، خوتۇنى ئايجامال ئاغىچىنى ئېلىپ كېلىشكە دەرھال چاپارمەن ماڭغۇزدى.

— ۋالىدەئى مېھرىبانىنىڭ مۇسىبىتىدىن خان ئالىيلىرىنىمۇ خەۋەرلەندۈرەيلى، — دېدى بىرئاز ئۆزىنى تۇتۇۋالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، ئاقسۇغا دەرھال چاپارمەن ماڭسۇن.

— مېنىڭچە خەۋەر بېرىشكە ئالدىرىمايلى، — دېدى سانىز مىرزا ئۇلۇغ ـ كىچىك تىنىپ.

— نېمىشقا؟ — سورىدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىنىڭ كۆزىگە قاراپ.

— ئۆز ئاتىسىنىڭ مۇسىبىتىگە پەرۋاسىز قارىغان ئادەم ھامما چوڭ ئانىسىنىڭ مۇسىبىتىگە پەرۋا قىلۇرمۇ قەدىرلىك ئىنىم؟ ماقۇل، ئۇنى قەشقەرگە ۋالىدەئى مېھرىبانىمىزنىڭ ئۆلۈم پەتىسى ئۈچۈن كەلدىمۇ دەيلى، ئاشۇ تەلۋىلىكى، بەتخۇيى بىلەن

ھازىنى بەزمىگە ئايلاندۇرۇپ شارابىبازلىق قىلغىلى تۇرسا كىممۇ
ئۇنى توسۇيالىسۇن؟ بىزمۇ مۇسىبەتنى قايرىپ قويۇپ، ئۇل بالا-
خور خاننىڭ كۆڭلىنى ئېچىش ئۇچۇن پالاقلىساق بولۇر ھەقىد-
چان. ئەڭ ياخشىسى ئۆزىمىزگە ئارتۇق باش ئاغرىقى تاپمايلى دې-
سەك، خەۋەر بەرمىگىنىمىز تۈزۈك.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بېشىنى تۆۋەن سالدى، ئاكىسىغا
گەپ تېپىپ بېرەلمىگەنىدى. دېمىسىمۇ سانىز مىرزىنىڭ كۆر-
سەتكەن باھانىسى ئورۇنلۇق ئىدى. كۈنلىرىنى بەزمە، شاراب، خو-
تۇنىسىز ئۆتكۈزمەيدىغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ناۋادا قەش-
قەرگە كېلىپ قالسا، ئۇلارغا ئاۋارىچىلىق تېپىپ بېرەتتى. خەستە
كۆڭلىگە تەسەللى بېرىش تۇگۇل يەنە كۆڭۈل ئاغرىقى تېپىپ بې-
رەتتى. بەلكىم بۇ ئاۋارىچىلىق، كۆڭۈل ئاغرىقى بۇ ئاغا ـ ئىنى
ئەمىرلەر بىلەنلا تۈگىمەيتتى. خاننىڭ خۇي ـ پەيلىنى ئاكىسىدىن
ئوبدانراق چۈشىنىدىغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇنىڭغا لام ـ
جىم دېيەلمىگەنىدى. شۇنىڭ بىلەن ئۇلار ئانىسىنىڭ ئۆلۈم خە-
ۋىرىنى باشقا ۋىلايەتتىكى ئەمىرلەرگىمۇ يەتكۈزمىدى.

※ ※ ※

سانىز مىرزىنىڭ ئانىسى بىبى ئايەتخېنىم بىلەن ئايالى ئاي-
جامال ئاغىچا ئابابەكرى مىرزا، ئۆمەر مىرزا ۋە خان سۇلتان خې-
نىم قاتارلىق پەرزەنتلىرىنى ئېلىپ مەرھۇم ئۇز سۇلتان مەلىكى-
نىڭ يەتتە نەزىرىگە ئۈلگۈرۈپ يېتىپ كەلدى. نەچچە يۈزلىگەن
كالا ـ قويلارنىڭ بېشى كېسىلىپ، نەچچە يۈزلىگەن داش
قازانلاردا پولۇ دەملىنىپ، پۈتكۈل قەشقەر ئاھالىسىگە نەزىر ئې-
شى بېرىلدى. غېرىب ـ غۇرۋا، ئاجىز ـ مېيىپ، تۇل خوتۇن ـ
يېتىم ئوغۇل، مۇساپىرلارغا سەدىقە تارقىتىلدى. بۇ جەرياندا ئا-
كا ـ ئۇكىلارغا مۇڭداشقۇدەك پۇرسەت بولمىدى. ئۇلار ھەر كۈنى

ئەتىگىنى بامدات نامىزىدىن يېنىپ ئاتا ـ ئانىسىنىڭ تۇپراق بې-
شىغا بىللە چىقاتتى، تەڭ خەتمىقۇرئان قىلاتتى، يەنە بىللە قايتىپ
كېلەتتى.

بۈگۈن تۇپراق بېشىدىن بىللە يانغان ئاغا ـ ئىنىلەر خۇددى
كېلىشىۋالغاندەكلا بىر ـ بىرىدىن گەپ تەمە قىلىشىپ تۇرۇپ
قالدى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئانىسىنىڭ قارىسىنى ئۇشتۇشقا
ساقلىيالمايتتى، ئاقسۇغا بېرىشقا ئالدىراپ قالغان، سۇلتان
دوستمۇھەممەدخان بىلەن ئوردىنىڭ ئامانلىقىدىن ئەنسىرەپ قال-
غانىدى، ئەمما كۆڭلىدىكى ئەندىشىسىنى ئاكىسىغا بىلدۇرۇشكە
تىلى بارمايۋاتاتتى. سانىز مىرزا بولسا مۇشۇنداق مۇسىبەتتە تۇر-
غان پەيتتە، يۇنۇسخان بىلەن بىرلىشىپ سۇلتان دوستمۇھەممەد-
خان سەلتەنەتىنى بىكار قىلىش، ئۇنى تەختتىن چۈشۈرۈپ ئور-
نىغا خان تاغىسى يۇنۇسخاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش ئىشىنى ئى-
نىسىغا مەسلىھەت سېلىشقا كۆڭلى بارمايۋاتاتتى. ھەر ئىككىلى-
سى كۆڭلىدىكىنى بىر ـ بىرىگە بىلدۈرۈشكە شۇنچىلىك تەقەززا
بولاتتى ـ يۇ، لېكىن ئاۋۋال ئېغىز ئېچىشنى بىئەپ ھېس قىلى-
شاتتى.

ئاخىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئېغىز ئاچتى:

ـــ ۋالىدەئى مېھرىبانىمىزنىڭ قارىسىنى ئۇشتۇيدىغان
ۋاقىتقىچە دەرھال ئاقسۇغا بېرىپ كېلەي دەپ ئويلىغانىدىم، ئۆز-
لىرىگە ماقۇل كەلسە بىللە بېرىپ كەلگەن بولساق...

سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ قارىدى:

ـــ ئاستانىگە بۇنچە ئالدىراش ـ تېنەش بېرىش نېمىگە ھا-
جەت بولۇپ قالدىكىن قەدىرلىك ئىنىم؟

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىر دەقىقە ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن
جاۋاب بەردى:

ـــ سىلىمۇ خەۋەر تاپتىلا ھەقىچان. خان ئالىيلىرى كەيې-

چىلىكتە يوقىلاڭ سەۋەب بىلەن لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئورۇنباسار
ئەمىرى ئوسمان يەھيانىڭ كاللىسىنى ئاپتۇ. مۇشۇ سەۋەبتىن
ئاقسۇدا بىر قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىدىغاندەك بېشارەت بولماقتا.
ئەسلىدە ئاستانىگە مېڭىشقا تەييارلىنىپ بولغانىدىم، كۈتمىگەندە
ۋالىدەئى مېھرىبان ۋاپات بولدى. شۇنىڭ بىلەن بۇ سەپەرنى كەي-
نىگە سۈرۈشكە مەجبۇر بولدۇم. خان ئالىيلىرى ھېچنېمىدىن
غېمى يوق پەرۋاسىز يۈرمەكتە. بىرەر كېلىشمەسلىك يۈز بەرسە
ئالدىنى ئالالىغۇچىلىكى، تاقابىل تۇرالىغۇچىلىكى يوق. ئوردىدى-
كى ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى ئالىيلىرىدىن نارازى، تاشلىمايلا تۇرى-
دۇ. بىرى باشلامچىلىق قىلسا ھەممىسى ئەگىشىشتىن يانمايدۇ.
شۇڭلاشقا يۈز بېرىش ئېھتىمالى بولغان بالا ـ قازانىڭ ئالدىنى
ئېلىش ئۈچۈن ئاستانىگە تېزرەك بارمىسام بولمايدۇ.

سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ تېخىچىلا ساداقەتمەنلىك بىلەن
ئىقتىدارسىز خاننىڭ غېمىنى يەۋاتقانلىقىنى بىلىپ قاتتىق ئۆ-
مىدسىزلەندى. ئۇمۇ سەركەردە ئوسمان يەھيانىڭ ئۆلۈمىدىن ئال-
لىقاچان خەۋەر تاپقان، مۇشۇ سەۋەبتىن ئوردىدا تېزرەك بىر
قالايمىقانچىلىق يۈز بېرىشىنى ئارزۇ قىلغانىدى. ناۋادا ئوردىدا
خانغا قارشى ئىسيان يۈز بەرسە، ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا
بىلەن بىرلىشىش ئاسانغا توختايتتى. بىراق، مۇھەممەد ھەيدەر
مىرزا بولسا سەزگۈرلۈك بىلەن ئاشۇ توپىلاڭنىڭ ئالدىنى ئېلىش-
قا ئالدىراۋاتاتتى.

ــ ئاستانىگە بارمىسىلا زادى بولماسمۇ؟ ــ دېدى سانىز
مىرزا ئۆلۈغ ـ كىچىك تىنىپ، ــ خان ئالىيلىرى كىچىك بالا
بولغان بولسىغۇ بىر نۆۋرى، نەسىھەت قىلىپ باشلىماق ئاسان ئى-
دى. ئەر يەتكەن، ئۇنىڭ ئۈستىگە تەلۋىلىكتە ئۇچىغا چىققان بىر
ئادەمنى ئۆزگەنگەن خۇيىدىن توسۇماق ئۇنچە ئاسان ئەمەس. يامىنى
كەلسە مەۋلانە تاجىددىن، سەركەردە ئوسمان يەھيا پاجىئەسى سى-
لىنىڭ باشلىرىغىمۇ كەلمەيدۇ دېگىلى بولمايدۇ. خان ئالىيلىرى
تەلۋىلا ئەمەس، قىپقىزىل ساراڭ بوپتۇ ھازىر، نېمە قىلىۋاتقانلى-

قىنى ئۆزىمۇ بىلمەيدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە باشقىچە يول تۇتۇپ كۆ ـ
ڭۈلنى خاتىرجەم قىلغىنىمىز ئەۋزەل.
سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ گەپ قىلماي تۇرغىنىنى كۆرۈپ
ئەسلىي مۇددىئاسىغا يېقىنلاشماقچى بولدى.
ــ تەخت ـ سەلتەنەتكە پاسىبان بولغىدەك ئىستىبدات ئى ـ
گىسى ئىزدىسەك خان جەمەتىدىن تېپىلىدۇ، بەلكىم ئەل ـ يۇرتقا
بىمالال رەھنەما بولالايدۇ.
ئاكىسىنىڭ نېمە دېمەكچى بولغانلىقىنى چۈشەنگەن مۇھەم ـ
مەد ھەيدەر مىرزا شارتتىدە بېشىنى كۆتۈردى، بىر ئاز غەمكىن
كۆرۈنىدىغان كۆزلىرىدە تەسۋىرلىگۈسىز بىر قارشىلىق، نارازى ـ
لىق چىقىپ تۇرغان چېھرىدە كەسكىن بىر ئىچكى ھاياجان بالقى ـ
دى.
ــ تەخت ـ سەلتەنەتكە، خان ئائىلىرىغا ساداقەتسىزلىك
قىلىش ئېغىر گۇناھ، ــ دېدى ئۇ كۆڭلىدىكىنى يوشۇرماي، ــ
بۇنداق قىلىش ھەم جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكىمىزنىڭ ۋەسىيە ـ
تىگە خىلاپ. بىز بابائى بۇزرۇك ئۇلۇسبېگى خۇدايداد ھەزرەتلى ـ
رىنىڭ ۋاپا، ساداقەت نۇرى بىلەن يورۇغان جامالىغا قارا سۈركى ـ
سەك بولمايدۇ ئاغا.
شۇ تاپتا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يۈرىكى ھاياجاندىن
قاتتىق سىلىپ كەتكەندى.
«خۇدايا توۋا، ساداقەتسىزلىك، ئىسيان تۇغىنى كۆتۈرۈپ
چىقارمىكىن دەپ باشقا ئەمىرلەردىن ۋايىم يېسەم، ئەسلىدە ئاغام
ئاللىقاچان ھازىرلىق كۆرۈپ بوپتۇ ئەمەسمۇ؟ ئاھ، پەرۋەردىگار،
بۇ نېمىدېگەن قورقۇنچلۇق؟! ۋالىدەئى مېھرىبان كۆز يۇمۇش ئال ـ
دىدا ئاغامنىڭ مۇشۇ پەيلىنى بىلىپ، مەندىن ئاشۇنداق ۋەدە ئالغان
بولغىيمىدى؟ بايا، مەن تېخى ئۇنىڭغا قەشقەرنى تاپشۇرۇپ بېرىپ
ئاقسۇغا بىراقلا كېتەي دەپتىكەنمەن. قەشقەر ئۇنىڭ قولىغا ئۆتسە
ئىسيان تۇغىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىققۇدەك. تەخت، سەلتەنەتكە

پاسىبان بولغۇدەك ئىستېدات ئىگىسى ئىزدىسەك خان جەمەتىدىن تېپىلىدۇ دەيدۇ تېخى. كىمنى كۆزدە تۇتۇۋاتقانلىقىنى بىلدىم، بىتەھقىقكى، چوقۇم يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى كۆزدە تۇتتى. بۇ مۇنداقلا دەپ قويغان گېپى ئەمەستەك قىلىدۇ، بەلكىم ئاللىقاچان يۇنۇسخان بىلەن تىل بىرىكتۇرۇپ بولغاندۇ. بىز نېمىلا بولمىسۇن مەرھۇم سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ تەربىيەسىدە چوڭ بولدۇق، ئەتىۋارلىنىشقا ئېرىشتۇق، كىچىك كۈرمەي ئوردىدا يۇ-قىرى مەرتىۋە بەردى، ھەر ئىككىلىمىزنى ئۆز قولى بىلەن ئۆيلەپ قويدى، دېمەك، ئاتا ئورنىدا مېھرىبانلىق كۆرسەتتى. ئەمدىلىكتە ئۇنىڭ خانزادىسىنى جان ـ جېنىمىز بىلەن قوغدىمىساق تۇزكور-لۇق قىلغان بولمايمىزمۇ؟ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تاجۇ تەختتىن ئادا بولسا، مۇشۇ سەۋەبتىن كۆزىدىن ياش ئاقسا، مەر-ھۇم خان ئالىيلىرى گۆرىدە خاتىرجەم ياتالارمۇ؟ ئاتامچۇ؟ ئانام-چۇ؟ ئۇلار ھايات بولغان بولسا بۇنىڭغا ھەرگىز يول قويمىغان بولاتتى. ئاغام نىيىتىنى ئاخىر ئاشكارىلىدى. ئەمدى قانداق قىل-سام بولۇر؟ قەشقەرنى ئۇنىڭغا بەرمەي دېسەم ئاقسۇغا بارمىسام بو-لىدۇ، ئاقسۇغا بارمىسام خان ئالىيلىرى ھامان بالا ـ قازاغا يولۇ-قىدۇ. ئول چاغدا ئاغام بىلەن ئوتتۇرىمىزدا بەربىر ئارازلىق پەيدا بولىدۇ. بۇ ئاتا ـ ئانا ۋەسىيىتىگە خىلاپ، ئەجەب ئىككى تاشنىڭ ئارىسىدا قالدىمغۇ ئەمدى...»

شۇ تاپتا سانىز مىرزىنىڭ كاللىسىدىمۇ كەسكىن زىددىيەت توقۇنۇشۇۋاتاتتى.

«ئىنىم مېنى ھەرگىز قوللىمىغۇدەك، ئۇنىڭغا ئېغىز ئۇپراتقىنىم بىكار ئوخشايدۇ. قەشقەرنى قولۇمغا ئالمىسام يۇنۇس-خان ئالىيلىرى بۇ تەرەپكە كېلىشكە ئالدىراپ تەۋەككۇل قىلماي-دۇ. ئەمما، سەلتەنەت ئىشلىرىنى دەپ قەدىرلىك ئىنىم بىلەن ئارازلىشىپ قالسام تېخىمۇ بولمايدۇ. ئۆلۈپ كېتىدىغان ئالتە كۈنلۈك جاھاندا قېرىنداشلىق مېھرى ھەممىدىن مۇھىم. قانداق

قىلسام بولىدىكىن؟ مەيلىلا، بولمىسا ياركەنتكە كېتىپ بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتەي. ئەمىرلەر خانغا قارشى كۆتۈرۈلۈپ چىققاندا ئۇنىڭغا يەنە نەسىھەت قىلىپ كۆرەرمەن...»

— مەن ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ يۈزىگە قارا سۈركىمەكچى ئەمەسمەن، — دېدى سانىز مىرزا سالماقلىق بىلەن، — كۆز ئالدىمىزدىكى ۋەزىيەتنى كۆزدە تۇتۇپ شۇنداق دەۋاتىمەن. خان ئالىيلىرىنىڭ ھايتاق[1] بولۇپ كەتكەنلىكىنى دېمىسەممۇ ئۆزلىرىگە بەش قولدەك ئايان. مۇشۇ سەۋەبلىك ئۆزلىرىگە ھارسەنلىك[2] يېتىپ قالمىسۇن دەيمەن.

— بۇ ئىشنى ئۇڭشاشنىڭمۇ بىر بائىسى تېپىلىپ قالۇر. بىزنىڭ سەۋەبىمىزدىن خان ئالىيلىرى تەخت، سەلتەنەتتىن ئايرىلىپ قالسا، كۆزىدىن ياش ئاقسا بولمايدۇ.

— ئۇنداقتا باشقا بىگۇناھلارنىڭ قېنى ئاقسا بولىدىكەن ـ دە، بىھۇدە، ناھەق ـ نارەۋا ئۆلۈپ كەتكەن ئاشۇ ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى بۈيۈك تەخت ـ سەلتەنەتنى مۇستەھكەملەش ئۈچۈن جېنىنى پىدا قىلغان تۆھپىكار سەركەردىلەر ئەمەسمىدى ئىنىم؟ ئۇلارنىڭ ۋابالى بىزنىمۇ تۇتماي قالمايدۇ، مەن مۇشۇنىڭدىن ئەنسىرەيمەن. ئۇنىڭ ئۈستىگە سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ سەلتەنەتى ھازىر بەئەينى زەيلەپ كەتكەن تامغا ئوخشاپ قالدى، ئۇنى ئىككىمىز ئۇلداپ بولالمايمىز.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاغزى يەنە تۇۋاقلاندى.

«بولدىلا، قەشقەرنى ئۇنىڭغا تاشلاپ بېرىپ ئاقسۇغا كېتەي. كەڭ قورساقلىقىمدىن، خان ئالىيلىرىغا، سەلتەنەتكە بولغان ساداقىتىمدىن تەسىرلەنسە، بىر مەزگىل ئىسيان تۇغىنى كۆتۈرۈپ چىقىشتىن ئۈيىلار. بەلكىم مېنى خان ئالىيلىرىنىڭ قېشىدا دەپمۇ بولسا سەلتەنەتكە پۇت ئاتماس. ئۇنىڭغىچە خان ئالىيلىرىنىڭ كۆڭلىگىمۇ ياراتقان ئىگىسى ئىنساب بېرەر. بۇنىڭدىن باشقا چارە

① ھايتاق — گەپ ئاڭلىمايدىغان، ئىش بىلمەيدىغان بەڭباش.
② ھارسەنلىك — خاپىلىق.

يوقتەك قىلىدۇ...»

ــ ھە راست، ئېسىم قۇرۇسۇن. ئۆزلىرىگە مەرھۇم ۋالىدەئى مېھرىبانىنىڭ جان ئۈزۈش ئالدىدىكى ۋەسىيىتىنى يەتكۈزۈشنى ئۇنتۇپتىمەن.

«ۋالىدەئى مېھرىبان قانداق ۋەسىيەت قالدۇرغان بولغىيدى؟...»

سانىز مىرزا گۇمان بىلەن ئىنىسىگە تىكىلدى.

ــ ۋالىدەئى مېھرىبانىمىز جان ئۈزۈش ئالدىدا قەشقەرنى ئۆزلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىشىمنى ئالاھىدە تاپىلىغانىدى.

«بۇ نېمە گەپ ئەمدى؟...»

سانىز مىرزا گاڭگىرىدى:

ــ ۋالىدەئى مېھرىبانىمىزنىڭ بۇ خۇسۇستا ۋەسىيەت قالدۇرۇشىدىكى مۇددىئاسىنى بىلسەم بولۇرمۇ؟

ــ مۇددىئا ئېنىق، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تەمكىنلىك بىلەن، ــ قەشقەر ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ سۇيۇرغاللىق زېمىنى. بۇنىڭغا ئەزەلدىن ئۆز جەمەتىمىزدىكىلەر پاسىبانلىق قىلىپ كەلگەن. مەن مەرھۇم جەننەتماكان قېيىنئاتام سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنىڭ مېھىر ـ شەپقىتى بىلەن كۆيئوغۇل بولۇپ كۆرەگانلىق مەرتىۋىسىگە مۇشەررەپ بولغاندىن بېرى، ئۆلۈك ـ تىرىكىم خان جەمەتىگە مەنسۇپ بولۇپ كەلدى. شۇ سەۋەبتىن قەشقەرگە مەن ئەمەس، سىلى ئەمىر بولسىلا توغرا بولاتتى. مەرھۇم پەدەرىمىز ۋاپات بولغان چاغدا خان ئالىيلىرى نېمە سەۋەبتىندۇر قەشقەرنى ماڭا بۇيرۇپ بەردى. خان پەرمانىغا ھېچقايسىمىز سەركەشلىك قىلالمىدۇق. ھازىر مەرھۇم خان ئالىيلىرى يوق. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئالىيلىرىنىڭ بولسا بۇ ئىشلارنى سۈرۈشتە قىلغۇچىلىكى يوق. قەشقەرنى ئەمدى ئۆزلىرىگە قايتۇرۇپ بېرىدىغان پەيت كەلدى. قەشقەرنى قوللىرىغا ئېلىپ تاغدەك يۆلەنچۈك بولۇپ تۇرۇپ بەرسىلە، مەنمۇ ئوردىغا بېرىپ خان ئالىيلىرىنىڭ خىزمىتىنى خاتىرجەم ھالدا قىلالاي-

مەن. سەلتەنەتكە، خان ئالىيلىرىغا دۈشمەنلىك كۆزىدە قارايدى-غانلارمۇ ئىسيان تۇغىنى ئاشكارا كۆتۈرۈپ چىقىشقا پېتىنالمايدۇ، ۋالىدەئى مېھرىبانىمىزنىڭ مۇددىئاسى مانا مۇشۇ.

سانىز مىرزىنىڭ ئىرادىسى تەۋرەندى، يۈزى چىمىلدىدى. ئىنىسىنىڭ كەڭ قورساقلىقىغا، ساداقەتمەنلىكىگە، مەردلىكىگە قايىل بولدى.

«ۋالىدەئى مېھرىبانىمىز مۇشۇنداق ۋەسىيەت قىلغان بولسۇن ياكى بولمىسۇن، ئاخىرقى ھېسابتا سىلى ئۆتتىلا ئىنىم. سىلى ئول تەلۋە خانىنىڭ قېشىدا تۇرسىلا، مەن قانداقمۇ سەلتەنەتكە قارشى چىقالايمەن؟ بارىكاللا، ھەقىقەتەن ئەقىللىق، تەدبىرلىك ئىكەنلا. چارە ـ تەدبىر ئويلاشتا ئاتامدىن قېلىشمايدىكەنلا...»

ــ قەشقەرنىڭ ماڭا كېرىكى يوق. سىلى ئاقسۇغا ــ ئوردىغا بارمىسىلا، ــ دېدى سانىز مىرزا يىغلىغان ھالدا.

ــ بىر قارارغا كېلىپ بولدۇم، بارمىسام بولمايدۇ، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەتئىيلىك بىلەن، ــ خان ئالىيلىرى ماڭا موھتاج، بىرىپ مەجبۇرىيىتىمنى ئادا قىلىشىم كېرەك. ناۋادا بىرەر كېلىشمەسلىك يۈز بىرىپ قالسا ھىممەتلىرىنى ئايىمىغايلا. مەندەك ئەقىلسىز ئىنىلىرىنىڭ ئاغام بار دەپ كۆڭلۈم توق.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆزىگە مۆللىدە ياش كەلدى. شۇ تاپتا ئۇ قەشقەرنى بېرىش بەدىلىگە ئاكىسىنى سۇلتان دوست-مۇھەممەدخانغا قارشى چىقماسلىققا ۋەدە بېرىشكە قىستاۋاتاتتى. ئىلاجسىز قالغان سانىز مىرزا زوۋان سۈرۈشكە مەجبۇر بولدى:

ــ خاتىرجەم بولسىلا ئىنىم. سىلىنى ئوتقا ئىتتىرىدىغان ئىشنى ھەرگىز قىلمايمەن.

ــ تەسەررۇپىمىزدا سەلتەنەتكە، خان ئالىيلىرىغا دۈشمەن-لىك كۆزىدە قارايدىغان ئەمىرلەر كۆپىيىپ قالدى. ئۇلارنىڭ تەپ-رىقىچىلىكىدىن ئاگاھ بولغايلا.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىنى باشقا ئەمىرلەر بىلەن تىل

بىر يكتۇرمەسلىككە ئاگاھلاندۇرۇۋاتاتتى. سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ مەقسىتىنى پۇتۇنلەي چۈشەنگەنىدى.

ــ ئەلۋەتتە ئاگاھ بولىمەن. مۇددىئايىمغا قارشى ھەر بىرىكەت قىلىشقا ھەرگىز يول قويمايمەن. سىلىمۇ ئاگاھ بولسىلا ئىنىم. خان ـ سۇلتانلار دېگەن يولۋاسقا ئوخشايدۇ، يولۋاس دېگەن قارنى ئاچقاندا ئۆز بالىسىنى يەۋېتىشتىن يانمايدۇ. ھازىرچە سىلىگە يول قويۇپ تۇراي، قاچانكى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كۆتكەن ئۈمىدلىرىنى ئاقلىيالمىسا، ئۇنىڭدىن ئۈمىدسىزلىنىپ، رايلىرى يېنىپ قالسا، ئۆزلىرىنى سادافەت ئارغامچىسىغا زىيادە باغلىۋالماي، كەمىنە ئاغىلىرىنىڭ بايىقى ئىككى كەلىمە نەسىھەتىنىمۇ ئويلىشىپ كۆرەلا. خان ئالىيلىرىنى ساقلاپ قالىمىز دەپ بۈيۈك سەلتەنەتنى ۋەيرانچىلىققا ئۇچراتساق، ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزنىڭ ئالدىدا ئوخشاشلا قارا يۈز بولىمىز. سەلتەنەتنىڭ روناق تېپىشى، ئەل ـ يۇرتنىڭ ئاۋاتلىقى، ئاۋامنىڭ ئاسايىشلىقى ئىستىبداتلىق پاسىبانغا باغلىق. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بولسا تاج ـ تەختىسىزمۇ بەزمە ـ باراۋەت قىلىپ، شاراب ئىچىپ كۆڭلىنى خۇش قىلىپ يۈرەلەيدۇ، بۇنىڭغا مەن كېپىل.

ــ مۇددىئالىرىنى چۈشەندىم. كالاملىرىنى ئېسىمدە مەھكەم ساقلايمەن.

ھەئە، ئاغا ـ ئىنى ئەمىرزادىلەرنىڭ بۇ سۆھبىتىنى ئاددىيلا كۆڭۈل چۈشەندۇرۇش دېگەندىن كۆرە، شەكسىز، بىر رەسمىي سۇلھى تۈزۈش دېگەن تۈزۈك ئىدى. ئۇلار ئۆز مۇددىئالىرىنى قەغەزگە يېزىپ قول قويۇشمىغان بىلەن قەلبىنىڭ چوڭقۇر يېرىگە يېزىۋېلىشقانىدى.

ئاكىسىنى نىيىتىدىن ياندۇرغاندىن باشقا، ۋەدە ئېلىۋېلىشقا مۇۋەپپەق بولغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا خاتىرجەم بولۇپ، خېلىلا يەڭگىللەپ قالدى. ئۇ ئاكىسىنىڭ بەرگەن ۋەدىسىگە ۋاپا قىلىدىغانلىقىغا، ئالدىراپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا قارشى چىقمايدىغانلىقىغا ئىشەنگەنىدى، شۇڭا خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئې-

لىپ ئاقسۇغا مېڭىشقا ئالدىرىدى.

— بىر ئىشنى سەمىلىرىگە سالسام كۆڭۈللىرىگە كەلمەس، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىغا قاراپ.

— قېنى خوش، — دېدى سانىز مىرزا.

— سەركەردە ئوسمان يەھيا ئۆلتۈرۈلگەندىن كېيىن، لەشكىرىي دىۋاندىكى سەركەردىلەرنىڭ نىيەت - ئىقبالى ماڭا قاراڭغۇ، شۇڭا ئاقسۇغا قەشقەردىكى لەشكەردىن ئۈچ مىڭنى ئېلىۋېلىپ باراي دېگەنىدىم.

— ئوبدان ئويلاپسىلا، ئاشۇنداق قىلماي بولمايدۇ، — دېدى سانىز مىرزا رازىلىقىنى بىلدۈرۈپ، — سىلىنى مۇشۇنداقلا يولغا سېلىپ قويسام مەنمۇ خاتىرجەم بولالمايمەن. ئاقسۇغا بارغاندىن كېيىن ئېھتىياتچانلىق بىلەن ئىش كۆرەلا. ئىمكان بار لەشكىرىي دىۋاندىكى سەركەردىلەرنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىشقا تىرىشسىلا. ئازراقلا گۇمانلىرىنى قوزغىغان سەركەردىلەرنى دەرھاللا مەرتىۋىسىدىن خالاس قىلسىلا. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىنمۇ كۆپ ئېھتىيات قىلغايلا، ئارىمىزدا كۈندە دېگۈدەك خەۋەرچىلەر مېڭىپ تۇرسۇن. لازىمىم بولغاندا ھەرقاچان يانلىرىدا ھازىر بولىمەن.

— كۆپ رەھمەت ئاغا. مېنى چۈشەنگەنلىرىدىن تولىمۇ خۇرسەنمەن. ئوردا ئىشلىرىدىن سىلىنى ۋاقتى - ۋاقتىدا ۋاقىپلاندۇرۇپ تۇرىمەن.

※ ※ ※

ئىنىسىنى ئاقسۇغا ئۇزىتىپ قويغان سانىز مىرزىنى قايتىدىن غەم باستى.

«ئەمدى قانداق قىلسام بولۇر؟ يۇنۇسخان ئالىيلىرى خەۋەرىمنى كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ، ئۇنى ئىنىم بىلەن بولغان سۆھبەتتىن تولۇق خەۋەرلەندۈرەي، بولمىسا كۆڭلىدە گۇمان پەيدا بولۇپ قا-

لىدۇ، ئۆزىمۇ ئالدىرىماسلىقنى، پۇختا ھازىرلىق كۆرۈشنى تاپىلىغانىكەن. بىرەر يىل ئەھۋالغا قاراپ باقمايمىزمۇ، كىم بىلىدۇ، ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئالتە كۈندە قىشىمغا ۋايداد دەپ كېلەمدۇ تېخى. ئىشەنچىم كامىلكى، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھەرگىز تۇزەلمەيدۇ. ئۇل تەلۋىدىن پەزىلەت، ئادالەت، ياخشىلىق كۈتۇش خۇددى سۆگەتتىن ئامۇت تەمە قىلغاندەكلا ئىش. ئەڭ ياخشىسى، چاندۇرماي تەييارلىق كۆرگەچ تۇراي...»

سانىز مىرزا يۇنۇسخانغا خەت يېزىشقا كىرىشتى. خېتىدە ئىنىسى بىلەن بولۇنغان سۆھبەتنى تەپسىلىي بايان قىلدى، ئۇنى بىر مەزگىل تەخىر قىلىشقا ئۈندىدى. ئۇ قەشقەرنى كۈچمەيلا قولىغا ئالغىنىغا ھەم خۇشال، ھەم خۇشال ئەمەس ئىدى. چۈنكى، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭ يولىنى ئۇستىلىق بىلەن توسۇپ قويغانىدى.

62

ئەتىياز ۋە يازدا يۇز بەرگەن قۇرغاقچىلىق ئاپىتىنىڭ ئەكسىچە، كۈز پەسلىگە يېقىن ئاقسۇدا كەلكۈن ئاپىتى بولغانىدى. بىر ھەپتىدىن بېرى ئاقسۇ دەرياسىنىڭ ئاساسلىق غول ئېقىنى بولغان قۇمئېرىق دەرياسى بىلەن توشقان دەرياسىنىڭ سۈيى خۇددى بەسلەشكەندەكلا ئۇلغىيىپ بىردىنلا ئاپەت پەيدا قىلدى. قۇمئېرىق دەرياسى ئونسۇ بەگلىكىنىڭ تۇمشۇق، ئارال، شەيخلا قىشلاقلىرىنى، توشقان دەرياسى بولسا ئۈچ① بەگلىكىنىڭ ئوتبېشى، يامانسۇ، ئىماملىرىم، ئاقيار قىشلىقىنى سۇغا چۆكتۈرۈۋەتتى. ئۆرۈلگەن ئۆيلەرنىڭ، كەلكۈن ئېقىتىپ كەتكەن ئادەم،

① ئۈچ ــ ھازىرقى ئۈچتۇرپان.

مال ـ چارۋىلارنىڭ، زەر ـ زىرائەت، دەل ـ دەرەخلەرنىڭ ھەددى ـ ھېسابى يوق ئىدى. ئاپەت مەلۇم قىلىپ ئوردىغا كەلگەن مەلۇمات ـ چىلارنىڭ ئايىغى ئۈزۈلمەيتتى. ئەمما، سۇلتان دوستمۇھەممەد ـ خاننىڭ بۇ مەلۇماتلارنى كۆرگۈدەك ھەپىلىسى يوق ئىدى، خۇددى تەسەررۇپىدا ھېچقانداق ئاپەت يۈز بەرمىگەندەك، ئەل ـ يۇرتنىڭ ھاياتى، مال ـ مۈلكى ھېچقانداق زىيان ـ زەخمەتكە ئۇچرىمىغان ـ دەك بەخىرامان ھالدا گاھ ھەرەمدە، گاھ ئوردا بېغىدا ئەيش ـ ئىشرەت، بەزمە بىلەن مەشغۇل ئىدى.

جىددىيلەشكەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۈز بېرىۋاتقان ئا ـ پەتتىن خاننى خەۋەرلەندۈرۈشكە ھەرقانچە ئۇرۇنغان بولسىمۇ، لېكىن شارابنى بولدى دېگۈچە ئىچىپ غەرق مەست بولۇپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا پەقەتلا تەسىرى بولمىدى. ئىلاجىسىز قالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆكبېشى[1] باشچىلىقىدىكى بىر ـ قانچە ئەمىر بىلەن بىرلىكتە كەلكۈن ئاپىتىگە تاقابىل تۇرۇش، ئاپەتكە ئۇچرىغان خەلقنى قۇتقۇلدۇرۇش نىيىتىدە يۈرۈپ كەتتى.

— لەشكەرلەرنىڭ ئارىسىدىكى قېرى ـ چۆرىلەردىن باشقى ـ لىرى ھاشارغا بارسۇن، — دېدى ئۇ لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇن ـ باسار ئەمىرى ئالتۇن ساقال مىرزىغا، — سۇسلۇق قىلغانلار قات ـ تىق ياساققا تارتىلىدۇ.

كەلكۈن ئاپىتى يۈز بەرگەن يۇرتلاردا ئېغىر ئاچارچىلىق يۈز بەرگەنىدى. ئوردىنىڭ ئاشلىق ئىسكىلاتىدىن ئاجراتقان ئاشلىقلار يېتىشمەيتتى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يېقىن ئەتراپتىكى كەلكۈن ئاپىتىگە ئۇچرىمىغان يۇرتلاردىكى تۇتۇنبېگىدىن يۇقىرى بەگلەر ـ نى، باي ـ زەردارلارنى ئاشلىق، چارۋا، كىيىم ـ كېچەك، يوتقان ـ كۆرپە، ياغاچ ـ تاش ئىئانە قىلىشقا خان نامىدىن يارلىق چۈشۈر ـ دى، ئاپەتتىن قۇتقۇلدۇرۇش ئۈچۈن ھاشار قوزغىدى. ئۇ بۇ ئىشلار ـ نى بىر قۇر ئورۇنلاشتۇرۇپ، ئەمدىلا ئۇھ دەپ تۇرۇشىغا، ئاقسۇ دەرياسىنىڭ ئاياغ ئېقىنىدىمۇ تاشقىن كۆرۈلگەنلىك مەلۇماتى

① كۆكبېشى — ئوردىنىڭ سۇ ئىشلىرىغا مەسئۇل ئەمىرى.

كەلدى.

«ئەستاغپۇرۇللا، نېمانچە بىخەستەلىك قىلغاندىمەن، ئاپەتـ ـنىڭ خەۋىرىنى ئاڭلاپ، دەريانىڭ يۇقىرى تەرىپىگە يۈگۈرۈپتـ ـمەن، باش تەرەپنى يالمىغان كەلكۈن ئاياغنىمۇ يالمايتتى ئەمەسـ ـمۇ. ئىككى دەرياغا كەلگەن كەلكۈن ئاقسۇ دەرياسىغا قۇيۇلۇپ تېـ ـخىمۇ زور كەلكۈن پەيدا قىلىدىغانلىقىنى نېمىشقا ئويلىمىدىم ـ ھە؟ ئۆمىلاقمان سۇ بىلەن ھەپىلىشىدىغان كۆكبېشى ئەمىر نېـ ـمىشقا بۇ ئىشنى سەمىمگە سالمىغاندۇ؟ ئاقسۇ دەرياسىدا تاشقىن كۆرۈلگەن بولسا ئاقسۇ شەھىرىمۇ ئامان قالمايدۇ. يالغۇز ئاقسۇ شەھىرىلا ئەمەس، ئاياغ تەرەپتىكى قاراتال، بەشتۇگمەن، ئاۋات، غورۇچۆل، بەشئېرىق، دولان... قاتارلىق يۇرتلارنىمۇ سۇ باسىدۇ، بەلكىم ئاپەت تېخىمۇ كېڭىيىپ كېتەر...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئېتىنىڭ بېشىنى كەينىگە بۇرىدى. ئۇ ئاقسۇ دەرياسى پەيدا قىلغان ئاپەتنىڭ مۆلچەرىدىكىدىن زور دەرىجىدە ئېشىپ كەتكەنلىكىنى كۆردى. ئاقسۇ شەھىرىدە كەلكۈن ۋەھىمىسىدىن قاچ ـ قاچ پەيدا بولغانىدى. ئاياللار، بالىلارنىڭ ئېچىنىشلىق نالە ـ زارى يۈرىكىنى تىترەتتى. شۇ تاپتا بۇ ۋەيرانچىلىق ھەرقانداق ۋەھشىي ياۋنىڭ ۋەيرانچىلىقىدىن ئېشىپ چۈشەتتى. ئۇنىڭ ئېسىگە تۇيۇقسىز يېقىنقى بىر سورۇندا ئاڭلىـ ـغان: «قىستاپ كەلگەن يەلنى، باستۇرۇپ كەلگەن سەلنى، قوزغىـ ـلىپ كەتكەن ئەلنى توسۇۋالغىلى بولمايدۇ» دېگەن سۆز كەلدى.

«توۋا، ماۋۇ گەپنىڭ ماس كېلىپ قالغىنىنى كۆرمەمدىغان. تېخى شول چاغدا بۇنى بىر ئاۋنىڭ قىزىقچىلىقتا گەپ ئويۇنى چىـ ـقارغىنى دەپ چۈشىنىپتىكەنمەن. ئەسلىدە ئاساسى بار ئىكەن ـ دە، ماقۇل، يەل قىستاپ كەلسىغۇ خالىيراق بىر يەرگە بېرىپ قوـ ـيۇۋەتكىلى بولۇر، باستۇرۇپ كەلگەن سەل ـ كەلكۈننىمۇ بىر ئاـ ـمال قىلىپ توسۇۋالغىلى بولۇر، ھېچبولمىغاندا زىيىنىنى ئازايتـ ـقىلى بولۇر، ناۋادا ئەل قوزغىلىپ قالسىچۇ؟...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆز ئالدىغا شۇ ھامان ئەل ـ

يۇرتتا بولۇۋاتقان ۋەيرانچىلىقنى قاپتىلىغا ئالماي بەخىرامان بەز-
مە قىلىپ، شاراب ئىچىپ، سازەندە ـ رەققاسلار بىلەن كۆڭۈل
ئېچىپ ئولتۇرغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كەلدى.

«خان ئالىيلىرى ئويۇن ـ تاماشىلاردىن نېمانچە مېھرىنى
ئۈزەلمەيدىغاندۇ؟ تەختتە ئولتۇرغىنىغىمۇ بىرنەچچە يىل بولۇپ
قالدى. ئەمدى تاماشىلىرىنى يىغىشتۇرۇپ، سەلتەنەت ئىشلىرىغا
كۆڭۈل بەرسە بولاتتى. ھېلىمۇ ئوردىدىكى ئەمىرلەرنىڭ نارازىلىد-
قى بېسىلغىنى يوق. ھەر ئاماللارنى قىلىپ ئۇلارنىڭ كۆڭلىنى
ياساۋاتىمەن، تەسەللى بېرىۋاتىمەن. ئەلدە ئاپەت يۈز بەرگەن مۇ-
شۇنداق پەيتتە ئوردىدىن چىقىپ ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا باشچىد-
لىق قىلسا، ئاۋامنىڭ كۆڭلىگە تەسەللى بەرسە، ئاجىز ـ ئورۇق،
يېتىم ـ يېسىرلارنىڭ بېشىنى سىلىسا ياخشى بولاتتى. ئاشۇنداق
قىلسا، ناۋادا ئەمىرلەر خانغا قارشى قوزغالسىمۇ ئەل قوزغالمايد-
تى. ھېلىقى گەپ راست، ئەل قوزغالسا توسۇۋالغىلى بولمايدۇ،
ئەل قوزغالسا تەخت قوزغىلىدۇ. ئول چاغدا ئون بېشىم بولغان
تەقدىردىمۇ ئامالىم يوق...»

ئۇ ئاياغ ئېقىندىكى يۇرتلارنى ئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇشقا ھەيد-
دەكچىلىك قىلىشقا، خەلققە ئوزۇق ـ تۈلۈك يەتكۈزۈپ كۆڭلىنى
خاتىرجەم قىلىشقا بىرقانچە ئەمىرلەرنى ماڭغۇزغاندىن كېيىن،
سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا ئاپەت ئەھۋالىنى مەلۇم قىلىش، بىر
ئاماللارنى قىلىپ ئۇنى ئاپەت يۈز بەرگەن يۇرتلارغا بىللە ئېلىپ
بېرىش ئۈچۈن ئوردىغا قاراپ ماڭدى.

※ ※ ※

بۈگۈن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بەزمە سورۇنىنى ئوردا
بېغىدىكى «ھۇزۇرى شادلىق» ناملىق يازلىق سورۇنخانىسىغا
راسلاتقۇزغانىدى. چۆرىسى نەقىشلىك ۋادەكلەر بىلەن توسۇلغان،
ئۈستىگە تال ـ باراڭلار سايە تاشلاپ تۇرغان، يەردىن بىر گەز ئې-

گىزلىكتە كۆتۈرۈپ ياسالغان سورۇنخانا ھەم چوڭ، ھەم ھەشەمەتلىك ئىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەتىگەندىن بېرى ساز ئاڭلاپ، ئۇسسۇل كۆرۈپ زېرىككەن بولسا كېرەك، سورۇننىڭ ئوتتۇرىسىغا سېلىنغان داستىخاننى يىغدۇرۇۋېتىپ ئابدال ئويۇنىغا چۈشكەنىدى.

ئابدال ئويۇنى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ يېقىندىن بېرى ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىش ئۈچۈن تاپقان يېڭى ئويۇنى ئىدى. بۇنىڭدا سورۇندىكىلەرنىڭ ھەممىسى قەلەندەر ـ تىلەمچىلەردەك ياسىناتتى ـ دە، دولىسىغا خۇرجۇن سېلىپ، قوللىرىغا ساپايى ئېلىپ، ئاۋازىنى مۇڭلۇق چىقىرىپ بىر تەرەپتىن ھۆكمەت ئوقۇپ، بىر تەرەپتىن نالە ـ زار بىلەن يىلىنىپ، يالۋۇرۇپ تىلەمچىلىك قىلاتتى. بۇ ئويۇنغا سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بەكمۇ ھېرىس بولۇپ كەتكەنىدى. ئويۇندا ئابداللىقنى ئۆزى باشلاپ بېرەتتى، سورۇندىكىلەرگە تەلەپنى قاتتىق قوياتتى، تىلەمچىلىك قىلغانلارغا ئالدىراپ بىر نەرسە بەرمەسلىكنى، ئۇلارنى قاتتىق يالۋۇرتۇپ، ھەرخىل تەلەپ ـ شەرتلەرنى قويۇپ زاڭلىق قىلىشنى جېكىلەيتتى. بۇ ئويۇنغا ئۇنىڭ خاس مەھرەملىرىلا ئەمەس، ئوردىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك كۆنۈپ كەتكەندى. تىلەمچىلىكنى ئاجايىپ ۋايىغا يەتكۈزۈپ دورايتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يېتىپ كەلگەندە بېشىغا كۇلا، ئۇچىسىغا جەندە كىيىپ، جەندىسىنى قۇر بىلەن باغلاپ، كەشكۈل ـ قاپاقلارنى ئېسىپ بەئەينى يۇرت كېزەر سائىللارغا ئوخشاپ قالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان سورۇندىكىلەرنى كۇلدۇرۇپ، ھە دەپ تىلەمچىلىك قىلىۋاتاتتى، ئىككى قولىنى دۇئاغا كۆتۈرۈپ زارلاۋاتاتتى:

— ئى ئەزىزلەر، سېخىيلار، غېرىب ـ غۇرۋا، ئاجىز ـ مىسكىنلەرنىڭ باشپاناھى مەندەك پېقىر بىچارىگە ئالىقانلىرىڭلارنى كەڭ ئېچىپ سەدىقە ـ نىياز قىلغايسىلەر، تۇۋا ـ گۇناھنى يەر، سەدىقە بالانى....

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئاۋازى يىغلامسىراپ چىقات-
تى. بىر قولىغا ھاسا تايىنىۋالغان بولۇپ، توكۇرنى دوراپ ماڭات-
تى. قولىدىكى ساپايىنى جالداقشىتىپ چېلىپ، سورۇندا چازا قۇ-
رۇپ ئولتۇرغان ئەمىرلەرنىڭ ئالدىغا كېلىپ بىچارىلەرچە ئېگى-
لەتتى.

— ماڭ، نېرى كەت ئابدال، ساڭا بېرىدىغان سەدىقىنى باش-
قىلارغا بېرىپ بولدۇم، — دېدى چازا قۇرۇپ ئولتۇرغان ئوردا
ئىشىكئاغىسى قول سوزۇپ كەلگەن خانغا قاپىقىنى تۈرۈپ.

— سېخىي جەننەتتى، بېخىل دوزىخى، — دېدى دوستمۇ-
ھەممەدخان تىلەمچىلىكنى تېخىمۇ ئەۋجىگە چىقىرىپ، — بېخىل-
لىق قىلمىسىلا بېگىم، ئاغزىمغا قاق چاغلىق بىر نەرسە سالمى-
غىلى ئۈچ كۈن بولدى، پەيغەمبەر رەسۇلىللانىڭ ھەققى - ھۆرمى-
تى ئۈچۈن بولسىمۇ ساخاۋەت قىلغايلا. پېقىرگە بەرگەن سەدىقى-
لىرىنىڭ ساۋابىدىن ئاخىرەتلىكلىرى ئۈچۈن سەككىز جەننەتتىن
جاي راسلانغاي.

— ئىسمىڭ نېمە؟ — سورىدى ئىشىكئاغىسىنىڭ يېنىدا ئول-
تۇرغان مىرزا دىۋاننىڭ ئەمىرى ئابدالنى گەپكە سالماقچى بولۇپ.

دوستمۇھەممەدخان ياۋاشلىق بىلەن جاۋاب بەردى:

— ئىسمىم شەمسىددىن ئابدال بېگىم.

— سەن ئابدالنىڭ بېگىمۇ؟

— يوقسۇ.

— ئەمىسە ھازىرلا ئىسمىڭنى شەمسىددىن ئابدال بېگىم دې-
دىڭغۇ؟

— ئۆزۈمنى ئابدال بېگىم دېمىدىم بېگىم، ماڭا ئىچلىرى
ئاغرىسۇن.

سورۇندىكى ئەمىر - مەھرەملەر ئويۇننى قىزىتىش ئۈچۈن،
سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا تۇشمۇ تۇشتىن سوئال ياغدۇرۇشقا
باشلىدى:

— خاتۇن، بالا - چاقاڭ بارمۇ؟

— يوق بېگىم.
— نېمىشقا يوق؟
— تالاق قىلىنىۋەتكەن بېگىم.
— بالاڭنىمۇ تالاق قىلىۋەتتىڭمۇ ئابدال؟
— تېخى بالا يۈزى كۆرمىگەنتىم بېگىم.
— خاتۇن ئېلىپ تۇرۇقلۇق نېمىشقا بالا تاپالمىدىڭ ئابدال؟
— شۇ... شۇ... خاتۇن تۇغمىدى بېگىم.
— بالا تاپساڭ تۇغمامدۇ ئابدال.
— ئەمدى خاتۇن ئالسام بالا تاپاي بېگىم.
— بالىنى قانداق تاپىسەن ئابدال؟
— بىلمەيمەن بېگىم.
— بالا تاپقۇچۇڭ بارمۇ؟
— بار بېگىم.
— قانچىلىك بار؟
— ياتسا بارماقتەك، قوپسا نوغۇچتەك بېگىم.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ جاۋابىدىن ئەمىر ـ مەھرەملەر تېلىقىپ ـ تېلىقىپ كۈلەتتى، كۈلۈپ تۇرۇپ سوئال سوردىشاتتى. سوئالنى توختىتىۋالسا دوستمۇھەممەدخان چوقۇم تېردىكىپ قالاتتى. بەلكىم ئۇلارنى ئويۇننى چىڭغا چىقارمىدىڭ دەپ جازالىشى، ھەتتا ئۆلۈمگە بۇيرۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇڭا ئۇلار يېڭىدىن ـ يېڭى بىمەنە سوئاللارنى ئويلاپ تاپاتتى. سوئاللار قانچىلىك بىمەنە، قانچىلىك ھەجۋىي بولسا دوستمۇھەممەدخان شۇنچىلىك خۇشال بولاتتى. شۇڭا ئەمىرلەر سوئالنى توختىتىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى.

— ئەمىسە نېمىشقا بالا تاپالمىدىڭ ئابدال؟

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانمۇ بۇ بىمەنە سوئاللارغا يەنە شۇنچىلىك بىمەنە جاۋابلارنى بېرەتتى:

— ۋاي تاڭ. ئىچىدىن بالا چىقمىدى بېگىم.
— ئەمىسە نان تىلىمەي، ئىچىدىن بالا چىقىدىغان بالا تاپ-

قوچ تىلىمەمسەن ئابدال؟

ــ ئەمىسە سىلىدىن تىلەي بېگىم. ئىچىدىن بالا چىقىدىغان بالا تاپقۇچلىرىنى سەدىقە قىلىسىلا بېگىم.

قىزىقچىلىق قىلىدىم دەپ ئويلىماي سوئال سوراپ قالغان مەھرەمنى شۇ ھامان تىترەك باستى. ھەئە، ئابدال ئويۇننىڭ قائىدىسىدە ئابدال بولغۇچىنى قانچىلىك زاڭلىق قىلسا بولۇۋېرەتتى، لېكىن تىلىگەن نەرسىسىنى چوقۇم بېرىشى شەرت ئىدى. بولۇپمۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئابدال بولغاندا تېخىمۇ شۇنداق ئىدى، شۇڭا، بايامقى مەھرەم قىزىقچىلىق قىلىمەن، خاننىڭ كۆڭلىنى ئاچىمەن دەپ ئۆز ئاغزىدىن بالاغا قالغانلىقىنى دەرھال ھېس قىلغانىدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تېخىمۇ بىچارىلىك بىلەن ئېگىلگىنىچە ھېلىقى مەھرەمدىن سورىغان سەدىقىسىنى بېرىشكە قىستاۋاتاتتى:

ــ ئۆزلىرىدىن ئۇ ئالەم، بۇ ئالەم رازى بولۇپ كېتەي بېگىم، ئاشۇ خاسىيەتلىك بالا تاپقۇچلىرىنى كەمىنە بىچارە ھاجەتمەنگە سەدىقە قىلىسىلا.

ئويۇننىڭ چېكىگە چىققانلىقىنى كۆرگەن ئەمىر ـ مەھرەملەر قاقاھلاپ كۈلۈشكە باشلىدى. بۇنداق پالاكەت كۆپىنچىسىنىڭ بېشىغا بىر قۇر كەلگەن، ھەممىسى خانغا تىلىگەن نەرسىسىنى بېرىپ قۇتۇلغانىدى. بىر چەتتە قاراپ تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئويۇنغا بېشچىلاپ كىرىپ كەتكەن خاننىڭ كەيپىياتىنى بۇزۇۋېتىشكە پېتىنالماي، ئويۇننىڭ ئاخىرلىشىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. چۈنكى، بۇنداق ۋاقىتتا كىمىكى گەپ قىستۇرۇپ ئويۇننى بۇزسا شۇ بالاغا قالاتتى.

ھېلىقى مەھرەمنىڭ چىرايى بىردە تاتىرىپ، بىردە سارغىيىپ كەتتى. چېكىسىدىن بۇزۇلداپ چىققان تەر مەڭزىنى بويلاپ ئېقىپ، چىرايلىق ياسىتىۋالغان قاپقارا نۇقتا ساقاللىرى ئارىسىغا كىرىپ كەتتى. ئۆزىنى كۈلكىگە زورلايتتى ـ يۇ كۈلەلمەيتتى،

شۇ دەقىقىدە ئۇ خان سورىغان سەدىقىنى بەرمەي قۇتۇلالمايدىغان-لىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەندى. شۇنداقتىمۇ ئەڭ ئاخىرقى قې-تىم تىرىشىپ كۆرۈش ئۈچۈن تىلىنى ئىشقا سالدى:

— تەلىيىڭ يوقكەن ئابدال. بالا تاپقۇچۇمنى بايىلا باشقا بىر ئابدالغا سەدىقە قىلىۋەتكەنىدىم.

— ئۇنداق دېمىسىلە بېگىم، — دېدى سۇلتان دوستمۇھەم-مەدخان مەھرەمنىڭ كۆزىگە تىكىلمۇ بەك كىرىشىپ، — سىلىدىن خۇش بولۇپ قالاي. خۇدا رازى، بەندە رازى، مۇھەممەد مۇستاپا رازى دەپتىكەن. خۇدا يولىدا بىر سېخىيلىق قىلسىلا، مەندەك ئا-جىزنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلسىلا، ماڭا بىرنى بەرسىلە خۇدايىم سىلىگە ئوننى بېرەر.

— راست دەۋاتىمەن ئابدال. بالا تاپقۇچۇمنى باشقىلارغا بې-رىۋېتىپتىمەن، ساڭا باشقا بىرنى تېپىپ بېرەي.

— ماڭا سىلىنىڭكى لازىم بېگىم، — دېدى سۇلتان دوست-مۇھەممەدخان يالغاندىن يىغلامسىراپ، — ئۇل خاسىيەتلىك نەر-سىلىرىنى باشقىلارغا بېرىۋەتكەنلىكلىرىگە ھەرگىز ئىشەنمەيمەن.

مەھرەم چىلىق ـ چىلىق تەرلەپ كەتتى.

مەھرەمنىڭ ۋۇجۇدىنى تەشۋىش، ۋەھىمە باستى.

مەھرەم بۇ مۇدھىش تەڭقىسلىقتىن قۇتۇلۇش ئۈچۈن ئەتراپ-قا ئالاڭلاپ قارىدى.

مەھرەمنىڭ يۈرىكىنى مىڭلاپ ھەرە چېقىشقا باشلىدى.

مەھرەمنىڭ گېلى قۇرۇپ كەتتى.

مەھرەم كۆلەلمىدى، كېكەچلىدى.

— ئىشەنگىن، راستىنلا يوق.

— ئەمىسە ئاچسىلا كۆرۈپ باقاي بېگىم.

مەھرەمنىڭ كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى، كاللىسىغا جاۋاب بەرگىدەك پىكىر كەلمىدى، ياردەم تەلەپ قىلىپ ئەتراپىدىكى ھەمراھلىرىغا ئىلتىجالىق كۆزلىرىنى تىكتى، ھەمراھلىرى سالا قىلالمايتتى.

ھەمراھلىرى سالا قىلسا سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئويۇنىنىڭ تەرتىپىنى بۇزدى دەپ غەزەپ قىلاتتى، كاللىسىنى ئالاتتى. شۇڭا ھېچكىمدە بۇ سالاغا ئارىلاشقۇدەك جۇرئەت يوق ئىدى.

ھەمراھلىرى مەھرەمنىڭ بېشىغا سايە تاشلاپ تۇرغان بالا ـ قازا بىلەن كارى بولماي سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا بولۇشۇشقا، مەھرەمگە نەسىھەت قىلىشقا كىرىشتى:

— ھاجەتمەنىنىڭ ھاجىتىنى راۋا قىلىش ساۋاب.

— ئابدالنى نائۇمىد قويمىسىلا.

— تىلىگەن نەرسىسىنى بېرىۋەتسىلە.

— پېخسىقلىق قىلمىسىلا.

— بار نەرسىنى يوق دېسىلە يامان بولىدۇ.

— تاپىنىلىق يوق بولۇپ كېتىدۇ.

— گۇناھ بولىدۇ.

— راستىنىلا يوق بولسا، ئېچىپ باقسىلا كۆرۈپ باقايلى.

ئۇمىدى ئۈزۈلگەن مەھرەم خاننىڭ ئالدىدا موككىدە يۈكۈندى، كۆزىگە ياش ئالغىنىچە يالۋۇردى:

— ئانھەزرىتىمدىن گۇناھىمنى تىلەيمەن، شەپقەت قىلىپ باشقا نەرسە سورىغان بولسىلا.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئويۇنىنىڭ ئىچىگە كىرىپ كەتكەندى. ئۇنىڭچە بۇ ئويۇن بەكمۇ پەيزى داۋاملىشىۋاتاتتى، شۇ دەقىقىدە مەھرەم ئويۇنىنىڭ قائىدىسىنىلا ئەمەس، سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭمۇ خۇشال كەيپىنى بۇزغانىدى.

قاتتىق غەزەپكە كەلگەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ كۆزىگە قان تولدى.

— ھوشۇڭنى يىغ ئەبگا، بۇ يەردە ئانھەزرىتىم يوق، ئالدىڭدىكىسى شەمسىددىن ئابدال، ھاجەتمەن تىلەمچى.

مەھرەم ھۆركىرەپ يىغلىۋەتتى.

— خۇش بولۇپ قالاي، شەپقەت قىلسىلا ئالىيلىرى...

— قادىر ئابدال، داۋۇت ئابدال، ئىسكەندەر ئابدال، — دەپ

ۋارقىرىدى دوستمۇھەممەدخان مەھرەمنىڭ يىلىنىشىغا پەرۋا قىلماي.

سورۇندىكىلەرنىڭ ئۆز ئىسمىدىن باشقا ئابداللىق ئىسمى بار ئىدى، ئىسمى ئاتالغان ئەمىرلەر دەس ئورنىدىن تۇردى.

ــ لەببەي شەمسىددىن ئابدال. نىمە ھاجەتلىرى باركىن؟

ــ مۇنۇ يىخسىق بەگ بىز ئابداللارنى كۆزگە ئىلماي، ئىلىكىدە بار نەرسىنى يوق دەپ تۇرۇۋالدى. قاراپ بېقىڭلار، راستىنلا يوق بولسا مەيلى، ئەگەر بار بولسا كېسىپ ئېلىپ بېرىڭلار.

ــ ئابداللار ئابداللارنىڭ قاياشى، پەرمانىڭنى ئورۇنلايمىز شەمسىددىن ئابدال.

ئەمىرلەر يوپۇرۇلۇپ كېلىپ مەھرەمنى يەرگە باستى، ئاندىن ئىشتىنىنى سالدۇرۇپ تۇرۇپ دوستمۇھەممەدخانغا قارىدى.

ــ سەن تىلىگەن نەرسە بار ئىكەن شەمسىددىن ئابدال، بۇ يىخسىق يالغان ئېيتىپتۇ.

ــ ئۆتۈنۈپ قالاي، ئۇنداق قىلماڭلار، رەھىم قىلىڭلار. خان ئالىيلىرى رەھىم قىلسىلا.

مەھرەم نالە قىلاتتى، لېكىن ئۇنىڭ زارىغا ھېچكىم پەرۋا قىلمايتتى، دوستمۇھەممەدخانغا ئەگىشىپ تەڭ ھىجىيىشاتتى.

ــ بالا تاپقۇچى بارمىكەن؟ ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان.

ــ بار ئىكەن شەمسىددىن ئابدال.

ــ ئەمىسە كېسىڭلار.

ــ ساڭا قانچىلىك لازىم شەمسىددىن ئابدال؟ ھەممىسىمۇ، يېرىمىمۇ؟

ــ باشتا ئۆز رازىلىقى بىلەن بەرگەن بولسا ئۇچىدىن ئالاتتىم، يالغان سۆزلەپ يىخسىقلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن تۈۋىدىن تولغاپ كەس، تايىنلىق يوق بولسۇن.

ــ ئۇستىرا! ــ دەپ توۋلىدى ئەمىرلەردىن بىرى.

سورۇندا ئولتۇرغان خاننىڭ خاس ساتىرىشى دەرھال قويند-

دىن ئۇستىرىنى ئېلىپ تەڭلىدى.

ــ مەن تۇتۇپ تۇراي، ئۆزۈڭ كەس!

ساتىراش خاننىڭ كۆزىگە بىر دەقىقە قاراپ تۇردى. خاننىڭ پەرۋاسىز تۇرغىنىنى كۆرۈپ، بىچارە مەھرەمنىڭ زەكىرىنى تۈۋ- دىن شارتتىدە كېسىۋەتتى. مەھرەم جان ـ جەھلى بىلەن پەرياد كۆتۈردى ـ دە، شۇ ھامان ھوشىدىن كەتتى.

ــ خۇرجۇنۇمغا سال، ــ دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ساتىراشقا دولىسىدىكى خۇرجۇننى تەڭلەپ.

قورقۇپ يۈت ـ قولىدا جان قالمىغان خىزمەتكارلار يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە ھوشىدىن كەتكەن مەھرەمنى كۆتەر ـ كۆتەر قىلىپ ئوردا شىپاخانىسىغا ئېلىپ ماڭدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مەمنۇنلۇق بىلەن كۈلۈپ قويۇپ سورۇن ئەھلىگە قارىدى.

ــ بولدى. ئابدال ئويۇنى بۈگۈن مۇشۇنچىلىك بولسۇن. ۋاھ، بۈگۈن ئەجەب قىزىدى ـ ھە، بۇ ئويۇن.

ئەمىرلەر ئالمان ـ تالمان كېلىپ ئۆز ئورۇنلىرىدا ئولتۇ- رۇشتى. ئويۇننىڭ تەرتىپى بويىچە ئەمدى جازا، مۇكاپات بېرىلەت- تى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھەر قېتىملىق ئويۇننى مۇشۇ يوسۇندا ئاخىرلاشتۇرۇشنى ياخشى كۆرەتتى. شۇ تاپتا ئەمىرلەر- نىڭ ۋۇجۇدىنى يەنە قايتىدىن ۋەھىمە ـ ھاياجان چۇلغىۋالغانىدى. ئۇلارنىڭ ھاياجانلىنىشىدىكى سەۋەب، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئىنئامنى تولىمۇ سېخىيلىق بىلەن بېرەتتى. كىمدىكىم ئىنئامغا نائىل بولۇپ قالسا خېلى كۆپ ئالتۇن ـ كۈمۈشكە ئېرىشەتتى. ۋەھىمىگە چۈشۈشىدىكى سەۋەب، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئا- دەمنىڭ خىيالىغا كەلمەيدىغان تۈرلۈك ـ تۈرلۈك جازالاش ئۇسۇل- لىرىنى ئويلاپ تاپاتتى. جازاغا ئۇچرىغۇچى ئۆزىنى قانداق قارا قىسمەتلەرنىڭ كۈتۈپ تۇرغانلىقىنى بىلمەيتتى. جازا ھۆكۈم قى- لىپ سورۇندىكى قايسىبىر نەس باسقاننى ئۇرۇپ ـ دۇمبالاتمى- غان، قولاق ـ بۇرۇنلىرىغا ئەن سالدۇرمىغان ـ ھە؟! يەنە تېخى،

ئۇلارنىڭ غۇرۇرىغا تېگمىدىغان بەتقىلىق چارىلەرنى ئويلاپ تېپىپ، مەسخىرە قىلىپ كۆڭلىنى خۇش قىلمىغان ـ ھە؟! مەسىلەن، جازالانغۇچىنى ئىنئاملانغۇچىنىڭ كاسىسىغا سۆيدۈرۈش ياكى جازالانغۇچىنىڭ دۈمبىسىگە يەنە بىرىنى ھاڭگىچىلاپ ئارتىلدۇ-رۇش، قىپيالىڭاچلاپ ئۇسسۇل ئوينىتىش، دۈم يېتىپ تۇرۇپ ئا-ياللارنى دوراپ غەمزە قىلىش... ۋەھاكازالار...

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئاللىقانداق ئەبجەش تۈيغۇلاردا خۇدۇكسىرەپ ئولتۇرغان مەھرەملىرىگە تەكشى بىر قارىۋەتكەندىن كېيىن خاس ساتىرىشىنى تۇۋلىدى.

— مەتباقى ساتىراش.

— لەببەي ئالىيجانابلىرى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان خەزىنىچى بەگكە قارىدى:

— سىقىمى تولغىدەك تىللا ئىنئام قىلىنسۇن!

خەزىنىچى بەگ خىزمەتكارلارنى بۇيرۇپ بىر پەتنۇس تىللا ئەكەلدۈردى. خۇشاللىقتا ھاياجانلانغان ساتىراش ئوڭ قولىنىڭ بارماقلىرىنى يوغان ئېچىپ بىر سىقىم تىللانى ئالدى ـ دە، چاق-قانلىق بىلەن قوينىغا سېلىپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈردى:

— قۇدرەتلىك پاناھگاھىمىزنىڭ ھىممىتىگە ھەشقاللا.

— جاي ئالسۇنلار.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان سورۇن ئەھلىگە تەكشى بىر قا-رىۋەتكەندىن كېيىن نەزەرىنى يەنە خەزىنىچى بەگكە يۆتكىدى.

— خەزىنىچى بەگ!

— لەببەي قىبلىگاھىم.

خەزىنىچى بەگ تەشۋىش ئىلكىدە سورۇننىڭ ئوتتۇرىغا كەل-دى. شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىگە ئىنئام ياكى جازا بېرىلىشىنى بىلەلمەي دەككە ـ دۈككىگە چۈشۈپ قالغانىدى.

كۆڭلىدىن ئاللىقانداق بىر خىيال كەچكەن دوستمۇھەممەد-خان خىرىلداپ كۈلۈۋەتكەندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

— سىلى بايا ئابدال ئويۇنىدا تولىمۇ سۇسلۇق قىلدىلا،

شۇڭلاشقا جازاغا تەييارلانسۇنلار.

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ ئىلتىپاتىغا ھەشقاللا، ــ دېدى خان-
نىڭ قانداق جازا ئويلاپ تاپقانلىقىنى بىلەلمىگەن خەزىنىچى بەگ
بەقەمدەك قىزىرىپ.

مۇشۇنداق تايىنى يوق تاماشا ئۈچۈن خەزىنىدىكى ئالتۇنلار-
نىڭ بىھۇدە سەرپ بولۇپ كەتكىنىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرۈپ
تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يۈرىكى ئېچىشىپ كەتتى،
لېكىن ئۇ بۇنى توسۇشقا ئامالسىز ئىدى.

ــ كېلىڭلار، خەزىنىچى بەگنى مايا قلىتىڭلار!

جازانى ئاڭلاپ خەزىنىچى بەگنى سوغۇق تەر باستى، پۇت -
قولىدا جان قالمىدى. مايا قلىتىش جازاسىنىڭ قانداق بولىدىغان-
لىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. مايا قلىتىش جازاسىدا دانىمۇدانە قىلىپ
قورۇتۇپ تەييارلانغان قوي مايىقى جازالانغۇچىنىڭ مەقئىتىگە بىر
تال - بىر تالدىن تىقىلاتتى، تاكى جازالانغۇچى ئۇسۇرۇپ مايانى
چىقىرىۋەتمىگۈچە جازا داۋاملىشاتتى.

ئەمىرلەر يۈگۈرۈپ كېلىپ خەزىنىچى بەگنىڭ ئىشتىنىنى
سالدۇرۇپ دوڭغايتتى، ئاندىن خىزمەتكارلار ئېلىپ كەلگەن مایاق-
نى مەقئىتىگە تىقىشقا باشلىدى. جازا قائىدىسى بويىچە جازالانغۇ-
چى قوينى دوراپ مەرەپ تۇرۇشى كېرەك ئىدى. شۇڭا خەزىنىچى
بەگ توختىماي مەرەيتتى، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كۈلۈپ تې-
لىقىپ قالغانىدى، باشقا ئەمىرلەرمۇ ئۇنىڭ كۈلكىسىگە كۈلكە قا-
تاتتى. جازا ئىجرا قىلغۇچىلار خىرىلداپ كۈلگىنىچە جازانى ئەس-
تايىدىللىق بىلەن بېجىرەتتى. چۈنكى، ئازراقلا سۇسلۇق قىلسا
ياكى جازالانغۇچىغا ئىچ ئاغرىتسا جازا شۇنىڭ بېشىغا كېلەتتى.

ــ مايا قلىدىمۇ؟ ــ سورىدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان
كۈلكىدىن ياش چىقىپ كەتكەن كۆزلىرىنى سۈرتۈپ تۇرۇپ.

ــ ياق، تېخى مايا قلىمىدى، ــ دېدى جازا ئىجرا قىلغۇ-
چىلار.

ــ بۇ قوچقارنىڭ پۇرۇكى بەك چىڭ ئوخشايدۇ.

ــ تېزرەك مایاقلىغۇەتسىلە خەزىنىچى بېگىم، ــ دېدى يەنە بىرى.

ــ مایاقلىغىچە كەپلەڭلار، ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان.

يەل قويۇۋېتىش ئۈچۈن توختىماي ئىنجىقلىغان خەزىنىچى بەگنىڭ كۆزلىرىدىن ياش چىقىپ كەتكەنىدى، جازا ئىجرا قىلغۇ-چىلار بولسا رەھىمسىزلىك بىلەن مایاق كەپلەيتتى. مایاق كەپلى-گەچ چاقچاق قىلىشاتتى.

ــ هاي ئېھتىيات قىلىسىلا، قوللىرى كىرىپ كەتمىسۇن، پۇراپ قالىدۇ.

ــ پۇراپ قالسا هېچ گەپ يوق، لېكىن خەزىنىچى بېگىم بۇ-زۇلۇپ كەتسە چاتاق.

ــ ئول چاغدا مایاقنىڭ ئورنىغا باشقا نەرسە...

ــ چاقچاقنى بولدى قىلىسىلا.

خەزىنىچى بەگ ئىنجىقلاپ يۇرۇپ مىگىبىر بالالىقتا «تارت» قىلىپ ئوسۇرۇۋەتتى. شۇ هامان كەپلەنگەن مایاقلارنىڭ ھەممىسى ئېتىلىپ چىقتى.

ــ مایاقلىدى، مایاقلىدى، ــ دېدى ئەمىرلەر قاقاھلاپ كۇ-لۇشۇپ.

ــ شاراب كەلتۇرۇڭلار، ــ دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھاردۇقى چىققاندەك بولۇپ.

بىكاۋۇل ئەمىر خىزمەتكارلارنى جورۇپ ئالدىراش داستىخان راسلاشقا كىرىشتى. ئۇنىڭغىچە خاس شارابچى ئالتۇن جامغا شاراب قۇيۇپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا ئېھتىرام بىلەن تۇتتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئەمدى سەۋر ـ تاقىتى توشقا-نىدى. ئۇ ئاستا كېلىپ خانغا سالام بەردى.

ــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي.

باياتىنبېرى ئويۇننىڭ قىزىقچىلىقى بىلەن بولۇپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى كۆرمىگە-نىدى.

— بۇرۇنراق كەلگەن بولسىلا بولماسمىدى جانابى ئەمىر كە-
بىر. تولىمۇ قىزىق تاماشىنى كۆرەلمەي قالدىلا - دە، خەيرىيەت، كەلسىلە، ئويۇندا رىزقىلىرى بولمىغان بىلەن شارابتا رىزقىلىرى بار ئىكەن. كېلىڭلار، ئەمىر كەبىرگە شاراب تۇتۇڭلار، — دوست-مۇھەممەدخان بىر چەتتە قاراپ تۇرغان ئوردا سازەندىلىرىگە ۋارقىرىدى، — نېمىگە قاراپ تۇرىسىلە، باشلاڭلار نەغمىنى!

سازلىرىنى تەڭشەپ تەق بولۇپ تۇرغان سازەندىلەر دەرھال نەغمە قىلىشقا كىرىشتى. ئەمدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا گەپ قىلىشقا پۇرسەت قالمىغانىدى. سازەندىلەرنى توختىتىپ خانغا مە-لۇمات يوللاشقا جۇرئەت قىلالمىدى. خان بىر شاراب ئىچىشكە باشلىسا تەڭ كېچىگىچە توختىمايدىغانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. بۇ يەردە تۇرۇۋەرسە بىھۇدە ئاۋارە بولاتتى. قاتتىق ئۈمىدسىزلەنگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاستا ئورنىدىن تۇردى - دە، خاننىڭ كۆ-زىگە چېلىقماسلىققا تىرىشىپ سورۇندىن چىقىپ كەتتى.

تۇيۇقسىز ئۇنىڭ يادىدىن ئاكىسى سانىز مىرزىنىڭ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان توغرۇلۇق دېگەن گېپى كەچتى:

«خان كىچىك بالا ئەمەس... ئەر يەتكەن، ئۇنىڭ ئۇستىگە تەلۋىلىكتە ئۇچىغا چىققان بىر ئادەمنى ئۆگەنگەن خۇيىدىن تو-سۇماق ئۇنچە ئاسان ئەمەس... خان ئالىيلىرى تەلۋىلا ئەمەس، قىپقىزىل ساراڭ بولۇپتۇ. نېمە قىلىۋاتقانلىقىنى ئۆزىمۇ بىلمەي-دۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە باشقىچە يول تۇتۇپ كۆڭۈلنى خاتىرجەم قىل-غىنىمىز ئەۋزەل...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇلۇغ - كىچىك تىندى.

«خان ئالىيلىرى سەلتەنەتنى مانا مۇشۇنداق سوراپ ئۆتەرمۇ؟ بۇنداق خاننىڭ تەختتە ئولتۇرغىنىنىڭ نېمە ئەھمىيىتى؟...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۆزىنىڭ خىيالىدىن ئۆزى چۆچۈپ كەتتى، ئەتراپقا خۇدۇكسىرەپ قارىدى. ھەئە، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى بىزارلىق، ئۈمىدسىزلىك تۇيغۇلىرى چىرمىۋالغانىدى.

63

ئاتۇش ۋادىسى.
كۆز قوياشىدىن قانغىچە نۇر ئىمىپ باشقىچە گۈزەللىشىپ
كەتكەن قايراق[1] بوستانلىقى خۇددى رەسىمدە بولغان قىزدەك ئا-
دەمنىڭ زوقىنى كەلتۈرەتتى. مىڭ نۆكەرنىڭ ھەمراھلىقىدا كەل-
گەن سانىز مىرزىنىڭ بۇ يەردە چېدىر ـ بارگاھ تىككىنىگە ھەپتە
بولاي دەپ قالغانىدى. قارىماققا ئۇ ئوۋ ئوۋلاپ كۆڭۈل ئېچىش
ئۈچۈن كەلگەندەك كۆرۈنەتتى، ئەمما ھەپتىدىن بېرى بىر قېتىم-
مۇ شىكارغا چىقىپ باقمىدى، كۈنلىرىنى قايراق تۆرىسى ئىبرا-
ھىم بەگ يەتكۈزۈپ بەرگەن پاقلان، جەرەن، قىرغاۋۇل... گۆشلى-
رىدە قىلىنغان كاۋاپلارنى يەپ، يېڭىدىن ئېچىتىلغان قىمىزلارنى
ئىچىش بىلەن ئۆتكۈزۈۋاتاتتى. يەپ ـ ئىچىشتىن زېرىكسە ھەي-
ۋەتلىك دارتاغ ئېتىكىدىكى بۇ قەدىمىي بوستانلىقنى گاھ ئاتلىق،
گاھ پىيادە سەيلە قىلاتتى. كۈزنىڭ شەپىسىنى بېرىپ يوپۇرماق-
لىرى سارغىيىشقا باشلىغان دەل ـ دەرەخلەر، تېخى يىغىشقا ئۈل-
گۈرمىگەن زىرائەتلەر، جىرالاردىن ئېتىلىپ چىقىپ شىلدىرلاپ
ئېقىۋاتقان بۇلاق سۇلىرى، يانباغىردىكى ياپيېشىل يايلاقلار،
غەمسىز ئوتلاپ يۈرگەن كالا ـ قوي پادىلىرى، يىلقىلار توپى، چو-
پانلارنىڭ يېقىملىق ناخشىلىرىدىن زوق ئالاتتى. گېزى كەلگەندە
ئاق كۆڭۈل، تۈز، ئەمما تولىمۇ ئىشچان قايراقلىقلار بىلەن ئاندا ـ
ساندا پاراڭمۇ سېلىشىپ قوياتتى. ئۇ سەيلىگە چىققاندا يەرلىك
ئاھالىنى چۆچۈتۈۋەتمەسلىك ئۈچۈن ئون نەچچە نۆكەر ئەگەشتۈ-
رۈۋالغان، شۇلارنىمۇ ئۆزىدىن ئىككى ـ ئۈچ يۈز قەدەم ئارىلىق

---

① قايراق ــ ھازىرقى ئۇستۇنئاتۇشتىكى يۇرت ئىسمى.

قالدۇرۇپ مېڭىشقا بۇيرۇغانىدى. شۇڭلاشقا قايراقلىقلار خۇش-خۇي، كىچىك پېئىل بۇ ئەمىردىن ئانچە تارتىنىپ كەتمەيتتى.

سانىز مىرزا شۇ كۈنلەردە كىمنىدۇر تەقەززالىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى. پات ـ پات تەقەززالىق بىلەن دار تېغىنىڭ ئىچكىرىسىدىكى نامەلۇم، سىرلىق تاغ تىزمىلىرىغا نەزەر تاشلايتتى، كۆڭلىدە ئاللىنېمىلەرنىدۇر مۇلاھىزە قىلاتتى. خىيالچان كۆزلىرىدە گاھى سۇس كۈلكە جىلۋە قىلسا، گاھى ھەسرەت بالقىيتتى، ئۇلۇغ ـ كىچىك تىناتتى.

«...كېلىدىغان قارايىدىن ئۆتۈپ كەتتى، ياكى ئۆزگىرىپ قالدىمىكىن؟ قەشقەرگە كېلىشكە ئىشەنچ قىلالمىدىمىكىن؟ مۇمكىن ئەمەس. ئىشەنچ قىلالمىسا، بىلدۈرگەن ساداقىتىمگە شۇبھىلەنگەن بولسا ‹بارىمەن› دەپ مەكتۇپ ئەۋەتمەس، ۋەدە بەرمەس ئىدى. راست، تاغ يوللىرى تۈزگە ئوخشىمايدۇ، ماڭماقمۇ تەس. يەنە بىرنەچچە كۈن تەخىر قىلاي، كېلىپمۇ قالۇر... ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا نېمىش بىلەن مەشغۇلكىن؟...»

يېقىن ئەتراپتىن دۈكۈرلىگەن ئات تۇيىقىنىڭ ئاۋازى سانىز مىرزىنىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى. ئۇ خىيالدىن باش كۆتۈرۈپ شەپە چىققان تەرەپكە قارىدى، يەتتە ـ سەككىز ئاتلىق كىشى ئۇدۇل ئۇنىڭغا قاراپ كېلىۋاتاتتى، ئاتلىقلارنى تونۇپ چىرايىغا سۇس كۈلكە يۈگۈرتتى.

«بۇلار قانداق خەۋەر ئېلىپ كەلدىكىن؟ ئالىيلىرى بىلەن ئۇچرىشالىغانمىدۇ؟...»

ئاتلىقلار ئەللىك قەدەمچە ئارىلىق قالغاندا تىزگىنلىرىنى تارتىشتى ـ دە، ئاتلىرىدىن سەكرەپ چۈشۈپ، سانىز مىرزىنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ كەلدى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەمىر جانابلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى سانىز مىرزا نۆكەرلىرىنىڭ سالامىنى ئىلىك ئېلىپ، ئۇنىڭ كۆزلىرىدە ئاللىقانداق بىر

جاۋابقا تەقەززا بولۇۋاتقانلىقى چىقىپ تۇراتتى.

ــ مەلۇم بولغاي، ــ دېدى نۆكەر بېشى، ــ يۇنۇسخان ئالىيلىرى كېلىۋاتىدۇ.

سانىز مىرزا ئالدىراپ سورىدى:

ــ ئۇلار ھازىر نەدە؟

ــ بىز يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن مايمۇنتاشتا ئۇچراشقان. پەمىچە ھازىر تېتىر تەۋەسىگە كەلدى ئەتىمالىم.

ــ نېمانچە ئاستا، يۈك ـ تاقلىرى جىقمۇ ياكى ھەمراھلىرىمۇ؟

ــ بەش يۈزدەك نۆكىرى بىلەن كەلگەندەك قىلىدۇ. يەنە بىرقانچە ئەمىرلىرىمۇ بار، ئۇزاق يولدا ئات ـ ئۇلاغلىرى ھېرىپ قالغان چېغى. شول سەۋەبتىن يول ئاۋۇمىغان بولسا كېرەك، بىز جانابلىرىغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئالدىراپ ياندۇق.

سانىز مىرزا بىرپەس ئويلىنىپ تۇرۇۋالدى.

ــ ئۇنداقتا ئەتە ئاش ۋاقتىغىچە يېتىپ كېلەلىگۈدەك، ــ ئۇ نۆكەرلىرىگە قاراپ بۇيرۇق قىلدى، ــ جاپا تارتتىڭلار، بېرىپ ئارام ئالسۇنلار.

نۆكەرلەر سانىز مىرزا بىلەن خوشلاشتى، ئاندىن ئاتلىرىغا مىنىپ چېدىرگاھلىرىغا قاراپ كېتىشتى.

سانىز مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى بىردىنلا ھاياجانلىق خىياللار چىرمىۋالدى.

«...يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ كەلگىنى بەك ياخشى بولدى. ئەمدى ئۇنىڭ بىلەن يۈزتۇرانە مۇلاقاتتا بولۇپ، بۇندىن كېيىنكى ئىشلار توغرۇلۇق كەڭتاشا مەسلىھەت قىلىۋالىدىغان بولدۇم. ئاۋۋال يۇنۇسخان بىلەن بىر قارارغا كېلىۋالغاندىن كېيىن، ئاندىن ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا ئالدىرىماي چۈشەندۇرۇپ قايىل قىلارمەن، بەلكىم ئۇمۇ زىيادە كاجلىشىپ تۇرۇۋالماس. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ئۇمۇ سۇلتان دوست ـ مۇھەممەدخاندىن بىزار بولۇشقا باشلىغان ئوخشايدۇ. ئۇل تەلۋە

سۇلتان ئۇنى ۋايداد دېگۈزمىگەن بولسىمۇ، بۇرنى ـ قۇلىقىغىچە تويغۇزۇۋەتكەندەك قىلىدۇ، ئەۋەتكەن مەكتۇپلىرىدىنمۇ ئۇنىڭدىن قاتتىق ئۈمىدسىزلەنگەنلىكى چىقىپ تۇرىدۇ. ئەسلىدە دوستىمۇ ـ ھەممەدخانغا ئۇنچىۋالا ساداقەت بىلدۈرۈشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. يۇنۇسخان ئالىيلىرىمۇ مۇشۇ تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورى ئەمەسمۇ. ئۆز ۋاقتىدا جەننەتماكان ئاتام قائىدىنى بۇزۇپ ئۇنىڭ ئورنىغا ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرىنى تەختكە ئولتۇرغۇزمىغان بولسا، تەختتە يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئولتۇرغان، سەلتەنەتكە پاسىبان بولغان بولاتتى. مەرھۇم ئاتاممۇ كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاغزىدىن چىقارمىغان بىلەن كۆپ پۇشايمان يېدى، ھەسرەت چەكتى. ھەر ھالدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئالىيلىرى خېلىلا ئىنساب، ئادالەت بىلەن يۇرت سورىغانىكەن. ئۇنىڭ ئوغلى بولمىش مۇنۇ بەتقىلىق، تەلۋە سۇلتانچۇ؟ ئادەم سىياقلىق توڭگۇز بولۇپ چىقتى. يەيدۇ، ئىچىدۇ، ئوينايدۇ، سەل ـ پەللا خۇيى تۇتسا غەزەپلىنىدۇ، چاپىدۇ. نەزەرىدە ئادەم بىلەن ھايۋاننىڭ پەرقى يوق، نە تۆھپىكار ئەمىر، نە ئاتا يوللۇق مەھرەم، نە ساداقەتمەن سەركەردىنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلمايدۇ. سەلتەنەت، ئاۋام بىلەن تېخىمۇ كارى يوق...»

سانىز مىرزا خىيال سۈرگەچ بارگاھقا قاراپ ماڭدى. شۇ تاپتا ئۇ يۇنۇسخاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن قىلىدىغان تەييارلىقلارنى كۆزدىن كەچۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

※ ※ ※

بۈگۈن تاڭ قۇياشى دارتاغ ئېتىكىنى باشقىچە نۇرلاندۇرۇۋەتتى، ئۇنىڭ جامالىدىن تۆكۈلۈۋاتقان نۇر ـ زىيا قايراق دالىسىدىكى بارلىق گىياھلارنىڭ مەغزىنى مېھرى بىلەن سۆيەتتى. بارگاھ ئىچى پاكىز تازىلانغان، بارگاھ دەرۋازىسىنىڭ سىرتىدىن بەش يۈز قەدەم ئارىلىقتا سېلىنغان قىپقىزىل پاياندار تاكى بارگاھنىڭ

تۆرىگە تىكىلگەن ھەشەمەتلىك سەر چېدىرنىڭ ئالدىغىچە سوزۇل ـ غانىدى. بىكاۋۇل بەگ چېدىرى ئالدىغا ئېسىلغان داشلاردا تاي، موزاي، قوي گۆشلىرى قايناۋاتاتتى. كاۋاپدانلاردا ئۆرۈك ئوتۇنىنىڭ چوغلىرى يېلىنجايتتى؛ قوزا، ئوغلاق، قىرغاۋۇل، كەكلىكلەرنى پۇتۇن كاۋاپ قىلىش ئۇچۇن ئالايىتەن سېلىنغان تونۇرلارغىمۇ ئوت يېقىلغان بولۇپ، يۇلغۇن شاخلىرى گۇرۇلدەپ كۆيۈۋاتاتتى. ئۇستىلار توغرالغان جەرەن، كېيىك گۆشلىرىنى زىخقا تارتىش، ئۇن، تۇخۇم ۋە تەم ـ پۇراق كىرگۈزگۈچى دورا ـ دەرمەكلەردىن قىلىنغان شىرلاردا قوزا، ئوغلاق، قىرغاۋۇل، كەكلىك گۆشلىرىنى شىرلاش بىلەن ھەلەك ئىدى. قايراق تۆرە بېگى ئىبراھىم بەگ كوزا ـ كوزىلاردا قىمىز ـ شارابلارنى، تاۋاق ـ تاۋاقلاردا قېتىق ـ قايماقلارنى، كاجۇۋۇلاپ ئۈزۈم، شاپتۇل، ئانار، تاغارلاپ قوغۇن ـ تاۋۇز ۋە ئاللىقانداق ھۆل ـ قۇرۇق يەل ـ يېمىشلەرنى، تەڭلە ـ تەڭنىلەردە بوغۇرساق، پوشكال، گۆشنان، قاتلىما، ماي توقاچ، گىردىلەرنى ئەكىلىپ دۆۋىلىۋەتكەنىدى. ئاللىقاچان دۇملىنىپ بولغان پولۇ قازانلىرىدىن تارالغان مەززىلىك پۇراق ئەتراپنى بىر ئالغانىدى. ھەئە، دارتاغ ئېتىكىگە جايلاشقان قەدىمىي يۇرت قايراق، قايراق بولغاندىن بېرى بۇنچە ھەشەمەتلىك، بۇنچە كاتتا زىياپەتنىڭ تەييارلىقىنى كۆرۈپ باقمىغانىدى.

ھايال ئۆتمەي دۇتار، راۋاب، تەمبۇر، قالۇن، ساتار، غىجەك، نەي، ناغرا ـ سۇناي، داپ... قاتارلىق سازلارنى كۆتۈرۈۋالغان ئون نەچچە سازەندە يېتىپ كەلدى.

ــــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئىجازىتىنى ئالمايلا يۇرتىمىزنىڭ بۇ سازەندە ـ مۇغەننىلىرىنى تەكلىپ قىلىپ قويدۇم. ئەزىز مېھمانىنى ساز ـ نەغمىسىز كۈتۈۋالساق جانابلىرىنىڭ ئابرۇيىغا، مېھمانىنىڭ ھۆرمىتىگە لايىق بولماس دەپ ئويلىدىم، ــــ دېدى ئىبراھىم بەگ چۈشەندۈرۈپ، ــــ جانابلىرىنىڭ كۆڭلىگە مەقبۇل كېلەمدىكىن بىلمىدىم. بۇلار ئوردا سازەندىلىرىگە يەتمىسىمۇ، قىلغان نەغمىسىنىڭ ئۆزگىچە پەيزى بار، خالىمىسىلا ھازىرلا

قايتۇرۇۋېتىمەن.

— تولىمۇ ئەتراپلىق ئويلاپتىلا تۆرە بېگىم، — دېدى سانىز مىرزا مىننەتدار بولۇپ ۋە بىر چەتتە تارتىنىپ قاراپ تۇرغان سازەندىلەرگە قاراپ يېقىملىق كۈلۈمسىرىدى، — ئوردا سازەندىلىرى بىلەن ئەلنەغمىچىلەرنىڭ ئارىسىدا ئەلۋەتتە پەرق بار. ھەر يۇرتنىڭ مۇغەننىلىرىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق پەيزى بولىدۇ ئەمەسمۇ، ۋاقتى كەلگەندە كارامىتىڭلارنى كۆرسىتىڭلار، ئەجرىڭلار ئىنئامسىز قالمايدۇ.

— ئەمىر جانابلىرىنى زېرىكتۇرۇپ قويماي كۆڭلىنى ئاچالىساق ئىنئام دېگەن شۇ، — دېدى سازەندىلەر تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ.

سازەندىلەرنى كۈتۈۋالدى بەگ① باشلاپ كەتتى.

بىر چۈگۈن چاي قاينىغىچىلىك ۋاقىت ئۆتكەندە نۆكەر بېشى ئالدىراپ يېتىپ كەلدى.

— مەلۇم بولغاي، يۇنۇسخان ئالىيلىرى يېتىپ كەلدى.

— نەدىراق كېلىۋاتىدۇ؟

— قايراققا كىرىپ بولدى، ئەنە ئاۋۇ بەلنىڭ ئۇ تەرىپىدە. قارىسىمۇ كۆرۈنۈۋاتىدۇ ئەينا.

— ناغرا ـ سۇنايچىلارنى چاقىرىڭلار، مېھمانلار يېقىنلاشقاندا شادىيانىگە چالسۇن.

سانىز مىرزا گەپنى تاپىلاپ بولۇپ بارگاھتىن چىقتى. ئىبراھىم بەگ قاتارلىق بىرقانچە بەگ ـ تۆرىلەر ئۇنىڭغا ئەگەشتى. ئۇ يۇنۇسخاننى ئاتتىن پاياندازغا دەسسىتىپ چۈشۈرۈشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى.

ئاخىرى يۇنۇسخان بىلەن ھەمراھلىرىنىڭ قارىسى تولۇق كۆرۈندى. بىر توپ ئاتلىقلارنىڭ ئايىغى ئاستىدىن كۆتۈرۈلگەن چاڭ ـ توزان ئاستا ـ ئاستا ھاۋاغا كۆتۈرۈلۈۋاتاتتى. پاياندازغا ئون قەدەمچە ئارىلىق قالغاندا يۇنۇسخان ئېتىنىڭ تىزگىنىنى تارتتى ـ دە، ئاتتىن چۈشۈشكە تەمشەلدى. ئۇنىڭغىچە سانىز

① كۈتۈۋالدى بەگ — مېھمانلارنى كۈتۈۋالىدىغان بەگ.

مىرزىنىڭ ئىككى نۆكىرى يۈگۈرۈپ بېرىپ يۇنۇسخاننىڭ ئېتى-
نىڭ تىزگىنىنى قولىغا ئالدى ۋە يېتىلەپ كېلىپ پايانداز نىڭ
لېۋىدە توختاتتى. يۇنۇسخان كۈمۈش ئۈزەڭگىگە دەسسەپ ئاتتىن
چۈشتى، ھاياجانلانغان سانىز مىرزا قول باغلىغىنىچە سالام بەر-
دى:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ھارمىغايلا ئالىيلىرى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — دېدى يۇنۇسخان سانىز مىرزىغا
مېھرى بىلەن قاراپ ۋە غۇلچىنى كەڭ ئېچىپ كەلدى.

ئۇلار قۇچاقلىشىپ كۆرۈشتى. كۆرۈشكەچ ھال ـ ئەھۋال
سوراشتى، ناغرا ـ سۇنايلاردىن ياڭرىغان شادىيانە كۈي ساداسى
قايراق دالىسىنى چاڭ كەلتۈردى.

سانىز مىرزا يۇنۇسخان ۋە ئۇنىڭ ئەمىرلىرىنى سەر چېدىر-
غا باشلىدى. باشقا نۆكەرلەرنى مەخسۇس تىكىلگەن چېدىرغا
باشلاشتى.

— قېنى، تۆرگە مەرھەمەت قىلسىلا ئالىيلىرى، — دېدى
سانىز مىرزا يۇنۇسخاننى تۆردىكى ئالاھىدە راسلانغان ئورۇنغا
تەكلىپ قىلىپ.

— كەلسىلە، بىللە ئولتۇرايلى، — دېدى يۇنۇسخان.

— يوقسۇ، كەمىنىلىرىنى بۇنداق بىئەدەپلىككە زورلىمى-
سىلا. بۇ ئورۇن خاس ئالىيلىرى ئۈچۈن راسلانغان، كەمىنىلىرى
پەگادا ئولتۇرۇپ خىزمەتلىرىدە بولاي.

— ھېچ بولمىسا يېنىمدا ئولتۇرسىلا، — دېدى يۇنۇسخان، —
ئۇنداق قىلمايدىكەنلا، بۇ ئورۇندا مەنمۇ ئولتۇرمايمەن.

يۇنۇسخان شۇنداق دېگىنىچە سانىز مىرزىنىڭ قولىدىن تار-
تىپ ئەكېلىپ ئوڭ تەرىپىدە ئولتۇرغۇزدى. بىللە ئېلىپ كەلگەن
ئەمىرلىرىنى سانىز مىرزىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئولتۇرۇشقا بۇيى-
رۇدى. سانىز مىرزىنىڭ بەگ، تۆرىلىرىمۇ مۇۋاپىق جايدىن ئورۇن
ئېلىشتى، ئاندىن دۇئاغا قول كۆتۈرۈپ پاتىھە قىلىشتى ۋە قايتى-
دىن ئەھۋال سوراشتى. چەبدەس يىگىتلەر ئاپتۇۋا ـ چىلاپچىلارنى

كۆتۈرۈپ كېلىپ مېھمانلارنىڭ قولىغا سۇ بەردى. بىكاۋۇل بەگ بىكاۋۇل يىگىتلەرنى بۇيرۇپ داستىخانغا نازۇ نېمەتلەرنى تىزىشقا باشلىدى. شورپىلار، كاۋاپلار، نان ـ توقاچلار، ھالۋىلار، ھەرخىل يەل ـ يېمىشلەر بىر ئايدىن بېرى تاغ يوللىرىدا مېڭىپ سوغۇق گۆش، تالقان، گاھىدا قورۇق چاي بىلەن ئوزۇقلىنىپ كەلگەن مېھمانلارنىڭ ئوبدانلا ئىشتىھاسىنى تارتقانىدى. ئاخىرىدا تاۋاق ـ تاۋاقلاردا پولو كەلتۈرۈلدى. پولودىن كېيىن قىمىز ئىچىلدى، پەگادىن ئورۇن ئالغان سازەندىلەر بارلىق ماھارىتىنى كۆرسىتىپ نەغمە قىلىشقا باشلىدى.

※ ※ ※

قايراقتا باشلانغان بۇ زىيارەت ئۇدا بىر ھەپتە داۋاملاشتى. سانىز مىرزا بىلەن يۇنۇسخان بىللە ئوۋغا چىقىشتى، گاھىدا پىيادە سەيلە قىلىشتى.

بۈگۈن سانىز مىرزا بىلەن يۇنۇسخان سەر چېدىردا يالغۇز ئولتۇرۇپ سۆھبەتكە چۈشتى.

— راستىنلا قەشقەرگە بارمامدىلا ئالىيلىرى؟ — سورىدى سانىز مىرزا.

— ئەڭ ياخشىسى بۇ قېتىم قەشقەرگە كىرمەي، — دېدى يۇنۇسخان، — بۇ يىلچە سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى چۆچۈتۈپ قويمايلى. ئۇ مېنىڭ قەشقەرگە كەلگىنىمدىن خەۋەر تاپسا ئېھتىيات قىلىپ قالىدۇ، بەلكىم ئىنىلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ ئوسال ئەھۋالغا چۈشۈپ قالىدۇ. ھازىرچە دوستمۇھەممەدخان ئاشۇنداق تاماشاسىنى قىلىپ يۈرۈۋەرسۇن. مەسلىھەتلەشكىنىمىزدەك كېلەر يىلى يازدا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىم بىلەن تولۇق تەييارلىق قىلىپ كېلەي. ئۇنىڭغىچە سىلىمۇ باشقا ئەمىرلەر بىلەن مەسلىھەتنى راۋۇرۇس پىشۇرۇۋالغاچ تۇرسىلا. شۇ چاغدا تەختنى چىرايلىقچە بوشاتسا ئۇ بويىچە، بوشاتقىلى ئۇنىمىسا ئۇ بويىچە

ئىش كۆرەرمىز. ئەڭ مۇھىمى ئىنىلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى قايىل قىلىش. ئىككىلىرى ئوتتۇرىسىدا بىرلىك بولمىسا چوڭ ئىشلىرىمىزغا دەخلى يېتىدۇ، ئىنىلىرى بىلەن ياغى قىلىشنى سىلىمۇ خالىمايدىلا ھەقىچان.

— بۇ دېگەنلىرىمۇ راست، — دېدى سانىز مىرزا ئويلانغان ھالدا، — ۋاقتى - سائىتى كەلمىگۈچە مۇددىئالىرىمىزنى ئاشكارىلىماي تۇرغىنىمىزمۇ ياخشى. كېلەر يىلى كۆكلەم پەسلىگىچە ئىنىم مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن يۈزتۇرانە سۆزلىشىپ كۆرەي، بەلكىم قايىل بولۇپمۇ قالۇر.

— گەپنىڭ راستىنى دېسەم، بۇ قېتىم بول تەسەررۇپقا يالغۇز دېگۈدەك قەدەم كەلتۈرۈشۈم ئەمىر جانابلىرى بىلەن مۇلاقاتتا بولۇپ، ساداقىتىنى ئۆز كۆزۈم بىلەن كۆرۈش. بۇ قانداقتۇ يوللىغان مەكتۇپلىرىدىن گۇمانلانغىنىم ئەمەس، ساداقەت بايان قىلىپ يوللىغان مەكتۇپلىرىغا ئۆز ۋاقتىدىلا ئىشەنگەنمەن، شۇنداقتىمۇ دەرقەمدە تۇز يېيىشىپ تولۇق كۆڭۈل توختىتىشۋالاي دېدىم. بول مۇددىئايىمنى توغرا چۈشەنگەيلا، ئالدىنقى نۆۋەتلىك مەغلۇبىيەت مۇشۇنداق ئېھتىياتچان قىلىپ قويدى.

— ئالىيلىرىنىڭ ئازغىنە نۆكەرلىرى بىلەن شۇنچە يىراقتىن كەلگەنلىرىنىڭ ئۆزىلا كەمىنىلىرىگە ئىشەنگەنلىكلىرىنى ئىسپاتلايدۇ. شول سەۋەبتىن ئۆزۈمنى تولىمۇ بەختىيار سەزمەكتىمەن.

— سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ يىل قىش چوقۇم سەمەرقەنتكە قايتىپ كېلىدۇ. ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئەرەبىستان، ئىراققا قىلغان لەشكىرىي يۈرۈشى خېلىلا مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغاندەك. سىلىدىن يوشۇرمايمەن، ئىلكىمدە بەش مىڭ لەشكىرىم بار. تۈركىستان، سايرام بەگلىرىنىڭ نۆكەرلىرىگە تايانغۇم، ئۇلارنىڭ كۆمىكىنى قوبۇل قىلغۇم يوق. ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىدىن ئاز - تولا لەشكىرىي كۆمەك تەلەپ قىلىش خىيالىم بار.

ـــ بۇ ئويلىغانلىرىمۇ بوپتۇ. قەشقەردە بىزنىڭمۇ نەچچە مىڭ نۆكىرىمىز بولسىمۇ، ئاقسۇدىكى خان لەشكەرلىرىگە سەل قاراشقا بولمايدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئۈچ قورغىنىدا، كۇچاردا يەنە بىر بۆلۈك خان لەشكەرلىرى بار. ھەر ھالدا ھازىرلىقىمىز پۇختا بولغىنى ياخشى.

يۇنۇسخان قايراقتا يەنە بىر ھەپتە تۇردى، سۇتۇق بۇغراخان مەقبەرىسىنى تاۋاپ قىلدى.

ـــ ئەمىسە ئىشلار شۇنداق بولسۇن، ـــ دېدى ئۇ سانىز مىرزا بىلەن خوشلىشىۋېتىپ، ـــ كۆكلەم بىلەن تەڭ بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمنى تەقلەپ خەۋەرلىرىنى كۈتىمەن.

ئۇلار بىر ـ بىرىگە ئېزگۈ تىلەكلىرىنى بىلدۈرۈشۈپ خوشلاشتى.

※ ※ ※

قەشقەرگە قايتىپ كەلگەن سانىز مىرزا بىر تەرەپتىن خوتەن، چەرچەن، لوپ، تارىم، چالىش، ئۈچ ئەمىرلىرىگە ئىشەنچلىك ئادەملىرىنى ئەۋەتىپ مۇددىئاسىنى بىلدۈردى. يەنە بىر تەرەپتىن ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا يۇنۇسخان بىلەن كۆرۈشۈپ قىلىشقان مەسلىھەتلىرىنى تەپسىلىي بايان قىلىپ خەت يازدى ۋە ئۇنى ئىمكان بار قەشقەرگە بىر كېلىپ كېتىشكە تەكلىپ قىلدى. ھەرقايسى ۋىلايەتلەرگە ئەۋەتكەن مەھرەملىرى ئۇنىڭغا ئارقا ـ ئارقىدىن خۇش خەۋەر ئېلىپ كەلدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن پۈتۈنلەي رايى قايتقان بۇ ئەمىرلەر سانىز مىرزىنىڭ يۇنۇسخاننى موغۇلىستان تەختىگە ئولتۇرغۇزۇش تەكلىپىگە ئاۋاز قوشقاندى. پەقەت ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىدىنلا ھېچقانچە جاۋاب كەلمەيۋاتاتتى. سانىز مىرزا ئىنىسىنىڭ بىر قارارغا كېلەلمەي ئىككى تايىن بولۇپ قالغانلىقىنى پەملىدى ـ دە، يەنە مەكتۇپ يېزىشقا تۇتۇندى:

«...قەدىرلىك ئىنىم، يازغان خېتىمنىڭ جاۋابسىز قېلىۋاتقانلىقىنىڭ سەۋەبى كەمىنە ئاغىلىرىغا بەش قولدەك ئايان. سىلى شول تاپتا قاتتىق تېڭىرقاپ قېلىۋاتىدىلا، گەرچە ئىستېداتسىز، تەلۋە، زالىم خاندىن قاتتىق رايىلىرى يانغان، ئۇنى ياخشىلىق، ئادىللىق، پەزىلەتكە يېتەكلەشتىن ئۈمىدلىرى ئۈزۈلگەن بولسىمۇ، ۋۇجۇدلىرىدىكى ساداقەت، ۋاپا سىلىنى يەنىلا تىرمىشىپ كۆرۈشكە ئۈندەۋاتىدۇ. ئەلۋەتتە، ساداقەت ئىنسانىنىڭ ئەڭ كاتتا پەزىلىتىدۇر، لېكىن ئۇنىمۇ ھەقىقىي ئىستېدات، ھېكمەت، پەزىلەت ئىگىسىگە كۆرسىتىش كېرەك. ھاياسىز، پەزىلەتسىز خانغا كۆرسەتكەن ساداقەتنىڭ قۇمغا سۇ چاچقانچىلىكمۇ پايدىسى بولماس، ئەقىللىق كىشى مۇنۇ ئىشلارغا يول قويماسلىقى كېرەك، يەنى: زۆرۈر ئىشنى ئارقىغا سۈرمەسلىك؛ يېقىن، سىنالغان دوستىنى رەنجىتمەسلىك ۋە كۆرسەتكەن توغرا مەسلىھەت، تەكلىپىنى قوللاش؛ ئادالەتسىز، بەتخۇي، قارا كۆڭۈل كىشىدىن ھەرقاچان ئېھتىيات قىلىش؛ ھايالىق، ئىپپەتلىك خاتۇنىنى قولدىن بەرمەسلىك؛ گۇناھى كەبىرلەرگە يول قويماسلىق؛ زالىم، خۇنرىزغا يانتاياق بولماسلىق، بۇ ئىشلارنىڭ ھەرقاندىقىغا سەل قارالسا كىشىگە پۇشايمان كەلتۈرىدۇ.

بەلكىم سىلى مېنى ۋەدىسىدە تۇرمىدى دەپ رەنجىپ قالغانلا، لېكىن سەۋرىنىڭمۇ چېكى بولىدۇ. گەرچە ئىككىمىز بىر ئاتىدىن تۆرەلگەن بولساقمۇ، ئاللاھ ئىگەم سىلىنى تولىمۇ سەۋرلىك ياراتقانىكەن. شۇنداق، سەۋر قىلىش يىگىتلىك، ئەمما غەزەپكە كېلىشمۇ يىگىتلىكتۇر. زىيادە سەۋر ـ تاقەت كىشىگە گاھىدا زىيان كەلتۈرىدۇ. ئەسلىدە كەمىنە ئاغىلىرىمۇ سىلىگە ھەمنەپەس بولۇپ، سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا ساداقەت كۆرسىتىشىم كېرەك ئىدى، لېكىن مەن ئول تەلۋە خانغا ساداقەت كۆرسىتىشنى بىھۇدە

ھېسابلىدىم. چۈنكى، ئۇل سۇلتان ئۆزىدىن باشقا ھېچكىمـ
نى مەنسىتمەيدۇ، كىشىگە تەنبىھ، دەشنەم، جازا، غەزەپ
قىلىشقا ئامراق، ئەدەپتىن بەھر ئېلىشنى بىلمەيدۇ، ئۆزىنى
دانا چاغلايدۇ، ئەمىرلەرنىڭ ھەق ـ ھوقۇقىغا ئىززەت قىلـ
مايدۇ، باشقىلارغا خەۋپ يەتكۈزۈش، ۋەھىمە سېلىش، مەسـ
خىرە قىلىش ئارقىلىق كۆڭلىنى ئاچىدۇ، مەسلىھەتكە
قۇلاق سالمايدۇ، پازىل، ئاقىل كىشىلەرنىڭ ئەتىۋارىنى
قىلمايدۇ، شۇنىڭ ئۈچۈن سەۋر قىلالمىدىم، ۋەدەمدە تۇرالـ
مىدىم. يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن خۇپىيانە كۆرۈشۈپ ئۇ-
نى تەخت ـ سەلتەنەتنى قولىغا ئېلىشقا دەۋەت قىلدىم.

قەدىرلىك ئىنىم، قەلبىدە دانالىق گۆھىرى بار تۇـ
رۇقلۇق، نادان، پاسىق كىشىنىڭ سۆھبىتىدە بولۇش ئەخـ
مەقلىقتۇر. مەن سىلىنى ئاغىلىق ھۆرمىتىم بىلەن ئاـ
گاھلاندۇرماقچىمەن. ئۇل نادان، جاھىل، تەلۋە، پاسىق،
پەسكەشنىڭ سۆھبىتىدىن نېرى تۇرۇشلىرىنى، ئۇنىڭدىن
يىراقلىشىش يولىنى ئىزدەشلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن.
شۇنى ئەسلىرىدە تۇتسىلاكى، يۇنۇسخان ئالىيلىرىمۇ مۇشۇ
تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ قانۇنلۇق مىراسخورىدۇر. ئۇنى
تەختتە ئولتۇرغۇزغانلىق بىلەن بىز ھەرگىزمۇ ساداقەتـ
سىز، تۇزكور، قارا يۈز سانالمايمىز... جاۋابلىرىنى كۈتەـ
مەن.»

※ ※ ※

قىشنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ جاۋابىنى كۈتۈپ ئۆتـ
كۈزۈۋەتكەن سانىز مىرزا كۆكلەم پەسلى كېلىش بىلەن ئالدىراپ
قالغانىدى. ئۇ يۇنۇسخان سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى تەقلەپ خەـ
ۋىرىنى كۈتۈۋاتقاندەك تۈيغۇغا كېلىپ تىت ـ تىت بولاتتى.
مانا، قەشقەردە دەل ـ دەرەخلەر ياشىرىپ، ئۆرۈكلەر چېچەكـ
لىدى. قىزچاقلار چېچەك ـ چوكانلاردىن چاچ ياساپ ئويناشقا،

قىز - جۇۋانلار تۇپراقتىن بىخ يېرىپ چىققان بىدىلەرنى تىرىپ كۆك چۆچۈرىسى ئېتىشكە تۇتۇنغان، ئەرلەر ئەتىيازلىق تېرىلغۇنىڭ تەييارلىقىغا چۈشۈپ كەتكەنىدى. نورۇز بايرىمىنى ئالاھىدە ھەشەم بىلەن ئۆتكۈزۈشكە ئادەتلەنگەن قەشقەرلىكلەر ھېلىتىنلا بايراملىق پائالىيەتلىرىنى باشلىۋەتكەنىدى. نىمىشقىدۇر سانىز مىرزا بۇ خۇشاللىقلارغا قېتىلالمايۋاتاتتى، ئىنىسىنىڭ خەت - خەۋەرسىز جىم تۇرۇۋېلىشى ئىچىنى پۇشۇرۇۋەتكەنىدى.

ئۇنىڭ كۆڭۈل ئازادىچىلىك ئىزدەپ شىكارغا چىققىنىغا بۇگۈن ئۈچ كۈن بولدى. ئۇ بەشكېرەم بىلەن تۆكۈل ئارىلىقىدىكى جاڭگالدا نۆكەرلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ توختىماي ئات چاپتۇراتتى، ئەمما ئۈچرىغان توشقان، قىرغاۋۇل، كېيىكلەرنى ئوۋلاشقا ئالدىرىمايتتى. ئۇنىڭ بۇ تۇرقى ئۆزىنى ئوۋغا ئەمەس، ئات چاپتۇرۇپ ئىچ - پۇشۇقىنى بېسىشقا، مۇشۇ ئىش بىلەن مەلىكە بولۇپ ۋاقىت ئۆتكۈزۈشكە زورلاۋاتقاندەك تۇيغۇ بېرەتتى. نۆكەرلەر سانىز مىرزا قايانغا ئات چاپتۇرسا كەينىدىن تەڭ ئات سالاتتى.

ھەئە، شۇ كۈنلەردە ئىنىسىنى ئۆز مۇددىئاسىغا كۆندۈرەلمىگەن سانىز مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى ئېغىر غەم، ھەسرەت چۇلغىۋالغانىدى. ئۇ يۇنۇسخان بىلەن بىرلىكتە سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا قارشى جەڭ قىلىشتىن ئانچە ۋايىم يەپ كەتمەيتتى. ئەڭ چوڭ ئەندىشىسى ئىنىسى بىلەن جەڭگاھتا رەقىبلەردەك ئۇچرىشىپ قېلىش ئىدى. بۇنداق قىلسا ئاتا ۋەسىيىتىگە خىلاپلىق قىلغان بولۇپ قالاتتى، شۇنىڭ ئۈچۈن كۆڭلى يېرىم ئىدى. شۇنىڭ ئۈچۈن ۋۇجۇدىنى يېگىپ بولماس بىر غەم - ئەندىشە چىرمىۋالغانىدى...

يۇلغۇنلۇق، چاتقاللىقلار ئارىسىدا شامالدەك چېپىپ كېتىۋاتقان ئات ئۈستىدە ئولتۇرغان سانىز مىرزا باش - ئاخىرى يوق خىياللارغا غەرق بولغان، ئۆزىنىڭ ئات ئۈستىدە ئولتۇرغىنىنىمۇ ئۇنتۇغانىدى. چاپقانچە قىزىپ كەتكەن ئات ئالدىغا دۈچ كەلگەن كىچىكرەك بىر ئازگالدىن شۇنداقلا سەكرەپ ئۆتۈشى بىد-

لەن، خىيالغا ئەسىر بولۇپ ئولتۇرغان سانىز مىرزا ئارقىسىغا
يەڭدەپ كەتتى ـ دە، ئېگەرنىڭ قوش بېشىنى تۇتۇۋېلىشقا ئۈلگۈ-
رەلمىدى، پۇتى كۈمۈش ئۈزەڭگىدىن ئاجرىدى. ئۇ ئات ئۈستىدىن
گويا غايىب بىر قول يۇلۇۋېلىپ ئاسماننىڭ قەھرىدىن تاشلىغان-
دەك «گۈلۈپ» قىلىپ دۈملا يىقىلدى ـ دە، ئالىلىقاندا بىر ئاغ-
رىقتىن ئىڭرىۋەتتى. ھەرقانچە تېپىرلاپمۇ ئورنىدىن تۇرالمىدى،
ئارقىسىدىن دەمبەسقەدەم يېتىپ كەلگەن نۆكەرلەر دەرھال ئاتلى-
رىدىن چۈشۈپ، يەر قاسىغىنىچە دۈملا ياتقان سانىز مىرزىنى يۆ-
لەپ چۆچۈپ كېتىشتى. سانىز مىرزا كىملەردۇر قىشتا قالاش
ئۈچۈن كەسكەن يۇلغۇن كۆتىكىنىڭ ئۈستىگىلا يىقىلغان بولۇپ،
يەردىن بىر ـ ئىككى غېرىچ كۆتۈرۈلۈپ تۇرغان خەنجەرنىڭ ئۇ-
چىدەك يۇلغۇن كۆتىكى سانىز مىرزىنىڭ قورسىقىغا كىرىپ
كەتكەنىدى. سانىز مىرزا ھوشسىز ياتاتتى.
نۆكەرلەر ئۇنى ئاتقا يۆلەپ مىنگۈزۈپ قەشقەرگە قاراپ چې-
پىشتى.
— ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئاخىرەتلىكىگە تەييارلىق قىلىڭلار! —
دېدى جاراھەت ئېغىزىنى بىر قۇر تەكشۈرۈپ چىققان تېۋىپ،
چىرايى قەغەزدەك ئاقىرىپ تىنىقى بار ـ يوقىنىڭ ئارىلىقىدا ياتقان
سانىز مىرزىغا ئېچىنىش بىلەن قاراپ قويۇپ، — يۇلغۇن كۆتىكى
ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئىچ ئەزايىنى تېشىۋېتىپتۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە
جاراھەت ئېغىزىدىن ئاققان قان قورساق قىسمىغا تولۇپ ئۇيۇپ
قاپتۇ، ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى شىپالىق بەرمىسە بىزنىڭ ئاما-
لىمىز يوقتۇر.
سانىز مىرزا شۇ كۈنى كەچتە ھوشىغا كېلەلمەي، بىرەر ئې-
غىز ۋەسىيەتمۇ قالدۇرالماي جان ئۈزدى.
قەشقەردىكى ئەمىر ـ بەگلەر سانىز مىرزىنىڭ ئاخىرەتلى-
كىگە تۇتۇش قىلغاچ، ئۆلۈم خەۋىرىنى يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئاقسۇغا
چاپارمەن ماڭغۇزدى.

※ ※ ※

نەچچە ۋاقىتتىن بېرى بىر قارارغا كېلەلمەي ئىككى تايىن بولۇپ تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىنىڭ ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ دەرھال قەشقەرگە قاراپ ئات سالدى.

ئۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئاكىسىنىڭ ئۆلۈم پەتىسى ئۈچۈن قەشقەرگە بېرىشىدىن ئۈمىد كۈتمىسىمۇ، ئىككى ئېغىز تەسەللى بېرىشنى تەمە قىلغانىدى، ئەمما كېچىچە شاراب ئىچىپ مەستلىكى يېشىلمىگەن دوستمۇھەممەدخان تەسەللى بېرىش ئۇ ياقتا تۇرسۇن، «ئەلھۆكمىلىللا» دېگەن گەپنىمۇ قىلمىدى.

سانىز مىرزا دادىسى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ مەقبەرىسىنىڭ يېنىغا دەپنە قىلىنغانىدى. ئاتا ـ ئانىسى، ئاكىسىنىڭ تۇپراق بېشىدا خەتمقۇرئان قىلىپ ئولتۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ۋۇجۇدىنى زىددىيەتلىك خىياللار چىرمىۋالغانىدى. ئۇ قەشقەرگە بۇرۇنراق كەلمىگىنىگە، ئاكىسى بىلەن قانغۇدەك بىر مۇڭدىشىۋالمىغىنىغا پۇشايمان قىلىۋاتاتتى، كۈندىن ـ كۈنگە تاپتىن چىقىپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ يېنىدىن ئايرىلماي تۇرغىنىغا ئۆزىنى ئەيىبلەيتتى، ئۆرتىنەتتى. ئاكىسىنىڭ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندەك مۇدھىش بىر بالا ـ قازانى، ھەل قىلىش تولىمۇ قىيىن چوڭ بىر ئىشنى ئۆزىگە ئوڭچە تاشلاپ بېرىپ تۇيۇقسىز كېتىپ قېلىشى ئۇنىڭغا ئېغىر كەلگەنىدى.

«نېمىشقىمۇ بۇنداق ئالدىراپ كېتىۋالغانلا ئاغا. كۆكلەم ۋايىغا يېتىپ، يەر ـ جاھان تولۇق ئىللىغاندا ئاندىن قەشقەرگە كېلەي دەپ ئويلىغانىكەنمەن. مەندىن رەنجىپ قالغان بولغىيمىدىلە. ئاغىلىق ھۆرمىتىمگە رىئايە قىلمىدى، ئىككى ئېغىز مەسلىھەتىمگە كۆنمىدى، دەپ شۇنداق ئالدىراپ كېتىۋالغانلىرىمۇ بۇ؟ ئەمدى مەن قانداق قىلىمەن، مېنى دېمىسىلىمۇ سۆيۈملۈك پەرزەنتلىرى ئابابەكرى مىرزا، ئۆمەر مىرزا ۋە خانسۇلتان خې-

ـنىملارغا نېمىشقا تارتىنىمىدىلا؟ سۆيۈملۈك مەزلۇملىرى ئايجامال ئاغىچا خېنىمنى نېمىشقا ئويلىمىدىلا؟...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىككى يېنىدا بېشىنى تۆۋەن سې-لىپ ئولتۇرغان ئىككى جىيەنىگە كۆزىنىڭ قۇيرۇقىدا قاراپ قوي-دى. بوي ـ تۇرقى بوۋىسى سەييىدئەلى ئالپنى تارتقان چوڭ جىيە-نى ئابابەكرى مىرزا تېخى ئون تۆت ياشنىڭ قارىسىنى ئالغىنىغا قارىماي ئېگىز، بەستلىك يىگىت بولغانىدى. يېشىنى بىلمىگەن ئادەملەر ئۇنى ئون سەككىز ـ يىگىرمە ياشلارغا كىرگەن ئوخشاي-دۇ دەپ قالاتتى. ئىنىسى ئۆمەر مىرزىنىڭ بويىمۇ ئاكىسىدىن ئانچە پەرقلىنىپ كەتمەيتتى.

«چوڭ ئەمىرزادىنىڭ يېشى كىچىك بولغىنى بىلەن ئۆيلەپ قويغۇدەك بولۇپ قاپتىكەن ئەمەسمۇ، بىرەر ـ ئىككى يىل تەخىر قىلىپ ئەمىرزادىلەرنى ئۆز قوللىرى بىلەن ئۆيلەپ قويغان بول-سىلا بولماسمىدى ئاغا؟! سىلىگە راستىمنى ئېيتسام، مەنمۇ سۇل-تان دوستمۇھەممەدخاندىن زېرىكتىم، بىزار بولدۇم. ئۇنىڭ بىلەن ئابا ـ ئەجدادلىرىمىز تىكلىگەن بۈيۈك سەلتەنەتنى روناق تاپقۇ-زۇشقا كۆزۈم يەتمىدى. راست ئېيتىپلا، ئىستىبداتسىز، ئەخمەق سۇلتان ئۈچۈن زېھنىمنى بىھۇدە ئىسراپ قىلىپتىمەن. ئۇ ئەخ-مەقلىقتە، تەلۋىلىكتە شۇنداق چېكىگە يەتتىكى، بىردەملىك كۆ-ڭۈل خۇشلۇقى ئۈچۈن بىراۋلارنىڭ كاللىسىنى قوشقاچنىڭ بې-شىنى ئۈزگەندەك ئۈزىدۇ، خوتۇنلار بىلەن ئىشقىۋازلىق قىلىشقا، بەزمە ـ شارابقا خۇمار بولۇپ كەتتى. نە سەلتەنەت، نە دوستلۇق قائىدە ـ يوسۇنلىرىغا ئەمەل قىلمايدۇ. نە ئاۋامنى مەنسىتمەيدۇ، نە ياراتقان قۇدرەت ئىگىسىدىن ھايا قىلمايدۇ. ئەسلىدە بۇ قېتىم سىلى بىلەن سالامەت مۇلاقاتتا بولسام مۇشۇ گەپلەرنى دېمەكچى-دىم. مەسلىھەتلىرىگە كۆنمىگەنلىكىم، جاھىللىق قىلغانلىقىم ئۈچۈن ئەپۇ سورىماقچىدىم. ۋا دەرىخا! نە چارە، ئەمدى سىلى يوق. يۇنۇسخان ئالىيلىرى سىلىگە ئىشەنگەن بىلەن ماڭا ئىشىنەرمۇ؟ خاتىرجەم بولسىلا ئاغا. مۇددىئالىرى بويىچە ئىش كۆرۈشكە تى-

ىرشىمەن. تەخت ـ سەلتەنەتنى روناق تاپقۇزۇش ئۈچۈن ھەرقانداق ئىشنى قىلىشقا تەييارمەن...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا: «ئامىن» دېگىنىچە دۇئاغا قول كۆتۈردى، دادىسى سەييىدئەلى ئالپىنىڭ، ئانىسى ئۇز سۇلتان مەلىكىنىڭ، ئاكىسى سانىز مىرزىنىڭ روھىغا ئاتاپ دۇئا قىلدى، ئاندىن ئىككى جىيەنىنى ئاستا يۆلىدى.

ـــ تۇرۇڭلار قايتايلى.

ئىككى يىگىت ئۈن ـ تىنسىز تاغىسىغا ئەگەشتى.

※ ※ ※

سانىز مىرزىنىڭ قىرىق نەزىرى بېرىلىپ بولغاندىن كېيىن، سانىز مىرزىنىڭ ئانىسى بىبى ئايەتخېنىم: «يۇرتۇمنى سېغىندىم، ئاخىرقى ئۆمرۈمدە ئاتا ـ ئانامنىڭ تۇپراق بېشىنى بىر قېتىم يوقلىۋالاي» دەپ تۇرپانغا كەتتى. ئايجامال ئاغىچا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ تۇتقىنىغا ئۇنىماي ئىككى ئوغلىنى ئېلىپ ياركەنتكە كەتتى.

ئاقسۇغا قايتىشقا كۆڭلى تارتمىغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىر مەزگىل قەشقەردە تۇرۇشنى كۆڭلىگە پۈكتى ۋە ئاكىسىنىڭ يېقىن مەھرىمى قۇتلۇق پالۋان ئارقىلىق يۇنۇسخانغا مەكتۇپ ئەۋەتتى.

«...ئالىيلىرىنىڭ قىلچىلىك بەتگۇماندا بولماي بىر مەزگىل تەخىر قىلىشىنى سورايمەن. ئاللاھ خالىسا مەرھۇم جەننەتماكان ئاغام باشلىغان ئىشنى كەمىنە نۆكەرلىرى بىر باشقا ئېلىپ چىقىشقا بەل باغلىدىم. كەمىنە نۆكەرلىرىنى ئاشۇ ئارماندا كەتكەن ئاغامنىڭ ئورنىدا كۆرۈشلىرىنى ئۆتۈنىمەن...» دەپ يازدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۇنۇسخانغا ساداقىتىنى بىلدۈرۈپ.

ئۇ ئوردا لەشكىري دىۋانىنىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىدىن پاي-

دىلىنىپ، يۇنۇسخاننى تاجۇ تەختكە ئورۇش ـ يېغىلىقسىز ئولتۇرغۇزۇشنى كۆڭلىگە پۈككەندى. شۇڭا بۇ ئىشلارنى دوستمۇھەممەدخانغا چاندۇرماي بىر باشقا ئېلىپ چىقىش ئۈچۈن بىر مەزگىل پۇرسەت كۈتۈشكە، پۇختا تەييارلىق كۆرۈشكە، مۇھىمى لەشكىرىي دىۋاندىكى سەركەردىلەرنى تولۇق قولغا كەلتۈرۈشكە توغرا كېلەتتى.

ھايال ئۆتمەي يۇنۇسخاندىن جاۋاب خەت كەلدى. ئۇ خېتىدە سانىز مىرزىنىڭ ئۆلۈمىدىن قايغۇرغانلىقىنى، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ساداقىتىگە مىننەتدار بولغانلىقىنى، سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ سەلتەنەتىنى بىكار قىلىش ئۈچۈن پۇختا تەييارلىق كۆرۈش لازىملىقىنى، ئۆزىنىڭ بۇ تەرەپتىكى تەييارلىقلارنى پۈتتۈرۈپ بولغانلىقىنى، ھەرقاچان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ خەۋىرىنى كۈتىدىغانلىقىنى يازغانىدى. شۇنداق قىلىپ ئۇلار ئوتتۇرىسىدا قويۇق ئالاقە باشلاندى.

تەدبىرلىك ۋە ئەقىللىق يۇنۇسخان بىرنەچچە پارچە خەت بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆڭلىنى تولۇق مايىل قىلغانىدى. ئۇلار ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئىشەنچ سانىز مىرزا بىلەن ئوتتۇرىسىدا شەكىللەنگەن ئىشەنچتىن قېلىشمايتتى.

64

— نېمىدېدىڭ؟ خان ئالىيلىرى ياركەنتكە قاراپ ماڭدى؟ — ئاقسۇدىن ئالدىراپ ـ تېنەپ كەلگەن ئايغاقچىسىنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ سورىدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئۇدۇل ياركەنتكە قاراپ ماڭغىنى ئۇنىڭغا يوچۇنلا تۇ-

يولغانىدى.

ئاكىسى سانىز مىرزا ئالەمدىن ئۆتكەندىن كېيىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قارىلىق تۇتۇش باھانىسى بىلەن ئاقسۇغا، خان ھو- زۇرىغا بارمىغانىدى. ھەئە، ئۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى خا- تىرجەم قىلىپ قويۇش ئۈچۈن پات ـ پات مەلۇمات يوللاپ تۇردى، قەشقەردە بىر مەزگىل تۇرۇشنىڭ زۆرۈرلۈكىنى ئەسكەرتتى. ئا- كىسى سانىز مىرزىنىڭ ئوغلى ئابابەكرى مىرزىنى ياركەنتكە ئە- مىر قىلىپ تەيىنلەپ بېرىشنى تەۋسىيە قىلدى. لېكىن ئۇنىڭ بۇ تەۋسىيەسىگە خان تېخىچىلا جاۋاب بەرمىگەنىدى.

«خان ئالىيلىرى ياركەنتكە نېمىشقا بارىدىغان بولۇپ قالدى- كىنە؟ ئاغامنىڭ چوڭ ئەمىرزادىسى مىرزا ئابابەكرىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە ئۆز قولى بىلەن تەيىنلەش قارارىغا كەلدىمۇ ـ يا؟ مۇمكىن ئەمەس. بۇنچىلىك ئىشلارغا ھەرگىز ئۆزى بېرىپ يۈر- مەيدۇ، يارلىق ئەۋەتىپلا بولدى قىلىدۇ. ئالايىتەن ئۆزى بېرىشنىڭ ھاجىتى يوق، ئۇنىڭ ئاۋۋال قەشقەرگە كەلمەي، مارالبېشى ئارقى- لىق ئۇدۇل ياركەنتكە مېڭىشىدا نېمە مۇددىئاسى باردۇر؟ ياكى يۇ- نۇسخان ئالىيلىرى بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىشقىنىمىدىن خەۋەر تېپىپ قالدىمۇ ـ يا؟ شۇڭا ئاۋۋال ياركەنتنى قولىغا ئېلىۋېلىپ، ئاندىن ئاقسۇ بىلەن ياركەنتتىن تەڭ تېگىش قىلىپ قەشقەرنى قىسماقا ئېلىشنى پىلانلىدىمىكىن؟ خان ئالىيلىرىنىڭغۇ بۇنچى- لىك ئىشلارنى ئىنچىكە ئويلاپ كەتكۈچىلىكى يوق. ئوردىدىكى ئەمىرلەردىن بىرەرسى يول كۆرسىتىۋاتامدۇ ـ يا؟ ماڭا ساتقىنلىق قىلغان كىمدۇ؟ ھەرھالدا ئېھتىيات قىلاي...»

ـــ شۇنداق ئەمىر كەبىر جانابلىرى، ـــ دېدى ئايغاقچى يەت- كۈزگەن مەلۇماتنىڭ راستلىقىنى ئىسپاتلاشقا تىرىشىپ، ـــ كە- مىنىلىرى خان ئالىيلىرىنىڭ كەينىدىن ئىككى كۈن قارا كۆرۈ- نۈش ئەگەشتىم، ئاندىن ئۆزلىرىگە خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئال-

دىردىم.

ــ خان ئالىيلىرى ياركەنتكە نېمىگە بارغۇدەك؟ سەۋەبىنى ئېنقلاپ كۆرمىدىڭمۇ؟

ــ ئۇقۇشتۇم. مەرھۇم سانىز مىرزىنىڭ ئۆلۈم تەزىيىسى ئۈچۈن پاتىھە ئوقۇغىلى، ئائىلە تاۋابىئاتلىرىدىن ھال سورىغىلى بارىدىكەن.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھەيران قالدى.

«توۋا، خان ئالىيلىرىنىڭ ئەجەب ئەمدى بولغاندا ئۆلۈم پەتىسىگە بارغۇسى كەپ قاپتۇ ـ يا؟ ئاغامنىڭ ۋاپاتىغىمۇ يېرىم يىلدىن ئاشتى. بۇ ئۇنىڭ ئىنسابقا كېلىپ قالغىنىمىدۇ ياكى باشقا مەقسەت مۇددىئاسى بارمىدۇ؟ ئۇ قەشقەرگە كېلەرمۇ ياكى يەنە ياركەنتتىن ئۇدۇل ئاقسۇغا قايتارمۇ؟...»

※ ※ ※

ھەئە، شۇ تاپتا مارالبېشىدىن ئۆتۈپ بولغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۇدۇل ياركەنتكە قاراپ كېتىپ باراتتى. مىڭ نەپەر خاس نۆكىرىنىڭ قورۇقچىلىقىدا ئون ـ ئون بەش نەپەر يېقىن ئەمىر ـ مەھرەملىرىنى ئەگەشتۈرۈپ ماڭغان دوستمۇھەممەدخاننى قانداقتۇ كۆڭلىگە يامان خىياللارنى پۈكۈپ ماڭدى دېگىلى بولمايتتى. ئادەتتە شىكارغىمۇ ئۈچ مىڭدىن كەم لەشكەر ئېلىپ چىقمايدىغان خان ئەنە ئاشۇنداق مېھماندارچىلىققا ماڭغاندەك كېتىۋاتاتتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئۇدۇل ياركەنتكە قاراپ مېڭىشىدا سانىز مىرزىنىڭ ئۆلۈم پەتىسىگە بېرىشتىن باشقا مۇددىئاسىمۇ بار ئىدى.

شۇ كۈنلەردە ئاقسۇدىكى ئوردا خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ قال-

غانىدى. ئۇ دادىسى ۋە بوۋىسى نەچچە ئون يىللاپ يىغقان خەزىنىـ
ـنى ئۈچ ـ تۆت يىل ئىچىدە پاك ـ پاكىز قۇرۇقداپ قويغانىدى.
مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاكىسىنىڭ قارىسىنى تۇتۇشنى باھا ـ
نە قىلىپ قەشقەردە مىدىرلىماي تۇرۇۋېلىشى ئۇنىڭغا يەنە بىر
زەربە بولدى. ئوردىدا قولىدىن ئىش كېلىدىغان، قېيىنچىلىقلارغا
تەدبىر كۆرسىتەلەيدىغان ئەمىرلەرنىڭ بىر قىسمى ئىككى ـ ئۈچ
يىلدىن بېرى ھەرخىل باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسىتىپ ۋىلايەت،
ئايماق، تۇمەنلەرگە كېتىۋالغان، ئوردىدىن يەم بىلەن قاچقانىدى.
يەنە بىر قىسمىنى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئويۇن ـ تاما ـ
شىلاردىن، بەزمە ـ باراۋەتلەردىن، شاراب ـ شەھۋانىيلىقتىن تو ـ
سۇغىنى، نەسىھەت قىلغىنى ئۈچۈن ئۆلۈمگە بۇيرۇغانىدى. ئور ـ
دىدا قېپقالغان ئەمىرلەرنىڭ ئاغزى «لەببەي»، «خوش»تىن باشقى ـ
غا كەلمەيتتى. ھەئە، ئۇلار قەستەن ئاشۇنداق بولۇۋېلىشقان.
دوستمۇھەممەدخان نېمە دېسە ماقۇل دەپ، ئۇنى ماختاپ، كۆككە
كۆتۈرۈپ، جان بېقىش يولىغا كىرىۋېلىشقانىدى. سانىز مىرزا ھا ـ
يات ۋاقتىدا بىر قىسىم ۋىلايەت، ئايماق ئەمىرلىرىنى ئوردىغا
تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج ـ خىراجنى تاپشۇرماي تۇرۇشقا كۈن ـ
دۈرگەنىدى. شۇڭا بۇ بىر يىلدىن بېرى ئوردا خەزىنىسىگە پەقەتلا
كىرىم بولمىغانىدى. ئوردىنىڭ كىرىم مەنبەسىنىڭ ئۈزۈلۈپ قې ـ
لىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان خەزىنىچى بەگ بىلەن ئوردا ئىشلى ـ
رى دىۋانىنىڭ ئەمىرى ئەھۋالنى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا مە ـ
لۇم قىلغانىدى.

دوستمۇھەممەدخاننىڭ نەزەرىدە ئوردا خەزىنىسىدە تۈگىمەس
دەپىنە ـ دۇنيا بار ئىدى. شۇڭلاشقىمۇ ئۇ مۇشۇ كەمگىچە كۈندە
بەزمە ئۇيۇشتۇرۇپ، خالىسا جازالاپ، خالىسا ھەميان ـ ھەميان
ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئىنئام قىلىپ كەلگەنىدى. ئىككى ئەمىر ـ
نىڭ مەلۇماتىغا ئىشەنمىگەن دوستمۇھەممەدخان ئالايتەن بېرىپ

خەزىنىنى كۆزدىن كەچۈردى. ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە قالغان ئىككى ئەمىر ئۇردىنىڭ بىرنەچچە يىللىق كىرىم ـ چىقىم ئەھۋالىنى ئاغزى ـ ئاغزىغا تەگمەي چۈشەندۈرۈشكە، ئېشەك توقۇمىدەك يو ـ غان ھېسابات دەپتەرلىرىنى كۆرسىتىشكە كىرىشتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ بۇ ھېسابات دەپتەرلىرىنى كۆرەر كۆزى يوق ئىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى غەزەپ ئەمەس غەم باسقاند ـ دى. خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قېلىشىدىن پەيدا بولغان غەم ـ ئەندىشە ئۇنى غەزەپلىنىشتىن توسۇپ قويغانىدى. غەزەپلەنگەن بولسا خەزىنىچى بەگ بىلەن ئۇردا ئىشلىرى دىۋانىنىڭ ئەمىرى ئاللىقاچان كاللىسىدىن ئايرىلىپ قالغان بولاتتى. ئۇنىڭ مۇشۇند ـ چىۋالا چوڭ ئىشقا غەزەپلەنمەسلىكى بىر مۆجىزە ئىدى. شۇنداق، ئۇ بەزمە ـ باراۋەت، ئەيش ـ ئىشرەت سورۇنلىرى ئۈچۈن پۇل كېتىدىغانلىقىنى بىردىنلا ھېس قىلدى، تۇنجى قېتىم پۇلنىڭ قۇدرىتىنى چۈشەندى. خاننىڭ جىم تۇرغىنىنى كۆرۈپ ئىككى ئەمىر بەس ـ بەستە سۆزلەشكە باشلىدى:

ــ بىر يىلدىن بېرى خەزىنىگە پەقەتلا ئۇلپان كىرمىدى ئا ـ لىيلىرى.

ــ ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماق، تۈمەنلەرنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرى ئەۋەتىشكە تېگىشلىك ئۇلپان ـ خىراجەتلەرنى ئەۋەتمەيۋاتىدۇ.

ــ ئىلگىرى بۇنداق ئەھۋال زادى بولۇپ باقمىغان.

ــ ئۇردا ئىشلىرى دىۋانى نامىدىن بىرقانچە قېتىم ھەيدەك ـ چى ئەۋەتتۇق، لېكىن ئۇنۇمى بولمىدى.

ــ ئول ئەمىر ـ بەگلەر گاس ـ گاچا بولۇۋالدى.

ــ ئەمدى يارلىق چۈشۈرمىسىلە ئامال يوق.

ــ ئۇردىدىكى ئەمىرلەرگىلا ئەمەس، مۇلازىملارغىمۇ مائاش تارقىتىلمىغىلى يېرىم يىل بولاي دەپ قالدى.

ــ لەشكىري دىۋانمۇ سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ خىراجى ـ تىنى بېرىڭلار دەپ ئالدىرىتىۋاتىدۇ.

— شەھەر ئامانلىق خەزىنىسى①مۇ، پادىشاھلىق مۈلكى دارامىتى خەزىنىسىمۇ قۇرۇقدىلىپ قالدى.

— بۇ بىر يىلدىن بېرى ۋىلايەت ـ ئايماقلاردىن خىراجەت كەلمىگەنلىكى ئۈچۈن ئۆز ئالدىمىزغا تىيۇل②، مالۇجىھات③، سۇۋارى④، قونالغۇ⑤، شىلان⑥، سەرى شۇمار⑦، خانەشۇمار⑧... قاتارلىق باج ـ سېلىقلارنىڭ مىقدارىنى بىرنەچچە ھەسسە كۆپەيتتۇق. قالاقچى⑨لار ئاقسۇ تەۋەسىدىكى ئاۋامنىڭ قولىدا سېلىق، خىراج بەرگىدەك بىر نەرسە قالمىدى دەپ قاقشاۋاتىدۇ.

— بىزمۇ بەك تەڭقىسلىقتا قالدۇق ئالىيلىرى، قىلىدىغان ئامالنىڭ ھەممىسىنى قىلدۇق.

— ...

ئىككى ئەمىر خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قېلىشىدا ئۆزلىرىنىڭ سەۋەنلىكى باردەك تۇختىماي باھانە ـ سەۋەب كۆرسەتتى. ئىككى گەپنىڭ بىرىدە ئوردىغا ئۇلپان ـ خىراج ئەۋەتمىگەن ۋىلايەت، ئايماق ئەمىرلىرى ئۈستىدىن شىكايەت قىلاتتى.

خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قېلىشى بىلەن تەڭلا سۇلتان دوستمۇھەممەدخانمۇ بىردىنلا ئېغىر ـ بېسىق بولۇپ قالغاندى. باشقا كۈنى بولغان بولسا بۇ ئىككى ئەمىرنىڭ مىڭ بېشى بولغان تەقدىردىمۇ ھەممىسىنى چاپقۇزىۋەتكەن بولاتتى. ھازىر ئۇنىڭ

① شەھەر ئامانلىق خەزىنىسى — شەھەر ئاھالىسىدىن ئېلىنىدىغان سېلىقلاردىن يىغىلىدىغان خەزىنە.

② تىيۇل — خىراج ۋە سېلىق ئۈچۈن ئىنئام ئېتىلگەن يەر ـ مۈلۈك.

③ مالۇجىھات — نەق پۇل بىلەن تۆلىنىدىغان سېلىق.

④ سۇۋارى — پادىشاھلار خەلقتىن تەلەپ قىلىدىغان تارتۇق.

⑤ قونالغۇ — چەت ئەل سودىگەرلىرىنى قوندۇرۇش، مېھمان قىلىش سېلىقى.

⑥ شىلان — پادىشاھ، ئەمىرلەرنىڭ تاماقى ئۈچۈن يىغىلىدىغان سېلىق.

⑦ سەرى شۇمار — جان بېشىدىن ئېلىنىدىغان سېلىق.

⑧ خانە شۇمار — ئائىلىدىن ئېلىنىدىغان سېلىق.

⑨ قالاقچى — باج ـ سېلىق يىغقۇچى.

ۋۇجۇدىنى غەم چۇلغۇۋالغانىدى. خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قېلىشى تەخت ـ سەلتەنەت ئۈچۈن ئەڭ زور خەۋپ ئىكەنلىكى ئۇنىڭغا ھەر ھالدا ئايان ئىدى. ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى بىردىنلا ئېسىگە ئالدى. نېمىشقىدۇر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يېنىدا بولغان بولسا ئوردا خەزىنىسى قۇرۇقدىلىپ كەتمەيدىغاندەك ياكى خەزىنىسىنى قايتىدىن تولدۇرۇپ بېرىدىغاندەك تۇيغۇغا كېلىپ قالغانىدى. مۇ-ھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئۆزىدىن قاتتىق رەنجىپ قالغانلىقى، ئاشۇ سەۋەبتىن قەشقەرگە بېرىۋېلىپ ئوردىغا قايتقىلى ئۇنى-مايۋاتقانلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. ئۇنىڭ قۇلىقىغىمۇ تۈرلۈك پىتنە ـ پاساتلارنى يەتكۈزۈپ تۇرىدىغان ئادەملىرى بار ئىدى. ئۇ پايدىلىق مەسلىھەت بەرگۈچىلەرنى، نەسىھەت قىلغۇچىلارنى، كاجلاشقان، زاكونلاشقانلارنى يامان كۆرگىنى بىلەن، گەپ توشۇپ كەلگەنلەرنى، چېقىمچىلارنى ئەتىۋارلايتتى، ئۇلارنىڭ ھەرقانداق گېپىگە قۇلاق سالاتتى. شۇ سەۋەبتىن ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىر-زىنىڭ ئۆي ـ خىياللىرىدىن، بولۇپمۇ تاغىسى يۇنۇسخان بىلەن خۇپىيانە خەت ـ ئالاقە قىلىشىۋاتقانلىقىدىن ئاز ـ تولا خەۋەر تې-پىپ ئۈلگۈرگەنىدى. ئەگەر مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يېنىدا بولغان بولسا ئۇنىڭغا قىلچىلىك يۈز ـ خاتىر قىلماي زىندانغا تاشلىغان، ھەتتا كاللىسىنى ئالدۇرۇپ يامان نىيەتتە بولۇش خىيالى بار باش-قا ئەمىر ـ بەگلىرىگە ئىبرەت قىلغان بولاتتى. بىراق، ئۇ بۇ يامان نىيەتتىن، ئاسىيلىقتىن خەۋەر تاپقاندا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەشقەردە ئىدى. قەشقەرگە بېرىۋالغىنىچە ئاقسۇغا پەقەتلا كەلگىلى ئۇنىمىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تەلۋە بولغىنى بىلەن دۆت ئەمەس ئىدى. ئۆزىگە تۇشلۇق قۇۋلۇق، شۇملۇقلارنى بىلەتتى. شۇڭا ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى چۆچۈتۈپ قويماسلىق، سە-گەكلەشتۈرۈپ قويماسلىق ئۈچۈن قەستەن جىم بولۇۋالدى، ئە-ۋەتكەن مەلۇماتلىرىغا قەستەن جاۋاب يازمىدى. ئاقسۇغا قايتىپ كېلىشكە پەرمانمۇ چۈشۈرمىدى. ھەئە، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزى-نىڭ ئۆز ئايىغى بىلەن ئاقسۇغا كېلىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن

كۆتكەنىدى. مانا، ئويلىمىغان يەردىن ئۇردا خەزىنىسىمۇ قۇرۇقدىلىپ قاپتۇ. قولىدىن ئىش كېلىدىغان ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى يىراقتا، ئۇلار ئۇردىدىن چەتلىگەن. چەتلەشتىكى نارازىلىقى ئۇنىڭغا ئايان. شۇڭا ئۇلار مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغان، ئۇردىغا ئۇلپان ـ خىراجەت تاپشۇرۇشتىن باش تارتقان. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن بىرلىشىپ ئۆزىگە قارشى چىقماقچى، ئۇرنىغا ئاغىسى يۇنۇسخاننى ئەكېلىپ تەختتە ئولتۇرغۇزماقچى. نېمىدېگەن قەبىھ، مۇدھىش مۇددىئا بۇ؟ تۇزكورلار!

مانا مۇشۇلاردىن خەۋەر تاپقان، بىر خەۋپنى ھېس قىلغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان گويا ئەجەل قىلىچى بوينىغا تەگلەنگەندەك تۇيغۇغا كېلىپ بىردىنلا كاللىسىنى سىلكىۋېتىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ يوشۇرۇن، خەتەرلىك ئاپەتتىن قۇتۇلۇشقا چارە ـ ئامال ئىزدىدى.

«قولۇمدا لەشكەر بار، ھوقۇق بار، لېكىن پۇل يوق. خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قالغىنىنى بىلسە ئاقسۇدىكى ئەمىر ـ لەشكەرلەرمۇ ئىسيان كۆتۈرۈشى، ئۇلار بىلەن بىرلىشىپ ماڭا قارشى چىقىشى مۇمكىن...»

دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئەقلى ئەنە ئاشۇلارنى مۇلاھىزە قىلىشقا يەتتى. سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغىنىغا پۇشايمانمۇ قىلدى. ئىچ ـ ئىچىدىن قاپساپ كەلگەن غەزىپىنى بېسىۋالدى. ھەئە، بىر ئامال قىلىپ ئاشۇ يۈزسىز، تۇزكور ئەمىرلەرنىڭ مايىللىقىنى قولغا كەلتۈرمىسە تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ قولدىن كېتىپ قالىدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. شۇنىڭ بىلەن كۆنگەن ئادىتىگە يات ھالدا بەزمە ـ باراۋەتسىز، شاراب ـ خوتۇنسىز بىر ھەپتە تەنھا خىيال سۈرۈپ ئولتۇردى. ئاخىرى باشقا ئەمىرلەرنىڭ مايىللىقىنى، قوللىشىنى قولغا كەلتۈرۈش ئۈچۈن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ مايىللىقىنى، قوللىشىنى قولغا كەلتۈرمىسە، كۆڭلىنى ئۇتمىسا، ئىشەنچىگە ئېرىشمىسە بولمايدىغانلىقىنى چۈشىنىپ يەتتى. ئاشۇ ئەمىرلەر ئۆزىگە قايتى-

دىن ساداقەت بىلدۈرسە خەزىنىنىڭ پۇل ـ پۇچەككە تولىدىغانلىقىنى ھېس قىلدى.

ئەنە ئاشۇ سەۋەبتىن خاس نۆكەرلىرى بىلەن بىرقانچە ئەمىرلىرىنى ئېلىپ قەشقەرگە ئەمەس، ياركەنتكە قاراپ يولغا چىققاندى. ياركەنتتە مەرھۇم سانىز مىرزىنىڭ تۇل قالغان ئاغىچا ـ توقاللىرى، بالىلىرى بار ئىدى. شۇڭلاشقا ئاۋۋال ياركەنتكە بېرىپ ئاشۇ ھازىدارلاردىن ئەھۋال سوراشنى، ئۇلارغا تەسەللى بېرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭ كۆرسەتكەن بۇ كاتتا ھىممىتىنى ئاڭلىسا تەسىرلەنمەي قالمايتتى.

※ ※ ※

شۇنداق قىلىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ياركەنت شەھىرىگە ھازىدارلارغا تەسەللى بېرىش باھانىسى بىلەن كىرىپ كەلدى. ياركەنت شەھىرىدىكى قەلەمدار ـ ئەلەمدار بولۇپ بارلىق چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەر سانىز مىرزىنىڭ چوڭ ئاغىچىسى ئايجامال ئاغىچا ئىككى ئەمىرزادىسى مىرزا ئابابەكرى، ئۆمەر مىرزىلارغا ئەگىشىپ خانىنىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى. خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ ئالەمچە مېھىر ـ شەپقىتىدىن تەسىرلەنگەن ئايجامال ئاغىچا قايتىدىن ھازا ئاچتى ۋە خانىنى ئەمىر سارىيىغا باشلاپ كىردى.

سانىز مىرزا ياركەنتكە ئەمىر بولۇپ كەلگەندىن كېيىن سارايىنى قايتىدىن ياساتقان بولۇپ، ئاقسۇ ئوردىسىدىكى شاھىنىشىندىن قىلىشمىغۇدەك ھەشەمەتلىك ئىدى. دوستمۇھەممەدخان تۆردىكى نەقىشلىك كۇرسىغا چىقىپ ئولتۇردى. چوڭ ـ كىچىك ساراي مەھرەملىرى ئۇنىڭغا ئوردا يوسۇنى بويىچە سالام بەجا كەلتۈردى، ئامان ـ ئېسەنلىك سورىدى، تىلەك بىلدۈرۈشتى. ئارقىسىدىن ئايجامال ئاغىچا ئىككى ئوغلى بىلەن سالام بەردى.

ـــ ئانىھەزرىتىمنىڭ شۇنچە ئۇزاق يولنى بېسىپ كېلىپ

بىزدەك باغرى سۇنغان تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇلدىن كۆڭۈل سوراپ پەتىگە كەلگىنىگە مىڭ ـ مىڭ تەسەننا، ـــ دېدى ئايجامال ئاغىچا، ـــ قىبلىگاھىمىز لايىق كۆرسە مۇنۇ ئىككى ئوغلۇمنى ئۆزىگە نۆكەر قىلىۋېلىشىنى سورايمەن.

ئۆز ۋاقتىدا سانىز مىرزىنىڭ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن رەنجىپ يۈرگەنلىكىدىن ئايجامال ئاغىچىنىڭ خەۋىرى بار ئىدى. خاننىڭ شۇنچە يىراقتىن مەرھۇم ئېرىنىڭ ئۆلۈم پەتىسى ئۈچۈن كەلگەنلىكى شۇ تاپتا ئۇنى قاتتىق تەسىرلەندۈرگەنىدى. ھەئە، ئۇ قەشقەردىن ياركەنتكە قايتىش ئالدىدا قېيىنئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاكىسىنىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىگە چوڭ جىيەنى مىرزا ئابابەكرىنى تەۋسىيە قىلىپ ئوردىغا مەلۇمات يوللىغان ۋە خاندىن پات يېقىندا مىرزا ئابابەكرىگە ياركەنتنىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ بېرىدىغانلىقىنى ۋەدە قىلغانىدى. لېكىن، ئارىدىن خېلى ئايلار ئۆتۈپ كەتكەن بولسىمۇ ئوردىدىن يارلىق چۈشمىگەنىدى. مۇشۇ سەۋەبتىنمۇ ئايجامال ئاغىچىنىڭ كۆڭلى خاتىرجەم ئەمەس ئىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئوغلى مىرزا ئابابەكرىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرمەسلىكىدىن، ياركەنتنى قەشقەرگە قوشۇۋېتىپ قېيىنئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا بېرىۋېتىشىدىن ئەندىشە قىلاتتى. ئۇ مۇشۇ ئىش سەۋەبىدىن ئاقسۇغا بېرىپ خان بىلەن كۆرۈشۈشكە بىرقانچە قېتىم تەرەددۇتلانغان بولسىمۇ، لېكىن خاننىڭ تەلۋە، ئوسال خۇي ـ مىجەزىنى ئويدان بىلىدىغان بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلەر ئۇنىڭ يولىنى توسۇپ قويغان، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاغزىغا قاراشنى تەۋسىيە قىلغانىدى. كۈتۈلمىگەندە خاننىڭ تۇيۇقسىز ياركەنتكە كېلىپ قېلىشى ئايجامال ئاغىچىنى تەسۋىرلىگۈسىز خۇشاللىققا چۆمدۈرۈۋەتتى. ئوغلىنى ياركەنت ئەمىرلىكىگە تەيىنلەتكۈزۈش ئۈمىدى قايتىدىن بىخ سۈردى. شۇڭا خاندىن ئوغلىغا تېزرەك يارلىق ئېلىپ بېرىشكە ئالدىراپ قالغان ئايجامال ئاغىچا «ئىككى ئوغلۇمنى نۆكەر قىلىۋېلىشلىرى-

نى سورايمەن» دېيىش ئارقىلىق، سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن چاندۇرماي ئېرى سانىز مىرزىنىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنىڭ دەۋاسىنى قىلىۋاتاتتى.

راست گەپنى قىلغاندا ھەر كۈنى ئويۇن ـ تاماشىلار بىلەن بولۇپ كېتىپ، ئوردىغا كېلىدىغان تۈرلۈك مەلۇماتلار، خەت ـ ئالاقىلەر بىلەن كارى بولمايدىغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ئاكىسىنىڭ ئوغلى مىرزا ئابابەكرىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەۋسىيە قىلىپ ئەۋەتكەن مەلۇماتىنى كۆرمىگەن، كۆرسىمۇ ئانچە پەرۋا قىلىپ كەتمىگەنىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بولسا يەتتەكەنتتىكى يۇنۇسخان بىلەن ئالاقە ئورنىتىش بىلەن بولۇپ كېتىپ خانغا قايتا مەلۇمات سۇنمىغان ھەمدە بۇ ئىشلارنى يۇنۇسخان تەختكە چىققاندىن كېيىن بېجىرىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مىرزا ئابابەكرى بىلەن ئۆمەر مىرزىغا نەزەرىنى ئاغدۇردى. تېخى ئەمدىلا ئون بەش ياشتىن ئاشقان بولسىمۇ ئون سەككىز ـ يىگىرمە ياشلىق يىگىتلەردەك كۆرۈنىدىغان تولىمۇ ئېگىز، بەستلىك، بۇرۇتلىرى خەت تارتىپ قالغان مىرزا ئابابەكرى ئۇنىڭ كۆزىگە تولىمۇ ئىسسىق كۆرۈندى. ئۇ نەزەرىنى ئايجامال ئاغىچىنىڭ سول يېنىدا تۇرغان ئۆمەر مىرزىغا ئاغدۇردى. ئۇنىڭ بوي ـ بەستىمۇ ئاكىسىنىڭ بوي ـ بەستىدىن قېلىشمايتتى. ئىككى ئوغلىنىڭ ئوتتۇرىسىدا تۇرغان ئايجامال ئاغىچا خېلى بويلۇق ئاياللاردىن ھېسابلانسىمۇ، لېكىن شۇ تاپتا باللىرىنىڭ بوي ـ بەستى بىلەن سېلىشتۇرغاندا پاكار كۆرۈنەتتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئىككى ئەمىرزادىنىڭ ئۆزدىن خېلىلا ئېگىز چىقىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىدى. كۆز ئالدىغا ئاۋۋال سەييىدئەلى ئالىپ، ئاندىن سانىز مىرزا بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كەلدى. ئۇنىڭ قەلبىدە سەييىدئەلى ئالىپ ھەققىدە تۈزۈك تەسىرات يوق ئىدى، ئەمما سانىز مىرزا ھەققىدە خېلىلا چوڭقۇر ئەسلىمىلىرى بار ئىدى. ھەئە، سانىز مىرزا سۇلتان ئى-

ـسان بۇغاخانىنىڭ ئەتىۋارلىشىغا ئېرىشىپ لەشكىرىي دىۋانغا ئە ـ مىر بولغاندىن تارتىپ خانزادە دوستمۇھەممەدخاننى خۇددى ئۆزى ـ نىڭ بىر تۇغقان قېرىنداشىدەك كۆرۈپ كۆيۈنگەن، پۇرسەت تاپ ـ سىلا ئۇنىڭ كۆڭلىنى خۇش قىلىشقا تىرىشقان، رايىغا بارغان، ھەرقانداق تەلەپلىرىنى ئورۇنداپ بەرگەن، ھەتتا ئۇنىڭغا تۇنجى قەدەھ شارابنىمۇ سانىز مىرزا ئىچۈرگەنىدى. دوستمۇھەممەدخان دادىسىنىڭ بۇ بەستلىك سەركەردىسىنى تولىمۇ ياخشى كۆرەتتى.

«...خۇدايىم بوي دېگەننى مەرھۇم ئەمىر سەييىدئەلى ئالپنىڭ ئوغۇل ـ نەۋرىلىرىگە بېرىپتىكەنمۇ دەيمەن. مەرھۇم سەييىدئەلى ئالپ ئۆزىمۇ بويلۇق ئادەم ئىدى. ئوغلى سانىز مىرزىنىڭ بوي ـ بەستىمۇ ئۇنىڭدىن قېلىشمايتتى. مۇنۇ نەۋرىسى ئۇنىڭدىنمۇ ئې ـ گىز ئادەم بولىدىغان ئوخشايدۇ...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان باش ـ ئاخىرى يوق خىياللىرى ـ نى يىغىشتۇرۇپ گېلىنى قىردى:

— مەرھۇم جەننەتماكان ئەمىر سانىز مىرزا جانابلىرى تەختگاھىمىزغا تولىمۇ ساداقەتمەن ئىدى. رەھمىسىز ئەجەل ئۇنى بىزدىن ۋاقىتسىز ئايرىۋەتتى. شول بائىستىن يۈرەك ـ باغرىمىز دەردلىكتۇر. ئول جانابى ئەمىرنىڭ ئىككى ئەمىرزادىسى ئەلۋەتتە بىزگىمۇ پەرزەنتتۇر، مەرھۇم ئەمىر جانابلىرىنىڭ سەلتەنەتىـ ـمىزگە كۆرسەتكەن تۆھپىسىنى قەدىرلەش ئۈچۈن ئول ئىككى ئە ـ مىرزادىنى نۆكەر ئەمەس، پەرزەنت قاتارىدا ئەزىزلىگەيمىز.

ھاياجانلانغان ئايجامال ئاغىچا كۆزىگە قايتىدىن ياش ئالدى. ئەمما ئۇنىڭ ناۋات رەڭ گۈزەل چېھرىدە بايىقى قايغۇ ـ ھەسرەت ـ تىن ئىزنا يوق ئىدى، ۋۇجۇدىنى لەرزىگە سالغان بىر خۇشاللىق، بەختىيارلىق ئوزايىغا ياللىدە تېپىپ چىققانىدى.

— ئادالەتپاناھىمىز مەرھەمەتلىكتۇر. بىز مىسكىنلەرگە قىلغان ھىممەت ـ شاپائەتلىرى بەدىلىگە ئۆمۈرلىرى ئۇزۇن، دۆ ـ لەت ـ سەلتەنەتلىرى زىيادە بولغاي.

ئىككى ئەمىرزادىمۇ مىننەتدارلىقنى بىلدۈرۈشتى:

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ شاپائىتىگە تەسەننا.

باشقا ئەمىرلەرمۇ بەس ـ بەستە مەدھىيە ياغدۇرۇشتى.

ئۆزىنى قايتىدىن ئۇلۇغۋار ھېس قىلغان دوستمۇھەممەدخانمۇ ھاياجانلانغانىدى. كۆلكىدىن قىسىلغان كۆزلىرى بىردىنلا ئايجامال ئاغىچىغا چۈشۈپ قالدى.

كىچىكىدىن ئوردىدا چوڭ بولغان ئايجامال ئاغىچىنىڭ مەلىكىلەرگە خاس نازاكىتى بار ئىدى، ياسىنىش، كىيىنىش، تاردىنىش، پەردازلىنىش، ئۆزىنى كۆتۈشكە ئالاھىدە ئەھمىيەت بېرەتتى. شۇ تاپتا بېشىغا ئاق يىپەك رومال ئارتىۋالغان، ئۈچىسىغا قارا رەڭلىك نىمچە كىيىۋالغان بولسىمۇ، ئۈچىسىدىكى بۇ ھازا كىيىملىرى ئورۇقمۇ ئەمەس، سېمىزمۇ ئەمەس بۇ ئايالنىڭ تولغان بەستىگە تولىمۇ ياراشقانىدى. خۇشاللىقتىن باشقىچە نۇرلىنىپ كەتكەن، تال ـ تال قايرىما كىرپىكلىرى سايە تاشلاپ تۇرغان جەلپكار قوي كۆزلىرى ھەرقانداق ئەركەكنىڭ يۈرىكىنى جىدغىلداتماي قالمايتتى. تۇرقىغا قاراپ ھېچكىممۇ ئۇنى بالاغەتكە يەتكەن ئىككى ئوغلى بار، ئوتتۇز ياشلارنىڭ قارىسىنى ئالغان جۇۋان دېمەيتتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىنىڭ قورۇقتىن خالىي ناۋات رەڭ مەڭزى، ئېقىپ چۈشكەندەك بۇرنى ۋە قەشقەرنىڭ سوقا چىلىنىنى ئەسلىتىدىغان لەۋلىرىدىن تارتىپ، قارا نىمچەسىنى ھازىرلا تېشىپ چىقىپ ئۆزىنى نامايان قىلىدىغاندەك پۇسكىيىپ تۇرغان مەيدىسىدىكى بىر جۈپ ئالمىسىغىچە ئاچكۆزلۈك بىلەن نەزەر تاشلىدى. بىر ئايغا يېقىن ۋاقىتتىن بېرى ئۆزىنى ئاياللاردىن تارتىپ ياشىغان بۇ شەھۋەتپەرەس خاننىڭ كۆڭلىدە شۇ تاپتا ئاللىقانداق ئالا نىيەتلەر غەلىيان كۆتۈرۈشكە باشلىغانىدى.

«توۋا، جاھاندا مۇشۇنداقمۇ ئۇز ئاياللار بولىدىكەن ـ ھە،

ھەرىمىمدە شۇنچىۋالا غۇنچىچە ـ توقاللار بولغىنى بىلەن گۈزەل ـ لىكتە ھېچقايسىسى بۇنىڭ تەڭدىشى بولالمىغۇدەك. بۇ ئۇز جۇۋاد ـ نى ئاللاھ ئىگەم ماڭا نېسىپ قىلىپ، رىزقىمنى ياركەنتكە سۆرەپ كەلگەنىكەن ـ دە؟! ھېلىمۇ ياخشى، بايا ئىككى ئەمىرزادىسىنى «پەرزەنت» دەپ ئاتىغىنىم. كىم بىلىدۇ، مۇشۇ سۆزۈمنىڭ تورى بىلەن ئول ئاغىچىنىڭ يۈرىكىگە ئىشق ئوتى تۇتىشىپ كەتتىمۇ تېخى... ئۇنى نىكاھىمغا ئالماي ۋىسالىغا يېتىشىم مۇمكىن ئەـ مەس. چۈنكى، مەن ياركەنتكە ئاشۇ جۇۋانغا تەسەللى بېرىش ئۇ ـ چۈن كەلگەن. قازا قىلغان تۆھپىكار ئەمىرىمنىڭ ئاغىچىسىنى بىر پەرمان بىلەن ھەرىمىمگە ئەكىرىۋالسام ياخشى بولمايدۇ، بۇنداق قىلسام ئۇستۇمدىكى پىتنە ـ پاساتلار يەنە ئاۋۇيدۇ. ۋىلا ـ يەتلىرىمدىكى تۇزكور ئەمىرلەرگە ئىسيان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىشقا يەنە باھانە بولۇپ بېرىدۇ. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ ھەم شۇنداق، ناۋادا ئول جۇۋاننى ئەل ـ يۇرتقا ئاش بېرىپ، توي قىلىپ، ئىززەت ـ ئابرۇيى بىلەن ئوچۇق ـ ئاشكارا نىكاھىمغا ئالسامچۇ؟...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بۇ خىيالدىن باشقىچە ھاياجاند ـ لىنىپ كەتتى.

«... بۇنداق قىلسام ئەلۋەتتە بولىدۇ. چۈنكى، خان ـ سۇل ـ تانلار ئەمىر ـ سەركەردىلىرىنىڭ تۇل قالغان ئاغىچىلىرىغا ئۆي ـ لىنىدىغان ئۇدۇم ئەزەلدىن بار. بۇ ئۇلارغا كۆرسەتكەن كاتتا ئىز ـ زەت ـ ھۆرمەت ھېسابلىنىدۇ. بۇ ئۇلار ئۈچۈن ئالىي شەرەپ. بىر ـ رىنچىدىن، بۇ ئۇز جۇۋاننىڭ ۋىسالىغا يېتەلەيمەن؛ ئىككىنچىـ دىن، سانىز مىرزىغا كۆرسەتكەن ھۆرمىتىم بولىدۇ ـ دە، ئىنىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ ھەم باشقا ئەمىرلەرمۇ مەندىن رازى بو ـ لىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، ئەمىرلەرنىڭ ئىشەنچىگە ئىگە بولۇپلا قال ـ ماستىن، يەنە تېخى سانىز مىرزىنىڭ ياركەنتتىكى بىھېساب خە ـ زىنىسىگىمۇ ئىگە بولىمەن. پاھ، بۇ نېمىدېگەن كاتتا تەدبىر ـ

ھە؟! باشقىلار بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسا، مەن بىر چالـ
مىدا ئۈچ پاختەك سوقىدىغان بولدۇم...»

ھاياجانلانغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىـ
نىڭ چىرايلىق كۆزلىرىگە بىر قارىۋېتىپ، باش ئېگىپ قۇللۇق
بىلدۈرۈپ تۇرغان ئەمىر ـ بەگلەرگە قارىدى.

ـــ ئىش ـ كۈش بولسا دەڭلار، بولمىسا يېنىڭلار، ـــ دېدى
ھەمراھ بولۇپ كەلگەن ئوردا ئىشىكئاغىسى خاننىڭ ئارام ئېلىشقا
ئالدىراۋاتقانلىقىنى سېزىپ.

ـــ قىبلىگاھىمىز ئامان بولغاي!

ئەمىرلەر خانغا چوڭقۇر سالام بېرىۋېتىپ سارايدىن چىقىپ
كەتتى. ئىككى ئوغلى بىلەن قالغان ئايجامال ئاغىچا بولسا يا چىـ
قىپ كېتىشنى، يا تۇرۇۋېرىشنى بىلەلمەي قالغانىدى.

ـــ ئۆزلىرىمۇ يانسىلا ئاغىچا خېنىم، ـــ دېدى دوستمۇھەمـ
مەدخان ئايجامال ئاغىچىنىڭ كۆزلىرىگە تىكىلىپ تۇرۇپ يېقىمـ
لىق كۈلۈمسىرىگىنىچە، ـــ خاتىرجەم بولسىلا، ئول ئىككى پەرـ
زەنتىمىزگە ئۆزۈم ئاتىدارچىلىق قىلىمەن.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ قەستەن «پەرزەنتىمىز» دېـ
گەن گېپى دەرھاللا ئۈنۈمىنى كۆرسەتتى. ھەئە، ئايجامال ئاغىچىـ
نىڭ يۈرىكى ھاياجاندىن دۈپۈلدەپ كەتكەنىدى. سانىز مىرزا قەشـ
قەرگە بارغاندىن كېيىن ياش توقاللىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ،
ئايجامال ئاغىچىغا ئانچە ئېتىبار قىلمايدىغان، ئۇنىڭ ھەرىمىگە
ئايدا ئەمەس، ئىككى ـ ئۈچ ئايدا بىر قېتىممۇ كىرمەيدىغان بولۇپ
قالغانىدى. شۇ سەۋەبتىنمۇ، يۈرىكى سۇسىراپ، قاغجىراپ كەتكەن
ئېتىزلىققا ئوخشاپ قالغان بۇ ياش جۇۋان سۇلتان دوستمۇھەمـ
مەدخاننىڭ مەپتۇنكارلىق بىلەن تىكىلىشلىرى، مەنىلىك گەپ ـ
سۆزلىرىدىن ئۆزىنى يوقىتىپ قويايلا دەپ قالغانىدى. مۇنداقچە
ئېيتقاندا، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كۆزلىرى ئارقىلىق ئايجاـ
مال ئاغىچىنى ئۇندەككە كەلتۈرۈپ بولغانىدى.

※ ※ ※

ھەممە ئىشلار سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ كۆڭلىگە پۈك-كىنىدەك يۈرۈشتى.

ئايجامال ئاغىچا ئۇنىڭ توي تەكلىپىگە تارتىشمايلا رازىلىق بەردى.

خاننىڭ ئايجامال ئاغىچا بىلەن نىكاھلانماقچى بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ياركەنتتىكى ئەمىر ـ بەگلەر، بۇنى خان ئالىيلىرى-نىڭ مەرھۇم سانىز مىرزىغا كۆرسەتكەن كاتتا ئىلتىپاتى دەپ بى-لىپ قاتتىق ھاياجانلىنىشتى. ھەتتا سانىز مىرزىغا ھەمدەم بو-لۇپ، خانغا قارشى ھەرىكەتلەردە بولغان بىر قىسىم ئەمىرلەر قىلمىشلىرىغا پۇشايمان قىلىشتى. ئۇلارنىڭ خانغا، سەلتەنەتكە بولغان ساداقىتى قايتىدىن كۈچەيدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بىلەن ئايجامال ئاغىچىنىڭ توي مەرىكىسى تولىمۇ دەبدەبىلىك ئۆتكۈزۈلدى. يۈزلەپ كالىلارنىڭ، مىڭلاپ قويلارنىڭ كاللىسى كېسىلىپ، ئادەم كىرسە چۆككىدەك نەچچە ئونلىغان داشلاردا پولۇ دۇملەندى ۋە پۈتكۈل شەھەر خەلقى-گە توي ئېشى تارتىلدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچا بىلەن توي قىلى-غانلىقىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن ھەرقايسى ۋىلايەتلەردىكى ئەمىرلەر-گە جاكارچى ماڭغۇزدى.

يېڭى ئەر ـ خوتۇنلار بىر ھەپتە ۋىسال لەززىتىنى قانغىچە سۈرۈشتى. ئەزەلدىن بىر ئايال بىلەن ئۈچ ئاخشامدىن ئارتۇق يات-مايدىغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىدىن ئاللى-قاچان زېرىككەن، ھەرىمىدىكى تېخى قۇچىقىغا كىرىشكە نۆۋەت تەگمىگەن ياش توقاللىرىنى، ھەرخىل ئويۇن ـ تاماشىلار بىلەن داۋاملىشىدىغان بەزمە، ئەيش ـ ئىشرەتلىرىنى سېغىنىپ قالغان-دى. شۇڭا ئۇ ئاقسۇغا بېرىشقا ئالدىرىدى.

— ھازىرلىق كۆرگەچ تۇرسىلا ئاغىچا، يەنە ئىككى كۈندىن كېيىن ئاستانىگە قايتىمىز.

ئايجامال ئاغىچىنىڭ خاننى ياركەنتتە تۇتۇپ قالغۇسى، ئۇنى ئۆزى يالغۇزلا ئىگىلىۋالغۇسى بار ئىدى، لېكىن پەرمانغا قارشى چىقالمايتتى.

— يەنە بىرنەچچە ۋاق ئارتۇقراق تۇرساق بولماسمىدى ھەز-رىتىم، — دېدى ئايجامال ئاغىچا نازلىق ئەركىلەپ، — ئانھەزرد-تىمىنىڭ مەيلى ئاستانىدىكى خانىش - ئايىملارغا تارتىۋاتامدۇ - يا؟

— مەيلىمىز ئۆزلىرىگىلا باغلانغان ئاغىچا، — دېدى دوست-مۇھەممەدخان يېشى ئۆزىدىن خېلىلا چوڭ بۇ ئايالنىڭ كۆزىگە تىكىلىپ تۇرۇپ تىل ياغلىمىلىق بىلەن، — لېكىن ئوردىغا قاي-تىپ سەلتەنەت ئىشلىرىنى قولۇمغا ئالمىسامۇ بولماس، تاجۇ تەخت بوش قالسا ياخشى بولمايدۇ. بولمىسا باشقىلارنىڭ كۆزى چۈشىدۇ. بۇ خۇددى خاتۇن كىشىنى ئۇزاق مۇددەت ئەرسىز تاشلاپ قويغىلى بولمىغانغا ئوخشاش ئىش.

ئايجامال ئاغىچا يەنە ئەركىلىدى:

— چوڭ خانزادىلىرىگە يارلىقنى قاچان چىقىرىپ بېرىلا ئانھەزرىتىم؟

ئايجامال ئاغىچىنىڭ «چوڭ خانزادىلىرى» دەپ ئاتىشى دوستمۇھەممەدخانغا غەلىتە ئاڭلاندى. ھەئە، ئۇ ئۆزىدىن سەك-كىز - ئون ياش كىچىك بۇ ئۆگەي ئوغۇللىرىنى «خانزادە» دەپ ئاتاشقا كۆنەلمەيۋاتاتتى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، ئۇلارغا «خانزادە» دې-گەن بۇ ئاتاقنى ئالدىراپ بېرىشنى ھەرگىز خالىمايتتى. چۈنكى، ئۇلارنى ئوغلۇم دەپ ئېتىراپ قىلىپ خانزادىلىك مەرتىۋىسىنى بېرىپ قويسا، ئۇلار كېيىنچە ئۆز ئوغلى — ھەقىقىي خانزادە كې-پەك سۇلتاندىن تاج - تەخت تالىشىشى مۇمكىن ئىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بۇ ھەقتە ئارتۇقچە ئويلىنىشقا ۋاقىت چىد-قىرالمىدى. شۇ تاپتا ئايجامال ئاغىچا ئۇنى چوڭ ئوغلىنى يار-

كەنتكە ئەمىر قىلىپ يارلىق چۈشۈرۈشكە ئۈستىلىق بىلەن قىستاۋاتاتتى.
ئەسلىدە سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مىرزا ئابابەكرىنى ياركەنتكە ئەمىر قىلىپ جاكارلاشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. سەلتەنەت يوسۇنى بويىچە ئېيتقاندىمۇ شۇنداق قىلىشقا تېگىشلىك ئىدى. بۇنىڭ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا باشچىلىقىدىكى ئەمىرلەرنىڭ كۆڭلىنى مايىل قىلىشقىمۇ پايدىسى بار ئىدى. بىراق، سانىز مىرزىدىن مىراس قالغان ياركەنت خەزىنىسىدىكى ھېسابسىز مال ـ دۇنيانى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈش بىلەن بۇ خىيالدىن دەرھال يېنىۋالدى. چۈنكى، مىرزا ئابابەكرى ياركەنتكە ئەمىر بولسا تەبىئىي ھالدا دادىسىدىن مىراس قالغان مال ـ دۇنيالارغىمۇ ۋارىسلىق قىلاتتى. ئايجامال ئاغىچىمۇ خانغا خوتۇن بولغاندىكىن «ماڭا مال ـ دۇنيانىڭ كېرىكى يوق» دەپ ھەممە مال ـ دۇنيالىرىنى ئوغلىغا قالدۇرۇپ قويۇشى مۇمكىن ئىدى. شۇنداقلا بولىدىغان بولسا دوستمۇھەممەدخان ئۇنىڭغا مال ـ دۇنيالارنى ئېلىۋېلىشنى بۇيرۇيالمايتتى ھەم ئېلىپ كېتەلمەيتتى ـ دە، ياركەنت خەزىنىسىنى چاندۇرماي يۇتۇۋېلىش غەرىزى ئەمەلگە ئاشمايتتى.
«...توغرا، باللىرىنىمۇ ئانىسى بىلەن بىللە ئوردىغا ئېلىپ كېتىش كېرەك. شۇنداق قىلسام ئۇلار خەزىنىدىكى مال ـ دۇنيالارنىڭ ھەممىسىنى ئۆزلىرى بىلەن بىللە ئېلىپ مېڭىشقا مەجبۇر بولىدۇ...»
سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىنى باغرىغا بېسىپ، چىرايلىق لەۋلىرىنى قېنىپ ـ قېنىپ شورىدى.
ــ چوڭ خانزادىگە يارلىق چۈشۈرسەم بولىدۇ، ــ دېدى ئۇ كۆڭلىدىكىنى چاندۇرماسلىققا تىرىشىپ، ــ لېكىن خانزادىنىڭ بويى بولغان بىلەن يېشى تېخى كىچىك. ھاكىمىيەت تۇتۇش، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىنى بېجىرىشكە تېخى خاملىق قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەرھۇم سانىز مىرزا ھايات ۋاقتىدا دىلى ئازار يېگەن بىر قىسىم ئەمىر ـ بەگلەر ياش خانزادىگە ئۆچمەنلىك قىلىشى، ئۇنى يامان يولغا باشلىشى، ھەتتا قەست قىلىشى مۇمكىن.

شۇنداقلا ئۇلارنى خانزادىگە ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتمايدۇ دېگىلىمۇ بولمايدۇ. شۇڭلاشقا خانزادىنىمۇ ئاستانىگە بىللە ئېلىپ كېتەيلى. ئوردىدا بىرەر دۆۋاننىڭ ئەمىرلىكىنى بەرسەم، يېنىمدا تۇرۇپ ھاكىمىيەت ئىشلىرىنى ئۆگەنسە، كۆزى پىشسا دېگەن ئۇمىدىم بار. ئوردىدا تۇرسا يۈز ـ ئابرۇيى تاپىدۇ، مەنمۇ ئۇنى ئەتىۋارلايمەن. كېيىنچە پۇرسەت پىشىپ يېتىلگەندە ئابرۇيى بىلەن يارلىق بېرىمەن. ئۇل چاغدا ياركەنتتىكى ئەمىرلەرمۇ ئۇنىڭغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىشقا پېتىنالمايدۇ، ھەرقانداق پەرمان ـ بۇيرۇقنى غىڭ قىلماي ئورۇنلايدۇ.

ئايجامال ئاغىچا دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئورۇنلۇق باھانىلىرىگە قايىل بولماي تۇرالمىدى، ئەمما ئۇنىڭ ياركەنتنى شۇنداقلا تاشلاپ كەتكۇسىمۇ يوق ئىدى. شۇڭا تۆمۈرنى قىزىقىدا سوقۇپ، ئاكا ـ ئىنىلىرىدىن بىرەرىگە ياركەنتنىڭ نائىب ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ بېرىشنى كۆڭلىگە پۈكتى.

— يەنىلا ئالىيھەزرىتىم ئەتراپلىق ئويلايدىكەن، — دېدى ئۇ قايىللىقىنى بىلدۈرۈپ، — چوڭ خانزادە ئوردىغا بارسا بىر تەرەپتىن سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۆزىنى پىشۇرۇپ، بىر تەرەپتىن ھەزرىتىمگە ھەمدەم بولىدۇ. بۇ تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ مۇستەھكەملىكى ئۈچۈن تولىمۇ پايدىلىق. ئۇنداقتا چوڭ خانزادە يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا پىشىپ بولغۇچە ئاغام ياركەنتكە نائىب بولۇپ تۇرسۇنمىكىن؟

ئايجامال ئاغىچىنىڭ ئېغىز غېرىچلىشى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ بىردىنلا ئوغىسىنى قايناتتى. چۈنكى، بۇ چاغقىچە ھېچبىر ئايال زاتى ئۇنىڭ بىلەن بۇنداق سۆزلىشىپ باقمىغانىدى، لېكىن شۇنداقتىمۇ يەنىلا غەزىپىنى بېسىۋېلىشقا مەجبۇر بولدى.

— ياركەنتكە ئاغىلىرىنى نائىب قىلىپ قويسام قېيىنئىنىلىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا رەنجىپ قالىدۇ. ئۆزلىرىگىمۇ ئايان، ياركەنت ئەزەلدىن مەرھۇم قېيىنئاتىلىرى سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرىنىڭ ئاتا ـ ئەجدادلىرىدىن قالغان سۇيۇرغاللىق زېمىن. شۇڭا بۇ يۇرتقا پەقەت ئاشۇ جەمەتتىنلا ھۆكۈمدار قويۇشقا

بولىدۇ. يات جەمەتلەرنى ئۇلار ھەرگىز قوبۇل قىلمايدۇ. يات جە-مەتلەردىن ئەمىر قويۇشقا توغرا كەلگەندىمۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا تەۋسىيە قىلىشى كېرەك. بۇ ئەزەلدىن شۇنداق داۋاملىشىپ كەلگەن يوسۇن. ئاغىلىرىنى نائىب قىلساق ئىككى خانزادە بىلەن تاغىسى ئوتتۇرىسىدا ئاداۋەت پەيدا بولىدۇ. ئەڭ ياخشىسى، بۇ ئىشلارغا سىلى ئارىلاشمىسىلا. خانزادىلىرىمىز ھەرگىزمۇ مەرتى-ۋە، زېمىنسىز قالمايدۇ.

ئايجامال ئاغىچا ئىلاجسىز ئاغزىنى يۇمۇشقا مەجبۇر بولدى، ئەرگە تەگكىنىنى يامان ئېلىپ ئوردىغا بېرىشقا قوشۇلمىغان ئىككى ئوغلىنى مىڭ تەستە كۆندۈردى.

شۇنداق قىلىپ ياركەنت خەزىنىسىدىكى سانسىز مىرزىدىن قالغان مال ـ دۇنيانى نەچچە يۈز قېچىر، تۆگىلەرگە ئارتىپ ئاق-سۇغا يولغا سالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تۈيۇقسىز ئېتى-نىڭ بېشىنى قەشقەرگە بۇرىدى.

ــ ئىككى خانزادە نۆكەرلەر بىلەن مال ـ مۈلۈكلەرنى قو-رۇقداپ ئۇدۇل ئاقسۇغا ماڭغاچ تۇرغاي، بىز قەشقەر ئارقىلىق ئاقسۇغا بارايلى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىدىنمۇ ئاغىسىنىڭ ئۆلۈم مۇسىبىتى ئۈچۈن كۆڭۈل سوراپ قويمىسام بولماس.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايجامال ئاغىچىنىڭ جاۋابىنى كۈتمەيلا ئوردا ئىشىكئاغىسىغا قارىدى:

ــ دەرھال قەشقەر ئەمىرى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرگا-ھىغا چاپارمەن ماڭغاي. مىرزا يېڭىسار قەلئەسىدە ئىستىقبالىمغا چىقسۇن.

※ ※ ※

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن يېڭىسار قەلئەسىدە ئۇچراشتى. خاننىڭ تۇل قالغان يەڭگىسىنى ئەمرىگە ئالغانلىقى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى تەسىرلەندۈرگەنى-

دى. شۇڭا مەلۇماتنى تاپشۇرۇۋېلىپلا يېڭىسارغا ئاتلاندى ۋە خاننىڭ
شەرىپىگە كاتتا سورۇن ھازىرلىدى.

دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئۆزىنى سالاپەتلىك، تەمكىن تۇتۇشى،
سالامغا كەلگەن چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەرگە خۇشخۇي،
كىچىك پېئىللىق بىلەن مۇئامىلە قىلىشلىرى مۇھەممەد ھەيدەر
مىرزىنى بىردىنلا گاڭگىرىتىپ قويدى. ئۇنىڭغا دوستمۇھەممەد-
خان بىردىنلا ئۆزگىرىپ قالغاندەك، ئىلگىرىكى تەكەببۇر، تەلۋە،
بەتخۇي، يامان قىلىقلىرىنى تاشلاپ باشقىچە ئادەم بولۇپ قالغان-
دەك تۇيۇلدى.

«توۋا، كۆزۈمگە شۇنداق كۆرۈنۈپ كېتىپ بارامدۇ ياكى
راستتىنلا ئۆزگەرگەنمىدۇ؟ بۇ ئايجامال ئاغىچىنىڭ تۆھپىسىمى-
دۇر ياكى باشقا بىر سەۋەب بارمىدۇر؟ ئىشقىلىپ ئاللاھ ئىگەم
ھەر بەندىسىنىڭ كۆڭلىگە ئىنساب ـ ديانەتنى ئۆزى سالىدۇ...»

ساددا، ئاق كۆڭۈل مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاسان ھاياجانلى-
ناتتى، بىر كىمگە ئاسان ئىشىنەتتى، ھىيلىگەرلىكتىن، قۇۋلۇق ـ
شۇملۇقتىن خالىي، ساداقەتمەن، مەرد، تەبىئىتى گولراق ئىدى.
مېھىر ـ شەپقەت، ۋاپا، ياخشىلىقنى كۆپرەك تەكىتلەيتتى. كۆ-
رۈشكىلى ئىككى كۈن بولا ـ بولمايلا ئۇ سۇلتان دوستمۇھەممەد-
خانغا قايتىدىن ئۈمىد باغلىدى. ئۇنىڭدىن ئالدىراپ رەنجىگىنىگە،
ئاداۋەت تۇتقىنىغا، باشقا ئەمىرلەر بىلەن بىرلىشىپ، ئۇلارنى
خانغا قارشى چىقىشقا دەۋەت قىلغىنىغا پۇشايمان قىلدى. خان تا-
غىسى يۇنۇسخان بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ، ئۇنى تەختتە ئولتۇرغۇ-
زۇشقا ھەرىكەت قىلغىنىدىن خىجىل بولدى، يۈزى قىزاردى.

ــ ياركەنتنى ئەمىر كەبىر جانابلىرى قەشقەرگە قوشۇپ
ئىدارە قىلغايلا، ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان.

ــ ياركەنت مەرھۇم جەننەتماكان ئاغامنىڭ مىراس زېمىنى.
ئول ۋىلايەتنىڭ ھەم مىراسخورى بار، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر
مىرزا ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ، ــ ئاغام قازا قىلغاندىن كې-
يىن چوڭ ئەمىرزادە مىرزا ئابابەكرىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە

تەيىنلەپ بېرىشلىرىنى تەۋسىيە قىلىپ مەلۇمات يوللىغانىدىم. ھېلىمۇ ھەم قىبلىگاھىمنى ئاشۇنداق يارلىق چىقىرىپ بەرسىكەن دېگەن ئۈمىدتىمەن. مىرزا ئابابەكرى ياركەنتكە ئەمىر بولسا، مەرھۇم ئاغامنىڭ روھىمۇ خۇش بولۇپ قالاتتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا يار-كەنتنى بەرسەم خۇش بولىدۇ، مىننەتدار بولۇپ، ساداقىتى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ دەپ ئويلىغانىدى. بىراق، كۈتمىگەندە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇنى سىلىقلا رەت قىلىۋەتتى.

— بۇ دېگەنلىرىمىغۇ راست، — دېدى دوستمۇھەممەدخان بىرئاز ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن، — بۇنى بىزمۇ ئويلىغان. ئەمما مىرزا ئابابەكرى تېخى كىچىك، يۇرتدارچىلىق ئىشلىرىغا تېخى خام. مەن ئۇنى ئوردىغا ئاپىرىپ بىر مەزگىل تەربىيەمگە ئالايمىكىن دەيمەن. ئوردىدا تۇرسا سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى تېز ئۆگىنىدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە سىڭلىم مەلىكە ھۆسنىنىگار خېنىممۇ بويىدا يېتىپ قالدى. ئىككىسىنىڭ بېشىنى چېتىپ، باش ئاغرىقىدىن بىراقلا قۇتۇلۇش ئويۇممۇ يوق ئەمەس. ئەمىرزادىنىڭ بېشىنى ئاتا ئورنىدا سىلاش سىلى - بىزنىڭ بۇرچىمىز ئەمەسمۇ؟

كېيىنكى سۆزلەر سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ كاللىسىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغان خىيال ئىدى. شۇ دەقىقىدە بۇ خىيالدىن ئۆزىمۇ سۆيۈنۈپ قېلىۋاتاتتى.

«راست، شۇنداق قىلسام بولغۇدەك. سىڭلىم ھۆسنىنىگار مەلىكىنى ھامان ئەرگە بېرىدىغان گەپ. تەسەررۇپىمىزدا بىزگە نەسەبى توغرا كېلىدىغان جەمەت پەقەت مۇشۇلا. ئۆز ۋاقتىدا بابائى بۇزرۇك سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىمۇ سىڭلىسى ئۇز سۇلتان مەلىكىنى سەييىدئەلى ئالپقا نىكاھلاپ بەرگەنىكەن. مەرھۇم خان ئاتاممۇ چوڭ سىڭلىم دۆلەتنىگار مەلىكىنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا نىكاھلاپ بەرگەنىدى. مەن كىچىك سىڭلىمنى مىرزا ئابا-بەكرىگە نىكاھلاپ بەرسەم ئەلۋەتتە بولىدۇ. بۇنىڭ بىلەن مۇھەم-مەد ھەيدەر مىرزىنىڭ ساداقىتى تېخىمۇ كۈچىيىدۇ، يامان نىيەت-

لىرىدىن ياندۇ. مۇشۇ باھانىدا مەنمۇ سەلتەنەتىمگە يوشۇرۇن تەھلىكە سېلىۋاتقان ئەمىرلەرنىڭ تەپرىقچىلىكىدىن ساقلىنىپ قالىمەن. ياركەنت سەپىرىم ھەقىقەتەن قۇتلۇق سەپەر بولدىمۇ نې-مە...»

— قىبلىگاھىمىزنىڭ مېھىر - شەپقىتى ھەقىقەتەن چەك-سىزدۇر، — دېدى ھاياجانلانغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆزىگە لىققىدە ياش ئېلىپ، — ئول يېتىم قالغان جىيەنىمنىڭ بېشىنى سىلايدىغان بولسىلا مەرھۇم ئاغام سانىز مىرزىنىڭ ئورنىدا ئالىي-لىرىدىن ئۇ ئالەم - بۇ ئالەم مىننەتدار بولغان بولاتتىم.

— بۇ نېمىدېگەنلىرى ئەمىر كەبىر جانابلىرى؟ — دېدى دوستمۇھەممەدخان رەنجىگەن قىياپەتتە، — بىزدەك ئات - ئانىسى تۇرغان يەردە مىرزا ئابابەكرى قانداقسىگە يېتىم بولسۇن. ئۇنتۇپ قالمىسىلا، مەن ھازىر ئول ئەمىرزادىلەرگە ئاتا ئورنىدىمەن.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دەرھال ئۆزرىخاھلىق بىلدۈردى:

— گۇناھىمدىن ئۆتسىلە ئالىيلىرى، ئالدىلىرىدا راستىنلا خاتا سۆزلەپ قويۇپتىمەن.

— گۇناھلىرى ساقىت بولدى، — دېدى سۇلتان دوستمۇ-ھەممەدخان كۈلۈمسىرەپ، — ئەمدى مېنى ئۆزىتىپ قويسىلا.

— قىبلىگاھىمىزنى يېڭىسارىدىن قانداقمۇ ئۆزىتىپ قويغىد-لى بولسۇن، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، — قەشقەردىن ئۇ-زىتىپ قويمىسام بولمايدۇ.

— ھاجەتسىز، — دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان، — سىلى دەرھال ياركەنتكە بېرىپ ئول ۋىلايەتتىكى ئىشلارنى تەر-تىپكە سېلىۋالسىلا. ئۆزلىرى بىلىپ ئىشەنچلىك، ساداقەتمەن ئە-مىردىن بىرىنى نائىبلىققا تەيىنلىگەيلا. مەن قەشقەردە بىر - ئىككى كۈن ھاردۇق چىقىرىپ ئاندىن ئاستانىگە ياناي. ئاللاھ خا-لىسا مىرزا ئابابەكرى بىلەن مەلىكىنىڭ توي بولغاندا ئاقسۇدا كۆرۈشەرمىز .

— ئالىيلىرىنىڭ ياركەنتتىكى توي مەرىكىسىگە قاتنىشال-

مىغىنىمنى ئاز دەپ مۇشۇنداقلا ئۇزىتىپ قويسام قانداق بولىدۇ؟ ھېچبولمىغاندا لايىقلىرىدا بولمىسىمۇ، ئازراق سوۋغا ـ سالام پىشكەش قىلمىسام كۆڭلۈم زىنھار ئۇنىمايدۇ.

— بۇنداق دەپ تۇرۇۋالسىلا مەيلى، — دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان، — ئەمما سىلى كەينىلىرىگە يېنىپ يۇرمىسىلە، ياركەنتمۇ كىچىك ۋىلايەت ئەمەس، بىرەرى باش بولۇپ تۇرمىسا قالايمىقانچىلىق چىقىدۇ. مەن قەشقەرگە بارغاندىن كېيىن خەزىنىلىرىدىن ئۆزۈم سوۋغا تاللىۋالاي.

دوستمۇھەممەدخاننىڭ بۇ دەرىجىدە ئۆزىنى يېقىن تۇتۇشى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى باشقىچە سۆيۈندۈرۈۋەتتى.

— خەزىنە ئالىيلىرى ئۈچۈن ھەرقاچان ئوچۇق. ياقتۇرغانلىرىنى ئېلىۋەرگەيلا.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان دەل مۇشۇ جاۋابنى كۈتكەنىدى.

— ئۇنداق بولسا خوشلىشايلى، — دېدى دوستمۇھەممەدخان ئورنىدىن تۇرۇپ.

— ئالىيلىرى ئامان بولغايلا.

ۋۇجۇدىنى باشقىچە بىر خۇشاللىق چىرمىۋالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا خان بىلەن خوشلىشىپ ئۇدۇل ياركەنتكە قاراپ ماڭدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان قەشقەرگە كەلگەندىن كېيىن خەزىنىنى ئاچقۇزدى ـ دە، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ دادىسى سەييىدئەلى ئالپتىن مىراس قالغان، ساندۇق ـ ساندۇقلاردىكى ئالتۇن ـ كۈمۈش ۋە قىممەتلىك جاۋاھىراتلارنى پاك ـ پاكىز سۈپۈرۈپ كەتتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ بۇ دەرىجىدە ئاچ كۆزلۈك، ئىنسابسىزلىق قىلىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن خەزىنىنىڭ قۇرۇقدىلىپ قالغىنىنى كۆرۈپ، ئاچچىقىغا پايلىماي بوشلا ۋارقىرىۋەتتى:

— بۇ ئوچۇق ـ ئاشكارا بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغانلىققۇ؟

ھەئە، خانغا «ياقتۇرغان نەرسىلىرىنى ئېلىۋەرسىلە» دېگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۆز ئاغزىدىن بالاغا قالغانلىقىنى ھېس قىلىپ، دەردىنى ئىچىگە يۇتۇشقا مەجبۇر بولدى

65

ياركەنتتىكى خەزىنىنى پەم ئىشلىتىپ، قەشقەردىكى خەزىنىنى ئوچۇق ـ ئاشكارا بۇلاپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلگەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ۋەدىسىدە تۇرۇپ سىڭلىسى ھۆسنىنىگار مەلىكە بىلەن ئۆگەي ئوغلى مىرزا ئابابەكرىنىڭ توي مەرىكىسىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە تۇتۇندى ۋە توينى باھانە قىلىپ تەسەررۇپىدىكى ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنى پايتەخت ئاقسۇغا تەكلىپ قىلدى.

ئاقسۇدا توي ناغرىسى ئاللىقاچان چېلىنىپ بولغان بىلەن توي تېخى رەسمىي باشلانمىغانىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان يىراق ـ يېقىندىكى بارلىق ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئوردىسىغا تولۇق جەم بولۇشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى.

ئوردا پەرمانچىسىنىڭ قولىدىن شاھانە توي تەكلىپىنى تاپشۇرۇۋالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ قورساق كۆپۈكى بىردىنلا بېسىلىپ قالدى. ئۇ خەزىنىنى تولۇق سۈپۈرۈپ كەتكەن خاندىن رەنجىپ قالغان، سىڭلىسى بىلەن مىرزا ئابابەكرىنىڭ تويىنى قىلىپ قويۇش ھەققىدىكى يېڭىسارىدا بەرگەن ۋەدىسىگە ئىشەنچ قىلالمىغان، گۇمانلانغانىدى. شۇ تاپتا قولىدىكى ئاپئاق شايىغا ئورالغان، چۆرىسى نەقىشلەنگەن پاتلىق خوتەن قەغىزىگە يېزىلىپ، ئۈستىگە سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ سەلتەنەت مۆھۈرى بېسىلغان شاھانە تەكلىپ ئۇنىڭ رەنجىشلىرىنى خۇددى

تۇزغاقتەك تۇزۇتۇۋەتكەنىدى.

«خان ئالىيلىرى ھەرھالدا ۋەدىسىدە تۇرۇپتۇ، ۋەدىسىدىن يېنىۋالسىمۇ ھېچنېمە قىلغىلى بولمايتتى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ خان سىڭلىسىغا ئۆيلىنىشى جەمەتىمىز ئۈچۈن كاتتا شەرەپ، مەرھۇم ئاغامنىڭ روھىمۇ خۇش بولىدىغان بولدى. جاھاننىڭ ئىشلىرى ئاجايىپكەن. تاغا ـ جىيەن ئىككىمىزنىڭ بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە باجا بولۇپ قېلىشىمىزنى ھېچكىم خىيالىغا كەلـ تۈرمىگەن بولغىيتتى. بۇمۇ ياخشى بولدى، گەرچە ئاغامدىن ئايـ رىلىپ قالغان بولسامۇ ئوغلى قاتارغا قېتىلدى. خان ئالىيلىرىـ مۇ خېلى تۈزىلىپ قالغاندەك قىلىدۇ. يەنە بىر مەزگىل كۆزىتىپ باقاي. بۇ ئىش ئۈچۈن يۇنۇسخان ئالىيلىرىمۇ رەنجىپ كەتمەس، ئۇنىڭغا مۇۋاپىق باھانە ـ سەۋەب كۆرسىتىپ چۈشەندۈرۈپ قويارـ مەن. خان ئالىيلىرى يەڭگەم ئايجامال ئاغىچىغا ئۆيلەنمىگەن، ئىككى جىيەنىمنى ئوردىغا ئاپىرىۋالمىغان، مىرزا ئابابەكرىگە سىڭلىسىنى نىكاھلاپ بېرىشكە تەرەددۇتلەنمىگەن بولسا، بەلكىم ئىشلار باشقىچە بولغان، بەلكىم تاجۇ تەختتە يۇنۇسخان ئالىيلىـ رىمۇ ئولتۇرۇشقا تەييارلىنىپ بولغان بولاتتى. بۇ ئىشلارغا نېمە دېگۈلۈك ئەمدى؟ ھەرقانداق ئىشنىڭ ۋاقتى ـ سائىتى كەلمىسە، ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى بۇيرۇمىسا، قىلىمەن دەپمۇ قىلغىلى بولمايدىكەن. رەت قىلغۇسىز بىر باھانە ـ سەۋەبلەر ئادەمنىڭ يوـ لىنى توسۇپ قويىدىكەن، مانا ئاقسۇغا، ئوردىغا ھەرگىز بارمايمەن دېگەنىدىم. بارمايمەن دېگەن تۈگمەنگە يەتتە قېتىم بېرىپتۇ دەپ، يەنە بېرىشقا مەجبۇر بولۇۋاتىمەن. شۇنداق، بارماسلىققا سەۋەبىم يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇ دېگەن مەرھۇم ئاغامنىڭ ئوغلىنىڭ تويى تۇرسا، بېرىپ ئاغامنىڭ ئورنىدا ئاتا بولۇپ تۇرۇشۇم كېرەك ـ دە. ھېلىغۇ بۇ جىيەنىمنىڭ تويىكەن، خاننىڭ سىڭلىسى بىلەن باشقا بىرىنىڭ تويى بولغان تەقدىردىمۇ بارماسلىققا ھەددىم ھەـ لەپ، ئېشىكىم سامان يېمەيتتى. چۈنكى، تويغا تەكلىپ قىلىنىۋاتـ قىنى سەلتەنەتنىڭ بۈيۈك خاقانى. مەن بولسام ئەلۋەتتە ئۇنىڭ

مۇلازىمى، نۆكىرى. خان ئالىيلىرىمۇ نېمىنى خىيال قىلدىكىن تاڭ، باغاقنى يارلىقنىڭ شەكلىدە مۆھۈرىنى بېسىپ، مەخسۇس يارلىق ئەۋەتىدىغان كۆتقاپقا سېلىپ پەرمانچىسى ئارقىلىق ئەۋە-تىپتۇ. بۇنداق تەكلىپنى تاپشۇرۇۋالغان ھەرقانداق ئادەم دەرگاھى ئالىيغا بارماي قۇتۇلالايتتىمۇ؟ بارمىسا خان يارلىقىغا سەركەشلىك قىلغان دېگەن بالاغا قالىدۇ. بۇنىڭ ھۆددىسىدىن چىقماق تەس، دەرھال باراي. باشقا ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىرىدىن بۇرۇنراق باراي، تويغا نېمە سوۋغا ئېلىپ بارسام بولاركىن؟ ئاددىي، ئاز سوۋغا ئې-لىپ بارغىلى بولمايدۇ. خەزىنەمدە سوۋغاتقا يارىغۇدەك بىر نەر-سىمۇ يوق. ئۆتكەندە ئۆزى ئېلىپ كەتكەن خەزىنىنى ھېساب قى-لىپ بارغىلى تېخى بولمايدۇ. قول ئاستىمدىكى ئەمىر ـ بەگلەر-گە قول سۇنماقتىن باشقا ئامال يوق ئوخشايدۇ... ھەراست، يار-كەنت، قەشقەردىكى ئەمىر ـ بەگ، زەردار ـ تۆرىلەردىن بىرقاز-چىسىنى تويغا بىللە ئېلىپ باراي. خانغا بېرىدىغان سوۋغاتنى شۇلار تەييارلىسۇن، مۇشۇنداق قىلسام بولغىدەك...»

※ ※ ※

كۈزنىڭ ئاخىرلىشىشىغا يېقىن يېراق ـ يېقىن ۋىلايەتلەر-دىكى ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى ئاقسۇغا جەم بولدى. سۇلتان دوست-مۇھەممەدخاننىڭ ئۈستىلىق بىلەن ئەۋەتكەن شاھانە تەكلىپى ئۇلارنى ئوردىغا كېلىشكە مەجبۇر قىلغانىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاقسۇغا بۇرۇنلا كېلىۋالغان بولغاچقا، ئۇلار تېخىمۇ بەك ئالدىراپ قالغانىدى. چۈنكى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا خان ئالىيلىرى بىلەن قايتا ئەپلىشىۋالغان بولسا، ئۇلار ھەرقانچە بىرلەشكەن تەقدىردىمۇ ھېچقانچە ئىش تەۋرىتەلمەيتتى. مەرھۇم ئۇلۇسبېگى خۇدايداد جەمەتىنىڭ پۈتكۈل موغۇلىستاندا ئاجايىپ كاتتا يۈز ـ ئابرۇيى بار ئىدى. ئۇلارسىز باشقا ئەمىرلەر ھېچقانداق ئىشنى بىر باشقا ئېلىپ چىقالمايتتى. خاننىڭ غەزد-

ىىگە ئۇچراشتىن ئەنسىرىگەن ئەمىرلەر تويغا كېلىشكە ئالدىرى-
دى، ئالدىراپ يۈرۈپ نۇرغۇن سوۋغا ـ سالاملارنى تەييارلىدى.
ھەتتا ئىككى يىلدىن بېرى ھەرخىل باھانە ـ سەۋەبلەرنى كۆرسى-
تىپ، ئوردا خەزىنىسىگە تاپشۇرۇشنى كېچىكتۈرۈپ كېلىۋاتقان
باج ـ خىراجەتلەرنىمۇ ئېلىپ كەلدى.

شۇنداق قىلىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئىككى قېتىم-
لىق توي ئارقىلىق ئوردا خەزىنىسىنى تولدۇرۇشلا ئەمەس، سەلتە-
نەتتىن كۆڭلى سوۋۇپ، ئۆزىگە قارشى تۇرۇش ئۇچۇن قىلىچىنى
بىلەپ تۇرغان ئەمىرلەرنى تەختى ئاستىغا قايتىدىن جەم قىلىش
مەقسىتىگىمۇ يەتتى.

ئىككى ئايدىن بېرى ناغرىسى چېلىنغان توي ئاخىرى كاتتا
ھەشەم بىلەن رەسمىي باشلاندى. مىڭلىغان قويلارنىڭ، يۈزلىگەن
كالا ـ تايلارنىڭ بېشى كېسىلدى. تاغار ـ تاغارلاپ گۈرۈچلەردە
توي پولۇسى دۈملەندى. نەچچە يۈزلىگەن كوزىلاردىكى قىمىز،
شارابلار ئىچىلدى. بۇ توي ئۇچۇن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تو-
لىمۇ سېخىيلىق قىلدى. مۇبارەكلەپ سوۋغا تەقدىم قىلغان ئە-
مىرلەرنىڭ سوۋغاتلىرىنى رەھمەت ـ ھەشقاللا ئېيتىپ قوبۇل
قىلدى. ئەمىرلەرنى مەرتىۋىسىگە قاراپ ئولتۇرغۇزغان بىلەن مۇ-
ئامىلىنى ئوخشاش قىلدى، ھېچكىمنىڭ كۆڭلىگە ئازار بەرمىدى.
شاراب ئىچكۈسى بارلار ئىچتى، ئۇسسۇل ئوينىغۇسى بارلار ئوي-
نىدى، ناخشا ئېيتقۇسى بارلار ئېيتتى، بەزمە سورۇنىدىن بالدۇر
قايتقۇسى بارلار قايتىپ ئارام ئالدى. ئۇ ھەركىمنى ئۆز ئىختىيا-
رىغا قويۇۋەتكەنىدى. ھېچكىمنى ھېچبىر ئىشقا بىرەر قېتىممۇ
زورلاپ باقمىدى. ئەينى يىلى شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىنىنىڭ
شاراب ئىچمىگەنلىكى ئۇچۇن خاننىڭ غەزىپىگە ئۇچراپ كالىد-
سىدىن ئايرىلغانلىقىنى ئۆز كۆزى بىلەن كۆرگەن ئەمىرلەر شۇ
تاپتا خاننىڭ تولىمۇ چوڭ سۈپەت، تەمكىن، كىچىك پېئىل، مېھ-
رىبان بولۇپ قالغىنىنى ھېس قىلىشىپ يەتكەن، ئۇلارنىڭ سەلتە-
نەتكە بولغان ساداقىتى قايتىدىن كۈچىيىشكە باشلىغانىدى. گاھى-

لىرى باشتا سانىز مىرزىنىڭ، كېيىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ گېپىگە كىرىپ خانغا قارشى چىقماقچى بولغانلىقلىرىنى ئېسىگە ئېلىپ ئۆكۈنۈپمۇ ئۈلگۈردى. ئىشقىلىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھېچكىمگە خانلىق كىبىرىنى كۆرسەتمەي، تەلۋىلىك، ساراڭلىق، بىشەملىك قىلماي، ياغلىما سۆزلىرى، قىزغىن مۇئامىلىسى ئارقى-لىق ھەممە ئەمىرلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالغانىدى.

ئۇ تويىنى قىرىق كۈن جاكارلىغانىدى. ئەمما، كۆز ئاخىرلى-شاي دەپ قالغان بولغاچقا يىراقتىن كەلگەن ئەمىرلەر قايتىشقا ئالدىراشتى ۋە ئۆزرىخاھلىق ئېيتىپ ئىجازەت سورىدى.

— توي باشلانغىلى ئەمدى يەتتە كۈن بولغان تۇرسا نېمىگە ئال-دىرىشىلا؟ ئاستانىگە بۇنداق جەم بولماقمۇ ئاسان ئەمەس، ۋىلايە-تىڭلارنىڭ ئىشلىرىدىن ۋايىم يېمىسەڭلەرمۇ بولىدۇ، توي ئاخىرلاش-قىچە تۇرۇڭلار، — دېدى دوستمۇھەممەدخان ئىجازەت بەرمەي.

ئەمىرلەر ئۇنىڭغا يەنە يېلىندى:

— بىزنىڭمۇ قۇدرەتلىك پاناھگاھىمىزنىڭ خۇشاللىق بې-غىشلىغۇچى ھۇزۇر - ھالاۋەتلىك دەرگاھىدىن پەقەتلا ئايرىلغۇ-مىز يوق، — دېدى قومۇل ئەمىرى قول باغلىغىنىچە سۆز ئې-لىپ، — شۇغىنىسى كۆز ئاخىرلىشاي دەپ قالدى، توي ئاخىر-لىشىشقا يەنە بىر ئايغا يېقىن ۋاقىت بار، ئۇنىڭغىچە قىش پەسلى باشلىنىپ كېتىدۇ. ئالىمادىس بالدۇر قار يېغىپ قالسا يول تو-سۇلۇپ قالىدۇ. جانابى قىبلىگاھىمىزغىمۇ مەلۇملۇق، قايتار يول-لىرىمىزدا تاغ - داۋانلار ھەلەم[1] بار. شۇڭلاشقا ئالىيلىرى ئىجا-زەت بەرسە، بۇرۇنراق يولغا چىقساق دېگەن ئۈمىدتىمىز.

— جانابى قىبلىگاھىمىزدىن ئىجازەت سورايمىز، — دې-يىشتى باشقا ئەمىرلەرمۇ ئىلتىجا قىلىپ.

— بۇنداق دەپ تۇرۇۋالساڭلار ئىجازەت بەرمەسلىككە ئامالىم يوق، — دېدى مەغرۇر ئولتۇرغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان يې-قىملىق كۈلۈمسىرەپ، — مۇنداق قىلايلى، يەنە ئىككى كۈن تە-

① ھەلەم — ھېلىھەم.

خىر قىلىسۇنلار، توي كۈنىنىڭ سانىمۇ توققۇزغا تولغاي، شۇل چاغدا ھەممىلىرىگە تەڭلا ئىجازەت بەرگەيمەن.

ــ قىبلىگاھىمىز ھىممەتلىكتۇر.

※ ※ ※

ئىككى كۈندىن كېيىن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئوردىدا ئەمىرلەر ئۈچۈن خوشلىشىش زىياپىتى ئۇيۇشتۇردى. بۇنى زىياپەت دېگەندىن كۆرە، تەختتە ئولتۇرغاندىن بېرى بارلىق ئەمىرلەرنى دەرقەمدە قىلىپ ئاچقان تۇنجى كېڭەش مەجلىسى دېگەن تۈزۈك ئىدى.

ھەشەمەتلىك شاھنىشىنغا كىچىك ـ كىچىك شىرەلەر قويۇلۇپ، تۈرلۈك نازۇ نېمەتلەر تارتىلدى. ئەمىرلەر شىرەلەرنىڭ يېنىدىن ئەمەل ـ مەرتىۋىسى بويىچە جاي ئېلىشتى.

بۈگۈن ئۆزىتىش زىياپىتى بېرىلىۋاتقانلىقى ئۈچۈن، قائىدە بويىچە ئەمىرلەر داستىخاندىن يېنىپلا يولغا چىقىشى، ئاستانىدىن ئايرىلىشى كېرەك ئىدى. شۇڭا ئۇلار گۆش، تائاملاردىن جىقراق يەپ، شارابتىن ئۆزلىرىنى تارتىشتى. ھەر قېتىم شاراب ئىچكەندە خانغا خۇشامەت قىلىشنى ئېسىدىن چىقىرىشمىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخانمۇ شارابقا ئۆزىنى ئانچە ئۇرۇپ كەتمىدى، پېشقەدەم ئەمىرلەرنىڭ ئۆزرىسىنى قوبۇل قىلىپ شارابقا زورلىمىدى.

ــ جانابى ئەمىرلەر، ــ دېدى ئۇ ئەمىرلەرگە تەكشى بىر قارىۋېتىپ، ــ ھەر بىرىڭلارنىڭ ساداقەتمەنلىكى بىلەن ئابا ـ ئەجدادلىرىمىزدىن قالغان بۇ بۈيۈك سەلتەنەت ھازىرغىچە گۈللىنىپ ئاۋات بولۇپ كېلىۋاتىدۇ. سىلەردىن كۆپ مىننەتدارمەن. بۇ ئەلۋەتتە ھەر قايسىڭلارنىڭ جان پىدالىق بىلەن كۆرسەتكەن تۆھپىلىرىدىن بولدى. بابائى بۇزرۇك سۇلتانلار داۋاملاشتۇرۇپ كەلگەن تۈزۈكلەر بويىچە كۆرسەتكەن تۆھپە ـ خىزمەتلەر ئىنئامسىز

قالمىغاي.
سۇلتان دوستمۇھەممەدخان سۆزدىن توختاپ ئوردىنىڭ باش پەرمانچىسىغا قارىدى. خاننىڭ مۇددىئاسىنى چۈشەنگەن پەرمانچى بەگ دەس ئورنىدىن تۇردى.
ــ پەرمانى ئالىي!
ئەمىرلەر ئوپۇر ـ توپۇر ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ قول باغلاشقىنىچە خان پەرمانىنى ئاڭلاشقا تەييارلاندى.
ــ دۆلەت ۋە ھاكىمىيەتنىڭ ھەممە ئەرbابلىرىغا روشەن بولغايكى، ــ دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇپ، ــ بىزلەركىم بۈيۈك موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ خانۇ خاقانى بولمىش سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تاج كىيىپ سەلتەنەت تەختىدە ئولتۇرغىنىمىغا ھايت ـ ھۇيت دېگۈچە بەش يىل بولۇپ قاپتۇ. بۇ بەش يىلدا تەسەررۇپىمىزدىكى بارلىق ئۇلۇغ ـ ئۇششاق ئەمىرلەرنىڭ ئۆز ۋەزىپىسىنى ساداقەتمەنلىك بىلەن ئادا قىلىشى بىلەن سەلتەنەتىمىز جەڭگى ـ جېدەل، يېغىلىق ـ توپىلاڭ، ئوغ ـ رى ـ قاراقچىلاردىن خالىي بولۇپ، ئەل ـ يۇرت ئاسايىشلىققا يۈزلەندى. بۈيۈك ئىستىقلالىيىتىم شۇ دەرىجىگە يەتتىكى، ئەغيار ـ غەنىملىرىم ھەرقاچان خار ۋە زەبۇن بولدى. بۇ ئەلۋەتتە جانابى ئەمىرلەرنىڭ كاتتا تۆھپىسىدۇر. شۇڭا، تۆۋەندىكىدەك پەرمان جاكارلىماقچىمەن:
تەسەررۇپىمىزدىكى ھەرقايسى ۋىلايەتنىڭ ئەمىرلىرىگە ئۆز تەسەررۇپىدىن بىردىن تۇمەن①نى ئەجدادى سۇيۇرغال② قىلىپ بەردىم ھەمدە ئۇلارنىڭ ھەر بىرىگە باھادىرلىق ئۇنۋانى ۋە بۇ پەخرىي نامنى ئىسپاتلايدىغان ئالتۇن ئوتاغا، تۇمەن تۇغى③، ناغرا ئىنئام قىلدىم. ئول ۋىلايەت ئەمىرلىرىنىڭ ئورۇنباسارلىرىغا ئارسلان ئۇنۋانى ۋە بۇ پەخرىي نامنى ئىسپاتلايدىغان كۈمۈش ئوتا ـ

① تۇمەن ــ ناھىيىگە تەڭ.
② ئەجدادى سۇيۇرغال ــ ئەۋلادتىن ـ ئەۋلادقا قالىدىغان زېمىن.
③ تۇمەن تۇغى ــ ئون مىڭ كىشلىك قوشۇننىڭ بايرىقى.

غا، مىلىك تۇغى① ۋە بىر كەمەر ئىنئام قىلدىم. ئۇل ۋىلايەتلەرنىڭ ئەمىر ـ لەشكەرلىرىگە ئەزىمەت ئۇنۋانى ۋە بۇ پەخرىي نامنى ئىسپاتلايدىغان كۈمۈش ئوتاغا، بىر ياقىلىق شاھانە تون ئىنئام قىلدىم. ئايماق تۈمەن بەگلىرىگە كۈمۈش دەستىسىگە تۇرنا بەلگىسى چۈشۈرۈلگەن قىلىچ، ئېگەر ـ جابدۇقلۇق ئات، تۇغ، ناغرا② ئىنئام قىلدىم...

بۇ كاتتا ئىلتىپاتقا ئېرىشكەن ئەمىرلەر ھاياجانلانغان ھالدا مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈشتى:

— خان ئالىيلىرى مەرھەمەتلىكتۇر!

— ئانھەزرىتىمنى ئاللاھ ئىگەم ئۆز پاناھىدا ساقلىغاي!

— سەلتەنەت ئۇچۇن جېنىمىز پىدا!

— ...

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋە ـ ئىمتىيازلىرىنى ئۆستۈرۈپ، ئۇنۋان ـ ئوتاغا بېرىپ، ھەممىسىنىڭ كۆڭلىنى ئۆزىگە مايىل قىلىشۋالغانىدى. ئۇلار بىر ـ بىرلەپ خاننىڭ ئالدىغا كېلىپ خوشلاشتى، ياخشى تىلەك، ساداقەتلىرىنى قايتا ـ قايتا ئىزھار قىلىشتى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىمۇ باشقىچە ھاياجانلىنىپ قالغانىدى، كۆزىگە سۇلتان دوستمۇھەممەدخان باشقىچە ئىللىق، باشقىچە مېھرىبان، باشقىچە ئۇلۇغۋار كۆرۈنۈپ كېتىپ باراتتى.

«ئى قۇدرەتلىك پەرۋەردىگار، ئىنايىتىڭ چەكسىزدۇر. خان ئالىيلىرىغا تېخىمۇ كۆپ ئىنساب، ئادالەت، پەزىلەت ئاتا قىلغايسەن. كۆڭلىنى سەلتەنەت ئىشلىرىغا مايىل قىلىپ، ۋۇجۇدىدىكى شارابخورلۇق، شەھۋەت ھەۋەسلىرىنى دەپئى قىلغايسەن. بۈيۈك تەسەررۇپ، سەلتەنەت ئۇنىڭ قولىدا تېخىمۇ روناق تېپىپ، ئەل ـ

① مىلىك تۇغى — مىلىك كىشىلىك قوشۇننىڭ بايرىقى.

② تۇغ، ناغرا — تۇغ بىلەن ناغرا ئەمەلىيەتتە ئەمىرلەرنىڭ دەرىجىسىنى بىلدۈرىدىغان بەلگە بولۇپ، بۇ ئادەتتە تۆھپىكار ئەمىرلەرگە بېرىلىدىغان مۇكاپات بويىچە مىدۇر.

يۇرت ئاۋاتلىققا، ئاۋام ـ رەئىيەت ئاسايىشلىققا يۈزلەنگەي...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا بولغان قارشى ئۆزگىرىپ ئوردا، ھاكىمىيەت ئىشلىرىدىن خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا خان بىلەن خوشلىشىپ قەشقەرگە قايتىشقا ئالدىرىدى. ئەسلىدە ئۇنىڭ توي ئاخىرلاشقىچە تۇرغۇسى، خانغا ھەمراھ بولغۇسى بار ئىدى. بىراق، سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ كۆرسەتكەن زىيادە ھۆرمەت ـ ئېھتىرامىدىن خىجىل بولۇپ، خۇدۇكسىرەپ قالغانىدى. ئۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى تەختتىن چۈشۈرۈۋېتىپ، ئورنىغا يۇنۇسخاننى ئولتۇرغۇزماقچى بولغىنىنى ھەر قېتىم ئېسىگە ئالسا خۇددى تىكەندە ئولتۇرۇپ قالغاندەك بىئارام بولاتتى، باشقا ئەمىرلەر بۇ ئىشنى ھازىرلا ئاشكارىلىۋېتىدىغاندەك خۇدۇكسىرەيتتى.

بۇ سۈيىقەستتىن ئاللىقاچان خەۋەر تاپقان ھىيلىگەر دوستمۇھەممەدخان پەقەتلا چاندۇرمىدى، ھېچكىمنىڭ يۈزىگە سالمىدى، جاھاننىڭ ئىشلىرىدىن خەۋىرى يوقتەك قىياپەتكە كىرىۋالدى. ئۇ مىڭبىر مۇشەققەتتە تەخت ئاستىغا جەم قىلىشقا مۇۋەپپەق بولغان ئەمىرلىرىنى يەنە ۋەھىمىگە سېلىپ قويۇشنى ھەرگىز خالىمايتتى. چۈنكى، ئاشۇ ۋىلايەت ـ ئايماقلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنىڭ ئىلكىدە ئۆز ئالدىغا باشقۇرىدىغان نۆكەر ـ لەشكەرلىرىنىڭ بارلىقى ئۇنىڭغا ئايان ئىدى. ئۇلارسىز تەختتە خاتىرجەم، مۇستەھكەم، پاراغەت بىلەن ئولتۇرالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلىپ يەتكەنىدى. بىردىنبىر چارە ئۇلارغا ياخشى مۇئامىلە قىلىش، كۆڭلىنى ئىزدەش، شۇ ئارقىلىق ئۇلارنى سەلتەنەتكە مايىل قىلىپ كۈچ ـ قۇدرىتىنى مۇستەھكەملەش... مانا مۇشۇلارنى تولۇق چۈشىنىپ يەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۇلارغا سۆيۈرغاللىق زېمىن ئىنئام قىلدى، لەشكىرىي ھوقۇقىنىڭ سىمۋولى بولغان تۇغ ـ ناغرا بەردى. بۇنىڭ بەدىلىگە ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئىشەنچىگە، ساداقىتىگە قايتىدىن ئېرىشتى، تاجۇ تەختىنى يوز بېرىش ئالدىدا تۇرغان بالايىئاپەتتىن قۇتۇلدۇرۇپ قالدى.

ــ قەشقەرگە قايتىشقا ئالدىرىمىسىلا، ــ دېدى دوستمۇ-ھەممەدخان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا قاراپ، ــ لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئىشلىرىنى تاشلاپ قويسىلىمۇ بولماس.

ئۇ مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئەمىر كەبىرلىك مەرتىۋىسىنى تېخىچە ساقلاپ قالغانىدى. خاننىڭ كەڭ قورساقلىقىدىن خىجىل بولغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بېشىنى ئەگدى.

ــ لەشكىرىي دىۋاننى ئورۇنباسار ئەمىر كەبىر ئالتۇن سا-قال مىرزا جوڭقۇرۇپ كېتەلەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئانىەزرىتىم بار. ئەمما قەشقەر ھازىر پاسىبانسىز تۇرۇۋاتىدۇ، مۆھتەرەم سەر-كەردە ئالچىنبەگ قازا قىلغاندىن بېرى بىر قانىتىمدىن ئايرىل-غاندەك بولۇپ قالدىم. ئاللاھ خالىسا قەشقەرنىڭ ئىشىنى پات يې-قىندا ئىزىغا سېلىۋېلىپ مۇبارەك دەرگاھلىرىدا خىزمەتلىرىدە بولىمەن.

قېلىشقا يەنە قىستىسا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى خۇدۇك قىلىپ قويىدىغانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان زىيادە ھۆسلە قىلىپ تۇرۇۋالمىدى:

ــ ماقۇل ئەمىسە، ئوردىغا تېزرەك قايتىپ كەلگەيلا، سەلتە-نەت ئىشلىرى سىلىگە تولىمۇ موھتاج.

※ ※ ※

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا نىسبەتەن ئەقىدىسى قايتىدىن كۆچەيگەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قەشقەرگە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، كېلەر يىلى يازدا قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كېلىشكە تەي-يارلىنىپ تۇرغان يۇنۇسخاننى قانداق قىلىپ توسۇپ قېلىش ھەق-قىدە باش قاتۇردى. شۇ تاپتا ئۇ تولىمۇ تەڭقىسلىقتا قالغانىدى.

«نېمىشقىمۇ يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن خەت ـ ئالاقە قىل-ماي قالغان بولغىيتتىم؟ ھېچبولمىغاندا بىرەر يىل تەخىر قىلـ-

سام بوپتىكەن. خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ قەدەر ئىنسابقا كېلىپ قېلىشىنى كىم ئويلىغان؟ يۈنۈسخان ئالىيلىرى ئەمدى مېنى تازىمۇ بىر تۈتامى يوق ئادەمكەن دەپ قالىدىغان بولدى ـ دە، ئەسلىدە ئالدىراپ ۋەدە بەرمەيدىغان ئىشكەنتۇق، ئەمدى نە چارە؟! سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئالىيلىرى بارلىق ئەمرلەرنىڭ كۆڭلىنى ئۇتۇۋالدى، ئىختىيارىنى قايتىدىن مايىل قىلىۋالدى. ئۇلار ئىلگىرىكى رەنجىشلىرىنى ئۇنتۇپ ساداقەت بىلدۈرۈشتى. ئۇلار مۇشۇنداق قىلغان يەردە مەن ئۇلاردىن ئاشۇرۇپ ساداقەت بىلدۈرۈشۇم كېرەك. چۈنكى، مەن دېگەن خان سىڭلىسىنىڭ كۈيۈسى. مۇنداقچە ئېيتقاندا، خان جەمەتىگە تەۋەمەن. مۇشۇنداق تۇرۇقلۇق يەنىلا خانغا قارشى چىقىپ يۈنۈسخان ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلسام قارايۈزلۈك، تۇزكورلۇق قىلغان بولمامدىمەن؟ ئەل يۇرت مېنى ئەيىبلىمەمدۇ، مەسخىرە قىلمامدۇ؟ شۇنداق، ئۇلار مېنى كۆزگە ئىلمايدۇ، ئارقامدىن پىتنە قىلىشىدۇ...»

خىيال سۈرۈپ ئولتۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا پۇتىنىڭ ئۇچىدا دەسسەپ كىرىپ كەلگەن ئاغىچىسى مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىمنى كۆرۈپ چىرايىغا سۈس كۈلكە يۈگۈرتتى، يېنىدىن جاي كۆرسەتتى.

— ھەزرىتىمنى ئەتىگەندىن بېرى خابگاھىدىن چىقماي ئولتۇرىدۇ دەپ ئاڭلاپ، ساقسىز بولۇپ قالدىمىكىن دەپ ئەنسىرەپ كېلىشىم، — دېدى دۆلەتنىگار خېنىم.

— ئەھۋالىم ياخشى، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كۆيۈمچان ئاغىچىسىغا مىننەتدارلىق بىلەن قاراپ، — ئىككى كۈندىن بېرى ھاۋا سەل سوۋۇپ كېتىپ بارىدۇ. زۇرۇر ئىشىم بولمىغاچقا سىرتقا چىققۇم كەلمىدى...

— شۇڭا يالغۇز ئولتۇرغىلىرى كەپ قاپتۇ ـ دە.

— ئۇنداقمۇ ئەمەس، يەلكەمنى بېسىپ تۇرغان غەمنى كۆتۈرەلمەي ئولتۇرۇۋېتىمەن.

مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىم كالىچىنى سېلىپ مەسە بىلەن

كاتسۇپىغا چىقتى، ئاندىن خىزمەتكارنى تونۇلدى:

— ئاۋۋال قىزىق بىر چەينەك چاي دەملەپ ئەكىرىپ بەرسىلە. ئاندىن غىزا ھازىرلىسۇن، كەچلىك غىزادا ھەزرىتىمگە ھەمراھ بولىمەن. ھەزرىتىم كاۋا مانتىسىغا ئامراق. قىيمىسىغا دورا ـ دەرمەكنى جىق ئارىلاشتۇرمىسۇن.

خىزمەتكار چىقىپ كەتكەندىن كېيىن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ جۇدەڭگۈ چىرايىغا كۆيۈنۈش بىلەن قارىدى.

— خوش، ئۆزلىرىنى بېسىۋالغان غەمدىن خەۋەر تاپسام بولامدۇ ھەزرىتىم؟

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بۇ ئاغىچىسىنى شاھ قىزى — مەلىكە بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئەمەس، تۈز، ئوچۇق سۆزلۈك، كۆيۈمچان خۇي ـ مىجەزى ئۈچۈنمۇ بەكلا ھۆرمەتلەيتتى.

مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىم ئاكىسى سۇلتان دوستمۇھەممەد-خان بىلەن ئىنىسى ئوتتۇرىسىدىكى ئارازچىلىقلاردىن خەۋەردار ئىدى. ئۇ ئاكىسىنىڭ خۇي ـ مىجەزىنى ئوبدان بىلگەچكە، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاقسۇغا بارماي قەشقەردە تۇرۇپ قېلىشنى قارار قىلغاندىمۇ، يۇنۇسخان بىلەن ئالاقە ئورنىتىپ ئاكىسىنىڭ ئورنىغا تاغىسىنى تەختكە چىقىرىشنى پىلانلىغاندىمۇ ۋە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلارنىڭ ئەمىرلىرى بىلەن بىرلىشىپ ئاكىسىنىڭ خانلىق سەلتەنەتىنى بىكار قىلىشقا ھەرىكەت قىلغاندىمۇ چىش يېرىپ بىر ئېغىز قارشىلىق بىلدۈرمىگەن، مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنى قوللىغان، تەسەللى بەرگەنىدى. شۇڭا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئۇنىڭدىن پەقەتلا سىر يوشۇرمايتتى.

— ئەلۋەتتە بولىدۇ، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئاياىلىنىڭ كۆزلىرىگە ئىشەنچ بىلەن قاراپ، — خان ئالىيلىرىنىڭ بۇقەدەر ئىنسابقا كېلىپ قېلىشىنى ئويلىمىغانىكەنمەن. مانا ئۆزلىرىمۇ كۆردىلە، بۇ قېتىم سىڭلىلىرى مەلىكە ھۆسنىنىگار خېنىم بىلەن مىرزا ئابابەكرىنىڭ تويىدا خان ئالىيلىرى باشقىچە بىر ئادەم سىياقىدا نامايان بولدى. بۇنىڭدىن مەنىلا ئەمەس، بارچە

ئەمىرلەر ھەم ھەيران، ھەم خۇشال بولۇشتى. ئابا ـ ئەجدادلىرىـ
مىزنىڭ ئادەمنىڭ ئەسكىسى يوق، دېگىنى راست ئىكەن. ئالـ
دىراپ ـ تېنەپ سەۋر قاچامنى يېرىۋېتىپ يۇنۇسخان ئالىيلىرىـ
نىڭ دەرگاھىغا تېۋىنىپتىمەن. ئەمدىلىكتە تولىمۇ ئالدىراقسانلىق
قىلغانلىقىمنى ھېس قىلىۋاتىمەن. يۇنۇسخان ئالىيلىرى قەشـ
قەرگە كېلىش ئۈچۈن لەشكەرلەرنى تەقلەپ ئاغزىمغا قاراپ تۇرۇـ
دۇ. مانا كۈزمۇ ئاخىرلىشىپ، قىش پەسلىمۇ كىرەي دەپ قالدى.
ھايت ـ ھۇيت دەپ بولغۇچە كۆكلەم كېلىدۇ. شۇڭا ھازىر يۇنۇسـ
خان ئالىيلىرىنىڭ رايىنى ياندۇرىدىغان، يولىنى توسىدىغان بىـ
رەر چارە، سەۋەب تاپالماي غەمدە ئولتۇرۇپتىمەن.
— ئول تاغايى بۇزرۇك سىلىدىن خەۋەر كەلمىگۈچە بول تەـ
سەررۇپقا يۈرۈش قىلماس ھەقچان، — دېدى دۆلەتنىگار خېنىم
ئويچانلىق بىلەن.
— ئۇغۇ شۇنداق، مېنىڭ ئەنسىرەۋاتقىنىم بۇ ئەمەس. كۆڭـ
لۈمدىكى گەپنى قىلسام، خان ئالىيلىرىغا تازا ئىشەنچ قىلالمايۋاتىدـ
مەن. دەرگاھىمغا يەتكەن مەلۇماتلاردىن قارىغاندا، خان ئالىيلىرى
بەزمە ـ باراۋەتلىرىنى يەنە باشلىۋالغاندەك، كۈندە مەست يۈرگىدـ
دەك. راستىنىلا يەنە ئەسلىدىكى پەيلىگە قايتىۋالسا يۇنۇسخان ئاـ
لىيلىرىنى قايتا تەكلىپ قىلىشقا يۈزۈم چىدىمايدۇ. ھازىر جىم
تۇرۇۋېلىپ كېيىنچە دەرگاھىغا تېۋىنسام مېنى تازىمۇ بىر تۇتۇـ
رۇقسىز ئادەمكەن، دەپ قالماسمۇ؟ ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇنۇسخان ئاـ
لىيلىرى تەخت ـ سەلتەنەتكە بولغان شەيدالىقىدىن ھەرگىز يانـ
دىغاندەك ئەمەس. بول تەسەررۇپقا يۈرۈش قىلغۇدەك لەشكەر، كۈچ
توپلىيالىسىلا مېنىڭ تەكلىپ قىلىشىمنى كۈتۈپ ئولتۇرمايدۇ. خان
ئالىيلىرىنىڭ ئەھۋالى شۇ تۇرسا، ئۆزۈم يالغۇز ئۇنىڭ ئالدىنى توـ
سۇيالىشىم بەسى مۇشكۈل. شول سەۋەبتىن غەمدە قېلىۋاتىمەن.
— تېخى ھازىر كەچ كۈز، كۆكلەم پەسلىنىڭ كېلىشىگە
ھەلەم بار، — دېدى مەلىكە دۆلەتنىگار خېنىم، — قىش پەسلىنى
باھانە قىلىپ يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن بولىدىغان ئالاقىنى

ئىمكان بار كەينىگە سۇرۇپ تۇرسىلا. كېلەر يىلى ياز پەسلىگىچە ئول تاغائى بۇزرۇككە چۇشەندۇرگىلى سەۋەب تېپىلىپ قالۇر. مەنمۇ ئاغامنىڭ تۇزۇلۇپ قالغىنىدىن تولىمۇ خۇشالمەن. سەلتەنەت ئىشلىرىغا كەلسەك، ئۆزلىرى قانداق قىلىشنى لايىق كۆرسەلە شۇنداق قىلسىلا. كەمىنە زەئىپەلىرى ئۇچۇن ئاغامنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشى بىلەن ئول تاغائى بۇزرۇكنىڭ تەختتە ئولتۇرۇشىنىڭ پەرقى يوق. قايسىسى سەلتەنەت تىزگىنىنى تۇتمىسۇن ئەل ـ يۇرت روناق تېپىپ، رەئىيەت ئاسايىشلىققا يۈزلەنسە، دەيدىغان ئۇمىدىم بار.

مۆلازىملارنىڭ داستىخان كۆتۈرۈپ كىرىشى بىلەن ئەر ـ خوتۇنلارنىڭ سۆھبىتى ئۈزۈلۈپ قالدى. ئاپتۇۋا ـ چىلاپچا كۆتۈرۇپ كىرگەن خىزمەتكار ئۆلارنىڭ قولىغا سۇ بېرىپ يېپەك لۆڭگە تۇتتى، ئاندىن داستىخان سېلىپ كەچلىك غىزا ئۇچۇن تەييارلىغان نازۇ نېمەتلەرنى تىزىشقا باشلىدى.

ئۆگەنگەن خۇي ئۇجمە پىشقىچە دېگەندەك، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئىلگىرىكى ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشقا يەنە قايتىۋالغانىدى. قىشنىڭ ئۇزۇن تۈنلىرى بەزمىسىز ئۆتمەيتتى. ئۇ گاھىدا ئوردىدىكى قىشلىق سارايدا، گاھىدا قايسىبىر ئەمىرنىڭ قەسرىدە بەزمە ئۇيۇشتۇراتتى. ئۇ تېخىمۇ شارابخور، تېخىمۇ ئىشرەتۋاز بولۇپ كەتكەنىدى، تۇرلۇك ـ تۇرلۇك يېڭى ئويۇنلارنى ئويلاپ تاپاتتى، ئويلاپ تاپقان ئويۇنلىرى بىر ـ بىرىدىن بىمەنە، بىر ـ بىرىدىن قورقۇنچلۇق ئىدى. بۇ ئويۇنلارغا ئىشتىراك قىلىشنى خالىمىغان، ئۆزىنى چەتكە ئېلىشقا ئۇرۇنغان ئەمىرلەرنى

رەھىمسىزلىك بىلەن جازالايتتى. ھېچكىم ئۇنىڭ بەزمە سورۇنـ-
دىن قېچىشقا پېتىنالمايتتى. ئوردىدىكى ئەمىر ل مەھرەملەر
قايتىدىن ۋەھىمىگە چۈشۈپ، يۈرەكئالدى بولۇپ كەتكەندى.

خانغا كۆيۈئوغۇل بولۇپ لەشكىرىي دىۋاندا مەنسەپ تۇتقان
مىرزا ئابابەكرىمۇ ئوردا ئەمىرى بولۇش سالاھىيىتى بىلەن بۇنداق
بەزمىلەرگە قاتنىششقا مەجبۇر بولاتتى. سۇلتان دوستمۇھەمـ-
مەدخان ئۇنىڭغا سىڭلىسىنىڭ ئېرى ــ كۆيۈئوغۇل قاتارىدا ئەـ-
مەس، باشقا ئەمىرلەرگە قىلغانغا ئوخشاش مۇئامىلە قىلاتتى. ئۇنى
ھاياسىز چاقچاقلارنى قىلىشقا، بەتقىلىق ئويۇنلارنى ئويناشقا،
شاراب ئىچىشكە زورلايتتى. خاننىڭ غەزەپ قىلىشىدىن ۋايىم يېـ-
گەن يىگىت چىشىنى چىشلەشكە مەجبۇر ئىدى، كېچىلىرى دەر-
دىنى ئايالى ھۆسنىنىگار خېنىمغا تۆكۈپ بېرەتتى.

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ مىجەزى بەكمۇ غەلىتە ئىكەن، ئۆزد-
نىڭ كۆڭۈل خۇشلۇقى ئۈچۈن باشقىلارنىڭ دەرد ـ ئازابلىرى بە-
لەن كارى بولمايدىكەن. ئاشۇ بەزمە سورۇنلىرىدا يۈز بەرگەن بىر
قىسىم ئىشلارنى تىلغا ئېلىشتىنمۇ ئۇيىلىمەن. تووۋا، بۇ پۈتۈن
ئەل ـ يۇرت باش ئۇرىدىغان ئادالەت پاناھىنىڭ دەرگاھىمۇ ياكى
ساراڭ ـ دەلدۈشلەرنىڭ ماكانىمۇ؟ خان ئالىيلىرىنىڭ قىلىۋاتقان
قىلىقلىرىنىڭ ھەممىسى شەرئەت ئەھكاملىرى، سەلتەنەت قانۇنـ-
لىرىغا خىلاپ، ئوردىدىن خويمۇ زېرىكتىم، بىزار بولدۇم. ناۋادا
خان ئالىيلىرى مۇشۇنداق قىلىۋېرىدىغان بولسا، بەرگەن ئەمىر-
لىك مەرتىۋىسىدىن كېچىمەن. ئەڭ ياخشىسى، ياركەنتكە كەتكە-
نىمىز، كۆزىدىن يىراقراق تۇرغىنىمىز تۈزۈكتەك قىلىدۇ. تېخى
قىلغان ئىشلىرىنى يوللۇق قىلىمەن دەپ ئۆلىمالاردىن پەتىۋا
سوراپ كېتىشىنى دېمەمدىغان. ئاشۇ بىچارە ئۆلىمالار ئۇنىڭ رايى
بويىچە پەتىۋا بېرىشكە مەجبۇر بولۇشىدۇ.

مەلىكە ھۆسنىنىگار خېنىم ئېرىنىڭ كۆڭلىنى ياسىغۇدەك
گەپ تاپالماي قىينىلاتتى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ ياركەنتكە كېتىش
ئارزۇسى كۈندىن ـ كۈنگە كۈچىيىپ كەتكەنىدى. لېكىن بۇ ئار-

زۇسنى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا دېيىشكە جۈرئەت قىلالمايتتى. خانغا ياتلىق بولۇپ، ھەرەمگە كىرىپ ئايىملىق مەرتىۋىسىگە نائىل بولغان ئايجامال ئاغىچىنىڭ ئەس ـ يادى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى باشقا خانىش ـ توقاللاردىن تارتىۋېلىپ ئۆزى ئوڭچە ئىگىلەشتە ئىدى. لېكىن خانىش ـ توقاللارنىڭ يېشى ئۇنىڭدىن كىچىك ئىدى. شۇڭا خاننى ئۆزىگە قارىتىش ئۈچۈن باشقىلاردىن نەچچە ھەسسە ئارتۇق كۈچەشكە، يېشى ئۆزىدىن خېلىلا كىچىك ئەرنى، يېشى ئۆزىدىن خېلىلا كىچىك ھەتتا قىزى دېمەتلىك كۈندەشلىرىدىن تارتىۋېلىش ئۈچۈن تۈرلۈك چارە ـ ئامال ئىزدەشكە توغرا كېلەتتى. ھەرەمگە كىرگەندىن بېرى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۇنى ئېسىدىن چىقىرىۋەتكەندەك قىلاتتى. ئايجامال ئاغىچىنىڭ قەسرىدە تۈنەشكە ئايدا بىرەر قېتىممۇ چولىسى تەگمەيتتى. شۇ سەۋەبتىن بىچارە جۇۋاننىڭ يۈرەك ـ باغرى لەختە ـ لەختە بولۇپ كەتكەنىدى. كۆڭلى خاننى قەسرىدە بىرەر ئاخشام قوندۇرۇۋېلىشتا قالغان ئايجامال ئاغىچىنىڭ ئوغلىنىڭ دەردىگە دەرمان بولغۇدەك، ھېچ بولمىسا ئىككى ئېغىز تەسەللى بەرگۈدەك ھەپسىلىسى يوق ئىدى.

مىرزا ئابابەكرى خوتۇنى ھۆسنىنىگار خېنىمنىڭ ئاكىسى دوستمۇھەممەدخانغا دەپ ئۆزىگە ياركەنتنىڭ ئەمىرلىك مەرتىۋىسىنى ئېلىپ بېرىشنى شۇنچىلىك ئارزۇ قىلاتتى، لېكىن بۇ ئارزۇسىنى ئاغزىدىن چىقىرىپ يېلىنغۇسى كەلمەيتتى. ھۆسنىنىگار خېنىم بولسا سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئانا بىر سىڭلىسى ئىدى. شۇنداق تۇرۇقلۇق ئاكىسىنىڭ ئالدىدا ئۆزىنى ئەركىن ـ ئازادە تۇتالمايتتى، كۆڭلىدىكىنى ئۇدۇللا دېيەلمەيتتى، ئېرىنىڭ كۆڭۈل ئارزۇسىنى بىلىپ تۇرسىمۇ جىم تۇرۇۋالغانىدى.

مىرزا ئابابەكرى بۇ كۆڭۈل ئاغرىقىغا كۆكلەم پەسلىگىچە ئاران بەرداشلىق بېرەلىدى. ئاخىر ئايالىنى، ئانىسىنى، ئىنىسىنى، مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنى تاشلاپ قەشقەرگە ــ تاغىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ قېشىغا قېچىپ كەلدى ۋە يىغلاپ تۇرۇپ

دەرد تۆكتى.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئىلگىرىكى ئوسال خۇي ـ مىجەزىنى، غەلىتە قىلىقلىرىنى، تەلۋە ـ بىشەملىكىنى يەنە تېپىۋالغانلىقىدىن ئاللىقاچان خەۋەر تاپقانىدى. مىرزا ئابابەكرىنىڭ يىغلاپ تۇرۇپ دادلاشلىرىدىن ئۇ-نىڭ ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە بۇزۇلۇپ كەتكەنلىكىنى ھېس قىلدى، ۋۇجۇدىنى ئۈمىدسىزلىك تۇيغۇلىرى قايتىدىن چىر-مىۋالدى.

— كۆڭۈللىرىنى يېرىم قىلمىسىلا، — دېدى ئۇ مىرزا ئابا-بەكرىگە تەسەللى بېرىپ، — خان ئالىيلىرىنىڭ بۇ ئوسال خۇي ـ مىجەزىدىن ئەزەلدىن خەۋىرىمىز بار. تۈزۈلۈپ قالار دەپ شۇ چاغ-قىچە ئۈمىد كۈتۈپ كەلدۇق. دەرگاھىمغا كەلگەنلىرى ياخشى بوپ-تۇ، سىلىنىڭ قەشقەردە ئىكەنلىكلىرىدىن خان ئالىيلىرىنى ھەرھالدا خەۋەرلەندۈرۈپ قوياي. قائىدە بويىچە بولغاندا يۇقىرى دەرىجىلىك ئوردا مەھرەملىرى ئاستانىدىن خان ئالىيلىرىنىڭ ئىجازىتىنى ئېلىپ ئاندىن ئايرىلىشى كېرەك. سىلىنىڭ ئىجا-زەتسىزلا قەشقەرگە كېلىشلىرى ئېغىر گۇناھقا ياتىدىغان قىل-مىشتۇر. بوپتۇ، سىلى تېخى كىچىك، ئوردا يوسۇنلىرىنى تازا بى-لىپ كەتمەيدىلا، خان ئالىيلىرىمۇ گۇناھقا جوروپ كەتمەس. مە-لۇمات يوللاپ گۇناھلىرىنى تىلىۋالاي، بۇندىن كېيىن باللىق قىلمىسىلا.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا شۇ كۈنىلا مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئۆ-زىنىڭ قېشىدا ئىكەنلىكىنى، ئۇنىڭ بىر مەزگىل قەشقەردە تۇر-غۇسى بارلىقىنى بىلدۈرۈپ ئوردىغا مەلۇمات يوللىدى.

※ ※ ※

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مىرزا ئابابەكرىنىڭ سەلتەنەت يوسۇنىنى بۇزۇپ قەشقەرگە قېچىپ كەتكىنىگە ھېچقانداق ئىپادە

بىلدۈرمىدى. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ئوغلىنىڭ غەلۋىسىنى قىلىپ بېشىنى ئاغرىتقان ئايجامال ئاغىچىغا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ مەلۇماتىنى ئەۋەتىپ بەردى، ئاندىن سىڭلىسى مەلىكە ھۆسنىنىگار خېنىمنى يېنىغا چاقىرتتى.

ــ كۆيۈلىرى قەشقەردە ئىكەن. بىر مەزگىل شۇ يەردە تۇرۇپ قالىدىغان ئوخشايدۇ، تەييارلىق قىلسىلا، نۆكەرلەر سىلىنى قەشقەرگە يەتكۈزۈپ قويسۇن.

ــ ھىممەتلىرىگە ھەشقاللا، ــ دېدى ھۆسنىنىگار خېنىم ئاكىسىنىڭ قېشىدىن چىقىپ كېتىشكە ئالدىراپ.

ــ مىرزىغا كۆرۈشكەندە بىزدىن سالام دېسۇنلار. قاچانكى دەرگاھىمىزنى سېغىنسا خۇدۇك ئالماي كېلىۋەرگەي، ئىلگىرىكى مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنى بەرگەيمەن، ئۆزلىرىمۇ سالامەتلىكلىرىنى كۆپ ئاسرىسۇنلار.

ھۆسنىنىگار خېنىم ئاكىسىغا ئېرى مىرزا ئابابەكرىنىڭ ياركەنتكە ئەمىر بولغۇسى بارلىقىنى دېگۈسى، مۇشۇ باھانىدا يارلىق ئېلىۋالغۇسى كەلدى ـ يۇ، لېكىن ئاغزىدىن چىقىرالمىدى.

※ ※ ※

خوتۇنى بىلەن ساق ـ سالامەت كۆرۈشكەن مىرزا ئابابەكرى سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ گۇناھىنى كەچۈرۈۋەتكەنلىكىنى بىلىپ خېلىلا خاتىرجەم بولدى، ئەمما كۆڭلى يەنىلا ياركەنتنى تارتىپ تۇراتتى. ئۇ ھېچقانداق مەرتىۋە ـ ئوتاغاتسىز بارسا ياركەنتتىكى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئالدىدا تۈزۈك ئەتىۋارى بولمايدىغانلىقىنىمۇ بىلەتتى . سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئۆزىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە تەيىنلەشكە ۋەدە قىلغانلىقىدىن خەۋىرى بار ئىدى، شۇڭا تاغىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا مۇددىئاسىنى بىلدۈردى.

ــ ياركەنتنى گەرچە خان ئالىيلىرى ۋاقىتلىق مېنىڭ تە-

سەررۇپۇمغا قوشۇپ بەرگەن بولسىمۇ، رەسمىي ئەمىر تەيىنلەش
يەنىلا ئوردا يارلىقى بىلەن بولىدۇ. بۇ پەقەت خان ئالىيلىرىنىڭ
يارلىقى بىلەن پۇتىدىغان ئىش. مۇنداق قىلايلى، سىلى بىرنەچچە
ۋاق ھېچ ئىشنى ئويلىماي قەشقەردە ئارام ئالسىلا. مەن خان ئا-
لىيلىرىغا بۇ ھەقتە مەلۇمات يوللاي، يارلىق چۈشۈرۈپ قالسا ئە-
جەب ئەمەس، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ئۇ مىرزا ئابابەكرىگە ئاشۇنداق ۋەدە بەرگىنى بىلەن ئەمەل-
يەتتە سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا مەلۇمات يوللىمىدى. چۈنكى،
شۇ كۈنلەردە ئۇنىڭ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندىن يەنە رايى قاي-
تىپ قالغانىدى. ئاقسۇدىن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ يول-
سىزلىقى، تەلۋىلىكى، تاپتىن چىققان قىلمىشلىرى ھەققىدىكى
ئۈزۈلمەي كېلىۋاتقان مەلۇماتلار ئۇنى تەخت ـ سەلتەنەتنىڭ تەق-
دىرى ۋە ئۆزىنىڭ ئىستىقبالى ھەققىدە قايتا ئويلىنىشقا مەجبۇر
قىلغانىدى. بۇ نۆۋەت ئۇ ئانچە ئىككىلىنىپ كەتمىدى.

«توخۇ يېگەك ئىتنىڭ قۇيرۇقىنى كېسىۋەتسىمۇ خۇيىنى
تاشلىماپتۇ دەيدىغان گەپ بار. خان ئالىيلىرىنىڭ ئادەم بولغىنى
شۇنچىلىك ئوخشايدۇ. ئەمدى بولدى قىلاي، ئۆزۈمنىمۇ، سەلتە-
نەتنىمۇ نابۇت قىلىدىغان ئىشنى قىلماي، ھېلىمۇ ياخشى، يۇ-
نۇسخان ئالىيلىرىغا مەكتۇپ ئەۋەتىپ ئۈمىدلەندۈرۈپ تۇرغانى-
كەنمەن...»

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۇنۇسخانىنىڭ موغۇلىستان تەختىنى
ئېلىش ئىشىغا ھەمدەملىشىشكە تولۇق نىيەت قىلىپ بولغانىدى.
شۇڭا ئۇ مىرزا ئابابەكرىنىڭ ئارزۇسىنى دەپ سۇلتان دوستمۇ-
ھەممەدخانغا مەلۇمات يوللىمىدى. مەلۇمات يوللىسا خانىنىڭ تەس-
تىقلاپ قېلىشىدىن، مىرزا ئابابەكرىنى ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكىگە
تەيىنلەپ يارلىق چۈشۈرۈپ قېلىشىدىن ئەنسىرىدى. چۈنكى، يۇ-
نۇسخان بىلەن بىرلىشىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا قارشى
تۇرۇش قارارىغا كەلگەن مۇشۇنداق پەيتتە، ياركەنتكە يەنە بىر
ھۆكۈمدارنىڭ پەيدا بولۇشىنى، ياركەنتنىڭ قولدىن چىقىپ كې-

تىشىنى خالىمىدى، يەنە بىر جەھەتتىن يۇنۇسخان قەشقەرگە لەشكەر تارتىپ كەلسە، مىرزا ئابابەكرىنىڭ ياركەنتكە ئەمىرلىك. كە تەيىنلەنگەندىن كېيىن، سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ھا. مىيلىقىدا تۇرۇۋاتقان ئانىسى ۋە ئىنى ـ سىڭىللىرىنى دەپمۇ بولسا ئۆزى بىلەن ماسلاشماسلىقىدىن، خانغا ساداقەت بىلدۈرۈپ ئۆزىگە قارشى چىقىشىدىن ئەنسىرىگەنىدى.

ئەمما، تاغىسىنىڭ بۇ مۇددىئاسىدىن خەۋىرى يوق مىرزا ئا. بابەكرى، يارلىق كېلىشى ھامان ياركەنتكە مېڭىش ئۈچۈن ھازىر. لىق كۆرۈپ قويغانىدى. ئۇ ئاقسۇ تەرەپكە ئۈمىد بىلەن تىكىلەت. تى، يارلىقنىڭ كېلىشىنى تەقەززالىق بىلەن كۈتەتتى.

«ئوردىغا تاغامنىڭ يوللىغان مەلۇماتى يېتىپ بارغانمىدۇ؟ مەلۇماتنى خان ئالىيلىرى كۆرگەنمىدۇ؟ ياركەنتنىڭ ئەمىرلىكى. نى ماڭا بېرەرمۇ؟ ئانامنى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەرلەندۈرسەممىكىن؟ بىراق، ئانامنىڭ ئەھۋالىمۇ ماڭا ئايان. ئۇمۇ ئاي ـ ئايلاپ خان ئا. لىيلىرىنىڭ دىدارىنى كۆرەلمەيدىغان تۇرسا، مېنىڭ بۇ ئىشىمغا قانداقمۇ ياردەم قىلالىسۇن؟ ئۇنىڭ ئانام بىلەن توي قىلغاندا بەر. گەن ۋەدىلىرىنىڭ ھەممىسى يالغان ئىكەن ـ دە. جاھاندا مۇ. شۇنداقمۇ زالىم، تۇتۇرۇقسىز، بەتقىلىق، تەلۋە، يولسىز ئادەم بو. لىدىكەن ـ ھە؟! ئۇنىڭ دېگىنى دېگەن، قىلغىنى قىلغان، ھېچ. كىم كۆڭلىدىكىنى دېيەلمىگەن. ھەتتا موللا ـ ئۆلىما، قازى ـ قۇززات، ئىمام ـ مۇپتى قاتارلىق دىن ـ شەرىئەت پېشۋالىرىمۇ ئۇنىڭ ئورۇنسىز، يولسىز تەلەپلىرى ئۈچۈن پەتىۋا چىقىرىپ بې. رىشكە مەجبۇر. پەتىۋا بەرمىسە جازاغا، ھەتتا ئۆلۈمگە مەھكۇم. ئۇنى بۇ يامانلىقتىن توسۇشقا ھېچكىم جۈرئەت قىلالمايدۇ. شۇڭا ئۇ شۇنداق بىشەم، شۇنداق خۇنرىز. ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم جەننەت. ماكان ئاتامىمۇ شول سەۋەبتىن ئۇنىڭدىن رەنجىپ ئوردىغا بارغىلى ئۇنىمىغانىكەن. خان ئالىيلىرى ئانامنى نېمە سەۋەبتىن نىكاھىغا ئالغان بولغىيتتى؟ ئاقسۇغا بېرىۋېلىپلا ئانامنى تاشلىدى. تاشلى. دىلا ئەمەس، ئاشۇنداق بىر ئاغىچىسىنىڭ بارلىقىنى ئۇنتۇپلا كەت.

تى. بىچارە ئانامنىڭ ھازىرقى كۆڭلىرى تۈل ئۆتكەن كۈنلىرىدىن بەتتەر. ئەسلىدە خان ئائىلىلىرىنىڭ تەلپىگە قوشۇلمىغان، نىدىكاھقا رازىلىق بەرمىگەن بولسا، بۇنداق بەتتەر كۈنگە قالماس بولغىيتتى. ئاغا ـ ئىنى ئىككىمىزگە تەسەللى بېرىپ، ئىلگىرى ئەمىرزادە ئىدىلە، ئەمدى خانزادە بولدىلا دەپ خۇش بولغىنى، ئاغزىنى تاتلىق ئەتكىنى نەدە قالدى؟ مانا مەن ھازىر خانزادىمۇ ئەمەس، ھەتتا ئەمىرزادىمۇ ئەمەس. كۆرەگانلىق مەرتىۋەم بولسا بىر قۇرۇق ئاتاق خالاس. مەرھۇم ئاتام ياركەنتنى تولىمۇ ئىسسىق يۇرت دەپ ماختايتتى، مەن بۇنى نېمىشقىمۇ ئىسمىدىن چىقارغاندىمەن. ئاشۇ چاغدا ئاتام بىلەن ئىنى ـ سىڭلىمنى ئاقسۇغا ئۇزىتىپ قويۇپ، ئۆزۈم ياركەنتتە قالسام بوپتىكەن. ئاتام پايتەختكە بېرىشقا بەكلا زورلاپ كەتتى. ئاخىرقى ھېساپتا ئۆزىگىمۇ، ماڭىمۇ كۆڭۈل ئاغرىقى تاپتى. ھازىر ئاتام نېمە ئىش قىلىۋاتىدىكىن؟ ھەقچان ھەرەمدە ئۇنىڭغا تەسەللى بېرىدىغان ئادەممۇ يوق. خان ئائىلىلىرى بولسا بەزمە ـ باراۋەت، ئەيش ـ ئىشرەت، شارابىازلىق بىلەن ھەلەك. ئاتام ئۇنىڭ ئىسىگە ھەرگىز كەلمەيدۇ. شول تاپتا قانداق بىمەنە ئويۇن بىلەن مەشغۇلدۇ؟...»

※ ※ ※

ئاقسۇ شەھىرىدە ئۇجمە ئالا بولۇشقا باشلىغان بولۇپ، سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ بەزمە سورۇنلىرى ئاللىقاچان سارايدىن باغقا كۆچۈپ بولغانىدى.

بۇگۈن سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ مەشرەپكە مەيلى تارتىپ قالغان بولۇپ، مۇراسىم ئەمىرى ئوردا ئىچى ۋە سىرتىدىكى سازەندىلەرنى يىغىپ، ھەرەم بىلەن شاھنىشىننىڭ ئارىلىقىدىكى باغدا مەشرەپ سورۇنى ھازىرلىغانىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مەشرەپنى قىزىتىش ئۈچۈن ئوردىدىكى يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسىنى مەشرەپكە قاتنىشىشقا پەرمان بەرگەن بو-

لۇپ، باغنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆل بويىغا راسلانغان سورۇندا ئا ـ دەم خېلىلا كۆپ ئىدى. دوستمۇھەممەدخان كۆل بويىدىكى چىنار ـ نىڭ ئاستىغا ياسالغان شاھسۇپىغا سېلىنغان قات ـ قات كۆرپە ئۈستىدە پەر ياستۇقتا يۆلەنگىنىچە يانپاشلاپ ياتاتتى. ئەمىرلەر ھالقا شەكلىدە ئورۇن ئېلىشقان بولۇپ، ئوتتۇرىدىكى يۇمىلاق سورۇندا ئوردا رەققاسلىرى تۇرلۇك ناز ـ خۇلقلار بىلەن ئۇسسۇل ئويناۋاتاتتى. سازەندىلەر خان قايسى پەدىنى ئاڭلاشنى خالىسا شۇ پەدىگە چېلىۋاتاتتى. ساقىيلار بوشىغان قەدەھلەرگە توختىماي شاراب ئىقلايتتى.

شاراب تەسىرىدە كەيپ بولۇشقا باشلىغان سۇلتان دوستمۇ ـ ھەممەدخان زېرىكتىمۇ ئەيتاۋۇر سازەندە ـ رەققاسلارنى توختاشقا ئىشارەت قىلىپ قولىنى سىلكىدى.

ــ ئانھەزرىتىمنىڭ قىزىقچىلىققا زوقى بارمىكىن؟ ــ سو ـ رىدى مۇراسىم بېگى خۇشامەتگويلۇق بىلەن.

ــ بارات تازنىڭ ھەزىل ـ چاقچاقلىرىنى تولا ئاڭلاپ زې ـ رىكتۇق، ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان خۇشياقمىغان ھالدا.

ــ دەرگاھى ئالىيدا بارات تازدىن باشقىمۇ قىزىقچى بار ئا ـ لىيلىرى.

ــ ئەجەب مەن بىلمەيدىكەنمىنا؟ ــ دېدى بىر ئاز قىزىققان دوستمۇھەممەدخان.

ــ تۈنۈگۈن رەستىدە قىزىقچىلىق قىلىۋاتقانىكەن. خان ئا ـ لىيلىرىنىڭ كۆڭلىگە بىر لەھزە خۇشاللىق بېغىشلىسا ئەجەب ئەمەس، دەپ ئوردىغا ئېلىپ كىرگەنتىم، كۆرۈپ باقامىلىكىن ئا ـ لىيلىرى.

ــ شۇنچىلىك كارامىتى بولسا قېنى كۆرسەتسۇن.

مۇراسىم بېگى سازەندىلەرنىڭ ئارقىسىدا ئولتۇرغان قىزىق ـ چىنى سورۇنغا چۇشۇشكە بۇيرۇدى.

ئوتتۇرا بوي، دوكراق كەلگەن، قىرىق ياشلار ئەتراپىدىكى قىزىقچى سورۇنغا چۇشۇپ سالام بەردى. سۇلتان دوستمۇھەممەد ـ

خان ئۇنىڭ چىرايىغا شۇنداقلا قاراپ قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.

— توۋا خۇدايىم، قىزىقچىلارنىڭ ھەممىسى تاز كېلەمدۇ نې-مە، بېشىڭدىن تەلپىكىڭنى ئالە كۆرۈپ باقاي.

قىزىقچى كالچاراپ ھىجايغىنىچە تۇمىقىنى ئالدى، شۇ ھامان ئاپئاق قوماق بېسىپ كەتكەن بېشى كۆرۈندى. قوماقلار گەدىنىد-گىچە چۈشكەن بولۇپ، چاچ چاغلىق نەرسە يوق بېشى بەئەينى تۇزلۇق قاپاقنى ئەسلىتەتتى.

— بارات تازنىمۇ توۋلاڭلار، — دېدى نېمىنىدۇر خىيالىدىن ئۆتكۈزگەن دوستمۇھەممەدخان.

— لەببەي قىبلىگاھىم. پەقىر خىزمەتلىرىگە تەييارمەن، — دېدى بىر چەتتە ئولتۇرغان ئوردا قىزىقچىسى يۈگۈرۈپ سورۇنغا چۈشۈپ.

— سەنمۇ تەلپىكىڭنى ئېلىۋېتە، ئىككىڭدىن قايسىڭ بەك-رەك تاز، كۆرۈپ باقاي.

بارات تاز دەرھال تۇمىقىنى ئېلىۋەتتى. ئۇنىڭ بېشىنىمۇ گەدىنىگىچە قوماق بېسىپ كەتكەنىدى.

— ئايرىۋالغىلى بولمىغۇدەك، — دېدى دوستمۇھەممەدخان كۈلۈپ، — بولدى، دەرھال تەلپەكلىرىڭنى كىيىشىۋېلىش. ھېلى بىكار ھاۋا ئۆزگىرىپ قالمىسۇن يەنە، — خان بارات تازغا قارد-دى، — سەن ئورنۇڭغا قايت.

— خوش، — بارات تاز دەرھال سورۇندىن چىقىپ كەتتى.

— ئىسمىڭ نېمە؟ — سورىدى خان يېڭى قىزىقچىدىن.

— ئانھەزرىتىمگە مەلۇم بولغاي، ئىسمىم قادىر تاز.

— خوش، قېنى ماھارىتىڭنى كۆرسەت. مېنى قانغۇچە كۈل-دۈرەلىسەڭ ئىنئام بېرىمەن، كۈلدۈرەلمىسەڭ ئاۋۇ تاز بېشىڭنى كېسىۋالىمەن.

— بۇ بېشىم ئالىيلىرىغا يارىغان بولسا، ھازىرلا بېرىشكە تەييارمەن، — دېدى قادىر تاز كۈلۈپ، — چۈنكى، مېنىڭ بۇ بې-شىمنى ئۇكلەش ھاجەتسىز، ئالىيلىرى.

قىزىقچىلىقنىڭ ئەمتىرىمەيلا بەرگەن جاۋابى دوستمۇھەممەد-خاننى كۈلدۈرۈۋەتتى. خاننىڭ كۈلكىسىگە باشقا ئەمىرلەرمۇ جور بولۇشتى.

ــ كەمىنە قۇللىرى زورلۇقتا ئۇچرىغان تۇل خوتۇننىڭ شەرئى مەھكىمىگە ئەرز قىلغىنىنى بايان قىلىپ بېرەي. ھېلىقى ئەرزخور ئايالمۇ، قازىمۇ كىچىكەن، باشلىدىم ئەمىسە ھە...

قادىر تاز ھەقىقەتەن ماھارەتلىك ئىدى. ئۇ ئەرزخور ئايالنىڭ ئاۋازىنى ئايالچە، قازىنىڭ ئاۋازىنى ياشانغان ئەرلەرنىڭ ئاۋازىچە چىقىرىپ سۆزلەيتتى. سۆزلىرىگە ھەرىكەتلىرى، چىراي ئىپادىلىرى تولىمۇ ماسلاشقانىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان كۈلۈپ تېلىقىپ قالغانىدى. شۇ تاپتا قىزىقچى تۇل ئايالنىڭ باسقۇنچىلىقتا ئۇچراش جەريانىنى سۆزلەپ بېرىۋاتاتتى. ئۇنىڭ ئاۋازىنى ئىنچىكە چىقىرىپ بىردە ئىڭراپ، بىردە ئاھ ئۇرۇشلىرى، تولغىنىشلىرى، لەۋلىرىنى چىشلەشلىرى، ئىنجىقلاشلىرى... بۇ قىزىقچىلىقلار ئۇنىڭغا مەپتۇن بولۇپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ شەھۋانىي ھەۋىسىنى قوزغاپ قويغانىدى. دەل شۇ چاغدا ئايال كىشىنىڭ خۇددى كاككۇكتەك يېقىملىق كۈلگەن ئاۋازى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ دىققىتىنى تارتتى، ئۇ بېشىنى شارتتىدە بۇراپ كۈلكە ئاڭلانغان تەرەپكە قارىدى. باغ بىلەن ھەرەمنى ئايرىپ تۇرىدىغان ئېگىز تامنىڭ ئۈستىدە پۈزۈر كىيىنگەن بىر جۇۋان بەش ـ ئالتە كېنىزەكنىڭ ھەمراھلىقىدا قىزىقچىلىق كۆرۈۋاتقان بولۇپ، ئۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالالماي ئاشۇنداق قاتتىق كۈلۈپ كەتكەنىدى. مەشرەپ سورۇنى بىلەن ھەرەم تېمىنىڭ ئارىلىقى خېلىلا يېقىن ئىدى. جۇۋان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئۆزىگە قاراۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ قايرىۋەتكەن نېپىز تور چۈمبىلىنى دەرھال سىلىۋالدى. لېكىن دوستمۇھەممەدخان ئۇنىڭ چىرايىنى ئالدىقاچان كۆرۈپ ئۈلگۈرگەنىدى.

«كىمدۇ بۇ، ھەرەمدە مۇشۇنداق بىر پەرى تۇرسا ئەجەب ھازىرغىچە كۆزۈمگە چېلىقماپتۇ؟ ياكى بولمىسا خانىش ـ ئايىملارنى

يوقلاپ كەلگەن بىرەر ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ ئاغىچىسىمىدۇ يا؟ ئۇنداق بولسا نېمىشقا ئۆزى يالغۇز ھەرەمنىڭ تېمىغا چىقىپ تا ـ ماشا كۆرىدۇ؟ ... چوقۇم ھەرەم ئەھلىدىن ئوخشايدۇ، ئەمىسە نې ـ مىشقا ئۇنىڭ بىلەن ھازىرغىچە ئۇچراشمىدىم؟ ھەرىمىمدىكى ئايال زاتىنىڭ مەن بىلەن ئۇچراشمىغىنى يوق ئىدىغۇ؟ خەپ ھەرەمئا ـ غىسى، مۇشۇنداق بىر گۈزەلنى مەندىن يوشۇرغانلىقىڭ ئۈچۈن ئەدىپىڭنى بەرمەيدىغان بولسام. پاھ، نېمانچە چىرايلىق جۇۋان بۇ؟! ئاۋازىنىڭ يېقىملىقلىقىنى دېمەمدىغان تېخى. بۈگۈن كەيپىم نېمانچە چاغكىن دېسەم، ئەسلىدە يېڭى بىر گۈزەلدە رىزقىم بار ئىكەن ـ دە...»

ئۇ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، ھەر بىر بۇيرۇقىنى بەجا كەل ـ تۈرۈش ئۈچۈن كۆزىنى ئۇزمەي ئولتۇرغان مۇراسىم بېگىنى يې ـ نىغا شەرەتلىدى.

— ئاۋۇ ھەرەم تېمىنىڭ ئۈستىدە تاماشا كۆرۈۋاتقان مەز ـ لۇمنى كۆردىلىمۇ؟ كىملىكىنى دەرھال ئۇقۇشۇپ كەلسۇنلار.

— باش ئۈستىگە.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا ئەمدى قادىر تازنىڭ قىزىقچىد ـ لىقى ئانچە تېتىمىدى. پات ـ پات تام ئۈستىدىكى يۈزىنى چۈمبەل بىلەن ئورىۋالغان گۈزەلگە قاراپ قوياتتى. ۋۇجۇدىنى ئاللىقانداق شېرىن خىياللار چۇلغىۋالغانىدى.

ھايال ئۆتمەي قايتىپ كەلگەن مۇراسىم بېگى خاننىڭ قۇلى ـ قىغا ئاستا پىچىرلىدى:

— ئاليلىرىغا مەلۇم بولغاي، تام ئۈستىدە ئولتۇرغان ئۇل مەزلۇمە جەننەتماكان پەدەرۇ بۇزرۇكلىرى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئاليلىرىنىڭ ھەرىمىدىكى غۇنچىچەلەردىن بولۇپ، ئىسمى رازىيە خېنىم ئىكەن، ئۆگەي ئانىلىرىنى تونۇيالماي قاپتىلا ئاليلىرى. مەن ئۇنى...

خاننىڭ تولىمۇ خۇش كەيپ ئولتۇرغىنىنى كۆرگەن مۇرا ـ سىم بېگى ئاخىرقى گەپنى چاقچاق ھېسابىدا قوشۇپ قويغانىدى.

لېكىن گېپى ئاخىرلاشمايلا دوستمۇھەممەدخان ئۇنىڭ ئاغزىغا
چاڭگىدە بىر تەستەك سېلىۋەتتى. ئۆزىدىن نېمە سەۋەنلىك ئۆت-
كەنلىكىنى بىلەلمىگەن مۇراسىم بېگى ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە لاغ ـ
لاغ تىترىدى. ئادەتتە سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەمىرلىرى بىد-
لەن تولىمۇ ھاياسىز چاقچاقلارنى قىلىشاتتى. ئۆزىگە يۈز ـ خا-
تىر قىلماي چاقچاق قىلىشقا پېتىنغان ئەمىرلەرنى ئالاھىدە ماخ-
تايتتى، چاقچاق سەۋەبىدىن قىلىنغان ھەرقانداق ھاياسىزلىققا
يول قوياتتى. شۇ سەۋەبتىن مۇراسىم بېگى ئۇنىڭغا چاقچاق قىد-
لىشقا پېتىنغانىدى.

بىر كۈلكىسى بىلەنلا يۈرىكىگە ئىشق ئوتىنى تۇتاشتۇرغان
تام ئۇستىدىكى گۈزەلنىڭ ئۆگەي ئانىسى — مەرھۇم دادىسىنىڭ
توقال خانىشى ئىكەنلىكىنى بىلىپ كەيپى ئۇچقان دوستمۇھەم-
مەدخان ئاچچىقىنى مۇراسىم ئەمىرىدىن ئالغانىدى.

— يوقىلىش، ھەممىڭ يوقىلىش!

كۈلۈپ ئولتۇرغان خانىنىڭ تۇيۇقسىز غەزەپلەنگىنىنى كۆر-
گەن ئەمىرلەر ھازىرلا جېنى چىقىپ كېتىدىغاندەك ۋەھىمىگە
چۈشۈپ دۈررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى ـ دە، ئېگىلىپ سالام
بېرىشكىنىچە ئارقىلىرىغا يېنىشتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ يۈرىكىدە ئوت كۆيۈۋاتاتتى،
ئوت يۈرىكىنىلا ئەمەس، پۈتكۈل ۋۇجۇدىنى ئۆرتەۋاتاتتى. ئۇ تام
ئۇستىگە تەشنالىق بىلەن يەنە قارىدى، بىراق ھەرەم تېمىنىڭ
ئۇستى بوش ئىدى. خانىنىڭ تۇيۇقسىز غەزەپلەنگىنىنى كۆرگەن
رازىيە خېنىم كېنىزەكلىرىنى ئەگەشتۈرۈپ پەم بىلەن كېتىپ
قالغانىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا رازىيە خېنىم تام ئۇس-
تىدىنلا ئەمەس، بۇ دۇنيادىن پۈتۈنلەي غايىب بولۇپ كەتكەندەك
تۇيۇلدى. ئون تۆت ـ ئون بەش يېشىدىن تارتىپ تاكى ھازىرغىچە
نۇرغۇن ئاياللار بىلەن كۆڭلىنى ئېچىپ كەلگەن سۇلتان دوست-
مۇھەممەدخان شۇ دەقىقىدە تۇنجى قېتىم ئاشىقلىق ئازابىنىڭ تە-
مىنى تېتىۋاتاتتى، ئۆزىنى چۆلدە قالغاندەك سېزەتتى.

«خۇدايىم توۋا، نېمە ئىش، نېمە قىسمەت بۇ؟ قاراپ تۇرۇپلا ئۆگەي ئانامغا ئاشىق بولۇپ قالدىممۇ ئەمدى؟ ئۇ راستىنلا مەرھۇم خان ئاتامنىڭ ھەرىمىدىكى توقاللاردىنمىدۇر؟ بەلكىم ئاتامنىڭ ئۇنىڭ ھەرىمگە كىرىشكە چولىسى تەگمىگەن بولغىيدتى...»

ئۇ ئۆزىگە تەسەللى بېرىش ئۈچۈن ئويلاپ تاپقان بۇ باھانىسىگە يەنە ئۆزى ئىشەنمىدى. چۈنكى، بۇنداق گۈزەل پەرىنىڭ دادىسىنىڭ نەزەرىگە چۈشمەسلىكى مۇمكىن ئەمەس ئىدى. ئۇنىڭ يۈرىكى ئىشق ئوتىدا چاڭقاۋاتاتتى، خۇددى چۆلدە قالغاندەك.

— شاراب! چىلىم!

ئۇنىڭ خاس شارابچىسى بىلەن چىلىمچىسى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى.

ئۇ يۈرىكىگە تۇيۇقسىز تۇتاشقان ئىشق ئوتىنى پەسەيتمەكچى بولغاندەك سەيخانىسىغا چوغ تاشلانغان چىلىمنى قاتتىق ـ قاتتىق شورىدى. نەشە ئۇنىڭ يۈرەك ئازابىنى پەسلىتەلمىدى. ئۇ بارغانسېرى ئۇسساپ كەتتى، شارابنى گۈپۇلدىتىپ ئىچىشكە باشلىدى.

※ ※ ※

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئاشۇ تەرىقىدە بىر ھەپتىگىچە ئۆزى يالغۇز شاراب ئىچتى، چىلىم چەكتى، ئوردىدىكى ئەمىرلەردىن ھېچقايسىنى ئۇلپەت قىلمىدى، ھەتتا ھەرىمىدىكى خانىش ـ غۇنچىچەلىرىنىمۇ ئېسىدىن چىقاردى. ئۇ ھەرقانچە قىلىپمۇ ئۆگەي ئانىسى رازىيە خېنىمنى ئۇنتۇيالمايۋاتاتتى. كۆز ئالدىدىن رازىيە خېنىمنىڭ گۈزەل جامالى، قۇلاق تۈۋىدىن كاككۇكتەك يېقىملىق كۈلكىسى نېرى كەتمەيتتى. ئۇ، بۇ ئاشىقلىق ئازابىغا ئاخىرى بەرداشلىق بېرەلمىدى، دىن پېشۋالىرىدىن پەتىۋا سوراش قارارىغا كەلدى.

«.... خان ئاتامنىڭ قازا قىلىپ كەتكىنىگە ئالتە يىل بولاي

دەپ قالدى. قائىدە بويىچە خانىش ـ توقاللىرى ياتلىق بولۇپ كەتسە بولۇۋېرەتتى. خانىش ئانام مەندىن رەنجىپ تۇرپانغا كەتكەندىن بېرى ئاتامنىڭ ھەرىمىگە ئاياغ باسمىغان ئىدىم. ئۇلار نېمىشقا ھەرەمدىن كەتمىگەن بولغىيتتى...»

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئاتىسىنىڭ خانىش ـ توقاللىرىغا ھەرەمدىن كېتىشكە ئىجازەت بەرمىگىنىنى ئۇنتۇپ كەتكەندى. سۇلتان ئىسان بۇغاخان قازا قىلىپ ئالتە ئاي ئۆتكەندە، بىر قىسىم پېشقەدەم ئەمىرلەر ئۇنىڭغا دادىسىنىڭ توقال، غۇنچىچىلىرىنى ھەرەمدىن چىقىپ كېتىشكە يول قويۇش، مۇمكىن بولسا ئەمىر ـ بەگلەرگە نىكاھلاپ بېرىش تەكلىپىنى بەرگەن، لېكىن ئۇ قوپاللىق بىلەن رەت قىلىۋەتكەنىدى. كېيىنچە ئەمىرلەر ئۇنىڭدىن قورقۇپ بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمىدى. دادىسىنىڭ توقال ـ غۇنچىچەلىرى بولسا ئۇنىڭغا بۇنداق تەلەپنى قويالمىدى.

«...رازىيە خېنىم بىلەن نىكاھلىنىشىمغا شەرىئەتنىن بىرەر يول چىقىپ قالارمۇ؟ شەرىئەتنىڭ پۇتىقى تولا دەيدىغان گەپ بار. ئۆلىمالارنىڭ سەمىگە سېلىپ باقاي، بەلكىم بىرەر يول تېپىلىپ قالار. ئاھ خۇدا، رازىيە خېنىمنىڭ ۋىسالىغا يېتىشكە ئۆزۈڭ يول كۆرسەتكەيسەن...»

كاللىسىدا تۇيۇقسىز پەيدا بولغان بۇ خىيال سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا قايتىدىن ئۈمىد بېغىشلىغانىدى.

※ ※ ※

بۇگۈن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئادىتىگە خىلاپ ھالدا شاھنىشىندىكى قوبۇلغا تولىمۇ سەھەر چىقتى. ئادەتتە ئۇ قوبۇلغا ھەپتىدە بىر قېتىم، كۆپ بولسا ئاران ئىككى قېتىم چىقاتتى، چىققاندىمۇ بۇنچە سەھەر چىقىۋالمايتتى. ئۇنىڭ قوبۇل قىلىشىنى كۈتۈپ ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەرنىڭ قورساقلىرى ئېچىپ كوركىراپ كېتەتتى. شۇنداقتىمۇ چىداپ ساقلاشقا مەجبۇر بولاتتى. كۈن

چۈشتىن قىيىلغاندا شاھنىشىندا يا سۇلتان دوستمۇھەممەدخان پەيدا بولاتتى ياكى ئۇنىڭ بۈگۈنكى قوبۇلنى ئەمەلدىن قالدۇرغانلىقى ھەققىدىكى پەرمانى يېتىپ كېلەتتى. كۆپىنچە ۋاقىتلاردا شۇنچە ئۇزاق ساقلاپ ئولتۇرۇشقان ئەمىرلەر خاننىڭ ئۆزىنى ئەمەس، پەرمانىنى كۆرەتتى. پەرمان كەلمىگۈچە ھېچكىم ئۆز ئىختىيارىچە شاھنىشىندىن ئايرىلىشقا جۈرئەت قىلالمايتتى. چۈنكى، ناۋادا خان قوبۇلغا چىقىپ قالسا، سىرتقا چىقىپ كەتكەنلەرنى سالامغا كەلمىگەن قاتارىدا قاتتىق جازالايتتى. شۇڭا، كېيىنكى ۋاقىتلاردا پۇختىراق ئەمىرلەر قوينۇلىرىغا بىرەر توغرام قاتلىما، ياغ توقاچ ياكى ئىككى ـ ئۈچ دانە سامسا، پىششىق تۇخۇم، ياڭاق مېغىزى، قۇرۇق ئۈزۈم دېگەندەك نەرسىلەرنى سېلىپ كېلىدىغان، قورساقلىرى ئېچىپ كەتسە خاننى ساقلىغاچ، ئاشۇ نەرسىلەر بىلەن قورساقلىرىنى گوللاپ تۇرىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

خاننىڭ شاھنىشىنغا بۇنچە سەھەر چىققىنىنى كۆرگەن ئەمىرلەر ئالمان ـ تالمان ئورۇنلىرىدىن تۇرۇپ سالام بەجا كەلتۈرۈشكەندىن كېيىن، ھەيرانلىقىنى، ئەجەبلىنىشلىرىنى يوشۇرماي بىر ـ بىرىگە پەم بىلەن قارىشىۋالدى. خاننىڭ بۇنچە سەھەر قوبۇلغا چىقىشىدىكى مۇددىئاسىنى بىلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھەممىسىنىڭ دىمى ئىچىگە چۈشۈپ كەتكەنىدى. ئۇلار خاندىن خۇددى ئەزرائىلدىن قورققاندەك قورقۇشاتتى. ئۆزىنى كۆرۈش تۈگۈل، ئىسمىنى ئاڭلاپ بولغۇچىمۇ خۇددى بىر بالا ـ قازانىڭ شەپىسىنى سەزگەندەك چۆچۈشەتتى.

بۈگۈن تەختتە مەغرۇر ئولتۇرغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ چىرايى باشقىچە يېقىملىق تۇس ئالغانىدى. ھارغىن، ئۇيقۇسىراپ كەتكەن كۆزلىرىدە ئاز نامايان بولىدىغان مېھىر، مۇلايىملىق بالقىيتتى. ئۇنىڭ چىرايىغا يوشۇرۇنچە نەزەر سالغان ئەمىرلەرگە بۇ ھال تېخىمۇ غەلىتە تۇيۇلماقتا ئىدى.

ئەمىرلەر ۋەھىمە ـ تەشۋىشلىرىنى بېسىشقا تىرىشىپ قول باغلاشقىنىچە بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇراتتى.

— جانابى ئەمىرلەرگە ئىجازەت. جاي ئالسۇنلار، — دېدى دوستمۇھەممەدخان تۈزۈت بىلەن سۆزلەپ.

ئادەتتە ئۇ كەمدىن - كەم قوبۇلغا چىققىنى بىلەن سالامدىن كېيىنلا شاھنىشىندىن چىقىپ كېتىشكە ئالدىرايتتى. ئەمىرلەر تەييارلاپ كەلگەن ھەرخىل ئالاقە، مەلۇماتلارنى خالىسا بەزمە - شاراب سورۇنلىرىدا قوبۇل قىلىپ ئاڭلايتتى، بولمىسا بېسىلىپ قالاتتى.

خاننىڭ ئولتۇرۇشقا بۇيرۇغىنى ئەمىرلەرگە غەلىتە تۇيۇلسا، ئاۋازىنىڭ تولىمۇ سىپايە، تۈزۈتلۈك چىققىشى يەنە غەلىتە تۇيۇلماقتا ئىدى. ئۇلار مەرتىۋە دەرىجىسى بويىچە ئورۇن ئېلىشقاچ بىر - بىرىگە مەنىلىك قارىشىۋالدى.

— شەيخۇلئىسلام مەۋلانە كامالىددىن!

خاننىڭ ئىسمىنى چاقىرىۋاتقانلىقىنى بىلگەن مەۋلانە كامالىددىننىڭ ۋۇجۇدىنى سۈر باستى، كۆڭلىگە تەشۋىش چۈشتى. شۇنداقتىمۇ دەس ئورنىدىن تۇردى.

— خوش، قۇدرەتلىك پاناھگاھىم!

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان قۇللۇق بىلدۈرۈپ تۇرغان شەيخۇلئىسلامغا قاراپ تۇرۇپ قالدى. شۇ دەقىقىدە ئۇنىڭ ۋۇجۇدىنى دېلىغۇللۇق چۇلغىۋالغانىدى. ئۇ شەيخۇلئىسلامنىڭ كۆڭۈل خاھىشلىرىغا مۇشۇنداق قۇللۇق بىلدۈرۈپ تۇرۇپ پەتىۋا بېرىشىنى تولىمۇ ئارزۇ قىلاتتى. ئۇ بۇ چاغقىچە بىرەر ئەمىرنىڭ ئالدىدا بۇنچىلىك ئارىسالدى بولۇپ باقمىغانىدى. ئۇ ئاخىر قەتئىي نىيەتكە كەلدى.

— بىراۋ تۇل قالغان قۇماسىغا ئاشىقى بىقارار بولۇپ، ۋەسلىگە يەتمەكچى بولسا، بۇنىڭغا شەرىئەتتە نىكاھ راۋامۇ؟ پەتىۋا بەرسۇنلار.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ مەرھۇم دادىسى سۇلتان ئىسسان بۇغاخاننىڭ توقال خانىشى — ئۆگەي ئانىسى رازىيە خېنىمغا كۆيۈپ قالغانلىقى ھەققىدە بىر ھەپتىدىن بېرى ئوردىدا

مىش ـ مىش گەپ پەيدا بولۇپ قالغانىدى. ئەلۋەتتە بۇ گەپلەر شەيخۇلئىسلام مەۋلانە كامالىددىننىڭمۇ قۇلىقىغا يەتكەن، لېكىن ئىشەنمىگەنىدى. ھازىر خانىنىڭ پەتىۋا تەلەپ قىلىپ سورىغان سوئالىنى ئاڭلاپ ۋۇجۇدىغا قايتىدىن ۋەھىمە ئولاشتى. ھەئە، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بىر ئىشقا ئالدىراپ پەتىۋا سورىمايد-تى، سوراپ قالسا پەتىۋانى ئۆزىنىڭ مۇددىئاسى بويىچە چىقىرىش-قا مەجبۇرلايتتى. مەرھۇم شەيخۇلئىسلام مەۋلانە تاجىددىننىڭ ئورنىغا شەيخۇلئىسلام بولغان مەۋلانە كامالىددىن خانىنىڭ بۇ خۇ-يىنى ئوبدان بىلەتتى . ئۇ بىرقانچە ئورۇنسىز ئىشقا خانىنىڭ خا-ھىشى بويىچە پەتىۋا چىقىرىپ بەرگىنى ئۈچۈن ھازىرغىچە ئۆزىنى گۇناھكار سانايتتى، خۇدادىن توختىماي گۇناھىنى تىلەيتتى، ۋىجدان ئازابى تارتىپ كېلىۋاتاتتى. ھەئە، ئۇ شەيخۇلئىسلاملىق مەرتىۋىسىدىن ئىستېپا بېرىش نىيىتىگىمۇ كەلدى، لېكىن ئاغ-زىدىن چىقىرىشقا جۈرئەت قىلالمىدى. چۈنكى، سۇلتان دوستمۇ-ھەممەدخان ئوردىدىن قاچقان ئەمىرلەرنى تۇتۇپ ئەكەلدۇرۇپ، ئىستېپا سورىغانلارنى جازالاپ يۇرەكئالدى قىلىۋەتكەنىدى.

مەۋلانە كامالىددىن سۇلتان دوستمۇھەممەدخانىنىڭ ئۈمىد بىلەن تىكىلگەن كۆزلىرىدىن كۆزىنى ئەپقېچىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

— بۇنداق ئىشقا شەرىئەتتە پەتىۋا يوق ئالىيلىرى. بۇنىڭغا پەتىۋا بېرىش ئەمەس، پەتىۋا سوراشمۇ گۇناھتۇر.

شاھنىشىننىڭ ئىچىنى ئېغىر سۈكۈنات قاپلىدى. شەيخۇل-ئىسلامنىڭ جاۋابىدىن ۋەھىمىگە چۈشكەن ئەمىرلەرنى سوغۇق تەر باستى. ئۇلار باشلىرىنى تونلىرىنىڭ ياقىسى ئىچىگە تىقىشقا ئۇرۇنۇپ كىرپىدەك تۈگۈلۈۋېلىشتى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مەۋلانە كامالىددىنغا دەھشەت سېلىپ چەكچەيدى. شاھنىشىننىڭ ئىچىدە دوزاخ ئوتى كۆيۈشكە باشلىدى.

— دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرسۇنلار!

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان غەزىپىنى زورىغا بېسىۋالغاندەك قىلاتتى.

جاۋاب بەرمەي قۇتۇلالمايدىغانلىقىغا كۆزى يەتكەن مەۋلانە كامالىددىن ئالللىقاندا بىر غەيرەتنىڭ تۈرتكىسىدە بېشىنى كۆ-تۈرۈپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ قان تولغان كۆزلىرىگە دادىل قارىدى.

«خاننىڭ مەندىن دەلىل ـ ئىسپات تەلەپ قىلغىنى يالغان. ئۇنىڭغا قۇرئان كەرىم، ھەدىس شەرىفتىن دەلىل ـ ئىسپات تې-پىپ بەرسەممۇ بەربىر ئاڭلىمايدۇ. ئادەم ئەمەس، ھايۋان بالىسى جىنىدا ئۆز ئانىسىغا چېپىلمايدىغانلىقىنى ئۇ ئوبدان بىلىدۇ، شۇنداق تۇرۇپ يالغان پەتىۋا بېرىشىمنى سوراۋاتىدۇ. كاللامنى ئالسا ئالسۇن، بۇ ئىشقا ھەرگىز پەتىۋا بەرمەيمەن. دەلىل ـ ئىس-پات كەلتۈرىمەن دەپ ئاغزىمنى ئۇپرىتىپمۇ يۈرمەي. خالىغىنىنى قىلسۇن...»

— دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرۈش ھاجەتسىز ئالىيلىرى. قۇ-مالىرىمۇ ئۆز ئانىلىرىغا ئوخشاشتۇر، ئۇنىڭ تېنى سىلى ئۈچۈن ھارامدۇر، ئالىيلىرىنى شەيتان ۋەسۋەسىگە سالغان ئوخشايدۇ، ئەڭ ياخشىسى بۇ نىيەتلىرىدىن تېزرەك يانغايلا.

— بىئەدەپ! — سۇلتان دوستمۇھەممەدخان تەختتىن چاچراپ تۇرۇپ كەتتى، — نېمە ئۈچۈن دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈ-رۈش ھاجەتسىز دەيسەن؟ پەتىۋا سوراۋاتقان بۇ ئىش دەلىل ـ ئىسپات كەلتۈرۈشكە ئەرزىمەمدۇ؟

مەۋلانە كامالىددىن كۆڭلىنى خېلىلا توختىتىۋالغانىدى.

— يوقسۇ ئالىيلىرى، گېپىمنى خاتا چۈشىنىۋالمىسىلا. بۇ ئىشقا شەرىئەتتە راستتىنلا پەتىۋا يوق. سىلى ھازىر كەمىنىلىرى-نىڭ دەلىل ـ ئىسپاتىغا ئەمەس، مۇددىئالىرى ئۈچۈن كالامۇللا-دىن بىرەر ئايەتنى يۇلۇپ ئېلىپ، شەرھلەپلا پەتىۋا بېرىشىمگە موھتاج . ئەمما ھەرگىز ئۇنداق قىلالمايمەن. پەرۋەردىگارىمىز: «ئاغزىڭلارغا كەلگەن يالغاننى سۆزلەش ئۈچۈن ھېچقانداق دەلىل-

سىز «بۇ ھالال، بۇ ھارام» دېمەڭلار، چۈنكى مۇنداقتا ئاللاھ نامىدىن يالغاننى ئويدۇرغان بولىسىلەر، ئاللاھ نامىدىن يالغاننى ئويدۇرغۇچىلار ھەقىقەتەن «دۇنيا ۋە ئاخىرەتتە» مەقسەتكە ئېرىشەلمەيدۇ»① دېگەن. شۇڭا ئالىيلىرىغا زىنھار پەتىۋا ئويدۇرۇپ بېرەلمەيمەن. چۈنكى، ئۆگەي ئانىلىرى سىلى ئۈچۈن ھارامدۇر.

— ئۇنداقتا كالامۇللادىكى: «ئاللاھ يەر يۈزىدىكى ھەممە نەرسىنى سىلەرنىڭ پايدىلىنىشىڭلار ئۈچۈن ياراتتى»② دېگەن ئايەتنىڭ مەنىسىنى قانداق چۈشىنىش كېرەك؟ — دەپ سورىدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان مەۋلانىنىڭ كۆزىگە قاراپ.

— سىلى بەقەر سۈرىسىنىڭ بىر قىسمىنىلا نەقىل كەلتۈرۈۋاتىدىلا ئالىيلىرى. ئۇنداق بولسا كەمىنىلىرى مۇشۇ بەقەر سۈرىسىدىن نەقىل كەلتۈرۈپ بېرەي. بەقەر سۈرىسىدە يەنە : «ئى مۆمىنلەر، بىز سىلەرنى رىزىقلاندۇرغان ھالال نەرسىلەردىن يەڭلار، ئەگەر ئاللاھقا ئىبادەت قىلىدىغان بولساڭلار ئاللاھقا — يەنى تەڭرىنىڭ ھەددى - ھېسابسىز نېمەتلىرىگە شۈكۈر قىلىڭلار» دېگەن ئايەتمۇ بار. كۆرۈنۈپ تۇرۇپتۇكى، تەڭرى بۇ زېمىندا بەندىلىرىگە لازىملىق بولغان بارلىق ئىمكانىيەتلەرنى، بارلىق مەئىشەتلەرنى ھازىرلاپ بەرگەنلىكى ئۈچۈن شۈكۈر قىلىش كېرەك. نۇرغۇن بەندىلەر نادانلىقى، تەرتىپسىزلىكى، ناشۈكۈرلۈكى سەۋەبلىك ئۆزىنىڭ تەڭرى ھەممە مەۋجۇداتنىڭ ئەڭ كاتتىسى قىلىپ ياراتقان ئادىمىيلىك شان - شەرىپىگە، قەدىر - قىممىتىگە ھاقارەت كەلتۈرىدۇ، بۇزۇقچىلىق قىلىدۇ. بىز ھەر بىر نەپەس ئۈچۈن تەڭرىگە شۈكرىگە قەرزدارمىز. بىراق ئىنسابسىز كىشىلەر شۈكرىنى ئۇنتۇپ ئەقلىنى، قابىلىيىتىنى بۇزۇق ئىشلار بىلەن نابۇت قىلىۋاتىدۇ. ناشۈكۈرلۈك، قانائەتسىزلىك ئىنساننى گۇمراھلىققا، ئاسىيلىققا ئېلىپ بارىدۇ. ئادەمنى ئازدۇرغان گۇناھى ئۈچۈن ھەقتائالانىڭ جازاسىغا ئۇچرىغان ئىبلىس

① سۈرە «نەھل»، 116 - ئايەت.

② سۈرە «بەقەر»، 29 - ئايەتنىڭ بىر قىسمى.

ئېيتتى: «پەرۋەردىگار، سەن مېنى گۇمراھ قىلغانلىقىڭ ئۈچۈن، ئادەم بالىلىرىغىمۇ گۇمراھلارنى چىرايلىق كۆرسىتىمەن». تەڭرى ئېيتتىكى: «بۇ مەن ساقلاشقا تېگىشلىك توغرا يولدۇر. بەندىلىرىمنى ئازدۇرۇشقا سېنىڭ كۈچۈڭ يەتمەيدۇ. پەقەت گۇمراھلاردىن ساڭا ئەگەشكەنلەرگىلا سېنىڭ كۈچۈڭ يېتىدۇ. شۈبھىسىزكى، دوزاخ ئىبلىس ۋە ئۇنىڭ ئەگەشكۈچىلىرىگە ۋەدە قىلىنغان جايدۇر». دېمەك، تەڭرى ئادەمنى ئىبلىسنىڭ ئازغۇن يولىغا كىرمەسلىككە ئاگاھلاندۇرغان. نەپسىگە ھالاك بولغان، توغرا ـ خاتانى، ھالال ـ ھارامنى پەرق ئېتىش ئىقتىدارى يوق ئادەملەر گۇمراھلاردۇر ۋە ئازغۇنلاردۇر. ئۇلار ھەرقاچان ئىبلىسنىڭ دېپىدىغا ئۇسسۇل ئويناش بىلەن ئاسىيلىق يولىغا قەدەم قويۇپ، ئاخىرىدا ئۆزىنى ھالاك قىلىدۇ. قۇدرەتلىك پاناھگاھىمدىن شۇنى ئۆتۈنىمەنكى، نەپسى خاھىشلىرىغا بويسۇنمىسىلا، قىماللىرىنى ئۆز ئانىلىرىدەك كۆرگەيلا ۋە ئۇنىڭ تېنىدىن ئەمەس، ئانىلىق مېھرىدىن ھۇزۇر سۈرگەيلا.

— جاللات!

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئاۋازى شاھنىشىن ئىچىدە قايتا ۋەھىمە پەيدا قىلدى.

— ئېھ قۇدرەتلىك ئىگەم. سەلتەنەتىمىزنىڭ ئول ئەقىلسىز پاسىبانىغا ئىنساب، تەۋپىق ئاتا قىلغايسەن. ئۇنى ئىماندىن ئايرىۋەتمىگەيسەن....

مەۋلانە كامالىددىن ئەنە شۇنداق دۇئا قىلغىنىچە شاھنىشىنغا يۈگۈرۈپ كىرگەن جاللاتنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ ماڭدى.

※ ※ ※

شۇنداق قىلىپ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھەپتە ئىچىدە ئۆگەي ئانىسىنى نىكاھىغا ئېلىشقا پەتىۋا بەرمىگەن يەتتە ئۆلىمانىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئەمدى ئوردىدا شەرئەت ئەھكاملىرىدىن

پەتىۋا سورىغۇدەك ئۆلىما قالمىغانىدى. ئەمىرلەر بولسا خان بۇ ئىشقا ئۆزلىرىنى ھۆكۈم چىقىرىشقا بۇيرۇيدىغاندەك ئەندىشىگە چۈشۈپ قالغانىدى.

ــ شەرىئەت ئىلمىدە كامالەتكە يەتكەن ئۆلىمادىن بىرىنى تېپىپ كەلسۇنلار، ــ دېدى دوستمۇھەممەدخان بىر كۈنى ئەتىگەنلىك قوبۇلدا.

خاننىڭ بۇ پەرمانىنى مەخسۇس بىر كىمگە قارىتىپ دېمىگەنلىكىنى ھېس قىلغان ئەمىرلەر بىردىنلا تىپىرلاپ كېتىشتى. دېمەك، خان پەرمانىنى ھەممىسىگە تەڭ چۈشۈرگەن بولۇپ، كىملا بولمىسۇن بىرەرى پەرمانىنى ئورۇنلىشى شەرت ئىدى. بولمىسا ئەتىلا خالىغان بىرىنىڭ پەرمانىمنى بەجا كەلتۈرمەپسەن دەپ كاللىسىنى ئېلىشى مۇمكىن ئىدى.

ــ قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى ئەرز ـ شىكايەت دىۋانىنىڭ ئەمىرى ئايۇپ دادخاھ[1] قول باغلاپ.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان قاپىقىنى تۈرۈپ ئېغىز ئاچتى:

ــ سۆزلىسۇنلار.

ــ يېقىندىن بېرى ئاستانىمىزدا مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتار ئىسىملىك بىر دەرۋىش سىياق كىشى پەيدا بولۇپ قالدى. ئەلكۈن ئۇنى تەڭداشسىز ئالىم، پەرھىزكار دەپ تەرىپلىشىۋاتىدۇ. ياش ۋاقىتلىرىدا ھىرات، بۇخارا، باغداد... قاتارلىق شەھەرلەردىكى ئىلىم دەرگاھلىرىدا ئىلىم تەھسىل قىلغانىمىش، ھەرقانداق قىيىن مەسىلىلەرگە جاۋاب بېرەلەيمىش. كۆرمىگىنى، بىلمەيدىغىنى يوق ئىمىش. بەلكىم ئالىيلىرى پەتىۋا كۈتۈۋاتقان بۇ نازۇك مەسىلىگە ئاشۇ دەرۋىش جاۋاب بېرىپ قالسا ئەجەب ئەمەس.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ كۆڭلىدە ئۈمىدنىڭ ئاجىز شولىسى پىلىلدىدى. ئەسلىدە ئۇ ئۆلىمالاردىن پەتىۋا ئېلىش ئۈمىدىدىن ۋاز كېچىپ، ئوردا ئەمىرلىرىنى ھۆكۈم چىقىرىشقا

① دادخاھ ــ ئەرز ـ داد ئېيتىپ كەلگۈچىلەرنى قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنىڭ ئەرز ـ دادلىرىنى پادىشاھقا يەتكۈزىدىغان ئەمىر.

قىستاش قارارىغا كەلگەنىدى. ئايۇپ دادخاھنىڭ بۇ مەلۇماتى ئۇ-نىڭغا بىر خۇش خەۋەردىن بېشارەت كەلگەندەك تۇيغۇ بەردى.

— ئۇنداق بولسا دەرھال باشلاپ كەلسۇنلار.

— پاناھگاھىمىزغا مەلۇم بولغاي، — دېدى ئايۇپ دادخاھ تېخىمۇ غەيرەتكە كېلىپ، — ئول مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتارنىڭ خۇي - مىجەزى تولىمۇ غەلىتە كىشىمىش، تەكلىپ قىلغان يەرگە ئاسانلىقچە بارماسمىش. ئۇنىڭ ئۇستىگە ئول دەرۋىش ھەزرەتنىڭ ماڭغان - تۇرغان جايىنى بىلمەكمۇ تەس. كۆپىنچە مازايى ماشا-يىخلاردا يۈرەرمىش...

— پەرمان! — دېدى سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئايۇپ دادخاھنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىنى كۈتمەيلا، — ئۈچ كۈن ئىچىدە ئول دەرۋىشنى دەرگاھىمغا ھازىر قىلسۇنلار!

※ ※ ※

ئۈچ كۈندىن بېرى پۈتكۈل ئاقسۇ شەھىرىنى قېدىرىپمۇ دەرۋىش مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتارنى تاپالمىغان ئايۇپ دادخاھنىڭ بۇرنىغا ئۆلۈم پۇراشقا باشلىغانىدى، ئۇ ئۆز ئاغزىدىن بالاغا قالغا-نىدى. ناۋادا دەرۋىشنى تاپالماي قالسا سۇلتان دوستمۇھەممەدخانغا كاللىسىنى تاپشۇرۇپ بەرمەي ئامالى يوق ئىدى. ئىشق سەۋداسىدا تېخىمۇ بەك تەلۋىلەشكەن خان ھەرقانداق ئىشنى قىلىشتىن ياذ-مايتتى.

كۈن ئاللىقاچان پېشىن ۋاقتىدىن ئۆتكەنىدى. قۇياشقا قاراپ خان بەلگىلەپ بەرگەن مۆھلەتنىڭ توشۇپ قالاي دەپ قالغانلىقىنى سەزگەن ئايۇپ دادخاھ دەرۋىشنى ئىزدەشتىن يالتايدى.

«بەلكىم مېنىڭ رىزقىممۇ مۇشۇنچىلىك ئوخشايدۇ. خۇدادىن قورقماي، شەرىئەت ئەھكاملىرىنى كۆزگە ئىلماي ئۆگەي ئانىسى-نى خوتۇن قىلىمەن دەپ تۇرۇۋالغان تەلۋە خانغا پەتىۋا چىقىرىپ بېرىش ئۈچۈن مولىلا، ئۆلىما ئىزدىگەن گۇناھىم ئۈچۈن ماڭا

ھەرقانداق جازا ئاز. بەلكىم بۇ ئىشىمنى پەرۋەردىگار قوبۇل كۆر-
مىگەن بولسا كېرەك. بولمىسا كۈندە نەچچە قېتىم ئۇچراپ تۇرد-
ىغان ئۇل ساياق دەرۋىش ئۈچ كۈندىن بېرى ئۇچرىماي قالاتتى-
مۇ، ئۈچ يۈز نۆكەر بىلەن ئاقسۇ شەھىرىنى خۇددى ئۆتكەمىدە
تاسقىغاندەك ئىزدەپ چىقتىم. يىڭنە ئىزدىگەن بولسامۇ ئاللىقا-
چان تېپىۋالاتتىم. ئەمدى ئوردىغا ـــ خان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا
نېمىدەپ بارارمەن؟ دەرۋىشنى تاپالمىدىم دېسەملا خان ئالىيلىرد-
ىنىڭ ئاغزىغا «جاللات» دېگەن سۆز شۇ ھامان كېلىدۇ، قىلچىمۇ
سىلە ـ رەھىم قىلمايدۇ. ئۇنىڭدىن كۆرە ئۆيۈمگە كېتىپ خاتۇن ـ
بالىلىرىمغا ۋەسىيەت قالدۇرۇۋالاي، تاھارەت ئېلىپ ئىككى رەكەت
شۈكۈر نامىزى ئوقۇۋالاي، ئاندىن بېشىمغا كەلگىنىنى كۆرەرمەن.
زىنھار ئوردىغا يېقىن يولىماڭلار، خاننىڭ خىزمىتىدە بولماڭلار
دەپ بالامدىن ـ بالامغا ۋەسىيەت قالدۇرمايدىغان بولسام خەپ. ئاھ
تەڭرىم، ئاجىز بەندىلىرىڭنى ئۇل زالىم، خۇنرىز خاننىڭ زۇلۇ-
مىدىن ئۆزۈڭ قۇتۇلدۇرغايسەن...»

كۆتۈرگۈسىز غەم، تۈگىمەس ھەسرەت ـ پۇشايمان، ئازابلار
بىلەن قەسىرگە قايتىپ كەلگەن ئايۇپ دادخاھ دەرۋازىدىن كى-
رىپلا تاشقىرىقى ھويلىسىدىكى پېشايۋاننىڭ سايىسىدا ئولتۇرغان
دەرۋىش مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتارنى كۆرۈپ كۆزلىرىگە ئىشەنمەيلا
قالدى. شۇ ھامان ۋۇجۇدىنى ئىسكەنجىگە ئېلىۋالغان ئۆلۈم ۋەھ-
مىسى تارقاپ قۇشتەك يەڭگىللىدى، دەرۋىشنىڭ ئالدىغا يۈگۈرۈپ
باردى.

ـــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم مەۋلانە ھەزرەتلىرى.

ـــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، ـــ دېدى دەرۋىش سالامنى ئىلىك
ئالغىنىچە ئورنىدىن تۇرۇپ، ـــ دادخاھ بېگىمنىڭ دېرىكىمنى
قىلغىنىنى ئاڭلاپ ئۆزۈم دەرگاھلىرىغا كەلدىم.

ئايۇپ دادخاھنىڭ دەرۋىشنى دەرھاللا ئوردىغا ئېلىپ بارغۇ-
سى بولسىمۇ ئۆزىنى تۇتۇۋالدى، بېشىنى تەۋازۇ بىلەن ئېگىپ
ھۆرمەت بىلدۈردى.

— خىزمەتكارلار مەۋلانە ھەزرىتىمنى تونۇماي پېشايۋان ئاستىغا ئولتۇرغۇزۇپ قويغان ئوخشايدۇ. قېنى، سارايغا ئىلتىپات قىلسىلا.

— رەھمەت، — دېدى دەرۋىش سىرلىق كۈلۈپ، — شول تاپىنىڭ ئۆزىدە دادخاھ بېگىم مېنى سارايغا ئەمەس، ئوردىغا باشلاشقا بەكرەك ئالدىراۋاتىدىغۇ دەيمەن.

ئايۇپ دادخاھ ئوڭايسىزلانغان ھالدا قول باغلىدى، دەرۋىشتىن سىر يوشۇرالمايدىغانلىقىنى ھېس قىلدى.

— ھەزرەتلىرىدىن يوشۇرمايمەن، راستىنىلا كۆڭلۈمدىكىنى تاپتىلا، تېخى بايىلا ھاياتىمدىن ئۈمىد ئۈزگەنىدىم، مانا ئەمدىلىكتە مېنى ئۆلۈمدىن قۇتۇلدۇرۇۋالىدىغان بولدىلا.

— ماڭا ئەمەس، ئاللاھقا تەسەننا ئېيتسىلا، سىلىنى ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى قۇتۇلدۇرۇۋالدى. بۇمۇ جانابلىرىنىڭ دادخاھتا ئادالەت بىلەن ئولتۇرغانلىقلىرىنىڭ خاسىيىتى. بىر قېتىملىق ئادالەت ئاتمىش يىللىق ئىبادەتكە تەڭدۇر. شۇنى ئۇنتۇمىسىلاكى، سىلى بۇ بالاغا ئۆز ئاغزىلىرى بىلەن قالدىلا. ھەركىم دۇنيادا ئامان ـ ئېسەن ياشاي دېسە سۆزنى ئويلىنىپ قىلسۇن، زۆرۈرىيەت بولسا سۆزلىسۇن، بولمىسا جىملىقنى ئىختىيار قىلسۇن. كىشىنىڭ بېشىغا كېلىدىغان ھەرقانداق بالايىئاپەت تىلدىن كېلۇر. ئورۇنسىز سۆزلەشتىن، كىشىلەر سۆھبىتىگە خالىغانچە لوقما سېلىشتىن، نامۇۋاپىق ئىشلارغا ۋەدە قىلىشتىن، غەيۋەت ۋە بوھتان سۆزلەرنى قىلىشتىن كىشىنىڭ ئابرۇيى چۈشىدۇ، مانا سىلىگە ئوخشاش شەرىئەت ئەھكاملىرىنى بىلىپ تۇرۇپ، خۇشامەت قىلىپ قالايمىقان سۆزلىسە بېشىغا بالا تېپىۋالىدۇ.

دەرۋىشنىڭ ھەممە ئىشلاردىن خەۋەردار ئىكەنلىكىنى بىلگەن ئايۇپ دادخاھ خىجىللىقتىن يەرگە كىرىپ كەتكۈدەك بولدى.

— كالاملىرىنى ئېسىمدە مەھكەم ساقلايمەن ھەزرىتىم.

— قېنى باشلىسىلا، ئوردىغا كىرەيلى، — دېدى دەرۋىش دادخاھنى ئالدىرىتىپ.

ئايۇپ دادخاھ مېڭىشقا تەمشىلىپ بولۇپ، كاللىسىدىن ۋاللىدە كەچكەن بىر خىيالنىڭ تۈرتكىسىدە بىردىنلا توختاپ قالدى.

— ئالدىرىمىسىلا ھەزرىتىم.

— خوش؟ — دېدى دەرۋىش ئايۇپ دادخاھنىڭ كۆزىگە سوئال نەزەرى بىلەن قاراپ.

— ھەزرىتىمنى بىر ئىشتىن ئاگاھلاندۇرۇپ قويماقچىمەن. ئوردىدىكى ئىشلاردىن، ھەزرىتىمنى نېمىشقا ئىزدىگەنلىكىمدىن ئاز ـ تولا خەۋەردار ئوخشايدىلا. مەن بىلىمەن، خان ئالىيلىرى تەلەپ قىلغان ئول ئىشقا بەلكىم سىلىمۇ پەتىۋا چىقىرىپ بېرەلمەسلىكلىرى مۇمكىن. خان ئالىيلىرى پەقەت پەتىۋا بېرىشىنىلا تەلەپ قىلىۋاتىدۇ، رەت قىلىشقا زىنھار ئورۇن يوق. شول سەۋەبتىن ئوردىدا يەتتە ئۆلىمانىڭ كاللىسى ئېلىندى. سىلى بۇ ئىشقا پەتىۋا چىقىرىپ بېرەلىسىلە بارسىلا، بولمىسا بارمايلا قويسىلا.

— كەمىنىلىرىنى ئۈچ كۈندىن بېرى توختىماي ئىزدەپ، ئەمدىلىكتە ئالدىمنى توسۇغانلىرىنىڭ بائىسى نېمىكىن؟

— سەۋەب تولىمۇ ئاددىي، — دېدى ئايۇپ دادخاھ تەمكىنلىك بىلەن، — خان ئالىيلىرىنىڭ قىلىچى قانسىراپ تۇرۇۋاتىدۇ. پەتىۋا بەرمىسىلە دەرھال كاللىلىرىنى ئالىدۇ. شۇڭا سىلىنى بىلىپ تۇرۇپ ئۆلۈمگە ئىتتەرسەم بولمايدۇ. بەلكىم خان ئالىيلىرىغا نەسىھەت قىلىپ ئىمانغا، ئىنسابقا، ئادالەتكە ئۈندەشنى كۆڭۈللىرىگە پۈككەنلا، شەرىئەت ئەھكاملىرىدىن سۆزلەپ قايىل قىلىشنى نىيەت قىلغانلا. لېكىن بۇلار خان ئالىيلىرىغا ھەرگىز كار قىلمايدۇ، ئۇنىڭدىن كۆرە ئوردىغا ئۆزۈملا باراي، بېشىمغا كەلگىننى كۆرەرمەن. بەلكىم بۇگۈنكى ئۆلۈم نۆۋىتى مېنىڭدۇر.

مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتار ئايۇپ دادخاھقا قايىللىق بىلەن نەزەر تاشلىدى. سەمىمىيلىكىگە ئىچىدە باركاللا ئېيتتى.

— كارامەت ئىگىسى بولمىش قۇدرەتلىك ھەم يېگانە ئاللاھنىڭ مۆجىزىلىرىگە ئىشەنسۇنلار، — دېدى دەرۋىش ئاپئاق ساقا ـ

لىنى سىلاپ تۇرۇپ، ــ كۆرىدىغان كۈنىمىز، يەيدىغان رىزقىمىز تۈگىگەن، پەرۋەردىگارىمىز ئۆز دەرگاھىغا چىللىغان بولسا، ئۇر-دىغا بارمىساقمۇ جان تەسلىم قىلىۋېرىمىز. ئەجىلىمىز توشمىغان بولسا ئاللاھ ئىگەمنىڭ ئىنايىتى بىلەن ھايات قېلىۋېرىمىز. بەندە مەھشەر كۈننى بىلمەيدۇ، قېنى يول باشلىسىلا.

ئىلاجسىز قالغان ئايۇپ دادخاھ دەرۋىشنى باشلاپ ئوردىغا كىردى. ئەتىگەندىن بېرى شاراب ئىچكەن سۇلتان دوستمۇھەمە-مەدخان ئالتۇن دەستىسىگە گۆھەردىن كۆز قويۇلغان شەمشىرىنى تۇتقىنىچە ھازىرلا بىرسىنىڭ كاللىسىنى ئالىدىغان ئەلپازدا كۆز-لىرىنى چەكچەيتىپ ئولتۇراتتى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، خان ئالىيلىرىغا كەمىنە دەرۋىش مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتاردىن ئېھتىرام بولغاي.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان دەرۋىشنىڭ سالامىنى ئىلىك ئالمىدى. دەرۋىشنىڭ بېشىدىكى كۇلاسىغا، ئۇچىسىدىكى قوپال تىكىلگەن دەرۋىشلىك جەندىسىگە، بېلىگە ئېسىۋالغان كەشكۇل-قاپاقلىرىغا ۋە پۇتىدىكى قات - قات ياماق چۈشكەن چورۇقىغا ياراتمىغان ھالدا قاراپ قويدى.

ــ ئەي دەرۋىش، ــ دېدى ئۇ تەكەببۇرلۇق بىلەن، ــ سەن-دىن بىر ئىشقا پەتىۋا سورىماقچىمەن.

ــ قۇلىقىم ئۆزلىرىدە، ــ دېدى دەرۋىش قول باغلاپ.

ــ ئۆگەي ئانامنى نىكاھىمغا ئېلىشنى ئارزۇ قىلىمەن. راۋامىدۇر؟

دەرۋىش ئويلىنىپ تۇرمايلا جاۋاب بەردى:

ــ سىلىگە راۋادۇر ئالىيلىرى.

دەرۋىشنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ شاھنىشىندىكى ئەمىرلەرنىڭ ھەممىسى قۇلىقىغا ئىشەنمەيلا قېلىشتى. سۇلتان دوستمۇھەمە-مەدخاننىڭ چىرايىغا خۇددى ئاپتاپتەك كۈلكە پارلاپ چىققانىدى.

ــ دەرۋىشكە بىر پەتنۇس ئالتۇن ئىنئام قىلىڭلار.

دەرۋىش مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتار ئىنئام ئالغان بىر پەتنۇس تىللانى دولىسىغا سېلىۋالغان خۇرجۇنىنىڭ ئىككى پېيىغا تەڭشەپ تۆكتى.

— باشقا ئىشىم بولمىسا، مەن ياناي ئالىيلىرى.

شۇ تاپتا ھەرەمگە، ئۆگەي ئانىسى رازىيە خېنىمنىڭ قۇچىقىغا ئالدىراپ قالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان قولىنى سىلكىدى.

— ئىجازەت، باشقا ئەمىرلەرگىمۇ ئىجازەت!

— خان ئالىيلىرى ئامان بولغايلا!

ئەمىرلەر سالام بېرىشىپ شاھنىشىندىن چۇۋۇلۇپ چىقىشتى.

بۇ چاغدا سۇلتان دوستمۇھەممەدخان شاھنىشىننىڭ يان ئىشىكى بىلەن چىقىپ ئۇدۇل ھەرەمگە قاراپ يول ئالغانىدى. ئىبغىر بىر غەمدىن قۇتۇلغان ئەمىرلەر بولسا مەۋلانە مۇھەممەد ئەتتارنى ئارىغا ئېلىۋېلىپ زاڭلىق قىلىشماقتا ئىدى.

— دەرۋىش ھەزرىتىم، ئوردىدىن چىقىشقا نېمانچە ئالدىرايدىلا؟ خان ئالىيلىرى بىلەن ئۆگەي ئانىسىنىڭ نىكاھىنى ئوقۇپ قويغان بولسىلا، نىكاھ ھەققىگە يەنە بىر پەتنۇس ئالتۇن ئالاتتىلە ئەمەسمۇ؟

دەرۋىش ئەمىرلەرگە قاراپ خىرىلداپ كۈلدى:

— خان ئالىيلىرىغا نىكاھنىڭ ھاجىتى يوق.

— نېمىشقا؟

— چۈنكى، نىكاھ مۇسۇلمانغا چۈشىدۇ، كۇپپارغا نىكاھ ئوقۇش راۋا ئەمەس.

ئەمىرلەر ئالاقزادە بولۇشۇپ ئەتراپىغا قاراشتى. دەرۋىشنىڭ تەپ تارتماي خاننى «كۇپپار» دەپ ھاقارەتلىشى ئۇلارنى قاتتىق چۆچۈتۈۋەتكەنىدى.

— مەۋلانە ھەزرەتلىرى، ئۆگەي ئانىسى ئۆگەي ئوغلىغا راۋا كېلىدۇ دېيدىغان پەتىۋا قايسى كىتابتا بار؟ دەلىلىنى كەلتۈرۈپ

بەرگەن بولسىلا، بىلىپ قالغان بولساق.
دەرۋىش قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.
ــ بۇنداق پەتىۋا ھېچقانداق كىتابتا يوق. ئۆگەي ئانا ئۆگەي ئوغۇلغا ھارامدۇر.
ــ ئەمىسە ئەجەب پەتىۋا بەردىلىغۇ؟
ــ ھەر بىرلىرىگە ئايان. خان ئالىيلىرى مۇشۇ ئىشقا پەتىۋا سوراپ يەتتە ئۆلىمانىڭ كاللىسىنى ئالدى. پەتىۋا بەرمىسەم مېنىمۇ ئۆلتۈرىدۇ. ئاللاھ ئىگەم بەرگەن جاننى، ياراتقان تەننى قۇتقۇزماق، مۇھاپىزەت قىلماق، ئاسرىماق ئەلۋەتتە ۋاجىپتۇر. بايا قاراپ باقسام خان ئالىيلىرى شاراب ئىچىپ مەست بولغانىكەن، شاراب ئىچكەن ئادەمدە ئەلۋەتتە ئىمان بولمايدۇ. بايا مەن ئۆگەي ئانىنىڭ ئۆگەي ئوغۇلغا نىكاھى راۋا ئىكەنلىكىگە پەتىۋا بەرمىدىم، «سىلىگە راۋادۇر» دېدىم. بۇنداق دېيىشىمنىڭ سەۋەبى شۇلكى، خان ئالىيلىرى ئۆگەي ئانىسىنى نىكاھىغا ئېلىشنى نىيەت قىلغان ئىكەن، مۇشۇ تۇپەيلى ئۇ ئاللىقاچان ئىماندىن ئاجرىدى دېگەن سۆز. ئۇنىڭ ئۈستىگە مەندىن پەتىۋانى مەست ھالەتتە سورىدى. مۇنداق ئىشلارنى قىلىشقا ئەلۋەتتە شەرىئەت ئەھكاملىرىدا يول يوق، مۇسۇلماندارچىلىققا خىلاپ. ئەمما نامۇسۇلمان ئۈچۈن ھالال بىلەن ھارامنىڭ، راۋا بىلەن ناراۋانىڭ پەرقى يوقتۇر. بۇنداق ئىشنى ھەتتا كۇپپارمۇ قىلمايدۇ.
دەرۋىشنىڭ سۆزلىرى ئەمىرلەرنى قايىل قىلغانىدى. شۇڭا ئۇلار قايتا ئېغىز ئېچىشمىدى.
ــ خۇرجۇنۇمدىكى خان ئالىيلىرى ئىنئام قىلغان مۇنۇ بىر پەتنۇس ئالتۇنغا كۆز قىزارتىشمىسىلا. بۇ تۇل خاتۇن، يېتىم ئوغۇللارنىڭ ھەققى.
دەرۋىشنىڭ بۇ سۆزلىرى ئەمىرلەرنىڭ قۇلىقىغا كىرمىدى. ئۇلارنىڭ ئەس ـ يادى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاندا قالغانىدى. ئۇلار دەرۋىشنىڭ ئورۇنلۇق چۈشەندۈرۈشلىرىگە قايىل بولۇشقا-

نىدى، بىراق خاننىڭ ئۆگەي ئانىسى بىلەن بىر ياستۇقتا باش قو ـ يۇشنى پەقەتلا كاللىسىدىن ئۆتكۈزەلمەيۋاتاتتى. شۇ دەقىقىدە ئۇلار شەرىئەتتىن چىققان بۇ گۇمراھ خاننى چالما ـ كېسەك، تاشبوران قىلىپ ئۆلتۈرۈشنى ئويلايتتى، لېكىن بۇ خىيالنى ھېچكىم ئاغزىدىن چىقىرىشقا پېتىنالمايتتى.

※ ※ ※

ھەئە، دەرۋىشتىن پەتىۋا ئالغان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان خۇشاللىقىنى باسالماي يەنە شاراب ئىچتى، ئاندىن مەست ھالەتتە مەھرەملىرىنى بۇيرۇپ ئۆگەي ئانىسىنى ئۆزىگە مەجبۇرىي نىكاھ قىلغۇزۇپ ھەرەمگە كىردى. شۇ تاپتا ئۇ ئۆزىنى تولىمۇ قۇدرەت ـ لىك، بەختلىك سانىماقتا ئىدى.

... تۇيۇقسىز ئاتنىڭ دۈپۈرلىگەن تۇياق ئاۋازى سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى ئويغىتىۋەتتى. قارىغۇدەك بولسا، بېشىدا دادىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان تۇم قارا ئاتقا مىنگىنىچە غەزەپ بىلەن قاراپ تۇرۇپتۇ، ئۆگەي ئانىسى بىلەن قىپيالىڭاچ ياتقان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۆلۈم ۋەھىمىسىدە تىترىلىدى، يېـ ـ پىنغان يوتقىنىنى ھەرقانچە ئىزدەشتۈرۈپمۇ تاپالمىدى.

ـــ ئەي بەتبەخت! ـــ دېدى سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇنىڭغا غەزەپ بىلەن قولىنى شىلتىپ، ـــ بىزنىڭ مۇسۇلماندارچىلىـ ـ قىمىز يۈز يىلدىن بېرى، بەلكىم ئۇنىڭدىنمۇ ئارتۇق ۋاقىتتىن بېرى كۆچىيىپ كەلگەنىدى، سەن شەرىئەت ئەھكاملىرىغا خىلاپلىق قىلدىڭ. ئىسلامدىن يېنىپ كاپىر بولدۇڭ[1]، سەن تۇغگۇزنى ئۆز قولۇم بىلەن ئۆلتۈرمىسەم ئاللاھنىڭ ئالدىدا قارايۈز بولىمەن.

① «تارىخى رەشىدىي»، شىنجاڭ خەلق نەشرىياتى، 2007 ـ يىلى ئۇيـ ـ غۇرچە 1 ـ نەشرى، 203 ـ بەت.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان گېپىنى تۈگىتىپ، بويىنىغا ئې-سىۋالغان يانى قولىغا ئالدى ـ دە، بىر تال ئوقنى ئېلىپ، ئوغلى-نىڭ يۈرىكىنى نىشانغا ئالدى.

قاتتىق ئۆلۈم دەھشىتىگە چۈشكەن سۇلتان دوستمۇھەم-مەدخان دادىسىغا يېلىنىپ گۇناھىنى تىلىمەكچى بولاتتى، لېكىن تىلى پەقەتلا گەپكە كەلمەيتتى.

سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئوغلىنىڭ بىچارە تۇرقىغا پەرۋا قىلماي كىرىپچىن ئوقنى قويىۋەتتى. ۋىڭىلدە ئۇچۇپ كەلگەن ئوق ئۇنىڭ يۈرىكىگىلا قادالدى. ئۆلۈم قۇچىقىدا جان تالىشىۋاتقان سۇلتان دوستمۇھەممەدخان دادىسىنىڭ ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ قازان كۆيىسىنى يۈزىگە سۈركەۋاتقانلىقىنى غۇۋا ھېس قىلدى. ئۇ جان ئاچچىقىدا قاتتىق تىپىرلىدى...

ھەئە، ئۆگەي ئانىسىنىڭ قۇچىقىدا پاراغەت ئۇيقۇسىدا ياتقان سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننى چۈشىدە قارا باسقانىدى. ئۇ بۇ يامان چۈشتىن قاتتىق بىر ۋارقىراپ ئويغىنىپ كەتتى. خابگاھنىڭ ئى-چىنى تۆت تال شام غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئۇ قىپقىزىل قانغا بويى-لىپ ياتقان رازىيە ئاغىچىنى كۆرۈپ يەنە بىر قېتىم چۆچۈدى.

نەچچە ۋاقىتتىن بېرى ھېچنېمىدىن خەۋەرسىز يۈرگەن رازىيە خېنىم بۈگۈن كەچتە خاننىڭ چاقىرتقانلىقىنى ئاڭلاپ بىرئاز ھەيران بولدى. ئۆگەي ئوغلىنىڭ ئۆزىنى نىكاھىغا ئالماق-چى بولغانلىقىنى بىلىپ كۆز ئالدى قاراڭغۇلاشتى. ئۆگەي ئانا يالۋۇردى، يېلىندى، قارشىلىق كۆرسەتتى، نىكاھقا رازىلىق بەر-مىدى، ئەمما غەرق مەست بولۇپ كەتكەن سۇلتان دوستمۇھەم-مەدخاننىڭ ۋۇجۇدىنى قوتراۋاتقان شەھۋەت تۈيغۇلىرى ئاللىقاچان ئەسىرگە ئېلىپ بولغانىدى. بىچارە ئايال خانغا تەڭ كېلەلمىدى. ئۇ ئۆزىنى خالىغانچە چەيلەپ ھېرىپ قالغان سۇلتان دوستمۇ-ھەممەدخاننىڭ ئۇخلاپ قالغان ۋاقتىدىن پايدىلىنىپ ئاستا ئورنى-

ـدىن تۇرۇپ ئۆزىنى بوغۇزلىۋالغانىدى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان خارامۇشلۇق ئىلكىدە بايامقى يا ـ مان چۈشنى يەنە بىر قېتىم ئەسلىدى، تۇيۇقسىز پۇت ـ قولىدا ماغدۇر قاچقاندەك بولۇپ سەنتۈرۈلۈپ يىقىلدى، ئارقىدىن ئوتتەك قىزىپ كەتتى، ئىشىك تۈۋىدىكى مەھرەملەرنى تۇۋلىماقچى بول ـ دى، لېكىن ئاۋازى بوغۇلۇپ پەقەتلا چىقمىدى، ئۇ تاڭ ئاتقۇچە ئە ـ نە شۇنداق ياتتى.

سەھەردە خاننى غۇسلى قىلدۇرۇش ئۈچۈن سۇ تەييارلىغان مەھرەملەر خابگاھقا كىرىپ قاتتىق چۆچۈپ كېتىشتى. بىھوش ياتقان خاننىڭ ئاغزىغا سۇ تېمىتىپ يۈرۈپ ئېسىگە كەلتۈردى.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەنە ئاشۇنداق ئوت ـ كاۋاپ بو ـ لۇپ قىزىپ، تىل ـ زۇۋاندىن قېلىپ ياتقىنىچە ئالتىنچى كۈنى جۇنۇپ پېتى قازا قىلدى. ئۇ ئەمدىلا يىگىرمە تۆت ياشقا كىرگە ـ نىدى.

ــ خان ئالىيلىرى قازا قىلدى!

جاكارچى بۇ مۇسىبەتتىن پۈتكۈل جاھاننى خەۋەرلەندۈرمەك ـ چى بولغاندەك ئاۋۋال ئوردىدا، ئاندىن شەھەردە بار ئاۋازى بىلەن جار سېلىشقا باشلىدى. تازا زەن قويغان كىشى جاكارچىنىڭ ئەل ـ گە مۇسىبەت ئېلان قىلىپ تۈۋلىغان ئاۋازىدىن قايغۇ ـ ھەسرەت ـ تىن كۆرە، قانداقتۇر يوشۇرۇپ بولالماس بىر خۇشاللىق پارتلاپ چىقىۋاتقانلىقىنى ھېس قىلالايتتى.

ــ خان ئالىيلىرى قازا قىلدى!

بۇ جاكار كىشىلەرنىڭ قۇلىقىغا «بالايىئاپەت قازا قىلدى» دېگەندەك ئاڭلىناتتى.

خاننىڭ قازا قىلغانلىقىنى ئاڭلاپ دۇئاغا قول كۆتۈرگەن كىشىلەرنىڭ كۆزلىرىدىمۇ بىر خىل خۇشاللىق جىلۋە قىلغاند ـ ـدەك قىلاتتى.

67

مىلادىيە 1468 ـ يىلى، كۈز.

سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ۋاپاتى بىلەن يا كۈلۈشنى، يا يىغلىشنى بىلەلمەي تېڭىرقاپ قالغان ئاقسۇ شەھرىنى ئېغىر ۋەھىمە قاپلىغانىدى. باي ـ زەردارلار، سودىگەر ـ دۆكاندارلار، كۆلەملەشكەن ئۇستىخانىلارغا ئىگە ھۈنەرۋەن ـ كاسىپلار ئىش ـ ئوقەتلىرىنى ۋاقىتلىق توختاتقان بولۇپ، پەقەت ئۇششاق تىجا ـ رەتچىلەر، مەدىكارلارلا كۈندىلىك تۇرمۇش غېمىدە كوچا ـ رەس ـ تىلەردە تەمەگەرلىك بىلەن خېرىدار كۈتۈپ تۇرۇشاتتى. ھەر كۈنى كوچا ـ رەستىلەردە ئۇياقتىن ـ بۇياققا ئات چاپتۇرۇشۇپ، قام ـ چا ـ دەررىلىرىنى پۇلاڭلاتقىنىچە ھەيۋە كۆرسىتىپ يۈرۈشىدىغان مىرشاپ ـ پاششاپلار، دورغا ـ باجگىرلارمۇ غايىب بولۇشقانىدى. ئىشىك ئالدى، مەھەللە دوقمۇشلىرىدا ئويناپ يۈرىدىغان غەمسىز بالىلارمۇ كۆزگە چېلىقمايتتى. پەقەت مەسچىتلەردە مەزىنلەرنىڭ كىشىلەرنى كۈندە بەش ۋاق نامازغا دەۋەت قىلىپ توۋلايدىغان ئەزان ئاۋازىلا ئۆزگەرمىگەنىدى. شەھەردە زىيادە تىمتاسلىق ھۆ ـ كۈم سۈرگەن بولغاچقىمۇ، ئەزان ئاۋازلىرى ئىلگىرىكىدىن جاراڭلىق ئاڭلىناتتى.

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ سان ـ ساناقسىز لەشكەرلەر بىلەن قەشقەردىن كېلىۋاتقانلىق خە ـ ۋىرى ئاقسۇ شەھىرىگە يېتىپ كەلگەن، شۇ سەۋەبتىن شەھەرنى ۋە ـ ھىمە، تەشۋىش، سۈكۈت قاپلىغانىدى. ئەمىر ـ سەركەردىلەر جان قايغۇسىدا، باي ـ زەردارلار مال ـ دۇنيا قايغۇسىدا، ئاددىي ئاۋام بولسا ئۇرۇش، يىغىلىق ۋەھىمىسىدە يۈرەكئالدى بولۇپ كەتكەنى ـ

دى. باي ـ زەردارلار ھەشەمەتلىك قەسىر ـ سارايلىرىنىڭ دەرۋا-
زىلىرىنى مەھكەم تاقاپ، ئالتۇن ـ كۈمۈش، مال ـ دۇنيالىرىنى ئاللىقاياقلارغىدۇر يوشۇرۇش بىلەن ئاۋارە ئىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ھاكىمىيەت ئىشلىرى بىلەن كارى بولمىغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، يېنىنى چىڭداش بىلەن بولۇپ كەتكەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر بولسا خانزادە كېپەك سۇلتاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، ئۇنى جان تىكىپ قوغداش ياكى يۇنۇسخانغا بەيئەت قىلىش ھەققىدە بىر قارارغا كېلەلمەي دەككە ـ دۈككىدە يۈرۈشەتتى. كۆڭلىگە كەچكەن ئوي ـ خىياللىرىنى بىر ـ بىرىدىن يوشۇرۇشۇپ، پايدا ـ زىيانىنى دەڭسىشەتتى، يا ئۆيىدە، يا ئوردىدا، يا لەشكەرگاھتا بىردەم خاتىرجەم ئولتۇرالمايتتى. ئەمدىلا ئالتە ـ يەتتە ياشقا كىرگەن خانزادە كېپەك سۇلتان تولىمۇ گۆدەك ئىدى، تاجۇ تەخت، سەلتەنەت ئىشلىرى ھەققىدە ھېچقانداق چۈشەنچىسى يوق ئىدى. كۆڭلىرىنى ئەيش ـ ئىشرەت، بەزمە ـ باراۋەت بىلەن ئۆتكۈزگەن سۇلتان دوستمۇھەممەدخان بۇ تەخت ۋارىسىنى تەربىيەلەشكە پەقەتلا كۆڭۈل بۆلمىگەنىدى. ھەرەمدە كۈندە دېگۈدەك يەڭگۈشلىنىپ تۇرىدىغان غۇنچىچە ـ توقاللارنىڭ ئارىسىدا كۈندەشلىك ئازابىنى يەتكىچە تارتقان بەختسىز خانىش دەرد ـ ھەسرەت ئىلكىدە كېسەل بولۇپ قالغانىدى. ئۇنىڭسىزمۇ سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئەيش ـ ئىشرەت بىلەن بولۇپ، خانىشقا ئانچە ئېتىبار قىلىپ كەتمىگەن، كۆيۈنمىگەنىدى. شۇ سەۋەبلىك خانىشنىڭ ئوردا ئەمىرلىرىنىڭ ئالدىدا پەقەتلا ھۆرمىتى يوق ئىدى. ھەم كېسەل، ھەم ھۆرمەت ـ ئابرۇيى يوق خانىشنىڭ، تەخت پاسىباسىز قالغان مۇشۇنداق ۋاقىتتا ئوردا ئەركانلىرىنى يىغىپ مۇھىم قارار چىقارغۇچىلىكى يوق ئىدى.

ئاقسۇ شەھىرىنىڭ ھاكىمى، قوشۇمچە شەھەر مۇھاپىزەت قوشۇنىنىڭ ئەمىرى ئابدۇسەمى بەگ ئوردا ئەركانلىرىنى يىغىپ كېڭەش قىلىپ باققانمۇ بولدى. ئۇنىڭ خانزادە كېپەك سۇلتاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ، سەلتەنەتنى جان تىكىپ قوغداش ھەققىدى-

ـكى مەسلىھەتكە تۇرپانلىق بىرقانچە ئەمىردىن باشقا ئەمىرلەر ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى. ئۇلار ئىشەنچىنى يوقىتىشقانىدى. ئەلىتە ياشلىق خانزادىنى دەپ جېنىنى سېلىپ بېرىشنى خالىمىدى. ئوردىدا تۇرمىسىمۇ قەشقەردە تۇرۇپ لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ھوقۇقىنى قولىدا تۇتۇپ تۇرغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىدىن، قىرىق نەچچە يىلدىن بېرى بوشاشماي تەخت دەۋاسى قىلىپ كېلىۋاتقان يۇنۇسخاندىن ۋەھىمە يەيتتى. ئۇلار ئۈچۈن تەختتە كىمنىڭ ئولتۇرۇشى ئانچە مۇھىم ئەمەس ئىدى، مۇھىمى ئوردىدىكى مەنسەپ ـ مەرتىۋىسى، قەسىر ـ سارايلىرىدىكى كۆپ ـ سانسىز ئۇقلارغا قاچىلانغان ئالتۇن ـ كۈمۈشلىرى، مال ـ دۇنيالىرى، پاراغەتلىك تۇرمۇشلىرى، ئىمتىيازلىرى ئىدى. ئۇلار سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ھاكىمىيىتىدىن ئۈمىدىنى ئۈزۈشكەن، بىر ئامالىنى قىلىپ پات يېقىندا تەختتە ئولتۇرۇشى مۇقەررەرلىشىپ قالغان سۇلتان يۇنۇسخان سەلتەنەتىدە ھوقۇق ـ ئىمتىيازلىرىنى ساقلاپ قېلىش كويىغا چۈشۈشكەنىدى.

كۆپ قىسىم ئەمىرلەرنىڭ يۈزسىزلىكىنى ھېس قىلغان ئابدۇسەمى بەگنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۈمىدسىزلىك چۇلغىۋالدى. ئۇنىڭ بەكرەك كۆچەشكە، بېشىنى تۆۋەن سېلىشقىنىچە يۈشۈلدىشىپ ئولتۇرغان ئەمىرلەرگە بېسىم ئىشلىتىشكە، پەرمان چۈشۈرۈشكە ئىمتىيازى يەتمەيتتى. چۈنكى، بۇ ئەمىرلەرنىڭ مەرتىۋىسى ئۆزىدىن يۇقىرى بولمىغان بىلەن قولىدا ئوردىنىڭ مۇھىم ھوقۇقلىرى بار ئىدى. ئۇنىڭ كۈچى پەقەت شەھەرنى مۇداپىئە قىلىدىغان قوشۇنغىلا يېتەتتى. ناۋادا لەشكىرىي دىۋانىنىڭ ئورۇنباسار ئەمىرى ئالتۇن ساقال مىرزا ئۇنى قوللىغان بولسا ئەھۋال باشقىچىرەك بولاتتى. ئەمما ئۇ گويا ئۇنىڭ تەشەببۇسلىرىنى ئاڭلىمىغاندەك ئىپادىسىز ئولتۇراتتى، كالپۇكلىرى يىملىشىپ قالغاندەك پەقەتلا مىدىرلىمايتتى.

«تۇزكورلار، ئاسىيلار... قېنى ئۇلارنىڭ مەرھۇم خان ئالدىلىرىنىڭ ئالدىدا ساداقەت بىلدۈرۈپ كۆندە نەچچە ۋاق تىللىرىنى

ئۆپرىتىشلىرى، خاننىڭ سايىسىنى كۆرسىمۇ قورقۇپ غال ـ غال تىترەشلىرى، مۇشۇ تۇزكورلۇقلىرىڭ ئۈچۈن ئىتنىڭ كۈنىنى كۆرۈشەرسەن ئىلاھىم! يۇنۇسخاننىڭ تەخت ـ سەلتەنەتتە قىلچە ـ لىك ھەققى يوق. تاجۇ تەخت خانزادە كېپەك سۇلتان ئالىيلىرد ـ نىڭ، يۇنۇسخان تۈركىستاندىكى نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلىشى كېرەك ئىدى. ئىنسابسىز يۇنۇسخان بىلەن تۇزكور مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا شول تاپتا ئاستانە بوسۇغىسىغا كېلەيلا دەپ قالدى. لەشكىرىي دىۋان ھەمدەمدە بولمىسا ئازغىنە ئاستانە مۇھاپىزەتچە ـ لەر قوشۇنى بىلەن كۈچلۈك ياۋغا تاقابىل تۇرالىشىم مۇمكىن ئە ـ مەس. قارامىلىق قىلسام ئاستانىنىلا ئەمەس، خانزادىنىڭ جېنىند ـ مۇ ساقلاپ قالغىلى بولمايدىغاندەك قىلىدۇ. كىم بىلىدۇ، بۇ تۇز ـ كورلار يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىغا تۆھپە كۆرسىد ـ تىش ئۈچۈن خانزادىنى تۇتۇپ بېرەمدۇ تېخى؟ شۇنداق، ئاسىي مۇناپىقلارنىڭ قولىدىن ھەر بالا كېلىدۇ، ئېھتىيات قىلىش كې ـ رەك. بولۇپمۇ ئالتۇن ساقال مىرزىدىن. ئۇ دېگەن تۇزكور مۇھەم ـ مەد ھەيدەر مىرزىنىڭ يېقىنى...»

كېڭەشتىن روھى چۈشكەن ھالدا يېنىپ چىققان ئابدۇسەمى بەگ ئۆزى يالغۇز ئۇزاق خىيال سۈردى. ئۇ يەلكىسىنى بېسىپ تۇرغان غەم تاغلىرىنى كۆتۈرەلمىگەندەك قەدەملىرىنى تولىمۇ ئاستا يۆتكەيتتى. بايىلا كېڭەشتىن چۇۋۇلۇشۇپ چىققان ئەمىرلەر بىردەمدىلا يەر يۇتقاندەك غايىب بولۇشقانىدى.

«ئۇلار خانزادە بىلەن خانىش ئايىمنىڭ پېيىگە چۈشمىگەند ـ دۇ ـ ھە، خانىش ئايىمنىڭ ئالدىغا ئەھۋال سوراپ بېرىشى ھەر ـ گىز مۇمكىن ئەمەس...»

ئابدۇسەمى بەگ ئالدىراپ ـ تېنەپ ھەرەمگە قاراپ يول ئالدى.

— سىلى ئاشۇ تۇزكور ئەمىرلەردىن تېخىچىلا ئۈمىد كۈ ـ تۈۋاتامىلا جانابى ھېكىمبەگ؟ — دېدى ھەرەمئاغىسى قورساق كۆ ـ پۈكىنى چىقىرىۋالماقچى بولغاندەك سۆزلەپ، — بىر ھەپتىدىن بېرى ئۇلار خانزادىنىمۇ، خانىش ئايىمنىمۇ پۈتۈنلەي ئۇنتۇپ كې ـ

تىشتى. ھېچ بولمىسا ھازىدارلاردىن ئەھۋال سوراپ تۇرۇش مۇسۇلماندارچىلىقىمىزنىڭ قائىدە ـ يوسۇنلىرى ئىدىغۇ. تېخى يۇنۇسخان ئاستانىگە قەدەم قويماي تۇرۇپلا ئول نائەھلىلەر خانزادىدىن پۈتۈنلەي يۈز ئۆرۈدى. سالامغا كېلىشتىن ئېغىز ئاچماي تۇرايلى، ئاغىچىلىرىنى ئەۋەتىپ پاتىھە قىلىشقىمۇ يارىمىدى. خوش، كېڭەش قانداق بولدى؟

— كېڭەش قۇرۇسۇن، — دېدى ئابدۇسەمى بەگ غەزەپلىك پۇشۇلداپ، — بەزدەك گۆشىيىپ تۇرۇشتى. ھېچبولمىغاندا خانزادىنى قائىدە بويىچە ئاتا تەختىدە ئولتۇرغۇزۇش كېرەك ئىدى. شۇ ئىشقىمۇ جىم تۇرۇۋېلىشتى.

— يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا كەلسە مەنسەپ ـ مەرتىۋىلىرىدىن ئايرىلىپ قېلىشتىن قورققان گەپ. ئەمدى قانداق قىلاي دەيدىلا؟

— چارىسىز مەن، — دېدى ئابدۇسەمى بەگ ئىلاجسىزلىقىنى بىلدۈرۈپ، — ئۆز ئالدىمغا ئىش تەۋرىتەي دېسەم خانزادە بەكمۇ كىچىك، سەلتەنەتكە باش بولغۇچىلىكى يوق. ئۇنىڭ ئۈستىگە قولۇمدا تۈزۈك لەشكەر يوق. لەشكىرىي دىۋاننىڭ ئورۇنباسارى ئالتۇن ساقال مىرزا بىزگە ھەرگىزمۇ ھەمدەم بولمايدۇ.

— ئايغاقچىلاردىن خەۋەر بارمۇ، ئول يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھازىر نەگىراق كەپتۇ؟

— كېچىككەندىمۇ ئەتە كەچتە ئاستانە بوسۇغىسىغا كېلىپ بولۇشى مۇمكىن. شول تاپتا بېشىمىنىڭ ئىچىمۇ ـ تېشىمۇ قاتتى دېسە.

— كۆڭۈللىرىگە پۈككەنلىرىنى ئاڭلاپ باققۇم بار.

— مېنىڭچە، خانزادە بىلەن خانىشنى ئېلىپ تۇرپانغا كېتەيلىمىكىن دەيمەن.

— تۇرپاندا پۇت دەسسەپ تۇرالارمىزمۇ؟ — دېدى ھەرەمئاغىسى دەرگۇمان بولغان ھالدا، — دېمەكچىمەنكى، تۇرپان ئەمىرىنىڭ خانزادىنى قوللىشىغا ئىشەنچلىرى بارمۇ؟

ــ مېنىڭچە قوللايدۇ، باشقا بەگلەرنىڭمۇ ساداقىتى بار. بىر مەزگىل شۇ تەرەپتە پاناھلىنىپ تۇرايلى. يۇنۇسخانمۇ ئۇياندىن سەلتەنەتنى قولىغا ئېلىپ، بۇياندىن تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ يۈرمەس. ھېچبولمىغاندا خانزادىنىڭ تۇرپاندا پاناھلىنىشىغا ئىجازەت بېرەر. قالدى ئىشلارنى خانزادە چوڭ بولۇپ ئاق ـ قارىنى پەرق ئەتكۈدەك بولغاندا ئالدىرىماي كۆچ توپلاپ بىر ياقلىق قىلۇرمىز.

ھەرەمئاغىسى بېشىنى تۆۋەن سالدى.

ــ شۇنداق قىلمايمۇ ئامال يوقتەك قىلىدۇ، ــ دېدى ئۇ ئۇھ تارتىپ.

ئابدۇسەمى بەگ ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

ــ ئەمىسە سىلى ھازىرلا خانىش ئايىم بىلەن خانزادىنى خەۋەرلەندۇرسىلە. لازىمەتلىكلىرىنى ئېلىپ تەييار بولۇپ تۇرسۇن. ئاللاھ خالىسا ئەتە بامدات بىلەن تەڭ يولغا چىقىمىز.

ــ خەزىنىنى ئول ئاسىيلارغا ئاشۇنداقلا تاشلاپ بېرىمىزمۇ جانابلىرى؟

ــ قايسى خەزىنىنى دەيدىلا؟ ــ دېدى ئابدۇسەمى بەگ ئىچى ئاچچىق بولغان ھالدا، ــ مەرھۇم خان ئالىيلىرى خەزىنىنى ئاللىقاچان قۇرۇقداپ بولغان، قۇرۇق خەزىنىنى سۈپۈرىمىز دەپ باشقىلارغا شەپە بېرىپ قويمايلى. ھەرەمدىكى ئات ـ مەپلەرنى ئوبدان دىلخاھلىسىلا. يول ئۇزۇن، ئۇنىڭ ئۈستىگە تېز ماڭمىساق بولمايدۇ. مەن ئاستانە مۇھاپىزەت قوشۇنىنى تولۇق ئېلىپ ماڭىمەن.

※ ※ ※

ئەتىسى ئەتىگەندە ناشتا قىلىپ بولۇپ سىرتقا چىققان كىشىلەر ئاقسۇ شەھىرىنىڭ نە دەرۋازىسىدا، نە سېپىللىرىدا قاراۋۇللۇقتا تۇرغان بىرمۇ لەشكەرنىڭ يوقلۇقىنى، شەھەر دەرۋازىلىرىنىڭ ھاڭغىرقاي ئوچۇق تۇرغانلىقىنى كۆرۈپ ھەيران قې-

لىشتى. ئوردا ئەمىرلىرى بۇ ئەھۋالدىن خەۋەر تاپقاندا خانىش بىـ.
لەن خانزادىنى ئېلىپ تۇرپانغا قاراپ ماڭغان ئابدۇسەمى بەگ خىـ.
لىلا ئۇزاپ كەتكەنىدى.

ئالتۇن ساقال مىرزا قاتارلىق ئەمىر ـ سەركەردىلەر قىسـ.
قىلا مەسلىھەت قىلىشقاندىن كېيىن، يۇنۇسخانغا بولغان ساداقـ.
تىنى بىلدۈرۈش ئۈچۈن شەھەرنىڭ سىرتىغا ھەشەمەتلىك چېدىر
تىكىپ، نەچچە ئونلىغان داشلارغا مىڭلىغان كالا ـ قويلارنىڭ
گۆشلىرىنى سېلىپ، يۇنۇسخاننىڭ ئىستىقبالىغا چىقىشقا ھازىر.
لىق كۆرۈشتى.

ئاقسۇ شەھىرىگە ھەر ئېھتىمالغا قارشى جەڭ تەييارلىقى
بىلەن يېتىپ كەلگەن يۇنۇسخان بىلەن مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا،
ئېھتىرام بىلەن قول باغلاپ تۇرغان ئوردا ئەركانلىرىنىڭ سالامىـ.
نى تەۋازۇ بىلەن ئىلىك ئالدى.

ــ ئەمىر كەبىر ھەزرەتلىرىگە كىچىككىنە مەسلىھەتىمىز
بار ئىدى، ــ دېدى ئالتۇن ساقال مىرزا.

ــ خوش، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا.

ــ يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى سەر چېدىرغا باشلاشتىن ئاۋۋال
ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزايلى دېيىشكەنىدۇق. قەشقەردە ئولتۇرۇپ
بولغان بولغىيمىدى دەپ...

ــ ئوبدان ئويلىشىپلا، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا
دەرھال جاۋاب بېرىپ، ــ سەلتەنەتنىڭ ئاستانىسى ئاقسۇدا تۇر.
سا، قانداقسىگە قەشقەردە ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزغىلى بولسۇن؟

ــ ئۇنداقتا...

ــ دەرھال ئاق كىگىز تەييارلىسۇنلار. ھازىرلا ئولتۇرغۇزايلى.

ــ ئاق كىگىزنى ئاللىقاچان تەييارلاپ قويغان.

ــ جايىدا ئىش قىلىپلا.

ئەمىر ـ سەركەردىلەر تۈركىي قوۋملەرنىڭ قەدىمىي يوسۇنى
بويىچە يۇنۇسخاننى ئاق كىگىزگە ئولتۇرغۇزۇشتى. بۇ يۇنۇسخاـ.
نىڭ موغۇلىستان سەلتەنەتىگە رەسمىي سۇلتان بولغانلىقىنى

بىلدۈرەتتى.

ئەمىر ـ سەركەردىلەر ئاق كىگىزدە ئولتۇرغان يۇنۇسخانغا سەلتەنەت يوسۇنى بويىچە قايتىدىن سالام بەجا كەلتۈرۈشتى. ئاددىن شاھانە داستىخان سېلىپ غىزا تارتتى.

سۇلتان يۇنۇسخان شەھەر ھاكىمى ئابدۇسەمى بەگنىڭ ھەرەمئاغىسى بىلەن بىرلىشىپ خانىش بىلەن خانزادە كىپەك سۇلتاننى ئېلىپ تۇرپانغا كەتكەنلىكىنى ئاڭلاپ ھېچقانداق ئىپادە بىلدۈرمىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا يۇنۇسخان بىلەن قىسقىلا مەسلىھەتلىشىۋالغاندىن كېيىن تۆۋەندىكىدەك پەرمان جاكارلىدى:

ـــ سەركەردە بۇيانقۇلى ئۈچ مىڭ لەشكەر بىلەن شەھەرگە كىرىپ، سېپىل ـ قوۋۇقلارغا ئورۇنلاشقاي. قالغان لەشكەرلەر شەھەر سىرتىدا پەرمان كۈتكەي. مىڭ بېگىدىن يۇقىرى ئەمىر ـ سەركەردىلەر خان ئالىيلىرى بىلەن بىللە ئوردىغا كىرگەي. جاكارچىلار ئەل ـ رەئىيەتكە ئامانلىق جاكارلىغاي. بارلىق رەئىيەت ئىشىك ئالدىلىرىغا چىقىپ خان ئالىيلىرىغا ھۆرمەت بىلدۈرگەي.

ئۇرۇش ۋەھىمىسىدە قالغان شەھەر ئاھالىسى جاكارچىلارنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ خۇداغا شۈكۈر ـ سانا ئېيتىشتى. يۇنۇسخاننىڭ ئىنسابىغا دۇئا قىلىشتى. ئالدىراش ـ تېنەش كوچا ـ رەستىلەرگە چىقىپ خاننىڭ كېلىشىنى كۈتۈپ قول باغلاپ تۇرۇشتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئەيش ـ ئىشرەتلىك تۇرمۇشىنى قامداش ئۈچۈن سېلىنغان تۈگىمەس باج ـ سېلىقلارنى تاپشۇرۇپ بولالماي ئىلىكى قۇرۇپ كەتكەن شەھەر ئاھالىسى ئۈچۈن ھاكىمىيەتنىڭ جەڭگى ـ جېدەلسىز، تىنچ ئالمىشىشى ھەقىقەتەن بىر خۇشاللىق ئىدى. ناۋادا ئۇرۇش بولغان بولسا يۇنۇسخان باشلاپ كەلگەن لەشكەرلەر شەھەردە قىرغىنچىلىق قىلمىغان تەقدىردىمۇ، ئاۋامنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلماي بولدى قىلمايتتى. شۇڭا بۇنى ئاددىي ئاۋام ئۈچۈن بىر ئامەت، خۇشاللىق دېيىشكە بولاتتى. ئەمما، يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ كەلگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر ئانچە خۇشال ئەمەس ئىدى. چۈنكى، ھەر بىر قېتىملىق جەڭ

ئۇلار ئۇچۇن مال ـ دۇنيا، ئولجا ـ غەنىيمەت جۇغلايدىغان پۇرسەت ئىدى. ئەپسۇسكى، ئۇلار يىراق تۈركىستان ـــ يەتتەكەنتتىن قەشقەرگە شۇنچە چوڭ تەمە بىلەن كېلىپ ھېچنېمىگە ئېرىشەلمىدى. مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن يۇنۇسخان ئالدىن كېلىشىۋالغىنى بويىچە چىرايلىق كۆرۈشتى. بىر ـ بىرىگە ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرۈشتى. جەڭگى ـ جېدەلسىز قەشقەر يۇرۇشى ئۇلارنىڭ مال ـ دۇنيا تەمەسىدە تاقىلداپ تۇرغان نەپسىنى نائۇمىد قويغانىدى. ئاقسۇغا كېلىپ ئۇلارنىڭ ئۇمىدى يەنە ئۇزۇلدى. شەھەرنى بىر تېمىم قان تۆكمەي ئالغانلىقى ئۇچۇن ئاھالىنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلغىلى بولمايتتى، ئەلۋەتتە بۇنىڭغا يۇنۇسخانمۇ يول قويمايتتى. كۈتۈلمىگەن بۇلاڭ ـ تالاڭنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئەنسىرىگەن تەدبىرلىك يۇنۇسخان ئىشەنچلىك سەركەردىسى بۇياتقۇلى بىلەن بىر قىسىم لەشكەرلىرىنى شەھەرنى قوغداشقا بۇيرۇپ، قالغان لەشكەرلىرىنى شەھەرنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ قويغانىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان جاكارچى چىقىرىپ شەھەر خەلقىنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلغاندىن كېيىن، ئوردىغا كىرىپلا مەرھۇم سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ ئاقسۇدا قېپقالغان ئوردا ئەركانلىرىنى ئۆز مەنسىپىگە تەيىنلەپ يارلىق جاكارلاپ، ئۇلارنىڭمۇ كۆڭلىنى ئەمىن تاپقۇزدى. ئەلۋەتتە ئۆزى بىللە كەلگەن ئەمىر ـ سەركەردىلىرىگىمۇ مۇناسىپ مەنسەپ ـ مەرتىۋە بەردى. ئاندىن ھەرقايسى ۋىلايەت ـ ئايماقلارنىڭ ئەمىر ـ بەگلىرىنى ئوردىغا چاقىرىپ يارلىق ماڭغۇزدى. يۇرت ـ يۇرتلاردىكى بەگ ـ ئاۋامنىڭ ئەھۋالىنى مەخپىي بىلىپ كېلىشكە ئايغاقچىلارنى يولغا سالدى.

※ ※ ※

شۇ كۈنلەردە ئاقسۇ شەھىرى باشقىچە جانلىنىپ قالغانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان قۇرۇقدىلىپ قالغان ئوردا خەزىنىسىنى تو-

لۇقلاش، لەشكەرلەرنى تەرتىپكە سېلىش، قوشنا ئەللەرگە ئەلچى ماڭغۇزۇش، لەشكەر، ئوردا خىزمەتكارلىرىنىڭ مائاش ـ تەمىناتىنى ھەل قىلىش... قاتارلىق بىر قاتار مەسىلىلەردە مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىلەن كۆپ ـ كۆنلەپ مەسلىھەتلىشەتتى.

— ئاللاھقا يۈزمىڭ قەتلە شۈكرى، — دېدى سۇلتان يۇنۇسخان، — ھەرھالدا سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىرقۇر رەتكە سېلىۋالدۇق. ئاۋام ـ رەئىيەتنىڭ، يىراق ـ يېقىندىكى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كۆڭلى خېلىلا خاتىرجەملىككە يۈزلەندى.

— بىراق، بىر قىسىم سىپاھلارنىڭ كۆڭلى تازا جايىدا ئەمەس، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، — بەلكىم جانابى ئازھەزرىتىممۇ ھېس قىلغان بولسا كېرەك، يەتتەكەنتتىن كەلگەن سەركەردىلەر نارازىدەك قىلىدۇ.

— قانداق دەيدىلا؟ — دېدى يۇنۇسخان بىرئاز گۇمانسىراپ، — مەن بۇنداق ئەھۋالنى سەزمىدىمغۇ؟

— ئەلۋەتتە ئۇلار قىبلىگاھىمنىڭ ئالدىدا كۆڭلىدىكىنى بىلىندۇرمەيدۇ.

— خوش، ئۇلارنىڭ نارازى بولۇشىنىڭ ۋەجى نېمىكىن؟

— لەشكىرىي دىۋاننىڭ ھوقۇقىنى چەكلەپ قويغانلىقلىرىدىن بولسا كېرەك، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئويچانلىق بىلەن، — مەن ئىشىنىمەن، سەركەردە بۇيانقۇلى ئانھەزرىتىمگە چەكسىز سادىق، لېكىن باشقا سەركەردىلەر ئوردىنىڭ باشقا دىۋان ـ سارايلىرىغىمۇ كۆز تىكىۋاتىدۇ. ئۇلار ئالىيلىرىنى سەلتەنەتنى قەلەمدارلارغا تاپشۇردى، ئەلەمدارلارنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئايە قىلمىدى دەپ قورساق كۆپۈكى قىلىشىۋاتىدۇ.

يۇنۇسخان بىرپەس خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن ئېغىز ئاچتى:

— ئۇلارنىڭ مۇددىئاسى ماڭا بەش قولدەك ئايان. بۇ قېتىمقى لەشكىرىي يۈرۈشتە كۇتكىنىدەك ئولجا ـ غەنىيمەتكە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۇچۇن قورساق كۆپۈكى قىلىشىدۇ. ئۇلارنىڭ

رايىغا ھەرگىز باقالمايمەن، سەلتەنەت ئىشلىرىنىمۇ تاپشۇرالمايـ
ـمەن. ئۇلار ئىلكى قۇرۇپ كەتكەن ئاۋامغا قىلچىلىك رەھىم ـ
شەپقەت قىلمايدۇ. چۈنكى، ئۇلار سەلتەنەتنىڭ شانۇ شەۋكىتىگە
قىزىقمايدۇ. قىزىقىدىغىنى ھەمىيانلىرىنى چىڭداش، ئەل ـ يۇرتـ
ـنىڭ ۋەيران بولۇشى، ئاددىي ئاۋامنىڭ جەبرى تارتىشلىرى ئۇلارـ
ـنىڭ خىيالىغىمۇ كەلمەيدۇ. نېمىشقا ئاشۇ سىپاھلارنى ئوردا ئىشـ
ـلىرىدىن چەتلەشتۈردۈم؟ چۈنكى، لەشكىرىي قوشۇننىڭ ھوقۇق ـ
ئىمتىيازى، سۆز ـ ھەيۋىسى سەلتەنەتتىن ئېشىپ كەتسە، ئۇلار
سەلتەنەت قانۇنلىرىنى، ئوردا يوسۇنلىرىنى كۆزگە ئىلمايدۇ.
ئۇلار ھوقۇق ـ ئىمتىيازىدىن پايدىلىنىپ ئەدەپلەش، كىشەنلەش،
قاماش، قاقتى ـ سوقتى قىلىش، باج ـ سېلىقلارنى ھەسسىلەپ
سېلىش دېگەنلەرنى قىلىۋېرىدۇ، ھەتتا ئىسيان قىلىشتىنمۇ تەپ
تارتمايدۇ. ئۇنداقتا پادىشاھ بىلەن سىپاھلارنىڭ ئوتتۇرىسىدا نېمە
پەرق قالىدۇ؟ چۈنكى، بۇ ئىشلار سەلتەنەت ساھىبىغىلا تەئەللۇق
ئىشلار. سىپاھلارنىڭ بۇ ئىشلارغا ئارىلىشىش ھوقۇقى ھېچقاچان
بولغان ئەمەس. زامان ـ زامانلاردىن بۇيان ئالتۇن قاچىلار، ئالتۇن
ئۈزەڭگىلەر، شاھلىق تەخت، تىللالار ۋە شاھانە سەرۇپايىلار پەقەت
پادىشاھقىلا تەئەللۇق بولۇپ كەلگەن. بەلكىم ئۇلار يۇنۇسخان ئاـ
ـلىيلىرى ئېغىر كۈندە قالغاندا بىز ھەمدەمدە بولغان، ئەمدى تەخت
ـ سەلتەنەتكە ئىگە بولدى، ئۇنىڭ دۆلىتىنى تەڭ كۆرۈشىمىز،
راھەت ـ پاراغەتتىن، مال ـ دۇنيادىن تەڭ بەھرىلىنىش ھەققىمىز
بار دەپ ئويلايدىغاندۇ. ئۇلارنىڭ كۆرسەتكەن ساداقىتىگە كۆز يۇمـ
ـمايمەن. ئۇلارنى قۇربىمنىڭ يېتىشىچە قەدىرلەيمەن. ئەمما مۇشۇـ
ـنى باھانە قىلىپ قانۇن ـ ياساقنى بۇزىمەن دەيدىكەن، ھەرگىز
يول قويمايمەن.

ــ ئانھەزرىتىمنىڭ بۇ كالاملىرى كۆڭلۈمدىكى ئەندىشىلەرـ
ـنى بىراقلا كۆتۈرۈۋەتتى، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قايىلـ
ـلىق بىلەن، ــ قايسىبىر دانىشمەن: «ناۋادا پادىشاھ بولغۇچى
بارچە پادىشاھ ـ ھۆكۈمدارلاردىن پەزىلەت ۋە شەرەپتە ئۈستۈن

تۇرۇشنى ئىزدىسە، ئۇ ئۆز خىسلىتىنى تاۋلىسۇن» دەپتىكەن. ئەلۋەتتە، ئالىيلىرىنىڭ ئىنسانىي كامىللىق يولىدا كۆرسەتكەن پەزىلەت ۋە خىسلەتكە يەنە بىر ھۆكۈمدارنى تەڭلەشتۈرۈپ بولماس. ئەل ـ ئاۋامنىڭ دۇئاسىنى ئالغان سەلتەنەت كۈندىن ـ كۈنگە روناق تاپىدۇ. ئۇل سەلتەنەت ساھىبى بولسا چەكسىز ھۆرمەت، ئىناۋەت تاپىدۇ. بۇ ئىناۋەت ـ ھۆرمەتكە تەخت ـ ساھىبىدىن باشقا بارلىق ئوردا ئەركانلىرىمۇ ھەمشىرىك بولىدۇ. لېكىن، ھەرقانداق بىر ئادالەت نۇرى ياغقان ئوردىدىمۇ سەلتەنەتكە، تاج ئىگىسىگە تەپرىق قىلغۇچىلار ھامان تېپىلىدۇ. چۈنكى، ئادەم ئاتام زامانىسىدىن ھازىرغىچە تەپرىق قىلغۇچىلار ئۈزۈلگەن ئەمەس. ئۇلار ھەر جايدا، ھەر مەملىكەتلەردە ئۆز پاسىبانلىرىغا قارشى ئىسيان قىلىشقان. چۈنكى، ئۇلار ساداقەت، ۋاپادىن مال ـ دۇنيانى ئارتۇق كۆرىدۇ. سۇلتان دوستمۇھەممەدخاننىڭ بىر قىسىم ئوردا ئەركانلىرىنىڭ مەنسەپ ـ مەرتىۋىسىنى ساقلاپ قېلىپ، ئۇلارنى سەلتەنەت ئىشلىرىغا ھەمشىرىك قىلدىلا. بۇنىڭ ھازىرچە سەلتەنەت ئىشلىرىمىزنى مۇستەھكەملىۋېلىشىمىزغا پايدىسى بار. لېكىن ئۇلارغا زىيادە ئىشىنىپ كەتمەسلىكلىرىنى تەۋسىيە قىلىمەن. ناۋادا ئۇلار ھېلىقى سىپاھلار بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالسا، بۇنىڭ خەۋپىنى مۆلچەرلىمەك بەكمۇ تەس.

يۇنۇسخاننىڭ بۇغداي ئۆڭ چېھرىدە مەمنۇنىيەت تۇيغۇلىرى بالقىدى:

— جانابلىرىنىڭ بۇ ئاگاھلىرىنى ئېسىمدە ساقلايمەن. نەچچە ۋاقىتتىن بېرى كۆزىتىشىمچە، ھازىر سەلتەنەتىمىزدە دۆلەت بىلەن ئاۋام نامرات، ئەمىر ـ بەگلەر باي بىر ھالەت شەكىللىنىپ قاپتۇ. گەرچە ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلار خەزىنىگە تاپشۇرۇشقا تېگىشلىك باج ـ خىراجلارنى ۋاقتىدا يوللاپ بېرىۋاتقان بولسىمۇ، لېكىن بۇلار ئوردىنىڭ كۈندىلىك خىراجىتى، لەشكەر، مۇلازىملارنىڭ مائاشىغا چىقىش قىلمايۋاتىدۇ.

— ئارى، ھېس قىلغانلىرى بەرھەق. ئاشۇ بىر قىسىم ئە-مىر - بەگلەردە، بولۇپمۇ باجگىر - سېلىقچىلاردا ئېغىر مەسىلە بار.

— مەنمۇ شۇنداق خۇلاسىگە كەلدىم. ئاۋام ئارىسىغا ئايغاقچى ماڭغۇزۇپ، رەئىيەت نارازى بولغان باجگىر - سېلىقچىلارنىڭ كىرىم - چىقىم ھېساباتىنى تەپتىشلەپ كۆرسەك، مەسىلىسى ئې-غىرلىرىنى جازالاپ، باشقىلارغا ئىبرەت قىلساق.

— بەكمۇ ئاقىلانە ئويلاپتىلا ئانھەزرىتىم، — دېدى مۇھەم-مەد ھەيدەر مىرزا قايىل بولۇپ، — ئۇنىڭدىن باشقا يارلىق چۈ-شۈرۈپ ھەرقايسى ۋىلايەتلەردە، مۇھىم ئۆتەڭ - راباتلاردا پادىشاھ-لىق ئاشلىق خەزىنىسى تەسىس قىلايلى. بۇ خەزىنىلەرنى باشقۇ-رۇشنى ۋىلايەت ئەمىرلىرىگە ھاۋالە قىلماي، ئوردىدىن مەخسۇس ئاشلىق خەزىنىسىگە مۇئەككەل ئەمىر - بەگ تەيىنلەيلى. بۇنداق قىلساق، بىرىنچىدىن، لەشكىرىي تەمىناتقا كاپالەتلىك قىلغىلى؛ ئىككىنچىدىن، ئاپەت يۈز بەرگەن يىللاردا ئاۋامغا ساخاۋەت قىل-غىلى بولىدۇ؛ ئۈچىنچىدىن، جىددىي پەيتلەردە ئول ۋىلايەت ئە-مىرلىرىنىڭ قولىغا قاراپ قېلىشتىن ساقلانغىلى بولىدۇ.

— تولا ئوبدان. بۇ تەكلىپلىرىنى دەرھال ئەمەلىيلەشتۈرەيلى. بۇ كەلگۈسى ئىشلىرىمىز ئۈچۈن بەكمۇ زۆرۈر تەدبىركەن، — شۇ تاپتا سۇلتان يۇنۇسخان باشقىچە ھاياجانلىنىپ قالغانىدى، — يېقىندىن بېرى كۆڭلۈمگە يەنە بىر ئىشنى پۈكۈۋاتىمەن. ئەمما بۇ ئىشنى روياپقا چىقارماق خېلىلا قىيىن. ئېھتىيات قىلمىساق سەلتەنەتىمىزنىڭ مۇقىملىقىغا تەسىر يېتىدۇ.

— ئول قايسى نازۇك ئىشكىن؟ — سورىدى مۇھەممەد ھەي-دەر مىرزا خانىنىڭ مۇددىئاسىنى بىلىشكە ئالدىراپ.

— ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلارنىڭ ئەمىر - بەگلىرىنىڭ بىرەردىن ئوغۇللىرىنى ئوردىغا خىزمەتكە ئالساق دەيمەن، — دېدى يۇنۇسخان مۇددىئاسىنى ئۇدۇللا بايان قىلىپ، — نامدا ئۇلارنى ھەرقايسى دىۋان - مەھكىمىلەرنىڭ ئورۇنباسارلىقىغا تەيىنلەي-

مىز، ئەمەلىيەتتە ئۇلارنى ئوردىمىزدا تۇرغاق[1] قىلىمىز. بۇ مۇددىئايىمىزنى ئىشقا ئاشۇرالىساق ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماق ئەمىر - بەگلىرىنىڭ بىزگە ـــ سەلتەنەتىمىزگە ساداقەتسىزلىك قىلىشىدىن، ئۇلارنىڭ ئەغيارلىرىمىز بىلەن تىل بىرىكتۈرۈپ ئىسيان قىلىشىدىن ساقلىنالايمىز.

ـــ ئالىيلىرى ھەقىقەتەن يىراقنى كۆرىدىكەنلا، ـــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ھاياجانلانغان ھالدا، ـــ خانزادە كېپەك سۇلتان تەرەپدارلىرى ئاللىقاچان تۇرپاندا ئىسيان بايرىقىنى كۆتۈرۈپ بولدى. بىر قىسىم ئەمىرلەرنى ئۇل خانزادىنى قوللىمايدۇ دەپ ھېچكىم ھۆددە قىلالمايدۇ.

ـــ شۇنداق. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن ئاخبار[2]لىرىغا قارىغاندا، موغۇل خانلىرىنىڭ ئارىسىدا ئېغىر ئىختىلاپ يۈز بېرىپتۇدەك. موغۇل سەركەردىسى ئىسان تايشىنىڭ چوڭ ئاغىچىسىدىن بولغان ئوغلى ئاماسانچى تايشى مەرھۇم ھامىمام ـــ مەلىكە مەختۇمسۇلۇ خېنىمدىن تۇغۇلغان ئۆگەي ئىنىلىرى ئىبراھىمخان ۋە ئىلياسخانلار بىلەن قاتتىق ئارازلىشىپ بۆلۈنۈپ كېتىپتۇدەك. ھازىر ئاماسانچى تايشى ئاتىسىنىڭ تەسەررۇپىمىزغا تاجاۋۇز قىلماسلىق ئەھدىنى بۇزۇپ، نۇرغۇن سەركەردە - لەشكەرلەر بىلەن ئىلى دەرياسى ۋادىسىغا يەنە باستۇرۇپ كەپتۇ. ئابدۇسەمى بەگ خانزادە كېپەك سۇلتان نامىدىن مەكتۇپ يوللاپ، ئۇل قالماق سەركەردىسىنى ھەمدەمگە چىللاپتۇ. بۇ ئىشتىن باشقا ۋىلايەت ئەمىرلىرى خەۋەر تاپسا كۆڭلى بۆلۈنمەي قالمايدۇ. شۇڭا ۋاقتىدا ئۇلارنىڭ ئوغۇللىرىنى ئوردىدا مەنسەپكە تەيىنلەش باھانىسى بىلەن تۇرغاق قىلىۋېلىشنى كۆڭلۈمگە پۈككەنىدىم. لېكىن بۇ ئىشنى قانداق ئۇسۇل بىلەن روياپقا چىقىرىشنى تازا بىلەلمەيۋاتىمەن. ئۇدۇللا قىلىپ «بىردىن ئوغۇللىرىڭلارنى ئوردىغا ئەۋەتىڭلار» دەپ يارلىق چۈشۈرسەم گۇمان پەيدا بولۇپ قېلىشى ئېنىق. ھەرخىل

① تۇرغاق ـــ نەزەربەند قىلىش، گۆرۈگە ئېلىش.

② ئاخبار ـــ ئاخبارات، خەۋەر.

باھانە ـ سەۋبلەرنى كۆرسىتىپ ئوغۇللىرىنى ئەۋەتمەسلىكى،
ھەتتا باشقىلارنى ئوغۇللىرى سىياقىدا ئەۋەتىشى مۇمكىن. مۇشۇ
ئىشتا بېشىم سەل قېتىۋاتىدۇ.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىرپەس خىيال سۈرۈۋالغاندىن كې-
يىن خانغا ئۈمىد بىلەن قارىدى:

— كەمىنىلىرىنىڭ كاللىسىغا بىر ئەقىل كېلىۋاتىدۇ. بىل-
مىدىم، قىبلىگاھىمغا خوپ كېلەرمىكىن.

— خوش.

— قىبلىگاھىمىزنىڭ سەلتەنەت تەختىدە بەرقارار بولغىنى-
نى تەبرىكلەپ نورۇز بايرىمىغا ئۇلگۇرتۇپ پەھلىۋان، مەردۇ مەردا-
نىلەرنىڭ ماھارەت كۆرسىتىش مۇسابىقىسى ئۆتكۈزمەكچى بولغان-
لىقىمىزنى، بۇنىڭغا ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلار ئۆز تەۋەسىدىكى
چەۋەنداز، جانباز، كاماندار... قاتارلىق ماھارەت ئىگىلىرىنى نو-
رۇز بايرىمىدىن بۇرۇن ئاستانىگە ئەۋەتىشىنى، بۇ ئىشقا ھەرقايسى
ۋىلايەت، ئايماق بەگلىرىنىڭ باش بولۇشى كېرەكلىكىنى، ناۋادا
ئۆزلىرى كېلەلمىسە چوقۇم ئوغۇللىرىنى ئۆزلىرىگە نائىب قىلىپ
ئەۋەتىشىنى جېكىلەپ يارلىق ماڭغۇزايلى. مۇشۇنداق قىلساق ئۇل
ئەمىرلەر قىش پەسلىنىڭ يول جاپاسىدىن قېچىپ ئوغۇللىرىنى
ئەۋەتىشىدۇ. مۇشۇ باھانىدا ئۇل ئەمىرزادىلەرنى چاندۇرماي ئور-
دىغا يىغىۋېلىش مەقسىتىگە يېتەلەيمىز. ئۇندىن باشقا ھەرقايسى
ۋىلايەت، ئايماقلاردىن كەلگەن باھادىر ـ ئەزىمەتلەرنىمۇ كەتكۈز-
مەي كاتتا ئىنئام ۋە مۇۋاپىق خىزمەت بىلەن ھەرقايسى لەشكەر-
گاھلارغا سەپلىۋالىمىز. ئۇل ئەمىرزادىلەرگە ئوردىدا مەرتىۋە بې-
رىپ يارلىق چۈشۈرسىلە، ھېچقايسىسى بويۇنتاۋلىق قىلىپ «كې-
تىمەن» دېيەلمەيدۇ. ئاتىلىرىمۇ ئوغۇللىرىنىڭ خان ئائىلىرىنىڭ
ئىلتىپاتىغا نائىل بولۇپ، ئوردىدا مەنسەپ تۇتقىنىدىن خۇش بو-
لۇپ، ئانھەزرىتىمگە مىننەتدارلىق بىلدۈرىدۇ.

سۇلتان يۇنۇسخان مەمنۇنلۇقىنى بىلدۈرۈپ بېشىنى لىڭ-
شىتتى.

— مۇشۇ باھانىدا، بىرىنچىدىن، سەلتەنەت تەختىگە بەرقارار بولغىنىمىزنى تەبرىكلىسەك، ئىككىنچىدىن، ئەمىرزادىلەرنى چاندۇرماي تۇرغاقلىقتا تۇتۇۋالساق، ئۈچىنچىدىن، ھەرقايسى يۇرتلاردىن كەلگەن ئەزىمەتلەرنى ئەتراپىمىزغا توپلىۋالساق. پاھ، ھەممە ئادەم بىر چالمىدا ئىككى پاختەك سوقسا، بىز بىراقلا ئۈچ پاختەك سوقىدىكەنمىز ـ دە، ئەقىللىرىگە بارىكاللا ئەمىركەبىر جانابلىرى .

— يوقسۇ، زىيادە ماختىۋەتتىلە ئانھەزرىتىم.

— ئەمىسە دەرھال مۇشۇ مەزمۇندا يارلىق ماڭغۇزايلى.

— قىبلىگاھىم بىرپەس ئارام ئېلىۋالغايلا. مەن چىقىپ مىرزا دىۋانىغا يارلىق پۈتۈش ئىشىنى يەتكۈزەي.

— ئەمىسە، ئەتە سەھەردە قوبۇلدا كۆرۈشەيلى، يارلىقلار قوبۇلغا تەييار بولغاي.

— باش ئۈستىگە، — دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئورنىدىن قوزغىلىپ.

※ ※ ※

يالغۇز قالغان يۇنۇسخان پەرىياستۇققا يۆلىنىپ كۆزىنى يۇمدى. شۇ ھامان كۆز ئالدىدىن مەرھۇم دادىسى سۇلتان ئۇۋەيسخان، ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكە، ئانا تەرەپ بوۋىسى — تۈركىستان ھۆكۈمدارى ئەمىر شەيخ نۇرىددىن، ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان، ماۋەرائۇننەھر ھۆكۈمدارى مىرزا ئۇلۇغبەگ، مەرھۇم ئۇستازى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى يەزدى، ماۋەرائۇننەھرنىڭ ھازىرقى ھۆكۈمدارى ئەبۇسەئىد مىرزا... بىر - بىرلەپ ئۆتۈشكە باشلىدى. ئۇ ئاشۇ ئۇزاق مەزگىللىك سەرگەردانلىق ھاياتىنى ھەرگىز ئۇنتۇيالمايتتى. ھاياتىغا ئەڭ چوڭ تەسىر كۆرسەتكەن ئانىسى دۆلەتسۇلتان مەلىكىنى، تۇزكور ئوغلى تەرىپىدىن ئۆلتۈرۈلگەن مىرزا ئۇلۇغبەگنى، سۆيۈملۈك ئۇستازى مەۋلانە شەرەفىددىن ئەلى

يەزدىنى ۋە كېيىنكى ۋاقىتلاردا ئاتا مىراس تاجۇ تەختىنى قولغا ئېلىشى ئۈچۈن نۇرغۇن ياردەملەرنى قىلغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ھەردائىم ئەسلەيتتى. ئەنە ئاشۇ سۆيۈملۈك كىشىلىرىدىن ئەبۇسەئىد مىرزىلا ھايات ئىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ئۇزۇندىن ـ ئۇزۇن خىيالى ئەبۇسەئىد مىرزىغا يەتكەندە، خېلىدىن بېرى ئۇنىڭ بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىشمىغىنى يادىدىن كەچتى.

«سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى ھازىر نېمە ئىشلار بىلەن مەشغۇلكىن؟ ئافغانىستان، سىيىستان، كىرمان ھەم پارس دىيارىغا قىلغان يۈرۈشىنىڭ مۇۋەپپەقىيەتلىك بولغانلىقىدىن خەۋەر تاپقاندىم. بىر قېتىملىق جاۋاب مەكتۇپىدا ئەزەربەيجان ۋە ئەرەبىستانغا يۈرۈش قىلىش مۇددىئاسىنى بىلدۈرگەنىدى. دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرخان، ھۇسەيىن بايقارا مىرزىلار بىلەن بولغان مۇناسىۋىتى قانداقراقكىن؟ ھۇسەيىن بايقارا ھېلىمۇ تەخت دەۋاسى قىلىپ پات ـ پات پاراكەندىچىلىك سېلىپ تۇرۇۋاتامدىكىن؟ سۇلتان ئوبۇلخەيرخانغۇ ھازىر خېلىلا ياشىنىپ قالدى، بۇسەيىت سۇلتان[1] ئالىيلىرىغا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرغۇدەك دەرمانى قالمىغاندۇ بەلكىم. بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىغا ئەڭ چوڭ خەۋپ ھۇسەيىن بايقارادىن كېلىدۇ... ئىشقىلىپ ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى سەلتەنەتنىمۇ، ئەزىز تېنىنىمۇ ئامان ـ ئېسەن قىلغاي. شول تاپتا ئاتا مىراس تەختگاھىمنى قولۇمغا ئالغىنىمنى بىلسە قانچىلىك خۇشال بولۇپ كېتەر ـ ھە؟! نەچچە ۋاقىتتىن بېرى سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ كېتىپ ۋاقىت چىقىرالمىدىم. ئەمدى ئەھۋالىمدىن ۋاقىپلاندۇراي. توغرا، ئەينى يىلى ۋاقىتلىق پاناھلىنىشىمغا بەرگەن يەتتەكەنتنىمۇ قايتۇرۇپ بېرەي. ئاللاھ خالىسا كېلەر يىلى تەسەررۇپۇمدا تىنچلىق مۇستەھكەملىنىپ، ئەل ـ يۇرت ئەمىنلىككە يۈزلەنسە دەرگاھىغا بېرىپ تەشەككۈرۈمنى بىلدۈرگەچ مۇلاقاتتا بولۇپ كېلەرمەن.

① بۇسەيىت سۇلتان ـــ ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنەت نامى.

خانزادە كېپەك سۇلتاننى قانداق قىلسام بولىدىكىن؟ ئابدۇسەمى
بەگ قاتارلىق مەھرەملىرى ئۇنى تۇرپانغا ئېلىپ قاچمىغان بول ـ
سىغۇ ئىشلار ئاسانغا توختايتتى. پەرزەنتىم قاتارىدا تەربىيەمگە
ئېلىپ، ئاتىلىق، قېرىنداشلىق مېھرىنى يەتكۈزگەن بولسام،
ئىشلار تولىمۇ چىرايلىق بىرتەرەپ بولاتتى. ئەل ـ ئاۋاممۇ بۇ
ئىشىمنى قوللايتتى. ئەمدىلىكتە ئۇنى ئوردىغا قايتۇرۇپ كېلىش
مۇمكىن ئەمەس. تۇرپاندىكى ئەمىر ـ بەگلەر، مۇھىمى ئابدۇسەمى
بەگ ھەرگىز ئۇنىمايدۇ. خانزادىنى قايتۇرۇپ كېلىمەن دەپ لەش ـ
كەر تارتسام، ئەل ـ يۇرتتا ئالتە ياشلىق گۆدەككە لەشكەر تارتتى،
دەپ پىتنە ـ پاسات پەيدا بولىدۇ. بوپتۇلا، تۇرۇۋەرسۇن دەي دې ـ
سەم، ھازىر ھېچ ئىشنى بىلمىگىنى بىلەن، چوڭ بولغانسېرى تا ـ
جۇ تەخت دەۋاسى قىلىشقا باشلايدۇ. ئول چاغدىكى باش ئاغرىقى،
ئاۋارىچىلىق ھازىرقىدىن نەچچە ھەسسە كۆپ بولىدۇ. ئەڭ ياخ ـ
شىسى، تاجۇ تەختنى بۇ قورقۇنچلۇق دەۋاگەردىن ۋاقتىدا خالاس
قىلغىنىم ئەۋزەل ئىدى... بولىدىلا، ھازىرچە سۇلتان ئەبۇسەئىد
مىرزا ئالىيلىرىغا يازىدىغان مەكتۇپقا باش قاتۇراي. خانزادە كې ـ
پەك سۇلتاننىڭ ئىشىغا بىرەر باھانە ـ سەۋەب تېپىلىپ قالۇر.
سەلتەنەت، تاجۇ تەخت قولىدا يوق ۋاقىتتا زىيادە ئىنتىلىدىكەن
كىشى، قولىغا كەلگەندىن كېيىن ساقلاپ قېلىش، تۇتۇپ تۇرۇش،
مۇستەھكەملەش ئۈچۈن ئىلگىرىكىدىن نەچچە ھەسسە باش قاتۇ ـ
رۇشقا، زېھىن سەرپ قىلىشقا توغرا كېلىدىكەن. ھېلىتىنلا نې ـ
مانچە قاقشايمەن ـ ھە؟ ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇنداق باش ئاغرىق ـ
لىرى، غەم ـ ئەندىشىلەرنى بىر ئۆمۈر ھەمراھ قىلىپ ياشايدىغان
ئوخشايمەن. مەيلى قانچىلىك باش ئاغرىقلىرىغا، غەم ـ ئەندىشى ـ
لەرگە مۇپتىلا بولاي، مىڭبىر مۇشەققەتتە قولۇمغا ئالغان سەلتە ـ
نەتنى ئەمدى بىر كىمگە تارتتۇرۇپ قويمايمەن. ئابا ـ ئەجدادلى ـ
رىمنىڭ تاجۇ تەختىنى تېخىمۇ نۇرانە شانۇ شەۋكەتلەرگە ئىگە قى ـ
لىمەن. ياراتقان يېگانە قۇدرەت ئىگىسىدىن كۈچ ـ قۇۋۋەت، ئە ـ
قىل ـ پاراسەت تىلەيمەن...»

يۇنۇسخاننىڭ كۆچ ـ غەيرىتى قايتىدىن ئۇرغىدى.

يۇنۇسخاننىڭ ۋۇجۇدىدا ھاياجان گۇرۇلدەيتتى، غەم ـ تەشـ
ۋىشتىن كۆرە، بەخت، غالىبلىق تۇيغۇلىرى كۆپرەك ئىدى.

ئاتا تەختىنى قولىغا ئالغانلىقى ئۈچۈن ئۇ ئۆزىنى جاھان
باھادىرلىرى قاتارىدا سانايتتى، قەلبىنىڭ بىر يەرلىرىدە ئۇلۇغ
بوۋىسى تۇغلۇق تۆمۈرخاننىڭ ئات تۇياقلىرى ئىز قالدۇرغان بىپاـ
يان زېمىننى قايتىدىن ئىستېلا قىلىپ، تەسەررۇپىغا ئېلىش ئارـ
زۇسى ئاستا ـ ئاستا بىخلانماقتا ئىدى.

يۇنۇسخان مۇلازىمنى توۋلاپ قەغەز ـ قەلەم، سىياھ ئەكەلـ
دۇردى، ئاندىن شىرە ئالدىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ئەبۇسەئىد
مىرزىغا يازماقچى بولغان مەكتۇپنى قانداق باشلاش ھەققىدە باش
قاتۇرۇشقا باشلىدى...

68

تۇرپان.

كۆز ئاخىرلىشاي دەپ قالغان بولسىمۇ يالقۇنتاغ باغرى يەـ
نىلا ھارارەتلىك ئىدى. گەرچە ئاستانىنىڭ ئاقسۇغا كۆچۈرۈلۈپ
كېتىلگىنىگە خېلى يىللار بولۇپ قالغان بولسىمۇ، بۇ قەدىمىي
شەھەر ئىلگىرىكى سەلتەنەتنى قىلچىلىك يوقاتمىغانىدى، كوچا ـ
رەستىلەر ئىلگىرىكىدەك ئاۋات، سودا ـ تىجارەت تولىمۇ قايناق
ئىدى؛ ھىندى، پەرەڭ، رۇس ۋە جۇڭگو سودىگەرلىرى قەدەمدە بىر
ئۇچراپ تۇراتتى. قوللىرىغا دەررە، قامچا كۆتۈرۈۋېلىشقان مىرـ
شاپ، پاششاپ، دورغىلار ئاتلىرىدا غادىيىپ ئولتۇرۇشقىنىچە شەـ
ھەر تەرتىپىنى ساقلايتتى؛ يۈزىنى ياپمىغان ئاياللارنى، شاراب ئىـ
چىپ، نەشە چېكىپ مەست ھالەتتە ئېگىز ـ پەس دەسسەپ يۈرگەن

ھاراقكەش، بەڭگىلەرنى، توپلىشىپ ماجىرا تۇغدۇرغانلارنى، يول بو -
يىدىلا تاۋكا تۇزگەن قىمارۋازلارنى ساۋاپ ۋايجىنىنى چىقىراتتى؛
يولنى توسۇپ غالتەك، پەشتاختا، يايما يېيىۋالغان تىجارەتچىلەردىن
جەرىمانە ئالاتتى. ئابدۇسەمى بەگ قاتارلىق مەھرەملەر ئېلىپ كەل -
گەن خانزادە كېپەك سۇلتان بىلەن يېڭىدىن موغۇلىستان تەختىدە
ئولتۇرغان سۇلتان يۇنۇسخان ھەققىدە تارالغان مىش - مىش
پاراڭلار نەچچە ئايدىن بېرى تۇرپان شەھىرىدە تېخىچە بېسىقمىغا -
نىدى. شەھەرگە توختىماي كېلىپ - كېتىپ تۇرغان سودىگەرلەر
يېڭىدىن - يېڭى مىش - مىش پاراڭلارنى تارقىتىشاتتى.

ــ سۇلتان يۇنۇسخان پات يېقىندا تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ
كەلگۈدەك.

ــ كەلگۈدەك ئەمەس، كېلىۋېتىپتىمىش.

ــ ياغى بولۇپ قالۇرمۇ؟

ــ خۇدايىم ساقلا.

ــ ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگ بىلەن ئابدۇسەمى بەگ ياغىغا تەي -
يارلىق كۆرۈۋېتىپتۇدەك .

ــ خانزادە كېپەك سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ كاللىسى -
نى كېسىپ كەلگۈچىلەرگە ماڭلايسۆيەنىڭ ئەمىرلىكىنى ۋەدە قى -
لىپتىمىش.

ــ توۋا دېسىلە، ئەمدىلا ئالتە - يەتتە ياشنىڭ قارىسىنى
ئالغان بىر گۆدەك نەدىمۇ ئۇنداق پەرمان چىقىرالىسۇن؟

ــ ھەرگىز ئۇنداق دېمىسىلە، خانزادە ئالىيلىرى تېخى بالا
بولغىنى بىلەن ئەقلى ئاتمىش - يەتمىش ياشلىقلاردىن قېلىشماي -
مىش.

ــ راست، قولىغا مەرھۇم بوۋىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان
ئالىيلىرىنىڭ سېھىرلىك زۇلپىقارىنى ئالسا مىڭلىغان لەشكەر -
لەرمۇ تەڭ كېلەلمەسمىش.

ــ ئول زۇلپىقارىنى بىر شىلتىشىدا يۈزلەپ باشلارنى ئۈزۈپ
تاشلايمىش.

ــ ھەزەمەت گەپ.
ــ ئىشەنسۇنلار، كۆرگەنلەر بار.
ــ ئاق كىگىزدە ئولتۇرغان كۈنى سىيىۋەتكىنىنىمۇ كۆر ـ گەنلەر باردۇر ھەقچان...
ــ شۇنداقمۇ ئىش بوپتىمۇ؟
ــ ئەلۋەتتە. تېخى ھازىرغىچە ئىنىكئانىسىنى ئېمەرمىش.
ــ ئاتىسىنى دوراپتۇ ـ دە؟!
ــ ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگنىڭ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا بەيئەت قىلىش خىيالى بار ئىكەنمىش، خانزادە بىلەن ئابدۇسەمى بەگدىن ھايا قىلىپ ئىلاجسىز قاپتىمىش.
ــ ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگنىڭ پەرمانى ئاقمايمىش.
ــ خانزادە كېپەك سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ پەرمانى ئىجرا بو ـ لۇرمىش.
ــ ياق، خانزادىنىڭ ئەمەس، ئابدۇسەمى بەگنىڭ پەرمانى ئىجرا بولۇرمىش.
ــ ئاڭلاشتىلىمۇ، ياقۇپ بۇقابەگ بىلەن ئابدۇسەمى بەگ مۇشتلىشىپ قاپتىمىش.
ــ ياقەي مۇشتلاشماپتۇ، قىزىرىشىپ قاپتۇ.
ــ ئىشقىلىپ نېمىلا بولمىسۇن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىي ـ لىرى لەشكەر تارتىپ كېلىدىغان بولسا بىزگە ياخشىلىق يوق.
ــ ئابدۇسەمى بەگ قالماق خانلىرىدىن كۆمەك تەلەپ قىپ ـ تىمىش.
ــ قالماق لەشكەرلىرى تۇرپانغا قاراپ كېلىۋېتىپتىمىش.
ــ قالماق كەلسىمۇ ئوخشاش، بولغۇلۇق ئاۋامغا بولىدۇ.
ــ ياغى بولدى دېمەك ــ ئاپەت بولدى دېمەك.
ــ راست، ياغىنىڭ ئاپىتى يامان.
ــ بۇلاڭ ـ تالاڭغا ئۇچرايمىز.
ــ قەتلىئام[1] قىلمىسىلا بەختىمىز دېسەك بولىدۇ.

① قەتلىئام ــ قىرغىن.

— يۇنۇسخان ئالىيلىرى بەكمۇ مېھرىبانمىش.

— قەشقەر، ئاقسۇلارنى قولغا ئالغاندىمۇ لەشكەرلىرىنىڭ بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشلىرىغا يول قويماپتىمىش.

— ئەل ـ يۇرتقا يەتتە كۈن ئاش بېرىپ خاتىرجەملىك جا-كارلاپتىمىش.

— لېكىن تۇرپان ئول شەھەرلەرگە ئوخشىمايدۇ.

— نېمىسى ئوخشىمايدۇ؟

— ئەمىر ـ بەگلىرى ئوخشىمايدۇ.

— راست، ياقۇپ بۇقابەگ بىلەن ئابدۇسەمى بەگ ئاللىقاچان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتىپ قىلىچ يا-لىڭاچلاپ بولدى. بۇ بىر بالايىئاپەتنىڭ بېشارىتى.

— ياراتقان ئاللاھ ئىگەم ئول ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كۆڭلىگە ئىنساب بېرەر.

— شۇنچە يىللاردىن بۇيان تۇرپاندا ئاسايىشلىق ھۆكۈم سۈردى. ھېلى ھەم پەرۋەردىگارنىڭ رەھىم ـ شەپقىتى باردۇر.

— تۇرپاندا ئەسھابۇل كەھىف مازار غوجام بار.

— مازار ـ ماشايىخلار قوغدار ئىلاھىم.

— بېرىپ تاۋاپ قىلىپ كېلەيلى.

— بېشىمىزغا كېلىۋاتقان بالايىئاپەتنى دەپئى قىلىشنى تى-لەيلى.

— ئۆزىمىزگە مەھكەم بولايلى.

— مال ـ دۇنيالىرىمىزغا ھېزى بولايلى.

— خانزادە كېپەك سۇلتان ئالىيلىرى تېخى كىچىك، سەل-تەنەتنىڭ ھۆددىسىدىن چىقالمايدۇ.

— ئاشۇ ئاغزىدىن ئوغۇز سۈتى كەتمىگەن بالىنىڭ كاساپى-تىگە كېتەرمىزمۇ؟

— خەپشۇك! ئۈنلىرىنى پەس قىلىسىلا. پايلاقچىلار ئاڭلاپ قالسا يەتمىش پۇشتىلىرىنى قۇرۇتۇۋېتىدۇ.

— خۇدايىم پاناھىدا ساقلار.

— ...

ھەئە، تۇرپان شەھىرىلا ئەمەس، تۇرپان ئەمىر مەھكىمىسىمۇ كۆرۈنۈشتە بەكمۇ تىنچ، خاتىرجەم كۆرۈنگىنى بىلەن، ئەمەلىيەتتە چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەردىن تارتىپ ئاددىي خىزمەتكارلارغىچە ھەممىسىنىڭ كۆڭلى دەككە ـ دۈككىدە ئىدى. ئابدۇسەمى بەگ تۇرپانغا كەلگەندىن كېيىن خانزادە كېپەك سۇلتاننى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزۇپ رەسمىي خانلىق جاكارلىغانىدى. بارلىق ئەمىر ـ بەگلەر ھەر كۈنى ئوردا يوسۇنى بويىچە خانزادە كېپەك سۇلتانغا سالام بېرىش ئۈچۈن سارايغا يىغىلاتتى. مەھرەملىرىنىڭ ئەتىگەندە ئويغىتىپ كىيىندۈرۈشلىرىدىن نارازى بولغان خانزادە گاھى يىغلاپ، گاھى غەلۋە قىلغىنىچە سارايغا كىرىپ ئەمىرلەرنىڭ سالامىنى قوبۇل قىلاتتى، كۆپىنچە ۋاقىتلاردا تەختتە ئولتۇرغىنىچە يەنە ئۇيقۇغا كېتەتتى. ئۇنى ئالداپ، پەپىلەپ يۈرۈپ تەختتە ئولتۇرغۇزغان ئابدۇسەمى بەگ بۇ بالا پادىشاھقا ۋاكالىتەن سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىر ياقلىق قىلىشقا كىرىشەتتى. ئۇنىڭ پەپىلەشلىرى، ئويۇنچۇق، تاتلىق ـ تۈرۈملەرنى تۇتقۇزۇپ ئالداشلىرى باشقا ئەمىرلەرگە تولىمۇ كۈلكىلىك تۇيۇلاتتى. تۇرپان ئەمىرى ياقۇپ بۇقابەگ بولسا بۇ ئىشلارغا پەرۋاسىز قارايتتى. ئۇ نە خانزادىنى پەپىلىمەيتتى، نە قول ئاستىدىكى ئەمىرلەرگە قىرى كۆرسىتىپ پەرمان چۈشۈرمەيتتى، نە ھەممە ئىشقا شاپاشلاپ يۈرگەن ئابدۇسەمى بەگكە پەرمانبەردارلىق قىلمايتتى. ئۇنىڭ بۇ ئىشلارنى ئانچە ياقتۇرۇپ كەتمىگەنلىكىنى چىراي ـ تۇرقىدىن بىلىۋالماق تەس ئەمەس ئىدى.

لەشكەر جۇغلاش، ئوزۇق ـ تۈلۈك غەملەش، ئۇرۇشقا تەييارلىق قىلىش ئىشلىرى بىلەن پايپېتەك بولۇپ يۈرگەن ئابدۇسەمى بەگ باشقا ئەمىرلەرگە گۇر ـ گۇر ۋارقىرىغىنى بىلەن ياقۇپ بۇقابەگكە ئېھتىيات بىلەن مۇئامىلە قىلاتتى. خانزادە كېپەك سۇلتان نامىدىن چۈشۈرگەن ھەر بىر پەرماننى ئىمكان بار بۇ ئەمىرنىڭ مەسلىھەتىگە سېلىشقا تىرىشاتتى. چۈنكى، ياقۇپ بۇقابەگ

ئېچىدىلا تۇرپاندىكى خان لەشكەرلىرىنى باشقۇرۇش ھوقۇقىنى
قولىدا مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇۋاتاتتى. ئابدۇسەمى بەگ ھەرقانچە قىـ-
لىپمۇ ئاقسۇدىن باشلاپ كەلگەن ئۈچ مىڭ لەشكىرى بىلەن بۇ
لەشكەرلەرنى بىرلەشتۈرۈش مۇددىئاسىغا يېتەلمىگەنىدى. ئىككى
ئەمىرنىڭ يوشۇرۇن تىركىشىشى باشقا ئەمىرلەر ئىچىدە بۆلۈنۈش
پەيدا قىلغانىدى. تەختتە ناۋات شوراپ ئولتۇرغان خانزادە كىچىك
سۇلتانىنىڭ بۇ ئەھۋالنى بىلگۈچىلىكى يوق ئىدى. يېقىندىن بېرى
يېڭىدىن ئېلىنغان لەشكەرلەرمۇ ئىككى ئەمىرنىڭ ئىگىدارچىلىـ-
قىدىكى لەشكەرگاھتا ئايرىم - ئايرىم مەشىقلىنىۋاتاتتى. ئېلىنى
بېسىۋالغان موغغۇل سەركەردىسى ئاماسانچى تايشى ئابدۇسەمى
مىرزىغا يارەدەملىشىشكە ۋەدە بېرىپ جاۋاب خەت ئەۋەتكىنى بىـ-
لەن، ئېچىدە ھەمدەمگە كېلىدىغان لەشكەرلەردىن شەپە يوق ئىـ-
دى. ھەر ئىككى ئەمىر بىر - بىرىنىڭ قەسرىگە يوشۇرۇن جا-
سۇسلارنى كىرگۈزۈشكەن، ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى كۆرۈشكەنـ-
دى.

※ ※ ※

ئېغىر ئەلياتقۇ مەھەل.

ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگ قەسرىنىڭ ئوتتۇرا سارىيىغا جايلاشـ-
قان خابگاھقا نۆكەر، مۇلازىملىرىنى ئالماي يالغۇز كەلگەن بىر-
قانچە ئەمىرلەر داستىخانغا تىزىلغان مول نازۇ نېمەتلەرگە ئىشـ-
تىھاسىز قاراپ قويۇپ جىمجىت ئولتۇرۇشاتتى. بۇلار ياقۇپ بۇقا-
بەگنىڭ ئىشەنچلىك ئەمىرلىرى ئىدى. شۇ تاپتا ئۇلار ئۆزلىرىنىڭ
تۇيۇقسىز چاقىرتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلىشمەيتتى. ياقۇپ بۇقا-
بەگ بولسا ھە دېگەندە مەقسىتىنى ئاشكارىلىماي ئۇلارنى يەپ -
ئىچىشكە زورلايتتى.

— كېچە بىرگاخ[1] بولۇپ قالدى، — دېدى لەشكىرىي دىۋاـ-

① گاخ — ۋاق (تۇرپان شېۋىسى).

نىڭ ئورۇنباسار سەركەردىسى سېتىۋالدى بەگ بەستىلىك گەۋدە-سىنى بىرئاز قىمىرلىتىپ قويۇپ، ـــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ تو-يۇقسىز چاقىرتىشى سەۋەبسىز بولمىسا كېرەك.

ياقۇپ بۇقابەگ سۇرلۇك چىرايىغا سۇس كۇلكە يۇگۇرتتى، ئاندىن قوينىدىن بىر پارچە خەتنى ئالدىرىماي ئېلىپ بىرقۇر زەن سېلىۋەتكەندىن كېيىن سېتىۋالدى بەگكە تەڭلىدى.

ـــ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ مەخپىي مەكتۇپىنى ئىككى كۈندىن بېرى يېنىمدا ساقلاۋاتىمەن. ئاگال جانابى ئەمىر-لەر كۆرۈپ چىققاي، ئاندىن تۇيۇقسىز كېچەكە چاقىرتىشىمنىڭ سەۋەبىنى بايان قىلاي.

ئولتۇرغانلارنىڭ ھەممىسى سەركەردە سېتىۋالدى بەگنىڭ قولىدىكى خەتكە بويۇنداپ قاراشتى. سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ مەخ-پىي مەكتۇپى ئۇلارغا تولىمۇ تاسادىپىي تۇيۇلغانىدى. خانزادە كې-پەك سۇلتان بىلەن ئابدۇسەمى بەگ تۇرپانغا كەلگەندىن بېرى ئۇلار بۇنداق خۇپىيانە يىغىلىشلارنى پات ـ پات ئۇيۇشتۇرۇپ، خانزادىنى دەستەك قىلىپ تۇرپاننىڭ مەمۇرىي ـ لەشكىرىي ھو-قۇقىنى چاڭگىلىغا ئېلىۋېلىشقا ئورۇنۇۋاتقان ئابدۇسەمى بەگكە قانداق تاقابىل تۇرۇش، ئۇنى قانداق چەكلەش، ئۆزلىرىنىڭ ھو-قۇق تەسىرىنى قانداق ساقلاپ قېلىش ھەققىدە پات ـ پات مەسلى-ھەت قىلىشاتتى. ئەمما بىرەر قېتىممۇ سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن خەت ـ ئالاقە قىلىش ئىشىنى مەسلىھەتلەشمىگەنىدى. چۇنكى، ئۇلار مەرھۇم سۇلتان ئىسان بۇغاخان ۋە دوستمۇھەممەدخانغا بولغان ساداقىتىنى بىلدۇرۇش ئۇچۇن خانزادە كېپەك سۇلتاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇشنى ياقلايتتى. شۇڭا بۇ خەت ئۇلارغا تاسادى-پىي تۇيۇلغانىدى.

ـــ سەركەردە سېتىۋالدى بەگ، شاھانە مەكتۇپنى ئۇنلۇك ئوقۇسۇنلار. باشقىلارمۇ خەۋەردار بولغاي.

سېتىۋالدى بەگ قەددىنى رۇسلاپ، شام يورۇقىدا خەتنى ئو-قۇشقا كىرىشتى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، بىزلەركىم بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ يېگانە تەخت ساھىبى سۇلتان يۇنۇسخاندىن ئەۋلادى ئاھالىمىز بولمىش تۇرپان ۋىلايىتىنىڭ ئەمرى ـــ شىر مەسەللىك، باھادىر سۈپەتلىك ياقۇپ بۇقابەگكە ھەمدە ئۇنىڭ ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەركەردىلىرىگە يېتىپ مەلۇم بولغاي.

بارلىق ھەمدۇ سانا جاھاننى ياراتقۇچى يېگانە قۇدرەت ئىگىسى ئاللاھقا خاستۇر. ئۇ ئاسمان ـ زېمىننى ياراتقۇچى ھەمدە بىزلەركىم ئاجىز بەندىلىرىگە رىزىق ئاتا قىلغۇچىدۇر. ھېچ نەرسە ئۇنىڭغا سىر ئەمەستۇر. ئول جانابى ئاللاھ چەكسىز مەرھەمەت ئاتا قىلىپ، ئاتا مىراس زېمىنىمىز بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىنى بىزگە تاپشۇردى ۋە بارلىق ئەغيارلىرىمىزنى ئادالەت قىلىچىمىزنىڭ سايىسىغا باش ئەگكۈزدى. شۇنداقلا بول تەسەررۇپتا زىيان ـ زەخمەت، مالىمانچىلىق، ئىسيان ـ تەپرىقە كەبى قىلمىشلارنىڭ يۈز بېرىشىنىڭ ئالدىنى ئېلىپ، ئەل ـ يۇرتنى ئاسايىشلىققا، ئاۋام ـ رەئىيەتنى خاتىرجەملىككە ئېرىشتۇرۇشىمىزگە ئەمر قىلدى. ھەرقاچان، ھەر زامان رەببىمىز) ئۇنىڭغا ھەمدۇسانالار بولسۇن(بىر قوۋمدىن بىر كىشىنى دىلخاھلاپ ئۇنىڭغا خان ـ سۇلتانلىق شاپائىتىنى تەسەددۇق قىلدۇ ھەمدە سەلتەنەت تىزگىنىنى، دۇنيا مەئىشىتىنى ۋە رەئىيەتنىڭ بەخت ـ سائادىتىنى ئۇنىڭغا تاپشۇرىدۇ. پەرۋەردىگار ئول ھۆكۈمدارغا بۇزۇقچىلىقنى تۈگىتىش، مالىماننى تىنچىتىش، دەۋا ـ دەستۇرغا ئادىل ھۆكۈم چىقىرىش، ئادالەتكە ھامىي بولۇش، ئەلگە تىنچلىق، ئاسايىشلىق ئورنىتىشنى كۆڭلىگە سالىدۇ. مانا مەن ئول رەببىمىزنىڭ شاپائىتىگە ئېرىشكەن تەخت ساھىبىدۇرمەن.

نەق گەپكە كەلسەم، مۇناپىق ئەمىر ئابدۇسەمى بەگ

جانابى ھەقنىڭ پەرمانىغا خىلاپلىق قىلىپ، مېنىڭ سەلتە-
نەتىمگە ئىتائەت گەردىنىنى سۇنۇشتىن باش تارتىپ، گۆ-
دەك خانزادە كىيىك سۇلتاننى دەستەك قىلىپ، تۇرپاندا
ئىسيان تۇغىنى لەپىلدىتىشكە كىرىشىۋاتىدۇ. خانزادە تېخى
گۆدەك، جاھاننىڭ، سەلتەنەتنىڭ ئىشلىرىنى بىلمەيدۇ. بۇ-
نىڭ ھەممىسى ئاشۇ ئابدۇسەمى بەگنىڭ قارا نىيىتىدۇر. ئۇ
خانزادە ئارقىلىق ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى، ئاد-
دىي لەشكەر، ئاۋامنى قۇترىتىپ سەلتەنەتىمگە پۇت ئاتماق-
چى ۋە تاجۇ تەختىنى ئۆزى ئوغچە ئىگىلىۋالماقچى. ئەۋەتكەن
مەكتۇپلىرىدىن پاك دىل، ساداقەتمەن ئىكەنلىكلىرىنى
بىلدىم، ھەم ئول ئاسىيغا ئەگەشمەيدىغانلىقلىرىغا ئىشەن-
دىم. رەببىمىز ئۆزىنىڭ شەكتىن خالىي كىتابىدا: «ئاللاھ-
قا، پەيغەمبەرلەرگە ۋە ئۆزۈڭلاردىن بولغان ئىش باشقۇرغۇ-
چىلارغا ئىتائەت قىلىڭلار» دېگەن. ئەلۋەتتە قۇرئان كەرىم-
دىكى بۇ سۆزنى ئۆزلەمۇ بىلىدىلا. شۇڭا شۇنى ئاگاھلاندۇ-
رىمەنكى، ئۆزلە ۋە ئۆزلىرىنىڭ ساداقەتمەن ئەمىر ـ سەر-
كەردىلىرى ھىدايەتنى ئىزدىسە، ھەقىقەتكە ئىنتىلسە ئول
ئاسىيلارغا، مۇناپىقلارغا ئەگەشمەي، بىزلەرگە ئەگەشكەي.

مەلۇمكى، مەرھۇم سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئادا-
لەتسىزلىكى، ئەل ـ رەئىيەتكە سالغان ھېسابسىز زۇلۇمى
بەدىلىگە ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا پاسىق پېتى كەتتى. مەھ-
شەرگاھتا ھۆددىسىدىن چىقالمىغان ئادالەتسىز سەلتەنەتى-
دىن ھېساب بېرىدۇ. ھۆكۈمدار بولغۇچى ئادالەتنى ئىبادەت-
تىن ئۈستۈن قويۇشى، ئاۋام ـ رەئىيەتكە زۇلۇم قىلىشتىن
ھايا قىلىشى، ئەمىر ـ بەگلىرىنى ھىمايە قىلىشى، ئاسىر-
شى ۋە ئۇلارغا كۆيۈنۈشى، رىيازەت يەتكۈزمەسلىكى لازىم
ئىدى. شۇنداق قىلالىغان ھۆكۈمدارنىڭ ھىممىتى تېگىش-
لىك مېۋە بېرىدۇ. سەلتەنەتى ئەبەدىلئەبەد مۇستەھكەم بو-
لىدۇ ۋە روناق تېپىپ گۈللەيدۇ. ئەلكۈنمۇ ئۇنىڭغا قارغىش

ياغدۇرمايدۇ، تەشەككۇر ئېيتمىدۇ. مانا بۇ ئاللاھنىڭ ئىرادى-
سىدۇر.

لېكىن مۇناپىق ئابدۇسەمى بەگ ئۇل پاسىق سۇلتانى-
نىڭ خانزادىسىنى ھىمايە قىلىپ تەڭرى ئىرادىسىگە قارشى
چىققىنى ھەمدە بالايىئاپەت ئوتىنى تۇرپاندىكى ئۆزلە قاتارلىق
ساداقەتمەن ئەمىر ـ بەگلەرگە، بىگۇناھ رەئىيەتكە تۇتاش-
تۇرماقچى بولۇۋاتىدۇ. شۈبھىسىزكى، ئاللاھنىڭ جازاسى
ئۇل ئاسىيلارغا لايىق، ئاللاھ ئۇلارنىڭ ئۆز ئىش باشقۇر-
غۇچىلىرىغا ئىتائەت قىلىشتىن باش تارتقان گۇناھلىرى
ھېسابىغا، ئۇلارنى رەھمىتىگە مۇيەسسەر بولۇشتىن تەرك
ئېتىدۇ. كېيىن ئېيتىمەنكى، ناۋادا ئىسيان شەمشىرى قى-
نىدىن سۇغۇرۇلسا، ئادالەت شەمشىرى ئۇلارنىڭ پاسىق قې-
نى بىلەن يەر يۈزىنى بويايدۇ. بۇ پاسىق ئاسىيلار گۇناھ قى-
لىۋاتقان مەزگىلدە ساپ دىل كىشىلەرمۇ، بىگۇناھ رەئىيەت-
مۇ بۇ مالىمانىنىڭ قۇربانى بولۇپ كېتىشى مۇمكىن. چۈن-
كى، ئوت كەتسە ھۆل ـ قۇرۇق نەرسىلەرنىڭ ھەممىسى كۆ-
يۈپ كېتىدۇ. بۇنىڭ سەۋەبى شۇلكى، ھۆل ئوتۇن قۇرۇق
ئوتۇنغا يېقىن تۇرۇپ قالغانلىقىدا.

مۇددىئا ـ كالاملىرىمنى مۇشۇنچىلىك بىلدۈرەي.
قانداق قىلىشنى ئۆزلىرى بىلۇرلا. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈز-
گەن ئىشەنچلىك ئاخبارلىرىدىن قارىغاندا، موڭغۇللارنىڭ
كاتتىسى ئاماسانچى تايشى دادىسى ئىسان تايشىنىڭ مەرھۇم
جەننەتماكان خان ئاتام سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىغا
بەرگەن قەسەم ـ ۋەدىسىنى بۇزۇپ، ئىككى ئەل ئوتتۇرىسى-
دىكى ئۆزئارا تەئەررۇز قىلىشماسلىق ئەھدىنامىسىنى يىر-
تىپ تاشلاپ، ئىلى دەريا ۋادىسىغا لەشكەر تارتىپ كىرىپتۇ.
مۇناپىق ئابدۇسەمى بەگ بولسا خانزادە كېپەك سۇلتان نا-
مىدىن ئۇل باسقۇنچىلارغا يالۋاچ[1] ئەۋەتىپ ئىتتىپاق تۈ-

① يالۋاچ ــ ئەلچى.

زۇپ، بۈيۈك سەلتەنەتىمىزنى خاراب قىلىش كويىغا چۈ-
شۈپتۇ. ئەسلىدە قىشنى تىنچ ـ ئامان ئۆتكۈزۈۋېتىپ ئان-
دىن لەشكەر تارتىشنى ئويلىغانىدىم. ئىراق باسقۇنچىلار بى-
لەن مۇناپىقلارنىڭ بىرلىشىۋېلىشى سەۋر قاچامنى تاشتۇر-
دى. بەلكىم ئۆزلە ئۇشبۇ تەكلىپنى تاپشۇرۇۋالغاندا مەن
ئادالەت شەمشىرىنى كۆتۈرگەن سەركەردە ـ لەشكەرلەر بى-
لەن ئالىلقاچان يولغا چىقىپ بولۇرمەن. ئاللاھ نېسىپ
قىلسا ئۆزلە ساداقەتمەن ئەمرىم بىلەن دوستلۇق داستى-
خىنىدا جەم بولۇپ، ئەقىدە شەربىتىنى ئېتىشنى بەكمۇ
خالايمەن.
ياراتقان قۇدرەت ئىگىسى ھەممىمىزنى مۇراد ـ مەق-
سىتىمىزگە يەتكۈزگەي. نامە تامام ۋەسسالام.
بۈيۈك سەلتەنەت پاسبانى سۇلتان يۇنۇسخاندىن دەپ
بىلۇرلا .
ئامىن.»

خابگاھنىڭ ئىچىنى بىرپەس سۈكۈت قاپلىدى. ئەمىر ياقۇپ
بۇقابەگ سورۇن ئەھلىگە بىرقۇر قارىۋالغاندىن كېيىن گېلىنى
قىرىپ قويۇپ سۆز باشلىدى:
ـــ ئۇشبۇ مەكتۇپنى سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئاي-
غاقچىسى بۇرناكۇن پېشىندىن كېيىن قولۇمغا تەگكۈزگەنىدى.
ئىككى كۈندىن بېرى قاتتىق ئويلاندىم. ئاخىرى ھەر بىرلىرىنىمۇ
خەۋەردار قىلىپ بامەسلىھەت ئىش قىلايلى دەپ بۈگۈن بىتۈيۈق
چاقىرتىشىم. شاھانە مەكتۇپنىڭ مەزمۇنىدىن خەۋەر تېپىشتىلا.
ئوردىدىكى ئەھۋال، ئەمىر ئابدۇسەمى بەگنىڭ پەيلى ھەممىلىرىگە
مۇنۇ تاۋاقتىكى ئاشتەكلا ئايان. گەرچە سۇلتان يۇنۇسخان ئالىي-
لىرى شاھانە مەكتۇپىدا بىزگە ئۇنى قىل، بۇنى قىل دەپ پەرمان
بەرمىگەن بولسىمۇ، نېمە قىلىشىمىز كېرەكلىكىدىن بېشارەت
بېرىپتۇ. ئاقىلغا ئىشارە، نادانغا جۇۋالدۇرۇز دېگەن گەپ بار ئە-

مەسمۇ.

ــــ دەپ باقسىلا ئەمىر جانابلىرى، ئەمدى قانداق قىلساق بولۇر؟ ــــ سورىدى سەركەردە سېيىتمۇالدى بەگ كۆزىنى مەكتۇپتىن ئۈزمەي.

ــــ ھەر بىرلىرىنىڭ مەسلىھەتىگە قارايمەن.

ئەمىرلەر يەنە بىرپەس جىمىپ كېتىشتى.

ــــ كۆڭلۈمدىكىنى دېسەم، مېنىڭ قۇرۇق ئوتۇننىڭ يېنىدىكى ھۆل ئوتۇن بولغۇم يوق، ــــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ.

ــــ كەمىنىلىرىمۇ ھەم شۇ، ــــ دېدى سېيىتمۇالدى بەگ، ــــ ئابدۇسەمى بەگنىڭ نىيەت ـ پەيلى ھەممىمىزگە ئايان ئىدى. بىراق ئۇنىڭ قالماق كاتتىسى ئاماسانچى تايشى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغىنىدىن خەۋىرىمىز يوقكەن.

ــــ ئۇنىڭ كۆڭلىدە يەنە قانداق شۇملۇقلىرى بار، بۇنىسىمۇ بىزگە قاراڭغۇ.

ــــ خانزادە كىپەك سۇلتاننى ھىمايە قىلىمىز دەپ قالماقلار بىلەن بىرلەشسەك ئەل ل يۇرتىنىڭ لەنىتىگە قالىمىز.

ــــ ساتقىن بولۇپ قالىمىز.

ــــ سۇلتان يۇنۇسخانمۇ مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ئۆز پۇشتى. تەخت ـ سەلتەنەتتە ئۇنىڭمۇ ھەققى ـ نېسىۋىسى بار. ئۇنىڭغا قارشى تۇرۇش ئۇچۇن ئەلگە ياتلارنى باشلاپ كەلسەك سەركەردىلىك شەۋكىتىمىزگە داغ چۈشۈرۈۋالىمىز.

ــــ ئۇنىڭدىن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئىتائەت گەردىنىمىزنى سۇنغىنىمىز مىڭ ئەۋزەل.

ياقۇپ بۇقابەگ ئەمىرلىرىنىڭ بىر نىيەتكە كەلگىنىنى كۆرۈپ خېلىلا خاتىرجەم بولدى.

ــــ ئەگەر ھەممىمىزدە ئەينى شۇ مۇددىئا بولسا، سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ تۇرپانغا كېلىشىنى ساقلاپ تۇرماي، ئابدۇسەمى بەگنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلغاچ تۇرايلى، ــــ دېدى ئۇ ئەسلىي مەقسىتىنى ئاشكارىلاپ، ــــ ناۋادا ئابدۇسەمى بەگ سۇلتان

يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ شەپىسىنى سېزىپ قالسا پەخەس بولۇپ قالىدۇ. ئۇل چاغدا قول سالمىقىمىز تەسكە چۈشىدۇ.

— بىزنىمۇ ئوتقا تەڭ سۆرەپ كىرىدۇ، — دېدى سەركەردە سېتىۋالدى بەگ، — قۇرۇق ئوتۇننىڭ يېنىدىكى ھۆل ئوتۇن بولىمىز ـ دە، ھېچقايسىمىز ئامان قالمايمىز.

— ئىلگىرىكىلەر بۆگۈنكى ئىشنى ئەتىگە قويما دەپتىكەن، — دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ھاياجىنىنى بېسىۋېلىپ، — ئابدۇسەمى بەگ نەچچە كۈندىن بېرى ھە دېسە ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرى ھۇرۇن، چىچەن ئەمەس دېگەن باھانىنى كۆرسىتىپ، ئۇلارنى ئالماشتۇرۇۋېتىش كويىغا چۈشۈۋاتىدۇ. سەل ـ پەللا بوشاڭلىق قىلسام، ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنى ئوردىغا ئەكىرمەكچى. ئەتە ـ ئۆگۈنگىچە بۇ مۇددىئاسىنى ئەمەلگە ئاشۇرماي بولدى قىلمايدىغاندەك قىلىدۇ. ئەگەر شۇنداق بولۇپ قالسا بىزنىڭ ئىشىمىز تېخىمۇ تەسلىشىدۇ، بەلكىم ئوردا مۇھاپىزەتچىلىرىنى ئالماشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن بىزنىمۇ ئامان قويماسلىقى مۇمكىن. شۇڭلاشقا بۇ ئىشنى ئەتىدىن قالدۇرماي جۈندەيلى. سەركەردە سېتىۋالدى بەگ ئەتە بامداتتىن يېنىپلا بارلىق لەشكەرلىرىمىزنى قوراللاندۇرۇپ، كۆنگەي لەشكەرگاھتىكى ئابدۇسەمى بەگنىڭ لەشكەرلىرىنى ئىسكەنجىگە ئالسىلا. مەن ئوردا مۇھاپىزەت قوشۇنىنى باشلاپ ئەتىگەندە خانزادە بىلەن قوبۇلغا چىققان ئابدۇسەمى بەگنى بىر تەرەپ قىلاي. ئىشلار تېز، تەرتىپلىك، پۇختا بولسۇن. سەركەردە مەڭلىك نىياز، كامالىددىن مىڭ بېگى، مىرزا ئەسرا مىڭ بېگى سېتىۋالدى بەگكە ھەمدەمدە بولسۇنلا. قالغانلار مەن بىلەن بىللە ئوردىغا كىرسۇنلا، ئۆزلە، — دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئالماس بەگكە قاراپ، — ئەتە ئەتىگەن ئەڭ ئىشەنچلىك ياساۋۇلدىن يۈزنى تاللاپ سارايىنىڭ ئەتراپىغا ئورۇنلاشتۇرسۇنلا. كۈتۈلمىگەن ۋەقە يۈز بېرىپ قارشىلاشقۇچىلار چىقىپ قالسا، دەرھال ھۇجۇمغا ئۆتۈشكە پەرمان بەرسۇنلا.

— باش ئۈستىگە! — دېيىشتى ئەمىرلەر پەرمانبەردارلىق

بىلدۈرۈپ.

ــ خانزادە كىچىك سۇلتاننى قانداق قىلىمىز؟ ــ سورىدى سەركەردىسى سىتىۋالدى بەگ.

ــ خانزادە كىچىك، قولىدىن ھېچ ئىش كەلمەيدۇ. ئەمما باشقىلارنىڭ خانزادىنى ئوردىدىن ئېلىپ چىقىپ كېتىشىدىن قاتتىق ئېھتىيات قىلايلى. ئۇنى يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئۆزى بىر تەرەپ قىلغاي.

مەسلىھەتنى پىشۇرۇپ بولغان ئەمىرلەر ئالدىراپ ـ تېنەپ تارقاشتى.

※ ※ ※

سەھەر.

ناشتىدىن كېيىن ئالدىراپ ـ تېنەپ ئوردىغا كەلگەن ئەمىرلەر بىر ـ بىرلەپ سارايغا جەم بولغانىدى. ھەرقاچان سارايغا بىرىنچى بولۇپ كېلىشكە ئادەتلەنگەن ئابدۇسەمى بەگ بۈگۈنمۇ كۈندىكى ئادىتى بويىچە سارايدا باشقا ئەمىرلەرنىڭ كېلىشىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈپ ئولتۇراتتى، تۈرقىدىن نېمىگىدۇر بىتاقەت بولغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى. يېقىندىن بېرى خانزادە كىچىك سۇلتان تولا قەغىش قىلىپ ئورنىدىن تۇرغىلى ئۇنىمىغاچقا ھەمدە ئۇنى مەجبۇرلاپ ئاچىققان تەقدىردىمۇ ئۇيقۇسىنى ئاچالماي گاھى مۈگدەپ، گاھى يىغلاپ جاپا سالغاچقا، بۇنى ئاۋارىچىلىق دەپ بىلگەن ئابدۇسەمى بەگ مۇھىم قارارلارنى جاكارلىمىسا خانزادىنى قوبۇلغا چىقىشقا زورلىمايدىغان بولۇپ قالغانىدى. دېمىسىمۇ ئەمدىلا يەتتە ياشنىڭ قارىسىنى ئالاي دەپ قالغان خانزادە سەھەر تۇرۇشقا ئادەتلىنەلمىگەنىدى. ئۇنى مىڭ بىر جاپادا ئويغىتىپ، ئالداپ ـ سىلاپ كىيىندۈرۈپ ئاچىقىپ تەختتە ئولتۇرغۇزغان تەقدىردىمۇ يىغلاپ سارايىنى بېشىغا كىيەتتى. لېكىن بۈگۈن ئابدۇسەمى بەگ مەھرەملىرىگە خانزادىنى سارايغا ئاچىقىشنى بۇيرۇ ـ

غانىدى. ئەمما خېلى ۋاقىت ئۆتكەن بولسىمۇ، تېخىچىلا خانزادى-نىڭ قارىسى كۆرۈنمەيتتى. ئەمىرلەر بولسا زېرىككىنىنى بىلدۇ-رۈشۈپ قەستەن ئەسنىشەتتى. گاھىلىرى پىچىرلىشىپ پاراڭغا چۈشكەنىدى. شۇ تاپتا ئوردىغا كۆندىكىدىن سەھەر كەلگەن ياقۇپ بۇقابەگمۇ خانزادە كېپەك سۇلتاننىڭ سارايغا تېزرەك كىرىشكە تەقەززا بولۇپ ئولتۇراتتى.

پايپاسلاپ كىرگەن مەھرەم ئابدۇسەمى بەگنىڭ ئالدىغا كې-لىپ قول باغلىدى:

ــ مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى يىغلاپ قەغىش قىلىپ كىيىم كىيگىلى ئۇنىمايۋاتىدۇ. زورلاشقا پېتىنالمىدۇق.

ئابدۇسەمى بەگ قاپىقىنى تۈردى:

ــ خانىش ئايىمغا مەلۇم قىلمىدىڭلارمۇ؟

ــ ئۇنداق قىلماپتىمىز.

ــ مۇشۇنچىلىك ئىشنىمۇ مەن ئۆگىتىمەنمۇ؟ دەرھال خا-نىش ئايىمغا خەۋەر قىلىڭلار، خان ئالىيلىرىنى كىيىندۈرۈپ بىللە ئېلىپ كەلسۇن.

ئابدۇسەمى بەگنىڭ كاتتا ھۆكۈمدارلاردەك بۇيرۇق چۈشۈ-رۈشى ياقۇپ بۇقابەگنىڭ چىشىنى قېرىشتۇرۇپ قويغانىدى.

ــ خانزادىنى بۇنچە قىيناپ نېمە قىلىمىز، ئەمىر جانابلى-رى؟ ــ دېدى ئۇ قەستەن ئابدۇسەمى بەگنىڭ زىتىغا تېگىپ، ــ ئوردىغا چىقىسىمۇ ئۇخلاپ بېرىدۇ شۇ.

ــ نېمە دېدىلە جانابى ئەمىر؟ ــ ئاچچىقىنى چىقىرىدىغانغا باھانە تاپالماي تۇرغان ئابدۇسەمى بەگ بىردىنلا ھۆرپەيدى، ــ ئوردىدا خانزادە مەۋجۇت ئەمەس، خان ئالىيلىرى بار. تەپ تارتماي قىبلىگاھىمىزنى خانزادە دەۋاتىلىيا؟ بايقاپ سۆزلىسىلە ـ ھە، بۇ دېگەن ئاسىيلىق.

ــ كېچىدىن سەگ[1] چۈشەپ قالمىغانلا جانابى ئەمىر. ئەتى-گەندە قارا مۇشۇك كۆرسەتمىسىلىمۇ بولۇر. كىمنىڭ ئاسىي،

① سەگ ــ ئىت.

كىمنىڭ ئاسىي ئەمەسلىكى ئۆزلەگە ئايان. ئۆزلىرىنى كىم چاغلاپ قالدىلا، بايا كىمگە ھۆكۈم چۈشۈرۈۋاتىدىلا؟ خان ئالىيلىرى بىلەن دۆلەت ئانىسى بولمىش خانىش ئايىمغا ئاشۇنداق ھۆكۈم چۈشۈرەمدىلا؟ ئۇنداقتا ئېيتسىلا، خان ئالىيلىرى نېمىگە ھېساب؟

ئابدۇسەمى بەگ غەزەپتىن بوغۇلۇپ قالدى. ئۇ بۈگۈن خانزادە كېپەك سۇلتاننى تەختتە ئولتۇرغۇزۇپ قويۇپ، ئۇنىڭ نامىدا ئالدىن تەييارلاپ قويغان ئوردىنى مۇھاپىزەت قىلىدىغان نۆكەرلەرنى ئالماشتۇرۇۋېتىش ھەققىدىكى يارلىقنى جاكارلىماقچى، نەچچە ئايدىن بېرى ئۆزىگە ئېگىلمەي كەلگەن مۇنۇ تورپان ئەمىرى ياقۇپ بۇقابەگنىڭ تەسىرىنى ئوردىدىن تازىلىماقچى بولغانىدى. ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى ياقۇپ بۇقابەگنىڭ قولىدا بولغاچقا ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلىپ، يول قويۇپ كەلگەنىدى. ئۇ ئوردىنى تولۇق قولىغا ئېلىش، ياقۇپ بۇقابەگنىڭ ھوقۇق - ئىمتىيازىنى ئاجىزلىتىش ئۈچۈن بۈگۈن زور تەييارلىق بىلەن قەتئىي قارارغا كەلگەنىدى. قېرىشقاندەك خانزادە كېپەك سۇلتاننىڭ قەغىش قىلىپ ئوردىغا چىققىلى ئۇنىماسلىقى ئۇنىڭ ئاچچىقىنى كەلتۈرۈپ قويغانىدى.

«راست، خانزادە ئوردىغا چىققان تەقدىردىمۇ بىر بولسا مۈگدەپ ئولتۇرۇپ بېرىدۇ، بىر بولسا يىغلاپ قەغىش قىلىدۇ. ئۇندىن باشقا يەتتە ياشلىق بالىنىڭ قولىدىن نېمە ئىش كېلەتتى، ئۇنىڭدىن كۆرە ئۇنى ساقلاپ ئولتۇرغىچە يارلىقنى جاكارلاۋەرمەيمەنمۇ؟ قولۇمدا خان يارلىقى بولغاندىكىن مۇنۇ ئەبگا ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگ نېمە قىلالايتتى؟ يارلىققا قارشى چىقىشقا پېتىنسا بايامقى سۆزلىرى بىلەن قوشۇپ، خاننى كۆزگە ئىلماسلىق جىنايىتى بىلەن زىندانغا سالامدىمەن؟ ئۇل چاغدا يولۇمدا توغرا تۇرۇۋالغان خەتەرلىك توسالغۇنى بىراقلا يوق قىلىمەن. باشقىلارمۇ غىڭ قىلالمايدۇ...»

— ئاغزىمغا كەلدى دەپ ئوردىدا پىتنە تېرىمىسىلا، — دېدى ئابدۇسەمى بەگ تەئەددى قىلىپ، — جانابى كېپەك سۇلتان ئالىي-

لىرى سەلتەنەتنىڭ يېگانە پاسبانى، شەرئى سۇلتانىمىزدۇر. بىز پەقەت مۇھتەرەم دۆلەت ئانىسى بولمىش شاھسانىيە ئالىيلىرىنىڭ ھاۋالىسىگە بىنائەن ئوردا ئىشلىرىغا قارانچۇق بولۇۋاتىمىز. شۇ-ڭا خان ئالىيلىرىنى ئوردىغا تەكلىپ قىلدۇق. ئۆزلە بۇنى قانداق-تۇر خان ئالىيلىرىغا ھۆكۈم چۈشۈردى دەپ قۇتراتقۇلۇق قىلىۋا-تىدىلا.

ــ خوش، ئۇنداقتا خان ئالىيلىرىنىڭ تېخى بىر گۆدەك ئىكەنلىكىنى، سەلتەنەت ئىشلىرىنى بىلىپ كەتكۈچىلىكى يوقلۇ-قىنى بىلىپ تۇرۇپ، نېمىشقا ھە دېسىلا ئوردىغا چىقىشقا زورلاپ قىينايدىلا؟ خان ئالىيلىرىنى مەجبۇرلاپ سارايغا چاقىرتقۇدەك قانداق زۆرۈرىيەت بار ئىدى جانابى ئەمىر؟

ئابدۇسەمى بەگ بىرنەچچە دەقىقە ئويلىنىۋېلىپ ئېغىز ئاچ-تى:

ــ قولىمىزدا خان ئالىيلىرىنىڭ مۆھۈرى بېسىلغان يارلىق بار. تۈنۈگۈن خانىش ئالىيلىرى بىلەن مەسلىھەتلىشىپ، ئۇل يار-لىقنى خان ئالىيلىرىنى دەرقەمتە قىلىپ جاكارلاشنى لايىق تاپقا-نىدۇق. خەيرىيەت، خان ئالىيلىرى ئوردىغا چىقىشنى خالىمىغان بولسا، يارلىقنى جاكارلاۋېرەيلى ئەمىسە.

ئابدۇسەمى بەگنىڭ گېپى تۈگىشى ھامان پەرمانچى بەگ ئە-مىرلەرگە قاراپ ۋارقىرىدى:

ــ پەرمانى ئالىي.

ئەمىرلەر گۇررىدە ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ پەرمان ئاڭلاش ئۈچۈن قەددىنى رۇسلاشتى.

پەرمانچى بەگ نەقىشلىق كۆن قاپتىن خان يارلىقىنى ئېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى:

«بۈيۈك ھۆكۈمدارىمىز كېپەك سۇلتان ئالىيلىرىدىن يارلىق:

شۇنى جاكارلايمەنكى، ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنى-

نىڭ يارلىق سەركەردە ـ نۆكەرلىرى ئوردا ياساۋۇللىرىغا خاس جاسارىتىنى يوقىتىپ، ھە دېسىلا چېچىلاڭغۇلۇق، يال ـ قاۋلىق قىلغانلىقى ئۈچۈن، شۇنداقلا يېشىنىڭ چوڭىيىپ قالغانلىقىنى نەزەردە تۇتۇپ، ئۇلارنى لەشكىرىي دىۋانغا قاي ـ تۇرۇپ، ئورنىغا ماھارىتى يۇقىرى، ياش، چەبدەس يىگىت ـ لەردىن تاللاپ قايتىدىن ئوردا ياساۋۇللىرى تەشكىللەنسۇن. بول ئىشقا ئەمىرۇل ئۆمەرا مىرزا ئابدۇسەمى بەگ باش بول ـ سۇن. ئۇشبۇ يارلىق جاكارلانغان ھامان دەرھال ئىجرا قى ـ لىنسۇن.

يارلىق تامام.»

ئەمىرلەر ئەجەبلەنگەن ھالدا بىر ـ بىرىگە قاراشتى.

ئابدۇسەمى بەگ پەرمانچى بەگنىڭ قولىدىن يارلىقنى ئال ـ دىراپ ـ تېنەپ ئالدى ـ دە، تاۋاپ قىلىپ قوينىغا سالدى.

ــ ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىدىكى ياساۋۇللارنىڭ ئوت ـ تۇرچە يېشى ئوتتۇزدىن ئاشمايدۇ، بۇ ھەممەيلەنگە ئايان. ئۇلارنى قانداقمۇ ياشىنىپ قالدى دېگىلى بولسۇن؟ ــ دېدى ياقۇپ بۇقا ـ بەگ يارلىققا نارازىلىقىنى بىلدۈرۈپ.

ــ خان يارلىقىغا سەركەشلىك قىلماقچىمۇ ئۆزلە جانابى ئەمىر؟ ــ دېدى ئابدۇسەمى بەگ تەئەددى بىلەن قاپىقىنى تۈرۈپ.

ــ يوقسۇ، ــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ئۆزىنى تەمكىن تۇ ـ تۇپ، ــ كەمىنىلىرى بارلىق ئوردا ئەركانلىرى بىلىدىغان ئەھۋالنى دېدىم.

ــ ئۆزلە پەقەت ئۇلارنىڭ يېشىنىلا بىلىدىلا، ماھارىتىنى بىلمەيدىلا. ئىنسابسىز يۇنۇسبەگ مەرھۇم خان ئالىيلىرىنىڭ قازا قىلغانلىقىدىن پايدىلىنىپ، مۇناپىق مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بى ـ لەن تىل بىرىكتۈرۈۋېلىپ بۈيۈك تەخت ـ سەلتەنەتنى تارتىۋال ـ ماقچى بولۇۋاتىدۇ. مۇشۇنداق پەيتتە ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇ ـ نىنى تەرتىپكە سېلىش، سەرخىللاشتۇرۇش بەكمۇ زۆرۈر. بۇمۇ

خان ئالىيلىرى ۋە سەلتەنەت ئۈچۈندۇر.
— ئۇنداقتا جانابلىرىنىڭ ئىلى ۋادىسىغا باستۇرۇپ كىرگەن
قالماقلارنىڭ كاتتىسى ئاماسانچى تايشىغا خۇپىيانە مەكتۇپ ئەۋە-
تىپ، ئۇنى تۇرپانغا كېلىشكە ئۈندەشلىرىمۇ بۈيۈك سەلتەنەت ئۈ-
چۈن ئىكەن - دە؟!
ئابدۇسەمى بەگ ئاماسانچى تايشى بىلەن قىلغان ئالاقىسىنى
بەكمۇ مەخپىي تۇتقانىدى. بۇ مەخپىيەتلىكنى ياقۇپ بۇقابەگنىڭ
بىلىپ قالغانلىقىدىن ھەمدە ئەمىرلەرنىڭ ئالدىدا ئاشكارىلىۋەت-
كەنلىكىدىن قاتتىق ھودۇقۇپ كەتتى.
— نېمە دېمەكچى بولغانلىقلىرىنى چۈشەنمىدىم، — دېدى
ئۇ خۇپسەنلىك بىلەن.
— نېمە دېمەكچى بولغانلىقىم ئۆزلەگە ئايان. ھە دېسە رىيا-
كارلىق، ئاسىيلىقتىن سۆز ئاچىدىلا. بىلىپ قويسىلا، ئەل -
يۇرتقا ياتلارنى باشلاپ كېلىشنى ساتقىنلىق دەيمىز. بۇ دېگەن
كەچۈرگۈسىز گۇناھ.
— تىلىڭنى تارت مۇرتەد! — ئابدۇسەمى بەگ بىردىنلا بۆرە
جۇۋىسىنى تەتۈر كىيدى، — بۇنداق دېيىشكە نېمە ئاساسىڭ بار؟
سېنىڭ كېپەك سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ تۇرپان تەختگاھىدا ئولتۇ-
رۇشىغا نارازى ئىكەنلىكىڭنى، نائىنساب يۇنۇسبەگ بىلەن خۇپىيە-
يانە ئالاقە قىلىپ ئۇنى تۇرپانغا لەشكەر تارتىپ كېلىشكە ئۈن-
دەۋاتقانلىقىڭنى كىم بىلمەيدۇ؟
— دۇرۇس، يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن خەت - ئالاقە قى-
لىشتىم. بۇنىڭ نېمىسى يامان؟ يۇنۇسخان ئالىيلىرى كىم؟ ئول
ئاماسانچى تايشى كىم؟ مەن ھەرگىزمۇ ياتلارنىڭ تاپىنىنى يالاشقا
نىيەت قىلمىدىم. يۇنۇسخان ئالىيلىرى دېگەن بۈيۈك خاقانىمىز
سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ خانزادىسى، تەخت - سەلتەنەت-
نىڭ ھەقىقىي مىراسخورى. ئۇنىڭغا بەيئەت قىلىش زىنھار سات-
قىنلىق، ئاسىيلىق ھېسابلانمايدۇ. ئەمما قالماق خانلىرىغا بېقىن-
نىش سېپى ئۆزىدىن مۇناپىقلىقتۇر.

غەزەپتىن چىرايى قارىداپ كەتكەن ئابدۇسەمى بەگ زىيادە تا ـ قەت قىلىپ تۇرالمىدى. ئۇ سارايىنىڭ ئىشىكىگە قاراپ بار ئاۋازى بىلەن توۋلىدى:

ــ قايسىڭلار بار؟ مىر غەزەپ!

شۇ ھامان سارايغا جاللاتنىڭ ئورنىدا ئون نەپەر تولۇق قوراللانغان ئوردا ياساۋۇلى كىرىپ كەلدى. كۆزىگە قان تولغان ئابدۇسەمى بەگ ياساۋۇللارنى پەرق ئەتمەيلا بۇيرۇق قىلدى:

ــ كىلىڭلار، مۇنۇ ئاسىي مۇناپىقنى تۇتۇپ زىندانغا سېلىڭلار!

ئەمىر ياقۇپ بۇقابەگ قاقاھلاپ كۈلۈۋەتتى.

ــ كۆزلىرىنى يوغان ئېچىپ كىمگە پەرمان بېرىۋاتقانلىق ـ لىرىنى بايقىسىلا جانابى ئابدۇسەمى بەگ.

ئابدۇسەمى بەگ ياساۋۇللارنى كۆرۈپ چۆچۈپ كەتتى، ۋۇجۇ ـ دىنى قورقۇنچ، ۋەھىمە چۇلغىۋالدى، پۇت ـ قوللىرى جالاقلاپ تىترىدى، كۆزىگە قاراڭغۇلۇق تىقىلدى.

ــ ئول ئاسىي بەگنى تۇتۇڭلار! ــ دېدى ئوردا مۇھاپىزەت ـ چىلەر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى ئالماس بەگ.

ياساۋۇللار ئېتىلىپ كېلىپ ئابدۇسەمى بەگنىڭ قوللىرىنى قايرىپ پاتىڭنى باستى.

ــ ئاچىقىپ كاللىسىنى ئېلىڭلار! ــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ.

ياساۋۇللار ئابدۇسەمى بەگنى دارقىرىتىپ سۆرەپ ماڭدى.

ئەمىرلەرنىڭ ئارىسىدىكى ئابدۇسەمى بەگ تەرەپدارلىرى شۇنداقلا قىمىرلىشىغا ئالماس بەگ قىلىچىنى قىنىدىن شارتتىدە چىقىرىپ ۋارقىرىدى:

ــ كىمىكى ياقۇپ بۇقابەگ جانابلىرىنىڭ پەرمانىغا قارشى چىقىدىكەن، مۇناپىق ئابدۇسەمى بەگكە ئوخشاش زەبۇن بولغۇسى. بەدكىردان[1]لارنىڭ بارار جايى جەھەننەم.

ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە باسقان ئەمىرلەرنىڭ سۈرىتى تامغا تارتى ـ لىپ قالغانىدى. ھېچكىم لام ـ جىم دېيەلمىدى.

① بەدكىردان ــ يامان ئىش قىلغۇچى.

ـــ ھەممىمىز بۈيۈك سەلتەنەتنىڭ ساداقەتمەن نۆكەرلىرى ـ
دىندۇرمىز، ـــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ بېشىنى تۆۋەن سېلىپ تۇر ـ
غان ئەمىرلەرگە قاراپ، ـــ ھەممىڭلارغا مەلۇم، رىياكار ئەمىر
ئابدۇسەمى بەگ يالغاندىن ساداقەت بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ،
گۆدەك خانزادىنى تەختتە ئولتۇرغۇزۇش باھانىسى بىلەن تەپرىقى ـ
چىلىك پەيدا قىلدى. بۇنى ئاز دەپ خانزادىنىڭ ھامىيسى بولۇۋې ـ
لىپ قالايمىقان پەرمان، يارلىق جاكارلىدى. نە يۇقىرى مەنسەپتى ـ
كى، نە تۆۋەن مەنسەپتىكى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ مەرتىۋىسىگە رىئا ـ
يە قىلمىدى. ھەتتا باسقۇنچى قالماقلار بىلەن خۇپىيانە تىل بى ـ
رىكتۈرۈپ تەسەررۇپىمىزغا ياتلارنى باشلاپ كېلىشكە، ئۇلارنىڭ
ھامىيلىقىغا ئېرىشىپ تەخت ـ سەلتەنەتنى ئوڭچە چاڭگىلىغا ئې ـ
لىۋېلىشقا ئۇرۇندى. بۇنداق رىياكارلىققا چىداپ تۇرالمىغانلىقىم
ئۈچۈن ئاخىرى مۇشۇنداق تەدبىر قوللاندىم. ھازىر تاجۇ تەخت
سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا قارار تاپتى. يۇنۇسخان ئالىيلىرى ـ
مۇ مەرھۇم سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ ئۆز پۇشتى. تاجۇ
تەختنىڭ ھەقىقىي مىراسخورى. سارايدىكى پېشقەدەم ئەمىرلەرنىڭ
ھەممىسى بۇ ئەھۋاللارنى ئوبدان بىلىدۇ. ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم ئە ـ
مىر سەييىدئەلى ئالىپ ھەزرەتلىرى قارشى چىقمىغان بولسا،
تەختتە ئولتۇرۇش يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئالىلىقاچان نېسىپ
بولاتتى، تەقدىرنىڭ يازمىشى شۇنداقكەن. مانا تەخت ـ سەلتەنەت
يەنە ئۆز ئىگىسىنى تاپتى، ـــ ياقۇپ بۇقابەگ قوينىدىن يۇنۇسخان ـ
نىڭ ئەۋەتكەن مەخپىي خېتىنى ئېلىپ پۇلاڭلاتتى، ـــ مانا قولى ـ
مىزدا سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ مەخپىي يارلىقى بار. بىر
گۆدەك خانزادىنى دەپ خان ئالىيلىرى بىلەن قارشىلاشساق، ئې ـ
نىقكى تۇرپان شەھىرى قانغا بويىلىدۇ. ناھەق قان تۆكۈلۈپ، بى ـ
گۇناھ ئاۋامنىڭ مال ـ مۈلكى، ھاياتى تەئەررۇزگە ئۇچرايدۇ. كى ـ
مىكى نارازى بولىدىكەن، خان يارلىقىغا سەركەشلىك قىلغۇچىلار
قاتارىدا ياساققا تارتىلىدۇ.

سۈكۈتكە چۆمگەن ئەمىرلەر زۇۋانغا كەلدى:

ــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ ھۆكۈمىگە بويسۇنىمىز. يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى شەرئى سۇلتانىمىز دەپ بىلىمىز.

شۇ ئەسنادا سارايغا كامالىددىن مىڭ بېگى بىلەن مىرزا ئەسرا مىڭ بېگى ئالدىراش كىرىپ كەلدى.

ــ ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي.

ــ خوش، ــ دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ئۇلارنىڭ ئۈمسۇلە چىرايىغا قاراپ، ــ كۇنگەي لەشكەرگاھنىڭ ئەھۋالى قانداقراق؟

ــ كۇنگەي لەشكەرگاھنى پۈتۈنلەي ئىلكىمىزگە ئالدۇق، ــ جاۋاب بەردى كامالىددىن مىڭ بېگى، ــ سەركەردە مەڭلىك نىياز ئۇ يەردىكى ئىشلارنى بىر تەرەپ قىلىۋاتىدۇ، بىراق...

ئۇ ئۆزلە سۆزلىسىلە، دېگەننى قىلىپ مىرزا ئەسرا مىڭ بېگىنى نوقۇدى.

ــ سەركەردە سېتىۋالدى بەگ خانزادە كېپەك سۇلتاننىڭ كاللىسىنى كېسىۋېلىپ نۆكەرلىرى بىلەن بىللە شەھەردىن چىقىپ كەتتى، ــ دېدى مىرزا ئەسرا مىڭ بېگى ھودۇققان ھالدا.

ــ نېمە؟ خانزادىنىڭ كاللىسىنى كەستى؟

ياقۇپ بۇقابەگ چۆچۈگەن ھالدا ئىككى سەركەردىسىگە قاردىدى.

ــ يا خۇدا، ئۆزۈڭ بار، ــ دېدى باشقا ئەمىرلەر ياقىسىنى تۇتۇپ.

ــ بۇ قانداق ئىش، ئېنىق سۆزلىسۇنلار!

ــ پەرمانلىرىغا بىنائەن كۇنگەي لەشكەرگاھنى ئىلكىمىزگە ئېلىپ، لەشكەرلەرنى قورالسىزلاندۇرغاندىن كېيىن سەركەردە مەڭلىك نىيازنى قالدۇرۇپ قويۇپ، سېتىۋالدى بەگ بىلەن ئەمىر جانابلىرىغا خەۋەر يەتكۈزۈش ئۈچۈن ئوردىغا كىرگەندۇق. شول ئەسنادا سارايغا قاراپ ماڭغان خانزادە بىلەن مەھرەملىرىگە دوقۇرۇشۇپ قالدۇق. سەركەردە سېتىۋالدى بەگ: «بۇ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا تۆھپە كۆرسىتىدىغان بەلەن پۇرسەت. خانزادىنى ئۆلتۈرسەك خان ئالىيلىرى چوقۇم خۇش بولىدۇ» دېگىنىچە بېرىپ

خانزادىنىڭ كاللىسىنى ئالدى. ئاندىن بىزنى بىرلىكتە ئەجىر ـ
تۆھپە مەلۇم قىلىشقا دەۋەت قىلدى. لېكىن بىز قوشۇلمىدۇق.
شۇنىڭ بىلەن ئۇ نۆكەرلىرىنى ئېلىپ شەھەردىن چىقىپ كەتتى.

— بىز مەجبۇرىيەتلىرىمىزنى تولۇق ئادا قىلالماي گۇناھكار
بولدۇق، — دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ئېچىنغان ھالدا، — سېتىۋالدى
بەگ شۆھرەتپەرەس ئادەم ئىدى. ئۇ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا
ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى كاتتا كۆرسىتىشكە ئالدىراپ قولىنى نارە-
سىدە خانزادىنىڭ قېنى بىلەن بوياپتۇ.

— ئەمىر جانابلىرى پەرمان بەرگەيلا. سېتىۋالدى بەگنى
ئارقىسىدىن قوغلاپ بېرىپ تۇتۇپ كېلەيلى، — دېدى غەزەپلەنگەن
ئالماس بەگ.

— ھاجەتسىز، — دېدى ياقۇپ بۇقابەگ ھەسرەتلىك تى-
نىپ، — سېتىۋالدى بەگ بىزدىن ئەجىر ـ تۆھپە تالىشىپ نام ـ
ئاتاق تەمەسىدە سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا كەتتى.
ھەركىم ئۆز قىلمىشىنىڭ مۇكاپاتىنى ئالىدۇ، ياراتقان قۇدرەت
ئىگىسىنىڭ ئادالىتى ھېچكىمنى ھېسابىنىڭ سىرتىدا قالدۇرماي-
دۇ، — ياقۇپ بۇقابەگ قەددىنى رۇسلاپ ئەمىرلەرگە يۈزلەندى، —
خانزادىنىڭ ئۆلۈمى ھازىرچە ئاۋامدىن سىر تۇتۇلغاي. سۇلتان يۇ-
نۇسخان ئالىيلىرى بىرنەچچە كۈن ئىچىدە يېتىپ كېلىدۇ، ئۇ-
نىڭغىچە ئاۋامنىڭ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ، خان ئالىيلىرىنىڭ
ئىستىقبالىغا چىقىش ھازىرلىقىنى كۆرەيلى. كىمكى ئاۋام ئار-
ىسىدا پىتنە ـ پاسات تارقىتىپ تەپرىقىچىلىك پەيدا قىلسا، يۈز ـ
خاتىر قىلىنمايدۇ، بەلكىم ۋابالى جەددى ـ جەمەتىگىچە بولىدۇ.
مىرشاپ، پاششاپ، پايلاقچىلار شەھەردە كېچە ـ كۈندۈز چارلاش
ئېلىپ بارغاي. خوش، ھەممىلىرى ئۆز خىزمەتلىرىگە بېرىشقايلا.

ئەمىر ـ بەگلەر ياقۇپ بۇقابەگكە سالام بېرىۋېتىپ سارايدىن
چىقىپ كېتىشتى.

ياقۇپ بۇقابەگ ئالماس بەگ، مىرزا كامالىددىن، مىرزا ئەسرا
قاتارلىق سەركەردىلىرىگە كۈنگەي لەشكەرگاھتىكى ئابدۇسەمى

بەگنىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۆزىنىڭ لەشكەرلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ قايتىدىن تەشكىللەش خۇسۇسىدا يولىيورۇق بەرگەندىن كېيىن، بولۇنغان ئەھۋالدىن سۇلتان يۇنۇسخاننى خەۋەرلەندۈرۈش ئۈچۈن خەت يېزىشقا تۇتۇندى.

※ ※ ※

ئەسلىدە سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ قىشنى ئاقسۇدا ئۆتكۈزگۈسى بار ئىدى. تېرىلغۇ يەرلىرى، ئىشچان دېھقانلىرى، مول يايلاق ـ چارۋىچىلىرى بار، سۈيى ئەلۋەك، ھاۋاسى يېقىشلىق ئاقسۇغا يۇنۇسخاننىڭ خېلىلا كۆڭلى چۈشۈپ قالغانىدى. بىراق يەتتەكەنت، تۈركىستاندىن ئۇنىڭغا ئەگىشىپ كەلگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەر چوڭ ئۈمىد ـ تەمە بىلەن قىلغان قەشقەر، ئاقسۇ يۈرۈشىدىن كۈتكىنىدەك نەپكە ئېرىشەلمىگەنلىكى ئۈچۈن، ھە دېسىلا «لەشكەرلەرنىڭ تەمىناتى يېتىشمىدى» دېگەننى باھانە قىلىپ يۇنۇسخاننىڭ بېشىنى ئاغرىتىشقا باشلىدى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئاللىقاچان خەزىنىنى قۇرۇقداپ قويغانلىقى ئۈچۈن ئۇلارنىڭ تەلىپىنى قاندۇرۇش ئىمكانىيىتى بولمىدى. يېڭىلا تەختتە ئولتۇرغانلىقى ئۈچۈن، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئەل ـ يۇرتقا سېلىق سېلىپ خىراجەت جۇغلاشقا يۈزى چىدىمىدى. ھەرقايسى ۋىلايەت، ئايماقلاردىن ئەۋەتكەن باج ـ سېلىقلار كۈندىلىك خىراجەت، چىقىملارغا ئاران يېتەتتى. ئەمىر ـ سەركەردىلىرىنىڭ تەلىپىنى قاندۇرمىسا، ئۇلار ئۆز لەشكەرلىرىنى ئېلىپ تۈركىستانغا كېتىشى ياكى ئەل ـ يۇرتنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىشى مۇمكىن ئىدى. مۇشۇنداق باش قېتىنچىلىقتا تۇرغاندا موغۇل سەركەردىسى ئاماسانچى تايشىنىڭ ئېلى ۋادىسىغا لەشكەر تارتىپ كىرگەنلىك خەۋىرى يۇنۇسخاننى تېخىمۇ تەمتىرەتتى. ئابدۇسەمى بەگنىڭ ئاماسانچى تايشى بىلەن تىل بىرىكتۈرۈۋالغانلىقى ھەققىدىكى مەلۇمات بولسا ئۇنى تېخىمۇ ئالدىراتتى. بۇنى دېمىگەندىمۇ خانزادە

كىچەك سۇلتاننىڭ تۇرپاندا خانلىق جاكارلىشى ئۇنىڭ كۆڭۈل ئارامىنى بۇزۇپ تۇراتتى. پەقەت لەشكىرىي يۈرۈشلا ئاقسۇدا تۇ-رۇشنى خالىماي تۇرغان ئەمىر ـ سەركەردىلەرنى يەنە قايتىدىن تۇتۇپ تۇرالايتتى. ئىلاجسىز قالغان يۇنۇسخان كۆز يەسلىنىڭ ئاخىرلىشىپ قالغىنىغا قارىماي، ئاقسۇدا مۇھەممەد ھەيدەر مىر-زىنى قالدۇرۇپ تۇرپان، ئىلى ۋادىسىغا لەشكىرىي يۈرۈشنى باش-لىغانىدى.

يول بويىدىكى چوڭ ـ كىچىك ئەمىر ـ بەگلەر، تۆرىلەر چېدىر ـ بارگاھلارنى تىكىپ، ئوت قالاپ ئىسسىتىپ، يۈزلىگەن داشلاردا گۆش پىشۇرۇپ، پولۇ دۇملەپ، نان ـ توقاچلارنى تەييارلاپ يۇنۇسخاننىڭ ئىستىقبالىغا چىقتى، يۈزلىگەن تۆگە، قېچىرلارغا ئارتىلغان ئاشلىق، ھارۋىلارغا بېسىلغان يەم ـ خەشەكلەرنى يول-لۇق تۇتتى. ئۇ ئەنە ئاشۇنداق يول يۈرۈپ توقسۇنغا كەلگەندە سەر-كەردە سېتىۋالدى بەگ بىلەن ئۇچراشتى. ئۇنى تۇرپان ئەمىرى يا-قۇپ بۇقابەگنىڭ ئالدىغا ئەۋەتكەن ئەلچىسى دەپ چۈشەنگەن يۇ-نۇسخان سېتىۋالدى بەگكە ئالاھىدە ئىززەت كۆرسىتىپ شاھانە چېدىردا قوبۇل قىلدى.

قىسقىلا سالام ـ سەھەتتىن كېيىن ئۆزىنى بىر قۇر تونۇش-تۇرۇپ ئۆتكەن سېتىۋالدى بەگ تۇرپاندا يۈز بەرگەن ۋەقەلەرنى راسا كۆپتۈرۈپ، ئۆزىنىڭ تۆھپىسىنى گەۋدىلەندۈرۈپ سۆزلەپ بەردى.

— ئالىھەزرىتىمنىڭ شاھانە مەكتۇپى ياقۇپ بۇقابەگ جاناب-لىرىنى ئارىسالدى قىلىپ قويغانىدى. كەمىنە نۆكەرلىرى ئىل-كىمدىكى ساداقەتمەن لەشكەرلىرىم بىلەن ئاگال مۇناپىق ئابدۇ-سەمى بەگنىڭ كۆڭگەي لەشكەرگاھىدىكى سەركەردە ـ لەشكەرلى-رىگە ھۇجۇم قىلىپ ھەممىسىنى بويسۇندۇردۇم. ئاندىن قارشىلىق كۆرسىتىشكە ئۇرۇنغان ئابدۇسەمى بەگنىڭ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدىم. ھالىغا باقماي ئۆزىنى بۈيۈك سەلتەنەتنىڭ تەخت ساھىبى دەۋالغان خانزادە كىچەك سۇلتان شىلتىڭ ئېتىۋىدى، ئۇ-

نىڭمۇ كاللىسىنى تېنىدىن جۇدا قىلدىم. ياقۇپ بۇقابەگ ئىلاج-
سىز كەمىنىلىرىگە ھەمدەمدە بولۇشقا مەجبۇر بولدى...

— خانزادە كىپەك سۇلتانىنىڭمۇ كاللىسىنى ئالدىڭمۇ؟ —
سورىدى يۇنۇسخان ھە دەپ ئۆزىنى ماختاشقا باشلىغان سېتىۋالدى
بەگنىڭ گېپىنىڭ شىخىغا ئۇرۇپ.

— شۇنداق قىلىلغاھىم.

سېتىۋالدى بەگ يۇنۇسخانغا ناھايىتىمۇ ئېسىل بىر سوۋغات-
نى كۆرسەتمەكچى بولغاندەك، كەمىرىگە ئېسىۋالغان خالتىنىڭ
ئاغزىنى ئېچىپ كۆرسەتتى.

— مانا بۇ خانزادە كىپەك سۇلتاننىڭ كاللىسى.

سۇلتان يۇنۇسخان خانزادىنىڭ بېشىغا شۇنداقلا قاراپ كۆ-
زىنى يۇمۇۋالدى. خانزادىنىڭ بېشى قانغا بويالغان بولۇپ، سەبىي
كۆزلىرى چانىقىدىن چىقىپ كەتكۇدەك پولتىيىپ قالغانىدى. يۇ-
نۇسخاننىڭ يۈرىكى پىچاق تىققاندەك ئېچىشتى، كۆز ئالدىغا ئىك-
كىنچى خانىشى شاھ بېگىمدىن تۇغۇلغان ئىككى ئوغلى — خانزا-
دە مەھمۇد سۇلتان بىلەن خانزادە ئەھمەد سۇلتان كەلدى.

«ئىنسان قىلىپىدىن چىققان جاللات! ئاغزىدىن ئوغۇز سۈتى
كەتمىگەن بىگۇناھ گۆدەكنىڭ كاللىسىنى كېسىشكە قانداقمۇ قو-
لۇڭ بارغاندۇ؟! ئاھ، ياراتقان تەڭرىم، بۇ قاتىللىقنىڭ ۋابالىنى
ھەرگىزمۇ مەندىن كۆرمىگەيسەن. خانزادىنىڭ كاللىسىنى ئالغۇ-
دەك نېمە گۇناھى بار ئىدى ـ ھە؟ ئۇ ھېچنېمىنى بىلمەيتتىغۇ؟
تېخى ئاغزىدىن ئوغۇز سۈتى پۇراپ تۇرسا...»

كۆرسەتكەن كاتتا ئەجىر ـ تۆھپىسى ئۈچۈن سۇلتان يۇ-
نۇسخاندىن كاتتا ئىنئام، يۇقىرى مەرتىۋە تەمە قىلغان سېتىۋالدى
بەگ بەخىرامان ھالدا ھە دەپ ئۆزىنى داڭلايتتى.

— ئابدۇسەمى بەگ خانزادىنى ئېلىپ تۇرپانغا كەلگەن
ۋاقىتتا ئۇنى شەھەرگە كىرگۈزمەيلى دېسەم، ئەمىر ياقۇپ بۇقا-
بەگ: «ئۇنداق قىلساق ساداقەتسىزلىك قىلغان بولىمىز. بۇمۇ خان
ئالىيلىرىنىڭ پۇشتى. سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئالىيلىرى

قازا قىلغاندىن كېيىن تاجۇ تەخت خانزادىگە تېگىل بولۇشى كېـ-
رەك ئىدى» دەپ ئۇنى شەھەرگە كىرگۈزدى، ھەتتا ئابدۇسەمى
بەگنىڭ گېپىگە كىرىپ خانزادىنى ئاق كىگىزدە ئولتۇرغۇزدى.
نەسىھەتىمگە پەقەتلا قۇلاق سالمىدى. قىبلىگاھىمىز بىلەن ئۆزۈم
شەخسەن ئالاقە قىلاي دەپ ئۇيلىغان بولسامۇ، مەنسەپ ـ مەرتى-
ۋىمىز توغرا كەلمىگەچكە سۈكۈت قىلىپ تۇرۇشقا مەجبۇر بول-
دۇم. ئالىيلىرىنىڭ خۇپىيانە يوللىغان شاھانە مەكتۇپىنى كۆر-
گەندىن كېيىن كۆڭلۇمدىكى غەم ـ ئەندىشىلەر تارقاپ قايتىدىن
جاسارەتكە كەلدىم. چەكسىز ھىممەت ـ شەپقەتلىرىنى سېغى-
نىپ...

ـــ گەپلىرىدىن قارىغاندا خانزادىنىڭ كاللىسىنى ئېلىش ئۆزلىرىنىڭ قارارىكەن ـ دە؟ ـــ سورىدى يۇنۇسخان يۈرىكىنى تىلغاۋاتقان ئازابلىق تۇيغۇلارنى تەستە يېڭىپ تۇرۇپ.

ـــ شۇنداق قىبلىگاھىم. ياقۇپ بۇقابەگنىڭ ئاغزىغا قاراپ تۇرغان بولسام تۇرپان بۇ چاغقا مۇناپىق ئابدۇسەمى بەگنىڭ قولىغا ئۆتۈپ بولغان بولاتتى. مەرتىۋىمىز كىچىك بولسىمۇ جانابى ئانھەزرىتىمنىڭ چەكسىز ھىممىتىنى سېغىنىپ سەلتەنەت دۈشمەنلىرىنىڭ كاللىسىنى ئېلىشقا جۈرئەت قىلدىم.

سۇلتان يۇنۇسخان سېيىتۋالدى بەگنىڭ بىلجىرلاشلىرىنى ئاڭلاۋېرىشكە ئەمدى تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى.

ـــ مىرغەزەپ!

خاننىڭ دەھشەتلىك ۋارقىرىشىدىن چۆچۈپ كەتكەن سېيىتۋالدى بەگ گېپىنى توختىتىپ داڭقېتىپ تۇرۇپ قالدى.

چېدىر ئىچىگە ئىككى جاللات كىرىپ كەلدى.

ـــ لەببەي ئانھەزرىتىم.

ـــ مۇنۇ قاتىلنىڭ دەرھال كاللىسىنى ئېلىڭلار!

سېيىتۋالدى بەگنىڭ ھەيرانلىقى ۋەھىمىگە ئالماشتى.

سېيىتۋالدى بەگنىڭ يۈرىكى سىرقىراپ كەتتى.

سېيىتۋالدى بەگنىڭ پۇت ـ قولىدا جان قالمىدى.

سىتىۋالدى بەگ دەرھال يەر قاساپ ناله قىلدى.

— ئادالەت! ئادالەت!

يۇنۇسخان سىتىۋالدى بەگنى سۆرەپ ماڭغان ئىككى جاللاتنى شەرەتلەپ توختاتتى.

— گۇناھسىز نارەسىدىنى ئۆلتۈرۈپمۇ يەنە ئادالەت تەلەپ قىلامسەن ناكەس؟

— مەن نارەسىدىنى ئەمەس، سەلتەنەت دۇشمىنىنى ئۆلتۈردۈم ئالىيلىرى.

— ئېيتە بەتبەخت! تېخى خەتنىسى قىلىنمىغان بىر بالا سەلتەنەت بىلەن قانداقمۇ دۇشمەنلىشەلىسۇن؟ بايامقى گەپلىرىڭدىن نىيەت ـ مەقسىتىڭنى پۈتۈنلەي چۈشەندىم. سەن مەنسەپ ـ مەرتىۋە تەمەسىدە خانزادىنى ئۆلتۈرگەنسەن. بۇنى قاتىللىق دەيمىز. ئەسلىدە مۇشۇ گۇناھىڭ ئۈچۈن جەددى ـ جەمەتىڭنى قىردۇرۇۋېتەي دېگەندىم. بىراق ياقۇپ بۇقابەگكە ھەمدەم بولغان تۆھپەڭ ئۈچۈن جەددى ـ جەمەتىڭنى ئامان قويدۇم. ئاچقىپ كاللىسىنى ئېلىڭلار، جەستىنى تۇرپان شەھىرىدە سازايى قىلىڭلار، ئاۋام ـ رەئىيەت بىگۇناھ خانزادىنىڭ قاتىلىنى تونۇۋالسۇن.

شۇنداق قىلىپ ئەڭ ئاخىرقى بىر تەخت دەۋاگىرىدىنمۇ تولۇق خالاس بولغان يۇنۇسخان تۇرپان شەھىرىگە زور ھەشەم ـ دەرەم بىلەن كىرىپ كەلدى، خانزادە كېپەك سۇلتاننىڭ بېشى بىلەن تېنىنى بىرلەشتۈرۈپ دەپنە قىلدى. پۈتكۈل تۇرپان ۋىلايىتى تەۋەسىگە مۇسىبەت جاكارلىدى ۋە ئۆزىمۇ قارىلىق تۇتتى. شۇنىڭ بىلەن پۈتكۈل موغۇلىستان تەۋەسىدە ئۇنىڭغا بويۇنتاۋلىق قىلىدىغان بىرمۇ يۇرت، بىرمۇ ئەمىر قالمىدى.

ئۇ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى تۇرپاندا بىر ھەپتە ئارام ئالدۇرۇپ، ياخشى غىزالاندۇرغاندىن كېيىن، لەشكەرلەرنىڭ قىشلىق كىيىم ـ كېچەك، ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرىنى قايتىدىن تولۇقلاپ ئىلى ۋادىسىغا قاراپ يۈرۈش قىلدى.

69

تۈركىستان.

سەيھۇن دەرياسى بويىغا جايلاشقان قاراتوقاي قىشلىقى موغۇ ـ لىستان لەشكەرلىرى تىككەن مىڭلىغان چېدىر ـ بارگاھلار بىلەن خۇددى بىر بازارغا ئوخشاپ قالغانىدى. تۈمەنلىگەن لەشكەرلەرنى كۆرۈپ قاراتوقايدىكى چارۋىچىلار ئالللىقاياقلارغىدۇر غايىب بو ـ لۇشقان بولۇپ، يېقىن ئەتراپتا يەرلىك ئاھالىنى ئۇچراتماق تەس ئىدى. قاتتىق سوغۇق سەيھۇن دەرياسىنى پۈتۈنلەي مۇزلىتىۋەتكە ـ نىدى. قىش كىرگەندىن بېرى ياغقان قارلار ئېرىمىگەن بولۇپ، كۆز يەتكۈسىز دەريا ۋادىسى قۇياش نۇرىدا جىمىرلاپ كۆزنى چا ـ قاتتى. زېمىننى قاپلىغان ئىككى ـ ئۈچ غېرىچ قېلىنلىقتىكى قاردا بۇغا، جەرەن، كېيىك، ياۋا توشقان، قىرغاۋۇل دېگەندەك ياۋا ـ يى ھايۋانلارنى ئوۋلىماق بەكمۇ ئاسان ئىدى. ھەپتىدىن بېرى چې ـ دىردىن چىقمىغان سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ بۈگۈن ئوۋغا كۆڭلى تارتىپ قالغانىدى. پۈتكۈل ئەزايىدا تىرناقچىلىكمۇ ئالىسى يوق تۇم قارا ئەرەب ئارغىمىقى بىر خىل رىتىمدا يورغىلايتتى. يۇ ـ نۇسخان ئاتنى ئىختىيارىغا قويۇپ بېرىپ چوڭقۇر خىيالغا كەتكە ـ نىدى. ناگان ـ ناگاندا چىغ، يۇلغۇن، چاتقاللار تۈۋىدىن يۈگۈرۈپ چىققان توشقان، قىرغاۋۇللار، ئوق يېتىم يىراقلىقتىكى دۆڭ ـ قاپتاللارنىڭ كەينىدە ئاتلارنىڭ دۈكۈرلىگەن ئاياغ تىۋىشىدىن چۆچۈپ قېچىشقا باشلىغان بۇغا، جەرەن توپلىرى ئۇنىڭ دىققىتى ـ نى تارتالمايتتى. خاننىڭ ئوۋ بىلەن كارى بولمىغانلىقىنى كۆرۈپ نۆكەرلەر ئات سېلىشقا پېتىنالماي ئاستا كېلىشەتتى. ئۇلار خان ـ نىڭ خىيالىنى چالغىتىپ قويۇشتىن ئۆزىنى تارتاتتى. ھەئە، ئاپ ـ

ئاق قار بىلەن چۈمكەلگەن كۆز يەتكۈسىز دالا يۈنۈسخاننى خىيال دۇنياسىغا غەرق قىلغانىدى.

«ئەسلىدە قىشنى ئىلى ۋادىسىدا، ھېچبولمىغاندا ئالمالىقتا ئۆتكۈزگەن بولسام بوپتىكەن، قارا قىشتا لەشكەرلەر يول جاپاسىنى ئاز تارتمىدى. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئات ـ ئۇلاغلارمۇ كۆپ تالاپەتكە ئۇچرىدى. بۇنى ئاز دەپ ئوزۇق ـ تۈلۈكنىڭ ئۆكسۈپ قېلىشىمۇ بىر بالا بولدى. ناۋادا بۇرۇج ئوغلان بىلەن تۇتۇشۇپ قالىدىغان بولساق چاتاقنىڭ چوڭى چىقىدۇ. سەركەردە ـ لەشكەرلەر بەرداشلىق بېرەلمەيمۇ قالارمۇ؟...»

يۈنۈسخاننىڭ خىيالىدىن ئىلى دەرياسى ۋادىسىدا ئاماسانچى تايشى بىلەن بولغان جەڭ لىپ قىلىپ ئۆتتى.

※ ※ ※

يۈنۈسخان تۇرپاندا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئوبدان ھاردۇق ئالدۇرۇپ، يەتكۈدەك ئوزۇق ـ تۈلۈك، قىشلىق كىيىم ـ كېچەك غەملىۋالغاندىن كېيىن ئىلى ۋادىسىغا ئانچە قىينالمايلا كېلىۋالغانىدى.

ئۇ قارارگاھلىرىنى جايلاشتۇرۇۋالغاندىن كېيىن موغۇللار بىلەن جەڭ قىلىشقا ئالدىرىمىدى، سالامغا كەلگەن يەرلىك بەگ ـ تۆرىلەرنى قوبۇل قىلدى، ئەرز ـ شىكايەتلىرىنى ئاڭلىدى. ئاماسانچى تايشى بەكمۇ ھەددىدىن ئېشىپ كەتكەنىدى. ئۇ يەرلىك خەلقنىڭ مال ـ چارۋىلىرىنى، ئوزۇق ـ تۈلۈكلىرىنى بۇلىغان، سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى قىز ـ ئاياللارغا زورلۇق قىلىشقا قويۇپ بەرگەن بولۇپ، بەگ ـ تۆرىلەردىن تارتىپ ئاددىي پۇقرالارغىچە ئۇنىڭ زۇلمىدىن جاق تويغانىدى.

بەگ ـ تۆرىلەرگە تەسەللى بېرىپ، كۆڭلىنى ياساپ يولغا سېلىپ قويغان يۈنۈسخان ئۇزاق خىيال سۈردى. ئۇ ھەر قاچان قىيىن مەسىلىلەرگە، ھايات ـ ماماتلىق پەيتلەرگە دۇچ كەلگەندە،

كۆچلۈك ياۋ بىلەن روبىرو كەلگەن ۋاقىتلاردا ئۇسمۇرلۇك دەۋرىدە ئاغزىغا ئىلىم سالغان مەرھۇم ئۇستازى شەرەفىددىن ئەلى يەزدىنىڭ ھېكمەتلىرىنى، باغداد، دەمەشق، شىراز قاتارلىق شەھەرلەردىكى مەدرىسەلەردە ئىلىم تەھسىل قىلغاندا ئوقۇغان كىتابلاردىكى ھەقىقەتلەرنى، ئاشۇ ئىلىم دەرگاھلىرىدىكى ئالىم ـ پازىللار بىلەن بولغان ئەنجۇمەنلەردە تىلغا ئېلىنغان ھاكىمىيەت ئىشلىرىغا ئائىت مەسىلىلەرنى ئېسىگە ئالاتتى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ ئېسىگە بۈيۈك ھۆكۈمدار، سالجۇقىيلار سۇلالىسىنىڭ مەشھۇر ۋەزىرى نىزامۇل مۈلكنىڭ كاتتا ئەسىرى «سىياسەتنامە»دىكى مۇنۇ ھېكمەتلەر زاھىر بولدى: «پادىشاھ ياۋ بىلەن شۇنداق ئۇرۇشلارنى قىلىشى كېرەككى، ياۋ بىلەن سۈلھىلىشىشكە ئورۇن قالدۇرۇپ قويسۇن. يەنە شۇنداق سۈلھى ـ كېلىشىملەرنى ئىمزالىسۇنكى، ئۇرۇش قىلىشقا ئورۇن قالدۇرۇپ قويسۇن. رەقىبلەرگە قارىتا يىرتىۋەتكىلى بولىدىغان كېلىشىملەرنى ئىمزالىسۇن، يىرتىۋەتكەندىن كېيىن يەنە تولۇقلىۋالغىلى بولىدىغان كېلىشىملەرنى تۈزسۇن...»

ئۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ مەدىتى بىلەن تۈركىستانغا قايتىپ كەلگەندىن كېيىن «سىياسەتنامە»نى بىرقانچە قېتىم ئوقۇغانىدى. ئۇ ئادەتتە تۆت كىتابنى پەقەتلا يېنىدىن ئايرىمايتتى، تەكرار ـ تەكرار ئوقۇيتتى، بۇ تۆت كىتاب «قۇرئان كەرىم»، «قۇتادغۇبىلىك»، «سىياسەتنامە» ۋە «ئەمىر تۆمۈر تۈزۈكلىرى» ئىدى. شۇ دەقىقىدە يادىدىن «سىياسەتنامە»دىكى ئاشۇ ھېكمەتلەر كېچىشى ھامان، نېمە ئۈچۈندۇر بايام ئىلى ۋادىسىدىكى بەگ ـ تۆرىلەر بىلەن سۆھبەتلەشكەندە بەرگەن ۋەدىسىدىن ــــ ئەتىلا ئاماسانچى تايشى بىلەن مەيدان جېڭى قىلىش نىيىتىدىن يېنىۋالدى.

«ھاۋا سوغۇق، قار توختايدىغاندەك ئەمەس. بۇنداق شارائىتتا جەڭ قىلىش تازا مۇۋاپىق كەلمەسمىكىن. سەركەردە ـ لەشكەرلەر بۇنداق قاتتىق سوغۇقتا جەڭ قىلىشقا ئادەتلەنمىگەن. قورال ـ ياراغ تۇتۇش ئەمەس، قولنى يەڭدىن چىقىرىشمۇ تەس، ياكى بولمىسا ئاماسانچى تايشىنى سۈلھىگە تەكلىپ قىلسام قانداق بولۇر؟

بۇنىڭغا سەركەردىلەر قېتىلماسمىكىن. ئەمما جاپا لەشكەرلەرگە بولدۇ شۇ. شۇنداق قىلاي، گاھىدا جەڭ قىلىپ ئېرىشكەن غەلىبىدىن سۇلھىنىڭ قۇدرىتى يامان. ئۆز ۋاقتىدا مەرھۇم خان ئاتام سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىمۇ ئول ئاماسانچى تايشىنىڭ ئاتىسى بىلەن سۇلھى تۈزۈشۈپ ئىلى ۋادىسىدا ئۇزاق مەزگىللىك تىنچلىق ئورناتقانىكەن. ئەڭ ياخشىسى ئۇنى چىرايلىقچە ئۆز تەسەررۇپىغا قايتىشقا دەۋەت قىلاي. سۇلھىگە كۆنمىسە ئاندىن ئۇرۇش قىلسامۇ كېچىكمەيمەن...»

بىر قارارغا كەلگەن يۇنۇسخان قەغەز ـ قەلەم ئەپكەلدۈرۈپ ئاماسانچى تايشىغا خەت يېزىشقا كىرىشتى.

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

بىزلەركىم بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ خاقانى يۇنۇسخاندىن جانابى موڭغۇل خانى ئاماسانچى تايشىغا يېتىپ مەلۇم بولغاي.

يېگانە قۇدرەتلىك پەرۋەردىگار ھەر قوۋمنى ياراتقاندا ئۇلارغا تېگىشلىك زېمىن، يەر، سۇ، ماكان بەخشەندە قىلغان ۋە ئۇلارنى ئاشۇ نېسىۋىسىگە شۈكۈر ـ قانائەت قىلىپ ياشاشقا بۇيرۇغان. شۇنى بىلىپ قالسۇنلاكى، موغۇلىستان تەسەررۇپى ئاشۇ يېگانە قۇدرەت ئىگىسىنىڭ بىزگە ئىنايەت قىلغان زېمىنىدۇر. بۇ تەسەررۇپتا بىزنىڭ ئابا ـ ئەجدادلىرىمىز ئەۋلادمۇئەۋلاد ياشاپ نەسىل قالدۇرۇپ، تىرىكچىلىك قىلىپ كەلگەن. تەسەررۇپىمىزنىڭ ھەر بىر غېرىچ تۇپرىقىغا ياتلارنىڭ قەدەم بېسىشى بىز ئۈچۈن كۆتۈرگۈسىز ھاقارەتتۇر. ئۆز ۋاقتىدا ئاتىلىرى ئىسان تايشى جانابلىرى لەشكەر باشلاپ كېلىپ بۇ زېمىنغا تەئەررۇز قىلغاندا جەننەتماكان خان ئاتام سۇلتان ئۇۋەيسخان ئالىيلىرىنىڭ قاتتىق زەربىسىگە ئۇچرىغان ۋە قاتتىق ياغى بولۇپ ھېسابسىز باشلار كېسىلىپ، ئىلى دەرياسى قىپقىزىل قانغا بويالغان، .ئاخىرىدا ئۆزئارا تەئەررۇز قىلىشماسلىق ھەققىدە سۇلھى قىلىشىپ كېلىشىم تۈزۈشكەنىدى. ھالا بۈگۈنكى كۈنگە كەلگەندە ئول كېلىشىمنامىنى يىرتىپ تاشلاپ ئاتا

ئەھدىگە خىلاپلىق قىلدىلا. پۇقرالىرىمىزنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ، كۆپ زۇلۇم ـ دىشۋارچىلىقلارنى سالدىلا. بەلكىم سۇلتان دوستمۇھەممەدخان ئۆلدى، بۇ ئەل ـ يۇرت باشپاناھسىز قالدى، ئەمدى خالىغىنىمىزنى قىلسام بولىدۇ دەپ خام خىيال ئەيلىگەن بولۇشلىرى مۇمكىن. سىز قالمىسۇنكى، بۈيۈك تەسەررۇپىمىز بىر دەقىقىمۇ باشپاناھسىز، سەلتەنەتىمىز پاسىبانسىز قالغان ئەمەس. مانا مەن بۇ ئەلنىڭ سەلتەنەت تىزگىنىنى قولۇمغا ئالدىم ۋە مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇۋاتىمەن، تۇمەنلىگەن باھادىر ئەزىمەتلىرىم قىلىچ يالىڭاچلاپ تەق بولۇپ تۇرۇۋاتىدۇ. تۇپرىقىمىزغا كۆز ئالايتىپ كەلگەن ھەرقانداق ياۋنى ئەدەپلەشكە تامامەن كۈچ ـ ماغدۇرىمىز يېتىدۇ. ئادالەت قىلىچىمىزنىڭ سوغۇق، ئۆتكۈر بىسى ھەرقاچان باسقۇنچىلارنىڭ بېشىغا چۈنەگلىك. ئەللىك ـ ئاتمىش يىلنىڭ ئالدىدا ئاتا ـ ئەجدادلىرىمىز قانداق قەھرىمانلىق كۆرسەتكەن بولسا، بىزمۇ شۇنداق پەھلىۋانلىق كۆرستىمىز.

شۇنىمۇ بىلىپ قالسۇنلاكى، ئۇشبۇ مەكتۇپنى قانداقتۇر ئاجىزلىقىمدىن يالۋۇرۇپ يېزىۋاتقىنىم يوق. لەشكەرلىرىمىزنىڭ باشلىرى كېسىلىپ، قانلىرى تۆكۈلمىسۇن دەيمەن ھەم بۇ سەۋەبلىك ئىككى ئەل، ئىككى قوۋم ئوتتۇرىسىدا ئۆچ ـ ئاداۋەت، خۇن ـ قىساس ئوتى ئۇلغىيىپ ئەۋلادلىرىمىزغا مىراس قالمىسۇن دېدىم. ئىككى ئەل پۇقرالىرى دوستانە بېرىش ـ كېلىش قىلىشىپ ئەپ ئۆتسە، پەرزەنت ـ ئەۋلادلارمۇ بۇ دوستلۇقتىن ئۆرنەك ئالىدۇ. ئۆز يۇرت ـ ماكانىدا خاتىرجەم تىرىكچىلىك قىلىدۇ.

سەمىمىي سۆزۈم شۇلكى، ئەڭ ياخشىسى ئاتا ئەھدىگە ۋاپا قىلىپ، ئۆز مۇلكىي تەسەررۇپلىرىغا چىرايلىقچە قايتىپ كەتسىلە. ناۋادا جەڭنى ئىختىيار قىلسىلىمۇ مەيلى. بىز ئەڭ ئاخىرقى تىنىقىمىزغىچە يۇرت ـ ماكانىمىزنى قوغدايمىز. ياۋنى قوغلاپ چىقارمىغۇچە ھەرگىز بولىدى قىلمايمىز.

جاۋابلىرىنى كۈتىمەن.

بۈيۈك موغۇلىستان سەلتەنەتىنىڭ سۇلتانى يۇنۇسخاندىن دەپ بىلۇرلا.»

ناھايىتى ئەپسۇسكى، مەكتۇپنى ئاماسانچى تايشى پۇشتىغە-
مۇ ئېلىپ قويمىدى. خەتنى ئېلىپ بارغان ئەلچىنىڭ قولىقىنى
كېسىپ قايتۇرۇۋەتتى، بۇ ئەدەپسىزلىك يۇنۇسخاننىڭ قاتتىق غە-
زىپىنى كەلتۈردى.
ئەسلىدىمۇ موغۇللار بىلەن جەڭ قىلىپ مال ـ دۇنيا ئول-
جا ئېلىش ئەمەسىدە تاقىلداپ تۇرغان سەركەردىلەرگە بۇ ئىش با-
ھانە بولۇپ بەردى.

— ئەسلىدىمۇ قالماقلا خەت ئەۋەتمەسلىك كېرەك ئىدى.
— ياغى قىلايلى زادى.
— ئۇلارغا رەھىم قىلىشنىڭ ئورنى يوق.
— پەرمان بەرسىلە ئالىيلىرى.
— تەئەررۇز قىلغىنىغا تويغۇزايلى.
— كىمنى كۆزلىگە ئىلمايدۇ ئول بەدرەك.
— ...

يۇنۇسخانمۇ جەڭ قىلىشتىن باشقا يول قالمىغانلىقىنى ھېس
قىلغانىدى، شۇڭا سەركەردىلەرگە ئۇرۇش تەييارلىقى توغرۇلۇق
پەرمان بەردى.
بۇ كۈنى ھاۋا تۇتۇق بولۇپ، لەپىلدەپ قار يېغىۋاتاتتى. ئىك-
كى تەرەپ لەشكەرلىرى ئىلى دەرياسى بويىدا سەپ تۈزدى. لەش-
كەرلەر نەرە تارتىپ، سۈرەن ـ چۇقان سېلىپ كۈچ كۆرسەتتى.
قاتتىق سوغۇق جاندىن ئۆتەتتى. سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ قورال
تۇتقان قوللىرى ئۈيۈشۈپ كەتكەنىدى. جەڭنى تېز ئاخىرلاشتۇ-
رۇشقا ئالدىرىغان سەركەردىلەر بىراقلا ھۇجۇمغا ئۆتۈش تەكلىپىد-
نى بەردى. ئاماسانچى تايشىنىڭ ئەدەپسىزلىكىدىن تېخىچە غەزىپى
بېسىلمىغان يۇنۇسخاننىڭ غەلىبىگە ئىشەنچى بار ئىدى.

— ئاتلىقلار ھۇجۇمغا ئۆتسۇن، پىيادىلەر ھىمات قىلسۇن، —
دېدى يۇنۇسخان پەرمان بېرىپ.
خاننىڭ مۇشۇ پەرمانىنى كۈتۈپ تۇرغان سەركەردىلەر نەرە
تارتقىنىچە ھۇجۇمغا ئۆتتى. موغۇل سەركەردە ـ لەشكەرلىرى

ئېلىشا ـ ئېلىشمايلا قاچتى. ئالدىنقى كۈنىلا سۈلھىگە كۆنمەي كۆرەڭلىگەن ئاماسانچى تايىشىنىڭ ئېلىشا ـ ئېلىشمايلا قېچىشى سۇلتان يۇنۇسخانغا ۋە سەركەردىلەرگە قىلچىلىك غەيرىي تۇيۇل-مىدى.

سەركەردە ـ لەشكەرلەر غەيرەت بىلەن قوغلاشقا كىرىشتى.

لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قار كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئاتلارنىڭ تۇياق ئىزىنى كۆمۈۋېتەتتى. ئۇن ـ يىگىرمە قەدەم ئارىلىقنى ئې-نىق ئىلغا قىلغىلى بولمايتتى.

سەركەردە ـ لەشكەرلەر قىزىققانىدى. ياۋنىڭ قارارگاھىنى ئىگىلەپ مال ـ دۇنيا ئولجا ئېلىش تەمەسىدە ھېچنېمىگە پەرۋا قىلماي ئاتلىرىغا قامچا سالاتتى.

ھەممىسىنىڭ ۋۇجۇدىدا غەلىبە ـ نۇسرەت ۋەسۋەسىسى ھۆ-كۈمران ئىدى.

ھازىرلا ئالدىدىن قېچىپ كېتىۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ خۇددى يەر يۇتقاندەك غايىب بولۇپ كەتكىنىگە پەرۋا قىلىشمايت-تى.

لەشكەرلەر نەرە تارتاتتى.

ئاتلار كىشنەيتتى.

ئاچچىق قامچا ئازابىغا بەرداشلىق بېرەلمەي چېپىپ كې-تىۋاتقان ئاتلار چوڭقۇر ئورەكلەرگە گۈلدۈرلەپ چۈشۈپ كەتتى. لەپىلدەپ چۈشۈۋاتقان قاردا كەينىدىكىلەر ئالدىدىكىلەرنىڭ ھالا-كىتىنى سەزمەيتتى. ئورەككە چۈشۈپ كەتكەن ئاتلارمۇ، لەشكەر-لەرمۇ جىمىپ كەتكەنىدى، خۇددى يەرنىڭ قەھرىگە كىرىپ كەت-كەندەك.

ياۋ ھىيلىگەرلىك قىلغانىدى.

ھەم غەزەپلىك، ھەم جاسارەتلىك رەقىبلىرىگە تەڭ كېلەل-مەيدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن ئاماسانچى تايىشى ئىككى كۈندىن بېرى لەپىلدەپ يېغىۋاتقان قاردىن پايدىلىنىپ چوڭقۇر ئورەكلەر-نى كولاپ سېپىلغاق ياسىغانىدى. شۇ تاپتا ئالدىدىكىلەرنى كەيند-

دىكىلەر دەسسەپ بىر ـ بىرىنى ھالاك قىلىۋاتاتتى.
موڭغۇللارنىڭ ئانچە نىشانسىز ئاتقان يا ئوقلىرىمۇ ئاسمان-دىن قار بىلەن بەسلەشكەندەك يېغىپ لەشكەرلەرگە تالاپەت يەتكۈ-زۈۋاتاتتى.
ــ ئالدىنىپتۇق، ئالدىمىزدا سېپىلغاق بارىكەن.
ــ ياۋ ھىيلە ئىشلىتىپتۇ.
ــ چېكىنەيلى.
ھەئە، موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ سېپى ئۆزلۈكىدىن بۆ-زۇلۇپ كەتتى، جەڭگىۋارلىقى يوقالدى، جاسارىتى سۇندى.
موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ۋۇجۇدىنى ئۆلۈم ۋەھىمىسى چۇلغىۋالدى.
ئۇلار ياۋنىڭ مال ـ دۇنياسىنى ئولجا ئېلىش تەمەسىدە ئە-مەس، ئەجەل قىلىچى، ئەجەل ئوقلىرىدىن قۇتۇلۇپ ھايات قېلىش تەمەسىدە تىپىرلىدى.
يەرگە تۆكۈلگەن قىپقىزىل قانلارنى قار بىردەمدىلا يېپىۋال-دى.
سوغۇقتا بىردەمدىلا قېتىپ كەتكەن جەسەتلەر لەپىلدەپ يې-غىۋاتقان قار ئاستىدا كۆمۈلۈپ قالدى.
سۇلتان يۇنۇسخان ھاياتىدا ئىككىنچى قېتىم قاتتىق مەغلۇ-بىيەتكە يۈزلەنگەندى، ئۇ ناغرا چالدۇرۇپ، سەركەردە ـ لەشكەر-لەرنى يىغىۋالدى.
موڭغۇللار تۈنجى غەلىبىسىدىن قانائەت ھاسىل قىلدى.
چېكىنگەن رەقىبلىرىنى قىر ـ چاپ قىلىپ قوغلىمىدى.
ھەئە، ئۇلار رەقىبلىرىدىن يەنىلا ئېھتىيات قىلىپ قالغان-دى.
رەقىبلىرىنىڭ قايتا ھۇجۇم تەشكىللەش ئېھتىماللىقىنى نەزەردە تۇتقانىدى.
سۇلتان يۇنۇسخان چېدىر ـ بارگاھلىرىنى مۇستەھكەملەپ، قاراۋۇللارنى كۆچەيتىپ، قارنىڭ توختىشىنى كۈتۈپ قايتا جەڭگە

چىقمىدى. بۇ قېتىمقى جەڭدە تۈركىستان، يەتتەكەنتتىن ئەگە-
شىپ كەلگەن سەركەردىلەرنىڭ يېرىمى دېگۈدەك قازا قىلغان-
دى.

— ياۋنى سەل چاغلاپتۇق، — دېدى سەر چېدىرغا يىغىلغان سەركەردىلەر ئارىسىدا ئولتۇرغان بويانقۇلى سوكۇتنى بۇزۇپ، — ئۇلار ئالدىن ھازىرلىق كۆرۈۋالغانىكەن، ئەسلىدە چارلىغۇچىلارنى ئەۋەتىپ ياۋنىڭ ئەھۋالىدىن خەۋەردار بولىدىغان ئىشكەن.

— ئەمدى پۇشايمانىنىڭ ھاجىتى يوق، — دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ سۆز ئېلىپ، — جەڭدە يېڭىش ـ يېڭىلىش بولۇپ تۇرىدۇ. ھېيلە ـ پەنتنى ھەركىم ئۆز شارائىتىغا قاراپ ئىشلىتىدۇ. پەمىچە، ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ سانى ئانچە كۆپ ئەمەستەك قىلىدۇ.

— ھېيلە ئىشلەتكىنىگە قارىغاندا مەيدان جېڭىگە بولغان ئىشەنچىمۇ يوقتەك قىلىدۇ.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇسخاننى قوللاپ سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن ئايرىلىپ چىققان مەرھۇم ئەمىر مىركەرىمبەردى بەگنىڭ بىر قورساق ئىنىسى ئىدى. ئۇ يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ كەلگەن تۈركىستان بەگلىرىگە پەقەتلا ئوخشىمايتتى. ساداقەتمەنلىكى، كەڭ قورساقلىقلىقى، كەم سۆزلۈكى، مال ـ دۇنياغا ئەمەس، دوستلۇق ـ ئەقىدىگە بەكرەك مايىللىقى بىلەن يۇنۇسخاننىڭ ئالاھىدە ھۆرمەت ـ ئىشەنچىگە ئېرىشكەنىدى، لەشكىرىي تەدبىرگىمۇ ئالاھىدە پىششىق ئىدى، شۇ سەۋەبتىن يۇنۇسخان ئۇنىڭ پىكرىگە بەكمۇ ھۆرمەت قىلاتتى.

— قانداق دەيدىلا جانابى ئەمىر؟ — دېدى باياتىنبېرى گەپ قىلماي ئولتۇرغان يۇنۇسخان.

— ناۋادا ياۋنىڭ جەڭ قىلىشقا ئىشەنچى بولسا ئالدىراپ ـ تېنەپ ھۇجۇمنى توختاتمىغان بولاتتى. ناۋادا ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇۋەرگەن بولسا سىپى بۇزۇلۇپ پاتىپاراق بولغان، ساراسىمىگە چۈشكەن لەشكەرلىرىمىز ئۇلارنى ھەرگىزمۇ چېكىن-

دۇرەلمەيتتى. شۇڭا دەيمەن، ئۇلارنىڭ ھېلىھەم يۈرىكى پوك ـ
پوك.

— ئۇنداق بولسا ئۇلار بىلەن يەنە بىر نۆۋەت تۇتۇشۇپ كۆ ـ
رەيلى. — دېدى سەركەردە ئالماس بەگ.

تۇرپاندىكى ئوردا مۇھاپىزەتچىلەر قوشۇنىنىڭ سەركەردىسى
ئالماس بەگنى سۇلتان يۇنۇسخان ئىلى يۈرۈشىگە بىللە ئېلىپ
كەلگەنىدى. تۇرپان ئەمىرى ياقۇپ بۇقابەگ ئۇنىڭغا قوشۇپ مىرزا
كامالىددىن، مىرزا ئەسرا قاتارلىق سەركەردىلەرنىمۇ ئۈچ مىڭ
لەشكەر بىلەن قوشۇپ يولغا سالغانىدى.

— ئەمدى ئالدىرىمايلى، — دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس
بەگ، — ئاۋۋال يېغىۋاتقان قار توختىسۇن. ئۇنىڭغىچە كۈنگە
ئىككى ـ ئۈچ قېتىم يەزەك① چىقىرىپ ياۋ بارگاھىنى چارلايلى.
يەزەكلەر ئۇلارغا كۆرۈنۈش قىلىپ سۈر كۆرسەتسۇن. لەشكەرلەر ـ
مۇ چېدىرلىرىدا ئوت ئېسسىنىپ ئولتۇرماي، سىرتقا چىقىپ ما ـ
ھارەت مەشىق قىلسۇن، بۇ ئارقىلىق ياۋغا بىر قېتىملىق مەغلۇ ـ
بىيەت بىلەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمىزنىڭ روھى چۈشۈپ
كەتمىگەنلىكىنى بىلدۈرۈپ قويايلى، ئۇلار بىزنى قورقۇپ تېرە
تاراقشىتىۋاتىدۇ دەپ بىلسە تېخى ياخشى. پەمىمچە، ئۇلار غەلى ـ
بە ـ نۇسرەت خۇشاللىقىدا مەست. مۇشۇ پۇرسەتتىن پايدىلىنىپ
قار توختىشى ھامان ھۇجۇم قىلايلى.

— سەركەردە بۇيانقۇلى يەزەكلەرگە باش بولۇپ ياۋ قارارگا ـ
ھىنى چارلىسۇن. ئالماس بەگ، ئەسرا بەگ، كامالىددىن بەگلەر
ئورۇنباسار بولسۇن، — دېدى يۇنۇسخان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس
بەگنىڭ تەكلىپىنى قوللاپ، — سىلەر ئەمىرنىڭ دېگىنى بويىچە
ئىش كۆرۈڭلار.

— باش ئۈستىگە، — دېدى سەركەردىلەر.

— مەلۇم بولغاي!

ھەممەيلەن چېدىرغا ئالدىراپ كىرگەن بارگاھ قورۇقچى بې ـ

① يەزەك — چارلىغۇچى.

گىگە قارىدى.

ــ خوش، ــ دېدى يۇنۇسخان.

ــ تۈركىستاندىن ئايغاقچى كەلدى ئالىيلىرى.

يۇنۇسخان بىر ئاز ئارىسالدى بولدى.

ــ كۈتۈپ تۇرسۇن.

ــ يەتكۈزىدىغان جىددىي مەلۇمات بار دەيدۇ.

يۇنۇسخاننىڭ چىرايىدا جىددىيلىك ئەكس ئەتتى.

ــ باشلاپ كىرسۇنلار.

قورۇقچى بەگ چېدىر سىرتىدا ساقلاپ تۇرغان ئايغاقچىنى باشلاپ كىردى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، قىبلىگاھىمغا ئېھتىرام بولغاي، ــ دېدى ئايغاقچى سالام بەجا كەلتۈرۈپ.

يۇنۇسخان قەشقەردە قاتتىق يېڭىلىپ يەتتەكەنتكە قايتىپ كەلگەندىن كېيىن، ئايغاقچىلىق ئىشلىرىغا ئالاھىدە ئېتىبار بەرگەندى. ئاقسۇغا كېلىپ ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن ئوردىدا مەخسۇس ئايغاق مەھكىمىسى تەسىس قىلدى ۋە پۈت ـ قولى چاققان، زېرەك، ھەر خىل ئىشلارغا ئېپى بار بىر تۈركۈم يىگىتلەرنى يۇقىرى تەمىنات بىلەن ئايغاق مەھكىمىسىگە قوبۇل قىلىپ، ئۇلارنى موغۇلىستاننىڭ ئىچى ـ سىرتىغا ماڭغۇزغانىدى. ئۇلار سەيياھ، دەرۋىش، سودىگەر، ھەتتا سائىل ـ دىۋانە سىياقىدا ياسىنىپ ھەرقايسى يۇرتلارغا بېرىپ ئىگىلىگەن خەۋەر ـ مەلۇماتلارنى يۇنۇسخانغا يەتكۈزۈپ تۇراتتى. ئۇ ئايغاقچىلار ئارقىلىق مەلۇمات توپلىغاندا ھاكىمىيەت ئىچى ـ سىرتىدىكى ئىشلاردىن، قوشنا ئەللەرنىڭ ئەھۋالىدىن، تەسەررۇپىدىكى ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ نىيەت ـ مۇددىئا، قىلمىش ـ ئەتمىشلىرىدىن ۋە ئاۋامنىڭ ئاھۇ زارىدىن ۋاقتىدا خەۋەردار بولغىلى بولىدۇ، ھەر خىل تەپرىقىچىلىك، زۇلۇم، خىيانەت، ھەتتا تاجاۋۇزچىلىقلاردىن ۋاقتىدا خەۋەر تېپىپ، ۋاقتىدا تەدبىر كۆرگىلى، تاقابىل تۇرغىلى بولىدۇ دەپ قارايتتى. شۇڭا، ئۇ نەدە بولمىسۇن، ئايغاقچىلار ئۇنى ئىز-

دەپ ـ تېپىپ، ئېرىشكەن خەۋەر ـ ئاخباراتلىرىنى يەتكۈزۈپ تۇراتتى.

ـــ ئاتەشدانغا يېقىنراق كېلىپ سۆزلىسۇنلار، ـــ دېدى يۇنۇسخان مەلۇمات ئاڭلاشقا ئالدىراپ.

ـــ شەۋكەتلىك قىبلىگاھىمغا مەلۇم بولغاي، ـــ توڭۇپ كاسىلداپ كەتكەن ئايغاقچى ئوت ئىسسىنىشقا جۈرئەت قىلالماي قول باغلىغىنىچە سۆزلەشكە باشلىدى، ـــ دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان كېسەل بولۇپ قازا قىلدى، بۇنى غەنىيمەت دەپ بىلگەن كىرەي سۇلتان بىلەن جانىبېك سۇلتاندىن ئىبارەت ئاغا ـ ئىنى سۇلتانلار دەشتى قىپچاقنىڭ كۆپ قىسمىنى تەسەررۇپىغا ئالدى. ئوبۇلخەيرىخاننىڭ چوڭ خانزادىسى بۇرۇج ئوغلان ئۆز زېمىنىدا تۇرالماي بىر قىسىم سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى باشلاپ تۈركىستان تەۋەسىگە كىرىپ خېلى كۆپ قىسىم زېمىننى بېسىۋالدى. ھازىر تۈركىستان خەۋپ ئاستىدا. بۇ ئەھۋالنى تېزرەك يەتكۈزۈش ئۈچۈن كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ يېتىپ كېلىشىم. تۈركىستان ئەھۋالىنىڭ ھازىر قانداق بولغانلىقى كەمىنە قۇللىرىغا نامەلۇم.

سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ئۆلۈپ دەشتى قىپچاق سەلتەنەتىنىڭ پارچىلانغانلىقىنى، ئىتتىپاقدىشى ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلارنىڭ دەشتى قىپچاق ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالغانلىقىنى ئاڭلاپ يۇنۇسخان خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالغان بولسىمۇ، ئەمما بۇرۇج ئوغلاننىڭ تۈركىستان تەۋەسىگە لەشكەر باشلاپ كىرگەنلىكىدىن خېلىلا بىسەرەمجان بولدى.

«سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان قازا قىلىپ سەلتەنەتى خاراب بولغان بولسا، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى كۈچلۈك بىر كۈشەندىسىدىن قۇتۇلۇپتۇ. بۇ ھەم بىزنىڭ سەلتەنەتىمىز ئۈچۈنمۇ پايدىلىق، كېرەيخان بىلەن جانىبېكخانلار بىزنىڭ ئىتتىپاقدىشىمىز، ئۇلارنىڭ كۈچەيگىنى خۇشاللىنارلىق ئىش. لېكىن ئۇلار بۇرۇج ئوغلاننى تۈركىستان چېگراسىغا قوغلىماسلىقى كې-

ـرەك ئىدى. بەلكىم يېتىشىپ بولالمىغانىدۇ، مۇنۇ ئاماسانچى تايـ-
شىنىڭ ئىشىنى تېزرەك بىر تەرەپ قىلىپ تۈركىستانغا يۈرۈش
قىلسام بولغۇدەك...»

يۇنۇسخان خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ ئايغاقچىغا قارىدى.

ــ ئىجازەت، چىقىپ ئارام ئالسۇنلار.

ئايغاقچى ئۇنىڭغا چوڭقۇر بىر سالام بېرىۋېتىپ چىقىپ كەتتى.

ــ خوش، ئەھۋالدىن ھەممىلىرى خەۋەر تېپىشتىلا، ــ دېدى يۇنۇسخان ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە قاراپ، ــ تۈركىستاننىڭ ئىشىنى قانداق قىلساق بولۇر؟

يۇنۇسخاننىڭ ئانا جەمەت زېمىنى بولغان تۈركىستانغا بەكمۇ مېھرى بار ئىدى. بۇرۇج ئوغلاننىڭ لەشكەر تارتىپ كىرگەنلىك خەۋىرى ئۇنى ئارامسىزلاندۇرۇپ قويغانىدى.

ــ ئۆزلىرىگە ھاي بەرگەيلا ئالىيلىرى، ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ سۆز ئېلىپ، ــ ئاۋۋال كۆز ئالدىمىزدىكى مۇنۇ ياۋنىڭ ئىشىنى بىر ياقلىق قىلىۋالايلى، ئاندىن تۈركىستانغا يۈرۈش قىلساقمۇ كېچىكمەيمىز.

ــ ئارتۇقچە تاقەتكە رەغدىم يوق، ــ دېدى يۇنۇسخان جىددىيلەشكىنىنى يوشۇرماي، ــ يۇت دەسسەپ تۇرغۇدەك زېمىن، پاناھلانغۇدەك كەپە يوق ئاشۇ ئېغىر كۈنلەردە ھەمدەمدە بولغان سەركەردىلىرىم ھازىر سوغۇق تۇپراقنىڭ ئاستىدا يېتىپتۇ، بىز بولساق ئىسسىق چېدىردا ئوت ئىسسىنىپ ئولتۇرۇپتىمىز، بۇنداق ئولتۇرۇۋەرسەك ئول قالماق سەركەردىسىنىڭ خورىكى ئۆسسە ئۆسىدۇكى، ھەرگىز پەسەيمەيدۇ، ئەسلىدە ئول ناكەسنى سۇلھىگە ئۇندىمىسەم بوپتىكەن. سوغۇق دېگەن بىزگىلا ئەمەس ئۇلارغىمۇ ئوخشاش نەشتىرىنى سانجىيتتى ئەمەسمۇ؟ جانابى سەركەردىلەر، ئەمدى سۇلھىگە ھەم سەۋرگە تاقەت يوق. ھەرقايسى لەشكەرگاھلار پۇختا تەييارلىق كۆرگەي، قار قاچان توختايدۇ، بۇنىسى قاراڭغۇ، قار توختىغان بىلەن سوغۇقنىڭ پەسىيىشىمۇ ناتا-

يىن. كۆتۈپ تۇرماي ياۋغا شىددەتلىك ھۇجۇم قىلايلى. يا غەلىبە ـ نۇسرەت قازىنارمىز، يا بولمىسا قازا قىلغان سەركەردىلىرىمىزگە ھەمراھ بولۇپ ئىلى دەرياسى بويىدا ياتارمىز.

ــ ئون بېشىمىز بولسىمۇ ھەممىسى جانابى قىبلىگاھىمىزغا تەسەددۇق، ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس، ــ ئۇنداقتا قارنىڭ توختىشىنى كۈتۈپ تۇرمايلى، ئۇلار قاردىن قانداق پايدىلىنىشنى بىلگەن بولسا بىزمۇ ھەم بىلىمىز، توختىماي يېغىۋاتقان بۇ قارنىڭ پايدىسىز تەرىپى بولغىنىدەك، پايدىلىق تەرىپىمۇ بار. ئاماسانچى تايشىنىڭ ئىككى كۈندىن بېرى جىم ياتقىنىغا قارىغاندا، ئۇنىڭ قار تېخىمۇ قېلىن يېغىپ سوغۇق كۈچىيىپ كەتسە، بىزنىڭ بەرداشلىق بېرەلمەي لەشكەرلىرىمىزنى چېكىندۇرۇپ كېتىشىمىزنى كۈتۈۋاتقانلىقى ئېھتىمالغا يېقىن، چۈنكى، ئۇلار ھۆل ـ يېغىن ئانچە كۆپ بولمايدىغان ئىقلىمدىن كەلگەن لەشكەرلىرىمىزنى بۇنداق قاتتىق قار، سوغۇققا بەرداشلىق بېرەلمەيدۇ دەپ ئويلايدۇ، بايا جانابى قىبلىگاھىمىزنىڭ سۆزلىرىنى ئاڭلاپ كاللامدىن بىر ئەقىل كەچتى. ئويلاپ باقسام بۇ قاردىن بىزمۇ پايدىلانساق بولغۇدەك.

ــ قېنى خوش، ــ دېدى يۇنۇسخان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇسنى سۆزلەشكە رىغبەتلەندۇرۇپ.

ــ لەپىلدەپ چۈشۈۋاتقان قاردىن پايدىلىنىپ بىر بۆلۈك لەشكەرلىرىمىزنى ياۋ قارارگاھىنىڭ ئارقا تەرىپىگە يۆتكەيلى. يەزەكلەر ياۋ قارارگاھىنىڭ ئەتراپىنى ئايلىنىپ دىققىتىنى ئۆزىگە تارتىپ تۇرسۇن، ئۇلار بىزنى سوغۇقتىن قورقىدۇ دەپ ئويلاپ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىشىمىزنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيدۇ، ئاللاھ خالىسا ئەتە كەچ ئېغىر ياتقۇ مەھەلدە ياۋ قارارگاھىنىڭ ئالدى ـ ئارقا تەرىپىدىن تەڭ شەبخۇن[1] ئۇرايلى.

ــ شۇنداق قىلايلى، ــ دېدى يۇنۇسخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ سىلى ياۋ قارارگاھىنىڭ ئارقا تەرىپىدىن تېگىش قىلىـ

① شەبخۇن ــ كېچىلىك ھۇجۇم.

دىغان قوشۇنغا باش بولسىلا، مەن ئالدى تەرەپتىن تېگىش قىلاي. شۇغىنىسى ياۋ قارارگاھىنىڭ ئەھۋالىنى تولۇق بىلمەيمىز ـ دە، سىرتتىن قاراپ قارارگاھنىڭ ئىچىنى كۆزەتمەك تەس.

ــ بۇنىڭ چارىسى ئاسان، ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، ــ ئەتە ئەتىگەن ياۋ قارارگاھىغا سولھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتەيلى.

ــ سولھى تەلەپ قىلامدۇق؟ ــ ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنمىگەن يۇنۇسخان قاپىقىنى تۈردى.

ــ سولھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتىش بىر باھانە ئالىيـ ـلىرى، ــ دېدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ مەقسىتىنى چۈشەندۈرۈپ، ــ ئەۋەتكەن ئەلچىمىز مۇشۇ باھانىدا ياۋ قارارگاھىنى تەپسىلىي كۆ ـ زىتىپ، ئەھۋال ئىگىلەپ كېلىدۇ.

ــ مۇددىئالىرىنى چۈشەندىم، ــ دېدى يۇنۇسخان كۈلۈپ، ــ نامدا ئەلچى، ئەمەلىيەتتە ئايغاقچى بولىدىكەن ـ دە!

ــ ئەينى مۇددىئا، ــ دېدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ.

ــ ئۇنداقتا كىمنى ئەۋەتسەك بولۇر؟

ــ كەمىنىلىرى باراي، ــ دېدى سەركەردە ھېسامىددىن دوغلات دەس ئورنىدىن تۇرۇپ، ــ ئەسلىدىمۇ قارارگاھ جايلاشتۇ ـ رۇش مېنىڭ ئىشىم ئەمەسمۇ؟

يۇنۇسخان رازىمەنلىك بىلەن بېشىنى لىڭشىتتى.

ــ ئېسىم قۇرۇسۇن. سەركەردە قارارگاھ قۇرۇشقا مۇئەككەل بولغاندىكىن ھەرقانداق قارارگاھنىڭ ئەھۋالىنى بىر قاراپلا بىـ ـلىۋالالايدۇ ئەمەسمۇ، ئەمىسە بۇ مۇشكۈل ۋەزىپە سىلىگە قارار تاپتى.

مەسلىھەت پىشقاندىن كېيىن سەركەردىلەر ئۆز لەشكەرگاھ ـ لىرىغا تارقاشتى.

ئەتىسى سەھەردە يۇنۇسخاننىڭ سولھى تەلەپ قىلىپ ئەلچى ئەۋەتكىنىنى سوغۇققا بەرداشلىق بېرەلمەي چېكىنىشكە باھانە ئىزدىگەنلىك دەپ چۈشەنگەن ئاماسانچى تايشى سەركەردە ھېسا ـ

مىددىن دوغلاتقا سىلىق مۇئامىلە قىلدى. سۇلھىنى قوبۇل قىلىدىغانلىقىنى، ئىككى كۈن ئىچىدە سۇلھى شەرتلىرىنى تەييارلاپ ئۆز ئەلچىسى ئارقىلىق ئەۋەتىپ بېرىدىغانلىقىنى بىلدۈردى.

«بەلەن بولدى، كۆك تەڭرى ماڭا مەدەت بەرگەن ئوخشايدۇ، ـــ دەپ خىيال سۈردى ئاماسانچى تايشى ھېسامىددىن دوغلاتنى يولغا سېلىۋېتىپ، ـــ سۇلتان يۇنۇسخان سۇلھى شەرتلىرىنى كۈتۈپ ئولتۇرغاچ تۇرسۇن، مەن يەنە ئىككى كۈن تەخىر قىلاي، ئىككى كۈن ئىچىدە بۇنداق قېلىن قار، قاتتىق سوغۇق كۆرۈپ باقمىغان موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ تېخىمۇ بەك ۋايجېنى چىقىدۇ. ئىرادىسى، جاسارىتى سۇنىدۇ، شۇ چاغدا بىرلا ھۇجۇم بىلەن ئۇلارنى تەلتۆكۈس يوقىتىمەن. ئۇلار بىلەن باشتا سۇلھى تۈزمەي، ئەمدى نېمىشقا سۇلھى تۈزىدىكەنمەن؟ مەن بىلەن جەڭ قىلغۇدەك جاسارىتى، ماغدۇرى بولغان بولسا ھەرگىز سۇلھى تەلەپ قىلمايتتى. ئالدىنقى قېتىمقى مەغلۇبىيىتى ئۇلارنى ئوبدانلا چۆچۈتكەن ئوخشايدۇ، ئى قۇدرەتلىك كۆك تەڭرىم، چەكسىز كۈچ ـ قۇدرىتىڭ بىلەن كەڭرى موغۇلىستان زېمىنىنى تەسەررۇپىمغا ئېلىشىمغا مەدەت بەرگەيسەن...»

ھاياجانلانغان ئاماسانچى تايشى سەركەردىلىرىنى يىغىپ زىياپەت ئۆتكۈزدى. لەشكەرلىرىگە ئۈچ ئاپقۇردىن شاراب ئىچىشكە ئىجازەت بەردى. موڭغۇللارنىڭ قارارگاھى بۈگۈن يەنە باشقىچە جانلىنىپ كەتكەندى.

ئېغىر ئەلياتقۇ مەھەل. ياۋ قارارگاھى ئاللىقاچان غېپلەت ئۇيقۇسىغا غەرق بولغانىدى. قارارگاھ قورۇقچىلىرىمۇ كېچىنىڭ جاندىن ئۆتىدىغان سوغۇقىدا توڭۇپ، تىترەپ، ئېغىر پىيمىلىرىنى تەستە يۆتكىگىنىچە ئورنىغا ئالمىشىدىغان قورۇقچىلارنىڭ يولىغا قارىشاتتى، ئەتراپىنىڭ تىنچ ئىكەنلىكىنى، غەيرىي ئەھۋاللارنىڭ يوق ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشۈپ ئېرەنسىزلىك بىلەن تاك ـ تاك چېلىشاتتى. ھەر بىر ئاش پىشىم ۋاقىتتا بىر قېتىم كېلىپ چارلىغۇچىلارنى نازارەت قىلىپ تۇرىدىغان قورۇقچى بەگىمۇ بو-

گوُن ئىسسىق يوتقان بېسىۋالغاندەك قىلاتتى. ياۋ قارارگاھىنىڭ ئالدى ـ ئارقا تەرىپىگە شەپە چىقارماي پەم بىلەن يېتىپ كەلگەن موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ تۇرشاۋۇللىرى ناھايىتىمۇ يىنىك، چەبدەس ھەرىكەتلىرى بىلەن قارارگاھنىڭ مۇھاپىزەت قاشالىرىنى چۇۋۇپ، ئاساسلىق قوشۇننىڭ ھۇجۇم قىلىپ كىرىشى ئۇچۇن يوچۇق ئاچماقتا ئىدى.

تۇيۇقسىز ئالدى ـ ئارقا تەرەپتىن كۆتۈرۈلگەن دەھشەتلىك نەرە ساداسى موغۇل قارارگاھىنى ۋەھىملىك تىترەتتى. چۆچۈپ ئويغانغان موغۇل لەشكەرلىرى پاتىپاراق بولۇپ كەتتى. ئۇلار دۇ ـ بۇلغا ـ ساۋۇتلىرىنى كىيىپ، قىلىچ ـ قالپاقلىرىنى ئېلىپ بولغۇچە قولىغا ئوتقاش كۆتۈرۇشۇۋالغان مىڭلىغان موغۇلىستان لەشكەرلىرى قارارگاھقا سەلدەك ئېقىپ كىردى ـ دە، قوللىرىدى ـ كى ئوتقاشلارنى چېدىرلارغا تاشلاپ كۆيدۈرۈشكە، چېدىردىن يۇ ـ گۇرۇپ چىققان رەقىبلىرىنىڭ بېشىغا قىلىچ چېپىشقا باشلىدى.

چۇقان ـ سۈرەن ساداسىدىن چۆچۈپ ئويغانغان ئاماسانچى تايشى ئەتىگەن يۇنۇسخاننىڭ سۇلھى تەلەپ قىلىشى ئەمەلىيەتتە ئۆزىنى بىخۇدلاشتۇرۇش ئۇچۇن قىلىنغان ھىيلە ئىكەنلىكىنى دەرھاللا ھېس قىلدى.

ئەتىگەن ئەلچى سىياقىدا كەلگەن سەركەردە ھېسامىددىن دوغلات ياۋ قارارگاھىنىڭ قايسى تەرىپىدە لەشكەرلەرنىڭ، قايسى تەرىپىدە سەركەردىلەرنىڭ، قايسى تەرىپىدە خىزمەتكارلارنىڭ، قايسى تەرىپىدە ئاماسانچى تايشىنىڭ چېدىرى جايلاشقانلىقىنى تەپسىلىي كۆرۈۋالغانىدى. شۇڭا ھازىر ئۇلار ھە دېگەندە خىزمەت ـ كارلار، ئاياللار ۋە لەشكەرلەرنىڭ چېدىرى بىلەن كارى بولماي، سەركەردىلەرنىڭ چېدىرىغا ھۇجۇمنى مەركەزلەشتۇرگەنىدى.

ئاماسانچى تايشى خېلى ئىرىشچانلىق كۆرسىتىپمۇ جان قاي ـ غۇسىدا پاتىپاراق بولۇپ كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى يى ـ غالمىدى. بۇنى ئاز دېگەندەك ئۆزىمۇ ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇم نىشانىغا ئايلىنىپ قالغانىدى. مىڭ نەپەر خاس نۆكىرى ئۇنى جان

تىكىپ قوغدىمىغان بولسا، ئاللىقاچان جېنىدىن ئايرىلغان بولات-
تى.

«مەن بۇ ئالدامچى، ھىيلىگەرنىڭ دامىغا چۈشۈپتىمەن...»

ئۇ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى يىغىپ مۇداپىئە سېپى تەش-
كىللەش خىيالىدىن ۋاز كېچىپ، نۆكەرلىرىنىڭ مۇھاپىزىتىدە
خانىش ـ توقاللىرى جايلاشقان چېدىرغا قاراپ ئىلگىرىلىدى.

كۆيۈۋاتقان چېدىرلار پۈتكۈل قارارگاھنى يوپيورۇق قىلى-
ۋەتكەنىدى.

يۇنۇسخان سەركەردىلەرگە ئاياللار ـ بالىلار، خىزمەتكارلار-
نىڭ چېدىرىغا تەگمەي، بارلىق ھۇجۇمنى ياۋنىڭ سەركەردە ـ
لەشكەرلىرىگە قارىتىشنى قاتتىق جېكىلىگەنىدى. شۇڭا ئاماسان-
چى تايشى خانىش ـ توقاللىرى بار چېدىرغا ئاسانلا يېقىنلاشتى
ۋە ئۇلارنى ئاتلىرىغا مىندۈرۈپ جان ـ جەھلى بىلەن قاچتى.

ھايات ـ ماماتلىق جەڭگە كىرىشكەن موغۇلىستان لەشكەر-
لىرى قەھرىتان سوغۇقتا توڭلاش ئۇياقتا تۇرسۇن قانلىرى قاي-
ناپ، قارا تەرگە چۆمۈلگەنىدى. قار ئاققان قانلارنى، بېشىدىن
جۇدا بولغان جەسەتلەرنى يوشۇرۇپ قالماقچى بولغاندەك لەپىلدەپ
چۈشۈۋاتاتتى، قىيا ـ چىيا، داد ـ پەرياد سادالىرى قارارگاھنى
بىر ئالغانىدى، قىلىچلار جاراڭلايتتى، لەشكەرلەر رەقىبلىرىنى
يەر چىشلىتىش ئۈچۈن نەرە تارتىشاتتى، تىغ زەربىسىگە ئۇچرى-
غانلار ئېچىنىشلىق ئىڭرايتتى..

ئۇزۇن قىش كېچىسى ئاخىرلىشىپ ئاخىرى تاڭ ئاتتى،
پۈتكۈل لەشكەرگاھتا ئوڭ ـ تەتۈر ياتقان جەسەتلەردىن قار زەم-
چىكى پەيدا بولغانىدى. تامام كۆيۈپ بولالمىغان چېدىرلارنىڭ يا-
غاچلىرىدىن قاپقارا ئىس ئۆرلەيتتى. موغۇلىستان لەشكەرلىرى
قاچقان ياۋنى قوغلاپ كەتكەن بولۇپ، لەشكەرگاھ تىمتاسلىققا
چۆمگەنىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان قېپقالغان لەشكەرلەرگە جەسەتلەر ئارى-
سىدىن تىرىك قالغانلارنى ئىزدەشكە بۇيرۇدى. ئەپسۇسكى بىرمۇ

ئىرىك جان تېپىلمىدى. ئەجەللىك يارىلانماي ئىرىك قالغان بىر قىسىم بىتەلەي لەشكەرلەرنىڭ جېنىنى قاتتىق سوغۇق ئالغان بولۇپ، ئۇلار قانداق ياتقان بولسا شۇ پېتى توڭلاپ قېتىپ قالغانىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان قارا قىشنىڭ، قارنىڭ، سوغۇقنىڭ دەھشىتىنى مۇشۇ قېتىمقى جەڭدە تۇنجى قېتىم ھېس قىلدى.

ئەتىسى پېشىن ۋاقتىغا ئۇلگۇرۇپ ياۋنى قوغلاپ كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلەر قايتىپ كەلدى. ئاماسانچى تايشىنىڭ ئاز بىر قىسىم نۆكەرلىرى بىلەن خوتۇن ـ بالىلىرىنى ئېلىپ قېچىپ كەتكىنىنى ھېسابقا ئالمىغاندا قالغان لەشكەرلىرىنىڭ ھەممىسى دېگۈدەك تالاپەتكە ئۇچرىغانىدى.

سۇلتان يۇنۇسخان جەڭدە قازا قىلغان لەشكەرلەرنىڭ نامىزىنى ئۆپچە چۈشۈرۈپ دەپنە قىلغۇزدى، ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ جەسىتىنى بىر تەرەپ قىلىشنى ۋە جەڭ مەيدانىنى تازىلاشنى يەرلىك ئاھالىگە تاپشۇردى. جەڭ غەنىيمەتلىرىنى سەركەردە ـ لەشكەرلەرگە تارقىتىپ بەردى، ئاندىن تۇركىستانغا قاراپ ئالدىراپ يۈرۈپ كەتتى.

※ ※ ※

ــ ئالىيلىرى قارىسىلا، جەرەن توپى، بەكلا كۆپكەن.

ئۇۋنى كۆرۈپ ئۆزىنى تۇتالماي قالغان نۆكەر بېشىنىڭ قىلغان بۇ گېپى يۇنۇسخاننىڭ خىيالىنى چالغىتتى. ئۇ بېشىنى كۆتۈرۈپ نۆكەر بېشى كۆرسەتكەن تەرەپكە قارىدى. ئاپئاق قارلىق دالىدا يەتمىش ـ سەكسەن تۇياق جەرەن توپى جېنىنىڭ بارىچە قاچماقتا ئىدى.

ــ نېمىگە قاراپ تۇرىسىلە، ئات سېلىڭلار!

خاننىڭ پەرمانى بىلەن تەڭلا نۆكەرلەر ئاتلىرىغا قامچا سالدى. يۇنۇسخاننىڭ ئۇۋغا ئېتىلمىغانلىقىنى كۆرگەن ئون نەپەر

نۆكەر ئۇنى قورۇقداپ قېپقالدى.

«ھېلىمۇ ياخشى، سەيھۇن دەرياسى ۋادىسىدا ياۋايى ھايۋانلار كۆپ ئىكەن، بولمىغان بولسا لەشكەرلەرنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈك مەسىلىسىنى قانداق ھەل قىلار بولغىيتتىم. ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ كەتكىنىگە ئەمدى تۆت كۈن بولدى. يەنە بىر ھەپتىدە قايتىپ كېلەلەرمىكىن تاڭ. خەۋىرىمنى ئاڭلىسا تۈركىستان بەگلىرى چوقۇم كېلىدۇ. ئۇ چاغدا ئوزۇق ـ تۈلۈكتىنىمۇ، بۇرۇج ئوغلان بىلەن بولىدىغان جەڭدىنىمۇ غەم قىلمايمىز. ئۇنىڭغىچە ئول دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچرىشىپ قالمىساق ياخشىدى، پەرۋەردىگار ئۆز پاناھىدا ساقلار...»

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخان باشچىلىقىدىكى موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ قاراتوقايغا چۈشكۈن قىلغىنىغا ئىككى ھەپتە بولاي دەپ قالغانىدى. ئوزۇق ـ تۈلۈك تۈگەپ كەتكەن، يەنە كېلىپ ھاۋا سوغۇق بولغاچقا سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتمەي قاراتوقايدا تۇرۇپ قېلىشقا مەجبۇر بولغانىدى. ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىر بۆلۈك لەشكەرلەرنى ئېلىپ، يۇنۇسخاننىڭ كەلگەنلىكىدىن تۈركىستان بەگلىرىنى خەۋەردار قىلىش ھەم لەشكەرلەرگە ئوزۇق ـ تۈلۈك غەملەش ئۈچۈن كەتكەنىدى. تۆت كۈندىن بېرى سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئازغىنە ئوزۇق ـ تۈلۈكنى تېجەش ئۈچۈن ئوۋ ئوۋلاۋاتاتتى. قارارگاھتا ئاياللار، بالىلار، خىزمەتكارلاردىن باشقا يەنە ئازغىنە قورۇقچىلار قالغانىدى. چېدىردا بىكار ئولتۇرۇپ زېرىككەن يۇنۇسخانمۇ بۈگۈن ئوۋغا چىققانىدى.

جەرەن قوغلاپ كەتكەن نۆكەرلەر بىردەمدىلا كۆزدىن غايىب بولدى. يۇنۇسخان ئات ئۈستىدە ئولتۇرۇپ توڭلىغانىدى. ئۇ نۆكەرلىرى بىلەن بىللە ئوۋنى قوغلىمىغىنىغا پۇشايمان قىلدى. ئېرەنسىزلىك بىلەن سەيھۇن دەرياسىنىڭ نېرىقى قىرغىقىغا نەزەر تاشلىدى. دەريانىڭ نېرىقى قىرغىقى كۆز يەتكۈسىز قىزىلقۇم دەشتىگە تۇتىشاتتى. قۇياش نۇرىدا ئۆزگىچە جۇلالانغان ئاپئاق قار بىپايان قىزىلقۇم دەشتىنى غايىب قىلىۋەتكەنىدى.

«قار ياغمىغان بولسىمۇ قىزىلقۇم دەشتىنىڭ ئۇ چېتىنى كۆرۈش مۇمكىن ئەمەس ئىدى...»

يۇنۇسخان خىيالىنى داۋاملاشتۇرغاچ دەريانىڭ ئاياغ تەرىپىگە نەزەر تاشلىدى. سەيھۇن دەرياسىنىڭ ئاياغ تەرىپىدە تاشكەنت شەھىرى بار ئىدى. تاشكەنت ئېسىگە كېلىشى بىلەن ئۇنىڭ ئۇ شەھەردە ئۆتكەن قىسقىغىنا ھايات دەقىقىلىرى ئېسىگە كەلدى.

«ئاللاھ خالىسا بۇرۇج ئوغلاننىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىپ بولسام، كۆكلەم بىلەن تەڭ سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى قەشقەرگە يولغا سېلىۋېتىپ، ئۆزۈم سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈپ كېلەرمەن. شۇ باھانىدا سەمەرقەنت، ھىراتلاردىن داڭلىق مېمار، نەققاشلارنى تەكلىپ قىلىپ ئاقسۇ، قەشقەر قاتارلىق شەھەرلەردە ھىرات، سەمەرقەنتتىكىگە ئوخشاش ئوردا ـ سارايلارنى، مەسچىت ـ مەدرىسەلەرنى بىنا قىلدۇرارمەن...»

تۇيۇقسىز ئاتنىڭ دۈپۈرلىگەن تۇياق تىۋىشى يۇنۇسخاننىڭ خىيالىنى ئۈزۈپ قويدى.

ــ چاتاق بولدى ئالىيلىرى...

ئېتىنى قۇيۇندەك چاپتۇرۇپ كەلگەن لەشكەرگاھ قورۇقچىسىنىڭ چىرايى تەشۋىشلىك تۈس ئالغانىدى، تىنىق ـ تىنىقىغا ئۇلگۈرمەي ھاسىرايتتى، كۆزلىرىدىن كۈچلۈك بىر ئەندىشە، ئالاقزادىلىك بالقىيتتى.

ــ نېمە ئىش بولدى، تېز سۆزلە، ــ دېدى جىددىيلەشكەن يۇنۇسخان.

ــ قارارگاھنى ياۋ لەشكەرلىرى بېسىۋالدى ئالىيلىرى.

يۇنۇسخاننىڭ تاپىنىدىن كىرگەن بىر ئوت مېڭىسىدىن چىقىپ كەتتى، يۈرىكى چىغىدە قىلىپ كەتتى.

ــ قايسى ياۋ لەشكەرلىرى؟

ــ دەشتى قىپچاق خانزادىسى بۇرۇج ئوغلان...

يۇنۇسخان قورۇقچىسىنىڭ گېپىنىڭ ئاخىرىنى كۈتمەيلا ئېتىغا قامچا سالدى.

— بىرنەچچىڭلار ئۇۋغا كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلەرگە خەۋەر بېرىڭلار، دەرھال قارارگاھقا قايتسۇن، — دېدى يۇنۇسخان ئارقىسىدىن دەمبەسقەدەم ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان قورۇقچىلىـ رىغا قاراپ.

تۆت نۆكەر يۇنۇسخاندىن ئايرىلىپ تۆت تەرەپكە قاراپ ئات چاپتۇرۇپ كېتىپ قالدى.

ئېتىغا ئاچچىق قامچا سېلىپ ئۇچقاندەك كېتىپ بارغان يۇـ نۇسخاننىڭ ئەس ـ يادى قارارگاھىدىكى خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالـ غاندى.

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ نۇرغۇن سەركەردە ـ لەشكەرـ لىرى بىلەن كېلىپ سەيھۇن دەرياسى بويىدىكى قاراتوقاي قىشلىـ قىغا چۈشكۈن قىلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان بۇرۇج ئوغلان كۆرۈـ نۈشتە چېكىنىپ، مۇداپىئەدە تۇرغاندەك قىلغان بىلەن، ئەمەلـ يەتتە بىرنەچچە كۈندىن بېرى ئەپلىك پۇرسەت كۈتۈۋاتاتتى. شۇ ئارىلىقتا يەرلىك چارۋىچىلار سىياقىدا ياسانغان ئايغاقچىلىرى موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ قارارگاھىنى يوشۇرۇن چارلىدى. ئۇلارنىڭ ئوزۇق ـ تۈلۈكىنىڭ ئۆكسۈپ قالغانلىقىدىن، بىر قىـ سىم لەشكەرلەرنىڭ تۈركىستان بەگلىرىدىن ئوزۇق ـ تۈلۈك يىـ غىش ئۈچۈن كەتكەنلىكىدىن، قالغان سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ كۈندە ئۇۋغا چىقىپ، ئوۋ غەنىيمەتلىرى بىلەن يېمەكلىك مەسىـ لىسىنى ھەل قىلىۋاتقانلىقىدىن، قارارگاھنىڭ كۈندۈزى بوش قاـ لىدىغانلىقىدىن، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئۇۋغا چىقماي قارارگاھتا تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقانىدى.

سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان بىلەن توقاي تۆمۈر ئەۋلادىنىڭ زىدـ دىيىتى 1428 ـ يىلى ئوبۇلخەيرىخان دەشتى قىپچاق سەلتەنەتىگە سۇلتان بولۇپ تەختتە ئولتۇرغاندىن تارتىپ كەسكىنلەشكەنىدى. سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان مۇستەبىت سىياسەت يۈرگۈزۈش بىلەن بىرگە توقاي تۆمۈر ئەۋلادىنى چەتكە قاقتى. ھەتتا ئۇلارنى ئەجداد زېمىنى بولغان دەشتى قىپچاق دالىسىدىن پۈتۈنلەي قوغلاپ چىـ

قاردى. 1456 ـ يىلىغا كەلگەندە توقاي تۆمۈر ئەۋلادىدىن كېرەيخان بىلەن جانىبېكخاندىن ئىبارەت ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلار قازاق قەبىلىلىرىنى بىرلەشتۈرۈپ ئوبۇلخەيرىخانغا قارشى كەڭ كۆلەمدە ئىسيان كۆتۈردى. ئىسيان مەغلۇپ بولغاندىن كېيىن موغۇلىستان تەۋەسىدىكى يەتتە سۇ رايونىغا كۆچۈپ كېلىشكە مەجبۇر بولدى. بۇ چاغدا سۇلتان ئىسان بۇغاخان ئۇلارنىڭ ئوبۇلخەيرىخان سەلتەنەتىگە قارشى ئىسيانىنى قوللاپ چۇ دەرياسى[①] ۋادىسىدىكى قۇشباشى رايونىنى ئۇلارغا سۇيۇرغال قىلىپ بەردى. ئاكا ـ ئۇكا قازاق سۇلتانلىرى موغۇلىستان تەۋەسىدە پۇت دەسسىگۇدەك زېمىنغا ئېرىشكەندىن كېيىن، چېچىلىپ كەتكەن قازاق قەبىلىلىرىنى يىغىپ تېزلا كۈچەيدى ۋە پات ـ پات دەشتى قىپچاق دالىسىنى پاراكەندە قىلىپ سۇلتان ئوبۇلخەيرىخاننىڭ ئارامىنى بۇزۇپ تۇردى. سۇلتان يۇنۇسخان يەتتەكەنت، تۈركىستاننى ئىگىلەپ تۇرغان ۋاقىتىدا كېرەيخان، جانىبېكخانلار بىلەن باردى ـ كەلدى قىلىپ، دوستلىشىپ ئۆتتى، قولىدىن كېلىدىغان ياردىمىنى ئايىمىدى. ئۇلارنىڭ ئوبۇلخەيرىخان سەلتەنەتىگە قارشى كۈرىشىنى قوللىدى. سۇلتان ئوبۇلخەيرىخان قازا قىلغاندىن كېيىن پۇرسەتنى غەنىيمەت بىلگەن ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلار كەڭ ـ كۆلەمدە دەھشەتلىك ھۇجۇم قوزغاپ، دەشتى قىپچاق ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالدى. خانزادە بۇرۇج ئوغلان بولسا قېچىپ يۈرۈۋاتاتتى. ئەنە شۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ ئاكا ـ ئۇكا سۇلتانلارغا ھىمايىچى بولغان موغۇلىستان خانلىرىغا كۈچلۈك ئۆچ ـ ئاداۋىتى بار ئىدى.

ئەسلى گېپىمىزگە كەلسەك، ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق موغۇلىستان قارارگاھىنىڭ ئەھۋالىنى ئىنچىكە ئىگىلىگەن بۇرۇج ئوغلان بىردىنلا ئىشەنچىنى تۇرغۇزۇپ غەيرەتكە كەلدى.

«پەرۋەردىگارىم مېنى دەشتى قىپچاق سەلتەنەتىدىن ئايرىغان بولسىمۇ يەنە ئىنايەت قىلىپ ئوڭ كۆزى بىلەن قارىغان ئوخشايدۇ. موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئاش ـ ئوزۇقى تۈگەپ، ئوۋغا

① چۇ دەرياسى ــ سەيھۇن دەرياسى.

تايىنىپ قالغان، قارارگاھتا سۇلتان يۇنۇسخان ئاياللار، باللار ۋە خىزمەتكارلىرى بىلەن يالغۇز قالغان بولسا بۇ بىر تېپىلغۇسىز غەنىيمەت پۇرسەت ئىكەن. ئەمدى يەنە ئارىسالدى بولۇپ تۇرسام پۇرسەت ـ نۆۋەتنى كەتكۈزۈپ قويىمەن. ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇسخاننىڭ ئىنىسى سۇلتان ئىسان بۇغاخان دېگەن بەدرەك ئاغا ـ ئىنى سۇلـ تانلارنى قوللىمىغان، ھىمايىچى بولمىغان بولسا، بۈگۈنكى كۈندە ئۇلار بۇنچىلىك كۈچەيمىگەن، ئاتا مىراس تەختگاھىمنى تارـ تىۋالمىغان بولاتتى. ئايغاقچىلارنىڭ كۆزىتىشىچە، موغۇلىستان سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ئەتىگىنى ئوۋغا چىقىپ كەتسە، كەچتە قايتىپ كېلىدىكەن. دېمەك، كۈندۈزى قارارگاھ بوش دېگەن گەپ. كۈندۈزى ھۇجۇم قىلسام سۇلتان يۇنۇسخاننى ئاسانلا تۇتۇۋالىـ مەن. ئۇنى ئەسىر ئېلىۋالسام، پۈتكۈل موغۇلىستان تەسەررۇپى مېنىڭ ئىلكىمگە ئۆتىدۇ. ئول چاغدا دەشتى قىپچاق ھاكىمىيىـ تىنىمۇ قايتىدىن قولۇمغا ئالالايمەن...»

بۇرۇج ئوغلان ئەنە ئاشۇنداق خام خىيال بىلەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى كېچىچە شەپە چىقارماي سەيھۇن دەرياسى بويىغا يۆتكىگەن، بۈگۈن كۈندۈزدە سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ قاراتوقاي قارارگاھىغا ھۇجۇم قىلغانىدى. ئۇنىڭ بەختىگە قارشى بۈگۈن سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئىچى پۇشۇپ قېلىپ يۈزچە نۆكىرىنى ئېـ لىپ ئوۋغا چىقىپ كەتكەنىدى.

※ ※ ※

نەچچە مىڭ لەشكىرى بىلەن سەلدەك باستۇرۇپ كەلگەن بۇـ رۇج ئوغلان قارارگاھنى تېزلا ئىگىلىدى. ئۆزى يۇنۇسخاننىڭ دەرـ يا لېۋىگە جايلاشقان سەر چېدىرىغا باستۇرۇپ كىردى.

قارارگاھتا تۇيۇقسىز يۈز بەرگەن قىر ـ چاپقىن قورقۇپ يىغلاۋاتقان خانزادىلىرىنى پەپىلەۋاتقان ئىككى خانىش — ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىم سەر چېدىرغا ئالچاڭلاپ كىرىپ

كەلگەن بۇرۇج ئوغلانغا نەپرەت بىلەن قاراپ قويۇپ لام ـ جىم دې-
مىدى.

ــ يۇنۇسبەگ قېنى؟ ــ كۆرەڭلىك بىلەن سورىدى بۇرۇج
ئوغلان.

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ۋۇجۇدىنى ئىسكەنجىگە ئالغان
ۋەھىمىنى بېسىپ تۇرۇپ جاۋاب بەردى:

ــ ئوۋغا چىقىپ كەتكەن.

بۇرۇج ئوغلاننىڭ قان تولغان كۆزلىرىدە مەسخىرىلىك كۈل-
كە بالقىدى.

ــ يالغان، قورقۇپ مۆكۈنۈۋالغاندۇ تايىنلىق.

ــ قىبلىگاھىمىز ھەرگىزمۇ توخۇ يۈرەكلەردىن ئەمەس. ئۇ
خاتۇن ـ بالىلىرىنى تاشلاپ قويۇپ مۆكۈۋالىدىغان نامەردلىكنى
قىلمايدۇ. بولغان بولسا ئىپلاس ئاياغلىرىنى بۇ دەرگاھقا ھەر-
گىزمۇ باسالمايتتىلە، ــ دېدى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم قەد-
دىنى رۇسلاپ، ــ كۆرگەنلا، قارارگاھتا لەشكەر يوق. ھەقىقىي
باھادىر بولسىلا قۇرۇق قارارگاھقا باستۇرۇپ كىرىپ، ئاجىزەلەر-
گە ھەيۋە كۆرسەتمەي، مەيدان جېڭى قىلسىلا.

بۇرۇج ئوغلان پەرۋاسىزلىق بىلەن ئالچاڭلاپ بېرىپ سەر
چېدىرنىڭ تۆرىدىكى تەختتە ئولتۇردى ۋە تۆۋەندە پەرمان كۈتۈپ
تۇرغان سەركەردىلەرگە ۋارقىرىدى.

ــ پۈتكۈل قارارگاھنى ئالا قويماي ئىزدەڭلار. يۇنۇسبەگنى
تۇتۇپ كەلگەنلەرگە بويى بىلەن تەڭ ئالتۇن ئىنئام بېرىمەن، مەر-
تىۋىسىنى ئۆستۈرىمەن.

مال ـ دۇنيا تەمەسىدە تۇرغان سەركەردىلەرگە مۇشۇ گەپنىڭ
ئۆزىلا كۇپايە ئىدى. ئۇلار لەشكەرلىرىنى باشلاپ ئۆزلىرى خالى-
غانچە چېدىرلارغا كىرىپ پۇلغا يارىغۇدەك نەرسىلەرنى بۇلاشقا
كىرىشتى. شۇ تاپتا ئۇلار مال ـ دۇنيا، ئولجا ئىزدەش بىلەن بو-
لۇپ كېتىپ، ئوۋغا كەتكەن موغۇلىستان سەركەردە ـ لەشكەرلى-
رىنىڭ تۇيۇقسىز كېلىپ قېلىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەنىدى.

قاراتوقايغا شەپە چىقارماي يېقىنلىشىش ئۈچۈن كېچىدىن بېرى تۈزۈك ئارام ئالمىغان بۇرۇج ئوغلانىنىڭ قورسىقى ئاچقاندى. شىرە ئۈستىدىكى تاۋاقلاردا تۇرغان بوغا، جەرەن، كېيىك، قىرغاۋۇل گۆشلىرى ئۇنىڭ بىردىنلا ئىشتىھاسىنى قوزغىدى. ئۇ بىر پارچە گۆشنى ئېلىپ ئىشتىھا بىلەن يېيىشكە تۇتۇندى.

— شاراب بارمۇ؟ — سورىدى ئۇ قاپىقىنى تۈرۈپ.

ئۇنىڭ غەزىپىنى كەلتۈرۈپ قويسا كۇتۇلمىگەن ئاقىۋەتنىڭ كېلىپ چىقىشىدىن ئەنسىرىگەن خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم كېنىزەكنى بۇيرۇپ بىر كوزا شەربەت ئاچقتۇرۇپ بەردى.

بۇرۇج ئوغلان سوغۇق گۆشنى ئاچ بۆرىدەك يالماپ يۇتۇشقا باشلىدى. شۇ دەقىقىدە كاللىسىدا قىلچىلىك خەۋپسىرەش تۇيغۇسى يوق ئىدى، خىيالىدا ياۋ قارارگاھىنى پۇتۇنلەي ئىلكىمگە ئېلىپ بولدۇم دەپ ئويلايتتى.

ئۈچقاندەك ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ۋۇجۇدىدا قىلچىلىك ۋەھىمە يوق ئىدى، ئەس ـ يادى خوتۇن ـ بالىلىرىدا قالغانىدى، قارارگاھقا يېتىپ بارسىلا خوتۇن ـ بالىلىرىنى ياۋنىڭ چاڭگىلىدىن قۇتۇلدۇرالايدىغاندەك، شۇنچە كۆپ ياۋ لەشكەرلىرىگە بىر ئۆزى يالغۇز تاقابىل تۇرالايدىغاندەك تۇيغۇدا ئىدى. ھەئە، ئۇنىڭ ۋۇجۇدىدا كۈچلۈك بىر غەزەپ ـ نەپرەت ھۆكۇمران ئىدى. ئەزەلدىن بۇنداق ئاچچىق قامچا يەپ باقمىغان ئەرەب ئېتى شامالدىنمۇ تېز چاپاتتى. ئۇ ئاخىر قارارگاھقا يېتىپ كەلدى، غەزەپلىك كۆزلىرىنى دەريا بويىغا جايلاشقان شاھانە چېدىرىغا تىكتى. ئۇلجا ئالغان مال ـ دۇنيالىرىنى چېدىرلاردىن ئاچىقىپ بىر يەرگە دۆۋىلەۋاتقان ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ ئەتراپىغا نەزەر سېلىشقا ھەپىلىسى يوق ئىدى. ياۋ لەشكەرلىرى بىر ـ بىرىدىن قىزغىنىشىپ ئولجا ئىزدىشىۋاتاتتى. ئۇلار يۇنۇسخاننىڭ يېتىپ كەلگەنلىكىنى پەقەتلا سەزمىدى. يۇنۇسخان ئۆزى بىلەن تەڭ ئات چاپتۇرۇپ كېلىۋاتقان نۆكەرنىڭ يېنىدىكى كانايىنى يۇلۇپ دېگۈدەك ئالدى ـ دە، جان ـ جەھلى بىلەن چالدى. كاناي

چىلىشتا ئۇنىڭ باشقىچە ماھارىتى بار ئىدى. ئۆزى بىۋاستە قاتـ-
ـناشقان ھەرقانداق جەڭدە سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە مەدەت بېرىش
ئۈچۈن كاناي چالاتتى. كاناي ئاۋازىغا قاراپ سەركەردە ـ لەشكەرـ-
لەر خاننىڭ كاناي چېلىۋاتقانلىقىنى بىلىۋالالايتتى.

ــــ ئوت قويۇپ لەشكەرلەرگە خەۋەر بېرىڭلار.

ئۇ يېنىدىكى نۆكىرىگە پەرمان بېرىپ بولۇپ، شاھانە چېدىـ-
ـرىغا قاراپ ئات سالدى.

تۇيۇقسىز ياڭرىغان كاناي ئاۋازى خاس ئاتچىسىنى بىر ياندا
تۇرغۇزۇپ قويۇپ ئىشتىها بىلەن گۆش يەۋاتقان بۇرۇج ئوغلانىنى
قانداق چۆچۈتۈۋەتكەن بولسا، خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن
خانىش شاھ بېگىمنىمۇ شۇنچىلىك ھاياجانلاندۇرۇۋەتتى.

ــــ سۇلتان ئالىيلىرى كەلدى!

خانزادە ـ مەلىكىلىرىنى پەپىلەپ تۇرغان خانىش شاھ بېگىم
ھاياجان بىلەن ۋارقىرىۋەتتى. بۇرۇج ئوغلانىنى بولسا ئاللىقاچان
تىترەك باسقانىدى.

ــــ كېلىڭلار قىزلار!

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم شۇنداق دېگىنىچە سىرتقا چىـ-
قىشقا تەمشىلىپ تۇرغان بۇرۇج ئوغلانغا بىرىنچى بولۇپ ئېتىلـ-
ـدى. خانىشنىڭ مەقسىتىنى چۈشەنگەن كېنىزەكلەرمۇ بۇرۇج
ئوغلانغا قاراپ ئېتىلىپ كەلدى. خانىشلارنىڭ خىزمىتىنى قىلىش
ۋە قوغداش ۋەزىپىسىنى ئۈستىگە ئالغان بۇ كېنىزەكلەرنىڭ جاڭـ-
ـبازلىق ماھارىتى خېلىلا يۇقىرى ئىدى. ئۇلار تەڭلا يوپۇرۇلۇپ
كېلىپ بىرى بىلىكىگە، بىرى پۇتىغا، بىرى پېشىگە ئېسىلغىنىـ-
چە بۇرۇج ئوغلانىنى قىمىر قىلغۇزمىدى. بۇ ئىش كۆزنى يۇمۇپ ـ
ئاچقۇچىلىك ۋاقىتتا تۇيۇقسىز يۈز بەرگەنىدى. باياتىنبېرى قور-
قۇپ، شۈمشىيىپ تۇرغان ئايالـلارنىڭ ئۆزىگە تۇيۇقسىز ھۇجۇم
قىلىشىنى خىيالىغا كەلتۈرمىگەن بۇرۇج ئوغلان ئۇلارنىڭ نازۇك
بارماقلىرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىش ئۈچۈن جېنىنىڭ بارىچە يۇلقۇـ-
ناتتى، ئەمما ۋۇجۇدىنى ۋەھىمە، ئالاقزادىلىك باسقانلىقى ئۈچۈنمۇ

ئەيتاۋۇر پۇت ـ قولىدا جان قالمىغانىدى، كۆرسەتكەن قارشىلىقلىرى نەتىجىسىز ئاخىرلىشاتتى. شۇ ئەسنادا چېدىرغا سۇلتان يۇنۇسخان تۆت نۆكىرى بىلەن كىرىپ كەلدى ۋە ئويلىمىغان بۇ مەنزىرىنى كۆرۈپ يا كۈلۈشنى، يا غەزەپلىنىشنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالدى. شۇ دەقىقىدە ئاياللارمۇ يا بۇرۇج ئوغلاننى قويۇۋېتىشنى، يا ئاشۇنداق تۇرۇۋېرىشنى بىلەلمەي قېلىشقانىدى.

— بولدى قويۇۋېتىڭلار، — دېدى يۇنۇسخان ھاياجانلىق تۇيغۇلىرىنى بېسىپ.

ئاياللارنىڭ چاڭگىلىدىن بوشىغان بۇرۇج ئوغلان پالاقىدە يەرگە يىقىلدى، چىرايى ۋەھىمە، تەشۋىشتىن تاتىرىپ كەتكەنىدى.

— بىر قوشۇق قېنىمنى تىلەيمەن ئالىيلىرى، رەھىم قىلغايلا. ئۆزۈمنى بىلەلمەي قاپتىمەن.

يۇنۇسخان يەرگە چاپلىشىپ ياتقان بۇرۇج ئوغلانغا يىرگىنچ، نەپرەت بىلەن قارىۋەتكەندىن كېيىن يېنىدىكى نۆكىرىگە بۇيرۇق قىلدى:

— مۇنۇ ناكەسنىڭ بېشىنى كېسىۋېلىپ، نەيزەڭنىڭ ئۇچىدىغا ئىلىپ قارارگاھتا جار سال، پاسىبانىنىڭ كاللىسىنى كۆرگەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى ھوشىنى يىغىۋېلىپ تەسلىم بولمىسا ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولىدىغانلىقىنى بىلىپ قويسۇن، — ئۇ ئىككى خانىشقا يۈزلەندى، — سىلەر چېدىردىن چىقماي بالىلارنى قورۇقداڭلار.

نۆكەرلەر بۇرۇج ئوغلان بىلەن ئاتچىسىنى سۆرەپ چىقىپ كاللىسىنى كەستى. ئاندىن بۇرۇج ئوغلاننىڭ بېشىنى نەيزىسىنىڭ ئۇچىغا سانجىپ بار ئاۋازى بىلەن ۋارقىرىدى:

— دەشتى قىپچاق لەشكەرلىرى ئاگاھ بولۇڭلار! كۆزۈڭلارنى يوغان ئېچىپ تونۇۋېلىڭلار. مانا بۇ پاسىبانىڭلار بۇرۇج ئوغلاننىڭ بېشى. كىمكى تەسلىم بولماي قارشىلىشىدىكەن، ئاقىۋىتى مۇشۇنداق بولىدۇ!

بۇرۇج ئوغلاننىڭ بېشىنى تونۇغان سەركەردە ـ لەشكەرلەر

داڭقېتىپ تۇرۇپ قېلىشتى. ئۇلارنىڭ ۋۇجۇدىنىمۇ ئۆلۈم ۋەھىمىسى چۇلغىۋالغانىدى. دەل شۇ چاغدا قارارگاھنىڭ ئەتراپىدىن مىڭلىغان ئاتلارنىڭ دۈپۈرلىگەن تۇياق تىۋىشى ئاڭلاندى. قارارگاھنىڭ ھۇجۇمغا ئۇچرىغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئوۋنى تاشلاپ قويۇپ قايتىپ كەلگەنىدى.

قارارگاھ ئىچىدە بىردىنلا قىر ـ چاپ باشلاندى. داد ـ پەرياد سادالىرى ئەتراپنى بىر ئالدى. ئاتلىرىنى، قوراللىرىنى تاشلاپ قويۇپ ئولجا ـ غەنىيمەت يىغىش بىلەن بولۇپ كەتكەن ياۋ لەشكەرلىرى جان قايغۇسىدا قېچىشقا باشلىدى. شۇ تاپتا ئۇلار ئاتلىق موغۇلىستان لەشكەرلىرىنىڭ ئالدىدا بىچارە ئوۋغا ئوخشاپ قالغانىدى. قارشىلىق كۆرسەتمەي تەسلىم بولغانلار ئەسىر ئېلىندى. قاچقانلار، قارشىلىق كۆرسەتكەنلەر رەھىمسىزلىك بىلەن ئۆلتۈرۈلدى. بۇرۇج ئوغلاننىڭ نەچچە مىڭ لەشكىرىنىڭ بىرىمۇ قېچىپ قۇتۇلالمىدى.

موغۇلىستان لەشكەرلىرى سەيھۇن دەرياسىدىن ئۆتۈپ بۇرۇج ئوغلاننىڭ قارارگاھىنى چاپقۇن قىلدى. بىھېساب مال ـ دۇنيا، ئوزۇق ـ تۈلۈك، قورال ـ ياراغ غەنىيمەت ئالدى.

شۇنداق قىلىپ يۇنۇسخان تۈركىستاننى بۇرۇج ئوغلاننىڭ تەھلىكىسىدىن مۇۋەپپەقىيەتلىك قۇتۇلدۇردى.

شاھ چېدىر ئونلىغان ئاتەشدانلارنىڭ تەپتىدە تونۇردەك ئىسسىپ كەتكەنىدى. چېدىرنىڭ ئىككى تەرىپىدە ئەمەل ـ مەرتىۋىسى بويىچە ئولتۇرۇشقان ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىڭ ئالدىدىكى شىرەلەرگە تاۋاق ـ تاۋاقلاپ گۆش، كاۋاپ قاتارلىق نازۇ نېمەتلەر

تىزىلغانىدى. تۆردىكى شاھانە كۇرسىدا ئولتۇرغان سۇلتان يۇ ـ نۇسخاننىڭ كەيپى تولىمۇ چاغ ئىدى. سالامغا كەلگەن تۇركىستان ئەمىر ـ بەگلىرى ئىككى گەپنىڭ بىرىدە سۇلتان يۇنۇسخانغا خۇشامەت، ماختاش سۆزلىرىنى ياغدۇراتتى. ساقىيلار كوزىلاردىن كاسا ـ قەدەھلەرگە شاراب قۇيۇپ ئۇلگۇرتەلمەيتتى...

سۇلتان يۇنۇسخان قىشنى قاراتوقايدا ئەنە شۇ يوسۇندا ئۆت ـ كۇزدى، خالىسا شىكارغا چىقتى. كۇندۇزى قىلىنىدىغان ئوۋ تا ـ ماشاسى، كېچىسى ئۆتكۇزۇلىدىغان بەزمە ـ مەشرەپلەر قاراتوقاي قىشلىقىنى باشقىچە قىزىتىۋەتكەنىدى. ھايت ـ ھۇيت دېگۇچە بىر ئاي ۋاقىت ئەنە شۇنداق تېزلا ئۆتۇپ كەتتى. سەيھۇن دەرياسى ۋادىسىدىكى قار ـ مۇزلار ئاستا ـ ئاستا ئېرىپ، چىملار، دەل ـ دەرەخلەر قايتىدىن بىخ چىقىرىپ كۆكلەم پەسلىدىن شەپە بەردى.

ــ بۇگۇندىن باشلاپ سەركەردە ـ لەشكەرلەر ئوۋنى توختات ـ سۇن، ــ دېدى يۇنۇسخان ئەتىگەنلىك سالامغا كىرگەن ئەمىر ـ سەركەردىلەرگە قاراپ، ــ ھاۋا ئىللىپ دەل ـ دەرەخ، گۇل ـ گىياھلار كۆكىرىشكە باشلىدى، بۇ ياۋايى ھايۋانلارنىڭ كۆپىيىپ ئەۋلاد قالدۇرىدىغان مەزگىلى، ھېلىمۇ قىشتىن بېرى ئوۋ ئوۋلاپ سەيھۇن دەرياسى ۋادىسىدا تۇزۇك جانىدارلارنى قويمىدۇق.بىزدىن ئۇركۇپ نۇرغۇن ھايۋانلار قىزىلقۇم دەشتىنىڭ ئىچكىرىسىگە قېچىپ كەتتى. ئەمدى بولدى قىلايلى، ئۇلارمۇ دەريا ساھىلىدىكى ماكانىغا قايتىپ كېلىپ خاتىرجەم ئەۋلاد قالدۇرسۇن. ئەتىياز، ياز پەسلىدە ئوۋ ئوۋلىساق يامان بولىدۇ، بىزنىڭمۇ ھەم قوزغىلىدىغان ۋاقتىمىز بولۇپ قالدى.

ــ ماڭلايسۆيەگە قايتامدۇق ئالىيھەزرىتىم؟ ــ سورىدى ئابـ ـدۇلقۇددۇس بەگ تەۋازۇ بىلەن بېشىنى ئېگىپ تۇرۇپ.

ــ شۇنداق، ــ دېدى سۇلتان يۇنۇسخان، ــ سىلى ئاسا ـ لىق قوشۇننى ئېلىپ ئاستانىگە قايتقاچ تۇرسىلا، ھېلىمۇ شۇنچە ۋاقىتتىن بېرى سەلتەنەتنى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جانابلىرىغا يالغۇز تاشلاپ قويدۇق، سىلى بېرىپ مىرزىغا ھەمدەملىشىپ

سەلتەنەت ئىشلىرىغا قاراشسىلا.

ـــ ئۆزلىرى قايتمامدىلا ئالىيلىرى؟

ـــ مەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا بېرىپ، دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇپ ئاندىن يانىمەن، كۆرۈشمىگىلى بىرقانچە يىل بولۇپ قاپتۇ. جان تەندە ئامانەت دېمەتكەن، تۇر - كىستانغا كېلىپ قايتىپ كەتكىنىمنى ئاڭلىسا كۆڭلىگە كېلىدۇ. ماڭلايسۆيەگە كەتسەم بۇ تەرەپلەرگە يەنە قاچان كېلىمەن، بۇنىسى نامەلۇم. ئۆتكەن يىلى ماڭلايسۆيەگە بارغىنىمدا يەتتەكەنت، تۇر - كىستان تەۋەسىدىن خېلى كۆپ ئەمىر ـ بەگلەر ماڭا ئەگەشكەن - دى. ئىلى دەرياسى بويىدىكى ئاماسانچى تايشى بىلەن بولغان جەڭ - دە بەختكە قارشى ئۇلارنىڭ كۆپ قىسمى ئاللاھنىڭ رەھمىتىگە كەتتى. قازايى قەدەر ھەرقاچان بىز بىلەن بىللە. ھېچقايسىمىزنىڭ جانابى ھەقكە جان، ئۆمۈر دەۋاسى قىلىش ھەققىمىز يوقتۇر، ھا - مان بىر كۈنى ئۆلۈپ كېتىمىز. ماڭا ئىلى ۋادىسىدىكى قىرغىن - چىلىقتا ئامان قالغان يەتتەكەنت، تۇركىستان سەركەردىلىرى ھەمراھ بولۇپ قېپقالسۇن. ئۇلار ماڭا ئەگىشىپ كۆپ رىيازەت چەكتى، ئۇلارنى ئۆز يۇرت ـ ماكانىدا ئۇزۇنراق تۇرغۇزاي، ئۇ - رۇق ـ تۇغقان، قوۋم ـ قېرىنداشلىرى بىلەن كۆرۈشتۇرەي دەي - مەن.

ـــ قىبلىگاھىمىزنىڭ ھىممىتىگە تەسەننا، ـــ دېدى يەتتە - كەنت، تۇركىستان ئەمىرلىرى دەس ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشۇپ.

سۇلتان يۇنۇسخان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنى ئاساسلىق قوشۇننىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن ئاقسۇغا ئۇزىتىپ قويدى. ئۆزى بەش يۈز خاس نۆكىرى ۋە خوتۇن ـ بالىلىرى بىلەن قېپقالدى، ئۇنىڭغا يېنىدا ئېلىپ قالغان يەتتەكەنت، تۇركىستان بەگلىرىنىڭ نۆكەرلىرىنى قاتقاندا بىرمىڭ بەشيۈز گە يېقىن ئا - دەم بولغانىدى.

دەشتى قىپچاق دالاسىدىن كەلگەن سەركەردە ـ لەشكەرلەرنى تامامەن يوقاتقان سۇلتان يۇنۇسخان ئەشەددىي رەقىبلىرىدىن

خالاس بولغاندەك ئۆزىنى بىخەتەر ھېس قىلىپ، كۆپ لەشكەر ئې-لىپ يۇرۇشنى ئاۋارىچىلىق ھېسابلىغانىدى. ئاساسلىق قوشۇننى ئۆزى تېپ قويغاندىن كېيىن تاشكەنتكە بېرىشقا ئانچە ئالدىراپ كەتمىدى. نەچچە تۈمەن لەشكەردىن بوشاپ قالغان قاراتوقاي قىش-لىقى باشقىچە ئازادىلىشىپ، جىمىپ قالغانىدى. سەيھۇن دەرياسى-نىڭ شارقىراپ ئاققان سۇپسۈزۈك سۇلىرى كىشىگە زوق بې-غىشلايتتى. جىمجىتلىقتا چۆككەن دەريا ساھىلىغا ئۇركۈگەك قۇشلار، ياۋايى ھايۋانلار قايتىپ كېلىشكە باشلىغانىدى. شۇ كۈن-لەردە يۇنۇسخان باشقا ئىشلارنى ئۇنتۇپ ۋاقتىنى خانىشلىرى، خانزادىلىرى، مەلىكىلىرى بىلەن ئۆتكۈزۈشكە كىرىشكەنىدى. ھەمراھ بولۇپ قېپقالغان ئەمىر ـ سەركەردىلەرنىمۇ ھەر كۈنى ئەتىگەن ـ كەچتە شاھ چېدىرىغا سالامغا كېلىش يوسۇنلىرىدىن ئازاد قىلىۋەتكەنىدى. شۇ تاپتا ئۇ يېنىدا قېپقالغان ئاشۇ ئەمىر-لەرنىڭ ئۆزىدىن قاتتىق نارازى بولۇپ قالغانلىقىنى قىلچىلىك ھېس قىلمايتتى.

ھەئە، ئۆز ۋاقتىدا زور بايلىق، يۇقىرى مەرتىۋە ـ مەنسەپ تەمەسىدە يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ ئاۋۋال قەشقەر، ئاقسۇ، ئاندىن كېيىن تۇرپان، ئىلى ۋادىسىغا بارغان بۇ ئەمىرلەرنىڭ يەتكۈچە قورساق كۆپۈكى بار ئىدى. بۇرۇج ئوغلان بىلەن قىلغان غەلىبى-لىك جەڭدىن كېيىن ئۇلارنىڭ قورساق كۆپۈكى ھەسسىلەپ ئاش-قانىدى. شۇ سەۋەبلىك ئۇلارنىڭ سۇلتان يۇنۇسخانغا ئەگىشىپ ماۋەرائۇننەھرگە قايتا بېرىشتىن رايى يېنىپ قالغان، بىر ئاماللارنى قىلىپ ئەسلى ماكانى بولغان يەتتەكەنت، تۈركىستان، سايرام، ئىسسىقكۆل ۋادىسىدا قېپقېلىشنى كۆڭلىگە پۈككەنىدى. يۇنۇس-خاننىڭ ئۇلارنى يېنىدا ئېلىپ قېلىشى كۆڭلىدىكىدەك ئىش بول-غانىدى. ئۇلارنىڭ شۇم نىيەتلىرىدىن خەۋەرسىز يۇنۇسخان خو-تۇن ـ بالىلىرى بىلەن كۆكلەم پەيزىگە چۆمۈلگەن دەريا ۋادىسى-نىڭ گۈزەل مەنزىرىسىدىن قانغۇچە ھۇزۇرلانماقتا، سۇلتان ئە-بۇسەئىد مىرزا بىلەن قايسى شەھەردە، قايسى ۋاقىتتا كۆرۈشۈش-

ـنى خىيال قىلماقتا ئىدى.
ــ ئۆز ۋاقتىدا سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئەگەشكەن ئەمىر ـ بەگلەردىن ئاران تۆتىمىز ئېشىپ قاپتىمىز، ــ دېدى قارارگاھنىڭ ئوڭ تەرىپىدىكى چېدىرغا جۇغلىنىپ قورساق كۆ-پۈكى قىلىشىۋاتقان ئەمىرلەردىن ياشقا چوڭراقى ئېغىز ئې-چىپ، ــ ئول چاغدا لەشكەرلىرىمىزنىڭ سانىمۇ تۈمەندىن ئاشاتـ-تى، مانا ئەمدى لەشكەرلىرىمىزگە ئىگە بولالمايدىغان بولۇپ قال-دۇق، قولىمىزدا ئاران مىڭغا يېقىن نۆكىرىمىز قاپتۇ.
ــ ۋاي ئۇنى بىر دېمىسلە مىرسالى بارىن، ــ دېدى ئاق سېرىق، كوسا چىراي كەلگەن مىرزا ئەلىبەگ ئېچىنغان ھالدا، ــ بىز ھازىر يالغۇز لەشكەرلىرىمىزدىنلا ئەمەس، مال ـ دۇنيالىرى-مىزدىنمۇ ئايرىلىپ قالدۇق.
ــ بۇنى ئاز دەپ يەتكۈچە جاپامۇ تارتىۋالدۇق دېسىلە، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان ئۆچكە ساقىلىنى تىترىتىپ.
ــ قەشقەر، ئاقسۇغا بارساق تۇلۇم ـ تۇلۇم ئالتۇن ـ كۈ-مۈشكە ئىگە بولىمىز دەپ خام خىيال قىلغان ئىكەنمىز تېخى، ــ دېدى قارىماققا ئوتتۇز ـ ئوتتۇز بەش ياشلارغا كىرگەندەك كۆرۈ-نىدىغان، بەستلىك كەلگەن مۇرتازا پالۋان، ــ مال ـ دۇنياغا ئې-رىشەلمىسەكمۇ مەرتىۋە ـ مەنسەپكە ئېرىشەلىگەن بولساقمۇ كاش-كى.
ــ تاس قالدۇق جېنىمىزنى سېلىپ بەرگىلى.
ــ توۋا، بۇ يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئاجايىپ تەدبىرلىك ئادەم-كەن دېسىلە، قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپانلارنى ياغى قىلمايلا بويسۇندۇ-رۇۋالدى.
ــ بۇنىڭ ھەممىسى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا دوغلاتنىڭ تۆھپىسى. ئول ئەمىر ھەممە ئىشلارنى تەق قىلىپ، پەقەت خان ئالىيلىرىنىڭ كېلىشىگىلا قاراشلىق بولۇپ قاپتىكەن ئەمەسمۇ، ــ دېدى مىرسالى بارىن، ــ خان ئالىيلىرى پەيلىمىزنى بىلىپ قالدىمۇ قانداق، ئاۋامنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلمىسۇن دەپ لەشكەر-

لىرىمىزنى شەھەر ئەمەس، كىچىكرەك قەسەبە[①] ـ قىشلاقلارغىمۇ كىرگىلى قويمىدى.

ــ شۇنداق، لەشكەرلىرىمىزنى شەھەر ـ قەسەبەلەرنىڭ سىرتىدا قالدۇرۇپ قويۇپ، بىزنى يېنىدىن بىر قەدەممۇ نېرى قىلمىدى.

ــ لەشكىرىي ياساقنىمۇ بەكلا چىڭىتىۋالدى.

ــ مۇھىم ئورۇنلارغا موغۇلىستانلىق سەركەردىلەرنى قويدى.

ــ مەنسەپ ـ مەرتىۋىنىڭ يۇقىرىسىنىمۇ شۇلارغا بەردى.

ــ ماقۇل قەشقەر، ئاقسۇ، تۇرپانلارغۇ ئۇنىڭغا ئۆزلۈكىدىن بەيئەت قىلدى، بىزمۇ جەڭ قىلىپ ئەجىر ـ تۆھپە كۆرسىتەلمىددۇق دېيلى، ئەمما ئىلى دەرياسى بويىدىكى جەڭدە ئاجايىپ كاتتا پەھلىۋانلىق كۆرسەتكەنىدۇق.

ــ نۇرغۇن لەشكەرلىرىمىزدىن، بۇرادەرلىرىمىزدىن ئايرىلىپ قالدۇق تېخى.

ــ شۇنداق تۇرۇقلۇق قالماقتىن ئالغان شۇنچىۋالا ھېسابسىز ئولجىلاردىن بىزگە ئازراقلا بېرىپ قويۇپ بولدى قىلدى.

ــ ئالتۇن ـ كۈمۈشلەرنى ئۆزى ئوچچە ئىگەللەپ خەزىنىنىڭ ھېسابىغا ئۆتكۈزدى.

ــ مۇشۇنداقمۇ نائىنسابلىق قىلغان بارمۇ جاھاندا؟! ھەرقانداق ھۆكۈمدار جەڭدىن كېيىن سەركەردە ـ لەشكەرلىرىگە ئولجا ـ غەنىيمەتلەرنى ئىنئام قىلىپ بېرىۋېتىدۇ ئەمەسمۇ؟

ــ ماقۇل، ئۇ ئولجىلارنىغۇ قالماقلار ئىلى ۋادىسىدىكى ئاۋامنى بۇلاڭ ـ تالاڭ قىلىپ تارتىۋالغان دەپ بىزگە بەرمىدى، لېكىن مۇنۇ دەشتى قىپچاق خانزادىسى بۇرۇج ئوغلانىنىڭ قارارگاھىدىن غەنىيمەت ئالغان ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىقلارغا نېمە دېيمىز ئەمدى؟

ــ شۇ چاغدا بىر چېدىرغا كىرىپ ھاڭ ـ تاڭ قالدىم. بۇرۇج ئوغلان مەرھۇم ئاتىسى سۇلتان ئوبۇلخەيرخاننىڭ ئۆمۈربويى

① قەسەبە ــ بازار.

جۇغلىغان خەزىنىسىنى پاك ـ پاكىز سۈپۈرۈپ ئېلىپ كەتكەن ئەمەسمۇ. ساندۇق ـ ساندۇقلاردا ئالتۇن، ساندۇق ـ ساندۇقلاردا كۈمۈش، ساندۇق ـ ساندۇقلاردا جاۋاھىراتلار. ئۆمرۈمدە بۇنچىلىك ھەددى ـ ھېسابسىز بايلىقنى كۆرۈپ باقماپتىكەنمەن. شۇنداقلا قاراپ كۆزۈم چەكچىيىپلا قالدى. شول چاغدا تارتقان جاپايىمىزغا تۇشلۇق نېسىۋىگە ئاخىرى ئېرىشىدىغان بولدۇق دەپ خۇشال بولغانىكەنمەن، ــ دېدى مۇرتازا پالۋان، ــ ئەپسۇس، بىزگە تېگىل بولغىنى ئاران بىر پەتنۇستىن ئالتۇن بولدى.

ــ شۇنداق، بۇرۇج ئوغلاندىن ئولجا ئالغان ئول خەزىنىدە بىزنىڭمۇ نېسىۋىمىز بار ئىدى. يېرىمىنى ئۈلەشتۈرۈپ بەرگەن بولسىمۇ رازى بولۇپ كېتەتتۇق ئەمەسمۇ، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان.

ــ ھەممىسىنى ئاقسۇغا ئەۋەتىۋەتتى، سۇلتان دوستمۇھەممەدخان زامانىسىدا ۋەيران بولغان ئەل ـ يۇرتنى قايتىدىن قۇرۇشقا ئىشلىتىمىز دەيدۇ تېخى. ئۇنىڭ بىلەن بىزنىڭ نېمە ئىشىمىز. بىز بولمىساق ئۇ خەزىنىنى قولغا كىرگۈزەلمەيتتى، ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ.

ــ بىزگە بەرمىدى ـ يۇ، ئەمما سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا كۆرۈشۈش سوۋغىسى دەپ تۆت ساندۇق ئالتۇن، تۆت ساندۇق كۈمۈش، تۆت ساندۇق جاۋاھىراتلارنى ئايرىپ قويىدى.

ــ ئاۋۇ قىرىق تۆگىلىك گەزلىمە، ماتالارمۇ بار تېخى.

ــ ئاشۇ نەرسىلەرنى جېنىمىزنى تىكىپ قوغداپ ماڭىمىز دېسىلە تېخى.

ــ نېمىدېگەن تەڭسىزلىك بۇ؟!

ــ ئۆز ۋاقتىدا يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئەگەشمىگەن بولساق، يېڭىدىن مال ـ دۇنيا جۇغلىيالمىساقمۇ، قولىمىزدىكى بارىنى يوقىتىپ قويمايتتۇق ئەمەسمۇ.

ــ كېرەيخان، جانىبېكخانلارغا ئەگەشسەك بوپتىكەن.

ــ بۇنى كىم ئويلىغان.

ــ مەن ئەمدى خان ئالىيلىرىغا ئەگەشمەيمەن، ــ دېدى
مىرزا ئەلىبەگ.
ــ خان ئالىيلىرىغا ئەگەشمىسىلە نېمە ئىش قىلىلا تەق-
سىر؟ ھازىر ئۇ بۇرۇنقى يەتتەكەنتنىڭ بېگى يۇنۇسخان ئەمەس،
بەلكى نامى بۈيۈك موغۇلىستان دەپ ئاتىلىدىغان ماڭلايسۈيە، كۆن-
چى ـ تارىم، ئالتۇنتاغ، تۇرپان، قومۇل، ئىلىبالىق، ئالمالىق،
تۈركىستان، ئىسسىقكۆل تەسەررۇپىنىڭ بۈيۈك ھۆكۈمدارى. ئۇ
قولىنى نەگە سوزسا شۇ يەرگە يېتىدۇ. دەشتى قىپچاقتا كېرەي-
خان، جانىبېكخانلارغا ئوخشاش ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە
ۋادىسىدا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدەك ئىتتىپاقچىلىرى بار. يې-
قىن ئەتراپتا بىرمۇ دۈشمىنى يوق. دېمەك، خان ئالىيلىرىدىن
ئايرىلىپ كەتسىلە پۈت دەسسەپ تۇرغۇدەك ئالىقانچىلىك يەرمۇ تا-
پالمايدىلا، ــ دېدى مىرسالى بارىن.
ــ پەقەت بولمىسا بۇلاڭچىلىق قىلارمەن، ــ دېدى مىرزا
ئەلىبەگ، ــ بۇ پىخسىق خانغا ئەگىشىپ، جاپا تارتىپ قۇرۇق
قول يۈرگەندىن مىڭ ھەسسە ياخشى. تېخى ئامىتىم كېلىپ قالسا
ئۇياندىن ـ بۇيانغا ئۆتۈپ تۇرغان كارۋانلاردىن ئالتۇن ـ كۈمۈش،
جاۋاھىراتلارغىمۇ ئىگە بولۇپ قالىمەن.
ــ سىلىدىن ئېھتىيات قىلساق بولغۇدەك، بىزنىمۇ، خان
ئالىيلىرىنىمۇ بۇلاپ قويمىسىلا يەنە، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان
چاقچاق قىلىپ.
ــ راست، بۇلايمەن دېسىلە ئاشۇ ئالتۇن ـ كۈمۈش، جاۋا-
ھىراتلار خان ئالىيلىرىنىڭ چېدىرىدا ساندۇقى بىلەن بار، ــ دې-
دى مۇرتازا پالۋان.
ــ شۇنداق قىلايمۇ ـ يا؟ ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ، ــ ناۋادا
مۇرتازا پالۋان ھەمدەمدە بولۇشنى خالىسا بۇمۇ بولىدىغان چارە،
چۈنكى، ئاشۇ ئالتۇن ـ كۈمۈش، جاۋاھىراتلاردا بىزنىڭمۇ ھەققى-
مىز بار.
ئەمىرلەر بىردىنلا شۈكلەپ كەتتى.

مال ـ دۇنيا ۋەسۋەسىسى ئۇلارنىڭ يۈرىكىنى قارايتىۋېتىپ باراتتى.
شۇ تاپتا ئۇلارنىڭ كۆز ئالدىدا سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ چېدىرىدىكى ئەبۇسەئىد مىرزىغا كۆرۈشۈش سوۋغىسى سۈپىتىدە ساقلاپ قويغان مال ـ دۇنيالار زاھىر بولماقتا ئىدى. ئاغزىدىن چىقارمىغىنى بىلەن بۇ مال ـ دۇنيالارنى تۆتىلىسىنىڭ بۆلۈۋالغۇسى، بولاپلا سۇلتان يۇنۇسخاننى تاشلاپ قېچىپ كەتكۇسى بار ئىدى.
ــ ئەجەب جىمىپ كېتىشلىغۇ جانابلار، ــ دېدى قېرى ئەمىر مىرسالى بارىن خىرىلداپ كۆلگىنىچە جىمجىتلىقنى بۇزۇپ، ــ نەپسىلىرىنى شەيتان تاقىلدىتىۋاتىدۇ ـ ھە شۇ تاپتا.
ــ سىلىمۇ بۇنىڭ سىرتىدا ئەمەس تەقسىر، ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ قاپىقىنى تۈرۈپ.
ــ بولامدۇق ـ يا؟ ــ دېدى مۇرتازا پالۋان.
ــ بولساق بولىدۇق، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان، ــ نېمىدىن قورققۇلۇق. ئۆزىمىزگە تېگىشلىك نېسىۋىنى ئالدۇق دەپ بىلسەك بولدى ئەمەسمۇ. لېكىنزە، خان ئالىيلىرىنىڭ بەش يۈز نۆكىرىنى سەل چاغلىغىلى بولمايدۇ.
ــ ھەببەللى، گەپ مانا مۇشۇ يەردە، ــ دېدى مىرسالى بارىن پېشقەدەملەرگە خاس بىلەرمەنلىك بىلەن سۆزلەپ، ــ ئول نۆكەرلەرنى زىنھار سەل چاغلىغىلى بولماس. جان ھەلقۇمغا كەلگەندە ھەر بىرى ئون، ھەتتا يۈزگە تېتىيدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ھەممىسى خان ئالىيلىرىغا ئىتتەك سادافەتمەن.
ــ خەقنى داڭلاپ ئۆزىمىزنى كەمسۇندۇرمايلى، ــ دېدى مۇرتازا پالۋان تېرىكىپ، ــ ئول نۆكەرلەرمۇ بىزگە ئوخشاش ئادەم، ئۇنىڭ ئۈستىگە ماھارىتىمىزمۇ ئۇبدان بىلىمىز.
ــ زىنھار غورۇرلىرىغا ئەپكەتمىسىلە مۇرتازا پالۋان، ــ دېدى مىرسالى بارىن خۇشامەتگۇيلۇق بىلەن ھىجىيىپ، ــ ئەلۋەتتە بۇ يەردە سىلىگە تەڭ كېلەلىگۇدەك ئادەم يوق، ئەمما سىلى

پەقەت بىرلا. لەشكەرلىرىمىزنىڭ سانى ئۇلاردىن جىق بولغىنى
بىلەن ھېچقايسىسىنىڭ ماھارىتى ئۇلارغا يەتمەيدۇ. ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە خان نۆكەرلىرىنىڭ ئۆزىگە تۇشلۇق سىر ـ ھەيۋىسى بار.
لەشكەرلىرىمىز ھە دېگەندە ئۇلار بىلەن ئېلىشىشتىن ئېھتىيات
قىلىدۇ، ۋەھىمە يەيدۇ. بۇ تەرەپلىرىنىمۇ نەزەرگە ئالمىساق بول-
مايدۇ. بىز تۆتىمىز ھەرقانچە ماھارەتلىك بولساقمۇ يېتىشەلمەي-
مىز، ئىشىمىز ئەپلەشىشىغۇ ياخشى، ناۋادا ئەپلەشمەي قالسا
رەسۋايى ئەزەم بولغاننى ئاز دەپ جېنىمىزدىن ئايرىلىمىز، ئەل ـ
يۇرتقا تۇزكور، رىياكار دېگەن نامىمىز تارقايدۇ.

ــ ئەمىسە ۋاپادار، ساداقەتمەن دېگەن نام ـ ئاتاق ئۇچۇن
بىر ئۆمۈر جاپا چېكىپ يۈرىمىزمۇ؟ يا كۆرگەن راھەت ـ پاراغەت-
نىڭ، يا تۇتقان ئەمەل ـ مەنسەپنىڭ، يا تاپقان پۇل ـ پۇچەكنىڭ
تايىنى بولمىسا، ــ دېدى مۇرتازا پالۋان ئەزۋەيلەپ سۆزلەپ، ــ
ئىشقىلىپ خەلقىئالەمدە قانداق بەتنام، ئاتىقىم قالسا مەيلى، ئەمە-
دى خان ئالىيلىرىغا ھەرگىز ئەگەشمەيمەن.

ــ گېپىمىز، نىيەت ـ ئىقبالىمىز بىر يەردىن چىقمىسا تۆت
كاللا بىر يەرگە جۇغلاشماس ئەردى، ــ دېدى باياتىنبېرى
ھەمراھلىرىنىڭ چىراي ئىپادىسىنى كۆزىتىپ ئولتۇرغان مىرزا
ئابدۇراخمان سۆز ئېلىپ، ــ ھەممىمىز كۆڭلىمىزدىكىنىڭ غۇ-
لىچىنى ئاشكارىلاپ بولدۇق، پەقەت غېرىچىلا قالدى. ئەمما ئاشۇ
غېرىچنى ھېچقايسىلىرى ئېغىزدىن چىقىرىشقا جۈرئەت قىلىشال-
مايۋاتىدىلا. بوپتۇ، مەن دەۋېتەي. ھېچقايسىمىزنىڭ ئەمدى خان
ئالىيلىرىغا ئەگەشكىمىز يوق ھەم مۇشۇنداق قۇرۇق قوللا ئايرى-
لىپ كەتكىمىزمۇ يوق. خان ئالىيلىرىنىڭ چېدىرىدىكى ھېلىقى
خەزىنە مەيلىمىزنى تارتىپ تۇرماقتا. قولىمىزغا چۈشۈرسەك ھەر
بىرىمىزگە بىر ساندۇقتىن تەقسىم بولغۇدەك. گەپ ئۇنى قانداق
قولغا چۈشۈرۈشتە، ــ ئۇ ھەمراھلىرىغا تەكشى بىر قارىۋېتىپ
گېپىنى داۋاملاشتۇردى، ــ قانداق، ھەر بىرلىرىنىڭ كۆڭلىدى-
كىنى تاپالىدىمۇ؟ ئەگەر كۆڭۈللىرىدىكىنى تاپالىغىنىمغا ئىقرار

بولۇشسىلا، باشقا گەپنى قويۇپ تۇرۇپ ئاشۇ خەزىنىنى قانداق قولغا كىرگۈزۈش ھەققىدە باش قاتۇرايلى. ناۋادا خان ئالىيلىرى قاراتوقايدىن قوزغىلىپ كەتسە بۇ ئىش تەسكە توختايدۇ.

— كۆڭلىمىزدىكىنى تاپقانلىرىغا بىز ئىقرار، — دېدى مىرزا ئەلىبەگ بىلەن مۇرتازا پالۋان.

— كەمىنىلىرىمۇ ھەم، — دېدى مىرسالى بارىن، — ئەگەر جانابى ئەمىرلەرنىڭ مۇددىئاسى شۇ بولسا، سەمىلىرىگە سالىدىغان كىچىككىنە مەسلىھەتىم بار. بىلمىدىم ھەر بىرلىرىگە مەنزۇر كېلەرمىكىن.

— قېنى خوش. قۇلىقىمىز سىلىدە، — دېدى ئۈچ ئەمىر.

— ھەر بىرلىرىنىڭ يادىدا بارمىكىن، سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن تاشكەنت دورغىسى شەيخ جامالىددىننىڭ ئوتتۇرىسىدا خېلى چوڭ ئاداۋەت بار، — دېدى مىرسالى بارىن، — ئۆز ۋاقتىدا شەيخ جامالىددىن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى تاشكەنتتىن قوغلاپ چىقارغان. كېيىن ئۇ بۇرگە سۇلتان، مۇھەممەد جۇگىلار بىلەن بىرلىشىپ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا قارشى چىققاندا، سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى يەتتەكەنتتىن لەشكەر تارتىپ كېلىپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا ھەمدەمدە بولۇپ شەيخ جامالىددىننى ئۇسال قىلغانىدى. كېيىن خان ئالىيلىرى موغۇلىستان تەختىنى قولىغا ئالدى. پەمىمچە، شەيخ جامالىددىن خان ئالىيلىرى قولغا كەلتۈرگەن بۇ كاتتا مەرتىۋىگە ھەرگىز قايىل ئەمەس، شول سەۋەبتىن ئاداۋەت، خۇسۇمەت ئوتىنى ھازىرغىچە يۈرىكىدە ساقلاپ يۈرمەكتە. شۇڭا، ھازىر شەيخ جامالىددىنغا مەكتۇپ يوللاپ، خان ئالىيلىرىغا قارشى ئىكەنلىكىمىزنى بىلدۈرسەك، چوقۇم بىزنى قوللايدۇ، ئىككى رەقىبنى تۇيدۇرماي ئاداۋەتكە سېلىپ قويساق، ئېنىقكى ئارىدىن پايدىنى بىز ئالىمىز. ھېلىقى خەزىنىمۇ بىزنىڭ بولىدۇ، باشقىلارمۇ بىزنى ساداقەتسىز، دەپ ئەيىبلىيەلمەيدۇ.

— بۇ راستتىنلا بولىدىغان تەدبىركەن، — دېدى مىرزا ئە-

لىبەگ ھاياجانلىنىپ، ــ ئۇنداق بولسا شەيخ جامالىددىن بىلەن خان ئالىيلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا ئىشەنچلىك بىر پىتنىنى پەيدا قىلايلى.

ــ ئەڭ مۇھىمى شەيخ جامالىددىن بىزگە ئىشەنسۇن، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان، ــ ئۇنى ئىشەندۇرمەي بۇ ئىشنى روياپقا چىقىرىش مۇمكىن ئەمەس.

ــ بۇ تازىمۇ بىر نامەردلىك بولىدىغان بولدى ـ دە، ــ دېدى مۇرتازا پالۋان، ــ بوپتۇ، مۇشۇنداق قىلمايمۇ ئامال يوقتەك قىـ لىدۇ. خوش، ئول شەيخ جامالىددىننى قانداق ئىشەندۇرىمىز؟

ــ پەمىمچە، ــ دېدى مىرسالى بارىن ساقىلىنى سىلاپ تۇ ـ رۇپ، ــ شەيخ جامالىددىن ئىچى تار، ھەسەتخور، شۆھرەتپەرەس، مەنمەنچى، گۇمانخور ئادەم. بۇنداق ئادەملەر پىتنە ـ پاساتقا ئاسان ئىشىنىدۇ. بىز سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇقنى ئالاھىدە تىلغا ئېلىپ، شەيخ جامالىددىننىڭ يۈرىكىگە ھەسەت ئوتى ياقايلى. ئاندىن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى ئۈستىدىن بولدى دېگۈچە دادلايلى، سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ ئەينى يىلى شەيخ جامالىددىن تەرىپىدىن تاشكەنتتىن ئېتىبارسىز ھالەتتە قوغلانغانلىقىنى پات ـ پات ھەسرەت بىلەن تىلغا ئالىدىغانلىقىنى، بۇ نۆۋەت تاشكەنتكە ئالا ـ ھىدە بېرىپ، ئۆزىنىڭ بۈيۈك سۇلتانلىق شەۋكىتىنى شەيخ جاما ـ لىددىنغا كۆز ـ كۆز قىلىشنى، ھەتتا ئۇنى ئەدەپلەپ قويۇشنى كۆڭلىگە پۈككەنلىكىنى، ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئۇنىڭ كۆپ ئېھتىيات قىلىشى لازىملىقىنى يازايلى. شەيخ جامالىددىننىڭ سۇلتان يۇ ـ نۇسخانغا قارشى چىققۇدەك رىغبىتى بولسا، ئۆزىمىزنىڭ ھېچنې ـ مىگە قارىماي ھەمدەمدە بولىدىغانلىقىمىزنى بىلدۈرەيلى. ئىشەن ـ چىم كامىلكى، شەيخ جامالىددىن بۇ خۇسۇستىكى مەكتۇپىمىزنى تاپشۇرۇۋالسا ھەرگىزمۇ قول قوۋۇشتۇرۇپ قاراپ تۇرمايدۇ.

ــ ئەمىسە دەرھال مەكتۇپ يازايلى، ــ دېدى مىرزا ئەلىبەگ.

ــ مەكتۇپ يېزىشقا يەنىلا مىرسالى بارىن جانابلىرىنىڭ

ئېپى بار، ــ دېدى مۇرتازا پالۋان.
ــ شۇنداق، مەكتۇپنى سىلى يازسىلا، بىز قول قويايلى، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان.
ئەمىرلەر قول ـ قولچە مىرسالى بارىنىڭ ئالدىغا قەغەز، قەلەم، سىياھدان ئېلىپ كەلدى. بىر چۆگۈن چاي قاينىمىچىلىك سۈكۈتتىن كېيىن مىرسالى بارىن مەكتۇپنى يېزىپ بولدى. قالغان ئۈچ ئەمىر مەكتۇپنىڭ تېگىگە ئىمزالىرىنى قويۇپ، بارماق بېسىشتى.
ــ مەكتۇپنى كىم ئېلىپ بارسا بولۇر؟ ــ دېدى مۇرتازا پالۋان، ــ ئارىمىزدىن بىرەرىمىز ئېلىپ بارساق، بېرىپ ـ كېلىشكە خېلى جىق ۋاقىت كېتىدۇ، ئول چاغدا خان ئالىيلىرىنىڭ دىققىتىنى قوزغاپ قويۇشىمىز مۇمكىن.
ــ بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولۇشسىلا، ــ دېدى مىرسالى بارىن خەتنى پەم بىلەن قاتلاپ تۇرۇپ، ــ ئايغاقچى يالغۇز خان ئالىيلىرىنىڭ ھۇزۇرىدىلا بولمايدۇ. بىزنىڭمۇ ئىشەنچلىك ئادەملىرىمىز بار. ئۇنىڭ ئۈستىگە تاشكەنتنى بەش قولدەك بىلىدۇ تېخى.
ئۇلار مەكتۇپنى ئىشەنچلىك ئايغاقچىلىرىدىن يولغا سېلىۋېتىپ خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قېلىشتى.
ــ خەتنىڭ جاۋابى كېلىپ بولغۇچە قاراتوقايدىن قوزغىلىپ كېتەرمىزمىكىن، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان، ــ ھاۋا ئىللىپ قالغىلى تۇردى، خان ئالىيلىرى ئەمدى بۇ يەردە ئۇزاق تۇرمايدۇ.
ــ بۇنىڭدىن خاتىرجەم بولسىلا، ــ دېدى مىرسالى بارىن، ــ قاراتوقايدىن قوزغالساقمۇ بارىدىغان يېرىمىز يەنە شۇ تاشكەنت. ئايغاقچى بىلەن يولدا ئۇچرىشارمىز

※ ※ ※

شەيخ جامالىددىن تۆت ئەمىرنىڭ سۇلتان يۇنۇسخانغا ساتقىنلىق قىلىپ يازغان خېتىنى تاپشۇرۇۋېلىپ تازا بىر قارارغا

كېلەلمەي تۇرغاندا، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ چاپارمىنى ئارقىلىق ئەۋەتكەن مەكتۇپىنى تاپشۇرۇۋالدى.

يۇنۇسخان مەكتۇپىدا ئۆزىنىڭ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا بارماقچى بولغانلىقىنى، يول ئۈستىدە شەيخ جامالىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلغانلىقىنى قىسقىلا بايان قىلغانىدى. ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ مەكتۇپى ھۆرمەت، تەۋازۇ ئىبارىلىرى ئىشلىتىلمەي تۈزلا، ئاددىي قىلىپ يېزىلغانىدى. تاشكەنت شەھىرىنىڭ ئەمرى تۇرۇقلۇق ئۆزىنى پەرغانە ۋادىسىنىڭ ھۆكۈمدارىدەك ھېسابلايدىغان شەيخ جامالىددىنغا بۇ مەكتۇپ ئانچە ياقمىدى. بولۇپمۇ ھېلىقى تۆت ساتقىن ئەمىرنىڭ ھەر بىر قۇرلىرى خۇشامەت، ماختاش ئىبارىلىرى بىلەن تولغان خېتى بىلەن سېلىشتۇرۇپ كۆرۈپ بىردىنلا قورسىقى كۆپتى.

«ئۆزىنى كىم چاغلاپ قالدىكىنە بۇ يۇنۇسبەگ. تېخى ‹بۈيۈك موغۇلىستان تەسەررۇپىنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان يۇنۇسخاندىن دەپ بىلۇرلا› دەپ كېتىشلىرىنى قارىمامدىغان. ئۇ موغۇلىستاننىڭ ھۆكۈمدارى بولسا ماڭا نېمىتى. مەن ئۇنىڭغا ئەمەس، ماۋەرائۇننەھر، خۇراسان، پەرغانە ھۆكۈمدارى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىغا ئىتائەت گەردىنىمنى سۇنغانمەن، ماڭا ئۆزىنىڭ ئەمىرلىرىگە مۇئامىلە قىلغاندەك مۇئامىلە قىلىپ مەكتۇپ ئەۋەتسە قانداق بولىدۇ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا بارماقچىمىش، بۇنىڭ مەن بىلەن نېمە ئالاقىسى. بارسا بېرىۋەرسۇن، يولى ئوچۇق. مەن بىلەن كۆرۈشۈپ نېمە قىلىدۇ؟ ئېنىقكى، ئۆزىنىڭ تەخت پاسىبانى بولغانلىقىنى كۆز ـ كۆز قىلماقچى. ئۆز ۋاقتىدا ھۆرمەت كۆرسەتمىگىنىمنى، ئېتىبار قىلمىغىنىمنى، تاشكەنتتىن لالما سەگدەك كېتىشكە مەجبۇرلىغىنىمنى ماڭا كۆرسەتمەكچى. ئۆز ۋاقتىدا كۆزۈڭگە ئىلماي خۇددى سائىلنى قوغلىغاندەك قوغلىغاندىڭ. مانا ئەمدى ئىستىقبالىمغا چىقىپ تەزىم قىل، خۇشامەت قىل دېمەكچى. يا خۇدا، بۇ يۇنۇسبەگ نېمىدېگەن ئاداۋەتخور، ئىچى قوتۇر ئادەم ـ ھە؟! سۇلتان ئە-

بۇسەئىد مىرزىنىڭ مەندىن ئېھتىيات قىلىدىغانلىقىنى، تەسەررۇپىدىكى ھەرقانداق ئەمىرلەرگە قارىغاندا ماڭا بەكرەك ئىززەت كۆرسىتىدىغانلىقىنى بىلمەمدىكىنە؟ ئۇخلىماي چۈش كۆرۈپتۇ. ھەرگىزمۇ ئۇنىڭ ئىستىقبالىغا چىقمايمەن ھەم بۇنداق قىلىش مەجبۇرىيىتىممۇ يوق. چۈنكى، ئۇ مېنىڭ پاسىبانىم ئەمەس. ناۋادا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىنىڭ بۇ خۇسۇستا يارلىقى بولسىدى، ئۇ باشقا گەپ. ھازىر سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى بەكمۇ يىراقتا. ئايغاقچىلارنىڭ ئەكەلگەن ئىشەنچلىك مەلۇماتلىرىدىن قارىغاندا، قارا قويلۇق تۈركمەن خانزادىسى ھەسەن ئەلىگە بولۇشۇپ ئاق قويلۇق تۈركمەن خانى ئۇزۇن ھەسەنگە قارشى جەڭ قىلىش ئۈچۈن تۈركمەن دەشتىگە يۈرۈش قىلىپتۇدەك. ئەھۋالدىن قارىغاندا، بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ بۇ لەشكەرىي يۈرۈشىدىن يۇنۇسبەگنىڭ خەۋىرى يوق ئوخشايدۇ، خەۋىرى بولغان بولسا شۇنچە يىراققا كۆرۈشكىلى جابدۇنماس ئىدى. ناۋادا بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ مەرۋ[1]دە ئەمەس، لەشكىرىي يۈرۈشتە ئىكەنلىكىدىن خەۋەر تاپسا، يا ئالدىغا ماڭماي، يا كەينىگە يانماي، ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىنىڭ لەشكىرىي يۈرۈشتىن قايتىشىنى كۈتۈپ تاشكەنتتە ساقلاپ تۇرۇشنى ئىختىيار قىلىپمۇ قالارمۇ؟ خۇدايىم ساقلار، ئۇنداق بولۇپ قالسا نى ۋاقىتقىچە ئۇنىڭ كۆزىگە قاراپ، مۇلازىملاردەك خىزمىتىنى قىلىپ يۈرۈيمەن؟ راست، ھېلىقى تۆت ئەمىر ئۆزلىرىنىڭ يۇنۇسبەگكە قارشى ئىكەنلىكىنى بىلدۈرۈشۈپتۇ، ئۇلارنىڭ بۇنداق قىلىشتىكى مەقسەتى نېمىدۇر؟ نېمىشقا مېنى ئۆز پاسىبانىغا قارشى چىقىشقا ئۈندەيدۇ؟ يۇنۇسبەگدىن رايى يانغان بولسا، پەم بىلەن كېتىپ قالسا بولۇۋېرەتتىغۇ. مەيلى قانداق مۇددىئاسى بولۇشتىن قەتئىينەزەر، بىر نەرسە ئېنىقكى، ئول تۆت ئەمىر مەندىن پايدىلىنىپ يۇنۇسبەگنىڭ ئەدىپىنى بەرمەكچى. چۈنكى، ئۇلار مېنىڭ يۇنۇسبەگ بىلەن خۇشۇم يوقلۇقىنى بىلىدۇ، بۇمۇ بولغىنى. مەنمۇ ئۇنداق

① مەرۋ ــ ھازىرقى تۈركمەنىستاندىكى شەھەر نامى.

قازانغا مۇنداق چۆمۈچ قىلىپ، ئاشۇ ساتقىنلاردىن پايدىلىناي ـ دە»، يۇنۇسبەگنى ئاشۇ ساتقىنلاردىن قوغدىغان بولۇۋېلىپ نەزەر ـ بەند قىلاي. يۇنۇسبەگ ئۇل ئەمىرلىرىنىڭ خېتىنى كۆرسە چوقۇم ماڭا ئىشىنىدۇ، مېنى نىجاتچىسى دەپمۇ بىلىدۇ. شۇنىڭ بىلەن مەنمۇ ئۇنىڭغا سالام بېرىپ، كۆزىگە قاراپ يۈرمەيمەن. ئۇنى قو ـ رۇقداش باھانىسىدا ئەمىرلىرىنىمۇ، نۆكەرلىرىنىمۇ ئايرىۋېتىپ، بىر مەزگىل نەزەربەند قىلسام بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈش نىيىتىدىن يېنىپ موغۇلىستانغا كېتىشى مۇمكىن. ناۋادا بۇ ئىشلاردىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى خەۋەر تاپسىمۇ مېنى ئەيىبكە بۇيرۇيالمايدۇ. مۇشۇ باھانىدا مەنمۇ ئۆزىنى بۈيۈك سەلتەنەت ساھىبى، ھۆكۈمدار دەپ تەكەببۇرلۇق قىلغان يۇنۇسبەگنى ئوبدانلا ئەدەپلەپ قويالايمەن. بەلكىم ئۇنىڭ شەپقەت ـ چىسى بولۇپ قالىمەن...»

كۆڭلىنى توختىتىۋالغان ئەمىر شەيخ جامالىددىن دەرھال ھېلىقى تۆت ئەمىر بىلەن سۇلتان يۇنۇسخانغا ئايرىم ـ ئايرىم جاۋاب خەت يازدى.

※ ※ ※

قاراتوقايدىن تاشكەنتكە قاراپ يولغا چىققان سۇلتان يۇنۇس ـ خاننىڭ كۆڭلىدە قىلچىلىك ئەندىشە يوق ئىدى. ھەئە، شەيخ جاما ـ لىددىننىڭ ئەينى يىلى ئۆزىگە قىلغان ئەدەپسىزلىكىنى ئۇنتۇپ كەتمىگەنىدى. يولدا كېتىۋېتىپ ئاشۇ كۆڭۈلسىز ئەسلىمىلەرنى، كېيىن شەيخ جامالىددىن بىلەن سەمەرقەنتتە ئۇچراشقانلىقىنى، سوغۇقلا كۆرۈشكەنلىكىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈردى.

«ئاشۇ قىلغانلىرىغا پۇشايمان قىلغان بولسا مەندىن چوقۇم خىجىل بولىدۇ. سەمەرقەنتتە كۆرۈشكەن ۋاقتىمىزدىمۇ ئوڭاي ـ سىزلانغاندەك قىلغان. بولدى ئەمدى، ئۆتكەن ئىش ئۆتتى. ئەس ـ لىدىمۇ ئۇنىڭ ماڭا ھۆرمەت ـ ئېھتىرام بىلدۈرۈش مەجبۇرىيىتى

يوق ئىدى. ئەمدى كۆرۈشكەندە ئۇنىڭغا قىزغىن بولاي، ئارمىنىمىزدا ھېچ ئىش ئۆتۈلمىگەندەك مۇڭدىشاي. ئوڭايسىزلاندۇرۇپ قويماي. ئەسلىدە تاشكەنتتە توختىمىسامۇ بولاتتى، خانىش ئايىملارنىڭ تاشكەنتنى كۆرگۈسى، بىرەر ھەپتە تۇرغۇسى كېلىپ قالدى...»

شۇ تاپتا يۇنۇسخان ئۆزىگە ھەمراھ بولۇپ كېلىۋاتقان تۆت ئەمىر بىلەن شەيخ جامالىددىن ئوتتۇرىسىدا بىرقانچە قېتىم مەخپىي خەت ـ ئالاقە يۈرۈشكەنلىكىنى، ئۇلارنىڭ خەت ئارقىلىق ئۇنى قانداق ئۇسۇلدا بابلاش، ساداقەتمەن نۆكەرلىرىدىن تۇيدۇرماي ئايرىۋېتىپ قولغا چۈشۈرۈش ھەققىدە مەسلىھەت قىلغانلىقىنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمەيتتى.

تاشكەنت شەھىرىدىن ئوتتۇز چاقىرىم يىراقلىقتا جايلاشقان بۇ قورۇق ئەمىر شەيخ جامالىددىننىڭ يازلىق ئارامگاھلىرىنىڭ بىرى ئىدى. ئۇ سۇلتان يۇنۇسخاننى كۈتۈۋېلىش ئۈچۈن مۇشۇ يەردە تەييارلىق كۆرۈپ قويغانىدى. ئارامگاھقا چاشكا ۋاقتى بىلەن يېتىپ كەلگەن سۇلتان يۇنۇسخاننى شەيخ جامالىددىننىڭ شىغاۋۇل بېگى[①] بىر توپ مۇلازىملىرى بىلەن چىقىپ كۈتۈۋالدى.

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم. بۈيۈك سەلتەنەت ساھىبى سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي، ھارمىغايلا.

يۇنۇسخان ئىستىقبالىغا چىققان بۇ كىشىلەرنىڭ ئارىسىدا شەيخ جامالىددىننىڭ يوقلۇقىنى كۆرۈپ بىرئاز تەئەججۇپلەندى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — دېدى ئۇ ناخۇشلۇق بىلەن سالامنى ئىلىك ئېلىپ، — دورغا بېگىم ئەجەب كۆرۈنمەيدىغۇ؟

— خان ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، — دېدى شىغاۋۇل بەگ تەۋازۇ بىلەن ئېگىلىپ تۇرۇپ، — ئەمىر جانابلىرى ئىككى كۈندىن بېرى ئالىيلىرىنىڭ يولىغا تەلمۈرۈپ مۇشۇ قىشلاقتا تۇنەگەنىدى، ئالىيلىرىنى بۈگۈنمۇ كېلەلمەيدىغان ئوخشايدۇ دەپ، ھېلىراقتا شەھەرگە كىرىپ كەتكەن. بايا چاپارمەنلىرىمىزدىن خېلى يېقىنلىشىپ قالغانلىقلىرىنى ئاڭلاپ خەۋەرچى ماڭغۇزدۇم،

① شىغاۋۇل بېگى — چەت ئەللىك مېھمانلارنى كۈتۈۋېلىشقا مەسئۇل بەگ.

ھايال بولماي كېلىپ بولدۇ.

شىغاۋۇل بەگ شەيخ جامالىددىننىڭ ئۆگەتكىنى بويىچە گەپنى تولىمۇ قامالاشتۇردى. ئۇنىڭ جاۋابىنى ئاڭلاپ سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ چىرايىغا قايتىدىن كۈلكە يۈگۈردى.

— ئەمىر جانابلىرى چىقىپ بولغىچە خان ئالىيلىرى بىرەر پىيالە چاي ئوتلاپ ئارام ئالغاچ تۇراملىكىن؟

يۇنۇسخانغا خېلىلا ھاردۇق يەتكەنىدى. شۇڭا شىغاۋۇل بەگنىڭ تەكلىپىگە دەرھاللا قوشۇلدى:

— تولا ئوبدان.

شىغاۋۇل بەگ سۇلتان يۇنۇسخاننى يولنىڭ ئۇ چېتىدىكى ئۆرۈكلۈك باغنىڭ ئوتتۇرىسىغا جايلاشقان ھەشەمەتلىك بىر قورۇغا باشلىدى. يولدىن قورۇنىڭ دەرۋازىسىغىچە قىپقىزىل گىلەملەردىن پاياندار سېلىنغانىدى.

— بۇ ئەمىر جانابلىرىنىڭ يازلىق ئارامگاھى، — ماڭغاچ چۈشەندۈردى شىغاۋۇل بەگ، — ئىچى ئانچە چوڭ بولمىسىمۇ، خان ئالىيلىرى بىلەن خانىش ئايىملارنىڭ ۋاقىتلىق تۇرۇشىغا تازا باب كېلىدۇ. ئىككى كۈندىن بېرى ئەمىر جانابلىرى شەخسەن ئۆزى ھەيدەكچىلىك قىلىپ تازىلىتىپ، قايتىدىن سەرەمجانلاشتۇرۇپ چىقتى، لايىقلىرىدا بولمىغان بولسا ئەيىبكە بۇيرۇمىغايلا.

ئەتراپى ئېگىز قورۇق تام بىلەن قورشالغان بۇ قورۇنىڭ دەرۋازىسىمۇ خۇددى ئوردىنىڭ دەرۋازىسىدەك ھەشەمەتلىك، پۇختا ئىدى، ئىچى دېگەندەك ئانچە چوڭ ئەمەس ئىدى. ئەمما قورۇنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى كۆتۈرۈپ سېلىنغان پېشايۋانلىق ئىمارەت ئاجايىپ گۈل - نەقىشلىرى، تۇۋرۇكلىرى بىلەن ھەشەمەتلىكلىكىدىن بېشارەت بېرىپ تۇراتتى.

يۇنۇسخاننى تۆت ئەمىرى بىلەن ئوتتۇرىدىكى قوش قاناتلىق چوڭ ساراي ئۆيگە باشلىدى. يۇنۇسخان سۇپىغا چىقىپ تۆر تەرەپتىكى ئۆزى ئۈچۈن ئالاھىدە راسلانغان قات - قات كۆرپىنىڭ ئۈستىدە چازا قۇرۇپ ئولتۇردى.

ــ خانىش ئايىملارغا يان تەرەپتىكى ھۇجرىلارنى تەييارلاپ قويغانىدۇق، ــ دېدى شىغاۋۇل بەگ، ــ باشلاپ كىرىشىمىزگە ئىجازەت سورايمىز.

ــ ئىجازەت، ــ دېدى يۇنۇسخان پاختىلىق تونىنى سېلىۋېتىپ تۇرۇپ.

ــ نۆكەرلەرگە سىرتتا ئوتاۋ① تىككۈزدۇق. بۇ قورۇقتا ئۆلارنى جايلاشتۇرغىدەك ئۆي ھازىرلىيالماي قالدۇق، ئەيىبكە بۇيرۇمىغايلا ئالىيلىرى.

ــ ھېچقىسى يوق. ھېلىمۇ كايىشىپلا، ــ دېدى يۇنۇسخان.

ــ نۆكەرلەرگە ئوتاۋ ھازىرلاشنىڭ لازىمى يوق ئىدى. ئەمىر شەيخ جامالىددىن جانابلىرى بەكمۇ كايىپ كېتىپتۇ، ــ دېدى مىرسالى بارىن.

ــ شۇنداق، ــ دېدى مىرزا ئابدۇراخمان، ــ بۇمۇ شەۋكەتلىك ئانىھەزرىتىمىزنىڭ ھۆرمەت، ئابرۇيى ـ دە.

شىغاۋۇل بەگ ئايال مۇلازىملارغا خانىنىڭ خانىشلىرىنى باشلاپ كىرىپ جايلاشتۇرۇشقا بۇيرۇق بەردى. ئۇنىڭغىچە باشقا مۇلازىملار داستىخان سېلىپ، تۈرلۈك نازۇ نېمەتلەرنى تىزىشقا باشلىدى.

ئىككى ئاش پىشىم ۋاقىت كۆزنى يۇمۇپ ـ ئاچقۇچە ئۆتۈپ كەتتى. چاچنىڭ تېلىدەك كېسىپ ئەتكەن ھاردۇق ئېشىنى ئىچىپ، پاقلان گۆشى، ئوغلاق، قىرغاۋۇل كاۋاپلىرىنى يەپ، ئارقىدىن بىر پىيالىدىن قېتىق، شەربەت ئىچكەن يۇنۇسخاننى ئۇيقۇ باسقانىدى. شۇ تاپتا ئۇ ھەر بىر ئوتاۋغا قىرىق ـ ئەللىكتىن جايلاشقان نۆكەرلىرىنىڭ بىھوش دورىسى سېلىنغان شەربەتلەرنى ئىچىپ، ئاللىقاچان ئۇيقۇغا كەتكەنلىكىدىن بىخەۋەر ئىدى. ئۇنىڭ يېنىدا ھەمراھ بولۇپ ئولتۇرغان تۆت ئەمىرنىڭ شەيخ جامالىددىننىڭ تېزرەك كېلىشىنى كۈتۈپ تاقەتسى تاق بولغانىدى.

ــ ئەمىر جانابلىرى كەلدى.

---

① ئوتاۋ ــ قارا چېدىر.

سارايغا ئالدىراپ كىرگەن مۇلازىم تاپسىدا قول باغلىغىنىچە بېشىنى ئەگدى.

ــ مەن ئەمىر جانابلىرىنى باشلاپ كىرەي، ــ دېدى شىغاۋۇل بەگ دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

ئۇنىڭغا ئەگىشىپ مىرسالى بارىن قاتارلىق تۆت ئەمىرمۇ ئورۇنلىرىدىن تۇرۇشتى.

ئاياغ شەپىسىدىن ئويغانغان يۇنۇسخان كۆزىنى ئېچىپ، ئەمىرلىرىنىڭ سىرتقا چىقىپ كېتىۋاتقىنىنى كۆرۈپ سورىدى:

ــ ئۇلار نەگە مېڭىشتى؟

ــ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ــ دېدى مۇلازىم قول باغلاپ، ــ ئەمىر شەيخ جامالىددىن جانابلىرى خىزمەتلىرىگە كەپتۇ، ئۇلار شۇنىڭ ئالدىغا چىقماقچى.

ــ ھە، شۇنداقمۇ؟

سۇلتان يۇنۇسخان بىپەرۋالىق بىلەن ئىشىككە قاراپ قويۇپ مۇلازىمغا دېدى:

ــ ماڭا شەربەت قۇيۇپ بەر، ئۇسساپ قالدىم.

مۇلازىم بىر پىيالە شەربەت قۇيۇپ، پەتنۇس بىلەن ئېلىپ كەلدى. يۇنۇسخان مۇزدەك شەربەتنى ھۇزۇرلىنىپ سۈمۈردى.

«مېنىڭ ئەمىرلىرىمنىڭ شەيخ جامالىددىننىڭ ئالدىغا چىقىشىنىڭ ھاجىتى يوق ئىدى. قائىدە بويىچە ئول تاشكەنت دورغىسىنىڭ سالامىنى يېنىمدا تۇرۇپ ئىلىك ئالسا بولاتتى. ئۇلارغا ئاباياملا ئەسكەرتىپ قويسام بوپتىكەن. سەلتەنەت يوسۇنلىرىنى تېخىچىلا ئۆگىنىپ بولالماپتۇ ـ دە، بۇلار...»

سۇلتان يۇنۇسخان خىيالىنى داۋاملاشتۇرغاچ شەيخ جامالىددىننىڭ سالامغا كىرىشىنى كۈتۈپ ئولتۇردى.

بۇ چاغدا سىرتتا ئاتنىڭ دۈكۈرلىگەن ئاياغ تىۋىشى ئاڭلاندى. ھەئە، شەيخ جامالىددىن ئاللىقاچان قورۇغا كىرىپ بولغان بولۇپ، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ تۇغى قادالغان جايدا ئېتىدىن چۈشمەي تۇراتتى. خاننىڭ تۇغى تۈۋىدە ئاتتىن چۈشمەي تۇرۇش

قاتتىق ھۆرمەتسىزلىك ــ كاللا كېتىدىغان چوڭ گۇناھ سانىلات-
تى. شەيخ جامالىددىننىڭ بۇ ئەدەپسىزلىكىدىن قاتتىق غەزىپى
كەلگەن خاننىڭ تۇغچىسى، مىرسالى بارىن قاتارلىق تۆت ئەمىر-
نىڭ ئات ئۈستىدە كېدىيىپ تۇرغان شەيخ جامالىددىنغا خۇشامەت-
گۇيلۇق بىلەن ئېگىلىپ تۇرغىنىنى كۆرۈپ نېمە قىلارىنى بىلەل-
مەي تۇرۇپ قالدى.

ــ مۇنۇ ساتقىنلارنى تۇتۇڭلار! ــ دېدى شەيخ جامالىددىن
نۆكەرلىرىگە قاراپ.

نۆكەرلەر يۈگۈرۈپ كېلىپ تۆت ئەمىرنى كۆزنى يۇمۇپ-
ئاچقۇچە چەمبەرچاس قىلىپ باغلىۋەتتى. بۇنداق قىسمەتكە دۇچ
كېلىشنى خىيالىغىمۇ كەلتۈرمىگەن مۇرتازا پالۋان غەزەپ بىلەن
يۇلقۇندى.

ــ بۇ نېمە ئىش، نېمىشقا بىزنى باغلاتقۇزىلا؟

شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭغا جاۋاب بېرىشنىڭ ئورنىغا نۆكەر-
لىرىگە ۋارقىرىدى:

ــ زۇۋانىنى دومىلەڭلار بۇ بەدبەختنىڭ!

نۆكەرلەر مۇرتازا پالۋاننىڭ ئاغزىغا بېلىدىكى پوتىسىنى يېشىپ
كەپلىدى ۋە بېقىنىغا مۇشت ـ پەشۋا سېلىپ ئۇلگۇردى. ئىشنىڭ
ئۆزلىرىنىڭ مەسلىھەتلەشكىنىدەك نەتىجىلەنمىگەنلىكىنى، شەيخ
جامالىددىننىڭ ۋەدىسىدىن يېنىۋېلىپ باشقىچە سۈيىقەست پىلانلى-
غانلىقىنى پەملىگەن مىرسالى بارىن، مىرزا ئەلىبەگ، مىرزا ئاب-
دۇراخمانلار سوغۇق تەرلىگىنىچە لاغ ـ لاغ تىترىدى.

شەيخ جامالىددىن ئاتتىن سەكرەپ چۈشۈپ نۆكەرلىرىگە
بۇيرۇق قىلدى:

ــ مەن بىلەن يۈرۈڭلار.

سىرتتىكى ئوپۇر ـ توپۇردىن غەلىتىلىك ھېس قىلىپ ئول-
تۇرغان سۇلتان يۇنۇسخان سارايغا بىر توپ نۆكەرلىرى بىلەن كى-
رىپ كەلگەن شەيخ جامالىددىننى كۆرۈپ بىردىنلا تەئەججۇپلەندى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم. خان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

شەيخ جامالىددىننىڭ چىرايىدىكى جىددىيلىكنى كۆرگەن سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ كۆڭلىگە گۇمان چۈشتى، ۋۇجۇدىنى تەشۋىش باستى، شۇنداقتىمۇ ھۆكۈمرانلارغا خاس سالاپىتىنى ساقلاشقا تىرىشتى، جايىدا قىمىرلىماي ئولتۇرۇپ سالامنى ئىلىك ئالدى.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام.

«بۇ قانداق ئەدەپسىزلىك، ئەجەب مەندەك بىر ئەلنىڭ كاتتا ھۆكۈمدارىنىڭ ئالدىغا تولۇق قوراللانغان نۆكەرلىرىنى ئېلىپ سالامغا كېلىشتىن ئۇيالمامدىكىنە؟»

سۇلتان يۇنۇسخان قاپىقىنى تۈرۈپ تەئەددى بىلەن ئېغىز ئاچتى:

— كۆپ تەشەككۇر، دورغا جانابلىرى پىشبازلىق[1]نى مۇشۇنداق بەجا كەلتۈرەمەكچىمۇ؟

— يوقسۇ، مۆھتەرەم خان ئالىيلىرىغا ئەدەپسىزلىك قىلىشقا ھەددىمىز ئەمەس، — دېدى شەيخ جامالىددىن قەددىنى بىرئاز ئېگىپ، — بىراق ھازىر خان ئالىيلىرىغا بۇ ئىشلارنى چۈشەندۇرۇشكە پۇرسەت يوق، قىبلىگاھىمىز تەسەررۇپىمىزغا قەدەم كەلتۈرگەنىكەن، بەدگىردان[2]لارنىڭ قەستىدىن ھىمات قىلىش بۇرچىمىز باردۇر. ھازىر ئەھۋال بەكمۇ خەتەرلىك، ئاۋۋال خان ئالىيلىرىنى ساق ـ سالامەت شەھەرگە ئاپىرىۋالايلى، ئاندىن تەپسىلىي چۈشەنچە بېرەرمەن، — شەيخ جامالىددىن سۇلتان يۇنۇسخانغا گەپ قىلىشقا پۇرسەت بەرمەي نۆكەرلىرىگە بۇيرۇق قىلدى، — كېلىڭلار، خان ئالىيلىرىنى مەپىگە چىقىرىڭلار.

نۆكەرلەر يۈگۈرۈپ كەلگىنىچە سۇلتان يۇنۇسخاننى كۆتۈرۈپ دېگۈدەك سۆرىدىن چۈشۈردى... ئاچىقىپ قورۇدا توختىتىلغان ئۈستى يېپىقلىق مەپىگە چىقاردى. شەيخ جامالىددىننىڭ تۇيۇقسىز پەيدا قىلغان جىددىيچىلىكى سۇلتان يۇنۇسخانغا ئويلانغۇ-

① پىشبازلىق — ئالدىغا چىقىپ سالام بېرىش.
② بەدگىردان — يامانلىق قىلغۇچى، قەست قىلغۇچى.

دەك، نىمە ئىش بولغانلىقىنى ئاڭقىرغۇدەك پۇرسەت بەرمىگەنىدى. كۆڭلىگە تۈيۇقسىز گۇمان، تەشۋىش سالغانىدى. ئۇ مەيگە چىققۇچە بولغان ئارىلىقتا ھويلىدا پۇت ـ قوللىرى چەمبەرچاس باغلانغان تۆت ئەمىرگە شۇنداقلا قاراپ كۆڭلىدىكى تەشۋىش تەئەججۇپكە ئالماشتى. لېكىن نۆكەرلەر ئۇنىڭغا ئەمىرلەردىن گەپ سوراش ئەمەس، بەكراق قاراشقىمۇ پۇرسەت بەرمىگەنىدى. تۆت ئات قېتىلغان مەپە شۇ ھامان دەرۋازىدىن چىقتى ـ دە، ئۇدۇل تاشكەنت شەھىرىگە قاراپ يۈرۈپ كەتتى. بۇ چاغدا شەيخ جامالىددىن ھېلىقى تۆت ئەمىرنىمۇ يەنە بىر مەپىگە جايلاشتۇرۇپ ئۇلگۇرگەنىدى.

※ ※ ※

تاشكەنت ئەمىر مەھكىمىسىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە مەھكىمە قاماقخانىسىغا تام تۇتاش قىلىپ خېلىلا ھەشەمەتلىك سېلىنغان، ئايرىم دەرۋازا، ئېگىز قورۇق تېمى بار بۇ قورۇ ئادەتتە كۆزگە ئانچە چېلىقىپ كەتمەيتتى، قاماقخانىغا تام تۇتاش بولغانلىقى ئۈچۈنمۇ ياكى باشقا بىر سەۋەب بارمۇ ئەيتاۋۇر خېلىلا ھەشەمەتلىكلىكىگە قارىماي مۇقىم ئادەم تۇرمايتتى. شەيخ جامالىددىن سۇلتان يۇنۇسخاننى مۇشۇ قورۇغا ئورۇنلاشتۇرغانىدى. بىر ھەپتىدىن بېرى سۇلتان يۇنۇسخان بۇ قورۇدا ئۆزى يالغۇز تۇرۇۋاتاتتى. ئۇنىڭ سىرتقا چىقىشى چەكلەنگەن. قورۇنىڭ ئىچى، دەرۋازا، قورۇق تام ۋە ئۆگزىلەرگە ئورۇنلاشتۇرۇلغان قاراۋۇللار ئۇنىڭ ھەر بىر ھەرىكىتىنى تەقىب ئاستىغا ئالغانىدى. ئەمما بىر ـ بىرىدىن چاققان مۇلازىملار يۇنۇسخان شۇنداقلا قىمىرلاپ بولغۇچە قول باغلاپ خىزمىتىگە تەييار بولۇپ تۇراتتى، لازىملىق نەرسىلەرنى دەپ بولغۇچە ھازىرلاپ بولاتتى. بىراق، يۇنۇسخاننىڭ سورىغان سوئاللىرىغا جاۋاب بەرمەيتتى. ۋۇجۇدىنى غەم ـ ئەندىشە چۇلغىۋالغان يۇنۇسخاننىڭ ئىچى سىقىلىپ كەتكەنىدى. ئۇنى ھەممىدىن بەك قىينىغىنى شەيخ جامالىددىننىڭ بىر ھەپتىدىن

بىرى قارىسىنىمۇ كۆرسەتمەسلىكى ئىدى.

ــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، بىزگە خىزمەتلىرىدە بولۇپ، ھالىلىرىدىن خەۋەر ئېلىش بۇيرۇلغان، باشقا ئىشلارنى زىنھار بىلمەيمىز.

مۇلازىملارمۇ، قاراۋۇللارمۇ پەقەت مۇشۇ جاۋابنىلا تەكرارلايتتى.

ئۆزىنىڭ نەزەربەند قىلىنغانلىقىنى ھېس قىلغان ۋە بۇنىڭ سەۋەبىنى بىلەلمىگەن سۇلتان يۇنۇسخان ئاچچىق يۇتۇپ سارالڭ بولايلا دەپ قالغانىدى.

«بۇ شەيخ جامالىددىنىنىڭ نېمە قىلغىنىدۇ؟ مەندەك بىر كاتتا سەلتەنەت ساھىبىغا مۇشۇنداق بىئەدەپلىك بىلەن مۇئامىلە قىلسا كېيىن بالاغا قالىدىغانلىقىنى ئويلىمىدىمىكىنە؟ ھە، راست. ئۇ كۈنى ئەجەب مىرسالى بارىن قاتارلىق تۆت ئەمىرنى نېمىشقا باغلىدىكىن؟ ئۇلار نېمە گۇناھ قىلغان بولغىيتتى؟ خوش، ئۇلارنىڭ باغلاقتا ئالغۇدەك گۇناھى بارمۇ دەيلى، لېكىن سەگنى ئۇرساڭمۇ ئىگىسىگە باق دەيدىغان گەپ بار ئەمەسمۇ. قانىدە بويىچە ماڭا دېسە، جازالىغۇدەك يېرى بولسا ئۆزۈم جازالاپ بەرمەسمىدىم؟ مېنىمۇ تۇيۇقسىزلا مەپىگە چىقىرىپ مۇشۇ قورۇغا ئەكېلىشتى، خىزمىتىمگە بىرمۇنچە مۇلازىملارنى سېلىپ بەرگىنى بىلەن، ئەرك ـ ئىختىيارىم ئۆزۈمدە ئەمەس، سىلىق ـ سىپايە مۇئامىلە قىلىشقىنى بىلەن، ھەپتىدىن بېرى قورۇنىڭ سىرتىغا چىقىرىشمىدى. بۇنىڭ قامالغان، نەزەربەند قىلىنغان بىلەن نېمە پەرقى؟ ھەپتە بولدى، يا ئۆزىنى كۆرسەتمىدى، يا خوتۇن ـ بالىلىرىمدىن، يا ئەمىر ـ نۆكەرلىرىمدىن خەۋەر بەرمىدى. بىرەر ئويۇن ئويناۋاتامدۇ ـ يا؟ ئۇنىڭ مەن بىلەن ئەزەلدىن خۇشى يوق ئىدى. سۇيىقەست قىلىپقۇ يۈرمەس. شۇنداق، سۇيىقەست قىلغۇسى بولسا نېمىشقا ھازىرغىچە قول سالمايدۇ؟ يا قاماقخانىغا، يا تەكيىخانا[1]غا ئوخشىمايدىغان بۇ دەرگاھقا سولاپ قويۇپ، خىزمە-

[1] تەكيىخانا ــ مېھمانخانا.

تىمگە مۇلازىم بەلگىلەپ نېمە قىلماقچى بولغىيتتى؟

ئەسلىدىغۇ ئۇ تۇرقىدىن ئىچىدىكىنى بىلگىلى بولمايدىغان ھىيلىگەر ئادەم ئىدى. ئۇنىڭدىن ئېھتىيات قىلىشىم كېرەك ئىدى. سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرى بىلەن ئوتتۇرىمىزدىكى دوستلۇققا زىيادە تەمەننا قويۇپ كېتىپتىمەن، ياكى بولمىسا ئۇ سەمەرقەنت تەختگاھىغا ئىستائەت قىلىشتىن باش تارتقانمىدۇ؟ ياق، ھەددى ئەمەس. تاشكەنت شەھىرىنىڭ كىچىككىنە بىر دورغىسى ھەرقانچە يولۋاسنىڭ يۈرىكىنى يەۋالغان تەقدىردىمۇ بۇنداق قىلىشقا پېتىنالمايدۇ. ئۇنداق قىلغان بولسا بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى ئاللىقاچان لەشكەر تارتىپ كېلىپ ئەدەپلىگەن، سەركەشلىك قىلغىنىغا تويغۇزغان بولاردى. شەيخ جامالىددىننىڭ مۇددىئاسى زادى نېمىدۇر؟ ئۇ كۆنى ئالدىراش ـ تىنەش سالام بېرىپ: «ئالىيلىرىنى بەدگىردانلارنىڭ قەستىدىن قوغدىمىسام بولمايدۇ، دېگەنىدى. ئۇل بەدگىردانلار كىم بولغىيتتى؟...»

سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ كۆز ئالدىغا ھېلىقى پۈت ـ قولى باغلانغان تۆت ئەمىرى كەلدى.

«... ياق، ياق. ئۇلارنىڭ ماڭا قەست قىلىشى، ساداقەتسىزلىك قىلىشى مۇمكىن ئەمەس، ماقۇل، ئۇلارنى قەست قىلماقچىمۇ دەيلى، ئۇنداقتا ئۇلار نېمىشقا قاراتوقاي قىشلىقىدا قول سالماي، تاشكەنت شەھىرىگە يېقىنلاپ قالغاندا قول سالماقچى بولىدۇ؟ ئەجەبا، شەيخ جامالىددىن ئۇلارنىڭ بۇ يامان نىيىتىنى قانداق بىلىۋالغاندۇ؟... بۇ ئىشتا چوقۇم بىر ئويۇن بار... شەيخ جامالىددىن نېمىشقا ھەپتىدىن بېرى ماڭا كۆرۈنۈش قىلمايدۇ؟ خەپ، ئاۋۋال بۇ يەردىن ساق ـ سالامەت چىقايچۇ قېنى، زەر ـ زىۋىرىگىچە ئېنىقلاپ بىلمەيدىغان بولسام...»

ـ ئالىيلىرىغا مەلۇم بولغاي، ئەمىر شەيخ جامالىددىن ھەزرەتلىرى كەلدى، ھۇزۇرلىرىغا كىرىشكە ئىجازەت سورايدۇ.

مۇلازىمنىڭ تۇيۇقسىز يەتكۈزگەن بۇ مەلۇماتى سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ چىگىش خىياللىرىنى ئۈزۈپ قويدى، ۋۇجۇدىدىكى

ئازاب، ھەسرەت، تەشۋىش بىردىنلا غەزەپكە ئالماشتى، لېكىن ئۆ-
زىنىڭ نەدە تۇرۇۋاتقانلىقىنى بىردىنلا ئېسىگە ئېلىپ، يۇرىكىدى-
كى لاۋۇلداۋاتقان غەزەپ ئوتىنى بېسىشقا مەجبۇر بولدى.

«ھەپتىدىن بېرى نەزەربەند قىلىشقا پېتىنىغان ئادەم ئەمدى
ئەجەب قېشىمغا ئۇسسۇپلا كىرىشكە پېتىنالماي قاپتا؟...»

سۇلتان يۇنۇسخان خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ مۇلازىمغا قارى-
دى.

ــ ئىجازەت.

ھايال ئۆتمەي شەيخ جامالىددىنىنىڭ خۇشامەت كۈلكىسىدىن
پۈرلىشىپ كەتكەن چىرايى بوسۇغا تۈۋىدە پەيدا بولدى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، جانابى خان ئالىيلىرىغا ئېھتىرام
بولغاي.

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام.

يۇنۇسخان قاپىقىنى تۈرگىنىچە سالامنى ئىلىك ئالدى، ئەم-
ما ئولتۇرغان جايىدىن قىمىرلاپمۇ قويمىدى.

شەيخ جامالىددىن سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ نارازىلىق، غەزەپ چى-
قىپ تۇرغان چىرايىغا شۇنداقلا قارىۋېتىپ، يەنە ئەھۋال سورىدى.

ــ ئالتۇن بويلىرى ئېسەنمىكىن ئالىيلىرى؟

يۇنۇسخان ئەمدى ئۆزىنى بېسىۋالالمىدى:

ــ يوقىلاڭ گەپنى ئاز قىلسۇنلار. ئېيتسىلا، نېمە سەۋەبتىن
مېنىڭ تۆت ئەمىرىمنى تۇتتىدىلا؟ نېمە ئۇچۇن مېنى بۇنداق نەزەر-
بەندكە ئالدىلا؟ مەندەك بىر تاجدارغا بۇنداق مۇئامىلە قىلغۇدەك
ئۆزلىرى كىم ئىدىلە زادى؟ مەن بۇ تەسەررۇپقا قانداقتۇر پاناھلىق
ئىزدەپ ياكى تەئەررۇز قىلىش مەقسىتىدە ئەمەس، بەلكى سىلى-
نىڭ پاسىبانلىرى بولمىش بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى بىلەن
دىدار ـ مۇلاقاتتا بولۇشنى ئىزدەپ قەدەم كەلتۈرگەنمەن. بول
سەلتەنەتنىڭ ئەڭ ئەزىز مېھمىنىدۇرمەن. سەلتەنەت قائىدە ـ يو-
سۇنلىرىنى بىلمەدىلا زادى؟ مېھمانغا مۇشۇنداق مۇئامىلە قىلام-
دىلا؟ مېنى قايىل قىلغۇدەك چۈشەنچە بەرسۇنلار، ئۇنداق قىلماي-

دىكەنلا، كالللىلىرىغا ھېزى بولسىلا. مەن كەچۈرۈۋەتسەممۇ، بۇ ـ سەيىت سۇلتان ئالىيلىرى زىنھار سىيلە ـ رەھىم قىلمايدۇ.
سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ يەنە بىرمۇنچە گەپلەرنى قىلغۇسى بار ئىدى، لېكىن تاپسىدا تېخىچىلا بېشىنى ئېگىپ تۇرغان شەيخ جا ـ مالىددىننىڭ مۇلازىملاردەك قول باغلاپ تۇرغان بىچارە تۇرقىغا قاراپ ئۆزىنى سەل تۇتۇۋالدى.
ــ كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن ئې ـ گىلىپ تۇرۇپ، ــ بۈيۈك بىر ئەلنىڭ پاسىبانىغا بىئەدەپلىك قى ـ لىشقا ھەددىمىز ئەمەس. بىراق ئالدىراشچىلىقتا بىسەرەمجان قى ـ لىپ قويغىنىمىزنى تەن ئالىمىز. ئىجازەت بەرسىلە ئول كۈندىكى ئىشلارنى چۈشەندۈرەي.
ــ خوش، ــ دېدى يۇنۇسخان تەتۈر قارىغىنىچە قاپىقىنى تۈرۈپ.
شەيخ جامالىددىن قوينىدىن بىر پارچە خەتنى ئېلىپ سۇلتان يۇنۇسخانغا ئېھتىرام بىلەن تەڭلىدى.
ــ مالال كۆرمىسىلە، ئاۋۋال مۇنۇ مەكتۇپنى ئوقۇپ باققان بولسىلا.
سۇلتان يۇنۇسخان شەيخ جامالىددىننىڭ كۆزىگە بىر قارى ـ ۋەتكەندىن كېيىن خەتنى ئېلىپ ئوقۇشقا باشلىدى. ئۇنىڭ چىرا ـ يى بىردىنلا تاتىرىپ كەتتى، ۋۇجۇدىدىكى بايامقى ئاداۋەتلىك تۇي ـ غۇلاردىن ئەسەرمۇ قالمىدى. ھەئە، بۇ مىرسالى بارىن قاتارلىق تۆت ئەمىرنىڭ شەيخ جامالىددىنغا ئەۋەتكەن تۇنجى خېتى ئىدى. خەتنىڭ ئاستىغا بېسىلغان تۆت ئەمىرنىڭ ئىمزاسى، مۆھۈرى بۇ خەتنىڭ راستتىنلا شۇلارنىڭ خېتى ئىكەنلىكىدىن گۇۋاھلىق بې ـ رىپ تۇراتتى.
يۇنۇسخان خەتكە بىرھازا قاراپ تۇرغاندىن كېيىن زىددىيەت ـ لىك خىياللار ئىلكىدە ئاستا بېشىنى كۆتۈردى. شەيخ جامالىددى ـ نىڭ تېخىچىلا پەگادا قول باغلاپ تۇرۇۋاتقانلىقىنى كۆرۈپ بىرئاز خىجىل بولدى.

ــ خوش، جاي ئالسۇنلار، ــ دېدى ئۇنى ئولتۇرۇشقا بۇيى-
رۇپ.

ــ خان ئالىيلىرى مەرھەمەتلىكتۇر، ــ شەيخ جامالىددىن
سۇپىنىڭ لېۋىدىكى كۆرپىگە جايلىشىپ ئولتۇرۇۋالغاندىن كېيىن
ئېغىز ئاچتى، ــ ئۇشبۇ مەكتۇپتىن خان ئالىيلىرىغا ھەممە ئىش
ئايان بولدى دەپ ئويلايمەن. ئەسلىدە ئول رىياكار ئەمىرلەرنىڭ
تەكلىپىگە باشتىلا قوشۇلماي جاۋاب يېزىۋېتەي ھەمدە ئۇلارنىڭ
نىيەت ـ مۇددىئاسىدىن خان ئالىيلىرىنى خەۋەرلەندۇرەي دېگەن
نىيىتىم بار ئىدى. لېكىن ئارىلىق يىراق بولغاچقا، ئۇنىڭ ئۈس-
تىگە ناۋادا ئۇلار رەزىل نىيىتىنى خان ئالىيلىرىغا ئاشكارىلاپ
قويغىنىمدىن خەۋەر تېپىپ قالسا ئالدىن قول سېلىپ، قەست
قىلىپ قويۇشىدىن ۋايىم يېدىم، شۇڭلاشقا چاندۇرماي ئۇلارنىڭ
تەكلىپىگە قوشۇلۇپ، يالغاندىن كۆمەكلەشكەن قىياپەتكە كىر-
رىۋالدىم. ئاشۇ كۈنى ئاۋۋال خان ئالىيلىرىغا سالام بېرىپ بو-
لۇپ، ئاندىن بۇ ساتقىنلىقنى ئاشكارىلاي دېسەم، ئۇلار ئاللىقاچان
ئالدىمغا چىقىپ بولۇشۇپتۇ. مەن بىلەن كۆرۈشۇپلا: «خان ئالىي-
لىرى سارايدا يالغۇز قالدى، نۆكەرلىرىنى كىرگۈزسىلە ئىش تا-
مام بولىدۇ، ئۇنىڭغىچە بىز ئۆزىمىزنى دالدىغا ئالغاچ تۇرايلى»
دېيىشتى. بۇ قەدەر مۇناپىقلىققا چىداپ تۇرالماي ئاۋۋال ئۇلارنى
باغلاتقۇزدۇم. شۇ ئارىلىقتا دەرھاللا كىرىپ ئالىيلىرىغا ئەھۋالنى
چۈشەندۈرۈشكە پۇرسەت يوقلۇقىنى ھېس قىلدىم. چۈنكى، ئول
تۆت رىياكارنى تۇتقىنىمنى ئالىيلىرىنىڭ نۆكەرلىرى ياكى ئول
ئەمىرلەرنىڭ لەشكەرلىرى بىلىپ قالسا، ئۇلار ئەھۋالنى سۈرۈش-
تۈرمەيلا ھەرقايسىلىرىنى قۇتقۇزۇشقا ھازىرلىنىشى مۇمكىن ئى-
دى. ئول چاغدا ئۇقۇشماسلىق تېخىمۇ يوغىناپ قالايمىقانچىلىق
چىقىشى، ئالىيلىرىنىڭ بىخەتەرلىكىگە كاپالەتلىك قىلالماسلى-
قىم مۇمكىن ئىدى. شۇڭلاشقا، ئەڭ ئاۋۋال ئالىيلىرىنى شەھەر-
گە ساق ـ سالامەت ئاپىرىۋېلىشتىن باشقىسىنى ئويلىمىدىم.

شەيخ جامالىددىنىنىڭ ھەپتىدىن بېرى ئويلاپ تاپقان سەۋەب-

لىرى سۇلتان يۇنۇسخاننى خېلىلا ئەنسىرەتمەيدىغانلىقىنى تەكىتلىدى، شۇ تاپتا ئۇ بۇ سەۋەبلەرنى ئورۇنلۇق ھېس قىلغانىدى.

ــ خوش، ئۇنداق بولسا مېنى بول دەرگاھقا سولاپ قويۇپ، كۆرۈنۈش قىلمىغانلىقلىرىنى قانداق چۈشەندۈرمەكچى سىلى؟

ــ بۇ ئىشتا يەنىلا مەن ئەيىبلىك، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن، ــ ئەسلىدە خان ئالىيلىرىنى شەھەرگە يولغا سالغاندىن كېيىن ئۇل ئەمىرلەرنىمۇ زىندانغا ماڭغۇزسام بوپتىكەن. خانىش ئايىملارنى خاتىرجەم قىلىپ، ئالىيلىرىنىڭ ئارقىسىدىنلا شەھەرگە يولغا سېلىش بىلەن بولۇپ كېتىپتىمەن. شول ئارىلىقتا مۇرتازا پالۋان بىلەن مىرزا ئەلىبەگنىڭ نۆكەرلىرى تۇيۇپ قاپتۇ. ئۇلار تۇيۇقسىز باستۇرۇپ كېلىپ ئۆز ئەمىرلىرىنى بۇلاپ كەتتى. كەمىنىلىرى خانىش ئايىملار بىلەن خانزادە ـ مەلىكىلەرنىڭ ئامانلىقىنى كۆزدە تۇتۇپ، ئۇلارغا تاقابىل تۇرۇشقا ئالدىرىمىدىم، بىر ھەپتىدىن بېرى ئۇل ئىككى رىياكار ئەمىرنى ئىزدەش بىلەن بولۇپ كېتىپ خان ئالىيلىرىنىڭ ئالدىغا سالامغا كېلەلمىدىم.

ــ ئۇلارنى تۇتالىدىلىمۇ؟

ــ ئەپسۇس، خېلى دېرىكىنى قىلغان بولسامۇ تېخىچىلا تۇتالمىدىم. ئىشەنچلىك مەلۇماتلارغا قارىغاندا، ئۇلار شەھەرگە سوقۇنۇپ كىرىۋاپتۇ، مۇددىئاسى ئالىيلىرىغا قەست قىلىش ئوخشايدۇ.

ــ ئۇنداقتا مىرسالى بارىن بىلەن مىرزا ئابدۇراخمانلارچۇ؟

ــ ئۇل ئىككى ئەمىر ھازىر قاماقتا.

ــ مېنى ئۇلار بىلەن ھازىرلا كۆرۈشتۈرسۇنلار، ــ دېدى يۇنۇسخان دەس ئورنىدىن تۇرۇپ.

ــ بۇگۇنچە تەخىر قىلغايلا ئالىيلىرى، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن دەرھاللا گەپ ياساپ، ــ شۇغۇلبەگ[1] ئۇ ئىككىسىنى سوراق قىلىۋاتىدۇ. ئىقرارىنى تولۇق تەھقىقلەپ بولغاندىن كېيىن ئاندىن يۈزلەشكەيلا. شۇڭا بىر ـ ئىككى كۈن مۆھلەت بېرىش-

① شۇغۇلبەگ ــ قاماقخانا باشلىقى، باش سوراقچى.

لىرىنى سورايمەن. ھە راست، ـــ دېدى شەيخ جامالىددىن تۇيۇق ـ سىز بىر ئىش ئېسىگە كەلگەندەك قىياپەتتە، ـــ خانىشلاردىن، خانزادە ـ مەلىكىلەردىن ئەنسىرىمىگەيلا، ئۇلار ناھايىتىمۇ ياخشى تۇرۇۋاتىدۇ. ئەسلىدە ئالىيلىرىنى ئول سۆيۈملۈك تاۋابىئاتلار بىلەن تېزرەك جەم قىلىپ كۆڭۈللىرىنى خاتىرجەم قىلساق ياخشى بولاتتى. لېكىن ھېلىقى تۆت ناكەسنىڭ، بولۇپمۇ ئالىقىنىمىزدىن قېچىپ قۇتۇلغان مىرزا ئەلىبەگ بىلەن مۇرتازا پالۋاننىڭ نۆكەر ـ لىرىدىن ئېھتىيات قىلىپ قالدۇق. سىلىگىمۇ مەلۇملۇق، جانابى بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى كۆزدىن بىرى ئۇزۇن ھەسەننى ئە ـ دەپلەش ئۈچۈن تۈركمەن دەشتىگە لەشكەر تارتقىنىدا، تاشكەنتتىكى قورۇقچى لەشكەرلەرنىڭ خېلى كۆپ قىسمىنى ئۆزى بىلەن بىللە ئېلىپ كەتكەنىدى. ئۇشبۇ سەۋەبتىن لەشكىرىي كۈچىمىز ھازىر خېلىلا ئاجىز. ئۇلار بۇنى بىلىپ قالىدىغان بولسا نىيىتىدىن ياناماسلىقى، شەھەرنى بىزدىن سويۇپ ئېلىپ ئالىيلىرىنىڭ جېنىغا قەست قىلىپ قويۇشى مۇمكىن. شۇڭلاشقا ئالىيلىرىنى مۇشۇنداق خىلۋەت يەرگە جايلاشتۇردۇم ھەم بۇنى قاتتىق سىر تۇتتۇق. بۇنىڭ ھەممىسى ئالىيلىرىنىڭ ئامان ـ ئېسەنلىكى ئۈ ـ چۈندۇر. ناۋادا ئالىيلىرىغا زىيان ـ زەخمەت يېتىپ قالسا، جانابى پاسىبانىمىز سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئالىيلىرىغا جاۋاب بەرمەكىم تەس بولىدۇ. كەمىنە نۆكەرلىرىنىڭ ئالىيلىرىنىڭ ئامانلىقىنى كۆزلەپ كۆرگەن بىخەتەرلىك تەدبىرلىرىمنى توغرا چۈشىنىشلىرىنى تۆۋەنچىلىك بىلەن ئىلتىماس قىلىمەن. ئول تۇزكور مۇرتازا پالۋان بىلەن مىرزا ئەلىبەگنى قولغا چۈشۈرەلىسەملا ئالىيلىرى تامامەن بىخەتەر بولىدىلا. ئول چاغدا قورۇقچىلىقلىرىنى ئۆزۈم قىلىپ، ئۆزلىرىنى بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ دەرگاھىغا ئامان ـ ئېسەن يەتكۈزۈپ قويىمەن.

شۇ تاپتا بىرمۇنچە يالغان ـ ياۋىداقلىرى بىلەن سۇلتان يۇنۇسخاننى ئىشەندۈردۈم دەپ ئويلىغان شەيخ جامالىددىن بەكلا كۆرەڭلەپ كەتكەنىدى.

«بۇيۇك موغۇلىستاننىڭ ھۆكۈمدارىمىش تېخى. بىر قاپاقنىڭ ئىچىگە سېلىپ ئاسانلا كولدۇرلاتتىمغۇ مانا. بۇ يالغانچىلىقنى ئەجەب قاملاشتۇردۇم دېسە. ئۆزىنى كاتتا تاجدارمەن، تەخت سا ـ ھىبىمەن دەپ يوغانچىلىق قىلغانغا تويسۇن. يەنە بىر ـ ئىككى ھەپتە قېشىغا كەلمەي كۆزىتىپ باقاي، ئاندىن شول چاغدا سالا ـ مىنى ئورنىدىن تۇرۇپ ئېلىك ئالمىغىنىنى كۆرەي، شۇ چاغدىمۇ بەرگەن سالامىنى ھۆكۈمدارلارغا خاس سالاپىتى بىلەن ئولتۇرغان پېتىچە ئېلىك ئالسا، ھازىرقىدەك گىدىيەلىسە، چوڭ سۆزلىيە ـ لىسە، تەئەددى قىلالىسا ھېساب. ئەينى ۋاقىتتا دەرگاھىمغا سا ـ ئىللاردەك كەلگەن بۇ سايانىڭ قىلغان ئاتىكاچىلىقىنى ھەرگىز كۆتۈرمەيمەن. تاجدار بولغان ئادەمگە ئۆز تەختگاھىدا ئولتۇرماي بۇ يەردە نېمە بار؟ دەۋران سۈرگىنىنى كۆز ـ كۆز قىلغىنىغا تويسۇن تازا. ئىشقىلىپ دەيدىغاننى كېلىشتۇرۇپ دېدىم. ئىـ ـ شەنسە ـ ئىشەنمىسە ئۆزىنىڭ ئىختىيارى. ماڭا قىر كۆرسىتەلەي ـ دىغان بۇسەيىت سۇلتان يىراقتا. ئۇنىڭ ئۈستىگە ياغى ھەلەكچى ـ لىكىدە ھازىرچە ماڭا قولى يەتمەيدۇ. يۇنۇسبەگكە ئۆزۈمنى مۇ ـ شۇنداقراق تونۇتۇپ قويمىسام سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن بولغان دوستلۇقىنى، بۇرادەرچىلىكىنى شىپى كەلتۈرۈپ، ھۆ ـ كۈمدارلىق كىبرىنى ئىشلىتىپ غۇرۇرۇمغا تېگىشى، مۇلازىملار ـ دەك خىزمىتىگە سېلىشى مۇمكىن. ھازىر بىلەن بولدى. مۇشۇنداق ئونبەش ـ يىگىرمە كۈن تۇتۇپ تۇرۇپ ئۆزىنىڭ يېغىدا ئۆزىنىڭ گۆشىنى قورۇي. سەل ياۋاشلىغاندىن كېيىن ئەلىبەگ بىلەن مۇر ـ تازا پالۋانلارنى شېرىكلىرى بىلەن يوقاتتىم، ئەمدى تولۇق بىخە ـ تەر بولدىلا دەپ نەزەربەندتىن چىقىراي، ھېلىقى ساندۇق ـ ساند ـ دۇق ئالتۇن ـ كۈمۈش، جاۋاھىراتلارنى ئاشۇلارغا دۆڭگەپ يوقال ـ دىغا چىقىراي، ئاسماندىن تىللا ياغدى دېگەن مانا مۇشۇ. ھە، مۇ ـ شۇنداق قىلسام، بىرىنچىدىن، ئۇ مەندىن مىننەتدار بولىدۇ؛ ئىك ـ كىنچىدىن، مەيلى مەملىكىتىگە قايتسۇن، مەيلى بۇسەيىت سۇل ـ تاننىڭ دەرگاھىغا بارسۇن، نەزەربەندتىن بوشىغىنىغا خۇش بو ـ

لۈپ، تاشكەنتتىن دەرھال يوقىلىشقا ئالدىرايدۇ. ئۆزىنىڭ ئەمىر ـ لىرىنىڭ تۈزكورلۇق قىلغىنى ئېنىق بولغانلىقى ئۈچۈن مەندىن ـ مۇ رەنجىيەلمەيدۇ. بۇسەيىت سۇلتانغىمۇ ئۇستۇمدىن ھال دادلى ـ يالمايدۇ؛ ئۇچىنچىدىن، ھېلىقى ئالتۇن ـ كۇمۇش، جاۋاھىراتلى ـ رىنىڭ ئىز ـ دېرىكىنىمۇ قىلالمايدۇ. ھە راست، ھېلىقى تۆت ئەمىرنى دەرھال ئۇجۇقتۇرۇۋېتەي. يامىنى كەلسە قارشىلاشقانلىقى ئۇچۇن نۆكەرلىرىم ئۆلتۈرۈپتۇ دەرمەن. يەنە بىرگە يۇنۇسبەگنىڭ خاتۇن ـ بالىلىرىغا بولغان نازارەتچىلىكىنىمۇ كۈچەيتەي، ئۇلار ئىش تېرىپ يۈرمىسۇن يەنە...»

شەيخ جامالىددىنىنىڭ يوچۇق قالدۇرماي توقۇغان بىر تالاي يالغان ـ ياۋىداقلىرى سۇلتان يۇنۇسخاننى قايمۇقتۇرۇۋەتكەنىدى. شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭ يەنە گەپ سوراپ قېلىشىدىن ئەنسىرەپ، خىياللىرىنى يىغىشتۇرۇپ ئاستا ئورنىدىن تۇردى.

— ئالىيلىرى ئوبدان ئارام ئالغايلا، كەمىنىلىرى ھېلىقى ئىككى تۈزكورنىڭ دېرىكىنى قىلىشقا ئالدىراي. ئەتىگىچە ئالدى ـ لىرىغا خۇش خەۋەر ئېلىپ كېلۇرمەن.

شەيخ جامالىددىنىنىڭ سۆزلىرى سىلىق ـ سىپايە، ئەمما قەتئىي ئىدى. كالىلىسىنى تۇرلۇك گىج ـ ماج سوئاللار چىر ـ مىۋالغان يۇنۇسخان دەرھال بېشىنى كۆتۈردى:

— مېنىڭ نۆكەرلىرىم قەيەردە؟

— ئۇلارمۇ ئامان ـ ئېسەن ئالىيلىرى، — دېدى بوسۇغىدا توختىغان شەيخ جامالىددىن دەرھال ئارقىسىغا ئۆرۈلۈپ.

— ئۇنداقتا مېنىڭ قوروقچىلىقىمنى ئاشۇ نۆكەرلىرىم قىلسۇن.

— بۇنداق قىلساق بولماسمىكىن ئالىيلىرى، — دېدى شەيخ جامالىددىن چىرايىغا خۇشامەت كۈلكىسى يۈگۈرتۈپ.

سۇلتان يۇنۇسخان غۇززىدە قاپىقىنى تۇردى.

— نېمىشقا؟

— كەمىنىلىرى ئۈچۈن ھازىر خان ئالىيلىرىنىڭ ھەر بىر

ھەمراھلىرى گۇمانلىق. ئۇل نۆكەرلەرنىڭ ئارىسىدا ھېلىقى تۆت مۇناپىق ئەمىرگە سېتىلىپ كەتكەنلىرى يوق دەپ ھۆددە قىلالمايمەن. شۇڭلاشقا يەنىلا مېنىڭ نۆكەرلىرىم قورۇقچىلىقلىرىنى قىلسا بىخەتەر بولىدىلا. كەمىنىلىرىمۇ خاتىرجەم بولىمەن. ياخشى ئارام ئالسىلا ئالىيلىرى.

شەيخ جامالىددىن گېپىنى تۈگىتىپ ئالدى ـ كەينىگە قارىماي چىقىپ كەتتى. سۇلتان يۇنۇسخان نېمە دېيىشىنى بىلەلمەي تۇرۇپ قالغانىدى. ھەئە، شۇ تاپتا ئۇنىڭ كۆز ئالدىدا مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ، سۆيۈملۈك سەركەردىسى بۇيانقۇلى زاھىر بولدى. بىراق بۇ ساداقەتمەن كىشىلىرى بەكمۇ يىراقتا ئىدى. ئۇ سەركەردە بۇيانقۇلىنى ئۆزىگە ھەمراھ قىلىۋالمىغىنىغا بەكمۇ پۇشايمان قىلدى.

«ئۇلار مېنىڭ ھازىرقى ئەھۋالىمنى بىلمەيدۇ. بۇ ئەھۋالدا ئۇلارنى خەۋەردار قىلىشىممۇ مۇمكىن ئەمەس. بىلسە ئىدى، كېچە ـ كۈندۈز يول يۈرۈپ تاشكەنتكە كېلىپ بولاتتى... ئاھ خۇدا، ئۇل تۆت تۈزكورغا ساتقىنلىق قىلغۇدەك نېمە يامانلىق قىلغان بولغىيتتىم. ماڭا ئەگەشكۈسى بولمىسا گېپىنى ئوچۇق قىلسا بولماسمىدى. لازىم دېگەن بولسا بۇسەييت سۇلتان ئالىيلىرىغا تەييارلىغان ئۇل پىشكەشلەرنى بېرىۋېتەتتىم ئەمەسمۇ. شەيخ جامالىددىن بىلەن بىرلىشىپ ماڭا قەست قىلسا نېمە پايدا ئالار بولغىيتتى، مانا ئەمدى ئىككىسى زىنداندا يېتىپتۇ، ئىككىسىنىڭ ئۆلۈك ـ تىرىكلىكى نامەلۇم، چاشقاندەك قېچىپ يۈرۈدۇ. ھېلىقى خەت قىلچىلىك ساختا ئەمەس، ئۇلارنىڭ ماڭا تۈزكورلۇق قىلىش، قەست قىلىش نىيىتىگە كەلگەنلىكى راست، لېكىن مۇنۇ ئەرزىمەس تاشكەنت دورغىسىنىڭ قىلغان بۇ مۇئامىلىسىنى قانداق چۈشەنسەم بولۇر زادى؟ بول دەرگاھتا تۇرغىنىمنىڭ قاماقتا ياكى زىنداندا تۇرغىنىمدىن نېمە پەرقى؟ تېخى مېنىڭ نۆكەرلىرىمگە ئىشەنگىلى بولماسمىش، مەن ئۇلارنى مىڭنىڭ ئارىسىدىن بىرنى تاللاپ، ساداقىتىنى سىناپ خاس نۆكەر قىلغانمەن.

ئۇتقا دېسەم ئۇتقا، سۇغا دېسەم سۇغا كىرىدۇ، شېرىن جېنىدىن كەچسە كېچىدۇكى، مەندىن ھەرگىز كەچمەيدۇ. ھىلىقى رىياكار ئەمىرلەرگە سېتىلىپ كېتىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس. شەيخ جامالىددىنىنىڭ نىمە ئوي ـ خىيالى بارلىقىنى بىلمەك ئەجەب تەسكە چۈشتىغۇ. مۇشۇنداق بۇرۇقتۇرما بولۇپ يەنە قانچە ۋاق تۇرارمەن ئەمدى؟ بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى بىلەن ئامان ـ ئېسەن كۆرۈشۈش نېسىپ بولسا، ئۇنىڭ قىلغان بۇ ئەدەپسىزلىكىنى كۆرسەتمەيدىغان بولسام، ياق، ئاۋۋال ئۇنى راسا بىر ئۇچۇقداپ، ئاندىن بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىغا چۈشەندۈرۈپ قويۇسامۇ بولىدۇ. بۇ دەرگاھتىن قۇتۇلايچۇ قېنى. ئاخىرى مېنىڭ سەۋەبىمدىن ياخشى كۈنلىرىڭ ئاخىرلىشىدىغان ئوخشايدۇ. شەيخ جامالىددىن، ئۆز ۋابالىڭ ئۆز گەردىنىڭگە. راست، بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى قانداقراق تۇرۇۋاتىدىكىن؟ شەيخ جامالىددىن ئۇنى كۆزدىن تۇركمەن دەشتىگە لەشكەر تارتتى دەيدۇ. يالغان سۆزلىمىگەن چېغى. لەشكىرىي يۈرۈشى نۇسرەتلىك بولۇپ، رەقىبلىرى ھالاكەتكە يۈز تۇتتىمىكىن؟...»

71

شۇ كۈنلەردە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قولىنى كۆيۈۋاتقان ئۇلۇغ ئوتقا تىقىۋالغان بولۇپ، قولىنى يا تارتىۋېلىشنى، يا ئوتنىڭ ئىچىدە قويۇۋېرىشنى بىلەلمەي قالغانىدى. شۇ تاپتا ئۇنىڭ قولى ئوتتىن تارتىۋالسىمۇ كۆيەتتى، قويۇۋەرسىمۇ كۆيەتتى، رەھىمسىز ئوت ئۇنىڭغا تۇتىشىپ بولغانىدى.

ھەئە، دەشتى قىپچاقنىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرخاننىڭ ئۆلۈمى بىلەن، سەمەرقەنت تەختگاھىغا ھەرقاچان تەھدىت

سىلىپ تۇرغان كۈچلۈك دۈشمەنلەردىن قۇتۇلغاندەك تۇيغۇغا كې-لىپ قالغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا باشقىچە كۆڭۈل ئازادىچى-لىكىگە ئېرىشكەنىدى. چۈنكى، ئوبۇلخەيرخاننىڭ ئۆلۈمىدىن كې-يىن دەشتى قىپچاق ھاكىمىيىتىنى قولىغا ئالغان ئاكا ـ ئۇكا قازاق سۇلتانلارغا خېلىدىن بېرى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا نۇر-غۇن ياردەم قىلىپ، ئۇلارنىڭ دەشتى قىپچاق سەلتەنەتىنى تارتى-ۋېلىش كۈرىشىنى قوللىغانىدى. شۇڭا ھاكىمىيەتنى قولىغا ئالغان كېرەيخان بىلەن جانىبېكخان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھۇزۇرىغا نۇرغۇن قىممەت باھالىق سوۋغا ـ سالاملار بىلەن ئەلچى ئەۋەتىپ مىننەتدارلىقىنى، ساداقىتىنى بىلدۈرگەنىدى. خوراسان تەۋەسىدە تولا پاراكەندىچىلىك تۇغدۇرۇپ كەلگەن ھۈسەيىن بايقارا بولسا يې-قىنقى ئىككى يىلدىن بېرى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن تو-زۇشكەن كېلىشىمگە ئەمەل قىلىپ خېلىلا تىنچىپ قالغان بول-سىمۇ، ئەمما نېمە ئۈچۈندۇر ھىرات ئەمىرى يادىكار مۇھەممەد مىرزا بىلەن گاھى يوشۇرۇن، گاھى ئاشكارا پۈت تېپىشىۋاتاتتى. ھەرقاچان تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسى قىلىش ئېھتىمالى بولغان ئىككى مىرزىنىڭ ئاداۋەتلىشىپ قېلىشى، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى خېلىلا خاتىرجەم قىلىپ قويغانىدى. چۈنكى، يادىكار مۇھەممەد مىرزا ھىراتقا ئەمىر بولغان دەسلەپكى يىللاردا ئەبۇسە-ئىد مىرزىغا ساداقەت بىلدۈرۈپ كەلگەن بولسىمۇ، كېيىنچە قا-نات ـ قۇيرۇقىنىڭ يېتىلىشىگە ئەگىشىپ سەمەرقەنت تەختىگە كۆز تىكىشكە ۋە خۇپىيانە ھازىرلىق كۆرۈشكە باشلىغانىدى. ئاي-غاقچىلىرى ئارقىلىق ھەممىنى بىلىپ تۇرغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ ئىككى يوشۇرۇن رەقىبىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنى پۇرسەت دەپ بىلىپ، ئۇلار ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەت ئوتىغا ھەدەپ ئوتۇن تاشلاۋاتاتتى. چۈنكى، شاھرۇخىيلار سەلتەنەتىنى قايتىدىن تىكلەش خىيالىدا بولۇۋاتقان يادىكار مۇھەممەد مىرزا بىلەن ئۆمەر شەيخ ئەۋلادىنى باش كۆتۈرگۈزۈش كويىدا بولۇۋاتقان ھۈسەيىن بايقارا بىر ـ بىرى بىلەن ئېلىشسا تەبىئىي ھالدا كۈچى خوراپ

ئاجىزلىشاتتى. بەلكىم بىر ـ بىرىنى يوقىتاتتى ـ دە، ئۆزى تۇ-
تۇۋاتقان مىرانشاھ ئەۋلادىنىڭ ھۆكۇمرانلىقى تېخىمۇ مۇستەھ-
كەملىنەتتى، بۇ تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاگەرلىرىدىن ئاسانلا خالاس
بولاتتى. شۇ سەۋەبتىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھۇسەيىن بايقارا
بىلەن يادىكار مۇھەممەد مىرزىنىڭ گاھ ئاشكارا، گاھ يوشۇرۇن
كۆرەشلىرىگە كۆزىنى يۇمۇپ ھېچنېمىنى سەزمىگەن قىياپەتكە
كىرىۋېلىپ، ئاخىرقى نەتىجىنى سەۋرچانلىق بىلەن كۈتۈۋاتاتتى
ۋە خاتىرجەم ھالدا توقال خانىشىدىن تۇغۇلغان كىچىك خانزادى-
سىنىڭ سۈننەت تويىنى كاتتا ھەشەم ـ دەرەم بىلەن ئۆتكۈزۈش
بىلەن بولۇپ كەتكەنىدى. نەچچە ئاي داۋاملاشقان سۈننەت تويىنىڭ
گاھى ئوغلاق تارتىشىش، گاھى مۇشائىرە، گاھى باراۋەت، گاھى
زىياپەت ۋە گاھى جانبازلىق، چېلىشىش، كاماندازلىق ماھارىتى
كۆرسىتىش، گاھى ئوۋ تاماشاسى، گاھى ئايدىڭ سەيلىسى قاتارلىق
تەنتەنىلىرىگە ئەسىر بولغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ
مەستخۇش كەيپىنى قارا قويلۇق تۈركمەنلەرنىڭ خانزادىسى ھە-
سەن ئەلى بۇزدى.

بۇ كۈنلەردە سەمەرقەنت، بۇخارانى چوڭ ئوغلى ئەھمەد مىر-
زىغا، ھىسار، بەدەخشان، قۇندۇز قاتارلىق ۋىلايەت ـ تۇمەنلەرنى
ئىككىنچى ئوغلى مەھمۇد مىرزىغا، پەرغانە ۋادىسىنى تۆتىنچى
ئوغلى ئۆمەر شەيخ مىرزىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن سۇلتان ئە-
بۇسەئىد مىرزا ئۈچىنچى ئوغلى سۇلتان مۇھەممەد مىرزا ۋە تېخى
بالاغەتكە يەتمىگەن باشقا ئوغۇللىرى بىلەن مەرۋگە كېلىپ تۇ-
رۇۋاتاتتى. سۈننەت تويمۇ مەرۋدە ئۆتكۈزۈلۈۋاتاتتى.

بىرنەچچە قېتىملىق غەلىبىلىك لەشكىرىي يۈرۈشلەردىن
كېيىن ئۇلۇغ بوۋىسى، بۈيۈك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۈردىن مىراس
قالغان ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە، خۇراسانىڭلا ئەمەس، بەلكى ئافغا-
نىستان، سىيىستان، كىرمان ھەمدە پارسنىڭ ھۆكۇمدارىغا ئايلان-
غان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بەكلا كۆرەڭلەپ كەتكەنىدى. ئۇ
ھەرخىل يىغىلىش، باراۋەت، زىياپەتلەردە، چوڭ ـ كىچىك ئوردا

كېچەشلىرىدە شانۇ شەۋكىتىنىڭ ئۇلۇغ بوۋىسى ئەمىر تۆمۈرنىڭ شانۇ شەۋكىتىدىن ئېشىپ كەتكەنلىكىنى داۋراڭ قىلىپ ماختىناتتى. ئەتراپىدىكى قوشنا ئەل سۇلتانلىرىنىڭ ئۆزىدىن ھېيىقمايدىغانلىرى يوق دەپ قارايتتى.

ئۇ ئۆزىدىن ھامىيلىق تەلەپ قىلىپ، يالۋۇرۇپ كەلگەن قاراقويلۇق تۈركمەنلەرنىڭ خانزادىسى ھەسەن ئەلىنى مەرۋدىكى ۋاقىتلىق ئوردىسىدا قوبۇل قىلدى.

— خوش، — دېدى شاراب تەسىرىدىن خۇش كەيپ بولغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا تەختىنىڭ پايىسىنى سۆيگىنىچە مىشىلداپ يىغلاشقا باشلىغان ھەسەن ئەلىگە كۆزىنىڭ قىرىدا قاراپ قويۇپ، — نېمە ئەرزلىرى بولسا ئەزمىلىرىنى ئەزمەي سۆزلىسۇنلار.

— ئى بۈيۈك سەلتەنەت ئىگىسى، ئادالەتپاناھ، — دېدى ھەسەن ئەلى يىغىسىدىن توختاپ، — بىرەر مەملىكەتتە جەبىر - زۇلۇم ۋە پىسق - پاسات كۆچىيىپ، سەلتەنەت تىزگىنى تەخت - سەلتەنەت ساھىبى بولۇش سالاھىيىتى يوق ناكەسلەرنىڭ قولىغا ئۆتۈپ كەتكەن بولسا، بۈيۈك خاقانلار ئۇل پىسق - پاسات، جەبىر - زۇلۇمنى يوقىتىش، ئەدلى - ئادالەت ئورنىتىش نىيىتىدە ئۇل مەملىكەتلەرگە باھادىر ئوغلانلىرىدىن تەشكىللەنگەن ئادالەت قوشۇنىنى ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇشى زۆرۈردۇر. ھەممىگە قادىر ۋە قۇدرەتلىك تەڭرىتائالا ئاشۇ ئادالەت ھامىيسىنىڭ ياخشى نىيىتىنىڭ شاراپىتى بىلەن ئۇل مەملىكەتنى زالىمنىڭ قولىدىن سويۇپ ئالىپ ئادىل پادىشاھقا تاپشۇرىدۇ. مۇددىئا شولكى، بىزنىڭ قارا قويلۇق تۈركمەن تەسەررۇپىمىزغا ئاق قويلۇق تۈركمەن تائىپىسىنىڭ خانى ئۇزۇن ھەسەن دېگەن ناكەس پىسق - پاسات پەيدا قىلىپ، سۇيىقەست، ھىيلە ئىشلىتىپ خان ئاتام شاھ جاھانىنى شېھىت قىلىپ تەخت - سەلتەنەتنى تارتىۋالدى. بۇنى ئاز دەپ رەئىيەتكە قاتتىق زۇلۇم سالدى. تېخى ئۆزىنى سەر جاھانگىر[1] دەپ

① سەر جاھانگىر — جاھاننى تۇتقۇچى، تىنچىتقۇچى سەركەردە.

ئاتاپ، قوشنا ئەللەرنى ئىستېلا قىلىش كويىغا چۈشمەكتە. شۇڭا جاھاننىڭ بۈيۈك قابىلىيەت ئىگىسىنىڭ دەرگاھىدىن ئادالەت ئىزدەپ كەلدىم.

ھەسەن ئەلىنىڭ دادلاشلىرى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئانچە تەسىرلەندۈرەلمىگەن بولسىمۇ، قاراقويلۇق تۈركمەنلەرنىڭ سۇلتانى ئۇزۇن ھەسەننىڭ ئۆزىنى سەرجاھانگىر دەپ ئاتاپ داۋراڭ قىلىشى قاتتىق غەزىپىنى كەلتۈرگەندى. شۇڭا ھەسەن ئەلىگە قاراپ كۆزىنى چەكچەيتتى.

— ئاشۇ ئۇزۇن ھەسەن ھالىغا باقماي ئۆزىنى سەرجاھانگىر دەپ ئاتىۋاپتىمۇ تېخى؟!

نەچچە يىلدىن بېرى بۈيۈك جاھانگىرلارغا خاس شىجائەت بىلەن نۇرغۇن مەملىكەتلەرنى ئىستېلا قىلغان ۋە شۇنىڭغا يارىشا يامغۇردەك يېغىۋاتقان تۈرلۈك ماختاش، مەدھىيە، پەخرىي ناملار-نىڭ ھاياجىنىدا مەغرۇرلىنىپ يۈرگەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ھەرقانداق بىر ئەلنىڭ ھۆكۈمدارىنى مەنسىتمەيتتى. شۇ تاپتا كىچىككىنە قارا قويلۇق تۈركمەن خانلىقىنى ئىستېلا قىلغان ئۇ-زۇن ھەسەننىڭ خىجىل بولماي ئۆزىنى سەرجاھانگىر دەپ ئاتىۋې-لىپ داۋراڭ قىلىشى ئۇنىڭ قاتتىق زىتىغا تەگكەندى.

— شۇنداق، قۇدرەتلىك پاناھگاھىم، — دېدى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قولى ئارقىلىق دادىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىشقا بەل باغلىغان ھەسەن ئەلى قايتىدىن تىز چۆكۈپ، — شۇ كۈنلەردە ئۇزۇن ھەسەن ھە دەپ لەشكەر توپلاپ، ھازىرلىق كۆرۈۋاتىدۇ، ئالتە ئاي ئىچىدە سەلتەنەت تۇغۇمنى سەمەرقەنت ئوردىسىغا قادايمەن دەپ داۋراڭ سېلىۋاتىدۇ...

— بولدى بەس!

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى. ئۇزۇن-دىن بېرى ئۇنىڭ بۇنچىلىك غەزەپلەنگىنىنى كۆرمىگەن بارلىق ئەمىر - سەركەردىلىرى ۋەھىمىدىن قاتتىقراق نەپەس ئېلىشقىمۇ پېتىنالمىدى. ھەسەن ئەلى ئىككى ئېغىز گەپ بىلەنلا ئۇنى قۇت-

ـرىتىش مەقسىتىگە تولۇق يەتكەنىدى.

ـــ سۈننەت توي مەرىكىسى ھازىردىن باشلاپ تامام، ـــ دېدى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سارايىنىڭ تىمتاسلىقىنى بۇزۇپ، ـــ ھەرقايىسى قوشۇنىنىڭ ئەمىر ـ سەركەردىلىرى پۇختا ھازىرلىق كۆرگەي، ھەپتىدىن كېيىن يولغا چىقىمىز.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ھېچكىم نىيىتىدىن ياندۇرالمايتتى. چۈنكى، سەمەرقەنت تەختىنى قولىغا ئالغان ئون نەچچە يىلدىن بېرى ئۇنىڭ لەشكەر تارتىپ بېرىپ ئىراققىچە ئىستېلا قىلىش، ھەتتا مەككە مۇكەررەمنىمۇ تەسەررۇپىغا ئېلىش ئارزۇسى بار ئىدى. ئۆز ۋاقتىدا ئەنە شۇ ئارزۇنىڭ تۈرتكىسىدە سۇلتان يۇنۇسخاننى شىرازدىن ئالدۇرۇپ كېلىپ، نۇرغۇن لەشكەر بىلەن موغۇلىستان سەلتەنەتىنى ئېلىشقا كۈشكۈرتكەن ۋە بۇ ئارقىلىق ئۆز ۋاقتىدىكى موغۇلىستان ھۆكۈمدارى سۇلتان ئىسان بۇغاخاندىن كېلىدىغان تەھدىتنى توسۇپ، ئىراققا خاتىرجەم يۈرۈش قىلىشقا ئاساس سېلىشنى نىيەت قىلغانىدى. مانا ئىككى يىلدىن بېرى ئۇنىڭ بۇ تەدبىرى تولۇق ئەمەلگە ئاشتى. يۇنۇسخان ئاخىرى موغۇلىستان سەلتەنەتىنى قولىغا ئالدى. يەنە بىر ئەشەددىي رەقىبى ـــ دەشتى قىپچاق ھۆكۈمدارى سۇلتان ئوبۇلخەيرخانمۇ ئۆلدى. بۇ زېمىنمۇ ئۇنىڭ ئىتتىپاقداشلىرىنىڭ قولىغا ئۆتتى. ھۇسەيىن بايقارا بىلەن يادىكار مۇھەممەد مىرزىدىن ئەنسىرەشنىڭ ھاجىتى يوق. ئۇلار شۇ تاپتا بىر ـ بىرىنىڭ پېيىنى قىرقىش بىلەن ئاۋارە. ئۇلارنىڭ مەيلى قايسىسى يېڭىپ چىقسۇن، يەنىلا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىغا بويسۇنماي ئامالى يوق. گەردەنكەشلىك قىلىمەن دەيدىكەن، ئىتائەتكە سۇنمىغان گەردىنىنى ئۈزۈپ تاشلاش ئانچە تەس ئەمەس. شۇڭا بۇ تەرەپتىنمۇ خاتىرجەم. مانا ئەمدى، ھەسەن ئەلى لەشكەر تارتىشنى دەۋەت قىلىپ ئۆزى كەپتۇ، بۇ دېگەن تېپىلغۇسىز پۇرسەت. ئۇ ئەمدى قارا قويلۇق تۈركمەن قەبىلىسىنىڭ قىساسىنى ئېلىپ بېرىش ئۈچۈن ئاق قويلۇق تۈركمەن قەبىلىسىنىڭ خانى ئۇزۇن ھەسەنگە جازا يۈرۈ-

شى قىلىش باھانىسى بىلەن ئادالەت بايرىقىنى كۆتۈرۈپ چىقىپ ئەزەربەيجان، ئىراقتا لەشكەر تارتسا تامامەن بولىدۇ، ئۇنى سەۋەب- سىز ئۇرۇش قوزغىدى دەپ ھېچكىم ئەيىبلىيەلمەيدۇ، پات يېقىندا سەلتەنەت تۇغى باغداد ئاسمىنىدا لەپىلدەيدۇ، كىمنىڭ ھەقىقىي سەرجاھانگىر ئىكەنلىكىنى خەلقئالەمگە كۆرسىتىپ قويىدۇ.

بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن مەرۋىدىن يولغا چىق- قان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا قاراباغقا كەلگەندە ئۇزۇن ھەسەننىڭ لەشكەرلىرى بىلەن ئۇچراشتى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سان ـ ساناقسىز سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن كېلىۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئۇزۇن ھەسەن بىر تەرەپتىن جەڭگە پۇختا تەييارلىق كۆرسە، يەنە بىر تەرەپتىن سۇلھى تۈزۈپ يېڭىدىن قولغا ئالغان ھاكىمىيەتنى ساقلاپ قېلىش كويىغا چۈشكەندى. ئۇ يۇقىرى دەرىجىلىك ئەمىرلىرىدىن ئەلچى تەشكىللەپ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قارارگاھىغا سۇلھى تە- لەپ قىلىشقا ئەۋەتتى ۋە سۇلھىنى قوبۇل قىلىپ جەڭ قىلىش نىيىتىدىن يانسا ھەرقانداق شەرتكە كۆنىدىغانلىقىنى، ھەتتا تەۋە- لىك بىلدۈرىدىغانلىقىنى جاكارلىدى. ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، ئار- قا ـ ئارقىدىن ئېرىشكەن مۇۋەپپەقىيەتلىرى تۈپەيلىدىن تېخى ھاياجىنى بېسىلمىغان، قاتتىق مەغرۇرلىنىپ كەتكەن سۇلتان ئە- بۇسەئىد مىرزا سۇلھىدىن باش تارتىپ، ئۇزۇن ھەسەننى قىلىچ يالىڭاچلاشقا مەجبۇرلىدى.

سۇلھى ئۈچۈن كۆرسەتكەن تىرىشچانلىقلىرى پۈتۈنلەي يوق- قا چىققان ئۇزۇن ھەسەن قاراباغنىڭ ئەپلىك جۇغراپىيىلىك شارائىتىدىن ئۇنۇملۇك پايدىلىنىپ، جان ـ جەھلى بىلەن مۇدا- پىئەدە تۇردى ۋە ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ بىرقانچە قېتىملىق كەڭ كۆلەملىك ھۇجۇمىنى ئۇنۇملۇك چېكىندۈردى.

ئۇزۇن ھەسەننى بىر قېتىملىق ھۇجۇمغىمۇ بەرداشلىق بې- رەلمەي ئىراق تەرەپكە قاچىدۇ، ئۇنى قوغلاش باھانىسىدا ئىراق زېمىنىغىمۇ باستۇرۇپ كىرىمەن، دەپ خام خىيال قىلغان سۇلتان

ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ كۈچلۈك مۇداپىئە ئالدىدا ئامالسىز قالدى. شۇنداقتىمۇ سەركەردىلىرىنى داۋاملىق ھۇجۇم قىلىشقا بۇيرۇدى.

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخان تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىننىڭ نەزەربەند قىلىشىغا ئۇچرىغان كۈنلەردە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۆزۈن ھەسەن بىلەن قاراباغدا تىركىشىۋاتقىنىغا تۆت ئايدىن ئاشقانىدى. ئەبۇسەئىد مىرزىغا ئوخشاشلا ئىلگىرىكى يۈرۈشلەرنىڭ غەلىبە ـ مۇۋەپپەقىيەتلىرىدىن مەغرۇرلىنىپ كەتكەن سەركەردە ـ لەشكەرلەرنىڭ قاراباغدىكى ئۆزۈنغا سوزۇلغان بۇ تىركىشىشتىن روھى چۈشكەن، جەڭ قىلىشتىن رايى قايتىپ قالغانىدى. شۇ سەۋەبلىك ھۇجۇم قىلىش ھالىتىدە تۇرغىنى بىلەن مۇداپىئەدە تۇرغان رەقىبلىرىدىن ھەرقاچان تالاپەت يەپ تۇراتتى. جەڭ ۋەزىيىتىنىڭ كۈندىن ـ كۈنگە پايدىسىز بولۇۋاتقانلىقىنى ھېس قىلغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا دەسلەپتە ئۆزۈن ھەسەننىڭ سۈلھى تەلىپىنى قوبۇل قىلمىغانلىقى ئۈچۈن، مانا ئەمدى لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈپ كېتىشكە يۈزى چىدىمايتتى، ئۈنۈمسىز ھۇجۇمنى داۋاملاشتۇرۇۋېرىشكە تېخى كۆڭلى ئۇنىمايتتى. باشتا ئېيتقىنىمىزدەك، شۇ كۈنلەردە ئۇ خۇددى قولىنى كۆيۈۋاتقان ئۇلۇغ ئوتقا تىقىۋالغان ئادەمگە ئوخشاپ قالغانىدى. تۆت ئايدىن بېرى كۈچلۈك قارشىلىققا ئۇچراپ بىر ئىزدا تۇرۇپ قېلىشتەك پاسسىپ جەڭ ۋەزىيىتى ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئىشەنچىنى سۇسلاشتۇرۇپ قويغانىدى. گەرچە تەسەررۇپىدىكى زېمىنلارنىڭ كۆپ قىسمىنى ئۈچ ئوغلىغا سۇيۇرغال قىلىپ بەرگەن بولسىمۇ، لېكىن ئۇنىڭ سەلتەنەتكە بولغان ئەندىشىسى بارغانسېرى كۈچىيىپ قالغانىدى. چۈنكى، ھەرقايسى يۇرتلارغا ئەۋەتكەن ئايغاقچىلىرى ئېلىپ كەلگەن مەلۇماتلار ئۇنىڭ غەم ـ ئەندىشىسىنى تېخىمۇ كۈچەيتىۋەتكەنىدى. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، ھۇسەيىن بايقارا بىلەن يادىكار مۇھەممەد مىرزا ئوتتۇرىسىدىكى يوشۇرۇن ئاداۋەت ئاشكارا قارشىلىققا ئالماشقان، ھەتتا لەشكەر تارتىپ جەڭ قىلىشقا بېرىپ يەتكەنىدى. چوڭ ئوغلى ـــ

سەمەرقەنت ھۆكۈمدارى سۇلتان ئەھمەد مىرزا بولسا ھۇسەيىن بايقارانى قوللاپ يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا بىرلىكتە تاقابىل تۇرغانىدى. بۇنىڭدىن خەۋەر تاپقان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئوغلىنىڭ بۇ قارارىنىڭ توغرا ـ خاتالىقىغا دەماللىققا ھۆكۈم چىقىرالمىدى، ئەمما ئىككى مىرزىنىڭ ئوتتۇرىسىدىكى ئاداۋەتنى بىر تەرەپ قىلىپ ئاندىن ئۇزۇن ھەسەنگە قارشى لەشكەر تارتمىغىنىغا قاتتىق پۇشايمان قىلدى.

ئايغاقچىلار ئۇنىڭغا يەنە سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ زور قوشۇن بىلەن لەشكەر تارتىپ كېلىپ، تۈركىستان چېگراسىدا پاناھلىنىۋاتقان دەشتى قىپچاق خانزادىسى بۇرۇج ئوغلاننى بارلىق سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن يوقاتقانلىقىدىن، ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشۈش ئۈچۈن يولغا چىققانلىقىدىن مەلۇمات بەردى. بۇ خەۋەر ئۇنى خېلىلا ئۈمىدلەندۈردى. ئاشۇ يىلى بىر تەرەپتىن ھۇسەيىن بايقارا، بىر تەرەپتىن بۇرگە سۇلتان، مۇھەممەد جوگى ۋە ئۇلارغا ھەمدەم بولۇپ ساتقىنلىق قىلغان تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىنلارنىڭ ئىسكەنجىسىدە قالغان ۋاقىتتا، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ، ياۋغا ئارقا تەرەپتىن ئەجەللىك زەربە بېرىپ، مەغلۇبىيەتنى غەلىبىگە ئۆزگەرتكەنلىكىنى ئېسىگە ئېلىپ، ھازىرقىدەك يا ئالدىغا ماڭالماي، يا ئارقىسىغا چېكىنەلمەي تۇرغان پەيتتە ئۇنىڭ يەنە تۇيۇقسىز پەيدا بولۇپ قېلىشىنى تولمۇ ئارزۇ قىلاتتى.

ئۇ ئەنە شۇنداق ئارزۇنىڭ تۇرتكىسىدە سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئالدىغا چاپارمەن ماڭغۇزۇش خىيالىغىمۇ كەلدى. لېكىن تاشكەنت بىلەن تۈركمەن دەشتىگە جايلاشقان قاراباغنىڭ ئارىلىقى بەكمۇ يىراق ئىدى، يۇنۇسخاننىڭ يېتىپ كېلىشىگە بىرنەچچە ئاي ۋاقىت كېتەتتى. ئۇنىڭغىچە يۇنۇسخاننى ساقلاپ يېتىۋەرگىلى بولمايدتى. چوڭ ئوغلى سۇلتان ئەھمەد مىرزا بولسا دادىسىنىڭ ئەھۋالى بىلەن كارى بولماي ئىككى مىرزىنىڭ جەڭگى ـ جېدىلىگە ئارىلىشىپ قالغانىدى. بۇنداق ۋاقىتتا سەمەرقەنتتە قېپقالغان ئازغى-

ـنە لەشكەرنى يۆتكەپ كەلگەنىنىڭ پايدىسى يوق ئىدى.

ـــ ھۆسەيىن بايقارا يادىكار مۇھەممەد مىرزىدىن ھىراتنى تارتىۋاپتۇ.

ـــ يادىكار مۇھەممەد مىرزا ھىراتنى يەنە قايتۇرۇۋاپتۇ.

ـــ ھۆسەيىن بايقارا چېكىنىشكە مەجبۇر بوپتۇ.

ـــ يادىكار مۇھەممەد مىرزا ھىراتنى قايتۇرۇۋالغاندىن كې-يىن جىددىي لەشكەر توپلاشقا كىرىشىپتۇ، مەقسەت ـ مۇددىئا-سىنى بىلەلمىدۇق.

ـــ ...

باش ـ ئاخىرى يوق خام خىياللار، تۈگىمەس غەم ـ ئەندى-شىلەر ئىلكىدە نېمە قىلىشنى بىلەلمەي تۇرغان سۇلتان ئەبۇسە-ئىد مىرزا ئايغاقچىلىرى ئارقا ـ ئارقىدىن يەتكۈزگەن بۇ مەلۇ-ماتلارنىڭ قايسىسىغا ئىشىنىشنى بىلەلمەي تېخىمۇ بەك گاڭگى-رىدى. ئۇ چوڭ خانزادىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ قوللىشىغا ئېرىشكەن ھۆسەيىن بايقارانىڭ يادىكار مۇھەممەد مىرزىدىن ھىراتنى تارتىۋالالايدىغانلىقىنى ئاللىقاچان پەملىگەن ۋە ھۆسەيىن بايقارا ھىراتنى قولىغا ئالغاندىن كېيىن ئۆزىگە ئىتائەت قىلماس-لىقىدىن ئەندىشە قىلغانىدى. كۈتمىگەن يەردىن يادىكار مۇھەممەد مىرزىدەك ئانچە نامى چىقمىغان، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئەمدىلا ئون سەككىز ـ ئون توققۇز ياشنىڭ قارىسىنى ئالغان خام سويمىنىڭ ھۆسەيىن بايقارادەك يېتىلگەن سەركەردىدىن ھىراتنى يەنە قايتۇ-رۇۋېلىشى ئۇنى بەكمۇ ھەيرەتتە قالدۇردى.

«ئاغزىدىن ئانىسىنىڭ ئوغۇز سۈتى كەتمىگەن يادىكار مۇ-ھەممەد مىرزىنىڭ ئاشۇنچىۋالا كارامىتى بارمىدۇ زادى؟ ھۆسەيىن بايقارا ئۇنىڭدىن قانداقسىگە يېڭىلىپ قالغاندۇ؟ يادىكار مۇھەممەد مىرزا لەشكەر جۇغلاپ نېمە ئىش قىلماقچىدۇ؟ ھۆسەيىن بايقارا-نىڭ ئەدىپىنى بەرمەكچىمىدۇ يە؟ ئۇنداق نىيىتى بولسا لەشكەر توپلاپ يۈرمەيلا ئارقىسىدىن قوغلار بولغىيدى ياكى ئوغلۇم ئەھ-مەد مىرزىنىڭ ھۆسەيىن بايقارانى قوللىغىنىغا ئاداۋەت تۇتۇپ

سەمەرقەنتكە لەشكەر تارتماقچىمىدۇ؟ بۇنىسى ئېھتىمالغا ناھايىتى
يېقىن. ئۇ ئاشۇنداق تۇزكورلۇق قىلىپمۇ قالۇرمۇ؟ ئەينى ۋاقىتتا
كىچىك دېمەي ھىراتقا ئەمىر قىلىپ قويغىنىمنىڭ يۈزىنىمۇ
قىلماسمۇ؟ راست، ئۆتكەن يىلى ئايغاقچىلار ئۇنىڭ شاراب ئىچىپ
ئولتۇرۇپ: «بۇزرۇكۋار مومام گۆھەرشاد بېگىمنىڭ خۇن قىساسىـ
نى ئالماي قويمايمەن» دەپ قەسەم قىلغانلىقىنى يەتكۈزگەنىدى.
ئۇنى مەستچىلىكتە شۇنداق جۆيلۈگەن چېغى دەپ ئويلىغانىكەنـ
مەن. ئۇنىڭ مومىسى گۆھەرشاد بېگىمنىڭ تەربىيەسىدە چوڭ
بولغانلىقىنى نېمىشقا ئويلىمىدىم ـ ھە! شول چاغدا ئول جادى
خاتۇننى ئۆلتۈرگۈزۈۋەتمىگەن بولسام، تەختگاھىم ھەرگىز تىنـ
چىمايتتى. نەۋرىلىرىنى كۈشكۈرتۈپ مىرزا ئۇلۇغبەگدەك دانىشـ
مەن ئوغلىنى ئۆلتۈرگۈزگەن ئول ھازازۇل مومايىنىڭ قولىدىن
ھەر بالا كېلەتتى. مانا ئەمدى بۇ ئاداۋەتكە ئوغلۇم ئەھمەد مىرزىـ
نىڭ ھۈسەيىن بايقاراغا كۆمەكلەشكىنى قوشۇلۇپتۇ، دېمەك، يادىـ
كار مۇھەممەد مىرزىنىڭ نىيىتى يامان. مەيلى شاھرۇخىيلەر
ئەۋلادى بولسۇن، مەيلى ئۆمەر شەيخ ئەۋلادى بولسۇن ئۆزىنىڭ
ھۆكۈمرانلىق تەختىنى سەمەرقەنتكە تىكلىمەكچى بولۇشىدۇ،
مەنمۇ مىرانشاھ ئەۋلادىنىڭ سەلتەنەت تۇغىنى سەمەرقەنتكە تىكـ
لىدىمغۇ؟ ئەسلىدە ھەممىمىز ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادى بولغاندىكىن،
بۇنچىلىك قان بولۇشۇپ كەتمىسەك بولاتتى. مەنمۇ يامان قىلمىـ
دىم، يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا ھىراتنى بەردىم؛ ھۈسەيىن بايقاراـ
نىڭ خۇراساننىڭ يېرىمىنى ئىستېلا قىلىشىغا يول قويدۇم. مۇـ
شۇنچىلىك نېسىۋىسىگە شۈكۈر قىلىشى كېرەك ئىدىغۇ ئۇلار؟
ئوغلۇم ئەھمەد مىرزا يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا تاقابىل تۇرالارـ
مۇ؟ قانداق بولاركىن، ھۈسەيىن بايقارادەك پىشقان سەركەردە تاقاـ
بىل تۇرالمىغان يەردە، ئۇنىڭ تاقابىل تۇرمىقى تەس. پەلەكنىڭ
چاقى چۆرگىلەپ، تەلەي يۇلتۇزى يەنە شاھرۇخىيلەر ئەۋلادىغا
كۈلۈپ باقارمۇ زادى؟ ياق، بۇنىڭغا ھەرگىز يول قويمايمەن. لېكىن
شول تاپتا سەركەردە ـ لەشكەرلىرىمنى چېكىندۇرۇش تولىمۇ نوـ

مۇسلۇق ئىش، ئەغيارلىرىم: «قاراڭلار، بۇسەيىت سۇلتاندەك كاتتا جاھانگىر كىچىككىنە ئاق قويلۇق تۈركمەن قەبىلىسىنىڭ بېگى ئۇزۇن ھەسەننىڭ مۇقابىلىسىگە چىقالماپتۇ، دەپ ئارقامدىن كۈلۈشىدۇ، كۆزگە ئىلمايدىغان بولۇشىدۇ، ئۇزۇن ھەسەننىڭ سۈلھى تەلىپىنى قوبۇل قىلسام بوپتىكەن، ئەمدى پۇشايمان قىلغاننىڭ پايدىسى يوق. دەرھال سەمەرقەنتكە چاپارمەن ماڭغۇزۇپ ئوغلۇم ئەھمەد مىرزىنى يادىكار مۇھەممەد مىرزىنىڭ تەھلىكىسىدىن ئاگاھلاندۇراي، ياغىدىن پۇختا مۇداپىئە كۆرۈشكە ئۈندەي، ئىنىلىرىنىڭ تەسەررۇپىدىن سەمەرقەنتكە ھەمدەمچى لەشكەر يۆتكەشكە پەرمان بېرەي. ئۇنىڭغىچە مۇنۇ ئۇزۇن ھەسەن دېگەن ناكەسنىڭ ئىشىنىمۇ بىر تەرەپ قىلىپ بولۇرمەن. بەش ـ ئالتە ئايدىن بېرى جەڭگە چىقماي مۇداپىئەدە تۇرۇۋېلىپ زېرىكمىدى بۇ بەتبەخت...»

ئۇزۇن ھەسەننى مەيدان جېڭى قىلىشقا جۈرئەت قىلالمايدۇ، دەپ قارىغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىخۇدلىشىپ، مۇداپىئەسىنى بوشاشتۇرۇپ قويغانىدى. ھەرقاچان ئېھتىياتچانلىق بىلەن مۇداپىئەدە تۇرۇۋاتقان ئۇزۇن ھەسەن ئايغاقچىلىرى ئارقىلىق ياۋ ئەھۋالىنى پات ـ پات كۆزدىتىپ تۇرۇۋاتاتتى، ئايغاقچىلىرى ئۇنىڭغا ياۋ لەشكەرلىرىنىڭ جەڭگىۋارلىقىنى يوقاتقانلىقىنى، روھى چۈشۈپ چۈشكۈنلەشكەنلىكىنى، بىر ئىزدا مىدىرلىماي تۇرۇۋېرىپ، جەڭ قىلىشتىن رايى يېنىپ قالغانلىقىنى، ھە دېسە شاراب ئىچىپ، قىمار ئويناپ ئىچ پۇشۇقىنى چىقىرىۋاتقانلىقىنى يەتكۈزۈشتى.

«شۇڭا ئۇلارنىڭ بىرە ـ بىرە قىلغان ھۇجۇملىرى ئىلگىردىكىدەك قەھرلىك ئەمەسكەن ـ دە، تەڭرى ئىنايەت قىلىپ مېنى بۇ بالا ـ قازادىن ساقلىغان ئوخشايدۇ. شۇنداق، بۇ دېگەن ياۋغا ھۇجۇم قىلىشنىڭ ئەپلىك پۇرسىتى. ئەمدى نۆۋەت ماڭا كەلگەن ئوخشايدۇ. ئۇلارغا شۇنداق تۇيۇقسىز ھۇجۇم قوزغايكى، كەلگەن جايىغا ئالدى ـ كەينىگە قارىماي چېكىنىشكە مەجبۇر قىلاي، ئۇل ئەبۇسەئىد مىرزا ئاق قويلۇقلارنىمۇ ئۇنچە ياۋاش ئەمەسلىكىنى

بىلىپ قويسۇن...»

ئاق قويلۇق تۈركمەن قەبىلىسىنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرى پۇختا تەييارلىق كۆرۈپ، بامدات نامىزىدىن يېنىپلا ياۋ قارارگاھىغا دەھشەتلىك ھۇجۇم قوزغىدى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قاتتىق چۆچۈپ كەتتى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا سەركەردىلىرىگە دەرھال ھۇجۇمنى چېكىندۈرۈشكە پەرمان بەردى.

سەركەردىلەرمۇ ئەبۇسەئىد مىرزىغا ئوخشاش چۆچۈپ كەتكەنىدى.

سەركەردىلەر ئۆز قارارگاھلىرىغا قاراپ يۈگۈردى.

تۇيۇقسىز ھۇجۇمدىن قاتتىق ۋەھىمىگە چۈشكەن لەشكەرلەر ئاللىقاچان پىتىراپ كەتكەنىدى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئۆز قولى بىلەن بىرقانچە قاچقۇن لەشكەرنىڭ كاللىسىنى ئېلىپمۇ خۇددى بۆرە تەگكەن قوتاندىكى قوي توپىدەك پىتىراپ كەتكەن لەشكەرلىرىنى توسۇيالمىدى. ناغرا ـ كاناي چالدۇرۇپمۇ ئۇلارنى ئۆز تۇغى ئاستىغا جەم قىلالمىدى. شۇنداقتىمۇ ئۇ تۇيۇقسىز ھۇجۇم قىلىپ كەلگەن ياۋ لەشكەرلىرىنى چېكىندۈرۈش خىيالىدىن ۋاز كەچمىگەنىدى.

ھەئە، ئۇ ئۆزۈن ھەسەننى ئۆزىگە تاقابىل تۇرالىغۇدەك ماغدۇرى يوق، ناھايىتى تۇيۇقسىز ھۇجۇم بىلەن ۋاقىتلىق ئۈستۈنلۈكنى ئىگىلىۋالدى، جەڭ ۋەزىيىتىدە ھازىرلا ئۆزگىرىش قىلىمەن دەپ ئىشەنچ باغلىغانىدى. ناھايىتى ئەپسۇسكى، تاغدەك ئىشەنگەن سەركەردىلىرى ئاللىقاچان ئىشەنچ، جاسارىتىنى يوقىتىپ قويغان سەۋەبلىك، جان قايغۇسىغا چۈشكەن لەشكەرلىرى بىلەن تەڭ قېچىشىۋاتاتتى. ئۇ بۇنىڭدىن بىخەۋەر ئىدى، سەركەردىلىرىم ھازىرلا لەشكەرلىرىنى يىغىدۇ، جەڭ سېپىنى قايتىدىن تۈزۈپ ياۋنى توسۇيمىز، بەلكىم ئۇلارنى چېكىندۈرۈپ پۈتۈنلەي يوقىتىمىز، دەپ ئويلايتتى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بۇ خام خىيالىنى ئۇزاق داۋاملاشتۇرالمىدى، ئۇزۇن ھەسەننىڭ ئەڭ باھادىر لەشكەرلىرىدىن تەشكىللەنگەن چاپاۋۇل① قوشۇنىنىڭ قورشاۋىدا قالغانلىقىنى كۆرۈپ خىيالىنى يىغىشتۇرۇشقا مەجبۇر بولدى. نۆكەرلىرى بارلىق ۋۇجۇدى بىلەن جان پىدالىق كۆرسىتىپ قارشىلىق كۆرسىتىۋاتقان بولسىمۇ، ئۇزۇن ھەسەن لەشكەرلىرىنىڭ ھۇجۇمىغا يەنىلا تەڭ كېلەلمەيۋاتاتتى.

— ئالىيلىرى سىلى چېكىنسىلە، بىز ياۋنى توسۇپ تۇرايلى!

ئەبۇسەئىد مىرزا نۆكەر بېشىنىڭ بۇ ئۆتۈنۈشىگە پەرۋا قىلمىدى. ئۆزىنى ئۇلۇغ بوۋىسى — بۈيۈك ئىستېلاچى ئەمىر تۆمۈردىنمۇ شەۋكەتلىك ھېسابلايدىغان ئوتتۇرا ئاسىيانىڭ بۇ كاتتا ھۆكۈمدارى، تېخى ھېچقانچە نامى چىقمىغان ئۇزۇن ھەسەندەك بىر سەركەردىنىڭ ئالدىغا چۈشۈپ قېچىشنى ئار كۆرگەنىدى. ياۋ لەشكەرلىرى ئۇنى تېزلا ئەسىرگە ئالدى.

«جەڭدە يېڭىش - يېڭىلىش دېگەن بولۇپ تۇرىدۇ، چۈنكى، بۇ جاھان ئىككى ھۆكۈمدار ئۈچۈن ناھايىتى تارلىق قىلىدۇ. ھامان بىرى يەنە بىرىگە بويسۇنىدىغان، ئىتائەت قىلىدىغان گەپ. خەير، دەسلەپىدە ئۆزۈمگە زىيادە ئىشىنىپ كېتىپ، ئۇزۇن ھەسەننى كۆزۈمگە ئىلماي سۈلھى تەلىپىنى قوبۇل قىلمىغانىكەنمەن. كۆزگە ئىلمىغان پۇتقا چوماق دەپ، ئەمدى مەن ئۇنىڭ ئەسىرىگە ئايلاندىم. ئۇنىڭدىن رەھىم - شەپقەت تىلىسەم شۇنچە يىللاردىن بېرى قان كېچىپ تىكلىگەن شانۇ شەۋكىتىمنى يەرگە ئۇرغان بولىمەن ھەم رەھىم - شەپقەت تىلىشىمنىڭمۇ ھاجىتى يوق. چۈنكى، ئۇ مېنى ئەسىرگە ئالغىنى بىلەن تەسەررۇپۇم، تەخت - سەلتەنەت يەنىلا ئۆز ئوغلۇمنىڭ قولىدا. دېمەك، سەلتەنەت ئۇنىڭ قولىغا ئۆتكىنى يوق. شول تاپتا ئۇنىڭدىن سۈلھى تەلەپ قىلسام رەت قىلىشقا ھەرگىز پېتىنالمايدۇ، بەلكىم ھەددىدىن ئاشقان شەرتلەرنى قويالماسلىقى، تەسەررۇپىغا قوشۇۋالغان قارا

① چاپاۋۇل — زەربىدار ئەترەت.

قويلۇق تۈركمەن زېمىنىنى ئېتىراپ قىلىشىمنى تەلەپ قىلالماسلىقىمۇ مۇمكىن. سۇلھى بىلەن ئاخىرلاشمايدىغان ياغى تولىمۇ ئاز بولىدۇ. ئۇزۇن ھەسەننىڭ مېنى ئۆلتۈرۈۋېتىشى ھەرگىز مۇمكىن ئەمەس، ئەزەلدىن ئەسىرگە چۈشكەن ھۆكۈمدارنى غالىب ھۆكۈمدار ئۆلتۈرۈۋەتكەن ئەمەس. ئۇنداق قىلسا خۇنخور، نامەرد دېگەن ئاتاققا قالىدۇ، ھەم ئۆزىگە ھېسابسىز دۈشمەن تېپىۋالىدۇ. شۇڭا ئۇنىڭ مەن بىلەن سۇلھى تۈزمەي ئامالى يوق. يامىنى كەلسە ئۇنىڭ قويغان شەرتلىرىگە كۆنەرمەن، ياۋ بىلەن سۇلھى تۈزۈشكە ئورۇن قالدۇرۇپ قويماي ئۇرۇش قىلغان گۇناھ ئۆزۈمدە. ئەمدى ئۇنىڭ بىلەن شۇنداق سۇلھى تۈزەيكى، ھەرقاچان كېلىشىمنى يىرتىپ تاشلاپ ئۇرۇش قىلىشقا يوچۇق قالدۇرۇپ قوياي. چۈنكى، ھەرقانداق كېلىشىمنى مۇۋاپىق باھانە ـ سەۋەب بىلەن يىرتىۋەتكىلى ھەم يىرتىۋەتكەندىن كېيىن قايتا تولۇقلىۋالغىلى بولىدۇ، سۇلھىگە كېلىپ بۇ مەھكۇملۇقتىن قۇتۇلۇۋالسام ئۇزاق ئۆتمەي بۇ ئار ـ نومۇسنى يەنە يۇيىمەن، ئۇزۇن ھەسەننىمۇ ئەسىرلىك خانىسىگە بەند قىلىپ تۇرۇپ سۇلھى تەلەپ قىلغۇزىمەن.. ئاھ تەڭرىم، مەندەك پاسىق، گۇناھكار بەندەڭنىڭ گۇناھلىرىنى مەغپىرەت قىلغايسەن، تۆكۈلگەن يۈز ـ ئابرۇيۇمنى، يوقاتقان شان ـ شەۋكىتىمنى ئەسلىگە كەلتۈرۈۋېلىشىمغا مەدەت بەرگەيسەن...»

ئەپسۇس، ناھايىتىمۇ ئەپسۇسكى، ئەبۇسەئىد مىرزا ئۇزۇن ھەسەن بىلەن سۇلھى تۈزۈش مەقسىتىگە يېتەلمىدى. چۈنكى، ئۇ تاش ساناپ بولغىچە، ئېھتىياتچان، ئەقىللىق ئۇزۇن ھەسەن قوم ساناپ بولغانىدى. شۇڭا ئۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى ئەسىرگە ئالغىنىنى يوشۇرۇپ ياۋ لەشكەرلىرىنى تاكى ھىرات، خۇراسان چېگراسىغىچە قوغلاپ باردى. بۇ جەرياندا ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن پەقەتلا كۆرۈشمىدى.

«... ئۇنىڭ بىلەن كۆرۈشسەم سۇلھى تۈزسەم بولىدۇ. سۇلھى تۈزسەم جەڭنى توختاتسام بولىدۇ، جەڭنى توختاتسام ياۋ لەشكەر-

لىرى ئامان قالىدۇ. ياۋ لەشكەرلىرى ئامان قالسا سۇلتان ئەبۇسە ـ ئىد مىرزىنىڭ كۆچى ساقلىنىپ قالىدۇ. بۇ ھەرقاچان مەن ئۈچۈن يوشۇرۇن خەۋپ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى سۇلھىگە بىر ئۆمۈر ۋاپا قىلىدۇ دەپ كىم ھۆددە قىلالايدۇ. ئىنسان دېگەن پەرىشتە ئە ـ مەس، ئادەملەر رەزىل كېلىدۇ. چۈنكى، ئەت بىلەن تېرىنىڭ ئارد ـ سىغا ماكانلىشىۋالغان شەيتان ئىنسانىنى ھامان رەزىللىككە ئۈندەپ تۇرىدۇ. خان ـ سۇلتانلارنىڭ ۋەدىسىگە ۋاپا قىلماسلىقىغا ھامان باھانە ـ سەۋەب تېپىلىپ تۇرىدۇ، بولۇپمۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدەك بۈيۈك ھۆكۈمدارلار ئۈچۈن تېخىمۇ شۇنداق. شۇڭا، ئاۋۋال ئۇنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى تولۇق يوقىتاي، ئۇنى ئون ـ ئونبەش يىل ئىچىدە لەشكىرىي قۇدرىتىنى ئەسلىگە كەلـ ـ تۈرەلمەس ھالغا چۈشۈرۈپ قوياي، ئۇل چاغدا ۋەدىسىگە ۋاپا قىلـ ـ مايمەن دېسىمۇ ئامالسىز قالىدۇ، ئۇنىڭغىچە مەنمۇ قۇدرەت تې ـ پىۋالىمەن...»

ئۇزۇن ھەسەننىڭ غالىب سەركەردە ـ لەشكەرلىرى قاچقۇن رەقىبلەرگە پەقەتلا ئارام بەرمىدى، تەسلىم بولغانلىرىنى ئەسىرگە ئالدى، قارشىلىق كۆرسەتكەنلىرىنى ئۆلتۈردى، قاچقانلىرىنى قوغلىدى. بۇ جەڭ خۇددى كەڭرى دالىدا توشقان ئوۋلىغانغا ئوخـ ـ شاپ قالغانىدى.

ياۋ لەشكەرلىرىنى پۈتۈنلەي تىرىپىرەن قىلىش مەقسىتىگە يەتكەن ئۇزۇن ھەسەن بىردىنلا ئويلىنىپ قالدى. ھەئە، ماۋەرائۇند ـ نەھر، خۇراسان ۋە پەرغانە سەلتەنەتى يەنىلا ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۆچ ئوغلىنىڭ كونتروللۇقىدا ئىكەنلىكىنى بىردىنلا ئېسىگە ئالغانىدى. شۇڭا ئۇ مەغلۇپ لەشكەرلەرنى تېخىمۇ ئىچكىرىلەپ قوغلاشقا، ئوچۇقىنى ئېيتقاندا رەقىبىنىڭ تەسەررۇپىغا باستۇرۇپ كىرىشكە جۈرئەت قىلالمىدى.

«ئەمدى ئۆزۈمگە ھاي بېرەي، ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇلـ ـ لىرى بىرلىشىپ كېلىپ ئالدىمنى توسۇسا تەڭ كېلەلمەي، قاچىد ـ

دىغان ئىش بولۇپ قالمىسۇن يەنە. شۇنداق بولۇپ قالسا ھازىر قولغا كەلتۈرگەن غەلىبە ـ نۇسرىتىم ئىككى پۇل بولىدۇ. ئەمدى سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن سۈلھى تۈزسەم قانداق بولۇر، ھېلىمۇ خېلىدىن بېرى مەن بىلەن كۆرۈشۈشنى توختىماي تەلەپ قىلىۋاتىدۇ. يەنە ئاڭلىمىغان قىياپەتكە كىرىۋالسام بولماس، ھېلىمۇ ئۇنىڭ سەركەردە ـ لەشكەرلىرىنى ئۇچرىغان يەردە ئەسىرگە ئېلىپ، ئۆلتۈرۈپ، قوغلاپ يۈرۈپ ھالىنى قويمىدىم، ھازىر بۇ بۈيۈك ھۆكۈمدار خۇددى قانات ـ قۇيرۇقلىرىنى يۇڭدىۋەتكەن بىچارە بۈركۈتكە ئوخشاپ قالدى...»

ئۇزۇن ھەسەن ئەبۇسەئىد مىرزىنى قېشىغا ئەكېلىشكە بۇيرۇق بېرىپ بولۇپ، شۇ ھامان يەنە يېنىۋالدى.

«خوش، شول تاپتا سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا بىلەن سۈلھى تۈزۈشقۇ ئاسان، ئۇمۇ شۇنى كۈتۈۋاتىدۇ. ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىختىيار مېنىڭ قولۇمدا، ئۇنىڭ ھېچقانداق تالاش ھوقۇقى يوق. شۇنداق تۇرۇقلۇق سۈلھى تۈزۈشكە نېمىشقا ئالدىرايمەن؟ ئاتىسى مېنىڭ قولۇمدا بولغاچقىلا ئۈچ ئوغلى تېخىچىلا ماڭا قارشى لەشكەر تارتىپ كېلەلمەيۋاتىدۇ، بۇسەيىت سۇلتاننىڭ لەشكەرلىرىنى يوقاتتىم دېگەن بىلەن ئاشۇ ئۈچ ئوغلىنىڭ قولىدا قانچىلىك لەشكەر بارلىقى نامەلۇم، ئۇلارنىڭ ئىلكىدىكى ئول تەسەررۇپلار تولىمۇ مۇنبەت، ئاھالىسى كۆپ، ئۇنىڭ ئۈستىگە بۇسەيىت سۇلتاننىڭ دەشتى قىپچاق سەلتەنەتىنى قولىغا ئالغان ئاغا ـ ئىنى سۇلتانلاردەك، بۈيۈك موغۇلىستاننىڭ ھۆكۈمدارى سۇلتان يۇنۇسخاندەك ئىتتىپاقداشلىرى بار. ئۆز ۋاقتىدا ئۇ ئاشۇ خان ـ سۇلتانلارنىڭ تەخت ـ سەلتەنەتىنى قولىغا ئېلىشى ئۈچۈن ھېچنېمىنى ئايىماي ياردەمدە بولغان. مانا ئەمدى ئۇلاردىن تەلەپ قىلسا قانچىلىك دېسە شۇنچىلىك ياردەمگە ئېرىشەلەيدۇ، دېمەك، ھازىر مېنىڭ قولۇمدا قانات ـ قۇيرۇقى يۇڭدالغان بىچارە بۈركۈتكە ئوخشاپ قالغان بۇسەيىت سۇلتان، سۈلھى تۈزۈپ ئەسىر-

لىكتىن قوتۇلۇپ سەمەرقەنتكە بىرىۋالسا قايتىدىن قانات ـ قۇي-رۇق چىقىرىدۇ، بەلكىم ۋەھشىي يولۋاسقا ئايلىنىدۇ. ئۇل چاغدا مەن يەنە قايتىدىن توشقانغا ئايلىنىمەن. شۇڭا سۇلھى تۈزۈشكە ئالدىرىماي، لېكىن يا سۇلھى تۈزمەي، يا قويۇپ بەرمەي، يا ئۆل-تۈرۈۋەتمەي بۇنداق ئۈزۈن مۇددەت نەزەربەندتە ساقلىسامۇ ياخشى بولماس. ئۇنداق قىلىش ھۆكۈمدارلارنىڭ پەزىلىتىگە ھەرگىز مۇۋاپىق كەلمەيدۇ. باشقا سەلتەنەت پاسىبانلىرى خەۋەر تاپسا مەسخىرە قىلىشىدۇ، قانداق قىلسام بولۇر زادى؟...»

ئۇزۇن ھەسەن ئۇزاق باش قاتۇردى، ئايغاقچىلىرى ھىرات، سەمەرقەنتتىن ئېلىپ كەلگەن مەلۇماتلارنى بىر ـ بىرىگە باغلاپ مۇلاھىزە قىلدى. ئۈچ ـ كېچە كۈندۈز يالغۇز باش قاتۇرۇپ، خى-يال سۈرۈپ ئولتۇرغان ئۇزۇن ھەسەننىڭ چېھرىدە بىردىنلا مەم-نۇنىيەت كۈلكىسى پارلىدى، ۋۇجۇدىنى ھاياجانلىق تۇيغۇلار چىر-مىۋالدى.

«توغرا، شۇنداق قىلاي، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەل-تەنەتى قارىماققا مۇستەھكەم، قۇدرەتلىك كۆرۈنگەن بىلەن، ئەمە-لىيەتتە ئىچكى نىزا ـ ئاداۋەتلىرىمۇ خېلى بار ئىكەن؛ ھۇسەيىن بايقارا ھازىر چوڭ خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن ئىتتىپاق تۈزۈپ ھىرات ئەمىرى يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا تاقابىل تۇرۇۋات-قاندەك قىلغان بىلەن، ئەمەلىيەتتە ئۇنىڭمۇ ئۆز ئالدىغا ھاكىمى-يەت تىكلىگۈسى بار. ئۇ مۇشۇ مەقسەتتە خېلىدىن بېرى تەخت دەۋاسى قىلىۋاتقان ئەمەسمىدى، دېمىسىمۇ ئەمىر تۆمۈردىن مىراس قالغان بۇ تەخت ـ سەلتەنەتتە ئول بۈيۈك ئىستېلاچىنىڭ ئىككىنچى ئوغلى بولمىش ئۆمەر شەيخ ئەۋلادىنىڭمۇ نېسىۋىسى بار. ھۇسەيىن بايقارا بۇ مەقسەت ئۈچۈن ھەرقانداق ۋاستىدىن ئا-يانمايدۇ؛ يادىكار مۇھەممەد مىرزا بولسا ھىراتنىڭ ئەمىرلىكىگە شۈكۈر ـ قانائەت قىلىپ ئولتۇرىدىغاندەك ئەمەس، يوقىلىپ كەت-كىلى ئون يەتتە ـ ئون سەككىز يىل بولغان شاھرۇخىيلەر

ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن ئەسلىگە كەلتۈرۈش ئۈچۈن بىلىنى مەھكەم باغلىغاندەك قىلىدۇ، شۇڭا، ھازىر مىرانشاھ ئەۋلادى بىلەن ئۆمەر شەيخ ئەۋلادىنىڭ بىرلىشىۋېلىپ ئۆزىگە تا- قابىل تۇرغانلىقىدىن قاتتىق نارازى. ئۇ ھەر ئىككى تەرەپتىكى- لەرنى تەلتۆكۈس يوقىتىشنىڭ كويىدا؛ ھۈسەيىن بايقارا ھازىر كۆرۈنۈشتە خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن كۆمەكلەشكەندەك قىلغان بىلەن، بۇسەيىت سۇلتاننىڭ ئەسىرلىكتىن بوشىنىپ سەمەرقەنت تەختگاھىغا قايتىپ كېلىشىنى، ھالاكەتكە يۈزلىنىش ئالدىدا تۇرغان مىرانشاھ ئەۋلادىنىڭ ھۆكۈمرانلىقىنى قايتىدىن مۇستەھكەملىۋېلىشىنى ھەرگىز خالىمايدۇ. دېمەك، ھازىر سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ سەلتەنەتىدە كۈچلۈك تەپرىقە باش كۆتۈ- رۈكلۈك. بۇنداق ئەھۋالدا ئۇنى سۈلھىگە تەكلىپ قىلىپ قويۇپ بەرسەم، ئاخىرقى ھېسابتا زىيان تارتىدىغىنى ئۆزۈم بولۇپ قال- غۇدەكمەن، ئۇنىڭدىن كۆرە سۈلھى تۈزگىنىمدىن تۈزمىگىنىم ياخشىدەك قىلىدۇ، شۇنداق قىلاي. بۇسەيىت سۇلتانىنى يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا تاپشۇرۇپ بېرەي، بۇنداق قىلسام، بىرىنچى- دىن، ھېچكىم مېنى ئەيىبلىمەيدۇ، چۈنكى، ھىرات ھېلىمۇ ئەبۇ- سەئىد مىرزىنىڭ تەسەررۇپىدا، ئۇنى ھىرات ئەمىرىگە تاپشۇرۇپ بەرسەم قائىدىگىمۇ ئۇيغۇن كېلىدۇ؛ ئىككىنچىدىن، كىشىلەر مې- نى بەكمۇ كەڭ قورساقكەن، رەقىبىنى سۈلھىگە زورلىماي مەرد- لىك بىلەن ئازاد قىلىۋېتىپتۇ، دەپ ئاپىرىن ئوقۇشىدۇ؛ ئۈچىن- چىدىن، يادىكار مۇھەممەد مىرزا بۇ ئەھۋالدا بۇسەيىت سۇلتاننى ھەرگىز سەمەرقەنتكە يولغا سېلىپ قويمايدۇ، ئۆلتۈرمىگەن تەق- دىردىمۇ زىندانغا سېلىپ ساقلايدۇ. چۈنكى، بۇسەيىت سۇلتان سەمەرقەنت تەختگاھىنى قولغا ئېلىپ ھىراتقا بارغىنىدا سۇلتان شاھرۇخ مىرزىنىڭ خانىشى گۆھەرشاد بېگىمنى رەھىمسىزلىك بى- لەن قەتلى قىلدۇرغان، شۇڭا، شاھرۇخىيلەر ئەۋلادىنىڭ ھەرقانداق بىر ئەزاسى بۇ قىساستىن ھەرگىز كەچمەيدۇ؛ تۆتىنچىدىن، يادىكار

مۇھەممەد مىرزا ئويلىغىنىمدەك ئىش تۇتسا، بۇسەيىت سۇلتاننىڭ ئۈچ خانزادىسى دىققەت ـ نەزەرىنى مەندىن يادىكار مۇھەممەد مىر ـ زىغا قارىتىدۇ. ئىچكى قىسىمدا ئاداۋەت ئوتى ئۇلغىيىپ، ئىچكى ماجىرالار ئەۋجىگە چىقىدۇ. مەيلى ئۇلاردىن قايسىسى يەڭسۇن ياكى يېڭىلسۇن، ۋەزىيەت ماڭا پايدىلىق بولىدۇ. ئۇنىڭغىچە مەن سەلتەنە ـ تىمنى مۇستەھكەملىۋالغاچ تۇرىمەن...»

بىر قارارغا كەلگەن ئۇزۇن ھەسەن ھېچنېمىنى بىلمىگەن قىياپەتتە سەمەرقەنتتىكى چوڭ خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا قىسقىلا مەكتۇپ يازدى:

«ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم

خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا جانابلىرىغا يېتىپ مە ـ لۇم بولغايكى، ئون سەككىزمىڭ ئالەمدىكى تاجدارلارنىڭ سەرخىلى، ئادالەت ھامىيسى، جاھانغا تىنچلىق، ئاسايىشلىق ئۇرۇقىنى چاچقۇچى مۆھتەرەم پەدەرۇ بۇزرۇكلىرى بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى قارا قويلۇق تۈركمەنلەرنىڭ قاچقۇن خانزادىسى ھەسەن ئەلىنىڭ يالغان ـ ياۋىداقلىرىغا ئىشىن ـ نىپ، كەمىنە ئاجىز نۆكەرلىرىنى ئەدەپلەش باھانىسىدىن لەشكەر تارتىپ كەلگەنىدى. مۆھتەرەم بۇسەيىت سۇلتان ئا ـ لىيلىرىغا چەكسىز ھۆرمەت، ساداقىتىمىز بولغانلىقى ئۈ ـ چۈن تىغ كۆتۈرۈپ چىقىشقا جۈرئەت قىلالمىدۇق، شۇنداقلا سۈلھى تەلپىمىزنى رەت قىلغانلىقى ئۈچۈن جېنىمىزنى ساقلاپ قېلىش مۇددىئاسىدا مۇداپىئەدە تۇرۇشقا مەجبۇر بولدۇق. قازارا، قارام سەركەردىلىرىمىزنىڭ بىر قېتىملىق ھۇجۇمىدا شەۋكەتلىك بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى قولى ـ مىزغا ئەسىرگە چۈشتى. بىرىنچىدىن، شەۋكەتلىك خان ئالىيلىرىغا چەكسىز ھۆرمىتىمىز بولغانلىقى ئۈچۈن؛ ئىككىنچىدىن، مەردلىكنى، ئادالەتنى، كەڭ قورساقلىقنى ئەلا بىلگەنلىكىمىز ئۈچۈن، شەۋكەتلىك پەدەرۇ بۇزرۇكلە ـ

رىغا ھېچقانداق سۇلھى ـ شەرتلەرنى قويماي ئۆز تەسەررۇ-پىغا قايتۇرۇۋېتىشنى ئىختىيار قىلدۇق. ئەسلىدە بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنى ئۇشبۇ مەكتۇپ بىلەن بىللە سەمەر-قەنتكە يولغا سېلىشنى لايىق كۆرگەنىدۇق، ئەمما ئارىلىق يىراق بولغاچقا، يولدا ئالىمادىس بىرەر كېلىشمەسلىك بو-لۇپ قالمىسۇن دەپ، جانابى بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ ئەۋلادى ئاھالىسى، ساداقەتمەن نۆكىرى بولمىش ھىرات ئە-مىرى يادىكار مۇھەممەد مىرزا دەرگاھىغا ئەۋەتتۇق. ئۇشبۇ مەكتۇپ قوللىرىغا تەگكەن ھامان دەرھال ھىراتقا بېرىپ پەدەرۇ بۇزرۇكلىرىنى سەمەرقەنتكە قايتۇرۇپ كەتكەيلا، ھەمدە ئۇشبۇ ئەرزىمەس مەكتۇپلىرىمىزنى دەلىللەپ تۇرۇپ ساداقىتىمىزنى بىلدۇرۇپ قويغايلا. شەۋكەتلىك بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى ئەسىرگە ئالغانلىق گۇناھىمىزنى ئەپۇ قىلغۇەتكەي، مېھىر ـ شەپقەت كۆرسەتكەيكى، بىزگە دۇش-مەنلىك كۆزى بىلەن قارىمىغاي.

ئېھتىرام بىلەن:

ئاق قويلۇق تۇركمەنلەرنىڭ ھۆكۈمدارى غازانبېك ئۇزۇن ھەسەندىن دەپ بىلۇرلا.

نامە تامام ۋەسسالام.»

شۇنداق قىلىپ ئاق قويلۇق تۇركمەنلەردىن مەيدانغا كەلگەن بۇ باھادىر ئەزىمەت، بىر تەرەپتىن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئوغۇللىرىغا ياخشىچاق بولۇش، يەنە بىر تەرەپتىن يادىكار مۇھەم-مەد مىرزىنىڭ قولى بىلەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى پۈتۈنلەي يوقىتىش ۋە ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادلىرىنىڭ ئوتتۇرىسىدا قايتىدىن جەڭگى ـ جېدەل تېرىش مەقسىتىگە تولۇق يەتكەنىدى.

ھەئە، ئۇزۇن ھەسەن توغرا مۆلچەرلىگەنىكەن. سۇلتان ئە-بۇسەئىد مىرزىنى تاپشۇرۇۋالغان يادىكار مۇھەممەد مىرزا، ئۇزۇن ھەسەننىڭ نېمە ئۈچۈن ئۇنى ئۆزىگە بىكاردىن ـ بىكارغا تاپشۇرۇپ

بەرگەنلىكىنى ئويلاپمۇ قويماي، ئۇلۇغ مومىسى خانىش گۆھەرشاد بېگىمنىڭ قىساسىنى ئېلىپ، شاھرۇخىيلار ئەۋلادىنىڭ يۈرىكـدىكى ئار ـ نومۇسنى يۇيۇش ئۈچۈن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنى قەتلى قىلدۇردى. ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىگە ئون سەككىز يىلچە ھۆكۈمرانلىق قىلىپ، تەڭرىتاغ ۋادىسى، دەشتى قىپچاقتىن خۇراسان، باغدادقىچە سوزۇلغان بىپايان زېمىننى بىر تاجۇ تەخت ئەتراپىغا توپلاشقا مۇۋەپپەق بولغان، «بۇسەيىت سۇلتان» دېگەن سەلتەنەت نامى خېلى يىراق ـ يىراقلاردىكى ھۆكۈمدارلارنىڭ يۈرىكىگە ئەندىشە، ۋەھىمە پەيدا قىلغان سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ھاياتى ئەنە شۇنداق ئاخىرلاشتى.

بۇ خەۋەر تېزلا پۈتكۈل خۇراسان، ماۋەرائۇننەھر، پەرغانە، ھەتتا موغۇلىستانلارغا تارقالدى.

دادىسىنىڭ ئۆلۈمىدىن قاتتىق غەزەپلەنگەن سۇلتان ئەھمەد مىرزا دەرھال لەشكەر جۇغلاپ يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا قارشى ھىراتقا لەشكىرى يۈرۈش قىلدى. ئۇنىڭغا ھىراتنى قولىغا ئېلىپلا يەنە تارتتۇرۇپ قويۇپ داغدا قالغان ھۈسەيىن بايقارا ھەمدەمدە بولدى.

تاشكەنت.

سۇلتان يۇنۇسخان نەزەربەند قىلىنغان بۇ قورۇنى ئانچە چوڭ دېگىلى بولمىسىمۇ، ئېگىز تام بىلەن قورشالغان ھويلىسىدا ئۆزىگە يارىشا گۈللۈكى، تال ـ باراڭلىق پېشايۋىنى ۋە ئون نەچچە تۈپ مېۋىلىك دەرىخى بار ئىدى. نەزەربەند قىلىنغان ئالتە ـ يەتتە ئايدىن بېرى يۇنۇسخان بۇ ھويلىنىڭ سىرتىغا پەقەتلا چىقىپ

باقمىدى. ھەئە، تاشكەنت ئەمىرى شەيخ جامالىددىن تەرىپىدىن قورۇقچىلىققا ئورۇنلاشتۇرۇلغان لەشكەرلەر ئۇنى دەرۋازىدىن چىقىشقا يول قويمايتتى، قورۇق تام ۋە ئۆگزىلەردە كېچە ـ كۈندۈز كۆزەتتە تۇرغان لەشكەرلەر بولسا سىرتتىن بىرەر ئادەم تۇگۇل بىرەر ئۇچار قاناتنىمۇ بۇ قورۇق ئىچىگە كىرگۈزمەيتتى.

سۇلتان يۇنۇسخان دەسلەپتە تاجدارلارغا خاس سۈرىنى كۆرسىتىپ، ھەرقاچان دەرۋازىدىن بىر قەدەم نېرى بولمايدىغان لەشكەر بېشىغا ھەيۋە كۆرسىتىپ باقتى.

— كەچۈرسىلە ئالىيلىرى، — دەيتتى لەشكەر بېشى قول باغلىغىنىچە ئېھتىرام بىلدۈرۈپ، — بىز پەقەت ئەمىر جانابلىرىنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرىمىز، خىلاپلىق قىلساق كاللىمىز كېتىدۇ.

— ئەمىسە بېرىپ ئول دورغاڭغا يەتكۈز. دەرھال كېلىپ مەن بىلەن كۆرۈشسۇن.

— خوش، — دەيتتى لەشكەر بېشى، لېكىن يەنە بېزىرىپ تۇرۇۋېرەتتى.

تۇيۇقسىزلا بۈيۈك ھۆكۈمداردىن تۇتقۇنغا ئايلىنىپ قېلىش سۇلتان يۇنۇسخانغا قاتتىق ھار كەلگەندى. ساداقەتمەن نۆكەرلىرىنىڭ ئۆزىگە ساتقىنلىق قىلىپ جېنىغا قەست قىلىشىغا قەتئىي ئىشەنمەيتتى. شەيخ جامالىددىننىڭ ئاشۇنداق يوقىلاڭ باھانە بىلەن لەشكەر ئورۇنلاشتۇرۇپ كۆرگەن بۇ قوغداش تەدبىرىگە ئاران ئىككى ھەپتىلا سەۋر ـ تاقەت قىلالىدى. شەيخ جامالىددىن ئۇنىڭ بىلەن بىر كۆرۈشۈپ قويغىنىچە پەقەتلا قارىسىنى كۆرسەتمىدى. قورۇق تام، ئۆگزە ۋە دەرۋازىدا مىدىرلىماي كۆزەتتە تۇرۇۋاتقان لەشكەرلەر ئۇنىڭغا ئۆزىنى قوغداۋاتقاندەك ئەمەس، قاتتىق نازارەت قىلىۋاتقاندەك تۇيغۇ بەرگەندى، ئۇ ئۆزىنىڭ مۇشۇ ھويلىنىڭ سىرتىدا ھەرىكەت قىلىش ئەركىنلىكىنىڭ پۈتۈنلەي يوقلۇقىنى ھېس قىلىپ يەتكەندە غەزىپىنى پەقەتلا باسالمىدى. سەۋر قاچىسىنى سۇندۇرۇۋېتىپ لەشكەر بېشىغا بېسىم ئىشلەتتى، شەيخ

جامالىددىننى دەرھال چاقىرتىپ كېلىشنى بۇيرۇدى. ئەمما لەش-
كەر بېشى ئەدەپسىزلىك قىلمىغىنى، قول باغلاپ ئېھتىرام بىل-
دۇرگىنى بىلەن ئۇنىڭ بۇيرۇقىغا پەقەتلا پەرۋا قىلمايتتى. ھەئە،
شۇ كۈنلەردە ئۇ شەيخ جامالىددىننىڭ مۇشۇ ئۇسۇل بىلەن ئۆزىگە
ھەيۋە كۆرسەتمەكچى، غۇرۇرىنى سۇندۇرماقچى، يالۋۇرتماقچى
بولغانلىقىنى ئەسلا خىيالىغا كەلتۈرمەيتتى.

سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ھەر بىر ھەرىكىتى، گەپ ـ سۆزلى-
رىگىچە خەۋەر تېپىپ تۇرغان شەيخ جامالىددىن تۇتقۇنغا ئايلىنىپ
قېلىپ تۇرۇقلۇقمۇ ھۆكۈمدارلارغا خاس سالاپىتىدىن چۈشمەيۋات-
قان يۇنۇسخاننىڭ ئۆزىگە ئادەتتىكى بىر ئەمىر تەرىقىسىدە مۇئا-
مىلە قىلىۋاتقانلىقىنى، لەشكەر بېشىغا ھە دېسە: «دورغىغا يەت-
كۈز»، «شەيخ جامالىددىن دەرھال كېلىپ مەن بىلەن كۆرۈشسۇن»
دېگەندەك بۇيرۇقلارنى چۈشۈرىدىغانلىقىنى بىلىپ بارغانچە جەھلى
قاتقان، يۇنۇسخاننى ئۇن بەش ـ يىگىرمە كۈندە نەزەربەندتىن
ئازاد قىلىپ يولغا سېلىپ قويۇش نىيىتىدىن يېنىۋالغانىدى.

«مەن نېمىگە ئالدىرايتتىم. يەنە ئىككى ـ ئۈچ ھەپتە ئۆت-
سۇن، ئەھۋالدىن قارىغاندا يۇنۇسبەگ تېخىچە ھوشىنى تاپمىغاند-
دەك قىلىدۇ. ئۇنىڭ ئاشۇ خان ـ سۇلتانلىق كىبىرىنى تاشلىمى-
غىنىنى، ماڭا ئەمەس ئاشۇ دەرۋازىنى ساقلاۋاتقان ئەرزىمەس لەش-
كەر بېشىغىمۇ ھۆركىرەپ ئەمەس، ئەدەپ بىلەن گەپ قىلمىغىنى-
نى، يېلىنمىغىنىنى بىر كۆرەي...»

ئەنە شۇنداق سەۋەب بىلەن ئىككى ئاي ۋاقىت ئۆتۈپ كەتتى.
ئەمما شەيخ جامالىددىن يۇنۇسخاننى يالۋۇرغۇزۇش مەقسىتىگە يې-
تەلمىدى. بۇ ئارىلىقتا تاشكەنتكە سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ
ئۆلۈم خەۋىرى يېتىپ كەلدى، شۇنىڭ بىلەن شەيخ جامالىددىننىڭ
ۋۇجۇدىنى تاشكەنتنى مەركەز قىلغان پەرغانە ۋە تۈركىستاننى تە-
سەررۇپ قىلغان مۇستەقىل خانلىق قۇرۇپ، ئۆز ئالدىغا سەلتەنەت
سۈرۈش ۋەسۋەسىسى چىرمىۋالدى.

«ياراتقان ئاللاھ ئىگەم ھەرقاچان ئىنسان جۇملىسىدىن بول-

غان بىرىگە سۇلتانلىق تونىنى كىيدۈرۈپ، بېشىغا سەلتەنەت تا-
جىنى قوندۇرىدۇ، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزا ئاللاھىنىڭ دەرگاھىغا
يول ئالغان بولسا، ئۇنىڭ سۇلتانلىق تونى تالاشتا قىلىشى ئې-
نىق. ئايغاقچىلارنىڭ يەتكۈزگەن مەلۇماتىدىن قارىغاندا، شول تاپ-
تا چوڭ خانزادىسى سۇلتان ئەھمەد مىرزا ئاتا قىساسىنى ئېلىش
ئۈچۈن ھۈسەيىن بايقارا بىلەن كۆمەكلىشىپ يادىكار مۇھەممەد
مىرزىغا جازا يۈرۈشى قىلىشىپتۇدەك. دېمەك، مەرھۇم بۇسەيىت
سۇلتاننىڭ شاھلىق تونىنى كىمنىڭ كىيىشى تېخى ئېنىق ئە-
مەس. ئەمما شۇنىسى ئېنىقكى، يېگانە قۇدرەت ئىگىسى مېنىمۇ
سۇلتانلىق تونىنى كىيىشكە بۇيرۇغان ئوخشايدۇ. جەننەتماكان ئا-
با - ئەجدادلىرىم ئەزەلدىن بول پەرغانە ۋادىسىدا يۇرتدارچىلىق
قىلىپ كەلگەن بولسىمۇ، ئەمىر تۆمۈر ئىستىپلاسىدىن كېيىن تا-
كى ھازىرغىچە ئۇنىڭ ئەۋلادلىرىغا ئىتائەت گەردىنىمىزنى سۇنۇپ
پەرمانبەردارلىق قىلىپ كەلدۇق، ئەمدى يەنە قول باغلاپ تۇرۇۋەر-
مەي، ئايغاقچىلارنى ماڭغۇزۇپ خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ
ئەھۋالىنى ئۇقۇشاي، يەنە تېخى ئەندىجاندىكى ئىنىسى ئۆمەر شەيخ
مىرزىنىڭ پەيلىنىمۇ بىلىپ باقاي. ھە راست، مۇنۇ يۇنۇسبەگنى
ئەمدى قانداق قىلسام بولۇر؟ ئەمدى ئۇنى ئازاد قىلسام ھەرگىز
بولمايدۇ. ئۇ ماڭا قاتتىق ئۆچ بولۇپ كەتتى، ئىككى ئايدىن بېرى
كۆرۈشۈش تەلىپىنى رەت قىلىپ نەزەربەند قىلغىنىمغا ئەمىرلە-
رىنىڭ ساتقىنلىق قىلغانلىقىنى سەۋەب قىلسام ئەمدى ھەرگىز
ئىشەنمەيدۇ، قويۇپ بەرسەم تەسەررۇپىغا بېرىپ سەركەردە - لەش-
كەرلىرىنى باشلاپ كېلىپ مەندىن ئۆچىنى ئالماي قويمايدۇ، كال-
لىسىنى ئېلىپ قۇتۇلايمۇ يا؟ ياق، ھازىرچە ئالدىرىماي تۇراي.
ناۋادا خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا يادىكار مۇھەممەد مىرزىدىن
ئاتا قىساسىنى ئېلىپ، غەلىبە - نۇسرەتكە يۈزلىنىپ قالسا، يۇ-
نۇسبەگنىڭ ئىشىنى سۈرۈشتۈرمەي قالمايدۇ، ئول چاغدا جاۋاب
بەرمىكىم تەسكە چۈشىدۇ، چۈنكى، بۇسەيىت سۇلتان ئۆلگەن بى-
لەن ئوغۇللىرى بار، يىراقتىكى ئىككى ئوغلىنى نەزەردىن ساقىت

قىلغاندىمۇ، بۇرنۇمنىڭ ئاستىدا پەرغانە ئەمىرى خانزادە ئۆمەر شەيخ مىرزا بار. يېشى كىچىك بولغان بىلەن ئاچچىقى، جاسارىتى يەتكىچە بار ئۇنىڭ، ئايغاقچىلار ئۇنى ئەندىجاندا خېلى كۆپ لەشكەر توپلاپتۇ دېيىشىۋاتقان. ھىسار، قۇندۇز، بەدەخشانلارنى جوڭقۇرۇپ تۇرغان سۇلتان مەھمۇد مىرزىمۇ جىم ياتمىغاندۇ ھەقاچان. بۇ ئاغا ـ ئىنى خانزادىلەرنىڭ چىشىغا ئالدىراپ تەگكىلى بولمايدۇ، ئۇلار بەئەينى ئۈچ تاغدا ياتقان ئۈچ يولۋاسقا ئوخشايدۇ، ئۇنىڭ ئۈستىگە يۇنۇسبەگنىڭ ئىشىدىن موغۇلىستاندىكى ئەمىرلىرى خەۋەر تاپماي قالمايدۇ. ناۋادا ئۇلار خەۋەر تېپىپ لەشكەر تارتىپ كېلىپ قالسا، بۇمۇ بېشىمغا يەنە بىر بالا بولىدۇ. ئەستاغپۇرۇللا، بۇ يۇنۇسبەگنىڭ ئىشى بېشىمغا راستىنلا بىر بالا بولامدۇ نېمە؟...»

خىيال قىلغانسېرى شەيخ جامالىددىننى غەم بېسىۋالغانىدى. شۇ تاپتا سۇلتان يۇنۇسخان ئۇنىڭ كېلىگە تۇرۇپ قالغان سۆڭەككە ئوخشاپ قالغانىدى.

«سەگ جېنىدا سۆڭەك يېسە كۆتى بىلەن كېڭىشىپ يەيدۇ. مەنچۇ... بولدىلا، بۇ ئىشلارغا زىيادە باش قاتۇرۇپ يۈرمەي، ئاۋۋال خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ باقاي، ھە راست، موغۇلىستانغىمۇ ئايغاقچى ماڭغۇزاي، ۋاقتى كەلگەندە ئەھۋالغا قاراپ بىر ئىش قىلۇرمەن. ئىشقىلىپ يۇنۇسبەگ ئالىقىنىمدا، ماڭا ئامانلىق بەرمەي تۇرۇپ، ئۇنى ئالىقىنىمدىن تىرىك ئېلىپ چىقىپ كېتىشنى ھېچكىم خىيال قىلمىسۇن...»

شەيخ جامالىددىن سەمەرقەنتكە، ھىرات ۋە ئاقسۇغا ئايغاقچى ماڭغۇزغاندىن كېيىن خېلىلا خاتىرجەم بولۇپ قالدى.

※ ※ ※

قورۇنىڭ ئىچىدىكى مېۋىلىك دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرى سارغىيىپ تۆكۈلۈشكە باشلىغانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان دەسلەپكى

مەزگىللەردە بۇ مېۋىلىك دەرەخلەرگە ئانچە دىققەت قىلىپ كەتمىدـ
گەنىدى. ۋاقىتنىڭ ئۆزىرىشىغا ئەگىشىپ ھەر بىر تۈپ دەرەخنىڭ
نەچچە تالدىن شېخى بارلىقى، غولىدا، شاخلىرىدا قانداق بەلگىـ
لەرنىڭ بارلىقى، ھەتتا بۇ دەرەخلەرگە كۈندە نەچچە قۇشقاچ، پاخـ
تەك ۋە ئاللىقانداق قۇشلارنىڭ كېلىپ قونۇپ يەنە ئۇچۇپ كېتىـ
دىغانلىقىغىچە تەپسىلىي بىلىدىغان بولۇپ قالغانىدى.

ھەئە، ئۇ يېقىندىن بېرى دەرۋازا تۈۋىدىكى لەشكەر بېشىغا
پەقەتلا گەپ قىلمايدىغان، قورۇ تېمى، ئۆگزىلەردە كۆزەتتە تۇـ
رۇۋاتقان لەشكەرلەرگە ئاداۋەت بىلەن قارىمايدىغان بولۇپ قالغاندـ
ى، بەش ۋاق نامىزىنى ئۆز ۋاقتىدا ئۆتەيتتى، باشقا ۋاقىتلاردا يا
ئولتۇرۇپ، يا قورۇ ئىچىدە ئاستا مېڭىپ خىيال سۈرەتتى؛ بالىلىق
دەۋرىدىن تارتىپ تاكى تەخت ـ سەلتەنەتنى قولىغا ئالغۇچە بولغان
سەرگۈزەشتىلىرىنى ئەسلەيتتى؛ سۆيۈملۈك خانىشلىرى ئىسان دۆـ
لەت خېنىم، مەلىكە شاھ بېگىم بىلەن ئۆتكۈزگەن تۈنجى شېرىن
تۈي كېچىسىنى، ئۇلارنىڭ نازلىق، مۇھەببەتلىك تاتلىق قىلىقلىـ
رىنى، كۆيۈنۈشلىرىنى، ھەم دائىم غېمىنى يەپ سەكپارە بولۇشـ
لىرىنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرەتتى؛ چوڭ خانىشى ئىسان دۆلەت خېـ
نىم قەيسەرلىك، ئەقىل ـ پاراسەت چىقىپ تۇرغان كۆزلىرى بىـ
لەن يولىغا قاراۋاتقاندەك، كىچىك خانىش مەلىكە شاھ بېگىم
غەم ـ تەشۋىش ئىلكىدە يىغلاپ، چىرايلىق ئاھۇ كۆزلىرىنى
ئىششىتىۋالغاندەك تۇيغۇغا كېلەتتى.

«مەلىكە شاھ بېگىم تولىمۇ ساددا، نازۇك، دىشۋارچىلىقلارغا
چىدىمايدۇ، ئۇنىڭغا ئىسان دۆلەت خېنىم تەسەللى بېرىۋاتقاندۇ
ھەقىچان. ئۇ ئەزەلدىن ئاشۇنداق كەڭ قورساق، كۆيۈمچان، گېزى
كەلگەندە ئەرلەردەك جاسارەتلىك. راست، ئەينى يىلى مەلىكە شاھ
بېگىمنى نىكاھىمغا ئالغىنىمدا مېنى كۆلۈپ تۇرۇپ مۇبارەكلىدـ
گىنى راست بولغىيمىدى. شول چاغدا نە كۆزلىرىدىن ئازاب، نە
چىرايىدىن تاتىرىش سەزمىگەنىدىم. خاتۇن كىشىنىڭ كۈنچىلىكى
يامان كېلىدۇ، ئازابلانماسلىقى مۇمكىن ئەمەس. ئەجەب بىلىندۇرـ

مەپتىكەن دىسە، كېيىنمۇ شۇنداق كۇلۇپ يۈردى. مەلىكە شاھ بې-گىمنى كۆندىشى ئەمەس، سىڭلىسى قاتارىدا ئىززەتلىدى، تا ھا-زىرغىچە ئۇلارنىڭ رەنجىشىپ، باتىنىشىپ كۆڭۈل ئاغرىقى تېپىپ بەرگىنىنى بىلمەيمەن، شاھ بېگىممۇ شۇنداق، ئۇنى ئۆز ئىگىچى-سىدەك كۆرۈپ ھۆرمەت بىلدۈرۈپ كەلدى، مەلىكىلىكىنى پەش قىلماي، ھەر ئىشتا ئۇنىڭ ئاغزىغا قارىدى. شۇڭا ئۇلار بىلەن ئۆ-زۈمنى بەختلىك ھېس قىلغانىكەنمەن ـ دە، ئۇلار نەدىدۇر، نېمە ئىش قىلىۋاتقاندۇر؟ شەيخ جامالىددىن ئۇلارنىمۇ نەزەربەندكە ئالدى تايىنلىق، بولمىسا ئىسان دۆلەت خېنىم ئالىلىقاچان ئاقسۇغا مۇ-ھەممەد ھەيدەر مىرزىغا چاپارمەن ئەۋەتكەن بولاتتى. ئول سۆيۈم-لۈك خانىشلىرىم بىلەن ئامان ـ ئېسەن دىدارلىششقا نېسىپ بو-لۇرمۇ؟...»

ئاشۇ ئىككى خانىشىدىن تۇغۇلغان خانزادە ـ مەلىكىلىرى ئېسىگە كېلىش بىلەن يۇنۇسخانىنىڭ ۋۇجۇدىدىكى ئازابلىق تۇي-غۇلار بىردىنلا تاراپ كەتتى، ئۇنىڭ ئورنىغا سېغىنىش تۇيغۇلىرى ئالماشتى. بالىلىرىنىڭ بىر ـ بىرىدىن ئوماق، تاتلىق قىلىقلى-رى، ئەركىلەپ سۆزلەشلىرى كۆز ئالدىدا زاھىر بولدى.

«ئاھ، پەرزەنت پىراقى ئاجايىپ بولىدىكەن. پاراكچىلارنىڭ: ‹ئادەم ئاتىمىز بىلەن ھاۋا ئانىمىزنىڭ ئاتا ـ ئانىسى بولمىغان، ئۇلار بارلىق مېھرىنى پەرزەنتلىرىگە بەرگەنىكەن، شۇڭا، ئىن-سانلارنىڭ ئاتا ـ ئانىسىدىن كۆرە بالىلىرىغا كۆيۈنۈشى شۇلاردىن ئۇدۇم قالغانىكەن› دېيىشلىرىنىڭ ئاساسى بار ئىكەن ـ دە. ئەمە-لىيەتتە بۇغۇ بىر ھەزەمەت گەپ. لېكىن، پەرزەنت پىراقىغا چىد-دىماق ئەجەب تەسكەن. سەلتەنەت ئىشلىرى بىلەن بولۇپ ئۇلارنى ئاز ئەركىلەتكەن، ئاز باغرىمغا باسقانىكەنمەن. ئامان ـ ئېسەن كۆرۈشۈشكە نېسىپ بولسا ئاتىلىق مېھرىمنى ئىمكانىيەتنىڭ با-رىچە تولۇق بېرىمەن. تەربىيەلەشنى ئىنىكئانا، ئەتكە، كۆ-ڭۈلداش، كېنىزەكلەرگە تاشلاپ قويماي ئۆزۈم تەربىيەلەيمەن، پە-زىلەت ئۆگىتىمەن. ئاھ خۇدا، قۇدرىتىڭ ئۇلۇغ، ھىممەت ـ ئىنا-

يېتىلىك چەكسىزدۇر، ئاشۇ نارەسىدىلىرىمنى يامان كۆز، يامان نىيەتلەردىن ئۆزۈڭ پاناھىڭدا ساقلىغايسەن...»

شۇ كۈنلەردە يۇنۇسخان ھويلىدىكى دەرەخلەرنىڭ يوپۇرماقلىرىنىڭ ياپيېشىل تۇرۇشىنى، سارغىيىپ تۆكۈلۈپ كەتمەسلىكىنى ئارزۇ قىلاتتى، گويا ئاشۇ يوپۇرماقلار بىلەن تەڭ بارلىق ئارزۇ ـ ئۈمىدلىرى تۆكۈلۈپ كېتىدىغاندەك ۋايىم يەيتتى. ئەمما ئىزغىرىن كۈز شامىلى يوپۇرماقلارنى رەھىمسىزلىك بىلەن تۆكەتتى. ھەر بىر تال سارغايغان يوپۇرماق شىرىلداپ چۈشكەندە سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ يۈرىكى سىرقىراپ كېتەتتى.

ئۇ بۈگۈن ناشتىدىن كېيىن قورۇنىڭ ئاپتاپ چۈشكەن يېرىدە بىر ئولتۇرغىنىچە تاكى كۈن چۈش بولغۇچە مىدىرلىماي ئولتۇردى، تۇرقىدىن ۋۇجۇدىنى زىددىيەتلىك خىياللار چىرمىۋالغانلىقى بىلىنىپ تۇراتتى، قوشۇمىلىرى پات ـ پات تۈرۈلۈپ قالاتتى، كۆزلىرى ھامان ئويچان ئىدى.

«... شۇنداق قىلاي، شەيخ جامالىددىنغا خەت يازاي. ئەھۋالدىن قارىغاندا ئۇ مەن بىلەن بۇ يېقىنلاردا كۆرۈشمەيدىغان ئوخشايدۇ، ھېچ بولمىسا ئوي ـ خىياللىرىمنى، مەقسەت ـ مۇددىئالىرىمنىمۇ بولسا بىلدۈرۈپ قوياي...»

يۇنۇسخان ئاستا ئورنىدىن تۇرۇپ خاس ھۇجرىسىغا قايتىپ كىردى. ئاندىن سۇپىنىڭ ئۈستىدىكى شىرەنىڭ ئالدىدا چازا قۇرۇپ ئولتۇرۇپ ئەتىگەندىن بېرى كۆڭلىگە پۈككەنلىرىنى يېزىشقا كىرىشتى:

«بىسمىللاھىر رەھمانىر رەھىم

تاشكەنت دورغىسى شەيخ جامالىددىن ئۇشبۇ مەكتۇپنى سالامنامە ئەمەس، ئاگاھنامە دەپ چۈشەنگەي.

بىلىپ قالسۇنلاركى: سۇيىقەست بىلەن ھەسەت شۇنداق بىر يامان كېسەلكى، كىشىنىڭ قەلبىنى جاراھەتلەپ قىيىن ئەھۋالغا چۈشۈرۈپ قويىدۇ. سىلى شول تاپتا

ۋۇجۇدىنى سۈيىقەست بىلەن ھەسەت چىرمىۋالغان بىچارە بايقۇشقا ئوخشايدىلا. تەن كېسىلىگە ھەكىملەر ھەر ئامالىلار بىلەن دورا تاپۇر، بىراق كۆڭۈلگە چۈشكەن كېسەلگە لوقمان ھەكىممۇ ئامالسىزدۇر. بۇنىڭ شىپائى ئۇل كىشىنىڭ ئۆ۔زىدىدۇر. دۇنيادا ئىنسانىنىڭ ئەڭ ئاجىز، چاكىنىسى سۈيىد۔قەستچى كېلۇر. سىلى بىزلەركىم بۈيۈك سەلتەنەت ساھە۔بىنى ھىيلە ـ مىكىر بىلەن نەزەربەند قىلىپ، بۇنىڭدىن ئۆزلىرىنى تولىمۇ كۈچلۈك، ئەقىللىق، قۇدرەتلىك ساناپ يۈرۈۋاتىدىلا.

ئەسلىدە سىلىنى قىيامەتلىك بۇرادىرىم بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ نۆكىرى دەپ قارىغانلىقىم ھەمدە ئىلگىرى يېپىشكەن تۇزنىڭ ھۆرمىتى ئۈچۈن مۇسۇل۔ماندارچىلىق سالامىنى بەجا كەلتۈرۈش مۇددىئاسىدا ئالايە۔تەن تاشكەنتتە توختاپ ئۆتۈشنى نىيەت قىلغانىدىم، چۈن۔كى، مۇسۇلماننىڭ مۇسۇلمانغا سالام بېرىشى پەرھىز، ئىد۔لىك ئىلىشى قەرز ئەمەسمۇ؟! ناھايىتى ئەپسۇسكى، سىلى بولسىلا قول ئاستىمدىكى بىرقانچە رىياكارلار بىلەن ئىپ۔غىر ـ بۇرۇن يالىشىپ سۈيىقەست قىلماقچى بولدىلا ۋە بۇ قىلمىشلىرى بىلەن سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىدەك مەرد ـ مەردانە پاسىبانلىرىنىڭ شانۇ شەۋكىتى، ئىززەت ـ ئابرۇ۔يىغا داغ چۈشۈردىلە، چۈنكى ياخشى، ساداقەتمەن ۋەزىر ھەرقاچان ئۆز پاسىبانىنىڭ ئىززەت ـ ئابرۇيىنى ساقلايدۇ ۋە بەلكىم ئاشۇرىدۇ، سەلتەنەتكە زىننەت بېرىدۇ. ئۇنىڭ دۇنيانىڭ ھۆكۈمرانى بولۇشىغا كۈچ چىقىرىدۇ، مۇشۇ ئې۔سىل پەزىلەتلىرى بىلەن ئۇل ۋەزىرنىڭ ياخشى نام ـ ئاتىقى ئۆز پاسىبانلىرىنىڭ نامى بىلەن ئەل ئارىسىدا ئەلەددامام يادلىنىدۇ. مەسىلەن، پەيغەمبەرلىرىمىزدىن سۇلايمان ئەلەي۔ھىسسالامغا ئاسىف ئىبنى بەرخىيا، مۇسا ئەلەيھىسسالامغا ئىنىسى ھارۇن، ئەيسا ئەلەيھىسسالامغا شەمئۇن، مۇھەممەد

ئەلەيھىسسالامغا ئەبۇبەكرى سىددىق، بۈيۈك ھۆكۈمدارلاردىن كەيخۇسراۋغا گەۋدەرىز، مەنۇچىھرغا سام، ئالىپ ئەرتۇڭاغا پىرانى ۋاسا، رۇستەمگە زاۋارا، بەھرام گۆرگە قۇرارۇز، نۇ-شىرۋانغا بۇزۇرجۇمھۇر... قولىغا قول، پۇتىغا پۇت بولدى ۋە ساداقىتى بىلەن سەلتەنەت ئىشلىرىغا كۈچ چىقاردى. ھەر-قانداق بىر ئىشتا ئەڭ ئاۋۋال پاسىبانلىرىنىڭ شانۇ شەۋ-كىتى، يۈز ـ ئابرۇيىنى ئويلىدى. شۇ سەۋەب بىلەن ئۇل زاتلارنىڭ نامى پاسىبانلىرىنىڭ شەۋكىتى، شۆھرىتى بىلەن تەڭ جۇلا تاپتى، ئەل ـ يۇرتقا تارىدى. بىراق سىلى سادا-قەتمەن، قابىلىيەتلىك ۋەزىر ـ ئەمىر بولۇشقا لايىق ئىش قىلمىدىلا. سىلىنىڭ بۇ قىلىقلىرى پاسىبانلىرىنىڭ ئابرۇ-يىنى تۆكىدىغان، سەلتەنەتنىڭ ئۇلىنى كولايدىغان بەچچىد-غەرلەر تائىپىسىگە مەنسۇپ قىلىقتۇر.

ئەۋزەل زامان يېتىپ كەلسە پاسىق زامان ئۆزگىرىدۇ. پەقەت جانابى ھەقلا خالىغىنىنى قىلىشقا قادىردۇر، سىلى كۆڭلى تىنىق سۇدەك سۈزۈك، دەريادەك كەڭرى، ھەققاند-يەتنى ياقلاشتا ئوق ۋە نەيزىدەك ئۆتكۈر، ساداقەتكە ۋاپانى ھەمراھ قىلىدىغان ئادەم بولغان بولسىلا دۇنيادىكى بەختىد-يار ئادەملەرنىڭ بىرى بولاتتىلە، ئەپسۇس، ئېھتىرام بىلەن تۇتقان دوستلۇق گۈل ـ دەستىلىرىمنى ۋاپا سۇلىرى بىلەن سۇغارماقتا يوق، ھەسەت، سۇيىقەست ئوغىلىرى بىلەن پاي-خان قىلىۋەتتىلە. كۆڭۈللىرى يۇندىدەك مەينەت، ئاياللارنىڭ ھەيز لاتىسىدەك بۇلغانغان، نايناق نازىنىنلاردەك تۇتۇرۇق-سىز ئادەم ئىكەنلا.

ھەسەت بىلەن ساداقەتسىزلىك ئىنساندىكى بارلىق. سۇپەتلەرنىڭ ئىچىدە ھەممىدىن ناچار، ھەممىدىن پەسرەكى بولۇپ، ئۇ تۆۋەن ھىممەت، پاسكىنا تەبىئەتتىن ئاپىرىدە بولىدۇ. مەن نىجاتلىقنى بىر ھەقتىن تىلەيمەن. سىلىدەك پاسكىنا تەبىئەتلىك، تۆۋەن ھىممەتلىك ئادەمدىن قىلچىد-

*لىك مېھىر ـ شەپقەت كۈتمەيمەن. خىياللىرىدا مېنى مۇ-
شۇنداق بىر ئۆمۈر تۇتقۇنلۇققا مەھكۇم قىلىمەن دەپ ئوي-
لىغان بولسىلا قاتتىق خاتالاشقان بولىدىلا. چۈنكى، ھەر-
قانداق نىجاتلىق يېگانە قۇدرەت ئىگىسىنىڭ كارامەتلىرىگە
باغلىق. مانا بۇلار سىلىگە بەرگەن ئادىل باھايىم ۋە بىلدۇ-
رۇپ قويماقچى بولغان مۇددىئايىم. ئۇشبۇ مەكتۇپنى يېزىد-
شىمنىڭ بائىسىمۇ ھەم شۇ. ئاخىرىدا جانابى ئاللاھتىن
كۆڭۈللىرىگە ئىنساب، تەۋپىق ۋە ھىدايەت تىلەيمەن.
بۈيۈك موغۇلىستان تەختگاھىنىڭ تاجدارى سۇلتان
يۇنۇسخاندىن دەپ بىلىۋرلا.»*

※ ※ ※

مەكتۇپنى ئوقۇپ چىققان شەيخ جامالىددىن غەزەپتىن تىت-رەپ كەتتى. ئۇنىڭسىزمۇ شۇ كۈنلەردە كەيپىياتى جايىدا ئەمەس ئىدى. ئايغاقچىلىرى ئۇنىڭغا كۈتكىنىدەك مەلۇماتلارنى يەتكۈزمىد-گەنىدى. يادىكار مۇھەممەد مىرزا تېخىچىلا ھىراتنى مەھكەم بې-سىپ ياتقان،خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا بولسا سوغۇققانلىق بىلەن ئۆزىنى تۇتۇۋالغان، پەقەت ھۆسەيىن بايقارالا يادىكار مۇ-ھەممەد مىرزا بىلەن تىركىشىۋاتقانىدى. بۇنداق ئەھۋالدا خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ سەلتەنەت ئۇلى قىلچىلىك تەۋرىمەيت-تى. دېمەك، شەيخ جامالىددىننىڭ ئەمىر تۆمۈر ئەۋلادىدىن بولغان ئۈچ خانزادە ھاكىمىيەت تالىشىپ جەڭ قىلىپ بىر ـ بىرىنى يو-قىتىدۇ، ئۆزلۈكىدىنلا تۈگىشىدۇ، ئاخىرقى ھېسابتا تاشكەنتنى مەركەز قىلغان پەرغانە ۋادىسى ماڭا ئۆتكۈچە قالىدۇ دېگەن خام خى-يالى كۆپۈككە ئايلانغانىدى. مانا مۇشۇنداق ئىچ پۇشۇقىدا تۇرغاندا سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ تەئەددى، ئەيىبلەشلەر بىلەن تولغان مەكتۇ-پى ئۇنىڭ تىتاق تومۇرىغا تەگكەنىدى. «كۆڭۈللىرى يۇندىدەك مەينەت، ئايالىرىنىڭ ھەيز لاتىسىدەك بۇلغانغان، نايناق نازىنىنلار-

دەك تۇتۇرۇقسىز ئادەم ئىكەنلا... مەن نىجاتلىقنى بىر ھەقتىن
تىلەيمەن، سىلىدەك پاسكىنا تەبىئەتلىك، تۆۋەن ھىممەتلىك ئا ـ
دەمدىن قىلچىلىك مېھىر ـ شەپقەت كۈتمەيمەن...» دېگەن سۆز ـ
لىرى ئۇنىڭ كاللىسىدا توختىماي جاراڭلايتتى، چىرايى تاتىرىپ،
كۆزلىرىگە قان تولغانىدى. يۇنۇسخاننى ھازىرلا چايناپ ـ چايناپ
يۇركۇۋېتىدىغاندەك چىشلىرىنى غۇچۇرلىتاتتى.

«خەپ يۇنۇسبەگ. تېخى سېنى نەزەربەند قىلغىنىمغا پۇشاي ـ
مان قىلىپ يۇرۇپتىمەن. ئەمما سەن بىقوۋۇل ھالەتتە تۇرۇپمۇ
ماڭا شاھلىق، تاجدارلىق كىبىرىڭنى كۆرسىتىۋاتىسەن، ئىشەنگەن
يۆلەنچۇكۇڭ، شاپائەتچىڭ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئاللىقا ـ
چان ئاللاھنىڭ دەرگاھىغا كەتكىنىدىن خەۋىرىڭ يوق ـ تە سې ـ
نىڭ. ئەسلىدە ماڭا يېلىنىشىڭ، يالۋۇرۇشۇڭ، ھېچ بولمىسا سىد ـ
لىق ـ سىپايە، چىرايلىق سۆزلەر بىلەن كۆڭلۇمنى يۇمشىتىشىڭ
كېرەك ئىدى. ئۆزۈڭگە ئۆزۈڭ قىلدىڭ. بۇ تەكەببۇرلىقىڭنىڭ
دەردىنى تارتىسەن تېخى. قېنى كۆرۈمىز، سېنى بۇ تۇتقۇنلۇقتىن
كىم قۇتقۇزىدۇرۇپ چىقاركىن؟ ئالتە ئايدىن بېرى نەزەربەندتە تۇر ـ
ساڭمۇ كاتتا ھۆكۈمدارلارغا خاس مەئىشەتلەردىن بەھرىمەن بول ـ
دۇڭ، كۈتۈلدۇڭ. ئەمدى ھەرگىز ئۇنداق بولمايدۇ، مۇشۇنداق تىل
ـ ھاقارەتلەر بىلەن تولغان مەكتۇپنى يازغانلىقىڭ ئۇچۇن سۇبھان
تۇۋا دېگۇزمەيدىغان بولسام، خەپ...»

شەيخ جامالىددىن پۇتـۇنلەي ئالتۇن بىلەن قاپلىتىۋالغان
چىشلىرىنى غۇچۇرلاتقىنىچە قولىدىكى مەكتۇپنى تىتىپ ـ تى ـ
تىۋەتتى.

— ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي.

شەيخ جامالىددىن تاپىسىدا قول باغلاپ تۇرغان مەھرەمگە گۆ ـ
لەيدى.

— خوش.

— سۇلتان يۇنۇسخان ئائىلىلىرىنىڭ ئىككى خانىشى ئەمىر
جانابلىرىغا دەيدىغان ئەرزىمىز بار دەپ غەلۋە قىلىۋاتىدۇ.

مەلۇماتنى ئاڭلاپ ئۇنىڭ كاللىسىغا پاللىدە بىر ئەقىل كەل-
دى.

«نەچچە ۋاقتىن بېرى نېمىشقا ئېسىمگە كەلمىگەندۇ، راست. ئول ھاكاۋۇر يۇنۇسبەگنىڭ خاتۇن ـ باللىرى مېنىڭ قولۇمدا ئەمەسمۇ؟ ئەجەبا ئۇنىڭ خاتۇن ـ باللىرى بىلەن پەقەتلا كارى بولماسمۇ؟ تېخى چوڭ سۆزلەپ ھاقارەتلەپ كېتىشلىرىنى. ئەمدى يالۋۇرمىغىنىڭنى، مېھىر ـ شەپقەت تىلىمىگىنىڭنى كۆرەي. خەپ يۇنۇسبەگ، سېنى شۇنداق بىر ھاقارەتلەيكى...»

شەيخ جامالىددىن خىيالىنىڭ ئاخىرىنى يىغىشتۇرۇپ مەھ-
رەمگە قارىدى.

— بىرئازدىن كېيىن ئۇلارنى باشلاپ كىرسۇنلار.

— خوش.

مەھرەم ئارقىچىلاپ چىقىپ كەتتى.

ئۇ دەستارپىچ① نىڭ ياردىمىدە ئەمىرلىك تون ـ كۇلاسىنى كىيدى، مەنسەپ ئوتۇغاتىنى تاقىدى، ئاندىن سارايغا چىقىپ تۆر-دىكى كۇرسىدا ئولتۇردى. ھايال ئۆتمەي سارايغا خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن خانىش شاھ بېگىم كىرىپ كەلدى. ئۇلار يۇزلىرىنى شايى رومال بىلەن يېرىم يۆگىۋالغانىدى. سارايىنىڭ ئوتتۇرىسىدا توختاپ تەكەببۇرلۇق بىلەن ئولتۇرغان شەيخ جاما-لىددىنغا قوللىرىنى كۆكرىكىگە ئېلىپ تۇرۇپ تەۋازۇ بىلەن سالام بەردى:

— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، دورغا جانابلىرىغا ئېھتىرام بولغاي.

— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — دېدى شەيخ جامالىددىن ئىككى خانىشنىڭ سالامىنى ئىلىك ئېلىشقا مەجبۇر بولۇپ.

«ئىككى خانىشنىڭ داڭقى ئەل ـ يۇرتقا بىكارغا تارقالمىغا-نىكەن ـ دە. راستتىنلا بىر ـ بىرىدىن قېلىشمىغۇدەك گۈزەللەر-دىن ئىكەن. بۇ ئىككىسىنى پەقەتلا كۇندەشلىك قىلىشمايدۇ،

---

① دەستارپىچ — خان، سۇلتان، ئەمىر ـ بەگلەرنىڭ كىيىنىشىگە مەس-ئۇل خىزمەتكار.

خۇددى بىر قورساق ئىگىچى ـ سىڭىللاردەك ئىناق ئۆتىدۇ دەپ ئائىلىغانىدىم، راست ئوخشايدۇ. يۇنۇسبەگ ئۇلارنى قانداق قىلىپ ئاشۇنداق ئەپ ـ ئىناق ئۆتۈشكە كۆندۈرگەن بولغىيتتى؟ مەن بولسام خۇدانىڭ كۈنى ئاشۇ ئاغىچىلارنىڭ غەلۋە ـ جېدىلىدە ياشايمەن. تا مۇشۇ كەمگىچە ئول تۆت ئاغىچامدىن ھېچبولمىغاندا ئىككىسىنىڭ بىر داستىخاندا ئولتۇرۇپ غىزالانغانلىقىنى كۆرۈپ باقمىدىم...»

— ئانەزرىتىمگە قەست قىلماقچى بولغان تۈزكورلارنى تۇتتىلىمۇ؟

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ ئۇدۇللا سورىغان بۇ سوئالى شەيخ جامالىددىننىڭ خىيالىنى بۆلۋەتتى، بېشىنى كۆتۈرۈپ ئىككى خانىشقا قايتىدىن نەزەر تاشلىدى. ئەسلىدە ئۇ ئىككى خانىشنى يىغلاپ ـ يالۋۇرۇپ سارايىنى بېشىغا كىيىدۇ، ئۆزلىرىنى سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن كۆرۈشتۈرۈشنى ئۆتۈنىدۇ، دەپ پەرەز قىلغانىدى. بىراق ئۇلار قەددىنى تىك تۇتۇپ، شەيخ جامالىددىنغا تىك قاراپ، خۇددى سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ قول ئاستىدىكى مەھرەملەرگە مۇئامىلە قىلغاندەك تەئەددى بىلەن گەپ سوراۋاتاتتى.

ھەئە، شەيخ جامالىددىن بۇ ئىككى خانىشقىمۇ سۇلتان يۇنۇسخانغا دېگەن يالغان ـ ياۋىداقلىرىنى تېخىمۇ كۆپتۈرۈپ ئېيتقان ۋە بىخەتەرلىكنى كۆزدە تۇتۇپ سۇلتان يۇنۇسخاننى ئايرىم جايلاشتۇرغانلىقىنى بىلدۈرگەن، شۇنداقلا خانىشلارنىڭمۇ بىخەتەرلىكىنى كۆزدە تۇتقانلىقىنى باھانە قىلىپ، ئۇلارنى ھەرىمىددىكى ئايرىم بىر قەسىرگە نەزەربەند قىلغانىدى، تا بۈگۈنگىچە خانىشلارنىڭ كۆرۈشۈش تەلىپىنى رەت قىلىپ كەلگەنىدى. سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ ئاللىقانداق بىر كىملەرنىڭ قەستىگە ئۇچراپ قېلىشىدىن ۋايىم يېگەن ئىككى خانىش شەيخ جامالىددىن بىلەن كۆرۈشۈپ، يۇنۇسخاننىڭ ئەھۋالىنى بىلىپ بېقىش نىيىتىدىن پەقەتلا يالتايمىغانىدى.

— ھە... ياق... — شەيخ جامالىددىن بىرئاز دۇدۇقلىدى،

كېيىن دەرھال ئۆزىنى رۇسلىۋالدى، ــ خانىش ئايىملار خاتىر-
جەم بولغاي، ئول سۈيىقەستچىلەرنى پات يېقىندا تامامەن يوقىتىد-
مىز. خان ئالىيلىرى ساپلا تۈزكورلارنى تاللاپ ئۆزىگە ھەمراھ
قىلىپتىكەن ئەمەسمۇ، تېخى ئۇلارنى تامامەن دېگۈدەك قولغا چۈ-
شۈرۈپ بولالمىدۇق.

ــ ھېلىقى رىياكار، نائەھلى، ئاچكۆز ئەمىرلەرنى ھېسابقا
ئالمىغاندا قالغان مەھرەم - نۆكەرلەر ئىنتايىن ئىشەنچلىك، ــ
دېدى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم، ــ بىلىشىمىزچە، ھېلىقى
تۆت ئەمىرنى ئۆز ۋاقتىدىلا تۇتقان ئىكەنلا.

ــ شۇنداق، لېكىن شېرىكلىرىنى تېخىچە ئىزدەۋاتىمىز،
سوراق قىلىپ تەھقىقلەۋاتىمىز.

ــ ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى قوشنىدارچىلىق يوسۇنلىرى
بويىچە ئول نائەھلىلەرنى ئانھەزرىتىمگە تاپشۇرۇپ بېرىشلىرى،
ئۇلارنى ئۆز پاسىبانلىرىنىڭ بىر تەرەپ قىلىشىغا يول قويۇشلىرى
كېرەك ئىدى. مەيلى ياخشى، مەيلى يامان بولسۇن ئۆزگە ئەل
پۇقراسىغا قىلىنغان مۇئامىلە شۇ ئەلنىڭ پاسىبانىغا بىلدۈرۈلگەن
مۇئامىلىنى كۆرسىتىدۇ. ئەجەبا ئۆزلىرى تاشكەنتتەك كاتتا شە-
ھەرنىڭ دورغىسى تۇرۇقلۇق مۇشۇنداق سەلتەنەت يوسۇنلىرىنىمۇ
بىلمەمدىلا؟

ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ ھە دېسە تەئەددى بىلەن سوئال
سورىشى شەيخ جامالىددىننىڭ بىردىنلا ئوغىسىنى قايناتتى:

ــ خاتۇن كىشى سەلتەنەت ئىشلىرىدىن ئۆزىنى چەتلەش-
تۈرمىكى لازىمدۇر، ــ دېدى ئۇ تېرىكىپ، ــ بۇنداق ئىشلارغا
سىلىنىڭ باش قاتۇرۇشلىرى بىھاجەتتۇر. گەرچە خانىشلىق مەر-
تىۋىلىرى بولسىمۇ، سەلتەنەت ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈرۈش ھەققى-
لىرى يوقتۇر.

ــ دېمىسىلىمۇ بۇنى بىلگۈچىلىكىمىز بار، ــ دېدى ئىسان
دۆلەت خېنىم شەيخ جامالىددىننىڭ ھەيۋىسىگە پىسەنت قىلماي،
ــ بىز ھېچقاچان خان ئالىيلىرىدىن ھوقۇق، مەجبۇرىيەت تەلەپ

قىلغان ئەمەسمىز ھەم خان ئالىيلىرىمۇ بىزگە ئۇنداق ئىمتىياز
بەرمىگەن، بىراق بىز ھازىر ئۆزگە ئەلدە تۇرۇۋاتىمىز، يەنە كېلىپ
بارلىق ھەرىكەتلىرىمىز چەكلەنگەن. نە پاسىبانىمىز، نە مۇلازىمـ
لىرىمىزنىڭ ئەھۋالىدىن بىخەۋەرمىز. شول بائىستىن ئۆز ئېلىدـ
مىزنىڭ غورۇرىنى قوغداشقا، ھەق ـ ھوقۇقىمىزنى بىلدۈرۈپ
قويۇشقا جۇرئەت قىلدۇق. ئول تۆت ئەمىر رىياكارلىق قىلغان
بولسا ئۆز پاسىبانىغا قىلدى، مۆھتەرەم بۇسەيىت سۇلتان ئالىيـ
لىرىنىڭ نام ـ ئابرۇيىغا دەخلى يەتكۈزمىدى. شۇڭا بىزگە سەلتەـ
نەت ئىشلىرىنى سۈرۈشتۈردۈك، دەپ دوق قىلىشلىرى بىمەنىـ
لىكتۇر. ئانەزرىتىمىز يېنىمىزدا بولسا ئىدى، بۇ ئىشلار بىلەن
زىنھار كارىمىز بولماس ئىدى. بىراق، ئانەزرىتىم بىلەن كۆـ
رۈشمىگىنىمىزگە بىرنەچچە ئايلار بولدى. ھېچبىر سەۋەبسىز ئەر
ـ خاتۇنلارنى ئايرىپ تۇرۇش شەرئەت ئەھكاملىرىغا خوپ كەلمەيـ
دۇ. سىلى دېگەن ناھايىتى بىر شەھەرنىڭ دورغىسى، ھەرگىزمۇ
بىر ئەلنىڭ پاسىبانى ئەمەس، شۇنداق ئىكەن، بىزنىڭ بىخەتەرـ
لىكىمىزدىن ۋايىم يەپ كېتىشلىرى ھاجەتسىز. بىزنى شەھەردىن
ساق ـ سالامەت ئۇزىتىپ قويسىلا بارلىق مەجبۇرىيەتلىرى ئادا
بولغان بولىدۇ.

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ: «سىلى دېگەن ناھايىتى
بىر شەھەرنىڭ دورغىسى، ھەرگىزمۇ بىر ئەلنىڭ پاسىبانى ئەـ
مەس» دېگەن سۆزلىرى شۆھرەتپەرەس شەيخ جامالىددىننىڭ يۈردـ
كىگە نەشتەر بولۇپ سانجىلدى، ئۆزىنى قىلچىلىك نەزەرىگە ئىلـ
مىغانلىقى بەكمۇ ھار كەلدى.

— بولدى بەس! بىزنىڭ قائىدىمىزدە خاتۇن كىشى بىلەن
بەس ـ مۇنازىرە قىلمايمىز، — دېدى شەيخ جامالىددىن قاپىقىنى
تۈرۈپ.

— شۇنداق، راست دەيدىلا. ئارتۇق گەپ خەر[1]گە يۇك. بۇنى
بىزمۇ بىلىمىز. ئەمما سىلىمۇ يولدىن چىقمىسىلا.

① خەر — ئېشەك.

شەيخ جامالىددىننىڭ «خەر ــ ئېشەك» دېگەن لەقىمى بار ئىدى ۋە بۇ لەقەمنى قاتتىق ھار ئالاتتى. بۇنى ئوبدان بىلىدىغان تاشكەنت خەلقى ئۇنىڭ ئالدىدا ئەمەس، ھەرقانداق يەردە ئېشەككە مۇناسىۋەتلىك گەپ ـ سۆز قىلىشتىن قاتتىق ئېھتىيات قىلىشاتتى، شۇ تاپتا خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ئۇنىڭ يۈزىدىن يۈزىگىلا «ئارتۇق گەپ خەرگە يۈك» دەپ لەقىمىنى تىلغا ئالغانىدى. بىر چەتتە قول باغلاپ تۇرۇشقان ساراي مەھرەملىرى قورقىنىدىن دەرھال يەرگە قارىشىۋالدى. خانىشتىن باشقا ئادەم بۇ گەپنى قىلغان بولسا ئاللىقاچان دەررىگە بېسىلغان بولاتتى.

ئەرۋايى قىرىق گەز ئۆرلىگەن شەيخ جامالىددىن غەزەپ بىلەن كانىيىنى ئەستى:

ــ سىلى نېمە دېمەكچى؟

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم تەمكىنلىك بىلەن جاۋاب بەردى:

ــ خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشمەكچىمىز.

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ بىخەتەرلىكى مۇھىم. ھازىرچە مۇمكىن ئەمەس.

ــ نېمىشقا؟

ــ سۈيىقەستچىلەر تېخى تۇتۇلغىنى يوق.

ــ بۇ گەپلىرى بىلەن ئەمدى بىزنى ئالدىيالمايدىلا. خان ئالىيلىرى سۈيىقەستچىلەردىن ئېھتىيات قىلىشقا توغرا كەلسە ئۆز نۆكەرلىرىدىن ئەمەس، تاشكەنتلىكلەردىن ئېھتىيات قىلىشى كېرەك.

ئىسان دۆلەت خېنىم شەيخ جامالىددىننىڭ كۆزىگە نەشتەردەك تىكىلدى.

شەيخ جامالىددىننىڭ ۋۇجۇدىنى بىردىنلا تەشۋىش باستى. شۇنداقتىمۇ نەزەرىدە تولىمۇ ئاجىز ھېسابلىنىدىغان ئايال كىشىنىڭ ئالدىدا بېزىرىپ تۇرۇشنى خالىمىدى:

ــ سىلىنىڭ مۇددىئالىرى خان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشۈشمۇ ياكى ئەر دەۋاسى قىلىشمۇ؟

باياتىنىبىرى چوڭ خانىشقا يول قويۇپ، ئەدەپ ساقلاپ تۇرغان خانىش شاھ بېگىم بۇ ھاقارەتكە تاقەت قىلىپ تۇرالمىدى:

ــ ھاياسىزلىق قىلمىسىلا، مۇشۇمۇ بىر شەھەرنىڭ دورغىسى دەيدىغان گەپمۇ؟! جاڭگالدا خەر باققان ئادەممۇ بۇنداق بىھايا سۆزلىمەيدۇ، بىلىپ قالسىلا، بىز دېگەن خانىش، دۆلەت ئانىسى.

لەقىمىنىڭ ئىككىنچى قېتىم تىلغا ئېلىنىشى شەيخ جامالىددىننى بوغۇلدۇرۇپ قويدى.

ــ كېلىنگىلار! ــ دېدى ئۇ مەھرەملىرىگە زەردى بىلەن قاراپ، ــ خانىش - ئايىملارنى سارايغا ئاپىرىۋېتىڭلار.

ئۇ شۇنداق دېگىنىچە سارايدىن چىقىپ كەتتى.

«يۇنۇسبەگنى ھاكاۋۇرمىكىن دېسەم ئاغىچىلىرى ئاندىن ئارتۇق ئىكەن. خاتۇن كىشى بىلەن تەڭ بولغانلىقىم ئۇچۇن ئۆزۈمگە ئاز زادى. ئۇلار نەچچە ئايلاپ نەزەربەندتە تۇرۇپمۇ ئەجەب پېتىدىن چۈشمەپتۇيا؟ ئۇلارنىڭ بايامقى گەپلىرى ئاۋامغا تارقىلىپ كېتىدىغان بولسا... ئەمدى ئۇلارغا يۈز - خاتىر قىلىشنىڭ ئورنى قالمىدى. دۆلەت ئانىسىمىش تېخى. كىملىكىنى كۆرسىتىمەن ئۇلارغا. شۇنداق قىلاي، باشقا بىرىگە نىكاھلاپ بېرىۋەتسەم خانىشلىقى ئىككى پۇل بولىدۇ، ھايات تۇرۇپ خانىشىنى خەق خوتۇن قىلسا يۇنۇسبەگ نېمە بولۇپ كېتەر - ھە؟! شول چاغدا يۇنۇسبەگمۇ، خانىشمۇ ئالدىمدا تىزلانمىغىنىنى كۆرەي...»

ــ خوجا كالان ئالملىق باغقا كەلسۇن، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن ئارقىسىدىن شەپە چىقارماي كېلىۋاتقان خاس مەھرىمىگە قاراپ.

ــ خوش، ــ دېدى مەھرەم.

شەيخ جامالىددىن تەسكەي تەرەپتىكى ئالملىق باغقا قاراپ ماڭدى. بايا تىلغا ئالغان خوجا كالان ئۇنىڭ خاس باغۋىنى بولۇپ، ئايالى يېقىندىلا قازا قىلىپ كەتكەندى. باغ بىنا قىلىش، ئۇلاقچىلىق ئىشلىرىدا ئالاھىدە ئىقتىدارى بار بۇ باغۋەن خېلى مۆتىۋەر كىشىلەردىن سانىلاتتى. ھەرقانداق مېۋە پىشسا باش بۇرنىنى

شەيخ جامالىددىنغا يېگۈزەتتى، مەھكىمىدىكى يۇقىرى ـ تۆۋەن ھەرقانداق بىر ئادەمنىڭ خالىغانچە مېۋە ئۈزۈشىگە يول قويمايت- تى، مېۋە ئۈزگىنىنى سەزسە غوۋغا كۆتۈرۈپ، شەيخ جامالىددىنغا چېقىشتۇراتتى. شۇ سەۋەبتىنمۇ شەيخ جامالىددىن بۇ باغۋەنگە كۆڭلىنى ئالاھىدە يېقىن تۇتاتتى.

«بۈيۈك موغۇلىستان سۇلتانىنىڭ خانىشى ئاددىي بىر باغ- ۋەنگە خاتۇن بولسا نېمىدېگەن كۈلكىلىك ـ ھە؟! بۇ ۋەقەدىن يۇ- نۇسبەگ خەۋەر تاپسا ھوشىدىن كەتمىسىمۇ چوقۇم ئېسىنى يوقى- تىدۇ، خوپ بولدى، كىم ئۇلارنى ماڭا كىبىر كۆرسەتسۇن دەپتۇ. ئاۋۋال ھېلىقى زۇۋانداز چوڭ خانىشنى ياتلىق قىلىۋېتەي. كىچىك خانىشنى...»

شەيخ جامالىددىن شاھ بېگىمنى كۆز ئالدىغا كەلتۈرۈشى ھا- مان كۆڭلىدىن باشقىچە بىر خىيال كەچتى، ئاغزىغا جۇغلاشقان سېرىق سۇنى غۇرتتىدە يۇتۇۋەتتى.

ــ ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، ئەمىر جانابلىرىنىڭ ئالتۇن بويلى- رىغا ئېسەنلىك تىلەيمەن.

ئۇ ئالدىدا پۈكلىنىپ تۇرغان خوجا كالانغا كۈلۈپ چىراي ئاچتى:

ــ ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام. يېقىنراق كەلسىلە. ھە، بۇ يەرگە كېلىپ ئولتۇرسىلا.

تۈيۈقسىز چاقىرتىلىشىنىڭ سەۋەبىنى بىلىشكە ئالدىراپ تۇرغان خوجا كالان دەماللىققا ئەمىرنىڭ يېنىغا بېرىپ ئولتۇ- رۇشتىن قورۇندى. ئادەتتە شەيخ جامالىددىن تۆۋەن دەرىجىلىك خىزمەتكارلىرىغا بۇنداق مۇئامىلە قىلمايتتى.

ــ ھە، ئولتۇرسىلا.

خوجا كالان ئاستا كېلىپ سۇپىنىڭ تۆۋەن تەرىپىدە ئول- تۇردى.

ــ مەزلۇملىرى باقىيغا كەتكەندىن بېرى يالغۇزچىلىق تار- تىپ قالدىلا ھەقچان، ــ دېدى ئۇ خوجا كالاننى گەپكە سېلىپ.

ــ ئۇنى بىر دېمىسىلە ئەمىر جانابلىرى، ــ دېدى خوجا كالان، ــ ئۆز ۋاقتىدا ئول رەھمەتلىكنىڭ كۆڭلىنى ئاياپ توقال ئېلىشنى ئويلىمىغانىكەنمىز.

ــ ئەمدى ئويلىشالا؟

ــ جانابلىرىنىڭ پەرمانىنى بەجا كەلتۈرۈشكە تەييارمىز.

ــ بىر لايىق تېپىپ قويدۇم...

ــ ھىممەتلىرىگە كۆپ رەھمەت، ــ دېدى خوجا كالان گېپىنىڭ ئاخىرىنى كۈتمەيلا، ــ ئول مەزلۇمە كىم بولىدىكىن؟

ــ ئېسىلزادىلەردىن، ــ دېدى شەيخ جامالىددىن قاپساپ كەلگەن كۈلكىسىنى يوشۇرۇپ تۇرۇپ، ــ كېنىزەكلىرى بىلەن خىزمەتلىرىگە بارىدۇ، نىكاھنى ئەتىلا قىلىۋەتسەك قانداق دەيدىلا؟

ــ پەرمانلىرىنى يىرىشقا ھەددىمىز ئەمەس.

ــ ئەمىسە شۇنداق بولسۇن، ــ دېدى ئۇ گەپ تۈگىدى، دېگەننى قىلىپ.

خوجا كالان يېنىش ـ يېنىشلاپ مىننەتدارلىقىنى بىلدۈرۈپ چىقىپ كەتتى.

※ ※ ※

پېشىن ۋاقتى بولغانىدى.

دەرۋازىدىن ئىجازەتسىزلا كىرىپ كەلگەن ساراي بېگى قاتارلىق تۆت مەھرەمنى كۆرۈپ خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم بىلەن شاھ بېگىم بىرئاز تەئەججۇپلەندى. چۈنكى، ئۇلار نەزەربەندتە تۇرغاندىن بېرى بۇ قەسىرگە تاشكەنت ئەمىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەھرەملىرى پەقەتلا كېلىپ باقمىغانىدى. لەشكەرلەر بۇ قەسىرنى قاتتىق مۇھاپىزەت قىلىپ ساقلايتتى.

ــ ئەمىر جانابلىرىنىڭ پەرمانىغا بىنائەن، ــ دېدى ساراي بېگى قىسقىلا سالام ـ سەھەتتىن كېيىن مۇددىئاسىنى تۈزلا بىلدۈرۈپ، ــ خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمدىن ئوردا باغۋىنى خوجا

كالانغا نىكاھ رازىلىقى سوراپ كەلدۇق.

ئىككى خانىش ئۇچۇق ئاسماندا تۇيۇقسىز چاقماق چاققاندەك چۆچۈدى.

— ئۇل دورغا بەگنىڭ بېشى ئىششىپ قاپتۇ، — دېدى شاھ بېگىم تاتارغان ھالدا، — بېرىپ يەتكۈزۈڭلار، بىراۋنىڭ نىكاھىدىكى ئايالنى يەنە بىراۋغا نىكاھلاپ بېرىش شەرىئەت ئەھكاملىرىغا ئۇيغۇن ئەمەس.

مۇشۇنداق نارازىلىقلارنىڭ بولىدىغانلىقىنى مۆلچەرلىگەن شەيخ جامالىددىن ئاللىقاچان تەييارلىق كۆرگەن ۋە ساراي بېگىنىڭ ئاغزىغا گەپ سېلىپ بەرگەنىدى.

— ئەر - خاتۇن ئالتە ئايدىن ئارتۇق ئايرىلىپ تۇرسا ئارىدىكى نىكاھمۇ يوقايدۇ، مانا بۇمۇ شەرىئەتنىڭ ھۆكمىدۇر.

شاھ بېگىم يەنە گەپ قىلىشقا ئاغزىنى ئۆمەللىۋىدى، خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ئۇنى توسۇپ قويدى.

— بۇ ئۇل دورغا بەگنىڭ پەرمانىمۇ ياكى شەرىئەت قازىلىرىنىڭ پەتىۋاسىمۇ؟

— ھەر ئىككىلىسى بار، — دېدى ساراي بېگى.

— ئۇنداق بولسا شەيخ جامالىددىنغا يەتكۈزۈڭلار. مەن رازىلىق بەردىم، — دېدى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم تەمكىنلىك بىلەن، — مېنى يۆتكەپ ئەكېتىش ئۈچۈن ئۇل خوجا كالان خۇپتەندىن كېيىن كەلگەي.

ساراي بېگى ئىشنى ئاسان پۈتكۈزگىنىگە خۇش بولۇپ دەرھال ئارقىسىغا ياندى.

— بۇ نېمىدېگەنلىرى خانىش ئالىيلىرى، — دېدى شاھ بېگىم قاپىقىنى تۈرۈپ، — ئۇنتۇپ قالمىسىلا، ئانىھەزرىتىم تېخى ھايات. بۇ يولسىز تەلەپكە بۈگۈن سىلى رازىلىق بەرسىلە، ئەتە نۆۋەت ماڭا كېلىدۇ. ئانىھەزرىتىمنى بۇنداق ئاھانەتكە قويغۇچە تايىنلىق ئۆلۈپلا تۈگەشكىنىمىز ئەۋزەل.

— كۆڭۈللىرىنى چۈشىنىمەن، — دېدى خانىش ئىسان دۆ-

لەت خېنىم مەيۈسلەنگەن ھالدا، ــ تۇنۇگۇن ئۇل دورغا بەگ بىلەن بولۇنغان سۆھبەتتىن ئۆزلىرىنىڭمۇ خەۋەرلىرى بار. ئېنىقكى، ئۇ بىزنى مۇشۇنداق ئۇسۇل بىلەن قىيىنىماقچى، ئانىھەزرىتىمنىڭ يۈز ـ ئابرۇيىنى تۆكمەكچى. ھازىر خان ئائىلىرىنىڭ ئەھۋالىدىن پەقەتلا خەۋەرسىزمىز،ئۇل نائەھلى، بەتبەخت بىلەن قىبلىگاھىمىزنىڭ ئوتتۇرىسىدا قانداق ئاداۋەتلەر بار بۇنىسى بىزگە نامەلۇم. بۇ ئىشقا رازىلىق بەرمەي قۇتۇلغىلى بولمايدۇ. تېخى پەرمانىمغا سەركەشلىك قىلدى دەپ زۇلۇم سېلىشى، تۆھمەت چاپلاپ جازالىشى مۇمكىن، ــ خانىش ئىسان دۆلەت خېنىم ئەتراپىدا تۇرغان كېنىزەكلىرىگە قارىدى، ــ قاراتوقايدا چېدىرىمىزغا باستۇرۇپ كىرگەن دەشتى قىپچاق خانزادىسى بۇرۇج ئوغلاننى قانداق بويسۇندۇرغانلىقىمىز ئېسىڭلاردىمۇ قىزلار؟

كېنىزەكلەر تەڭلا جاۋاب بەردى:

ــ ئېسىمىزدە.

ــ ئۇنداق بولسا تەييارلىقلىرىمىز پۇختا بولسۇن، ئۇل خوجا كالان كېلىشى ھامان ئۆلتۈرىمىز.

ــ راستىنلا ئۆلتۈرەمدۇق؟ ــ سورىدى ھاياجانلانغان شاھ بېگىم.

ــ ئەلۋەتتە، ــ كېسىپلا جاۋاب بەردى ئىسان دۆلەت خېنىم، ــ كۆيۈسى تېخى ھايات، ئۇنىڭ ئۈستىگە شەرئى نىكاھلىق بىر مەزلۇمەنى نىكاھىڭغا ئال دېسە، نېرى ـ بېرىسىنى سۈرۈشتۇرمەيلا ماقۇل بولغاندىكىن ئۆز ۋابالى ئۆز گەردىنىگە، لېكىن ئېھتىيات قىلماي بولمايدۇ. پەمىچە ئۇل خوجا كالان بۇرۇج ئوغلاندەك سىپاھلاردىن بولمىسىمۇ، قەسرىنىڭ ئەتراپىدا بىزنى نازارەت قىلىۋاتقان لەشكەرلەر بار، ئۇلار تۇيۇپ قالمىسۇن. ئۆزىنى دانا، ئەقىللىق ھەم قۇدرەتلىك چاغلايدىغان ئۇل خەر مەسەللىك ئەبلەخ، بۈيۈك تاجدار سۇلتان يۇنۇسخان ئائىلىرىنىڭ خانىشلىرىنى بىراۋغا خالىغانچە بېرىۋەتكىلى بولمايدىغانلىقىنى بىلىپ قالسۇن.

ــ خوجا كالاننى ئۆلتۈرۈۋەتسەك بالاغا قالماسمىزمۇ خانىش ئالىيلىرى؟ ــ دېدى ئىشنىڭ ئاقىۋىتىدىن ۋايىم يېگەن باش كېنىزەك.

ــ ئۇنى ئۆلتۈرەيلى ياكى ئۆلتۈرمەيلى، بېشىمىزغا بالا ـ قازا ئاللىقاچان كېلىپ بولدى. ئەھۋالدىن قارىغاندا بۇ خوجا كالان دېگىنىمۇ ئۆز خوجىسىغا ئوخشاش ئاچقاق بىر نېمە ئوخشايدۇ، مېنى نىكاھىغا ئېلىشى ئۇخلىماي چۈش كۆرگەنلىكى خالاس. مەن جانابى ئانىھەزرىتىمنىڭ يۈز ـ ئابرۇيىنى، نام ـ شۆھرىتىنى قوغداش ئۈچۈن ھەرقانداق بالا ـ قازاغا ھازىرلىنىپ بولدۇم.

※ ※ ※

خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ بۇ نىكاھقا ئانچە نارازىلىق بىلدۈرمەيلا ماقۇللۇق بىلدۈرگىنىنى ئاڭلاپ شەيخ جامالىددىن باشقىچە خىياللاردا بولمىدى ۋە بۇ خەۋەرنى يۇنۇسخانغا قانداق ئۇسۇلدا يەتكۈزۈپ، تاماشا كۆرۈشكە باش قاتۇردى.

خۇپتەن نامىزىنى ئالدىراپ ـ تېنەپ ئۆتكەن خوجا كالان مەپە تەييارلاپ بىرقانچە مۇلازىملىرى بىلەن يېتىپ كەلدى. شەيخ جامالىددىننىڭ پەرمانىنى قەسرنى قوغداۋاتقان لەشكەر بېشىغا كۆرسەتتى.

ــ مەرھەمەت قىلسىلا، ــ دېدى لەشكەر بېشى.

ــ مېنى ساقلاپ تۇرۇڭلار، ــ دېدى خوجا كالان ھەمراھلىرىغا قاراپ.

بىر كېنىزەك ئۇنى سارايىنىڭ ئىچكىرىسىگە باشلىدى، باشقا كېنىزەكلەر ئىشكلەرنى بىر ـ بىرلەپ تاقىدى.

بولغۇسى ئايالىنى تېزرەك كۆرۈش تەقەززاسىدا تۇرغان خوجا كالان ھېچقانداق خەۋپ ھېس قىلمايتتى، ياغلىشاڭغۇ چېھرىدە يېڭى توي قىلغان يىگىتلەرگە خاس بىر ھاياجان بالقىيتتى. ئۇ ئۆزىنى باشلاپ ماڭغان كېنىزەكنىڭ تۇيۇقسىز غايىب بولۇپ كەت-

كىنىنىمۇ تۇيمىدى. ئىچكىرى ـ تاشقىرى بولۇپ ئون نەچچە خا ـ
نىغا بۆلۈنگەن بۇ سارايىنىڭ ئۇزۇن دەھلىزىگە ۋە خانىلىرىغا يې ـ
قىلغان بىر تالدىن شام بوشلۇقنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئازراق ـ
مۇ شەپە ياكى ئاۋاز ئاڭلانمايتتى.

«ئەجەب بىرمۇ ئادەم كۆرۈنمەيدىغۇ؟ تويى بولىدىغان كېلىن ـ
چەكنىڭ دەرگاھىغا ئوخشىمايلا تۇرىدۇ، ئول جۇۋان قايسى خانىدا
بولغىيتتى؟...»

دەرگۇمان بولغان خوجا كالان باشلاپ ماڭغان كېنىزەكتىن
گەپ سوراش ئۈچۈن شۇندىقلا بېشىنى كۆتۈرۈپ تۇرۇپلا قالدى.
ھېلىقى كېنىزەك يەر يۇتقاندەكلا غايىب بولغانىدى. شۇ تاپتا ئۇ
يوغانلا بىر ساراي ئۆيگە كىرىپ قالغان بولۇپ، يا ئالدىغا، يا كەي ـ
نىگە مېڭىشنى بىلەلمەي قالغانىدى.

ــ ئېتىڭلار!

تۇيۇقسىز ئاڭلانغان ئايال كىشىنىڭ ئاۋازى بىلەن تەڭ قاي ـ
سىبىر قاراڭغۇلۇقتىن ۋىژىلداپ ئۇچۇپ كەلگەن يا ئوقلىرى
خوجا كالاننىڭ دۈمبە، كۆكرەك، يوتا، پاقالچەكلىرىگە سانجىلدى.
شۇ تاپتا ئۇ مەشىق مەيدانىدىكى قارىغا ئېلىش نىشانىغا ئوخشاپ
قالغانىدى، بەرداشلىق بېرەلمەي سەنتۈرۈلۈپ يىقىلدى، ئۆملەپ
قېچىشقا ئۇرۇندى، ھايال ئۆتمەي مىدىرلىغۇدەك ھالى قالمىدى،
كۆزلىرىمۇ ئاستا ـ ئاستا خىرەلەشتى.

«ئەمىر جانابلىرى مېنى ئۆيلەپ قويىمەن دەپ يالغان ئېيتىپ
قەستلىگەن ئوخشايدۇ، ئۇنىڭغا ھېچقانداق يامانلىق قىلمىغان ئى ـ
دىمغۇ؟ خاس باغۋەنى بولغاندىن بېرى ئۇنىڭغا ئەڭ شېرىن، ئەڭ
سەرخىل مېۋىلەرنى يېگۈزدۈم، بىراق ئۇ ماڭا ئەجەل شارابىنى ئىچ ـ
كۈزۈۋاتىدۇ. بۇنداق قىيناپ ئۆلتۈرگۈدەك نېمە گۇناھىم بار بول ـ
غىيتتى؟ ئى تەڭرىم، ھېچكىمنىڭ قىساسىنى ھېچكىمدە قويمايدى ـ
غان ئادالىتىڭ باردۇر، ئول شەيخ جامالىددىنىدىن ئالىدىغان قىساس ـ
نى ئۆزۈڭگە قويدۇم. ئالدىڭدا بىلىپ ـ بىلمەي ئۆتكۈزگەن گۇناھ ـ
لىرىمنى مەغپىرەت قىلغايسەن، توۋا قىلدىم، لائىلاھە ئىللەللاھۇ...»

نېمە سەۋەبتىن ئۆلتۈرۈلۈۋاتقانلىقىنى بىلەلمىگەن شور
پېشانە خوجا كالاننىڭ شاھادەت ئېيتىشقا تەمشەلگەن لەۋلىرى
بىردىنلا قىمىرلاشتىن توختىدى.
— ئۇ ئۆلۈپتۇ، ئەمدى قانداق قىلىمىز؟ — سوردى باش
كېنىزەك تىترىگەن قوللىرى بىلەن خوجا كالاننىڭ يۈزىگە شام
تۇتۇپ.
— ئاچىقىپ سىرتقا تاشلىۋېتىڭلار، — دېدى قورقۇنچتىن
چىرايى تاتىرىپ كەتكەن شاھ بېگىم.
— ياق، ھازىرچە ئاشۇنداق تۇرۇۋەرسۇن، — دېدى خانىش
ئىسان دۆلەت خېنىم ھەر دائىم مەسىسىنىڭ قونچىدا تۇرىدىغان
كۈمۈش ساپلىق خەنجىرىنى مەھكەم تۇتۇپ تۇرۇپ، — بامداتتىن
كېيىن تاڭ يورۇغان چاغدا ئاندىن سىرتقا ئاچىقىۋېتەيلى. كىشى-
لەر بۈيۈك سەلتەنەت ئىگىسى سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ خانىشىغا
ئۆيلىنىش خىيالىدا بولغان ئادەمنىڭ ئاقىۋىتىنىڭ قانداق بولى-
دىغانلىقىنى بىلىپ قالسۇن.

※ ※ ※

ئەتىسى ناشتىدا ئولتۇرغان شەيخ جامالىددىن خوجا كالاننىڭ
ئۆلۈم خەۋىرىنى ئاڭلاپ چۆچۈپ كەتتى.
— نېمىدېدىڭ؟ خوجا كالان ئۆلۈپتۇ؟
— شۇنداق ئەمىر جانابلىرى، خوجا كالاننى ياچاق بىلەن
ئېتىپ ئۆلتۈرۈپتۇ، — دېدى ساراي بېگى تىترەپ تۇرۇپ.
— قەسىردىكى قورۇقچىلار نېمە ئىش قىلىپتۇ؟
— ئۇلار پەقەتلا تۇيماپتۇ، خوجا كالاننىڭ جەسىتىنى بايا
سىرتقا تاشلىۋەتكەن چېغى.
— ئول خانىش بۇ نىكاھقا رازىلىق بەرگەن ئەمەسمىدى؟
ئەجەب ئۆلتۈرۈۋېتىشكە پېتىنىپتا؟

ـــ خانىش ئىسان دۆلەت بېگىم قەسرىنى قورۇقداۋاتقان لەش-كەر بېشىغا: «مەن دېگەن بۈيۈك سەلتەنەت تاجدارى سۇلتان يۇنۇس-خاننىڭ خانىشى بولىمەن. ھېلىمۇھەم جانابى ئانەزرىتىمىزنىڭ نىكاھىدادۇرمەن، شۇنداق تۇرۇقلۇق مېنى يەنە بىراۋغا نىكاھلاپ بېرىش مۇسۇلماندارچىلىق شەرىئىتىگە راۋا ئەمەس. خوجا كالان دېگەننى مانا مەن ئۆلتۈردۇم. بېرىپ شەيخ جامالىددىنغا ئېيت، خو-جا كالاننىڭ قىساسىنى ئالماقچى بولسا ئۆزى ئالدىمغا كەلسۇن» دەپتۇ. بۇ خانىشنى بوش چاغلىغىلى بولمىغىدەك...

ـــ بولدى بەس!

شەيخ جامالىددىن ساراي بېگىگە غەزەپ بىلەن گۆلەيدى، ئاچچىقىنى كىمدىن چىقىرىشنى بىلەلمەي بوغۇلدى. شۇ تاپتا ئۇ بىر تەرەپتىن خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ جاسارىتىگە قايىل بولسا، بىر تەرەپتىن سۇلتان يۇنۇسخاننى ھاقارەتلەش پىلانىنىڭ ئەمەلگە ئاشمىغانلىقىدىن ھەسرەتلەنمەكتە ئىدى.

«دەرھال قورۇنى مۇھاپىزەت قىلىۋاتقان قورۇقچىلارنىڭ ئاغزىنى ئېتىش كېرەك. بۇ ئىش ئەل - يۇرتقا تاراپ كەتسە مەس-خىرىگە، سۆز - چۆچەككە قالىمەن. يا رەببىم، بۇ يۇنۇسبەگنىڭ خانىشى يولۋاسنىڭ يۈرىكىنى يەۋالغانمۇ نېمە؟! مەزلۇم كىشىمۇ شۇنداق جاسارەتلىك، قارام بولىدىكەن دېسە... شۇڭا يۇنۇسبەگ ئايلاپ قاماقتا ياتسىمۇ خاتۇن - باللىرىدىن ئەنسىرىمەپتىكەن ئەمەسمۇ...»

تاشكەنتتىكى مەشھۇر تاۋاپگاھلارنىڭ بىرى بولغان ھەزرىتى خاۋەنتەھۇر مازىرىنىڭ ئاياغ تەرىپىدىكى مەھەللىگە جايلاشقان

ئوتتۇرىسىدا كىچىككىنە بىغى بار بۇ ھويلا، شاۋقۇن ـ سۈرەنلىك
ئاۋات رەستە ـ كوچىلاردىكى ئالدى ـ ئارقا ھويلىسى بار باغ ـ
باراڭلىق ھەشەمەتلىك قەسىرلەرگە سېلىشتۇرغاندا كۆزگە ئانچە
چېلىقىپ كەتمەيتتى. ھويلىنىڭ قوش قاناتلىق دەرۋازىسىدىن
كىرىشكىلا كۆرۈنۈپ تۇرىدىغان تۆت ئېغىزلىق ئۆينىڭ ئالدىغا
چىقىرىلغان ئاددىي پېشايۋاننى ئىككى كۆتەك ئۈزۈم تال بارىڭى
تامامەن چۈمكىگەنىدى. باراڭدىن ساڭگىلاپ تۇرغان، سارغىيىپ
پىشقان ساپاق ـ ساپاق ئۈزۈملەر ئادەمنىڭ ئاغزىغا سېرىق سۇ
كەلتۈرەتتى. ئۈششۈك ھەرىلىرى زىدە بولغان ئۈزۈملەرگە ئولد-
شىۋالغانىدى. تۇرقىدىن ئەتىگەندىن بېرى ئىشلەپ ئۆيگە قايتقاند-
دەك كۆرۈنىدىغان مەدىكار سىياقىدىكى ئىككى كىشى ئەتراپقا
ئىتتىك قارىۋالغاندىن كېيىن،ھىم يېپىلغان دەرۋازىنى پەم بىلەن
ئاچتى ـ دە، غىپپىدە ھويلىغا كىرىپ دەرۋازىنى يەنە ھىم يېپىپ
قويدى، ئاندىن ئۇدۇل تال باراڭ ئاستىغا كېلىپ قەستەن يۆتەل-
دى. شۇ ھامان ياندىكى ئۆيدىن ئوتتۇرا ياشلار چامىسىدىكى بىر
كىشى چىقىپ كەلدى ۋە ئاستا پىچىرلىدى:
— ئەمىر جانابلىرى قازناقتا ساقلاۋاتىدۇ، كەينىڭلارغا بىد-
رەر تېرىم بىگانىلەر چۈشكەندەك ئەمەستۇ؟
— ئېھتىيات قىلىپ كەلدۇق.
— كىرگەچ تۇرۇڭلار، مەن كوچا يۈزىنى بىر كۆزىتىۋېتىپ
ئاندىن كىرەي.
ئوتتۇرا ياشلىق ئادەم دەرۋازا تەرەپكە قاراپ ئىتتىك مېڭىپ
كەتتى.
— ئەسسالامۇ ئەلەيكۇم، — دېدى قازناق ئۆيگە كىرىپ كەل-
گەن ئىككى يىگىت تۆردە ئولتۇرغان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگكە
قاراپ.
قازناقتا ئابدۇلقۇددۇس بەگدىن باشقا يەنە بەش كىشى بار ئىد-
دى.
— ۋەئەلەيكۇم ئەسسالام، — ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئورنىدىن

بىر ئازلا قىمىرلاپ قويدى، قالغانلار ئورنىدىن تۇرۇپ ئىككى يىـ
گىتكە يۇقىرىدىن جاي كۆرسەتتى.
— قېنى يۇقىرى ئۆتسىلە.
— قوزغىلىشمىسىلا، — دېدى ئىككى يىگىت سۇپىنىڭ لېـ
ۋىگە كېلىپ ئولتۇرۇپ.
— بولدى، ھۆسلى قىلىشماي جاي ئېلىشسىلا، — دېدى ئەـ
مىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ ھەمراھلىرىغا قاراپ، — ھازىر تۆر ـ پەـ
گاھ سورۇشتۇرۇپ ئولتۇرىدىغان ۋاقىت ئەمەس، — ئۇ ئۆتكۈر
نەزىرىنى ئىككى يىگىتكە ئاغدۇردى، — خوش، ئەھۋالدىن مەلۇمات
بېرىشكەيلا.
— ئىنچىكە كۆزىتىشىمىزدىن مەلۇم بولدىكى، — دېدى
قارامۇتۇق كەلگەن يىگىت ئاۋۋال ئېغىز ئېچىپ، — تاشكەنت
دورغا بېگى شەيخ جامالىددىننىڭ ئوردىسى بىلەن ھەرىمىنى قوـ
رۇقداۋاتقان لەشكەرلەر ئوخشاش بىر ۋاقىتتا ئالمىشىدىكەن. ئالـ
ماشقانلار سېپىل ئۈستىنى بىر قېتىم چارلاپ بولغاندىن كېيىن
بۇرجقا كىرىپ كېتىدىكەن. بولۇپمۇ تۈن نىسپىدىن كېيىن سېـ
پىل ئۈستىنى ئاساسەن چارلىمايدىكەن.
— بەلكىم كۈز كېچىسى سوغۇق بولغاچقا ئۇلار بۇرجدىن
سىرتقا چىقمىسا كېرەك، — دېدى ئورۇق، ئاق پىشماق كەلگەن
يىگىت سۆز ئېلىپ، — ئوردا ئىچىنىڭ مۇھاپىزىتىمۇ ئانچە چىڭ
ئەمەسكەن، كېچىدە ئىككى قېتىم كىرىپ چىقتىم، قورۇقچىلار
كۆزەتخانىنىڭ ئەتراپىدىن نېرىسىغا ئانچە بارمايدىكەن.
— ھەرەمنىڭ مۇھاپىزىتىچۇ؟ — سورىدى ئەمىر ئابدۇلقۇدـ
دۇس بەگ.
— شەيخ جامالىددىننىڭ ھەرەمگە كىرمىگىنىگە خېلى
ۋاقىتلار بولۇپ قاپتۇ.
— سەۋەبىنى بىلەلىدىلىمۇ؟
— ئېنىقلاپ بىلدىم. شەيخ جامالىددىن ھەرەمگە كىرسە ئاـ
غىچىلىرى ئوتتۇرىسىدا غوۋغا بولۇرمىش. باش ئاغرىقىدىن قېـ

چىپ خىلىدىن بىرى ھەرەمگە ئاياغ ئىزى سالماپتۇدەك. ئوردىسى بىلەن ھەرەمنىڭ ئارىلىقىدا لەخمە يولى بار ئىكەن. كۆڭلى تارتقان توقاللىرىنى ھەرەمئاغىسى ئاشۇ لەخمە ئارقىلىق ئوردىدىكى خاب-گاھىغا ئاچىقىپ بېرىدىكەن.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى.

ــ ئۆزىنى تاشكەنتتەك كاتتا شەھەرنىڭ دورغىسىمەن دەپ ھۆركىرەيدىغان ئول مەمەدان ئەمىر ئاغىچىلىرىدىن قورقىدىكەن ـ دە، ــ ئۇ يېنىدا ئولتۇرغان ئوتتۇرا ياشلىق تەمبەل كىشىگە قاراپ سورىدى، ــ ھازىرغىچە شەھەرگە قانچىلىك يىگىتلىرىمىز سو-قۇنۇپ كىرىپ بولدى؟

ــ بۈگۈنگىچە سوقۇنۇپ كىرىپ بولغانلار بىر يۈز ئەللىك-تىن ئاشىدۇ. ئەتە يەنە ئەللىك يىگىت كىرمەكچى.

ــ بولدى، ئەمدى ئۇلار كىرمىسۇن. بىر يۈز ئەللىك نۆكەر يېتەرلىك.

ــ ئۇلار ئازلىق قىلارمىكىن...

ــ ئادەم كۆپ بولسا شەيخ جامالىددىننىڭ خۇپىيە ـ پايلاق-چىلىرى سېزىپ قالىدۇ. ئەللىك ئادەم بىر توپ بولۇپ بۆلۈنەيلى، بۈگۈن تەڭ كېچىدە ھەرىكەتنى باشلايمىز. سەركەردە ئالماس بەگ بىلەن ئەييۇپ مىرزا خان ئالىيلىرىنى قۇتۇلدۇرۇشقا مەسئۇل بولغاي.

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى بايامقى ئىككى يىگىت.

ــ سەركەردە قۇتلۇق پالۋان بىلەن سەركەردە شىر بەھرام بىر توپقا باش بولۇپ، مەن بىلەن بىللە شەيخ جامالىددىننىڭ ئى-شىنى بىر تەرەپ قىلغاي.

ــ باش ئۈستىگە، ــ دېدى پەرمان تاپشۇرۇۋالغان ئىككى سەركەردە.

ــ قالغانلىرىڭلار ئوردا دەرۋازىسىنى ساقلاۋاتقان لەشكەر-لەرنىڭ ئىشىنى بىر تەرەپ قىلىڭلار. ناۋادا شەيخ جامالىددىن ئوردا دەرۋازىسى ئارقىلىق قېچىشقا ئۇرۇنسا دەرھال كاللىسىنى

ئېلىڭلار. ئەلياتقۇدىن ئاۋۋال ئۆز تويۇڭلارغا تەۋە نۆكەرلەر بىلەن جەمئىي بولغايسىلەر.

سەركەردىلەر ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىلەن خوشلىشىپ بىر ـ بىرلەپ چىقىپ كەتتى.

※ ※ ※

ھەئە، سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ نەزەربەند قىلىنغانلىق خەۋىرى ئاقسۇغا بەكمۇ كېچىكىپ يېتىپ كەلگەنىدى. شەيخ جامالىددىن بۇ ئىشنى بەكمۇ مەخپىي تۇتقانىدى. سۇلتان يۇنۇسخان بىلەن بولغان ئالاقىسى چورتلا ئۈزۈلۈپ قالغان مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا ئىككى ئايغىچە سەۋر قىلىپ كۈتتى. ئاساسلىق قوشۇننى ئېلىپ ئاقسۇغا قايتىپ كەلگەن ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىلەن سەركەردە بۇيازقۇلى ئۇنىڭغا قاراتوقايدا بۇرۇج ئوغلان بىلەن بولغان جەڭنىڭ تەپسىلاتىنى دەپ بېرىپ خېلىلا خاتىرجەم قىلغانىدى. ئەمما مەيلى خان سىرتقا لەشكەر تارتىپ چىقسۇن، مەيلى سەركەردىلەر چىقسۇن، ئاز بولغاندىمۇ ھەپتىدە بىر قېتىم ئوتتۇرىدا چاپارمەن مېڭىپ تۇرىدىغان قائىدە بار ئىدى. بۇ ئارقىلىق ئوردىنىڭ ئىچى ـ سىرتىدىكى ئەھۋاللارنى بىر ـ بىرىگە يەتكۈزۈپ مەلۇم قىلىپ تۇراتتى. سۇلتان يۇنۇسخاندىن ئىككى ئايغىچە چاپارمەن كەلمىگەنلىكى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزىنىڭ كۆڭلىدە گۇمان پەيدا قىلىپ قويغانىدى. شۇڭا ئۇ ئاخىر تاشكەنت، ئەندىجان، سەمەرقەنت، ھەتتا ھىراتقىچە ئايغاقچى ماڭغۇزدى ۋە يۇنۇسخاننى شەيخ جامالىددىننىڭ ھىيلە بىلەن نەزەربەندكە ئالغانلىقىدىن خەۋەر تاپتى.

ــ ئول شەيخ جامالىددىن نىمە سەۋەبتىن خان ئالىيلىرىنى نەزەربەند قىلغاندۇ؟ ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ تەئەججۈپلەنگەن ھالدا.

ــ ھازىر بۇنى مۇلاھىزە قىلىدىغان ۋاقىت ئەمەس، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا جىددىيلەشكەن ھالدا، ــ سىلى سەركەر-

دە بۇيانقۇلى بىلەن بىر تۇمەن لەشكەر ئىلىپ خان ئالىيلىرىنى قۇتۇلدۇرۇپ كەلسلە.

ــ لەشكەر تارتىپ بارساق بولماسمىكىن، ــ دېدى مىرزا ئابدۇلقۇددۇس بەگ.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا قاپىقىنى تۈردى.

ــ نېمىشقا؟

ــ بىر تۈمەن لەشكەر بىلەن بارساق شەيخ جامالىددىننى چۆچۈتۈپ قويىمىز، ــ دېدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ چۈشەندۈرۈپ، ــ پەمىمچە ئۇنىڭ خېلى كۆپ لەشكىرى بار. ئۇنىڭ ئۈستىگەتاشكەنت شەھىرىنىڭ سېپىلى خېلى مۇستەھكەم. ئالدىن ھازىرلىق كۆرۈپ مۇداپىئەدە تۇرۇۋالسا، ھۇجۇم قىلىپ شەھەرگە كىرمەك تەسكە توختايدۇ. ئەڭ مۇھىم سەۋەب مۆھتەرەم خان ئالىيلىرى ئۇنىڭ قولىدا، ناۋادا بىرلا ھۇجۇم بىلەن نۇسرەت قازىنالمىساق خان ئالىيلىرىنىڭ ھاياتىغا خەۋپ يېتىدۇ، شۇڭا قارامىلىق قىلماي پەم ئىشلەتكىنىمىز ئەۋزەل.

مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا بىرپەس ئويلىنىۋالغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈردى.

ــ ئەمىسە قانداق قىلساق بولۇر؟

ــ تاشكەنتنىڭ ئوي ـ دۆڭى ماڭا بەش قولدەك ئايان، ئەمىرۇل ئۆمەرا جانابلىرىغىمۇ مەلۇملۇق، كەمىنىلىرى ئۇزۇن مەزگىل تۈركىستان ۋە ئاتبېشى قەلئەسىدە تۇرغانلىقىم ئۈچۈن پات ـ پات تاشكەنتكە بېرىپ تۇراتتىم، شەھەردە بۇرادەرچىلىك قىلىشىپ ئۆتكەن ئىشەنچلىك دوست ـ يارەنلىرىممۇ ھەم بار، شۇڭا لەشكەرلەر ئارىسىدىن بەش يۈز سەرۋازنى تاللاپ سەركەردە بۇيانقۇلى بىلەن شەپە چىقارماي بارايلى.

ــ بەش يۈز سەرۋاز بىلەن بۇ چوڭ ئىشنى نۇسرەتلىك تەۋەرەتكىلى بولۇرمۇ؟

ــ تامامەن مۇمكىن، ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئۆزىگە ئىشەنگەن ھالدا، ــ بىز تاشكەنت شەھىرىگە مەدىكار، ھا-

جەتمەن، چاربازارچى سىياقىدا سوقۇنۇپ كىرىمىز ـ دە، شەيخ جامالىددىننى يوشۇرۇنچە ئۆلتۈرۈپ جانابى قىبلىگاھىمىزنى قۇ ـ تۇلدۇرۇپ چىقىمىز.

ــ دېگەنلىرىدەك بولسۇن، ــ دېدى مۇھەممەد ھەيدەر مىرزا، ــ لېكىن يەنە بىرقانچە سەركەردىنى ياندۇالسىلا، دەرھال يولغا چىقىپ ئىشنى تېز پۈتتۈرسۇنلار. ناۋادا خان ئالىيلىرىنى قۇتقۇلدۇرۇپ كېلەلمىسىلە كاللىلىرى بىلەن جاۋاب قىلىلا.

ــ پەرمانبەردارمەن!

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىلەن سەركەردە بۇياتقۇلىنىڭ تاشكەنتكە كەلگەن ۋاقتى خانىش ئىسان دۆلەت خېنىمنىڭ خوجا كالاننى ئۆلتۈرگەن ۋاقتىغا توغرا كەلگەنىدى. شۇ كۈنلەردە سەر ـ كەردە بۇياتقۇلى ئۈچ يۈز ئەللىك سەرۋاز بىلەن شەھەرنىڭ سىر ـ تىدا يوشۇرۇنۇپ ياتقان بولۇپ، ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ بىرقىـ سىم سەركەردە ـ لەشكەرلىرى بىلەن مەدىكار، ھۈنەرۋەن، چار ـ بازارچى سىياقىدا شەھەرگە كىرىپ، مۇۋاپىق جاي تاللاپ يوشۇ ـ رۇنغانىدى.

※ ※ ※

تۈن كېچە. بارلىق يۇلتۇزلار تاشكەنت ئاسمىنىغا جۇغلىـ شىۋالغاندەك جىمىرلايتتى. كەچكۈزنىڭ سوغۇق شامىلى ئادەمگە نەشتەردەك سانجىلاتتى. ئېگىزلىكى، پۇختىلىقى شەھەر سېپىلىـ دىن قېلىشمايدىغان ئوردا سېپىلى ئۈستىدىكى كۆزەتتە تۇرغان لەشكەرلەر ھازىر كۆرۈنمەيتتى. ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ چەبدەس يىگىتلىرى بىر ـ بىرىنىڭ مۈرىسىگە دەسسەپ ئادەمشوتا ھاسىل قىلىپ پەم بىلەن سېپىل ئۈستىگە چىقىۋاتاتتى.

ــ ئارغامچىنى ئىككى تەرەپكە ساڭگىلىتىڭلار، ئارغامچىغا يامىشىپ چىققانلار ئىچىگە سىيرىلىپ چۈشكەچ تۇرسۇن. بىر ـ مۇنچە ئادەم سېپىل ئۈستىدە تۇرۇۋالساق ئاسان كۆزگە چېلىقىپ

قالمىز. سەركەردە شىر بەھرام ئاۋۋال چۇشۇپ ئوردا ئىچىنى كۆزەتكەچ تۇرسىلا.

پۇختا مەشىق كۆرگەن سەرۋازلار سېپىل ئۈستىدىن ساڭگىلىتىپ بەرگەن ئارغامچىغا مايمۇندەك چاققانلىق بىلەن يامىشىپ چىقىپ، يەنە شۇ چاققانلىق بىلەن سېپىل ئۈستىدىن ئوردا ئىچىگە سىيرىلىپ چۇشەتتى.

بىرنەچچە قېتىم يوشۇرۇنچە كىرىپ ئوردا ئىچىنى خېلى پىششىق بىلىۋالغان سەركەردە شىر بەھرام ھەمراھلىرىنى باشلاپ شەپە چىقارماي ماڭدى.

كۈنچىقىش تەرەپتىكى ھەرەمگە يېقىن سېلىنغان ئىمارەت تۈن قاراڭغۇسىدا قارىيىپ كۆرۈنەتتى.

ــ شەيخ جامالىددىن ئاشۇ قەسىردە، ــ دېدى قۇتلۇق پالۋان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگكە پىچىرلاپ، ــ ئىچىدە خاس نۆكەرلىرى بولۇشى مۇمكىن.

ــ قەسىرنىڭ ئارقا ئىشىكى بارمۇ؟

ــ يوق، مۇشۇ بىرلا ئىشىكى بار. بۇ قەسىرنىڭ يەر ئاستى لەخىمىسى ئۇدۇل ھەرەمگە تۇتىشىدىكەن.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ يىگىتلەرنى شەرەتلەپ ئەتراپىغا يىغدى.

ــ قۇلاق سېلىڭلار يىگىتلەر، ــ دېدى ئۇ ئاۋازىنى پەس چىقىرىشقا تىرىشىپ، ــ قەسىرگە كىرگەندىن كېيىن ھەرىكەتىڭلار چاققان بولسۇن. شەيخ جامالىددىننىڭ ھەرقانداق مەھرەمنى زۇۋان چىقارغۇزماڭلار.

سەرۋازلار «بىلدۇق» دېگەننى قىلىپ باش لىڭشىتتى.

سەركەردە شىر بەھرام بىلەن قۇتلۇق پالۋان پەم بىلەن بېرىپ قەسىرنىڭ ئىشىكىگە يېقىنلاشتى. قۇتلۇق پالۋان قوش قاناتلىق نەقىشلىك ئىشىكنى كۈچەپ ئىتتىرىپ باقتى. ئىشىك غىرىسلىدى، ئەمما ئېچىلمىدى، قۇلۇقنى يېقىن تۇتۇپ ئىچىنى تىڭشاپ باقتى. يەڭگىل خورەك ئاۋازى ئاڭلاندى. سەركەردە شىر

بەھرام قوش قاناتنىڭ ئارىلىقىغا خەنجىرىنى تىقىپ ئاستا يۇ-
قىرى ـ تۆۋەن سىيرىپ بېقىپ پىچىرلىدى:

ــ ئىچىدىن لوكىلاغلىقكەن.

قۇتلۇق پالۋان قانداق قىلىمىز دېگەننى قىلىپ ئۇنىڭغا قا-
رىدى.

شىر بەھرام خەنجەرنىڭ بىسىنى لوكىغا تەگكۈزۈپ ئاستا
مىدىرلاتتى، ئەتراپىدىكى يىگىتلەر سەركەردىسىنىڭ ھەربىكىتىگە
كۆز تىككىنىچە جىمجىت تۇرۇشتى، تەخمىنەن بىر چىلىم تاماكا
چەككۈچىلىك بولغان ئارىلىقتا سەركەردە شىر بەھرام خەنجىرىنى
توختىماي مىدىرلاتتى. ھەئە، ئۇ خەنجەرنىڭ بىسى ئارقىلىق ئى-
شىكنىڭ ئىچىدىن بېكىتىلگەن ياغاچ لوكىنى كەينىگە سۈرۈۋاتات-
تى. تۇيۇقسىز قوش قانات ئىشىك كەينىگە يېنىپ بىر غېرىچ
كەڭلىكتە ئېچىلدى. تەرلەپ كەتكەن شىر بەھرام چوڭقۇر بىر نە-
پەس ئېلىۋالغاندىن كېيىن ئىشىكنىڭ قوش قانىتىنى پەم بىلەن
ئىتتىردى. ئىشىك ئاخىر تولۇق ئېچىلدى. شىر بەھرام بىلەن
قۇتلۇق پالۋان ھەمراھلىرىنى كىرىشكە شەرەتلەپ بىرىنچى بولۇپ
بوسۇغىدىن ئاتلىدى. ئىككى تال شام ئاستىغا گىلەم سېلىنغان
دەھلىزنى غۇۋا يورۇتۇپ تۇراتتى. ئىككى نۆكەر ئىشىك تۈۋىدە
تامغا يۆلەنگىنىچە ئۇخلاۋاتاتتى، قۇتلۇق پالۋان بىلەن شىر بەھرام
ئىككى نۆكەرگە چاققانلىق بىلەن تاشلاندى ـ دە، بوينىنى زەرب
بىلەن قايرىپ يولۇننى ئۈزۈۋەتتى. دەھلىزنىڭ ئاستىغا گىلەم
سېلىنغانلىقى ئۈچۈن ماڭسا پەقەتلا شەپە چىقمايتتى. ئۇلار دەھ-
لىزنىڭ ئىككى تەرىپىدىكى خانىلارغا قارىغاچ ئاستا ئىلگىرىلى-
دى. مەيلى نۆكەر، مەيلى مۇلازىم، مەيلى ئەر، مەيلى ئايال بول-
سۇن، يولۇقىنىنى چاققانلىق بىلەن ئۇجۇقتۇرۇشقا باشلىدى،
قاتتىق ئۇخلاپ كەتكەن بولغاچقا بىرسىمۇ قارشىلىق كۆرسىتەل-
مىدى. ئىچكىرى تەرەپتىكى خېلىلا ھەشەمەتلىك بېزەلگەن ئىككى
ئېغىز ئۆي بوش ئىدى. ئەمدى دەھلىزنىڭ ئەڭ ئاخىرىدىكى قوش
قاناتلىق ئىشىكى دەھلىزگە قارىتىپ قويۇلغان بىرلا ئۆي قالغا-

نىدى. قۇتلۇق پالۋان ئىشىكنى ئاستا ئىتتىردى، ئىشىك غىد-
چىرلاپ ئېچىلىپ كەتتى. ئۇنىڭغىچە ئابدۇلقۇددۇس بەگ بوسۇغىد-
ىدىن ئاتلاپ بولدى.

ـــ قايسىڭ سەن؟

ئەنسىز بىر شەپىدىن ئويغىنىپ كەتكەن شەيخ جامالىددىنى-
ىنىڭ غەزەپتىن چەكچەيگەن كۆزلىرى قېتىپ قالدى، خابگاھىغا
باستۇرۇپ كىرگەن قارا سايىلەرنى كۆرۈپ تىلى تۇتۇلدى، ئەزايد-
ىنى يۈرىكىدە قارا تەر باستى.

مۇلازىملار ئۇنىڭ ئۇيقۇسىغا دەخلى يەتكۈزمەسلىك ئۈچۈن
تامدىكى كۈمۈش شامدانلاردىن پەقەت بىرىنىلا ياندۇرۇپ قويغان
بولۇپ، شامدان سارايدىكى چوڭلۇقتىكى بۇ خابگاھنى غۇۋا يورۇتۇپ
تۇراتتى. شامدان ئىشىك تۈۋىگە قويۇلغانىدى. كىرگەنلەر شامغا
كەينىنى قىلىپ تۇرغاچقا تېخىمۇ سۇرلۇك، تېخىمۇ ھەيۋەتلىك
كۆرۈنەتتى.

ـــ بۇ بىز، دورغا بېگىم. بۈيۈك موغۇلىستاننىڭ تاجدارى
سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنىڭ باھادىرلىرىمىز، ـــ دېدى ئەمىر
ئابدۇلقۇددۇس تەمكىنلىك بىلەن.

ـــ سى... لەر... نېمە... قى... قىلماقچى...

شەيخ جامالىددىنىنىڭ يېنىدا بەخىرامان ئۇخلاۋاتقان ياش
جۇۋان چۆچۈپ ئويغاندى ـ دە، قىلىچ يالىڭاچلاپ تۇرغان بىر توپ
كىشىلەرنى كۆرۈپ قورققىنىدىن چىرقىرىۋەتتى. سەر-
كەردە شىر بەھرام چاچراپ بېرىپ جۇۋاننىڭ بوغۇزىغا قىلىچ
تەڭلىدى.

ـــ زۇۋانىڭنى ئۆچۈر.

ۋەھىمىدىن ئېسىنى يوقاتقان جۇۋان تېخىمۇ بەك چىرقىرد-
ىدى، شىر بەھرام قىلىچنى ئۇنىڭ گېلىغا گاچچىدە تىقىۋەتتى.
شۇ ھامان جۇۋاننىڭ ئۈنى ئۆچتى.

ھايات قېلىشتىن ئۈمىدىنى ئۈزگەن شەيخ جامالىددىن
جالاقلاپ تىترەشكە باشلىدى.

— دەرھال كىيىنىۋالسىلا تەقسىر، — دېدى ئەمىر ئابدۇل-
قۇددۇس بەگ بۇيرۇق قىلىپ.

قورقۇپ جان - پېنى چىقىپ كەتكەن شەيخ جامالىددىن ئەتراپىنى سىيپاشتۇرۇپ كىيىملىرىنى پەقەتلا تاپالمىدى.

— ئۇنى كىيىندۇرۇپ قويۇڭلار.

ئىككى يىگىت قىپيالىڭاچ ياتقان شەيخ جامالىددىننى كىيىندۇردى.

— سىلى ئون سەرۋازنى باشلاپ بېرىپ سەركەردە ئالماس مىرزىلارنىڭ ئەھۋالىنى ئۇقۇشسىلا، خان ئالىيلىرىنى قۇتۇلدۇرالىغان بولسا ئاشۇ يەردە ساقلاپ تۇرسۇن.

— باش ئۇستىگە، — دېدى سەركەردە شىر بەھرام ۋە ئون سەرۋازنى ئەگەشتۇرۇپ ئوردىنىڭ تەسكەي تەرىپىگە قاراپ ماڭدى.

ئۇلار شەيخ جامالىددىننى ئالدىغا سېلىپ ئوردا دەرۋازىسىغا كەلدى. دەرۋازىنى سەركەردە تۇراپ مىرزا بىلەن سەركەردە ئابدۇللا دوغلات ئاللىقاچان ئىگىلەپ بولغان بولسىمۇ، لېكىن سېپىلنىڭ ئۈستىدىكى بۇرجدا تۇرۇۋاتقان قاراۋۇللار ئۇلارنى ئىككى تەرەپتىن قاپسىۋالغانىدى. ئۇلار ئوتقاش يورۇقىدا بىر توپ يوچۇن كىشىلەرنىڭ ئالدىدا شۈمشىيىپ تۇرغان ئەمىر شەيخ جامالىددىننى كۆرۈپ بىردىنلا بوشىشىپ قالدى.

— بۇيرۇق بەرسىلە، قورۇقچىلار قوراللىرىنى تاشلاپ تەسلىم بولسۇن، — دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ شەيخ جامالىددىنغا قاراپ.

ئىككى يېنىدا تۇرغان يىگىتلەر خەنجەرلىرىنى شەيخ جامالىددىننىڭ بىقىنىغا تېخىمۇ بەك نىقتىدى.

— ھەممىڭلار بۇياققا چۈشۈڭلار، — دېدى شەيخ جامالىددىن سېپىل ئۈستىدە تۇرغان لەشكەرلىرىگە قاراپ، — مەسۇم بەگ، لەشكەرلەر دەرھال قوراللىرىنى تاشلاپ بۇياققا چۈشسۇن.

مەسۇم بەگ دەرھال قىلىچىنى تاشلاپ، ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ ئالدىغا كېلىپ تىزلاندى، باشقا لەشكەرلەرمۇ ئۇنىڭغا ئە-

گەشتى. سەرۋازلار ئۇلارنى چاققانلىق بىلەن بىر ـ بىرىگە چېتىپ باغلىۋەتتى.

شۇ ئەسنادا سەركەردە شىر بەھرام يېتىپ كەلدى.

ــ ئەمىر جانابلىرىغا مەلۇم بولغاي، خان ئالىيلىرى ئامان ـ ئېسەنكەن. سەركەردە ئالماس مىرزا ئول تەرەپنىڭ ئىشلىرىنى ئوڭۇشلۇق بىر تەرەپ قىلىپتۇ.

باياتىنبېرى «سۇلتان يۇنۇسخان يەنىلا مېنىڭ قولۇمدا، ماڭا ئامانلىق بەرمەي تۇرۇپ، ئۇنى قۇتۇلدۇرۇپ كېتىمەن دەپ خام خىيال قىلمىسۇن» دەپ كۆڭلىنى ئاۋۇندۇرۇپ تۇرغان شەيخ جامالىددىننى سەركەردە شىر بەھرامنىڭ مەلۇماتىنى ئاڭلاپ قايتىدىن ۋەھىمە باستى. نومۇس، غورۇرىنى قايرىپ قويۇپ گۇپپىدە تىزلاندى.

ــ ئىككى ئېغىز چۈشەندۈرۈشۈمگە قۇلاق سالغايلا سەركەردە. بىزنىڭ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرىنى قەستلەش مۇددىئايىمىز يوقتۇر. خان ئالىيلىرىنى رىياكار ئەمىرلىرىنىڭ قەستىدىن ساقلاش ئۈچۈن ئېھتىيات تەدبىرلىرىنى كۆرگەنمىز...

ــ خان ئالىيلىرىنىڭ نۆكەرلىرى قەيەردە؟

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ شەيخ جامالىددىننىڭ سۆزلىرىگە پەرۋا قىلماي غەزەپ بىلەن ۋارقىرىدى.

ــ ئۇلار... ئۇلار زىنداندا. سۇلتان ئالىيلىرىغا قەست قىلماقچى بولغانلىقى ئۈچۈن...

ــ بولدى بەس! ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ زەردە قىلىپ، ــ قىبلىگاھىمىزغا كىمنىڭ قەست قىلماقچى بولغانلىقىنى، كىمنىڭ زۇلۇم سالغانلىقىنى بىلگۈچىلىكىمىز بار. دەرھال بۇيرۇق چۈشۈرسىلە، نۆكەرلەرنى زىنداندىن ئېلىپ چىقسۇن.

شەيخ جامالىددىن مەسۇم بەگكە قارىدى:

ــ پەرمانىمنى يەتكۈزسىلە، زىندان بېگى بارلىق موغۇلىستان نۆكەرلىرىنى زىنداندىن ئازاد قىلىپ، ئوردىغا ئېلىپ كەلسۇن.

مېڭىشقا تەمشەلگەن مەسۇم بەگنى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ توختىتىۋالدى.

ــ ئەسلىرىدە بولسۇن، شەھەر سىرتىدا تۇمەنلىگەن باھادىر لەشكەرلىرىمىز پەرمان كۈتۈپ تۇرۇۋاتىدۇ. ئەگەر كىمىكى سەر-كەشلىك قىلىشقا پېتىنىدىكەن، يەتمىش پۇشتىغىچە قىرىپ تاشلايمەن.

※ ※ ※

زىنداندىن بوشانغان نۆكەرلەر يېتىپ كەلگەندە ئاللىقاچان تاڭ سۈزۈلگەنىدى. ئۇلار ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ قاتارلىق سەر-كەردىلىرىنى كۆرۈپ ئۆزلىرىنىڭ تۇيۇقسىز زىنداندىن قۇتۇلغان-لىقىنىڭ سەۋەبىنى چۈشەندى ۋە ئەسىرگە چۈشكەن لەشكەرلەرنىڭ قورالللىرىنى ئېلىپ جەڭگىۋار ھالەتكە كەلدى. بۇ چاغدا ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ شەيخ جامالىددىنغا پەرمان چۈشۈرگۈزۈپ شە-ھەرنىڭ دەرۋازا، سېپىللىرىنى قوغداۋاتقان لەشكەرلىرىنىمۇ پۈ-تۈنلەي قورالسىزلاندۇرۇپ بولغان ۋە شەھەرنىڭ سىرتىدا ساقلاپ تۇرغان سەركەردە بۇيانقۇلىغا خەۋەر بېرىپ ئۈلگۈرگەنىدى.

«يۇنۇسبەگنىڭ بۇ سەركەردىلىرىنىڭ ئەلپازىدىن قارىغاندا ماڭا ياخشىلىق كەلمىگۈدەك. ئەڭ ياخشىسى يۇنۇس بەگكە يال-ۋۇراي. ئۇنى نەزەربەند قىلغىنىم بىلەن ياخشى كۈتتۇم، ھاياتىغا تەھدىت سالمىدىم. يەنە كېلىپ ئۇنىڭ مەرھۇم بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىغا بولغان ھۆرمەت ـ ئېھتىرامى زىيادە، نېمىلا دېگەن بىلەن مەن بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ يۇقىرى دەرىجىلىك مەھرەملىرىدىنمەن. قاراپ تۇرۇپ كاللامنى ئېلىشقا پېتىنالمايدۇ، بۇنداق قىلسا ئىككى ئەل ئوتتۇرىسىدىكى دوستلۇق ئەھدىنامى-سىگە خىلاپ بولىدۇ. ئەجەب غاپىل تۇرۇپ قاپتىمەن دېسە. مۇنۇ بەتبەختلەر شەھەرگە قانداق سوقۇنۇپ كىرىۋالغاندۇ، كېچىدىن ئوردامغا قانداق كىرگەندۇ؟ خەپ، ئاشۇ قاراۋۇللارنىمۇ، قورۇقچى

بەگنىڭمۇ بىر ـ بىرلەپ كاللىسىنى ئالمايدىغان بولسام...»

ــ سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشىمەن، ــ دېدى خىياللىرىدىن خېلىلا جانلىنىپ قالغان شەيخ جامالىددىن ئۆزىنى تەمكىن تۇتۇشقا تىرىشىپ، ــ سىلەرنىڭ بۇ قىلمىشىڭلار قوشنا ئەل سەلتەنەتىگە تەئەررۇز قىلغانلىق. تاشكەنت ماۋرائۇننەھر ھۆكۈمدارىنىڭ تەسەررۇپىدىكى شەھەر. موغۇلىستان بىلەن ماۋرائۇننەھر ھۆكۈمدارلىرى ئوتتۇرىسىدا زېمىن ـ تەسەررۇپلىرىغا تەئەررۇز قىلىشماسلىق خۇسۇسىدا ئەھدۇ پەرمان بار. سىلەر بۇ كېلىشىمگە خىلاپلىق قىلىۋاتىسىلەر.

ــ ئۇنداقتا سوراپ باقاي، ــ دېدى ئابدۇلقۇددۇس بەگ شەيخ جامالىددىنغا مەسخىرىلىك قاراپ، ــ ئۆزگە ئەلنىڭ زىيارەت قىلىپ كەلگەن پاسىبانىنى بالا ـ چاقا، سەركەردە ـ نۆكەرلىرى بىلەن قوشۇپ نەچچە ئايلاپ قاماپ قويۇش ئاشۇ كېلىشىمدە بارمىدى جانابى دورغا بەگ؟

تىلى تۇتۇلغان شەيخ جامالىددىن ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگكە ئاداۋەت بىلەن قاراپ قويدى.

ــ ئىشقىلىپ مەن سۇلتان يۇنۇسخان ئالىيلىرى بىلەن كۆرۈشىمەن. سىلىگە ئېيتار سۆزۈم يوق، دەيدىغان گەپنىڭ ھەممىسىنى خان ئالىيلىرىغا دەيمەن.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ ئۇنىڭ تەلپىنگە قوشۇلسا سۇلتان يۇنۇسخانىنىڭ باغرى يۇمشاقلىق قىلىپ ھەمدە ئىككى ئەلنىڭ دوستلۇق مۇناسىۋىتىنى كۆزدە تۇتۇپ شەيخ جامالىددىنغا رەھىم قىلىدىغانلىقىنى دەرھال ھېس قىلدى.

«ياق، سېنى خان ئالىيلىرى بىلەن ھەرگىز كۆرۈشتۈرمەيمەن، كۆرۈشتۈرسەم خان ئالىيلىرى ساڭا چوقۇم سىلە ـ رەھىم قىلىدۇ. بۈيۈك موغۇلىستان خانىغا قىلغان مۇشۇ ھۆرمەتسىزلىكىڭ ئۈچۈنلا يۈز مەرتەم ئۆلسەڭمۇ ئازلىق قىلىدۇ...»

ــ ئەپسۇس، ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ خىيالىنى يىغىشتۇرۇپ، ــ ئول تەلەپلىرىگە قوشۇلسامۇ جانابى قىبلىگا-

ھىممىز بىلەن ھەرگىز كۆرۈشەلمەيدىلا.

ــ نېمىشقا؟ ــ دېدى شەيخ جامالىددىن قاپىقىنى تۈرۈپ.

ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس خىرىلداپ كۈلۈۋەتتى:

ــ ئۆلۈك ئادەم تىرىك ئادەم بىلەن قانداقمۇ كۆرۈشەلسۇن، كۆرۈشسىمۇ نېمىمۇ دېيەلىسۇن؟

شەيخ جامالىددىن گەپنىڭ تېگىگە دەرھال يەتتى.

شەيخ جامالىددىننىڭ ۋۇجۇدىنى قارا تەر باستى، كۆزىگە ئۆلۈم كۆرۈنۈپ، پۇت ـ قولىدا جان قالمىدى، شۇنداقتىمۇ كۆڭلىگە سايە تاشلاپ تۇرغان ۋەھىمىنى يوشۇرۇشقا ئۇرۇندى:

ــ ھەددىلىرى ئەمەس...

شەيخ جامالىددىننىڭ سۆزى ئاخىرلىشىپ بولغۇچە ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ زەرب بىلەن ئۇرغان قىلىچى ئۇنىڭ نەق گەدىنىگە كېلىپ تەگدى، ئۈزۈلۈپ چۈشكەن بېشى ئۈچ قەدەم نېرىغا دومىلاپ كەتتى.

※ ※ ※

بىر يىلغا يېقىن سوزۇلغان تۇتقۇنلۇقتىن قۇتۇلۇپ، خوتۇن ـ بالىلىرى، ئەمىر ـ سەركەردىلىرى بىلەن قايتىدىن جەم بولغان يۇنۇسخاننىڭ خۇشاللىقى بىر دەملىك بولدى. ھەئە، ئۇ سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۆلۈمىدىن خەۋەر تاپقانىدى.

ــ ئۇنداقتا ھازىر خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا خەتەر ئىچىدە قاپتۇ ـ دە، ــ دېدى ئۇ قايغۇرغان ھالدا.

ــ بۇ تەرىپىنى بىلەلمىدۇق ئالىيلىرى، ــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ، ــ دېرەكلىرىنى ئېلىشقا ئەۋەتكەن چاپارمەنلەر ئاشۇنداق خەۋەر يەتكۈزدى. شەيخ جامالىددىن بۇ خەۋەرنى ئالىيلىرىدىن سىر تۇتقان چېغى. ھۇسەيىن بايقارا بىلەن يادىكار مۇھەممەد مىرزا تىركىشىۋېتىپتۇ، دېگەن خەۋەرمۇ بار. ئەمما رەھمەتلىك بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنى يادىكار مۇھەممەد مىر-

زىنىڭ قەتلى قىلدۇرغىنى ئېنىق.

سۇلتان يۇنۇسخان بىرپەس خىيال سۈرۈۋالغاندىن كېيىن بېشىنى كۆتۈردى:

ـــ دەرھال ئاقسۇغا چاپارمەن ماڭغاي. ئەمىرۇل ئۆمەرا مۇ-ھەممەد ھەيدەر مىرزا پەرمان تاپشۇرۇۋالغان ھامان سەركەردە ئال-تۇن ساقال مىرزىنى باش قىلىپ ئىككى تۈمەن لەشكەر ماڭغۇز-غاي، بىز خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا بولۇشۇپ ماۋەرائۇن-نەھر سەلتەنەتىنى ئۇرۇش ئاپىتىدىن خالاس قىلغايمىز.

ـــ قىبلىگاھىمنىڭ سەمىگە سالىدىغان ئىككى قوۋۇز مەس-لىھەتىم بار ئىدى، ـــ دېدى ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگ قول باغلاپ تۇرۇپ.

ـــ خوش، ـــ دېدى يۇنۇسخان.

ـــ ھازىر قىش كىرەي دەپ قالدى. چاپارمەنلەر ھەرقانچە تېز ماڭسىمۇ ئاقسۇغا بېرىپ بولغۇچە قارا قىش بولۇپ بولىدۇ، بۇنداق قەھرىتاندا ئىككى تۈمەن ئاتلىق لەشكەرلىرىمىزنىڭ خە-تەرلىك تاغ يوللىرىدىن، قار - مۇزلۇق داۋانلاردىن ئاشمىقى بەسى مۈشكۈلدۇر. ئۇلارنى ئاشۇ قارلىق تاغلاردىن، خەتەرلىك داۋانلاردىن ئاشتى دېگەندىمۇ، تەڭدىن تولىسى قىرىلىپ كېتىشى تۇرغانلا گەپ. بىز ئاۋۋال سەمەرقەنت، ھىرات تەرەپكە چاپارمەن ماڭغۇزۇپ ئىچكىرىلەپ ئەھۋال ئۇقۇشۇپ باقايلى، خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىغا مۇددىئايىمىزنى بىلدۈرەيلى، خانزادە ئالىيلىرى ھەقىقە-تەن بىزنىڭ ياردىمىمىزگە موھتاج بولسا پۇختا تەييارلىق كۆ-رۈپ، باش كۆكلەمگە ئۈلگۈرتۈپ لەشكەر يۆتكەيلى، ئۇنىڭ ئۈس-تىگە ھازىر ئىلى ۋادىسىمۇ ئانچە تىنچ ئەمەس. قىبلىگاھىمىزنى ئەندىشىگە سېلىپ قويمايلى دەپ، بۇ ھەقتە ئېغىز ئاچمىغانىدۇق.

سۇلتان يۇنۇسخان ئەمىر ئابدۇلقۇددۇس بەگنىڭ ئورۇنلۇق مەسلىھەتىگە قوشۇلۇشقا مەجبۇر بولدى ۋە سەمەرقەنت، ھىرات تەرەپكە چاپارمەن ماڭغۇزدى.

«خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىنىڭ ئەھۋالى قانداقتۇ؟ ھو-

سەيىن بايقارا بىلەن كۆمەكلەشسە يادىكار مۇھەممەد مىرزىغا تاقا-
بىل تۇرالايدۇ. ئەمما، ھۇسەيىن بايقارادىن ئۇنىڭغا ۋاپا كېلەرمۇ؟
تەخت ـ سەلتەنەت دەۋاسى قىلماي، ئۆز نېسىۋىسىگە شۈكۈر
قىلارمۇ؟ بۇنىڭغا بىر نېمە دېمەك تەس. ھۇسەيىن بايقارا مەرھۇم
بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرى بىلەنمۇ بىرنەچچە مەرتىۋە تۇتۇش-
قان. ئۇنىڭ مۇددىئاسى سەمەرقەنت تەختگاھىنى قولىغا ئېلىش،
ئۇ بۇ مەقسىتىدىن ھەرگىز ئالدىراپ ۋاز كەچمەيدۇ، خانزادە ئۇ-
نىڭغا ئالدىنىپ قالمىسا بولاتتىغۇ. بۇ يەردە ھېچ ئىش قىلماي
قاراپ تۇرسام، جەننەتماكان بۇسەيىت سۇلتان ئالىيلىرىنىڭ رو-
ھى مېنى ئەيىبلىمەسمۇ ؟ دوستلۇق ئەھدىسىگە ۋاپا قىلمىغان
بولۇپ قالماسمەنمۇ؟...»

ــ مەلۇم بولغاي، ــ دېدى ئالدىراش كىرىپ كەلگەن قۇت-
لۇق پالۋان يۇنۇسخاننىڭ خىيالىنى بۆلۈپ، ــ مىرسالى بارىن
قاتارلىق تۆت ئەمىر ئانىھەزرىتىم بىلەن كۆرۈشۈشنى تەلەپ قى-
لىۋاتىدۇ.

يۇنۇسخان قاپىقىنى تۈردى.

ــ مۇددىئاسى نېمىكەن؟

قۇتلۇق پالۋان بىر دەقىقە تۇرۇۋېلىپ جاۋاب بەردى:

ــ ئۇلار قىلغان گۇناھىغا قاتتىق تووۋا قىلىشتى. «قىبلى-
گاھىمىزدىن يۈز ئۆرۈشىمىزنىڭ سەۋەبى شولكى، ئانىھەزرىتىم
بىزنى موغۇلىستانغا باشلاپ بارغاندىن كېيىن شەھەر ۋە ۋىلايەت-
لەردە تۇرغۇزۇشقا، لەشكەر ۋە نۆكەرلىرىمىزنى تېرىقچىلىق قى-
لىپ ئۆز ھالىنى قامداشقا مەجبۇرلىدى. ئەمما بىزنىڭ ھەم لەش-
كەرلىرىمىزنىڭ شەھەردە مۇقىم تۇرۇشقا، تېرىقچىلىق قىلىپ
كۈن كەچۈرۈشكە مەيلىمىز يوقتۇر. ئۇشبۇ سەۋەبتىن ئەقلىمىز-
دىن ئېزىپ شەيخ جامالىددىن بىلەن كۆمەكلەشكەنىدۇق. خان ئا-
لىيلىرىنىڭ شەپقەت قىلىشىنى تىلەيمىز» دېيىشىۋاتىدۇ.

سۇلتان يۇنۇسخاننىڭ گەپ قىلماي تۇرغىنىنى كۆرۈپ ئە-
مىر ئابدۇلقۇددۇس ئېغىز ئاچتى:

ـــ ئۇلار تۇنۇگۇن ماڭىمۇ مۇشۇ خۇسۇستا ئەرز يەتكۈزگەنىدى. كالتە پەممچە، ئۇلارنىڭ قىبلىگاھىمىزغا زىيانكەشلىك قىلىش مۇددىئاسى يوقتۇر. پەقەت مۇددىئاسىنى ئالىيلىرىغا يەتكۈزۈشكە پېتىنالماي، شەيخ جامالىددىن ئارقىلىق زورلۇق ئىشلەتمەكچى بولۇشقان. بىراق شەيخ جامالىددىن ئۇلارنىڭ مۇددىئاسىدىن پايدىلىنىپ ئالىيلىرىغا زۇلۇم سالغىنىنى ئاز دەپ، ئۇلارنىمۇ زىندانغا تاشلاپ يەتكۈچە ئازابلىغان. خان ئالىيلىرى ھەممەتلىكتۇر. ئۇل ئازغۇنلارنىڭ گۇناھىدىن كەچكەيلا.

باشقا سەركەردىلەرمۇ دەرھال قول باغلاشتى:

ـــ ھەممەت قىلغايلا ئالىيلىرى.

سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ ئۇلۇم خەۋىرى بىلەن كۆڭلى غەش بولۇپ تۇرغان يۇنۇسخان سەركەردىلىرىنىڭ ئىلتىجاسىنى رەت قىلىۋەتكۈسى كەلمىدى. ھەئە، ئاشۇ رىياكار تۆت ئەمىرنىڭمۇ زىندانغا تاشلانغانلىقىنى ئاڭلاپ قەلبىدىكى ئۆچمەنلىك خېلىلا بېسىلىپ قالغانىدى.

«ئول رىياكارلارنى ئۆلتۈرگۈزۈپ باشقىلارغا ئىبرەت قىلغاندىن كۆرە، ھايات قالدۇرۇپ ئەمىر - سەركەردىلىرىمىزنىڭ كۆڭلىنى ئۇتقىنىم ئەۋزەل ئەمەسمۇ؟ شۇنداق قىلسام ئۇلارلا ئەمەس، باشقىلارمۇ مەندىن مىننەتدار بولىدۇ. مەندىن نارازى بولۇپ يۈرگەنلەرمۇ خىجىل بولىدۇ، ئاسىيلىق قىلىش نىيىتىدىن يانىدۇ. دوستنى رەقىبكە ئايلاندۇرماق ئاسان، رەقىبنى دوستقا ئايلاندۇرماق تەس، ئۇنىڭ ئۈستىگە ئىلى ۋادىسىدا تىنچسىزلىق يۈز بەرگەن بولسا يەنە مۇشۇ ئەمىر - سەركەردىلەرگە تايىنىمەن. يەنە تېخى ماۋەرائۇننەھر سەلتەنەتىگە ياردەم بېرىدىغان ئىشلارمۇ بار. سەلتەنەتىمنىڭ ئۇلىنى تولۇق مۇستەھكەم دېيەلمەيمەن. بۇپتۇ، ئالدىمدىكى مۇنۇ سەركەردىلىرىمنىڭ يۈز - خاتىرىنى قىلاي...»

ـــ ئۇلارنىڭ گۇناھىدىن كەچتىم، ـــ دېدى يۇنۇسخان سەركەردىلەرگە قاراپ، ـــ پەرمانىمنى يەتكۈزۈپ كۆڭلىنى خاتىرجەم قىلىپ قويۇڭلار. ئەمما ھازىرچە ئۇلار بىلەن كۆرۈشكۈم يوق،

كېيىن قوبۇل قىلىمەن.

ــ خان ئالىيلىرى مەرھەمەتلىكتۇرا ــ دېيىشتى بارلىق سەركەردىلەر.

شۇ دەقىقىدە سۇلتان يۇنۇسخان تاشكەنتتە تۇرۇۋېرىش ياكى ئاقسۇغا قايتىپ كېتىش ھەققىدە بىر قارارغا كېلەلمەي قالغانىدى. ئەس ـ يادى خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزىدا قالغانىدى. دەرھال سەمەرقەنتكە بارغۇسى، سۇلتان ئەبۇسەئىد مىرزىنىڭ قەبرىسىنى تاۋاپ قىلغۇسى، خانزادە سۇلتان ئەھمەد مىرزا بىلەن كۆرۈشۈپ، ئۇنى يادىكار مۇھەممەد مىرزا بىلەن ھۇسەيىن بايقارانىڭ تەھدىتىدىن قۇتۇلدۇرغۇسى كېلەتتى، ئەمما ئىلكىدە تۈزۈك لەشكەر بولمىغاچقا قۇرۇق قول بېرىشقا كۆڭلى ئۇنىمايتتى. مۇشۇنداق قۇرۇق قول بارسا خانزادىگە ھېچقانداق ياردىمى تەگمەيدىغانلىقى ئۆزىگە ئايان ئىدى.

مەسئۇل مۇھەررىر : ياقۇپ مۇھەممەترۇزى
مەسئۇل كوررېكتور : ئابلىمىت بارى
مۇقاۋا لايىھەلىگۈچى : ئەكبەر سالىھ

ياسىنجان سادىق چوغلان

باھادىرنامە (3)

نەشر قىلغۇچى : مىللەتلەر نەشرىياتى
ئادرېسى : بېيجىڭ شەھىرى خېپىڭلى شىمالىي كوچا 14 - قورۇ
پوچتا نومۇرى : 100013
تېلېفون نومۇرى : 010_64290862
ساتقۇچى : جايلاردىكى شىنخۇا كىتابخانىلىرى
باسقۇچى : بېيجىڭ شېڭتۇڭ باسما چەكلىك شىركىتى
نەشرى : 2010 ـ يىل 8 ـ ئايدا 1 ـ قېتىم نەشر قىلىندى
بېسىلىشى : 2014 ـ يىل 3 ـ ئايدا بېيجىڭدا 6 ـ قېتىم بېسىلدى
ئۆلچىمى : 1230×880 م م. 32 كەسلەم
باسما تاۋىقى : 14.625
باھاسى : 45.00 يۈەن
ISBN 978-7-105-11013-1/I. 2196 (维318)

图书在版编目(CIP)数据

诸王传.3：维吾尔文/亚生江·沙地克著.—北京：民族出版社，2010.7（2014.3 重印）

ISBN 978-7-105-11013-1

Ⅰ.①诸... Ⅱ.①亚…Ⅲ.①历史小说—中国—当代—维吾尔语（中国少数民族语言）Ⅳ.①I247.5

中国版本图书馆 CIP 数据核字(2010)第 130123 号

责任编辑：牙库甫
责任校对：阿布力米提·巴日
封面设计：艾克拜尔·萨力赫
出版发行：民族出版社　http://www.mzcbs.com
社　　址：北京市和平里北街 14 号　　邮编：100013
电　　话：010-64290862（维文室）
印　　刷：北京盛通印刷股份有限公司
版　　次：2010 年 8 月第 1 版　2014年 3 月北京第6次印刷
开　　本：880×1230 毫米　大 32 开
印　　张：14.625
定　　价：45.00 元

ISBN 978-7-105-11013-1/I.2196（维318）